

4764
SERIA DIDACTICĂ

ȘTEFAN METEȘ
ISTORIA BISERICII
ROMÂNEȘTI
DIN
TRANSILVANIA

VOL. I

SIBIU, 1935

IN „SERIA TEOLOGICĂ“ AU MAI APĂRUT:

1. *S. Bulgakoff*: ORTODOXIA, Sibiu, 1933. Pag. 256+8. Prețul broșat 120 Lei, legat 150 Lei.
2. *N. I. Popoviciu*: EPICLEZA EUHARISTICĂ, Sibiu, 1933, Pag. 351+8. Prețul broșat 150 Lei.
3. *N. I. Popoviciu*: ÎNCEPUTURILE NESTORIANISMULUI. Sibiu, 1933. Pag. 76. Prețul broșat 40 Lei.
4. Arhim. *Dr. V. Lăzărescu*: CULTUL INIMII LUI ISUS LA CATOLICI. Sibiu, 1933. Pag. 95+9. Prețul 60 Lei.

ÎN „SERIA DIDACTICĂ“ AU MAI APĂRUT:

1. *D. Făgărășanu*: TÂNĂRILE, ȚIE-ȚI ZIC, SCOALĂ-TE! Vol. I. Sibiu, 1933. Pag. 108+8. Prețul broșat 60 Lei.
2. *D. Călugăr*: MANUALUL CATEHETULUI. I. Sibiu, 1934. Pag. 532+8. Prețul legat 220 Lei.
3. *Șt. Meteș*: ISTORIA BISERICII ROMÂNEȘTI DIN TRANSILVANIA. Vol. I. Sibiu, 1935. Pag. 596+36. Prețul broșat 280 Lei, legat 330 Lei.

4061.

AY 224
V 1970

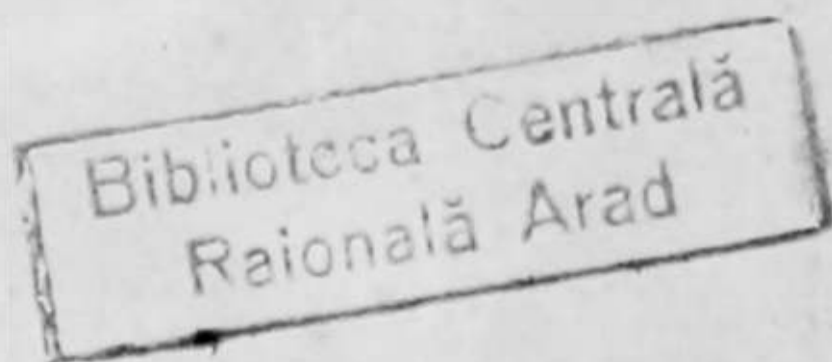
ȘTEFAN METEȘ

ISTORIA BISERICII

ȘI A VIETII RELIGIOASE A
ROMÂNILOR DIN TRAN-
SILVANIA ȘI UNGARIA

VOLUMUL I. (PÂNĂ LA 1698)

EDIȚIA II. REVĂZUTA ȘI INTRE-
GITĂ ȘI CU 115 ILUSTRĂȚII

SIBIU, 1935

EDITURA LIBRĂRIEI ARHIDIECEZANE.

DEC

TIPARUL TIPOGRAFIEI ARHIDIECEZANE SIBIU, 1835.

Prefață.

„Nimeni nu poate contesta necesitatea tot mai simțită a unei „Istории a bisericii românești din Ardeal și Ungaria“ pentru clerul nostru — mă gândesc și la acei studenți cu inima caldă și primitoare și cu sufletul curat din seminariile noastre teologice, în cari li se dau cunoștințe cu totul neîndestulitoare și adeseori false privitoare la trecutul bisericii românești — și intelectualii noștri mireni, cari au un rost așa de important și hotărîtor în biserica noastră expusă la atâtea atacuri dușmane.

Studiul acesta înfățișează istoria vieții noastre bisericesti din cele mai vechi timpuri până în zilele noastre, răzimat pe toate documentele autentice, criticate, puse în legătură cu istoria celor două Țeri române, fără cunoașterea amănunțită a trecutului căroră nu se poate da o icoană adevărată a vieții bisericii românești ardelenne. Am căutat să dau nu obișnuitul pomelnic al vlădicilor, ci icoana cât se poate omenește mai apropiată de adevăr, mai fidelă, mai obiectivă și completă a vieții bisericii românești din țara aceasta. Sarcina mea n'a fost ușoară, mai ales dela 1700 înainte, trebuind să vorbesc de două biserici românești, cari adeseori erau aduse, prin străini, în conflict una cu cealaltă spre nenorocirea credincioșilor lor.

De sigur, dacă arhieriei noștri din cele două biserici ar avea mai mult interes față de faptele înaintașilor lor, și ar jertfi din avutul lor, precum nu jertfesc nici un ban, pentru scoaterea la lumina tiparului a documentelor istorice privitoare la dezvoltarea bisericii noastre din trecut, — se poate o rușine mai mare, că aproape 4 milioane de Români

PREFAȚĂ

n'au nici măcar o singură revistă istorică! — s'ar putea scrie o istorie a bisericii mult mai bogat informată, mai colorată și complectă. Sute și mii de izvoare istorice contemporane zac în praful arhivelor private și publice, ale nobililor și comitatelor, — apoi miile de însemnări de pe cărțile vechi bisericesti din bisericile noastre, cari ar trebui adunate înainte de a se distruge, — cari așteaptă numai zeci de oameni harnici și înțelegători pentru a le desgropa, ca să vorbească tuturor despre faptele pline de învățături folositoare ale înaintașilor noștri, și să ridice moralul, valoarea culturală și națională a bisericii noastre de astăzi.

Cartea aceasta nu e carte de polemică, de aceea am lăsat la o parte orice discuție cu cei de altă părere, fiindcă această procedură nu numai că nu folosește cetitorilor puțin familiarizați cu cunoașterea trecutului nostru, ci mai mult îi încurcă. Spre a fi înțelegerea mai ușoară pentru cetitori, — chiar cu inconvenientul de a repeți uneori, cu voie sau fără voie, faptele, — am jertfit expunerea unitară, mai ușoară de înfățișat pentru mine, și am eliminat mulțimea de note obositoare din josul paginilor.

Doresc că această carte să răsbată în cercuri cât mai largi, câștigând iubirea, încrederea, ajutorul și apărarea tuturor pentru acea instituțiune divină în jurul căreia neamul nostru s'a raliat de veacuri cu ardoare, fiind biserica singurul razim puternic, luminat și mângăietor în cursul vremurilor atât de vitrege pentru neamul nostru“.

* * *

Cuvintele de mai sus au fost scrise în Maiu 1918, și însoțeau prima ediție a cărții de față. Peste câteva luni, în urma unui războiu mondial de 4 ani pentru dreptatea și libertatea popoarelor, stăpânirea ungurească s'a prăbușit pentru totdeauna.

dupăce mai bine de o jumătate de mileniu ținuse în lanț și persecutase biserica și neamul nostru. Unitatea politică a tuturor Românilor s'a înlăptuit. Contribuția bisericii strămoșești la această operă de contopire națională e mare și deosebit de importantă, căci are la bază, munca persistentă a slujitorilor ei de mai multe veacuri.

Planul inițial al lucrării de față a fost pentru trei volume. Cel dintâi, fiind premiat de Academia Română, s'a epuizat în timp scurt, și de ani de zile mi se cere o nouă ediție, care abia acum apare revăzută, larg întregită cu toate informațiile publicate în urmă și în parte inedite, cu note și cu 115 ilustrații, cari sprijinesc în mare parte noul capitol larg dezvoltat despre arta bisericească ardeleană.

Apariția de acum a cărții, în condiții tehnice mult mai superioare, se datorește unor împrejurări schimbate în bine din biserica noastră ortodoxă ardeleană. După o epocă de lupte și de adunare a averilor materiale, de sigur bune și utile, urmează una de afirmare văzută a puterilor spirituale creștine ortodoxe în funcțiune națională, de cea mai mare și trainică valoare pentru biserica și neamul nostru. Inaugurarea acestei vremi de spiritualizare în înțelesul cel mai înalt și nobil al cuvântului se datorește fără îndoială conducătorului actual al bisericii ort. ardelenne: I. P. S. Sale Arhiepiscopului și Mitropolitului Dr. Nicolae Bălan.

Sibiul, reședința mitropolitană, a ajuns cel mai de seamă centru de cultură bisericească. Tiparnița arhidiecezană neobosită, lucrează zi și noapte. E o revărsare îmbelșugată și rodnică de reviste, ziare, cărți religioase și teologice, toate puse în slujba bisericii și a neamului prin învățătura lor atât de binefăcătoare și necesară. Era firesc, ca din acest atelier de muncă creștinească și românească, să nu lipsească povestea bisericii românești și a slujitorilor

PREFAȚĂ

ei, cari au veghiat la leagănul neamului nostru, conducându-l, peste vifornița vremurilor, la biruința zilelor de astăzi. Astfel apare istoria aceasta bisericească în editura „Comisiunii Tipografiei Arhidiecezane“, datorită intervenției I. P. S. Mitropolit Nicolae, pentru care bunăvoința îmi fac o plăcută datorie să-i mulțumesc respectuos și în acest loc.

Cetitorii cu interes și iubire față de cele trecute vremi ale bisericii noastre vor avea poate încă în cursul acestui an volumul al II-lea din publicația prezentă, care va merge până la 1848, cuprinzând epoca cea mai zbuciumată din viața bisericii și a neamului românesc din părțile transilvănene desrobite.

Cluj, 28 Februarie 1935.

ȘTEFAN METEȘ.

Tabla analitică a cuprinsului

Prefața III—VI.

Capitolul I. Vieața creștină în Dacia, pag. 1—20.

1. *Introducere*, 1—2. — Unitatea vieții populare, de origine dacică, la Români și popoarele din Peninsula balcanică, 1. Elemente de asemănare între religia Dacilor și a creștinilor, 1—2.

2. *Inceputul creștinismului în Dacia*, 2—7. — Elemente creștine din Asia mică în Dacia, 2. Apostolul Andrei predică în Dobrogea, 2. Scriitorii bisericești din sec. al III-lea: Tertulian și Origen despre creștinismul la Daci, 3. Inscripția creștină de pe la 235 găsită în Napoca (Cluj) Daciei, 3—5. Altă inscripție creștină la Potaissa (Turda), 5. Piatră funerară creștină tot de la Potaissa dacică de pe la 140, 5—6. Piatră creștină din Sarmisegethuza, 6.

3. *Imprejurările favorabile pentru răspândirea creștinismului în Dacia în veac. al IV—V-lea*, 7—10. — Elementul dacoroman rămâne în Dacia și după retragerea trupelor la 271, 7. Relațiile de tot felul între locuitorii din Dacia și cei din sudul Dunării, 8. Religia creștină tolerată, apoi ajutată de împărații romani: Constantin cel Mare, etc., 8. Hunii aduc creștinii prizonieri în nordul Dunării, 8. Populația din sud se refugiază în nordul Dunării din cauza incursiunilor barbare, 8—9. Scriitorul roman Salvian contemporan arată cauzele refugierii elementului roman creștin în nord la Goți, 9. Situația creștinilor din nordul Dunării, 9—10.

4. *Misionarii creștini în Dacia*, 10—14. — Inceștinarea Goșilor, 10. Episcopul Teofil din nordul Dunării la sinodul din Nicea din 325, 10. Episcopul got Ulfila, răspânditorul creștinismului și în Dacia, 10—11. Predicatori creștini în nord: Eutihiu de Capadochia, Audius din Mesopotamia, sf. Sava și Nichita Martirul, 11. Acțiunea de înceștinarea în nord a patriarhului Ioan Gură de Aur prin episcopul Theotim din Tomi în sec. al V-lea, 11. Propaganda creștină în Dacia a episco-

pilor din Tomi Dobrogei, 11 n. 1. Nichita episcopul de Remesiana propagă creștinismul între Daco-Romanii din Dacia, 12. Episcopii din Moesia superioară și din Sirmiu cercetează pe creștinii din nordul Dunării, 13. Scriitorii Ieronim și Orosiu din Apus despre încreștinarea Daco-Romanilor, 13 n. 1. Acțiunea creștină în nord din partea episcopilor de pe malul drept al Dunării, 13—14. Martirii creștini din Dobrogea, uciși în 319, și sfinții din Tracia și Moesia, 14 n. 1. Numele celor 11 episcopi din Tomi (c. 290—c. 553), 14 n. 1. Călugării din Tomi fac mișcări populare în Roma pela 520, 14 n. 1.

5. *Terminologia latină creștină*, 14—16. — Noțiunile principale ale religiei creștine la Români sunt toate cu numiri latine: Dumnezeu, creștin, biserică, lege, Crăciun, Florii, Paști, Rusalii, apoi înger, cruce, altar, preot, botezare, cununare, rugăciune, ajun, sărbătoare, cimitir, Duminecă, păcat, răposare, Sf. Scriptură, calendar, cășlegi, păresimi, mormânt, priveghiu, drac și diferiți sfinți, etc., p. 14—16.

6. *Creștinismul în Dacia în veacul al VI—VII-lea*, 16—20. — Organizația bisericească în aceste veacuri, 16—17. Impăratul Iustinian sprijinește creștinismul din stânga Dunării, ridicând dealungul fluviului castele, p. 17—18. Mormântul dela Apahida al principelui gepid creștin Omharus, 17 și n. 1. Biserica și capela creștină dela Drobeta (Turnu-Severin), 18. Dependența ierarhică a populației daco-romane de arhiepiscopia din Tauresium în veacul al VI-lea, p. 18. Slavii nimicesc această arhiepiscopie, p. 18—19. Episcopii latini din sudul Dunării au grija sufletească a creștinilor din Dacia, 19. Apariția în sec. VII al neamului nostru, ca Români și creștini deodată, 19—20.

Capitolul II. Biserica Românilor până la așezarea Ungurilor, pag. 21—30.

7. *Vieața Românilor până la anul 1000*, 21—22. — Traiul, ocupația și organizația cu cnezi și Voevozi a Românilor în veacul al VIII—X-lea, 21—22. Numirea satelor și județelor după persoane importante sau ctitori, 21 n. 1—2.

8. *Vieața religioasă românească din veacul al VIII—X-lea*, 22—26. — Români cuceriți de credința creștină, 22. Sărbători,

obiceiuri și credințe păgâne păstrate în legea creștină românească, 22. Superstițiile popoarelor antice în viața noastră religioasă, 23—4. Sărbătorirea Rusaliilor în satele greco-dacoromane din Dobrogea, 24. Obiceiuri păgâne la sărbătorile Crăciunului, Paștilor și în Colinde, p. 24—5. Organizarea bisericească a Românilor în sec. al VIII—X-lea, 25—6.

9. *Încreștinarea Bulgarilor*, 26. — Așezarea Bulgarilor în Balcani, slavizarea și încreștinarea lor, 26. Dependența lor ierarhică de Constantinopol și Roma, 26.

10. *Introducerea limbii slavone în biserica românească*, 26—30. — Bulgarii n'au stăpânit în nordul Dunării, 26—7. Așezarea târzie a Bulgarilor în câteva sate ardelene, 27. Limba latină în biserica românească și dependența de episcopii latini din dreapta Dunării până la finea sec. IX-lea, 28. Inițierea de episcopii slave în Silistra și Vidin în sec. IX-lea și atârănarea noastră de ele, 28. Introducerea limbii slavone în biserica românească în sec. X—XI-lea prin refugiați bulgari, cu clerici, în nordul Dunării, 28—29. Introducerea mai multor oficii și slujbe bisericești cu numiri greco-slavone și a alfabetului cirilic în biserica românească, 29—30. Trecerea unor termeni bisericești dela Români la Bulgari, 30 n. 1.

Capitolul III. Biserica Românilor din Ardeal până în veacul al XVI-lea, pag. 31—67.

11. *Influența bisericii răsăritene și a Românilor asupra încreștinării Ungurilor*, 31—33. — Dovezi despre primirea creștinismului unguresc dela Greci și relațiile cu Constantinopolul, 31—32. Datini ale bisericii răsăritene păstrate la Ungurii din sec. al XI-lea, 32. Contribuția Românilor la încreștinarea Ungurilor, 33.

12. *Situația de drept a Românilor sub noua stăpânire ungurescă*, 33—36. — Autohtonă și organizarea Românilor în Ardeal, 33. Influența Românilor asupra Ungurilor, Secuilor și Sașilor din Ardeal, 33—34. Egalitatea cu noii cuceritori sau coloniști, 34. Inceputul iobăgiei românești, 34. Emigrarea elementului românesc asupra în sec. XIII—XIV în Țara Românească

și Moldova, 34—5. Situația ardelenilor în cele două Principate și ajutorul dat de Români de acolo celor rămași în Ardeal, 35—36.

13. *Cele mai vechi știri despre organizația bisericii românești din Ardeal*, 36—39. — Un episcop al Românilor în sec. XI—XII, 36. Relațiile Românilor ardeleni cu episcopiile din sudul Dunării, 37. Episcopii Români la 1234, 37. Protopopii și preoții români, la 1360 și 1411, în districtul Hațegului, 37—8. Organizația bisericească din sec. al XII—XIV-lea, 38—39. Dependența ierarhică de episcopia de Halici până pe la 1400, 39. Episcopul ort. din Galiția: Chiril Românul, 39.

14. *Relațiile Mitropoliilor nouă din Țara Românească și Moldova cu biserica românească din Ungaria*, 39—41. — Înființarea Mitropoliei Țării Românești, 39—40. Dependența ierarhică a Românilor ardeleni de Mitropolia Țării Românești, 40. Stăpânirea Domnilor români în Ardeal în sec. XIV—XV-lea, 40. Dependența părții nordice a Ardealului de noua mitropolie a Moldovei, 40—41.

15. *Atitudinea dușmănoasă a bisericii latine față de biserica ortodoxă română*, 41—45. — Mijloacele papilor din Roma de a domina și cuceri biserica ortodoxă, 40. Măsurile de persecuție ale Ungurilor contra Românilor „eretici” în sec. al XIII-lea, 41. Regele Ludovic cel mare persecută preoții și românii „schismatici”, 42. Măsurile de extirpare ale regelui Sigismund față de Români din Banat și Hunedoara, 42—3. Preoți din Maramureș și Hațeg, 43. Toleranța și sprijinul Românilor din partea lui Ioan Hunyadi și fiul său regele Matiaș, 43—45 și n. 1. Trecerea nobililor români la „catolicismul” unguresc, 45. Români participă la revoluții în urma multor persecuții religioase și iobăgești, 45.

16. *Bisericile și mănăstirile românești*, 46—61. — Bisericile și mănăstirile românești înainte de 1400, 46. Mănăstirile din țara Făgărașului, 46. Bisericile din Rășinari, Râșnov, Rediu și Almașul-mare în sec. 14—15-lea, 46—7. Nobilimea din țara Hațegului ctitoră de biserici, 47. Mircea cel Bătrân și mănăstirea Prislop, 47. Mănăstirile Tismana și Vodița sprijinite de regele Ungariei Sigismund și Ioan Hunyadi, 47. Relațiile lui Nicodim cu mănăstirea Prislop. 49. Domnița Zamfira dăruiește

mănăstirii Prislop mai multe sate, 49. Zamfira împrumută cu bani pe principele Ștefan Bathory, 49 n. 2. Mormântul Zamfirei dela Prislop, 50. Importanța mănăstirii Prislop, 50. Cândea Lațco și soția zidesc, în 1408, biserica din Streiu Sângeorz, 51—2. Cândea, părçalab de Hațeg, plătește să se scrie o Evanghelie în mănăstirea Neamțului din Moldova, 52. Bisericile din satele: Streiu, Riu-Bârbat, Riu de mori, Sântă Maria-Orlea și Hunedoara clădite în sec. XIII—XV-lea, 55—6. Bisericile din Bârsău și Gurasada din sec. 15—16-lea, 57. Bisericile din Crișcior și Ribița dela începutul sec. al XV-lea, 57. Mănăstirile din veacul al XVI-lea: Rîmeț, „Ștrâmba“ Fizeșului și Vad, 57. Mănăstirea maramureșană: Peri, zidită de Sas Vodă, 57—58. Relațiile Voevodului Balița și Drag cu patriarhia din Constantinopol la 1391, 57—58. Arhierii locali din Maramureș, 58—59. Exarhul Pahomie dela Peri și ținuturile de sub jurisdicțiunea sa, 58—59. Bisericile de lemn din satele Maramureșului: Ieud, Apșa de mijloc și Sârbi în veacul al XIV—XV-lea, 59 n. 1. Trecerea ieromonahului Simion din Peri ca arhieru la Halici, 59—60. Egumenii dela Peri: Simion și Ilarie în luptă cu episcopii ruteni dela Muncaciu: Luca și Ioan în sec. 15-lea, 60. Călugării din mănăstirile de mai sus și ocupația lor, 61.

17. *Cei dintâi episcopi ai bisericii românești din Ardeal*, 61—67. — Episcopii ortodocși anonimi în sec. al XIII-XIV-lea, 61. Pătrunderea episcopilor străini în Ardeal, 61. — a) Episcopul Ioan din Caffa Crimeii, 61—64. Reședința sa în Hunedoara, 62. Vizitațiunile sale canonice și lupta cu catolicii, 62—3. Arestarea episcopului Ioan în 1456 și ducerea lui la Buda și Roma, unde trece la catolici, 63. Propaganda zădarnică a călugărului minorit M. Székely între Români din județul Hunedoara, 64. Predica protopopului Petru și persistența în credință a Românilor din aceste părți, 64. — b) „Mitropolitul“ Ioanichie din Belgradul-sârbesc refugiat în Ungaria are jurisdicție peste Români din Maramureș în 1479, 64—5. Regele Matias, scutește în 1479, pe preoții români maramureșeni de taxele cuvenite regelui, 64. Sârbii refugiați de groaza Turcilor, se așează în Banat și părțile ungurești împreună cu vlădica lor Ioanichie, 65. — c) Episcopul grec Marcu se așează înainte de

Octomvrie 1488 în satul Feleac de lângă Cluj, 65—66. Urmașul său român Daniil, fusese preot în Feleac, 66. Vistiernicul Isac al Moldovei dăruiește, la 1498, o Evanghelie „Mitropoliei din Feleac“, 66—67. Episcopul dela Vad Atanasie păstorește și peste Feleac la 1536, 67 n. 3. Fiul episcopului Daniil e popă în Feleac la 1595, 67. Apariția meteorică a acestor vlădici, 67.

Capitolul IV. Episcopiile românești din Ardeal. Protestantismul și biserica românească ardeleană, 68—96.

18. *Episcopia de Vad*, 68—73. — Ștefan cel Mare al Moldovei învinge pe regele Ungariei Matiaș, primind dela acesta 2 cetăți ardelenne: Ciceul și Cetatea de baltă cu numeroase sate, 68—69. Stăpânirea românească a Ciceului până la 1561, 68. Urmările biruinții lui Petru Rareș dela Feldioara, 68—9. Cetatea Ciceu și satele-i aparținătoare, 69. Episcopul Ilarion din Vad, preoții și mănăstirea din valea Bichigiului. 69. Episcopul Varlaam, 70. Moșiile mănăstirii Vadului, 70. Episcopul Anastasie și relațiile lui cu Domnii și boierii Moldovei, 70—71. Complotul lui Anastasie contra lui Petru Rareș, 70—1. Episcopul Tarasie, 71. Episcopul Gheorghe, 72. Incetarea episcopiei Vadului, 72. Teritoriul și jurisdicțiunea episcopiei de Vad, 72—3.

19. *Episcopia din Geoagiul de sus*, 73—77. — Confundarea Geoagiului de sus (jud. Alba) cu cel de jos (jud. Hunedoara), 73—4. Vechimea episcopiei și așezarea reședinței din Geoagiul de sus. 74. Episcopul Cristofor, 74—5. Episcopul Sava de origine din Țara Românească, 75—6. Episcopul Gheorghe de Ocna, 75—6. Sava părăsește Ardealul, și casa lui din Lancrăm se vinde episcopului calvin Pavel Tordasy, 76—77. Mănăstirea Rîmeț și logofătul Ioan din Pitești, așezat cu familia în satul vecin Cetea, 77.

20. *Episcopia Silvașului*, 77—79. — Reședința unui episcop în satul Silvașul de sus, în mănăstirea Prislop, 77—8. Preotul Ioan din Peșteana trimis să se sfințească de episcop în Țara Românească, probabil pentru episcopia cu reședința la Silvaș, 78—79.

21. *Protestantismul și episcopii româno-calvini în biserica românească din Ardeal*, 79—87. — Reformațiunea în bise-

rica apuseană prin Martin Luther și Ioan Calvin, 79. Ideile lui Luther pătrund în Ardeal prin studenți și negustori sași, cucerind aici pe toți Sașii, 79—80. Incercarea fără rezultat a Sașilor de a converti la lutheranism pe Români, 79—80. Cărțile bisericești tipărite de Sași în Brașov sunt pentru ei un articol de negoț, 80—81. Ungurii cucerii de calvinism caută să convertească și pe Români ardeleni la noua lege, 80—1. Episcopul rom.-calvin Gheorghe de Sângiorz, 81—2. Persecuția Românilor, cari nu primesc calvinismul, 81—2. Propaganda calvinilor și rezistența Românilor, 82—3. Hotărîrea dietelor ardeleni, 82—3. Episcopul Pavel Tordasy, 83—6. Hotărîrile sinodului româno-calvin din Aiud la 1569, 84. Episcopul Pavel are casă în Lancrăm, 84. Convoacă un nou sinod la Cluj. Episcopul Pavel în Brașov, unde tipărește 2 cărți bisericești: Psaltirea și Liturghierul în 1570, 84—5. Tipărirea în Oradia ori Cluj a unei Psaltiri românești cu litere latine, 86. Episcopul Mihail Tordasy, tipografia rom. din Orăștie și tipărirea „Paliei“, 86. Foloasele trase de Români din calvinismul propagat între ei, 87.

22. *Reînființarea episcopiei de Vad*, 87—90. — Vlădica Eftimie, întors din Moldova, e numit episcop la Vad în 1574, 87—88. Episcopul Spiridon de Vad, 88. Locșitor în Bălgrad, 88. Episcopul Ioan Cernea la Vad, 88—89. Episcopul Spiridon al II-lea la Vad, în 1605—14, 89. Episcopul Teofil, 89—90. Episcopul Augustin, 90. Ultimul episcop de Vad: Eftimie al II-lea 90.

23. *Inceputul Mitropoliei Bălgradului*, 90—91. — Inființarea „vlădiciei“ românești de Alba-Iulia, 90—91. Intâiul vlădică de Bălgrad: Eftimie, sfințit de patriarhul Macarie din Ipec, 91—92. Numirea lui Eftimie de principele Stefan Bathory, 92. Eftimie în Brașov, trecerea lui la episcopia de Roman din Moldova, 93. Intoarcerea lui Eftimie, ca episcop la Vad, 93. Mitropolitul Cristofor, 93—4. Mitropolitul Ghenadie și tipărirea la Brașov a Evangheliei în 1581, 94—5. Diplomatul iezuit Possevino despre Mitropolia din Bălgrad, 94. Mitropolitul Ioan din Prislop la Alba-Iulia, 95—96.

Capitolul V. Relațiile bisericii românești din Ardeal cu Țările-Române în secolul al XV—XVI-lea, pag. 97—109.

24. *Relațiile cu Moldova, 97—103.* — Importanța cunoașterii relațiilor cu Țările-Române, 97. Domnii din Principatele române cu moșii și feude în Ardeal, 97. Mănăstiri și biserici în Ardeal clădite de Domnii din Principatele române, 98. Cauzele influenței mai mari a Moldovei asupra Ardealului față de Țara Românească în veacul al XV și al XVI-lea, 98—99. Superioritatea culturii artistice a Moldovei, 99—100. Copii de nemeși, boieri și iobagi învață carte în mănăstirile din Moldova; întorși acasă ajung preoți și episcopi, 100—101. Episcopii dela Vad stau în strânse relații cu Moldova 101—102. În vremea năvălirilor turcești ori tatare, Domnii moldoveni se refugiau cu averile mișcătoare la mănăstirea Vadului și cetatea Ciceului, 102—3.

25. *Relațiile cu Țara Românească, 103—109.* — Urmările pentru biserică a stăpânirii ardelenice a Domnilor din Țara Românească până pe la mijlocul sec. al XV-lea, 103. Relațiile bisericilor din Hunedoara și Zărnești cu Muntenia, 103. Domnii munteni: Basarab Laiolă și Vlad Călugărul cheamă la el pentru răsplată pe preoții Costea și Coman din Șcheiul Brașovului în sec. al XV-lea, 104. Vlad Călugărul și Neagoe Basarab clădesc biserica Sf. Nicolae din Șcheiul Brașovului, 104—6. Petru Cercel contribuie la întregirea clădirii, 106. Aron Vodă al Moldovei dăruiește anual 12.300 aspri bisericii Sf. Nicolae din Șcheiu, 106. Preoții din Șchei în legătură cu vlădici din Țara Românească, 106—7. Jurisdicțiunea mitropolitului Daniil de „Ardeal și Severin“, în sec. 16 asupra bisericii din Șcheiu, 106—7. Preotul Bratu din Rășinari la Domnul Mircea Vodă al Țării Românești, 107. Schimb de preoți între Brașov și Țara Românească: popii Toma și Neagoslav, 107. Vlădica Sava și câțiva boieri din Muntenia, așezați în Ardeal, clădesc mănăstirea din Lancrăm (lângă Sebeș), 107—8. Danciul Vornicul din Brâncoveni îngropat în Alba-Iulia de Doamna Stanca a lui Mihai Viteazul, 108. Ducerea osemintelor lui Danciu la mănăstirea Arnota, 108. Aron Vodă al Moldovei înmormântat în biserica ro-

mânească din Bălgrad, după ce fusese închis în cetatea Vințului de jos, 108—9.

Capitolul VI. Literatura și arta religioasă românească din Ardeal până în veacul al XVII-lea, 110—172.

26. *Începutul și răspândirea literaturii vechi religioase, 110—119.* — Preoțimea ardeleană și școlile bisericesti în vechime, 110. Limba slavonă utilizată nu numai în biserica ardeleană, ci și în acte administrative-judecătorești în Săcele, Făgăraș și Maramureș, 110—112. Preoții ardeleni și limba slavonă, 112. Slujba în limba slavonă și predica în românește, 111—13. Influența picturii bisericesti asupra credincioșilor, 113. Pătrunderea unor erezii în biserica română ardeleană, 113. Dovadă că vechile povestiri religioase nu sunt bogomilice, 113—14. Influența povestirilor religioase asupra poporului român, 114. Păstrarea apocrifelor în popor și influența lor asupra acestuia, 113. Copierea apocrifelor prin preoți, 115—16. Codicele popii Grigorie din Măhaciu, 117. Codicele: voronețean, apoi Psaltirea șcheiană și alte codice: Teodorescu, Marțian, leud, Cohalm și Năsăud, 117. Cuprinsul acestor codice, Legea sf. Pavel la Români, 118.

27. *Husitismul și cărțile sfinte în românește, 119—125.* — Ideile husite, 119—120. Răspândirea husitismului în Ardeal prin studenți unguri și sași veniți dela Praga, 119 n. 2. Urmările husitismului pentru literatura noastră bisericască, 119—20. Traducerile cărților bisericesti sub influența husită, 120. Importanța acestor traduceri, 120—21. Psaltirea șcheiană, tradusă prin Maramureș, 121 n. 1, 122. Codicele voronețean, 122—3. Evanghelia tradusă în vremea husiților din secolul al XV-lea, 125. Teoriile despre începuturile literaturii noastre bisericesti, 125 n. 1.

28. *Tipăriturile românești și slavone din Ardeal în veacul al XVI-lea, 125—145.* — Pătrunderea ideilor religioase ale reformatorilor: Luther, Calvin și Hus în Ardeal, 125—126. Rezultatul propagandei acestor reforme: tipărirea în românește a cărților bisericesti, 126. Studenți români la universitățile din Viena și Cracovia în sec. XIV—XVI-lea, 126 n. 1. Catehismul luteran

tipărit la Sibiu în 1544, 126—7. Rolul preoților români din Șcheiul Brașovului și Rășinari pe lângă sfatul Sașilor din Brașov și Sibiu, 126—7. Tipărirea în Brașov, la 1559, a unui Catehism intitulat: „Intrebarea creștinească”, 127 și n. 2, 128. Așezarea tipografului Coresi cu ucenicii la Brașov, 128—9. Tipăriturile slavone-românești la Brașov: Octoihul mic slavon 1556—7, 129—30, Evangheliarul românesc din 1560—1, tradus după cel din 1512, al lui Macarie 29, 31. Evanghelia slavonă 1562, 131. Apostolul sau Praxiul din 1563, după un manuscris husit, 131—2. Calvinii unguri și tipăriturile coresiene, 133. Tâlcul evangheliilor și Molitvelnicul, românești tipărite, în 1564, cu sprijinul calvinilor, 133—4. Tot cu ajutorul calvinilor apar în 1570: Liturghia și Psaltirea, 134—5. Psaltirea slavo-română din 1577, 135. Trecerea cărților tipărite la Brașov în Țara Românească, 135—6. Tipăriturile slavone ale lui Coresi din 1568—79 în Târgoviște, 136—7. Tipografia din Bălgrad, unde apare Evangheliarul slavon în 1579, și unul în 1580 slavo-românesc, 138. Coresi tipărește, între 1570—80 românește în Brașov, Pravila sfinților Apostoli, traducere după Nomocanonul patriarhului din Constantinopol: Ioan Nesteutul, 138 n. 3. Mitropolitul Ghenadie tipărește la Sassebeș în 1580 Sbornicul slavonesc, 138—9. Judele Brașovului Luca Hirscher, tipărește cu Coresi în Brașov, la 1581, în românește: Evanghelia cu învățătură, 139—40. Popa Mihai din Șchei traducătorul acestei Evanghelii, și isprăvitorul Liturghierului slavonesc din 1588, 141—2. Relațiile preoților din Șchei cu Țările Române, 141. Judele român din Orăștie Ștefan și fiul său arhiepiscop catolic: Nicolae Olah, 142. Tipografia din Orăștie și Paliia românească tipărită aici la 1582, 142—3. Foloasele tipăriturilor românești din Ardeal din sec. 16, pentru literatura și cultura generală românească: contribuie și la unitatea sufletească prin răspândirea lor între toți Români, stabilește norme, ortografice unitare, și scoate tot mai mult limba slavonă din afacerile de stat ale Țărilor Române, 143—145.

29. *Arta bisericască română din Transilvania până la finea veacului al XVI-lea*, 146—172. — Înțelesul vechei arte bisericăști ardelene, 146. — a) Arhitectura, 146—158. Materialul de construcție al bisericilor, 146—7. Arhitectura bisericilor de

lemn, 146—48. Bisericile de lemn din sec. 15—16-lea, 147 n. 2. Meșterii lemnari, 148. Părerile învățaților străini despre arhitectura bisericilor noastre de lemn, 149—50. Părerea prof. Cor. Petran despre construcția artistică a bisericilor românești de lemn, 150—51. Bisericile de lemn din Maramureș în sec. al XIV—XVI-lea, 151—2. Arhitectura bisericilor de piatră din jud. Hunedoara și Zarand, 152—56. Părerile celui dintâi cercetător român: V. Vătășianu, despre arhitectura bisericilor românești de piatră, din cele două ținuturi, 156—58. Care biserici vechi din jud. Hunedoara și Zarand au tipul arhitectonic longitudinal, central și mixt, 156—8. Bisericile vechi de piatră din Maramureș și Banat, 158. — *b)* Pictura, 158—172. Impărțirea în 2 grupuri a bisericilor de piatră din jud. Hunedoara de Vătășianu, 158—9. Invățatul ungar Romer Floris despre pictura bisericii din Sânta-Maria-Orlea, 160—61. Pictorul Fr. Storno despre aceeaș pictură, 161—2. Descrierea picturii din biserică din Riu de mori de cercetătorii: pictorul Șt. Groh, vicariul Șt. Moldovan, Iacob Radu și Gavril Szinte, 162—63. Pictura bisericii din Bârsău, 163 n. 1. Pictura bisericii din Denșuș, 163—64. Părerile lui N. Iorga despre pictura bisericilor din Streiu Sf. George, Streiu și Sânta-Maria-Orlea, 164—67. Picturile bisericilor din Criscior, Ribița și Lupșa, 166—68. Zugrăveala mănăstirii Prislop, 167 n. 1. Pictura mănăstirilor Rîmeș și Vad, 168—69. Icoana Sf. Nicolae dela Vad din 1531, 169—70. Pictura bisericii moldovenești din Cetatea de baltă la 1525, 170—1. Zugrăveala bisericii Sf. Nicolae din Șcheiul Brașovului, 171. Vignetele și ilustrațiile manuscriselor: Liturghierul slavon din 1481, Evanghelia slavonă din 1517 și Psaltirea din sec. 16-lea, 171—2. — *c)* Odoare și odăjdii bisericesti, 172. Potirul dela biserică din Șcheiul Brașovului, 172. Discul-anaforniță din 1523 și paharul de argint din 1562 dela mănăstirea Hodoș-Bodrog, 172. Lipsa de odăjdii din această epocă, 172. Pictorul Gheorghe din Brașov zugrăvește, la 1545, sfeșnice pentru mănăstirea domnească din Târgoviște, 172 n. 4.

Capitolul VII. Mihai Viteazul și biserică românească din Ardeal, pag. 173—182.

30. *Mitropolia din Bălgrad și biserica românească sub Mihai-Vodă, 173—182.* — Stabilirea prin tratatul din 1595, — încheiat între Mihai Viteazul și principele Sigismund Bathory, — că biserica românească din Ardeal depinde ierarhicește de Mitropolitul din Târgoviște, 173. Mitropolitul Ioan din Bălgrad își adună florenul dela preoții din țara Făgărașului, 173. Mihai Viteazul în Alba-Iulia, la Dec. 1596, primind moșiile ardelene: Buia, Mănărade și Lona, 174. I se dă voie să clădească o mănăstire-biserică în Alba-Iulia, reședința Mitropoliților, 174. Așezarea de călugări șpioni în mănăstirea din Alba-Iulia, 174—5. Măsuri de expulzare contra acestor călugări de dieta din Letz-falu în Oct. 1600, 176. Primirea entuziasă a lui Mihai Viteazul din partea Românilor ardeleni, 176—78. Pedepsirea preoților români cari au fost alături de Mihai Viteazul, 176 n. 2. Cronica din Șcheiul Brașovului despre domnia lui Mihai Vodă peste toți Români, 178. Mihai Vodă mută vlădicia în mănăstirea clădită de el în Alba-Iulia, 178. Scrisoarea românească a Mitropolitului Ioan către judele sas al Sibiului, 178—90. Mihai Vodă prin dieta ardeleană scutește pe toți preoții de servicii iobăgești, 179. Atitudinea lui Mihai Vodă față de Sași, 179 n. 1. Emblemele celor trei țări române păstrate în pridvorul catedralei romano-catolice din Alba-Iulia, 179 n. 2. Mihai Vodă zidește biserica din Ocna Sibiului și cea din Lușârdea, 179—80. Mihai Vodă ctitor al bisericii Șcheiul Brașovului, 181. Zugravii lui Mihai Viteazul în Ardeal, 180. Mihai Viteazul face episcop la Muncaciu pe arhimandritul Serghie din mănăstirea Tismana, 181—2. Nobilul ungar Toma Kendy cu moșii lângă Tismana, 182. Serghie, în 1616, trece în Polonia și se retrage tot la Tismana, 182. Petronie episcop de Maramureș participă, în Iunie 1600, la sinodul din Iași convocat de Mihai Viteazul, 182 n. 3.

Capitolul VIII. Biserica românească până la Mitropolitul Sava Brancovici, pag. 183—224.

31. *Mitropoliții din Bălgrad după Mihai Viteazul, 183—188.* — Persecuția bisericii și preoților români din Ardeal după omorîrea mișlească a lui Mihai Viteazul, 183. Episcopul Ioan

*Cernea dela Vad și participarea lui la asediul cetății Satumare în Ian. 1605, 183—4. Mitropoliții din Bălgrad: Teoctist și Teofil din Prislop, 184—5. Mitropolitul Dosofteiu venit din Moldova în scaunul din Bălgrad, 185—6. Relațiile cu Domnii români ale principelui G. Bethlen și planurile sale politice și religioase, 185—6. Planul lui Bethlen de convertire la calvinism a Românilor, 186. Mitropolitul Dosofteiu cumpără moșia Beca, 187 și n. 2. Nobilii Unguri iau moșiile bisericilor românești, 187. Soborul important ținut de Dosofteiu în Iunie 1627 în Bălgrad și rezoluțiile sale, 187—88. Dosofteiu în Brașov și în relații cu egumenul dela mănăstirea Bisericiani, 188. Dosofteiu scos din scaun sau trecut episcop în Maramureș, 188.

32. *Mitropolitul Ghenadie (Gheorghe) de Brad*, 188—194. — Ghenadie ajunge mitropolit cu sprijinul superintendentului calvin Keserüi Dajka Ioan, 188—9. Ghenadie întărește în Decembrie 1628, pe Ianăș de protopop în Hunedoara, 189. Ghenadie în relații cu Mitropolitul Teofan din Moldova, 189. Ghenadie contra planurilor de convertire ale lui Bethlen, 189—90. Bethlen cere aprobarea planurilor sale religioase față de Români dela patriarhul din Constantinopol Chiril Lukaris, 190—1. Patriarhul Lukaris refuză aprobarea planurilor de convertire și arată puternică legătură sufletească și de sânge existentă între Români ardeleni și cei din Principatele române, 191—2. Călugări dela Prislop pleacă în Rusia pentru milostenie dela Țar, 192—3. Acțiunea de convertire religioasă a principelui Gh. Rákoczy I-iu, 193. Scutirea de dijmă fiscală a preoților din țara Făgărașului și cele cinci condiții puse Mitropolitului, 193. Relațiile lui Ghenadie cu orașul Bistrița și cu preoții din ținutul Bistriței, 194. Ghenadie în Brașov și moartea lui în Septembrie 1640, 194.

33. *Mitropolitul Ilie-Iorest*, 194—200. — Cei trei candidați pentru scaunul de Mitropolit din Bălgrad, 194—5. Candidatul Meletie Macedoneanul, protejatul guvernului calvin, 195. Cele 7 condiții calvine puse noului Mitropolit, 195—97. Alegerea lui Iorest de Mitropolit prin intervenția lui Vasile Vodă Lupu al Moldovei, 197. Sfințirea lui Iorest la Târgoviște și vizitațiunile sale canonice prin Ardeal, 197. Învinuirile, scoaterea din

scaun și arestarea lui Iorest,¹ 198—199. Relațiile lui cu Moldova, 198—99. Eliberarea din temniță și trecerea lui Iorest în Moldova, 199. Iorest merge pentru milostenie la țarul Rusiei, cu scrisori de recomandare bună dela toți ierarhii Moldovei și dela Vasile Lupu, 199—200. Din milostenia primită dela țarul rusesc, Iorest își rescumpără „chezașii“ din Ardeal, 200. Iorest rămâne în Moldova, unde se pare că ajunge episcop la Roman ori Huși, 200.

34. *Mitropolitul Simion-Ștefan*, 201—206. — Alegerea mitropolitului Ștefan și teritoriul jurisdicțiunii sale, 201. Sfințit în Târgoviște, primește cele 15 condiții impuse de calvini, 201—203. Reacțiunea poporului român contra învățăturilor calvine și neprimirea lor, 203—4. Părerea dlui Iorga despre refuzul Românilor de a primi calvinismul, 204. Mitropolitul Ștefan cu doi episcopi moldoveni refugiați sfințesc în Bălgrad pe episcopul Partenie din Muncaciu, 205. Principele Gh. Rákoczy întărește privilegiile preoților români de a nu face robotă și servicii la domni, și de a se muta liber dintr'un sat într'altul, 205—6. Moartea Mitr. Ștefan după Maiu 1656, 206.

35. *Biserica românească din țara Oltului*, 206—224. — Elementul românesc în țara Oltului, 206. Regii Ungariei înființează în Cârța o mănăstire cistercită, 26. Vlad Dracul, Domnul Țării Românești, la 1439, vrea să așeze în această mănăstire un preot ortodox din Târgoviște, 206. Călugării latini duc o viață imorală și regele Matiaș dă ordin să se desființeze mănăstirea din Cârța, 206—7. Domnii din Țara Românească stăpânesc o sută de ani țara Oltului, 207. Preotul Petru Grama din Comana de jos trimis adeseori în misiuni diplomatice la Voievozii din Principatele române, 207. Români din țara Oltului în vechime atârnau bisericăște de Vlădicii dela Râmnicul-Vâlcei și Târgoviște, 208. În veacul al XVI—XVII depind când de vlădicii români din Bălgrad, când

¹ Cele spuse, sub anul greșit 1638, de cronicarul sas Gh. Kraus din Sighișoara (*Siebenbürgische Kronik*, I, Viena, 1862, p. 131) relativ la un vlădică din Bălgrad care a fost destituit, bătut, confiscându-i-se mai multe scrisori românești și grecești compromițătoare, privesc desigur pe Mitropolitul martir Iorest.

de superintendenții calvini, 208—9. Jurisdicțiunea protopopului Ștefan din Berivoiul mare peste districtul Făgărașului, 210. Dreptul ierarhic al lui Sava Brancovici peste acest ținut, 210. Preoții de aici făcuți nobili, 210—11. Principesa S. Lorántffy numește „vizitatori“ calvini peste bisericile din țara Oltului, 211. Lorántffy înființează în Făgăraș o școală româno-calvină, 211—12. Locul, edificiul și imunitatea școlii, 212. Învățătorul școlii și datoriile lui, 212—14. Predicatorul româno-calvin Ștefan din Făgăraș în orașul Lugoj, 213 n. 1. Gramaticii și elevii școlii din Făgăraș, 214—15. Controlul învățământului din școală, 215—16. Plata învățătorului și susținerea școlii, 216—17. Elevii școlii veniți și din Țara Românească, 217. Mihail Silvásy învățătorul școlii, 217. Școala funcționează până la finea veacului al XVII-lea, 217—18. Apaffy cere un episcop din Moldova, 218. Călugării dela Dobromirna și Cașin recomandă de episcop la Făgăraș pe călugărul Daniil, 218—19. Apaffy numește episcop pe Daniil peste țara Oltului, 219—20. Daniil păstorește aici până după 1672, 220—21. Onorariul diferit plătit cetății Făgăraș de preoți, 221. Principii Barcsai și Apaffy scutesc preoții Făgărașului de diferite dări, 221 n. 4. Biserica de lemn din Făgăraș, 222. Nemulțumirile Ungurilor calvini față de Românii din Făgăraș, 222. Preotul Gheorghe din Ciurila spânzurat, ca revoluționar, în cetatea Făgăraș, 222 n. 1. Magistratul orașului oprește zidirea bisericii românești, pe urmă principesa Anna Bornemisa și Apaffy permit ridicarea bisericii pe lângă anumite condiții, 222—23. Numele preoților dela biserica rom. din Făgăraș în sec. XVII-lea, 223 și n. 3. Mitropolitul Varlaam al Țării Românești refugiat la Făgăraș și trimiterea lui la Apaffy în Alba-Iulia, 224. Contribuția lui Constantin Vodă Brâncoveanu la susținerea bisericii ortodoxe din țara Oltului, 224.

Capitolul IX. Biserica românească din Maramureș, „părțile ungurești“ și din Banat, pag. 225—265.

36. *Biserica și episcopii români din Maramureș*, 225—239. — Episcopii de Muncaciu: Ladislau și Ilarie, din veacul al XVI-lea, cu jurisdicțiune și peste Maramureșul românesc, 225—26.

Sfințirea preoților maramureșeni în Moldova, 226. Stăpânirea episcopului Serghie în Maramureș, 226—7. Episcopii din Vad cu jurisdicțiune peste Maramureș, 227. Episcopul grec Ieremie în Maramureș, 227. Schimbarea caleidoscopică a episcopilor în Maramureș 227—8. Episcopii maramureșeni: Petronie, Grigorie Ioan, Dosofteiu și Vasile Tarasovici, 228. Venitele vlădicilor din Maramureș, 228. Condițiile primirii de episcop a lui V. Tarasovici în Maramureș, 229. Concurența vlădicilor, 229—30. Episcopii maramureșeni: Dimitrie, Ioan Iusko, Silvestru, 230. Episcopul Ioan în Cluj, 130 n. 2. Episcopul Mihail Molodeț, 230—31 și n. 1. Copii din Maramureș la școală în Bistrița, 231. Protopopul Simion Petrașcu, 232. Maramureșul în dependentă ierarhică de Mitropolia din Bălgrad în a doua jumătate a sec. al XVII lea, 233—33. Mănăstirea Moiseiu metohul Putnei din Moldova, 233. Cearta între vlădicii din Bălgrad și Muncaciu pentru Maramureș și amestecul acestor din urmă aici, 233—4. Mulțimea de preoți în sate, 234. Episcopii Porfirie Ardan și Metodie Rakovețchi, 234—5. Episcopul Ioanichie din Muncaciu scos din scaun prin intervenția lui Constantin Vodă Basarab, 234 n. 2. Confișcarea averii mănăstirii Peri, 235 și n. 1. Episcopul Iosif Stoica, soboarele ținute și lupta contra episcopului unit cu Roma Iosif de Camilli din Muncaciu, 235—239.

37. *Vieața bisericească a Românilor din „părțile ungu-rești“ și din Croația*, 239—257. — Înțelesul istoric al ținutului „părților ungu-rești“, 239. Organizarea Românilor din Bihor, 239—41. Voevozii, protopopii și preoții în aceste părți, 241. Preoți de pe teritoriul Cetății de piatră (Chioara), 241 și n. 4. Elisabeta fiica lui Alexandru Vodă al Țării Românești îngropată în Oradia mare, 241 n. 2. Bisericile și mănăstirile din comitatele Zarand și Arad, 242—3. Drepturile ierarhice ale Vlădicilor din Vad și Bălgrad peste „părțile ungu-rești“, 243. Episcopii cu reședința în Inău, Lipova și Hodoș-Bodrog: Moise și Sava, 243—44. „Mitropolitul“ din Inău Longhin Brancovici în Rusia și refugiul său la mănăstirea Comana din Țara Românească, 244—46. Mitropolitul Sofronie al cetății Lipova-Giula, — cu sediul la Hodoș-Bodrog, — în Rusia, 246—7. Vlădica Ștefan

din Lipova, 247. Un „vlădică sârbesc“ la 1664 prin Bihor, și lupta acestuia contra calvinilor, 247—8. Numele satelor și preoților din Bihor cari de voie sau de silă au primit calvinismul în sec. 16—17, 248—50. Privilegiile preoților români din Bihor, Crasna și Solnocul de mijloc la 1614 dela G. Bethlen, 248 n. 4. Nobilitarea preoților: Ioan Siat din satul bihorean Ucuriș, și a lui Ioan din Maroksár, 250 și n. 3. Condițiile numirii protopopului Petru din Ciucii Zarandului la 1648, 250—1. Episcopul Avram din satul bihorean Burda și jurisdicțiunea sa, 251—2. Eufichiu numit inspector bisericesc peste Români din Sătmar, 252 n. 1. Numirea lui Savul de episcop peste aceste ținuturi și trecerea lui în Moldova, 252—3. Ineficacitatea uneori a condițiilor calvine puse la numirea episcopilor, 253. Episcopii dela finea veacului al XVII-lea: Sava, Efreem Veniamin și Isaia Diacovici, 253—4. Preoți din Bihor sfințiți de mitropoliții din Bălgrad, 254. Mitropolitul Teofil scrie preotului din satul aradan Roxin, 254 n. 2.— Români din Croația, 254—5. Venirea lor din Peninsula balcanică, 255. Organizarea și participarea lor la luptele cu Turcii, 255. Conflictul între ei și proprietarii lor de pământ, 255—6. Dieta dispune colonizarea lor în Ungaria apuseană, 256. Aveau preoți, episcopi și mănăstiri, 256. Episcopii lor: Maxim Petrovici și Gavril Miakici sfințit în Moldova, 256. Vasile Lupu dăruiește anual mănăstirii din Croația: Lipovina suma de 5500 aspri, 256—7. Stefan Vodă Lupu, Dobija Vodă cu Doamna, boierul Draguțul din Moldova sunt ctitori la mănăstirea Opovo din Sirmiul Croației, 257. Episcopul Miakici participă la conspirația lui P. Zrinyi și Fr. Frangepan, fiind arestat, 257. Desnaționalizarea Vlahilor din Croația, 257.

38. *Biserica românească din Banat*, 258—265. — Biserica Banatului dependentă de Țara Românească în sec. al XIV-lea, 258. Vlaicu Vodă zidește mănăstirea Vodița, îi face dării și-i fixează alegerea egumenului, 258—9. Cneazul sârbesc Lazar dăruiește Vodiței 10 sate, 259. Impăratul Sigismund și I. Hunyadi confirmă privilegiile Vodiței, 259. Rolul Românilor bănațeni în luptă cu Turcii și privilegiile primite, 259. Biserici și mănăstiri în Banat în veacul al XIV—XVI-lea, 260. Turcii cuceresc Banatul și Sârbii pătrund aici, înființând episcopii în Vârșeț,

Timișoara și Lipova, 261. Episcopul Sava și Daniil din Lipova peste Banat, 261. Mitropolitul Iosif cel nou în Timișoara sec. 16-lea, 261. Episcopul Teodor la Vârșeț, 261. Dependența ierarhică a Românilor din Banat de episcopii Sârbi, 261—2. Arhimandritul Nicodim din Vodița și cu mitropolitul Teodosie din Vârșeț merg pentru milostenie, în 1662, la țarul Rusiei, 262. Incercări de convertire la calvinism a Românilor bănățeni, 263. Predicatorii româno-calvini în Banat, sec. 16-lea: Moise Pestișel din Lugoj, Ștefan Herce și dascălul Efrem Zăcan din Caransebeș, 263. Doi nobili din Banat merg la mitropolitul Ghenadie din Bălgrad, în 1584, și-i cer preot, 263. Propaganda iezuiților între Români din Banat și rezultatul acțiunii lor, 263—4 și n. 1. Români bănățeni: Gheorghe Buitul și Gavril Ivul, la școlile din Roma și Viena, 264 n. 1. Alți studenți „eretici“ la Roma, 264 n. 1. Petrașcu, fiul lui Mihai Viteazul la școala iezuiților din Cluj, 264 n. 1. Progresele calvine între Români bănățeni în sec. 17-lea, 264. Predicatorul Ștefan Fogarași din Lugoj — cu moșii în Țara Românească — traduce în românește cântările calvine, și Catehismul din 1648, tipărit cu ajutorul banului Acașiu Borcsai, 264. Eșecul propagandei calvine și iezuite în Banat, 264—5. Mitropoliții Sava Brancovici și Teofil au jurisdicție și peste Banat, 265.

Capitolul X. Vieața și faptele mitropolitului Sava Brancovici, pag. 266—299.

39. *Vieața lui Sava Brancovici înainte de a fi mitropolit*, 266—69. — Locul și mediul în care s'a născut Simion-Sava Brancovici 266. Educația și călătoriile lui Simion prin Ungaria și în Țara Românească, 267. Invață carte bisericească la mănăstirea Comana, unde se adăpostise unchiul său Longhin, 267. Familia lui Simion și slângerea ei, 267. Simion se sfințește preot și protopop la Târgoviște, 267—8. Imprejurările în care a păstorit protopopul Simion, 268. Alegerea lui Simion de mitropolit în Bălgrad, 268. Sfințirea sa de Mitropolit în Târgoviște la care participă și unchiul său Longhin, 268—9. Darurile primite de Sava dela Domnul Țării Constantin Basarab și dela Mitropolitul Ștefan, 269. Intoarcerea lui Sava la noua sa reședință mitropolitană în Bălgrad, 269.

40. *Activitatea mitropolitului Sava Brancovici, 269—293.*
 — Primirea lui Sava în Alba-Iulia, 269—70. Principele Rakoczy Gh. II-lea întărește pe Sava de mitropolit, fixându-i teritoriul eparhiei sale, fără condițiile cunoscute, primite de înaintașul său, 270—71. Năvălirea Turcilor în Ardeal, 271. Arderea de două ori a mitropoliei din Bălgrad și restaurarea ei de mitropolitul Sava, 271—2. Bunele relații ale lui Sava cu noul principe Barcsai, care-i confirmă stăpânirea peste un teritoriu mai întins, și scutește pe preoții români de multele sarcini, 272—3. Schimbarea relațiilor între Barcsai și mitropolitul Sava, 273. Noul mitropolit Ghenadie al III-lea refuză sfințirea de preot a lor doi Brașoveni, 273. Lupta între Barcsai și Rakoczy al II-lea, 273—4. Preotul Gheorghe din Ciurila luptând alături de Rakoczy e prins și ucis de Barcsay învingătorul, 274. Barcsay întărește pe Ghenadie de mitropolit în Bălgrad pe lângă 13 condiții calvine, 274—6. Ghenadie moare în Sibiu, unde e și îngropat, 276—77. Alt mitropolit trecător în Bălgrad: Daniil, refugiat la Focșani și Soveja, pe urmă retras la mănăstirea Strehaia, 277. Sava Brancovici își ocupă scaunul mitropolitan din Bălgrad, recunoscut de noul principe Ioan Kemény, 278. Principele Apaffi întărește de mitropolit pe Sava în Apr. 1662, 278. Apaffi scutește pe preoți de zeciuială, 278. Apaffi trimite la Constantinopol de reprezentant al său pe 4 ani pe Gheorghe fratele lui Sava, 279—80. Apaffi pune pe Sava sub controlul aspru al celor 4 ctitori-jurați ai mănăstirii din Bălgrad, 280. Călătoria lui Sava în Rusia (Ian.—Nov. 1668), de unde bine primit se întoarce cu daruri bogate dela Țarul rusesc, 280—82. Persecuția lui Sava după întoarcerea sa din Rusia, 83. Apaffi, în Februarie 1669, impune lui Sava 19 condiții calvine cum n'avusese nici un înaintaș, 283—4. Sava merge la Antonie Vodă, în primăvara 1670, unde se întâlnește și cu Dosofteiu, patriarhul Ierusalimului, 284—5. Acțiunea lui Gheorghe Brancovici în favorul fratelui său Sava, 285—6. Relațiile lui Apaffi cu Ghica Vodă și intervențiile acestuia pentru Sava, 286—7. Vizitațiunile canonice ale lui Sava prin Maramureș și părțile Brașovului, unde încearcă și potolirea vrajbei dintre preoții din Șcheiul Brașovului, sfințind de aici doi noi, 286—7. Apaffi supune, în Iunie 1674, pe Sava

superintendentului calvin Tiszabécsi, 288. Influența sfetnicilor răi asupra lui Apaffi, 288. Gheorghe Brancovici reprezentantul pe 4 ani (1675—77) al lui Apaffi la Constantinopol, 288. Bunele raporturi între Sava și Apaffi, care înoiește privilegiile preoților români, 289. Caracterizarea lui Sava 289—90. Hotărârile sinodului din 1675, ținut de Sava în Bălgrad, 290—92. Schimbarea în rău a situației lui Sava, 292—93.

41. *Judecata și sfârșitul mitropolitului Sava Brancovici*, 293—299. — Superintendentul Toföi dușmanul neîmpăcat al lui Sava, 293. Sinodul din Iulie 1679, sub presiunea calvinilor, despoaie pe Sava de ași administra averile bisericești, 293. Acuzații contra lui Sava, 293—4. Impăcarea lui Sava, din Octombrie 1679, cu Apaffi, 294. Sinodul din Iunie—Iulie 1680 și destituirea lui Sava, 294—95. Averea din Sibiu a lui Sava confiscată de oamenii lui Apaffi, între care și o tipografie, 294 n. 2. Adevăratele cauze politice ale destituirii lui Sava, 295—6. Sava în solie în Țările Române și la pașa din Buda trimis de principele Fr. Rhedey, etc., 295 și n. 2. Sava arestat, chinuit, 296. Intervenția lui Gheorghe Brancovici la Șerban Vodă Cantacuzino, 296—7 și n. 2. Apaffi încearcă paralizarea intervențiilor la Constantinopol ale lui Șerban Cantacuzino, 297. Înțelegerea din Constantinopol cu dușmanii lui Apaffi de al detrona (August 1681) și a restabili în scaun pe mitropolitul Sava, 297—8. Eliberarea din temniță, moartea și distincția cu titlul de baron al lui Sava, 298. Ziarul sau memoriile scrise ale lui Sava, confiscate la Sibiu, 299. Gheorghe Brancovici despre suferințele fratelui său Sava, 299. Apaffi restituie, în August 1684, odăjdiile lui Sava mănăstirii din Bălgrad, 299 n. 2. Sava îngropat probabil în cimiterul bisericii ort. din groapă în Sibiu, înainte de Mai 1683, 299 n. 2.

Capitolul XI. Biserica românească din Ardeal până la Unirea cu Roma, pag. 300—333.

42. *Mitropoliții români din Bălgrad spre finea veacului al XVII-lea*, 300—318. — a) Alegerea lui Iosif Budai de Mitropolit în Iulie 1680, 300. Sfințirea lui în București, 300. Mitropolitul Teodosie despre alegerea lui Iosif și datoriile sale

de arhieru ortodox, 301. Șerban Cantacuzino contra alegerii lui Iosif, pe care o aproabă silit de împrejurări, 301—2. Apaffi întărește de mitropolit pe Iosif, în Dec. 1680, fixându-i teritoriul și cele 19 condiții calvine, 302. Iosif în vizitațiuni canonice pe la Bistrița, 302. Moartea lui Iosif, 302. — *b)* Șerban Cantacuzino recomandă pe arhierul Ioasaf de mitropolit la Bălgrad, 302—3. Apaffi îl primește și-l numește, 303. Alegerea canonică și sfințirea lui Ioasaf în București, 303—4. Șerban Vodă scrie lui Apaffi, în Apr. 1682, să dea lui Ioasaf putere ca toate treburile bisericesti să atârne de el, 304. Superintendentul Toföi, o parte din protopopi și preoți, prietenii calvinilor, sunt contra lui Ioasaf, 304—5. Părerea lui Ioasaf în chestia destituirii lui Sava Brancovici, după declarațiile celor 4 martori, 305—6. Ioasaf ocupă scaunul mitropolitan și destitue 9 protopopi, 306. Apaffi confirmă, în Iunie 1682, privilegiile preoților români, 306. Sașii din Sebeș se amestecă și ei în agitația contra lui Ioasaf, 306—7. Sinodul din Iulie 1682 ascultă 16 martori, cari toți acuză pe Ioasaf, că a fost numit și nu ales conform canoanelor, 307—11. Ioasaf nu vrea să recunoască judecata de destituire a soborului, 311—12. A păstorit și mai departe recunoscut de soborul preoților din Sighișoara (April—Maiu 1683), 312—13. Preoți și protopopi, pentru și contra lui Ioasaf, se plâng lui Apaffi, 313—14. Moartea lui Ioasaf la finea a. 1683, 314. — *c)* Sava din Veștem, ales mitropolit, e sfințit la București, 314. Șerban Cantacuzino îi face daruri bogate de cărți bisericesti, 314—15. Sava moare în vara a. 1685, 315. — *d)* Șerban Vodă recomandă lui Apaffi de mitropolit pe un popă Ieremie, 315—16. S'a ales altul cu numele Vasilie-Varlaam, care se sfințește la București și întors la Bălgrad, Apaffi, în April 1686, îl întărește cu cele 19 condiții calvine, fixându-i teritoriul păstoriei sale, 316. Varlaam tipărește cărți, fixează plata preoților, cumpără imobile pentru mitropolie, 316—17. Se introduce în biserică noastră instituția calvină a juraților și clitorilor, 317. Varlaam pentru principele efemer Tököly, 317. Varlaam, în vizitație canonică prin comitatul Solnoc-Doboca, hotărăște proprietatea unei Cazanii, 217—18. Moare în anul 1692, 318.

43. *Inceputul propagandei pentru unirea Românilor cu*

Roma, 318—322. — Ardealul ocupat de Austriaci, 318—19. Propagandă între Români pentru ai converti la legea Romei, 319—20. Șerban Cantacuzino vrea alianță cu Rusia, unde trimite pe arhimandritul Isaia din Atos, care descrie persecuțiile și ademenirile iezuiților față de Români ardeleni, pe la care fusese, 320—21. Isaia din Rusia vine în Ardeal, unde e arestat și dus în închisoare la Viena, 321. Isaia se convertește la legea Romei; făcut preot și vicar latin peste Români din comitatele Bihor și Sătmăre, încearcă convertire Românilor la unirea cu Roma, dar e omorât la mănăstire Bicsad, 321—2. Impăratul Leopold, în August 1692, dă un decret de scutire de robotă iobăgească pentru cei ce trec la biserica Romei, 322.

44. *Mitropoliții: Teofil și Atanasie*, 322—333. — a) Preotul și Români din Teiuș, 322—3. Teofil, fiul preotului din Teiuș, ales de mitropolit și sfințit la București (Sept. 1692), 323. Confirmarea lui Teofil (Dec. 1692), cu 19 condiții calvine, și teritoriul eparhiei sale, 323. Vizitațiunile sale canonice și relațiile cu orașele Sibiu și Bistrița, 323—4. Pretinsul sinod public de unire cu Roma din Febr. 1697: cuvântarea lui Teofil și rezoluțiile sinodului, 324—6. Numele celor 12 protopopi, cari au iscălit actul unirii din Iunie 1697, 324 n. 3. Superintendentul Geleji despre deosebirea între legea ortodoxă și calvină, 324 n. 4. Români din Deva și condițiile sub care li se permite zidirea unei biserici; intervenția lui Teofil în această chestie, 327. Teofil numește protopop în Hunedoara pe preotul Ioan cu aprobarea superintendentului Veszprémi, 327. Alți protopopi din Hunedoara, 327 n. 2. Falsificarea actelor sinodului din Febr.—Iunie 1697, 328. Motivele lui Teofil pentru unire, 328—29. Teofil rău primit în Brașov, 328 n. 1. Testamentul lui Teofil și moartea lui (în 1697), 329. Atanasie ales mitropolit și sfințit după câteva luni în București (ianuarie 1698), 330. Cunoscându-se simpatiile lui Atanasie pentru unire, la București, i se dau înfinse instrucții despre datoria lui de arhieru ortodox, 330—33. Cu daruri bogate dela București, Atanasie se întoarce la Bălgrad, gata să treacă la credința Romei, călcându-și jurământul făcut în fața mitr. Teodosie și patr. Dosofteiu, 333.

Capitolul XII. Relațiile bisericii românești din Ardeal cu Țările române în veacul al XVII-lea, 334—371.

45. *Relațiile cu Moldova, 334—352.* — Mănăstirea Perib din Maramureș e pusă la dispoziția episcopului local la intervenția lui Simion Vodă Movilă, 334—5. Constantin Vodă Movilă din Moldova trimite Românilor din Maramureș episcop pe Silomon, 335. Episcopii de Vad: Augustin și Spiridon merg în Moldova, 336. Relațiile mitropolitului Dosofteiu din Bălgrad cu Moldova de unde venise, 336—37. Episcopul ardelean Venedict în legături cu Moldova, 337. Dascălul Toader din Feldru învață în Moldova copii familiei boierești Ciogolea, 338—9. Ce carte se învăța în Moldova în sec. al XVII-lea, 338—9. Cuvântarea lui Toader la înmormântarea jupânesei Sofronia Ciogolea, 339. Călugării moldoveni pentru milostenie în Ardeal, 339—40. Ardelenii învață carte în Moldova și întrețin relații cu cei de acasă, 340—1. Călugării și diecii moldoveni pe la mănăstirile ardeleni, 341—2. Gavril Vodă Movilă cumpără odăjdii bisericești în Ardeal dela un diac moldovean, 342. Gavril Movilă mort la domeniul său din Bihor e îngropat la Târgoviște, 342, n. 3. Egumenul Ghervasie dela Putna la mitropolitul Iorest din Bălgrad, 343. Oierii mărgineni element de unitate națională și bisericească, 343. Copilul Oprea din Săliștea Sibiului la învățătură în Moldova, 343. Călugări dela Putna la sfințirea mănăstirii Moiseiu din Maramureș, 343—4. Copii din Maramureș la carte în mănăstirile Moldovei, 344. Apariția Catehismului calvin din 1640 produce nemulțumire în clerul celor două Principate române, 344. Răspunsul mitropolitului Varlaam la Catehismul calvinilor ardeleni, 345—6. Replica calvinilor dată lui Varlaam, 346. Răspândirea cărților lui Varlaam, îndeosebi a Cazaniei, în Ardeal, 348. Dania lui Vasile Vodă Lupu pentru biserica din Șcheiul Brașovului, 348. Preoți moldoveni întemeiază satul Ticușul nou, în care Vasile Lupu clădește o biserică, 348. Diaconul Paul din Alep despre relațiile bisericești ale Moldovei cu Ardealul, 348—9. Episcopii de Muncaci: Ioanichie Zăican și Metodie Racovețchi sfințiți în Moldova, 349 și n. 2. Biserica bihoreană din Peșteș, clădită de Constantin Basarab ori Gavril Movilă, 349. Constantin Basarab clădește o biserică

în Muncaciu și înlătură pe episcopul ortodox Ioanichie de aici, punând pe unitul Partenie, 349—50. Gheorghe Ștefan, Domnul Moldovei, dăruiește anual 8.300 aspri bisericii Sf. Nicolae din Brașov și o Cazanie bisericii din Măceul Hațegului, 350 și n. 2. Popa Vasilie, cronicarul din Brașov, în relații cu Radu comisul, 350 n. 2. Alți domni și doamne ctitori ai bisericii din Brașov, 551. Dieta ardeleană din Oct. 1678 contra preoților veniți în Ardeal din Țările române, 351. Antimis dela episcopul Iacov din Rădăuți (1692) în biserica maramureșană Cuhea, 351. Biserica din Sarasău zidită de o boieroaică din Moldova, 351.

46. *Relațiile cu Țara Românească*, 352—371. — Urmările bune ale cuceririi Ardealului de Mihai Viteazul pentru viața Românilor din această provincie, 352. Petrașcu Vodă dăruiește satul Micșenești din Ilfov bisericii din Scheiul Brașovului, 353, 456. Mateiu Basarab, în schimbul acestui sat, dă bisericii din Scheiu 150 galbeni anual, 353. Sub Constantin Basarab biserica pierde și acest dar de galbeni, 353. Darul Doamnei Balașa pentru mitropolia din Alba-Iulia, 353, n. 2. Radu Șerban ridică o frumoasă cruce pe câmpul de biruință de lângă Brașov, 354. Dania de 6000 galbeni a lui Matei Basarab pentru mitropolia din Bălgrad, 354. Matei Vodă clădește biserica din Porcești (jud. Sibiu), dă o cruce unei biserici ardelenne și cărți, odoare și odăjdii bisericesti, bisericii din Comana de jos (j. Făgăraș), 354—56. Pivnicerul Ioan Zilot dăruiește bisericii din Porcești Pravila rom. din 1652, 355 n. 1. Tipografi munteni trec în Ardeal, 356. Constantin Basarab, Grigorie Ghica și Mihnea Vodă fac danie bisericii ardelenne, 356. Vornicul Preda din Brâncoveni cumpără moșie în Ardeal și clădește aici o mănăstire, 356—7. Dania lui Antonie Vodă pentru mitropolia din Bălgrad, 357—8. Sava Brancovici în legătură cu mitropolitul Teodosie și patriarhul Dosofteiu, 358. Spătarul Hrizea arestat în Bălgrad, cercetează biserica română de aici, 358—59. Apostol, fiul banului Hrizea, în Rășinari, sprijinitorul bisericii de acolo, 359. Înțelegerea tainică între Grigorie Ghica Vodă și Gheorghe Brancovici pentru sprijinul bisericii ardelenne și înlăturarea din domnie a lui Apaffi, 359—60. Participarea mitropolitului Sava Brancovici la acest complot, 360—1. Relațiile lui Șerban Cantacuzino cu

biserica română din Ardeal și ajutorul dat acesteia, 361—3. Daruri ale altor membri ai familiei Cantacuzino pentru biserica ardeleană, 363. Constantin Vodă Brâncoveanu protector al bisericii rom. din Ardeal, 364—71. Constantin Vodă dorit ca principe al Ardealului, 364. Dă pentru susținerea mitropoliei din Bălgrad, pe lângă cei 6000 bani, și moșia argeșană Merișani și alte daruri, 364—5. Zidește biserica din Ocna Sibiului, 365—6. Moșiile ardelene ale lui Constantin Brâncoveanu, 367. Clădește biserica din Făgăraș și mănăstirea din Sâmbăta de sus, și daniile făcute acestora și altora, 367—9. Ajutorul și interesul Mitropolitului Teodosie din Țara Românească — de origine din Veștemul Sibiului — pentru biserica românească din Ardeal, 369—371.

Capitolul XIII. Literatura și arta bisericească românească din Ardeal în veacul al XVII-lea, 372—444.

47. *Literatura bisericească și profană. Răspândirea ei prin manuscrise*, 372—386. — Calvinii vreau scoaterea limbii slavone din biserică, fără să tipărească în românește cărțile necesare slujbelor bisericești, 372. Preoții români traduc și copiază cărțile pentru serviciile bisericești, reușind, la finea sec. XVII și începutul sec. XVIII, să scoată cu totul limba slavonă din întrebuințare în biserica ardeleană, 372—3. Popa Chirilă traducător din slavonește pe la 1700, 372—3. Rolul diecilor copiiști de cărți bisericești, 373—4. Numele câtorva dieci din Siria, Maramureș și Țările române, 374—5. Daruri de cărți bisericești în manuscrise făcute bisericilor, 375. Importanța și răspândirea cărților bisericești în manuscrise, 375—6. Numele mai multor preoți și dieci, cari au copiat cărți bisericești prin diferite sate din Bihor, Hunedoara, Banat, Brașov, 376—79 și notele. Traduceri din Vechiul Testament, 379. Literatura apocrifă, 379—81. Literatura astrologică: Rojdanic, Gromovnic și Trepetnic, 381—83. Cărțile populare: Fisiologul, Albinușa Alexandria și larga lor răspândire în popor, 383—86.

48. *Catehismul calvin din 1640 și alte tipărituri din acest timp*, 386—94. — Acțiunea principelui G. Bethlen pentru traducerea și tipărirea Sf. Scripturi în românește, 386—7. Propaganda

iezuitorilor în Banat și aderenții lor dintre români, 387—8. Români din Banat: Gheorghe Buitul, Gavril Ivul și Ioan Kájoni Valahul din jud. Cluj, convertiți și propagandiști ai legii Romei, 387 și n. 3. Francisc Lovas ține la Roma, în 1608, o cuvântare românească, 387 n. 2. Mitropolitul Ghenadie tipărește în Bălgrad: *Paraclisul Precestei*, cele 7 taine, *Gromovnicul* și *Trepetnicul*, etc. (1639), la Govora: *Pravila* (1640), și *Evanghelia* tot în Bălgrad (1640—1), 388—92. Tipărirea Catehismului calvin în Bălgrad (1640) și răspândirea lui, 392—4.

49. *Tipăriturile românești din vremea mitropolitului Simion-Ștefan*, 394—401. — Intenția lui Geleji de a întrebuința banii rămași ai lui Ghenadie pentru tipărirea de cărți calvine, 394. Tipărirea cu litere latine a unui nou Catehism calvin (1648), 394—5. Autorul Ștefan Fogorași traduce în românește cântările calvine și *Psaltirea*, asemenea și Grigorie Sandor și Ioan Viski predicatori în jud. Hunedoara, 395. Traducerea și tipărirea Testamentului nou în Bălgrad și traducătorul lui, 395—97. Mitropolitul Ștefan și „Testamentul nou“, care nu s'a prea cumpărat, 397—8. Stoian logofătul din Țara Românească cumpără în Zălau Testamentul nou, 398 n. 1. Tipărirea *Psaltirii* în românește (1651), 398—99. Răspunsul calvinilor dat lui Varlaam (1656), 400. Imprejurările cari împiedecă tipărirea de cărți românești în Bălgrad, 400. Cărți bisericesti tipărite în Bălgrad sub Sava Brancovici, 400—1.

50. *Cărțile bisericesti tipărite pe la sfârșitul veacului al XVII-lea*, 401—6. — Tipăriturile românești din Sassebeș, Bălgrad și Sibiu: *Sicriul de aur* (1683), *Cărare spre fapte bune* (1685), *Ceaslovețul* (1685, 1696), *Rânduiala diaconstvelor* (1687) *Molitenic* (1689), *Povestea la 40 mucenici* (1689), și Catehismul iezuitorilor în Sâmbăta mare (1696), 401—403. Predicatorul Ștefan Matko din Baiasprie traduce în românește Testamentul vechiu, 402 n. 2. Cărți bisericesti slavone și românești tipărite în mănăstirea Peri din Maramureș la finea sec. al XVII-lea, 403. Mitropolitul Atanasie tipărește în Bălgrad *Bucoavna* și *Chiriadromionul* (1699), cu ajutorul bănesc al lui Constantin Vodă Brâncoveanu, 403—5. Cărți de apărare a ortodoxiei contra cal-

TABLA ANALITICĂ A CUPRINSULUI

vinilor și papistașilor tipărite în Țara Românească (1690—99), 405—406.

51. *Arta bisericască română din Transilvania în veacul al XVII-lea*, 406—444. — Materialul de artă bisericască în sec. al XVII-lea, 406. — a) Arhitectura, 406—418. Materialul de construcție și forma bisericilor și turnurilor, 406—7 și n. 2, 408. Bisericile de lemn amintite și păstrate din diferitele sate numite ale județelor, 408—12. Bisericile de piatră din acest veac cu numele satelor în care s'au zidit, 412—16. Arhitectura bisericii din Porcești, Făgăraș și Sâmbăta de sus, clădite de Domni din Țara Românească, 416—17. Construcția bisericii bihorene din satul Șeghiște (sec. 15), 418. — b) Pictura, 418—34. Zugrăveala bisericii Șeghiște și din Remetea, 418—20 și n. 2. Zugravii lui Mihai Viteazul în Ardeal, 420—22. Mitropolitul Iorest zugrav, 422. Zugravii bisericii din Hunedoara și opera lor, 422—4. Zugrăveala bisericii din Sălișteea Sibiului de Nicolae Poloni (1674), 424—26. Pictura bisericii din Porcești, 426. Icoana dela Nicula de zugravul Luca, 426—27. Zugravii bisericii Sf. Nicolae din Șcheiul Brașovului, 427—28. Pictura bizantină a bisericilor din Făgăraș și Sâmbăta de sus și autorii ei, 428—31. Activitatea zugravilor călători și rostul lor, 431—33. Cele mai vechi icoane păstrate, 433—34. — c) Odoare și odăjdii bisericesti, 434—38. Odoarele din biserică Hunedoarei, 434. Crucea dela mănăstirea Hodoș Bodrog, 434. Odoarele mitropolitului Sava Brancovici, 434—35. Cele ale episcopilor din Lipova, 435. Odoarele și odăjdiile mitropolitului Teofil și cele dela biserică din Șcheiul Brașovului, 435—7. Odăjdiile mitropolitului Sava Brancovici, 437. Odăjdii dăruite de Brâncoveanu mitropolitului Teofil, 437—8. Proveniența odăjdiilor, 438. Daruri de țesături țărănești pentru biserici, 438. — d) Arta tipografică, legătură de cărți și sculptura, 438—42. Contribuția bisericii la tipărirea cărților, 436. Tipografi oameni ai bisericii: diaconi, ieromonahi și preoți cunoscuți cu numele, 438—40. Podoaba cărților bisericesti și literile, 439—40. Legătura în metal a cărților bisericesti din Feleac, Bălgrad și Șcheiul Brașovului, 441—42. Sculptura de lemn și de piatră în bisericile românești ardelene, 442. — e) Cântarea bisericască, 442—44. Importanța cântării bise-

ricești, 442. Academia de muzică din Iași din sec. 16 și învățarea cântărilor în mănăstirile din Țările române, 442—43. Cântarea în slujba bisericească și prețuirea cântăreților, 443. Influența poeziei populare asupra cântării bisericești și tânguiriile în versuri la morți, 443—44.

Capitolul XIV. Situația preoțimii românești din Ardeal și Ungaria până la Unirea cu Roma, 445—504.

52. *Situația materială și socială*, 445—476. — Modul de alegere și numire al episcopilor și mitropoliților 445—6. Sinodul cel mare și rostul lui, 446. Venitele vlădicilor și vizitațiunile lor canonice, 446—8. Mizeria unor vlădici, ca de ex. a vlădicului Atanasie, 448—9. Dajdia anuală a vlădicilor dată principilor Ardealului, 449. Rostul social al arhierilor, 449—50. Trimiterea lor în solii și participarea la războaie, 450—51. Numirea protopopilor de sinodul cel mare, vlădica, principii și chemarea lor, 450—2. Protopopul Ioan din Țichindeal, satele și rostul său, 451 n. 4. Protopopii din Hunedoara, 451—2. Protopopii din Maramureș și onorariul dat principelui, 453. Protopopi supuși superintendentului calvin, 453. Protopopii din Țara Făgărașului, 453—54. Situația materială a protopopilor, 454—5. Protopopul Ioan Zoba din Vințul de jos și influența lui, 455. Protopopii din Scheiul Brașovului, 455—56. Situația materială grea a preoților, 457—8. Alegerea preoților, 458. Imprejurările cari favorizau mulțimea de preoți în sate, 458—60. Scutirea preoților de diferite dări, 460—1. Persecuția preoților, 461. Persecuția Românilor din partea Ungurilor și Sașilor, și frica acestora de Români, 462—4. Principele G. Rakoczy I în casa unui preot dintr'un sat de lângă Săliștea Sibiului și în mănăstirea Daia românească, 462 n. 1. Asupririle preoților din scaunul Sibiului, 462 n. 2. Preoții din țara Făgărașului, 464. Privilegiile și scutirile date de principii preoților români pentru câștigarea lor la legea calvină 464—66. Impăratul Leopold privilegiază preoții români cari trec la legea Romei, 466. Onorariile și contribuția preoțimii date domnilor de pământ și principelui, 466—67. Venitele preoților dela credincioși, 467—69. Preoți făcuți nobili pentru diferite servicii, 470. Portul preoților, 470. Traiul material al preoțimii,

TABLA ANALITICĂ A CUPRINSULUI

470—1. Câștiguri prin copierea de cărți bisericești, 471. Luarea cu sila a bisericilor de calvini și trecerile la legea lor, 471—2 și n. 1. Contribuția morală și materială a preoților la clădirea bisericilor, 472. Bisericile de lemn în comitatul Solnoc-Doboca, 472—3. Influența preoților în viața poporului român și teama stăpânilor de rugăciunile și afuriseniile lor, 473—4. Participarea preoților la războaie și revoluții, 474. Preoții de pe domeniul Ciceu mergeau la Domnii Moldovei, 474. Preoți din Șcheiul Brașovului și din Rășinari trimiși adeseori la Domnii Țării Românești pentru mântuirea și folosul Sașilor, 475—76.

53. *Situația morală-religioasă și culturală*, 476—504. — Alipirea neclintită a poporului la legea și obiceiurile strămoșești, 476—7. Persecuția Românilor din Deva pe temă religioasă, 477. Români calvini din Deva cer un predicator, care știe românește pentru a câștiga și alți Români, 477. Slujbele preoților cerute pentru îndreptarea relelor din țară, 478. Darurile credincioșilor date bisericii pentru iertarea păcatelor, 478—80. Daruri de cărți bisericești, anatema și proces pentru ele, 480—1. Daniile negustorilor din Hunedoara și Bălgrad pentru biserică, 481—2. Cele mai vechi clopote, 481 n. 3. Darurile țeranilor făcute bisericilor, 482. Darurile Doamnelor din Țara Românească, 482—3. Regula de purtare în biserică și pedepsirea celor necuviincioși, 483—4. Sărbătorile bisericești anuale, 484—6. Studiul obiceiurilor și credințelor religioase, 485 și n. 3. Moravurile preoțimii, păcatele și pedepsirea lor, 486—7. Preoțimea decăzută a Ungurilor și Sașilor, 487 și n. 2. Căsătoria a doua a preoților condamnată de biserică, 487—8. Averele bisericilor și administrarea ei, 488—9. Preoți răi și neascultători, 489—90. Rescumpărarea preotului de iobăgie, 490—1. Preoți vrednici și evlavioși cercetați și de străini, 491—2 și n. 2. Călugărițele române, 492. Plata slujbelor, 492 n. 1. Nobilii români cercetează biserică, 493—4. Cultura preoțimii, 494. Școlile calvine pentru Români din diferitele orașe, 494—5. Școlile bisericești din sate și mănăstiri, 495—6. Situația culturală a preoților din Maramureș, (c. 1659), 496—7. Nobilul român Nicolae din Maramureș ne lasă manuscrise românești cu litere latine (c. 1671—2), 497 n. 2. Călugării din

TABLA ANALITICĂ A CUPRINSULUI

Moldova învățau în Ardeal pe copii carte, 498. Dascăli ardeleni la școală în Moldova și Țara Românească, 498. Episcopul Pahomie dela Roman, de origine din satul ardelean Ghedin, 498. Dascălul Matei Bojidar din Orșova (1686), 499 și n. 1. Ieromonahul Ioasaf din mănăstirea Daia are frați preoți în cele două Principate române, 499. Școlile satești, cele din Șcheiul Brașovului (1597) și Săliștea Sibiului (1616) și studiile ce se propuneau în ele, 499—501. Unii Români plătesc dijmă preoților sași, 503 n. 1. Preoții Giurgiu și Urs din Bihor copiază diferite cărți bisericești, 503 n. 2. Contribuția bisericii ortodoxe și a preoțimii române în toate domeniile vieții naționale, culturale și bisericești, 502—504.

* * *

Lista episcopilor și mitropoliților, 305—7. — I. Episcop în Hunedoara. II. Episcopi peste Maramureș. III. Episcopii din Feleac. IV. Episcopi de Vad, 505—6. V. Episcopii Silvașului. VI. Episcopii de Geoagiul de sus. VII. Episcopii româno-calvini. VIII. Mitropoliții din Bălgrad, 506. IX. Episcopi de Făgăraș. X. Episcopii din Inău. XI. Episcopi în Bihor. XII. Episcopii din Banat. XIII. Episcopi fără reședință stabilă, 507.

Tabla ilustrațiilor, pag. 508—11. — Numirea celor 115 ilustrații ale cărții, 508—11. Lămuriri despre ilustrații, 511—12.

Bibliografia, pag. 513—533.

Lista cărților și manuscriselor, pag. 534—38.

Tabla numelor și locurilor istorice, pag. 539—587.

Indice de lucruri, datine, instituții și legi bisericești, pag. 588—91.

NB. Coperta este opera dlui C. Băltaru dela Muzeul etnografic din Cluj, căruia îi mulțumim și aici.

CAPITOLUL I.

VIEAȚA CREȘTINĂ ÎN DACIA.

1. *Introducere.* — Pământul locuit astăzi de Români s'a numit în antichitate și în o bună parte din evul mediu Dacia după strămoșii noștri cei mai adevărați, după Daci, o ramură puternică și numeroasă a întinsului popor trac, care a lăsat moștenire, ca autohton, aceeași viață populară tuturor neamurilor din ținutul Europei sud-ostice: Grecilor, Sârbilor, Bulgarilor și îndeosebi Românilor din zilele noastre. Peste acest popor trac din jurul Carpaților și din peninsula balcanică s'a revărsat, începând cu timpul republicei romane, un element rural latin, care prin numărul covârșitor și prin identitatea de ocupații, a impus cu timpul graiul său latin vulgar băștinașilor, așa, că atunci când împăratul Traian a cucerit Dacia, el n'a făcut altceva, decât a „consolidat politic o mare și destul de veche operă de expansiune națională, care a păstrat tot patrimoniul tradițional tracic: vestmânt, datini agricole, artă, religie”.¹ Religia Dacilor în multe privințe se aseamăna cu legea cea nouă creștină, care pe atunci își lua zborul pentru a cuceri toată lumea păgână-barbară. Dacii se închinau unui singur zeu suprem și credeau în nemurirea sufletului, viața o considerau un loc de suferință, iar moartea o așteptau cu bucurie având credința puternică, că dincolo de

¹ Iorga, *Insemnătatea Românilor în istoria universală*, Vălenii de Munte, 1912, p. 6 și urm.; Iorga, *Istoria statelor balcanice în epoca modernă*, Vălenii, 1913, pp. 9—10.

albastrul cerului îi așteaptă fericirea veșnică.¹ Cu astfel de elemente de credință e sigur că Dacii au fost între cei dintâi, cari s'au oprit, au ascultat și s'au pătruns, în călătoriile lor pașnice ori războinice în sudul Dunării, de cuvântul cel nou de credință și iubire al lui Hristos, propovăduit de apostoli și ucenicii acestora.

2. *Inceputul creștinismului în Dacia.* — Cunoașterea creștinismului în Dacia datează încă din epoca stăpânirii romane asupra acestei provincii [107—271]. Partea cea mai mare din coloniștii aduși de Traian în Dacia erau din Asia mică, provincie clasică creștină, și din peninsula balcanică, unde întâlnim mai multe comunități creștine întemeiate de apostolul Pavel și ucenicul său Titus. În Dobrogea a predicat apostolul Andrei.² E cu neputință ca între acești coloniști aduși din ținuturi, unde creștinismul era în floare, să nu fi fost și creștini, oameni convertiți la noua lege a lui Hristos. Apoi legăturile zilnice de ordin familiar, economic și cultural cu Moesia superioară și Dalmația din acest timp vor fi contribuit simțitor la răspândirea creștinismului în Dacia traiană prin negustorii, oficianții și soldații romani veniți aici, între cari vor fi fost unii și creștini.

Existența creștinismului în Dacia în epoca romană se poate dovedi și prin mărturii istorice scrise și prin monumente publice creștine din acel timp. Deși aceste dovezi sunt puține, — fiind creștinul prigonit, sfios, gândindu-se mai mult la Dumnezeu decât să lase urme scrise sau săpate în piatră despre sine ca creștin — totuși dovedesc deplin și neîndoios, că creștinismul a fost cunoscut în Dacia încă

¹ Vezi despre credințele religioase ale Daco-Geților cartea capitală a lui Pârvan, *Getica*, — *O protoistorie a Daciei*, în *Analele Academiei Române*, sect. ist., seria III, vol. III, București, 1926, pp. 151—161.

² Vezi Auner în *Revista catolică*, I, București, 1912, pp. 40—57.

din timpul când vulturul roman păzia și stăpânea această provincie, care e însuși leagănul neamului nostru mult încercat.

Scriitorul bisericesc Tertulian ne spune în cei dintâi ani ai veacului al III-lea, că numele lui Hristos și credința în el au ajuns la toate neamurile între cari înșiră: Britanii, Germanii, Sciții, Sarmații, *Dacii*, etc. Afirmarea lui Tertulian se poate dovedi aproape în întregime cu dovezi istorice contemporane, ca de exemplu pentru Germania, unde în veacul al II-lea erau comunități creștine la Maintz, Colonia [Köln] și Trier. Deci creștinismul era cunoscut la aceste popoare sporadic, nu în masse, încă în veacul al II-lea, așa că scrisul rigurosului Tertulian merită deplină încredere, fiindcă el a fost informat personal de funcționarii și negustorii din Dacia, cari trăiseră sau avuseră afaceri cu această provincie, în care cunoșteau creștini Daco-Romani. Spusele lui Tertulian le întărește cu câteva decenii în urmă, însă înainte de 250, Origen, contemporan cu faptele. El zice: „Ce să zicem de Britani sau Germani, cari sunt lângă Ocean, sau de barbari, Daci, Sarmați și Sciți, dintre cari cei mai mulți încă n'au auzit cuvântul Evangheliei, dar îl vor auzi în însuși trecerea secolului“. Origen e precis, când zice, că cei mai mulți n'au auzit încă cuvântul Evangheliei, de unde urmează natural și logic, că o mică parte din *Daci*, etc. a auzit cuvântul Evangheliei.¹

Dovada cea mai puternică și definitivă pentru vechimea creștinismului în Dacia înainte de 271 sunt cele trei inscripții păstrate din acest timp. Una

¹ Pârvan, *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, București, 1911, pp. 74-5 contestă fără temei spusele clare ale lui Tertulian și Origen, care sunt în consonanță cu alte izvoare contemporane. Vezi despre aceștia și cartea lui Zeiller I., *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain*, Paris, 1918, p. 29 și n. 1, 30 și n. 1.

de pe la 235 e săpată pe un sarcofag de piatră din Napoca [Cluj]. Cuprinsul inscripției este: *D[is] M[anibus]. Aurelia [Ma]r[i]na vix[it] ann[is] XVII. Aur[elius] Marinianus fil[ius] eius vix[it] anno 1, m[ensibus] IIII. Aur[elius] Babus vet[eranus] pater p[osuit].*

In monogram: *s[it] t[ibi] t[erra] l[evis].*

Că inscripția e creștină, o dovedește întâiu monogramul în semnul crucii, care la nici un caz nu se punea pe un mormânt păgân, ci creștin, apoi cele 4 litere: S. T. T. L. = Sit tibi terra levis, și p[osuit] ambele formule cunoscute ca specific creștine. Formula păgână dela începutul inscripției: *D[is] M[anibus]* biserica creștină a tolerat-o, păstrându-se prin tradițiune, nedându-și poate seama nici celce cumpără piatra funerară cu această inscripție păgână și nici cel care o vindea.

Cognumele celor doi răposai: *Marinus* dovedește, că sunt de origine orientală din Siria. Tocmai în acest timp se constată în Napoca existența a două mari comunități religioase de orientali veniți din Asia și din Galatia, provincii creștine încă din veacul I-lea. E natural deci, ca Aurelius Babus veteran-soldat cu fiica și nepotul său să fie creștini din Siria. Indrăzneala lui Babus de a mărturisi creștinismul său și alor săi pe față, punând pe mormântul lor o inscripție creștină, se datorește faptului, că în întâia jumătate a veacului al III-lea imperiul roman era stăpânit de doi împărați orientali [un sirian și un arab]: Alexandru Sever și Filip Arabul, pe cari, pentru toleranța lor față de creștinism, Biserica îi numără între creștini, la care se mai poate adaoga și dorința creștinilor de a suferi martiriul pentru

credița creștină, și apoi lui Babus îi era indiferent; dacă îl vor omorî pentru credința sa, — mărturisită în public prin inscripția creștină de pe sarcofag — fiindcă el își pierduse tot ce avea mai drag pe lume.¹

Altă inscripție creștină este cea aflată în veacul trecut la 1858 la Turda — Potaissa, însemnatul centru roman în Dacia. Pe piatra aceasta dela Potaissa este gravată o corabie, sub un arbore, având în vârf o pasăre. Alături o figură bărbătească cu un câine și pe umeri un miel; pe corabie e scris cu caractere grecești și prescurtat: Isus Hristos Fiul lui Dumnezeu. Corabia însemnează biserica lui Hristos; bărbatul cu mielul e Mântuitorul cu lumea pierdută, ale cărei păcate le-a luat pe umerii săi. Pasărea e Duhul sfânt, care la Botezul Domnului s'a arătat în chip de porumb. Toate acestea dovedesc, că este o inscripție creștină.²

Acum în urmă s'a pus în lumină o nouă dovadă despre vechimea creștinismului în Dacia încă în epoca dela început a stăpânirii romane. În muzeul arheologic din Târgu-Mureș este o piatră funerară, descoperită tot la Turda, care în partea din sus, în relief, înfățișează așa zisul „ospăț al viilor cu morții“ (*caena funebris*), iar în partea de jos e gravată această inscripție în limba vulgară latină între anii 117—161 d. Hr.:

„Zeilor Mani [D. M.] Aelius Tiadnes Palmura, a trăit 8 ani, Surillio a trăit 25 ani. Rufina a trăit 20 ani. Au așezat [monumentul] Aelius Bolhas al lui Banneus, veteran din trupa Palmirenilor și soția Aelia Domestica pe seama prea iubitoarei și prea dulcele lor fiice și a sclavului lor eliberat și a sclavilor lor binemeritați“.

¹ Pârvan, o. c., pp. 75 - 84. Simpla contestare a lui Zeiller, o. c., p. 41 și n. 1 nu dovedește că inscripția din Napoca nu ar fi creștină. Dovezile lui Pârvan, — răzimate pe cercetările lui Becker și M. Kaufmann etc. — sunt convingătoare și astăzi, cf. o. c., p. 76—79.

² A. Bunea, *Incercare de istoria Românilor până la 1382*, ed. Acad. Române, București, 1912, p. 29.

Veteranul Bolhas era creștin din Siria, ca și Babus, din regiunea Palmyra, iar soția romană, ca și numele fiicei sale.

Argumentele că aceștia erau creștini sunt:

Fig. 1. Piatră funerară creștină din Dacia c. 140.

a) Originea siri-
ană a lui Bolhas,
unde era o provin-
cie eminent creș-
tină din primul se-
col al creștinismului
cum am spus mai
sus.

b) Termenul *po-
nere* [aici *posuerant*],
e specific la inscrip-
țiile funerare creș-
tine.

c) Inscripția e
de concepție absolut
creștină fiindcă mor-
mântul cuprinde
sclavii și stăpânii,
adecă membrii liberi
ai familiei, îngropați
împreună, și monu-
mentul cu inscripția
amintește aceasta
precis.

d) Forma restur-
nată a literei *D* [iden-
tică cu *C*] în *CVLCME* = *Dulcissime*, o găsim la în-
ceput numai în inscripțiile creștine.

Acest monument funerar, de pe la 140 după
Hristos, este deci cel mai vechiu monument creștin
în Dacia romană.¹

¹ Vezi pe larg argumentele date de N. Sulică [în revista *Șoimii*, II, Târgu-Mureș, 1926, Nr. 8, p. 22-26], între care numără și *crucea* dintre-

În piatra unui inel aflat în Grădiște [Sarmisegethuză] era săpat cuvântul *Agula*, care se compune din inițialele cuvintelor evreești: *Atha, Gibbor, Leslam, Adonat* și înseamnă: „Tu ești puternic în veci Doamne“. De altfel în tot evul mediu găsim acest cuvânt săpat pe vase și clopote bisericesti.¹

Prin urmare pe baza mărturiilor contemporane ale scriitorilor bisericesti: Tertulian și Origen, și îndeosebi prin inscripțiile creștine descoperite până acum s'a dovedit definitiv, că creștinismul a fost cunoscut și răspândit în Dacia încă în vremea stăpânirii romane aici.

3. *Imprejurările favorabile pentru răspândirea creștinismului în Dacia în veacul al IV—V-lea.* — Impăratul Aurelian amenințat necontenit de barbarii veniți din Răsărit, și ne mai putând ținea piept cu ei, — fiindcă marele imperiu cerea ostașii la atâtea granițe spre apărare, — retrage legiunile din sudul Dunării. Între cei trecuți în sudul Dunării au fost ostașii, funcționarii și negustorii cu averi mobile, toți ceilalți au persistat să rămână în Dacia, înfruntând toate greutățile, fără să se ascundă în munți dinaintea năvălirii barbarilor. Strămoșii noștri după 271 au rămas la căminurile lor lucrându-și pământul, fiind un popor agricol înainte de toate, și păscându-și oile și vitele. La munte n'aveau de ce să fugă, deoparte nefiind ei fricoși, ci toți oameni viteji, dealtă parte, noii barbari nici nu erau așa de răi precum ne închipuim noi, nici nu locuiau pe ținutul unde erau strămoșii noștri: Daco-romanii. Barbarii în general cereau dela Daco-romanii rămași în Dacia numai o dajde în naturale, cu care să-și țină vieața lor de rășboinici, încolo ei erau lăsați în pace, își puteau vedea de gospodăria lor.

cele trei picioare ale mesei pe care sunt așezate ofrandele, Nu e oare numai legătura între cele trei picioare, care pare a avea formă de cruce?

¹ Bunea, o. c., p. 29 și n. 2.

Situația aceasta a Daco-Romanilor a favorizat lățirea creștinismului în Dacia. Relațiile de tot felul: economice, sociale, culturale, pe baza tradiției din sec. al II și III-lea s'au păstrat în cele două veacuri următoare între populația din nordul și sudul Dunării.¹ Dovadă ne sunt numeroasele monete cu chipul împăraților romani din veacul al IV și V-lea, aflate în Ardeal, cu ajutorul cărora învățatul Jung a putut stabili comunicația între nord și sud prin toate pasurile de seamă ale Carpaților.²

Relațiile acestea au fost înlesnite prin faptul, că Goții erau federați ai imperiului roman și nu dușmani, și că Goții nu erau așezați propriu zis în provinciile daco-romane. Ceeace a contribuit nespuse de mult la răspândirea creștinismului în Dacia, a fost o schimbare neașteptată petrecută în imperiul roman în acest timp. Religia creștină e tolerată la început, apoi sprijinită de împărații romani ca Constantin cel Mare [325] și alții, luând pe urmă însuși statul roman parte activă la lățirea creștinismului, care era acum și oficios religia statului roman. Astfel creștinismul sporadic din Dacia înainte de 271, în acest timp s'a împuternicit foarte mult prin relațiile populației din nordul Dunării cu cei din sud, îndeosebi sub Goți, cari erau creștini și federați ai imperiului, apoi prin sprijinirea statului roman a creștinismului și chiar prin năvălirile Hunilor în sudul Dunării, cari aduceau în nord mulți creștini ca prinsonieri. Intre Huni încă prinse rădăcini credința cea nouă a lui Hristos, după spusele contemporane ale lui Jeronim [403]. Ba se poate spune, că un număr considerabil din populația sudică — între care au fost și creștini — a imigrat în nord în Dacia, unde avea relativ mai multă siguranță

¹ Vezi bogate informații despre aceste relații în Pârvan, *Inceputurile vieții romane la gurile Dunării*, București, 1923, pp. 5—223.

² Jung, *Zur Geschichte der Pässe Siebenbürgens* în traducere românească în *Convorbiri literare*, XXVIII, București, 1899, pp. 338, 404—529, 702.

pentru ziua de mâine, decât în imperiul zilnic asaltat de barbarii din nord, cari râvneau bogățiile Bizanțului și ale altor orașe romane, iar populația trăia vecinic sub arme, sub groaza năvălirilor barbare, cari erau uneori așa de cumplite, încât praefectul praetoriului pentru Illyricum a fugit împreună cu oastea, episcopul, etc. din Sirmium tocmai în Thessalonica la venirea Hunilor în secolul al V-lea, după cum ne spune Impăratul Iustinian în *Novella* a XI-ea. Și aproape o sută de ani împrejurările acestea nenorocite s'au menținut.

Scriitorul roman contemporan Salvian, pe la începutul sec. al V-lea, ne spune foarte precis: „Mulți Romani fug la Goți, sau pentru a nu rămânea fără scut, intră sub ocrotirea celor bogați, dar sunt tratați de aceștia ca niște sclavi. Toți barbarii se țin de un popor și de un rege, se iubesc unii pe alții. La dușmani fug oamenii noștri, chiar și unii dintre cei mai nobili, căutând la barbari omenia romană, căci nu mai pot suporta neomenia barbară a Romanilor... cu un glas se roagă acolo țărani romani ca să-i lasă să trăiască cu barbarii. Și apoi să ne mirăm că nu pot fi învinși din partea noastră Goții, când țărani mai bucuroși vreau să fie cu ei, decât cu noi Romanii? Astfel frații noștri nu numai nu voiesc să treacă dela ei la noi, ci ne părăsesc chiar, ca să se adăpostească la ei”.¹

Nu era așa cu populația din nordul Dunării, care trăia liniștită, plătind tributul obicinuit în grâu, miei, vite, etc., barbarilor, cari purtau războiul și primeau din ce în ce mai mult în sufletul lor credința în Hristos. Aici nu împiedeca nimeni oficios pe creștin în mărturisirea credinței sale nouă. Era relativ mai bine sub barbari decât în Imperiu, cum s'a întâmplat de altcum peste o mie de ani sub Turci, barbari și ei, când au cucerit toată peninsula

¹ Meteș, *Istoria neamului românesc*, I, Sibiu, 1922, p. 49–50.

balcanică, unde creștinii o duceau relativ mai bine, decât cei din țările vecine supuse neconținut la dări grele și incursiuni turcești primejdioase.

Toate acestea împrejurări au favorizat răspândirea creștinismului în Dacia prin mai mulți misionari creștini de aici și prin alții veniți din Moesia superioară mai ales.

4. *Misionarii creștini în Dacia.* — Inceștinarea Goșilor s'a început în veacul al III-lea, prin captivi

Fig. 2. Sinodul dela Nicea din 325

aduși din sudul Dunării cu ocaziunea invaziunii lor în provinciile de aici, creștine în bună parte. Un episcop al lor Teofil ia parte la sinodul din Nicea în 325. Dar adevăratul răspânditor al creștinismului la Goți a fost Ulfila [n. 318—m. 388] din părinți creștini din Capadochia. Crescut în legea creștină, având cultură elină și latină în vârsta de 30 ani ajunge episcop al Goșilor în mijlocul cărora propovăduiește cuvântul lui Hristos timp de 7 ani, când în urma

persecuției creștinilor din 355 din partea regelui got Atanaric, trece cu un număr mare de credincioși în Moesia, unde își continuă activitatea până la moarte. Elevul său: Auxențiu de Durostorum [Silistra], care a scris viața lui Ulfila, ne spune, că acesta în timpul cât a fost lector și episcop, 7 ani a răspândit legea creștină în limba gotică și latină. Deci și Daco-Romanilor care vorbeau latinește, pentru aceasta e însemnat și pentru noi, fiind cel dintâi misionar creștin la străbunii noștri: Daco-romani.

Alți predicatori amintiți în nordul Dunării în veacul al IV-lea sunt: Eutihiu de Capadochia pe care îl laudă sf. Vasile, apoi ereticul Audius din Mezopotamia, sf. Sava care a murit moarte de martir în persecuția lui Atanaric, din 372, fiind înecat în râul Buzău și Nichita Martirul mort tot sub Atanaric la 370.

O acțiune de convertire la creștinism a popoarelor din nordul Dunării a încercat pe la 400, însuși marele patriarh al Constantinopolului Ioan Gură de aur, prin prietenul său, învățatul episcop Theotim din Tomi [= Constanța din Dobrogea noastră de astăzi]. Sozomen, scriitorul bisericesc din prima jumătate a veacului al V-lea, ne spune că episcopul Theotim prin bunele sale procedee a reușit să impună credința în Hristos la acelea neamuri, între cari erau și Daco-romanii, — și să-și câștige un așa prestigiu, încât acești barbari îl numeau și „zeul Romanilor”.¹

¹ Zeiller, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes*, p. 544-9. — Relațiile între Dacia și provincia înfloritoare Scitia mică [= Dobrogea] cunt cunoscute din epoca romană și preromană [vezi Pârvan, *La pénétration hellénique et hellénistique dans la vallée du Danube*, București, 1923, p. 19-20, 24-5; Pârvan, *Inceputurile vieții romane la gurile Dunării*, București, 1923, p. 207-8, 223]. Așa că aceste legături mai reduse sau mai intensive după împrejurări, vor fi fost reluate, și prin propaganda creștină exercitată asupra popoarelor norddunărene prin cei 11 episcopi cu reședința în orașul Tomi între anii 290-553 după Hristos.

Toți acești misionari par a fi de origine greacă, astfel au predicat creștinismul în limba elină, de unde

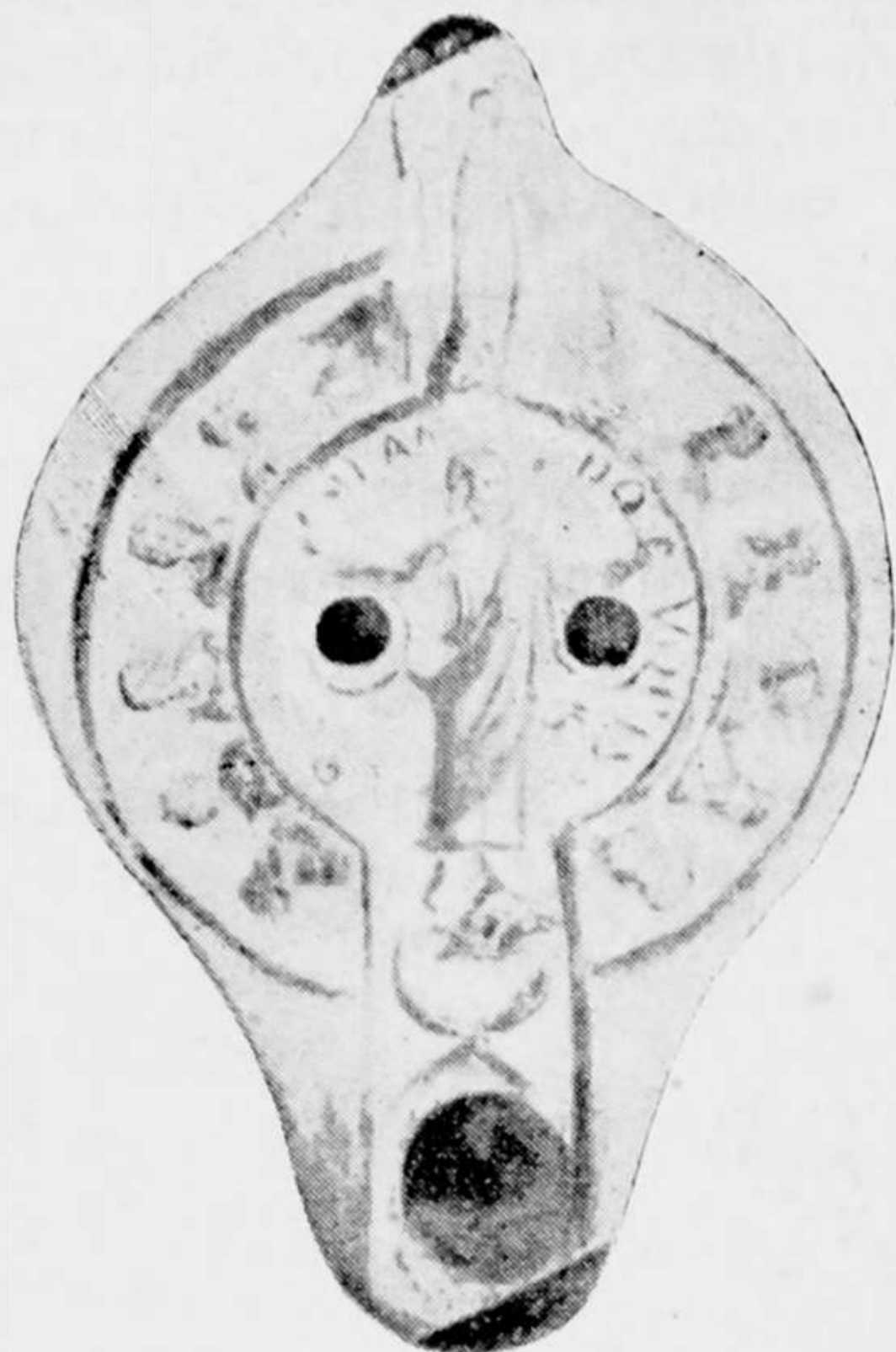

Fig. 3. Lampă creștină
(c. sec. V—VI-lea).

nu urmează, că nu știau și latinește, ca de ex. Ulfila, pentru a împărtăși cuvântul creștin în această limbă accesibilă Daco-Romanilor.

Adevăratul apostol însă al încreștinării Daco-Romanilor e Nichita episcop de Remesiana [localitatea la răsărit de Niș spre Sofia] „un romanizator al nostru, și prin creștinism, un reînnoitor în forme eterne a tradiției curate, romane-italice la Dunărea-de-jos“. Nichita a trăit la sfârșitul sec. al IV-lea și la începutul celui de al V-lea, de naștere daco-roman,

a dezvoltat o activitate foarte zeloasă în limba latină pentru convertirea în massă a poporului daco-roman. Ceeace ne dovedește, că de fapt Nichita a predicat între strămoșii noștri, e descrierea lor, care seamănă cu a Românilor. Ne spune, că a predicat la o populație rurală și bărbații purtau părul lung, plete, iar pe frunte tăiat ca și țărani noștri din trecut și astăzi și boierii și domnii noștri din cele două țări române.¹

Precum înainte de Nichita am întâlnit misionari creștini în Dacia, tot așa vor fi venit și după acesta alți misionari din sudul Dunării spre a ținea aprinsă

¹ Pârvan, *Contribuții epigrafice*, p. 158 și urm.

și mări flacăra creștină din sufletul populației daco-romane. Retorul Priscus trimis de împăratul creștin Teodosie al II-lea, la 445—7, în solie la Attila, ni-l prezintă ca pe un rege foarte puțin sălbatec, la curtea căruia se putea petrece bine, având distracție, ba se vorbea aici sub stăpânirea acestui rege hun latinește [limba rustică] de oameni indigeni romani [„Ausoni=daco-romani], cari făceau comerț cu cei din dreapta Dunării; limba latină o vorbeau chiar și barbarii [Hunii], dintre cari a vorbit cu unul chiar Priscus la masa lui Attila.¹ Priscus ne mai spune un lucru, care arată, că episcopii creștini din Moesia superioară cercetau pe creștinii din Dacia. Așa episcopul din Margus [la vărsarea Moraviei în Dunăre] trece pela 442 în Nordul Dunării, pentru a aduna lucruri prețioase din mormintele regilor huni. Deși fapta e puțin creștinească, totuș e sigur, că episcopul fusese mai de multe ori în această provincie și o cunoștea, fiindcă altcum n'ar fi îndrăznit să despoaie mormintele regești păzite. Avea legături și cunoscuți în nord și, între altele, se va fi îngrijit și de creștinii de aici, pe cari îi va fi cercetat și alți episcopi mai însuflețiți de legea creștină, ca episcopul Constantin din Sirmiu [între Sava și Dunăre], care cu daruri prețioase intervine la prietenul său, la secretarul lui Attila pentru răscumpărarea concetățenilor săi creștini din captivitatea hunică, întâmplată în urma năvălirilor din 441—2 ale Hunilor.

De-alungul Dunării, pe malul drept, până la Sirmiu, erau mulți episcopi în centrele mai importante, cari propovăduiau în latinește legea creștină, nu numai la credincioșii lor din sudul Dunării, ci

¹ O. Densușianu, *Histoire de la langue roumaine*, I, Paris, 1902, pp. 313—9. Despre încreștinarea Hunilor, adică a supușilor lor: Daco-romani ne vorbește, la 396, 403, Ieronim și în prima jumătate a veacului al V-lea Orosiu din Apus.

prin oamenii lor misionari acționau și în nord între daco-romani.¹

Toate acestea dovezi ne arată lămurit, că între creștinii din nordul și sudul Dunării prin mai mulți episcopi misionari s'a întreținut în veacul al IV—V o viaie și puternică comunitate sufletească creștină, care a convertit partea cea mai mare, dacă nu toată, a populației daco-romane pentru totdeauna la legea mântuitoare a lui Hristos.

5. *Terminologia latină-creștină.* — Argumentul cel mai puternic pentru vechimea creștinismului la Daco-Romani, sunt cuvintele creștine de origine latină, păstrate până azi în limba românească, prin cari se desighează noțiunile de căpetenie ale religiunii creștine. Cuvintele acestea s'au introdus prin veacul al IV—V-lea, deci într'un timp mai îndelungat, și de mai multe persoane, cum am văzut. Astfel avem cuvintele: *Dumnezeu* [vine dela invocația păgână din latina vulgară: „domne+deus“, întrebuințată de creștini în rugăciunile lor ca un nominativ], *creștin* [dela „Crestus“—Cristos], *păgân* [dela „paganus“ locuitor în sat; însemnarea aceasta se dă mai târziu păgânilor refugiați la sate], *biserică* [dela „basilica“ :

¹ Vezi Pârvan, *Contribuții epigrafice*, pp. 47—72 și Zeiller, *o. c.*, p. 148—176. — Despre cei 81 martiri din Dobrogea omorâți în persecuția din 319 a Impăratului Liciniu și în altele, Auner în *Revista catolică*, I, pp. 277—91; sfinții din Tracia și Moesia, *Ibid*, II, pp. 78—84. Numai din orașul Tomi cunoaștem vre-o 11 episcopi: Evangelicus [c. 290]; unul care participă la Sinodul din Nicea [325]; Sf. Bretanion [c. 371]; Gerontius [c. 381]; Sf. Theotimus I-iu [c. 400]; Timotheus [431]; Ioan [c. 448]; Alexandru [c. 449]; Theotimus II-lea [c. 451—58]; Paternus [519] și Valentinianus [550—553]. Vorbește pe larg despre ei Netzhammer, *Die christlichen Altertümer der Dobrudscha*, București, 1918, p. 10 n. 1 și urm. Ni s'au păstrat 2 scrisori ale lui Vasile cel Mare între Bretanion episcopul de Tomi, cf. *Revista catolică*, 1914, p. 622]. — Câțiva călugări din Tomi, plecați la Roma pe la 520, pentru a cere dreptate în cauzele lor religioase dela papa Hormisdas, fac apel și la poporul Romei, care-i susține, cf. Iorga, *Relations entre l'Orient et l'Occident au moyen âge*, Paris, 1923, pp. 36—38.

palatul patricienilor; la început însemna numai clădirea, mai târziu se întrebuintează și pentru comunitatea creștină], *lege* [dela „legem“ cu înțelesul de credință religioasă cum s'a păstrat până astăzi în graiul poporului nostru], *Crăciun* [dela „Calationem“, ziua chemării dela începutul lunii Ianuarie, când se anunțau pe lângă sărbătorile lunii și cele mai însemnate de peste an; Crăciunul și Boboteaza la început se serbau odată și se numiau Epifania],¹ *Florii* [dela „Florilia“ sărbătoarea de primăvară a florilor la Romani; biserica creștină a păstrat numirea în legătură cu sărbătoarea creștină din primăvară: Intrarea lui Hristos în Ierusalim], *Paști* [dela „Paschae“], *Rusalii* [dela „Rosalia“ sărbătoarea pentru pomenirea morților].² Faptul, că s'au primit în creștinismul nostru aceste cuvinte păgâne se explică așa, că străbunii noștri nu puteau ținea în minte sărbătorile creștine decât gândindu-se la cele păgâne, ce cădeau în acelaș timp cu cele creștine. Era un mijloc mnemotehnic, de ținere în minte, pentru noii convertiți la legea creștină, ca să-și fixeze sărbătorile cele nouă prin amintirea celor vechi păgâne.

Biserica a făcut această concesiune formală, pe lângă altele multe, păgânilor numai să-i câștige statornic pentru creștinism.

Apoi cuvintele: *înger* [dela „angelus“], *cruce* [dela „cruce“, ca semn de închinare încă din timpul lui Constantin cel Mare], *altar* [dela „altare“], *preot* [dela „presbyter“, „prebiter“], *botezare* [dela „baptizare“],³ *cununare* [dela „coronare“], *cuminec*, *cu-*

¹ P. Papahagi a dovedit cel dintâiu această derivație în *Convorbiri literare*, XXXVII [1903], p. 670 și urm.

² Rusaliile cad în a 50-a zi după Paști, de aceea strămoșii noștri le numeau și *Cincizecile*, numire latină, pe care o întâlnim și în manuscrisele românești din epoca husită din veacul al XV-lea.

³ Observații asupra acestor cuvinte creștine, unele venite din grecește prin latină, ne dă Pușcariu Sext. în *Daco-romania*, buletinul muzeului limbii române, I, Cluj, 1921, pp. 435-39.

minecare [dela „communicare“ sensul creștin de a se „împărtăși cu sfintele taine“ îl capătă numai dela 400 înainte], *închinare* [dela „inclinare“], *rugăciune* [dela „rogationem“], *ajun* [dela „ejunum“], *sărbătoare* [dela „servatoria“ = „dies conservatoria; acest cuvânt ne arată primejdiile strămoșilor noștri: ziua de odihnă și bucurie, *festă* din restul lumii latine, o întrebuițau spre a se ruga lui Dumnezeu, ca să-i ferească de năvălirile barbarilor], *Duminecă* [dela [dies] „dominica“], *cimiter* [dela „coemeterium“], *păcat* [dela „peccatum“ — călcarea legii], *săptămâna* [dela „septimana“], *răposare* [dela „repausare“], *calendar* [dela „calendarium“], *Sfânta Scriptură* [dela „sancta scriptura“], *cășlegi* [dela „caseum ligare“], *păresimi* [dela „quadragesima—quaresima“], *morământ* [dela „monumentum—morimentum“], *priveghiu* [dela „per-vigilium“], *drac* [dela „draco—onis“ = șearpe—șearpele zeului păgân Aesculap — spirit rău]. Numele sfinților ce se dau în popor încă sunt latine (*sânt* e latin; *sfânt* e slavon dela sfete): *Sânt-Ion*, *Sân-Pietru*, *Sân-Văsâi*, *Sân-Toader*, *Sân-Giordz*, *Sân-Medru* [sf. Dumitru], *Sân-Nicoară*, *Sântă-Mărie*.

Prin urmare toate cuvintele principale și necesare pentru creștinismul nostru sunt din limba latină, ceea ce dovedește că el s'a introdus în timpul stăpânirii romane.¹

6. *Creștinismul în Dacia în veacul al VI—VII-lea.* — Daco-Romanii în secolul al VI-lea erau cu toți creștini, consolidându-se viața creștină tot mai mult în veacul următor. Acum aveau și o oarecare organizație bisericească. Astfel strămoșii noștri aveau

¹ G. Chițu, *Cuvinte creștine în limba română* în revista *Columna lui Traian*, X, București, 1882, p. 452 și urm., 607 și urm.; XI [1883], p. 82 și urm.; L. Șăineanu, *Incercare asupra semaseologiei române*, București, 1887, p. 25 și urm.; și C. Diculescu, *Vechimea creștinismului la Români*, Argument filologic, București, 1910.

biserici în care creștinii se rugau lui Dumnezeu. Bisericile au mai multe părți: altar, tâmplă, cruce; preotul face în ele rugăciuni, botează, cunună, cuminică și înmormântează. Religiunea cea nouă era pentru ei lege. Țineau sărbătorile: Duminica, Crăciunul, Floriile, Paștile, Rusaliile. Cunoșteau cultul sfinților creștini: Ioan, Vasile, Nicolae, Dimitrie, Petru, Gheorghe, etc. Deci aveau cele mai însemnate părți din cultul creștin, pentru a fi creștini adevărați.

Organizație superioară cu eparhii, în fruntea cărora stăteau episcopii, mitropoliții, lipsește ce-i dreptul, care vine însă numai târziu când va fi și o solidă organizațiune politică. Dar și fără aceste a putut fi și de fapt a și fost o organizație și un cult bisericesc mai puțin dezvoltate, precum era atunci situația poporului. Organizația aceasta era mai dezvoltată în apropierea Dunării și mai primitivă în preajma munților. Cei din apropierea Dunării aveau un contact mai viu și zilnic cu cei din sud, de unde cultura creștină putea radia mai puternic malul opus, mângăind, îndemnând și ajutând pe frații creștini de aici, decât pe cei cari erau mai departe, pe platoul ardelean. De fapt istoricește se poate dovedi, că în nord, în apropierea și pe malul stâng al Dunării și în Banat în veacul al VI-lea, creștinismul a prosperat, fiind sprijinit de însuși împăratul creștin roman Iustinian, sub care o parte însemnată din Dacia a depins politicește de Constantinopolul creștin. [Gepizii, stăpânitorii de atunci ai Daciei traiane, erau federați ai imperiului roman].¹ Scriitorul Procopius din vremea lui Iustinian [527—

¹ Gepizii încă au fost cucerți de creștinismul, de atunci [sec. VI], foarte puternic în Dacia, cum se vede și din mormântul principelui gepid Omharus, — cu cele 3 inele cu semnul crucii pe ele — descoperit la Apahida [lângă Cluj], cf. Diculescu, *Religiunea Gepizilor în Anuarul inst. de ist. națională*, Cluj, III, p. 368—9 și notele și fig. 3—5.

565] ne spune în *De aedificiis*, cartea IV, cap. 6: „In fața cetății Novae [azi Siștov] pe malul opus, era un turn de multă vreme lăsat în părăsire, anume Literata; oamenii de mai înainte ai acestor locuri l-au numit Lederata. Impăratul nostru [Iustinian] făcu din acest turn un mare castel, extraordinar de întărit; iar pe malul opus [stâng] o mulțime de altele, pe care le-a ridicat și întărit din temelii“. Procopius amintește din mulțimea de castele din stânga Dunării încă două: Sicibida și Daphne, iar Iustinian, castelul Recidiva [=Arcidava] lângă satul de azi Varadia pe râul Caraș în Banat. Nu e nici îndoială că garnizoana din aceste castele „multe“ a fost creștină, care e natural să fi avut legături cu populația creștină în mijlocul căreia trăia. Descoperirile arheologice întăresc această aserțiune. Anume la Drobeta [Turnu Severin], un castel din cele multe pe stânga Dunării, s'au aflat în afară de castel ruinele unei biserici și ale unei capele, și un capitel, pe care e săpată o cruce în forma celor de pe mormintele funerale creștine. Acestea nu le-a putut face altcineva, decât o garnizoană romană creștină din acest castel. Toate aceste lucruri creștine datează cel mai târziu din veacul al VI-lea.

Populația daco-romană creștină depinde în veacul al VI-lea de ierarhia bisericească din sudul Dunării, cum ne arată împăratul Iustinian în Novella XI din anul 535.

Iustinian înființează la 535 la Tauresium [Procopolje de azi în Serbia], locul său natal, un arhiepiscopat latin cu numele de Iustiniana prima, supus Romei. Jurisdicțiunea bisericească se întindea și asupra unor ținuturi din nordul Dunării, și era exercitată fie direct de arhiepiscopul Iustinianei prime, fie de preoții trimiși de acesta sau chiar de episcopi dependenți de ea. În veacul al VII-lea arhi-

episcopia Iustinianei prime e nimicită de potopul slav, romanismul din sudul Dunării scade tot mai mult, numărul episcopilor latini se reduce, menținându-se ici-colea câte unul, ca la Novae [sec. VII] și la Abrittus [sec. VIII] numit Ursus, care ia parte la sinodul al VII-lea ecumenic din 787. Deci grija sufletească a strămoșilor noștri o aveau în aceste veacuri tot episcopii din sudul Dunării. Din vieța sf. Dimitrie de Tesalonic, scrisă în veacul al IX-lea se constată, că în timpul stăpânirii Avarilor [sec. VII] în Dacia era o „foarte numeroasă și mare populațiune creștină de origine romană». Aceasta dovedește, că elementul daco-roman prin veacul al VI—VII-lea, când vine în contact cu elementul slav, era superior atât în număr, cât și în credința creștină [slavii fiind păgâni] asimilându-l și dându-i noțiuni creștine, pe cari ceice emigrează în sudul Dunării, le duc cu ei. Din acest timp se poate vorbi de un popor român cu firea și limba sa deosebită, mărturisind credința mântuitoare a lui Hristos. Deci procesul de încreștinare al strămoșilor noștri s'a îndeplinit în acelaș timp cu procesul de formațiune, de unde ne-a rămas până astăzi expresiunea foarte caracteristică și adevărată pentru acest fapt istoric: *un creștin de român*. Din cele spuse până aici se vede limpede, cât sunt de adevărate cuvintele lui Pârvan, fost profesor la Universitatea din București, care zice: „Romanismul și Creștinismul nostru sunt născute și crescute, în chip firesc: încet și trainic, în Dacia lui Traian și nu sunt deabia mai târziu „immigrate“ din alte ținuturi. Dacă însă Romanismul și Creștinismul nostru s'au putut *astfel* desvolta, cauza e, că noi am putut trăi până în veacul al VII-lea în continuitate trupească și sufletească cu patria noastră mamă, italo-illyrică; când am fost deci lăsați în vălmășagul barbarilor slavo-turanici, noi nu eram niște copii, ci

eram un popor viguros, firește încă tânăr, dar deplin format. De aceea dară n'au perit coloniștii lui Traian,¹ ci au dăinuit și s'au înmulțit, colonizând toate țările până la Tisa și mare și izvoarele Nistrului: pentru că Dunărea n'a fost niciodată un dușman hain, care să despartă pe frați, ci a fost un prieten bun, care i-a unit".²

Astfel începând cu veacul al VII-lea se poate vorbi de un popor român creștin cu o oarecare organizație bisericească.

¹ Pârvan în *Contribuții epigrafice*, dă prea mare importanță elementului roman în formarea poporului român. Temeiul vieții neamului nostru e dac; ași putea zice că suntem daci, cari ne-am deprins a vorbi cu timpul o nouă limbă romanică. Vezi spusele modificate în acest sens a lui Pârvan în *Getica*.

² Bibliografia bogată relativ la creștinismul daco-roman se dă în Pârvan, *Contribuții epigrafice*, carte, care am utilizat-o pentru acest capitol. Judecata noastră diferă uneori, ceea ce cetitorul competent ușor va putea observa.

CAPITOLUL II.

BISERICA ROMÂNILOR PÂNĂ LA AȘEZAREA UNGURILOR.

7. *Vieața Românilor până pe la anul 1000.* — Pentru a cunoaște traiul bisericesc al Românilor din acest timp, trebuie, cel puțin în linii generale, să cunoaștem vieața și organizațiunea lor. Românii sunt un popor de sate ca și străbunii lor Daci, dela cari au moștenit toate elementele fundamentale ale culturei lor trainice. Timp de mai multe veacuri nu se face nici o amintire de ei, trecând totdeauna sub numele stăpânitorilor lor, ceea ce vedem că se întâmplă cu noi și în veacul al XX-lea. Trăiau în sate, în case de lemn sau nuiele la munte, iar la șes în bordeie făcute în pământ. Ocupația de căpetenie era agricultura și creșterea vitelor. Toate instrumentele de lipsă, ca și portul național, eșia de sub mâna lor harnică și isteață. Locuitorii unui sat erau urmașii unui strămoș, după care se numea și satul.¹ Dintre fruntașii satului se alegea un jude, [cnez]² care judeca după vechiul obicei, după dreptul românesc, — pe săteni. În fruntea unei confederațiuni de juzi sta un duce-Voievod, care judeca pe aceștia și îi ducea la războiu împreună cu sătenii pentru apărare reciprocă. Organizațiunea aceasta cu juzi și duci, cărora li s'a supra-pus cuvintele slave: cnezi și voievozi în urma contactului și traiului împreună

¹ După moșul Cristea, Ștefan, Vlad, Zârnea, etc., satul se numea Cristești, Ștefanești, Vlădești, Zârnești, etc.

² Dela judele Mehedinți, Vâlcu s'au numit județele Mehedinți, Vâlcea.

cu Slavii, n'are nimic specific slav, afară de numiri, ci e de origine daco-romană. Organizațiunea aceasta proprie, națională, s'a dezvoltat în împrejurări deosebite, având și însemnare deosebită de a popoarelor slave, ce ne încunjurau. În împrejurările acestea modeste de traiu lipsit de unitate, risipit, Românii erau ușor de supus de barbari, cărora le dădeau dijmă din produsele lor. De-o vieață culturală în acest timp cu greu se poate vorbi la Români.

8. *Vieața religioasă românească din veacul al VIII—X-lea.* — Credința creștină era tovarășul cel mai iubit al Românilor în acest timp. Ea îi îndemna la fapte bune creștinești, îi mângăia în nenorocirile zilnice și le da speranță în ziua de mâne, când Dumnezeu va risipi nenorocirile și norul greu de barbari căzut asupra capetelor lor. Semnul crucii se făcea și cuvintele „Doamne ajută“ se ziceau tot mai des. Rugăciunile „Tatăl nostru“, „Credeul“, „Impărate ceresc“ și altele, învățate încă din epoca romană, și în cari nu se află nici un cuvânt slav, ci numai latinești, se rosteau zilnic de mai mulțori, când Românul se așeza sau ridica dela masă, când se culca sau scula din somn, când pleca la lucru ori rășboiu, datoră de bun creștin nu și-o uita, înălțând câte o rugăciune pioasă către Tatăl ceresc, ca să-i ajute pe ziua de azi. Sărbătorile și posturile le țineau cu sfințenie. O mulțime de sărbători, posturi, credințe și obiceiuri păgâne se strecuraseră pe nesimțite în legea creștină, pe cari le primiseră și Românii și le păstrează până astăzi. Astfel se țineau sf. Mercuri și sf. Vineri, alte sărbători ca Foca, Palia, Atanas ile, etc. Obiceiuri păgâne păstrate la Crăciun, colinda la sf. Vasile [Anul nou], punerea de bani pe coșciugul morților, etc. Acestea uzanțe păgâne încă ne dovedesc vechimea Creștinismului nostru, primit în epoca daco-romană.

În lunile anului și în zilele săptămânii, — cu numiri latine și fiecare cu un anumit înțeles, — se țineau o mulțime de sărbători, care nu sunt numai pentru odihna trupului obosit de munca grea a câmpului, ci, mai presus de toate, ca săteanul nostru să ia contact mai viu cu ființa atotputernică, cu Dumnezeu, fără ajutorul căruia orice osteneală e zadarnică. Această credință i-a sădit-o în suflet religia creștină, care cu toată puterea ei cuceritoare, n'a putut alunga vechiul substrat păgân, cecât în parte redusă, căci el trăiește cu toate superstițiile lui în vieața sufletească a Românului. Creștinismul caută să înlocuiască, să distrugă păgânismul, dar n'a izbutit în mijlocul poporului dela țară, care se hrănea atunci sufletește, ca și astăzi, cu o mulțime de superstiții deșarte, care corespundeau nivelului său intelectual scăzut. Superstiția față de creștinism era „o deviere a sentimentului religios, prin care suntem aduși a ne crea false îndatoriri, a ne teme de lucruri de care n'ai de ce să te temi, sau a pune nădejde în altele cari sunt deșarte“. Cine străbate mai adânc vieața sufletească a poporului nostru dela sate, observă cu ușurință, cât de multă superstiție cuprinde. Un studiu comparativ, deosebit de prețios, — făcut de preotul Ciaușanu¹ — ne-a dovedit, că atâtea din superstițiile noastre populare, despre: facerea lumii, pământ, dealuri, sărbători agrare, Căpcăuni, Uriași, Soare, Lună, stele, fulger, naștere, nuntă, moarte [și tot ce-i împreunat cu acestea],²

¹ *Superstițiile românești în legătură cu ale popoarelor vechi și noi*, ediția Academiei Române, București, 1916. — Vezi despre răspândirea și viețuirea credințelor păgâne în poporul nostru, Ottescu I., *Credințele țaranului român despre cer și stele*, ed. Acad. Române și Iorga, *Istoria poporului românesc*, I, traducere din germană, București, 1922, pp. 292—302.

² Vezi lămuriri bogate în cele 3 vol. ale lui Marian S. Fl., despre *Nașterea, Nunta și Inmormântarea la Români*, ed. Acad. Rom. 1890—92 și Elena Sevastos, *Nunta la Români*, ed. Acad. Rom. 1889.

descânțece, arbori, plante, animale, insecte, paseri, etc., le întâlnim la cele mai însemnate popoare ale anticității și la altele mai nouă. Paparudele antice ni s'au păstrat până astăzi. La toate aceste superstiții Românul le-a păstrat fondul, schimbându-le numai forma.

Cel mai bun cunoscător al vieții străbunilor noștri, învățatul Pârvan, iată cum ne descrie una din aceste sărbători păgâne prăznuite și pe pământul Daciei:

„La *Rosalia* se făceau în toate târgurile și satele greco-traco-romane din Sciția Mică [= Dobrogea] marile sărbători cu praznice pentru vii și morți deopotrivă. Astfel la „sărbătoarea trandafirilor“ vii se întâlneau oarecum aevea cu morții, în acel mare praznic ținut pe iarbă în cimitire, și înfățișat de săpătorii în piatră pe mai toate stanele de mormânt din părțile noastre. Se turna atunci, pe brazda care acoperea pe răposați, vin și se punea colivă și se aprindeau lumânări și, mai ales, se aduceau ca podoabă multe, multe roze. Și întâlnirea aceasta, împăcată, la morminte cu cei răposați, împărțirea pâinei și vinului și florilor și luminilor aprinse cu cei morți, împrietenea pe om cu gândul nimicniciei vieții, îi dădea puțința să înțeleagă moartea ca o blândă odihnă. Și obiceiul și credința aceasta au fost așa de cald îmbrățișate de localnicii dela Dunăre, că deși praznicele dela *Rosalia* erau păgâne, totuși când a venit Creștinismul ei n'au vrut să le părăsească și Biserica a trebuit să dea voie a se păstra și mai departe. Așa s'a făcut, Rusaliile țărănilor noștri sunt sărbate azi întocmai ca acum o mie nouă sute de ani, de strămoșii noștri, când încă nici vorbă nu era de creștini în părțile acestea“.¹

Multe din obiceiurile dela Crăciun, sunt de ori-

¹ *Inceputurile vieții romane la gurile Dunării*, pp. 100—101.

gine păgână, reproduc *mithracismul*, cultul soarelui și sărbătorile *Saturnalia* și *festum Kalendae* dela Romani. Apoi *Colindele* de origine romană [dela *Kalendae*]¹ cu conținut mitic-păgân, creștin-social, și refrenul mai obișnuit: hailer Doamne [dela *Halleluia Domine*], Ier Doamne și „florile dalbe“, cântate cu atâta bucurie de copii în seara și ziua Crăciunului și la Anul nou pe la ferestrele luminate ale țăranilor noștri până azi. Colindatul cu plugușorul la Crăciun încă e un obicei străvechiu, și a putut lua naștere numai la un popor agricol așezat, cum era al nostru din vechime. Sărbătoarea creștină cea mai măreață și mișcătoare a *Paștilor* încă nu este lipsită de unele elemente păgâne.²

Organizația bisericească la Români în această vreme era rudimentară. Bisericile erau făcute din lemn, cum se fac până în ziua de astăzi în ținuturile muntoase, și din gard de nuiele tencuit cu pământ. Preoții nu se deosebeau de credincioșii lor decât prin darul preoției, sfințiți de vre-un oarecare episcop din sudul Dunării, care se mai putuse menține, cu toată revărsarea slavă-barbară, cum e *Ursus* din *Abrittus* amintit la 787. Limba bisericească era cea latină. Preoții învățau slujba bisericească și rugăciunile prin memorizare dela înaintașii lor, sau printr'o oarecare pregătire, ce o făceau la episcopie unde erau hirotoniți. Atât organizația cât și cultul bisericesc se mărgineau la strictul necesar. Cultul se reducea la câteva rugăciuni; până și săvârșirea

¹ Rosetti A., *Colindele religioase la Români* în *Analele Acad. Române*, XL, secț. literară, București, 1916; — Vezi despre păstrarea datinelor romane la sărbătorile Crăciunului și Anului nou observațiile prețioase ale lui N. Sulică în revista *Șoimii*, II, [1926], Târgu-Murăș, no. 3-4, pp. 21-28.

² Multe și variate amănunte găsim în urm. publicații ale Acad. Rom., Marian S. Fl. *Sărbătorile la Români*; I, *Cârniligile*, II, *Păresimile*, III, *Cincizecimea*, în 1898-1961; apoi Rădulescu Codin și D. Mihalache, *Sărbătorile poporului*, 1910 și *Pamfile Sărbătorile de vară la Români*, 1910 etc.

tainelor [botezul, cununia], a înmormântării și a slujbelor principale [Liturghia] se făceau toate într'o formă simplă, nu cum s'a obișnuit pe urmă prin influența slavonă.

9. *Încreștinarea Bulgarilor.* — Bulgarii se așează statornic la 679 în Peninsula balcanică, unde înființează un stat. Aici se slavizează acest neam turanic și păgân, primind cele dintâi elemente creștine dela acea populație slavă, care mai înainte trăise împreună cu Românii și dela elementul roman creștin, care mai păstrase. Creștinarea Bulgarilor e opera principelui Boris, care își da seamă, că fără primirea acestei legi nouă, neamul său nu are nici un viitor, în fiecare clipă e amenințat cu distrugere. Insuș Boris se încreștină, primind numele de Mihail după nașul său Împăratul bizantin Mihail, introducând creștinismul parte în mod liniștit, parte cu forța în mijlocul poporului său în anul 864—5. Bulgarii atârnau bisericește la început de Constantinopol, apoi de Roma cu limba latină, iar după ruperea relațiilor cu aceasta, se introduce în biserica bulgară ritul slav, prin discipolii lui Metodiu cătră sfârșitul domniei Boriș-Mihail. Bulgaria sub țarul Simion [897—923] ajunge centrul culturii slave-bisericești.

10. *Introducerea limbii slavone în biserica românească.* — S'a afirmat de mulți istorici străini și români, că introducerea limbii slavone în biserica noastră, ca și în stat, se datorește unei stăpâniri bulgare asupra Românilor din nordul Dunării. Aserțiunea aceasta mi se pare greșită; documentele aduse în sprijinul ei sunt false unele,¹ altele sunt lipsite de precizie și cu totul necorespunzătoare faptelor reale din acel timp. E știut doar, că în evul mediu toate popoarele barbare, apoi și creștine, erau atrase

¹ Vezi revista ungurească *Századok*, Budapesta, 1908, p. 848.

de două mari, bogate și strălucitoare orașe: în Apus de Roma, în Răsărit de Constantinopol. Toate popoarele la începutul lor, fiind într'un număr restrâns, nu se pot împărți în mai multe părți, ci își concentrează toată puterea lor într'o singură direcțiune, și aceasta e într'acolo, unde prada poate fi mai mare și mai prețioasă. Și ce centre puteau atrage mai multe popoare, decât Roma și Constantinopolul, unde erau adunate toate comorile și bogățiile pământului și toată civilizația superioară a lumii de atunci? De o dominație bulgară în Ardeal în întâiul imperiu bulgar [până la 1018] nu poate fi vorba, fiindcă, cum se vede lămurit din istoria Bulgarilor, toată nizuința lor adeseori îndărătnică era îndreptată spre cetatea eternă a Impăraților bizantini, și nici decum spre mocirlele, bălțile și pădurile nordice și spre stăpânirea asupra unui popor sărac din nordul Dunării și din Ardeal. Această nizuință e firească, ca Bulgarii să meargă spre bogatul Constantinopol și nu spre nordul sărăciei.

Unor învățați, mai ales slavi, le place să vadă, că din această stăpânire bulgărească în Ardeal s'au păstrat Bulgari în câteva sate ardelenene până în veacul al XVIII-lea.¹ Aceasta e o simplă legendă, căci Bulgarii aflați în sec. al XVIII-lea în Cergăul mare și mic pe Târnave și câteva alte sate sunt niște coloniști așezați cu mult mai târziu în Ardeal, unde și-au uitat limba părintească, păstrându-o doar numai la rostirea câtorva rugăciuni în vechea limbă de acasă, până la desnaționalizare totală.

¹ Miklosich, *Die Sprache der Bulgaren in Siebenbürgen* în *Denkschriften der Akademie der Wissenschaften*, VI, Viena, 1855, p. 105 și urm. Pič și Amlacher, *Die dacischen Slaven und Czergeder Bulgaren*, Praga, 1885. — Vezi, despre Bulgarii din Cergăul mic, așezați aici de sigur după cucerirea Bulgariei de Turci [1393], studiul S. Mușlea în *Dacoromania*, V, Cluj, 1929, p. 1—50.

Prin urmare de o stăpânire bulgărească în Ardeal și părțile limitrofe, unde locuiau Români, prin care apoi s'a introdus ritul slav în biserica românească, nu poate fi vorba. Alt undeva trebuie căutată explicare acestei influențe însemnate asupra bisericii noastre.

În biserica românească, supusă scaunului patriarhului din Roma, a dominat până către sfârșitul veacului al IX-lea limba latină. Preoții noștri din acea vreme îndepărtată se sfințeau de episcopii latini din dreapta Dunării.¹ Aceasta era o tradiție de mai multe veacuri. Când Bulgarii ajung stăpâni în sudul Dunării și introduc ritul slav în biserică, înființând în veacul al IX-lea două scaune episcopale slave la Silistra și Vidin, străbunii noștri, urmând vechea tradiție, se duceau la numitele centre episcopale slave pentru sfințirea de preoți, antimise și alte trebuințe creștinești, deși nu se mai puteau înțelege în limba latină, care era și a bisericii românești de atunci. Și fiindcă episcopii slavi nu știau latinește, ca să învețe pe preoții noștri, veniți din nordul Dunării, în această limbă rugăciunile nesare și slujba bisericească, era foarte natural, ca din sec. al X-lea mai ales, să se introducă practica de a învăța rugăciunile, etc. în limba slavonă, nefiind nicăiri în apropiere episcopi creștini latini, unde ar fi putut merge preoții noștri la sfințire. Introducerea ritului slav deci începe a prinde rădăcini în biserica românească în veacul al X-lea, cucerind-o cu totul în cel următor, întărindu-se pentru a putea stăpâni mai multe veacuri [până în XVIII-lea] în al doilea imperiu bulgar. Împăratul bizantin Vasile II-lea numit și Bulgarohtonul [ucigător de Bulgari] sfarmă cu totul la 1018 statul bulgar, al cărui

¹ Vezi despre biserica latină în Moesia și influența ei asupra Slavilor din sudul Dunării cartea lui F. Dvornik, *Les Slaves, Byzance et Rome*, au IX-a siècle, Paris, 1926. p. 80 și urm

populație în bună parte se refugiază în nordul Dunării. Între acești refugiați au fost foarte mulți clerici, cari au întărit la noi în biserică ritul slavon. Se poate spune că introducerea limbii slavone în biserica românească se datorește acestor refugiați, între cari au fost mulți preoți, episcopi, etc., și nici de cum unei stăpâniri politice bulgărești în nordul Dunării.

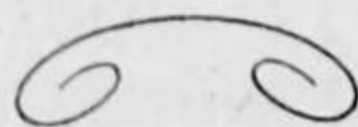
Prin acești refugiați s'au introdus în biserica noastră mai multe oficii și slujbe bisericesti cu numiri greco-slavone, precum și alfabetul cirilic.¹ Unii din acești pribegi așezați între noi erau episcopi adecă „vlădici“ [= principe],² *protopopi*, *duhovnici*, *stareți* la vre-o mănăstire sau *schit*, retrase prin munți și locuri ferite, cu *călugări* și *schimnici*, alții se retrăgeau ca *pusnici* pentru a trăi o viață liniștită, evlavioasă. Clericii aceștia învățau pe ai noștri o slujbă bisericască mai complicată cu *vecernie*, *utrenie* și *liturghie*; cântăreții cântau și ceteau în *strană* din cărțile bisericesti: *ceaslov*, *cazanie* și *psaltire*. Credincioșilor li se vestea slujba bisericască nu numai prin toacă, ci și prin *clopote*. Preotul era ajutat la slujbă și de *crâsnic* și *țârcovnic*, cari îi dădeau *patrahirul*, *odăjdiile* și *cădelnița* cu *tămâie* și *zmirnă*, ca să tămâieze *pristolul* pe care era așezat *coșciugul* cu sfintele *moaște* ale *mucenicilor*. Biserica avea *hramul* sfântului căruia era închinată și era împodobită cu *icoane* și *prapori*. Preoții făceau *masle* și *molitve*, și la *praznice* *blagosloveau* pe credincioșii lor, cari se închinau lui Dumnezeu, nu *idolilor*, pentru a câștiga viața de

¹ Bogdan, *Alfabetul cirilic în Omagiu lui Tit Maiorescu*, București, 1900, p. 585–594 și Bogdan în *Convorbiri literare*, XXXVI, p. 284 și urm.

² În Sârbia până în veacul al XV-lea soților nobililor li se zicea: *Vladica*, cf. Jirecek, *Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien*, I, Viena, 1912, pg. 43, 47 nota 3. Deci cuvântul vlădică, cu înțelesul de episcop, a trecut în limba noastră probabil numai mai târziu.

veci, *raiul*, prin faptele lor creștinești, ferindu-se astfel de osânda veșnică, de *iad*.

Din cuvintele acestea slavone vedem, că organizațiunea și persoanele în biserica românească, ca și obiectele bisericesti, se înmulțesc îndeosebi în veacul al XI-lea, după sfărâmarea întâiului stat bulgar.¹ În locul slujbei bisericesti în limba latină, care încetă pe la 900,² se impune tot mai mult cea în limba slavonă [a Bulgarilor].³

¹ Vezi despre terminii bisericesti: *altar*, *crăciun*, *rusalii*, *pomană*, trecuți din limba românească în cea bulgară studiul lui Th. Capidan, *Raporturile lingvistice slavo-române*, I, Influența română asupra limbii bulgare în *Dacoromania*, III, Cluj, 1924, pp. 181—90, 193; și Petar Skok, *La terminologie chrétienne en slave: l'église, les prêtres, les fidèles* în *Revue des Etudes slaves*, VII [1927], pp. 177—98 și vol. V [1925].

² D. Onciul, *Papa Formosus în Omagiu lui T. Maiorescu*, București, 1903, pp. 624—31.

³ O. Densușianu, *Histoire de la langue roumaine*, I, Paris, 1902, pp. 261, 361 și Bogdan, *Cultura veche română*, București, 1898.

CAPITOLUL III.

BISERICA ROMÂNILOR DIN ARDEAL PÂNĂ ÎN VEACUL AL XVI-LEA.

11. *Influența bisericii răsăritene și a Românilor asupra încreștinării Ungurilor.* — Ungurii la început au primit creștinismul dela biserica constantinopolitană, și numai pe urmă, determinați de motive politice, s'au întors la cea latină. Scriitorii contimporani ne dovedesc, că Ungurii au primit creștinismul dela Greci. Impăratul și cronicarul bizantin Constantin Porphyrogenetul ne spune, că ducele Gyula [Gylas] stăpân peste părțile din spre Ardeal, s'a botezat, pe la 951, la Constantinopol, de unde a și primit un episcop cu numele Ieroteu pentru supușii săi. În viața sf. lui Gerard, episcop de Morisena [azi Csanád pe Murăș], se zice că principele Achtum — peste ținutul de lângă Tisa și Murăș, deci din Banat — s'a botezat ca creștin în Vidin la începutul sec. al XI-lea, de unde aduce călugări de ritul grecesc în mănăstirea sf. Ioan Botezătorul din Morisena, înființată de el, punând în fruntea ei un egumen. Sf. Gerard aduce apoi aici călugări latini, mutând pe călugării greci la Oroszlános.¹ În sprijinul faptului, că Ungurii au primit creștinismul dela Greci, vin și alte dovezi pe lângă aceea, că fata ducelui Gyula, încreștinat la Constantinopol, Sarolta, a fost mama lui Sf. Ștefan,

¹ Informații bogate ne dă în această chestiune K. Juhász, *Die Stifte der Tschanader Diözese im Mittelalter*, Münster in Westfalen, 1927, pp. 28 și urm., 62 și urm.; 174 și urm.

întâiul rege al Ungariei. Insuși Sf. Ștefan zidește în Constantinopol o casă pentru Ungurii cari peregrinează în această cetate, cărora Impăratul bizantin le dăruiește o biserică frumoasă. Sub Sf. Ștefan se vorbește într'o dietă de cele 4 posturi ale bisericii răsăritene, cari erau „tuturor cunoscute“.

Din acest timp s'a păstrat la Unguri până târziu și chiar până astăzi unele obiceiuri ale bisericii răsăritene. Așa sunt numirile lunilor: Ianuarie i-se zice Boldogasszony hava [dela datina bisericii răsăritene dela ziua de 6 Ianuarie, ca sărbătoarea Epifaniei], Februarie e böjtelő hava, Martie böjtmáshava, April Szt. György hava, Iunie Szt. Iván hava, Septembrie Szt. Mihály hava. Până astăzi Ungurii de ritul oriental se numesc „ó hitűek“, de legea veche, față de cei cari au trecut la biserica apuseană încă pe timpul lui Sf. Ștefan.

Hotărârile unui sinod ținut în Szabolcs, la 1092, în domnia lui Sf. Ladislau regele Ungariei [1077—1095], ne arată că pe atunci încă Ungurii urmau unele datini din biserica răsăriteană. Postul cel mare îl începeau nu după obiceiul bisericii apusene [în Miercurea cenușii — Hamvazó Szerda], ci după cel răsăritean. Multe din sărbătorile înșirate cu ocaziunea aceasta sunt ale bisericii răsăritene. Mulți din preoții Ungurilor erau căsătoriți, fiindcă biserica din Răsărit nu oprește decât căsătoria a doua a preoților.¹

Toate acestea dovedesc îndeajuns, că Ungurii au primit creștinismul dela biserica bizantină, trecând pe urmă la cea apuseană.²

¹ H. Sztripszky, *Jegyzetek a görög kultúra árpádkori nyomairól*, Budapesta, 1913, pp. 35—6. — Sinodul numai provizor și din grație permite căsătoria primă a preoților, cf. Karácsony I., *Magyarország egyháztörténete*, Oradia, 1915 p. 21.

² Adevărul acesta îl recunosc și istoricii unguri cei mai de frunte azi: Gy. Szekfü, *A magyar állam életrajza*, Budapesta, 1917, p. 28; B. Homán, *Szent István görögoklevele* în revista *Századok*, Budapesta, 1917

Nu e greu de descoperit, de unde au venit cele dintâi îndemnuri la Unguri, ca să primească creștinismul dela biserica răsăriteană din sudul Dunării. Îndemnurile au venit înainte de toate dela Români, cari de mai multe veacuri erau creștini. Aceasta o arată două fapte decisive: Întâiu creștinismul în forma bisericii răsăritene a fost primit de Ungurii, cari se așezaseră pe pământul locuit de Români autohtoni, și al doilea cuvintele creștine *Crăciun*, *păgân* din ungurește, au fost luate dela Români creștini.

12. *Situația de drept a Românilor sub noua stăpânire ungurească.* — Fapt istoric e, că Români în Ardeal sunt băștinași, pe când Ungurii și Sașii au venit numai mai târziu în această țară. Români aveau o organizațiune națională cu cnezi-juzi și Voievozi în frunte, cu scaune de judecată, fiind oameni liberi cu moșie, având egale drepturi cu noii veniți. Toate acestea le-au păstrat în unele ținuturi până prin veacul al XVIII-lea, dar în măsură din ce în ce mai redusă. Situația aceasta de drept a Românilor autohtoni a influențat și asupra vechilor Secui și asupra Ungurilor, — cari numai la sfârșitul veacului al XI-lea pătrund sporadic, în cel următor mai mult, în Ardeal — și asupra Sașilor. Ungurii iau numirea românească de Voievod pentru locțiitorul regelui în Ardeal. Secuii primesc dela Români portul și cea mai mare parte din datinile și obiceiurile lor, în schimb le-au impus Românilor limba lor, pe care o vorbesc până astăzi, accentuând însă că sunt „Olahi”-Români. În organizațiunea politică a Secuilor —

pp. 100—109. — Argumentele contrare aduse de canonicul Ioan Karásonyi, nu schimbă întru nimic adevărul de mai sus. Vezi revistele *Katholikus Szemle*, 1900, p. 306 și urm., *Századok*, 1900, p. 363 și urm., și *Ibid.* 1905, recenziune asupra cărții lui Melich.

maghiarizați începând cu veacul al XIV-lea¹ — încă se observă influența românească a scaunelor [sedes] și a juzilor [primores]. Dar oare elemente de veche organizațiune românească să nu fi luat și Sașii dela Români în organizațiunea lor cu jude în fruntea orașelor, cu 12 pargari și vre-o sută de bătrâni în sfatul orășenesc? Evident, că o influență, un împrumut e și aici dela Români, oricât s'ar invoca dreptul teutonic de Magdenburg, — dealtcum orașele săsești din Ardeal s'au ridicat din niște modeste așezări sătești — pentru a tăgădui elementele de cultură în port, economia de vite, agricultura și în primirea religiei creștine la Unguri, luate dela autohtonii români. Ce sunt scaunele săsești dacă nu vechea împărțire a Românilor „europeizate“ puțin, pentru a părea mai originale și mai naționale. Dacă n'ar fi fost în Ardeal puternicul substrat românesc, muncitor, harnic și viteaz, care să susție vieța de nobili și ostași a Ungurilor nedepriși cu munca stăruitoare, atunci de sigur, că aceștia a doua zi ar fi părăsit aceste locuri sărăcăcioase cu păduri și dealuri. Până astăzi bogăția jupânului sas se susține prin hărnicia necruțătoare a Românului.

Românii din Ardeal, cum am spus, se bucurau de aceleași drepturi și libertate, ca și noii lor stăpâni până în veacul al XIV-lea, când sub regii angevini ai Ungariei: Carol Robert și Ludovic cel Mare — amândoi bătuți în luptă de Voievozii Țării Românești — situația lor scade necontenit, ajungând cu timpul o mare parte din Români iobagi [cuvântul „iobag“ la început era un titlu de cinste și numai mai târziu a ajuns să însemne rob], legați de glie pe sute de ani și supuși la toate exploatările și greutățile.² O parte din Românii mărginași din Banat,

¹ I. Karácsonyi, *A székelyek ősei és a székely magyarok*, Cluj, 1924.

² Lămuriri amănunțite despre situația Românilor sub stăpânirea ungurească până pela 1350 dau în cartea mea, *Istoria neamului românesc*, I, Sibiu, 1922, pp. 115—133, 148—168.

Țara Hațegului, Făgărașului, din Maramurăș, și-au păstrat și mai departe o situație privilegiată. Multe firi mândre și viteze dintre Români s'au simțit umilitate în urma pierderii libertății și drepturilor avute. Din cauza aceasta au început a emigra sau a descăleca pe partea cealaltă a Carpaților, — ba până și în Galiția se duceau — unde țăranul român între ai lui se putea mișca liber și trăi independent de orice stăpânire străină. Această nemulțumire a contribuit la descălecarea și întemeierea Moldovei de Dragoș, Sas și Bogdan-Vodă din Maramurăș pela 1340—60. Dar cu Voevozii amintiți a trecut în Moldova o întreagă lume țăărănească, care și-a trăit vechea viață patriarhală, ridicându-se din mijlocul ei boierimea vitează a țării. Țărănimea munteană și moldoveană liberă, trecută din Ungaria, întreținea legături strânse cu cea supusă de acasă. Ea ispitea necontenit pe iobagii supuși să treacă munții în țara românească liberă a Moldovei și Munteniei, unde erau bine primiți de Domnii acestor țări, cari le acordau o mulțime de favoruri și scutiri, și puteau prin vitejie — rămânând tot Români, ceeace în Ungaria era mai greu — să se ridice între boierii din Divanul Domnului, care îi cinstea pentru merite cu moșii întinse. Toți Românii trecuți în cele două țări române, unde ajungeau mitropoliți, episcopi, boieri de frunte ai țării sau rămâneau simpli călugări sau țărani, aveau legături zilnice familiare, culturale, economice și pe ascuns și politice cu cei de acasă din satul copilăriei, sau cu cei din împrejurul satului, păstrând astfel cei supuși, prin contactul cu frații lor din țările libere, conștiința unei vieți libere și independentă de orice asupra directă a unor stăpânitori lacomi.

Dacă neamul nostru s'a putut păstra sub stăpânirea ungurească, aceasta se datorește foarte mult fraților noștri din cele două țări române: Domnii, Vlădicii, boerii, etc., au trăit uneori ani de zile în mij-

locul celor supuși, — având aici moșii întinse — ne-au clădit nouă, celor săraci, biserici, mănăstiri, punând în fruntea lor Vlădici, ne-au dat cărți sfinte pentru mângăierea sufletului chinuit și bani pentru a micșora amarul vieții de toate zilele; prin ajutorul lor sincer și frățesc: material și moral, a putut să se mențină neamul nostru din Ungaria, în ciuda tuturor dușmanilor. În povestirea trecutului bisericii românești din Transilvania și Ungaria, trebuie să se țină seama la tot pasul de aceste legături frățesti nespuse de puternice, fiindcă prin ele s'a revărsat mult bine asupra iobagilor noștri înaintași, ușurându-le viața de suferinți și întărindu-le necontenit nădejdea în biruința dreptății noastre.

13. *Cele mai vechi știri despre organizația bisericii românești din Ardeal.* — Românii din sudul Transilvaniei și Banat până pela mijlocul veacului al XIV-lea, se adresau pentru trebuințele lor religioase la episcopii din dreapta Dunării: din Silistra și Vidin. La aceștia veneau preoții spre hirotonire și pentru sfințirea antimiselor, etc.¹ În veacul al XI-lea și XII-lea izvoarele istorice contemporane ne vorbesc de un episcopat „al Românilor“ fără să ne precizeze sediul acestui episcopat.² A fost în nordul sau în sudul Dunării, nu se știe cu siguranță, dar în orice caz Românii Ardeleni vor fi făcut parte din credincioșii acestui „episcop românesc“ dependent de arhiepiscopia din Ohrida. Am zis, că preoții noștri din acel timp, pentru sfințirea lor, făceau drumul lung și obositor până la centrele episcopale

¹ La finea veacului al XIV-lea se sfințesc la Vidin 4 preoți de pe pământul unguresc. Cf. după învățatul rus Iațimirski studiul lui S. Dragomir în revista *Transilvania*, Sibiu, 1917, p. 24, n. 2.

² H. Gelzer în *Byzantinische Zeitschrift*, I—II, München, 1892—3, p. 256—7, 40—41; și Dobrescu N., *Fragmente privitoare la istoria bisericii române*, Budapesta, 1905, p. 7—9.

dela Dunăre; ceea ce mai probabil e, că acești episcopi vor fi venit ei în nord în vizitațiuni cano-nice anuale, sfințind preoți, biserici și antimise, întor-cându-se cu milostenii bogate la centru, episcopesc. Se poate că acești episcopi stabili să fi cercetat pe credincioșii lor din nord foarte rar, în schimb vor fi venit călugări eremiți purtând titlul de „vlădică“ [alungați sau detronați pentru oarecare greșeli], cari se așezau printre Români în vre-un schit sau mă-năstire de lemn, de unde-și exercitau drepturile vlădicești peste acei cari îi cercetau, pentru mângă-ierea și trebuințele lor, în locurile adăpostite prin văi și păduri. Relațiile acestea religioase a popu-lației din nord cu centrele episcopale de pe malul Dunării, le-am văzut și când am vorbit de încrești-narea Ungurilor. Cumcă de fapt Români din Ardeal și cei din jurul Carpaților aveau o organizație bise-ricască cu mai mulți episcopi în frunte pela înce-putul veacului al XIII-lea, ne-o dovedește o scrisoare a papei Grigorie al IX-lea din 14 Noemvrie 1234, cătră regele Ungariei Bela al IV-lea. Scrisoarea alcătuită pe baza rapoartelor venite dela misionarii de propagandă spune: „Am înțeles, că în episcopatul Cumanilor se află niște popoare, care se numesc Români și cu toate că se socotesc a fi creștini, totuși au diferite rituri și datine, ce sunt contrare cu nu-mele de creștin. Disprețuiesc biserica romană, nu primesc tainele dela episcopul Cumanilor din acea dieceză, ci dela niște pseudo-episcopi de ritul Gre-cilor, și mulți Unguri, Teutoni [Sași] și alții trec la dânsii, făcându-se un popor cu Români și primind prescriesele taine dela ei“.¹

Această mărturie istorică ne arată, că organi-zațiunea noastră bisericească din acel timp era de-stul de solidă, așa, că putea atrage la biserica orto-

¹ Magazinul istoric pentru Dacia, II, București, 1846, pp. 119—121.

doxă pe Unguri, Sași și alții, cari aveau ritul latin, susținut și impus de papa și de statul ungar cu mijloace puțin creștinești.

Altă știre ce avem despre organizația bisericească, care privește deadreptul biserica din Ardeal, e din 1360. La această dată întâlnim ca membrii în scaunul de judecată al districtului Hațeg, alături de 12 cneji, 6 țărani și 5 preoți cu protopopul lor Petru din satul Ostrov, de lângă Inidoara. Numele preoților sunt: Zampa din Clopotiva, Dalc din Dănșuș, Dragomir din Tuștea, Balc din Peșteana.¹ La 1411 se amintește, tot în acest ținut al Hațegului, protopopul român Dobrotă din Râu-Bărbat.²

O organizațiune bisericească cu protopopi nu poate să existe decât atunci, când sunt și episcopi de cari atârnă acești protopopi, cari sunt în dieceză reprezentanții vlădicilor. Prin urmare e natural, că Românii din Ardeal și Ungaria au avut și până în veacul al XV-lea o organizațiune bisericească cu episcopi canonici în frunte, protopopi, preoți, mănăstiri, etc. Dacă nu-i cunoaștem cu numele, aceasta nu înseamnă că n'au fost, ci numai, că documentele despre ei s'au pierdut sau încă nu s'au descoperit până acuma. Chiar și în cazul acesta când n'avem dovezi precise despre existența lor, totuși împrejurările de atunci admit o organizațiune bisericească pentru Românii din Ardeal, cu toate persecuțiile bisericii latine ungurești îndreptate contra noastră, cari adeseori au rămas fără rezultatul dorit.

Până la întemeierea Mitropoliilor din Țara Românească [1359] și Moldova [1392—1401] Românii din Ardealul sudic își trimiteau preoții la sfințire,

¹ *A hunyadmegyei történelmi és régészeti társulat évkönyve*, I, Budapesta, 1882, pp. 60—62.

² *Ibid.*, II, Arad, 1884, p. 24 și urm. cf. Meteș, *Din istoria dreptului românesc din Transilvania*, Cluj, 1934.

cum am văzut, la episcopii dela Dunăre, iar cei din partea nordică a Ardealului, pentru trebuințele lor religioase, la episcopia ortodoxă a Haliciului [înființată prin anii 1141—52]. Dependenta aceasta ierarhică a Românilor din Maramurăș și ținuturile marginase era o urmare a dependenței politice a principatului de Haliciu de Ungaria până pela 1387, când Românii se îndreaptă tot mai mult spre mitropolia Moldovei.

În părțile sudice ale Galiției, spre Carpați, era în veacul al XIV-lea o mulțime de Români așezați, cu însemnate privilegii, cu Voievozi în frunte, având și o organizație bisericească independentă condusă de un vlădică ortodox, al cărui nume-l și cunoaștem la 1353, era episcopul Chiril Românul.¹

E firesc, ca preoții români de sub stăpânirea ungurească să fi mers pentru sfințire și la acești vlădici de neamul lor din Galiția.

Aceasta o făceau Românii numai în timpul când le lipseau episcopii de felul celor pomeniți la 1234 pe teritoriul lor național.

Înființându-se Mitropoliile din cele două țări române, biserica românească din Ardeal și Ungaria ajunge dependentă de ele, care dependență să păstrează cu mici întreruperi până pe la 1700.

14. *Relațiile Mitropoliilor nouă din Țara-Românească și Moldova cu biserica românească din Ungaria.* — Consolidându-se principatul Țării Românești, întemeiat prin unirea celor două Voievodate de pe ambele laturi ale Oltului și prin slăbirea tuturor popoarelor vecine, era firesc să se gândească conducătorii lui la o organizațiune biseri-

² Holban Th. „Popii” și biserica Românilor din Polonia în *Arhiva soc. științifice, istorice*, Iași, XXXVIII [1931] p. 25—30; și XXXIX [1932], p. 31.

cească superioară a țării, tocmai în acel veac, când puterea statului român creștea înlăuntru și înafară așa de mult, încât putu frânge cu totul aripile întinse spre cuceriri în Orient, ale regilor Ungariei cu visuri împărătești: Carol Robert, Ludovic cel Mare și Sigismund. Era prea firesc ca Domnii români, cari aveau să stăpânească de fapt părți întinse din Ardeal, să ceară dela patriarhia din Constantinopol, ca puterea noilor mitropoliți ai Țării-Românești să se întindă și asupra fraților lor de aceeaș credință și sânge de sub stăpânirea vecinilor Unguri, ca astfel să aibă toți Români aceeăș stăpânire duhovnicească, sub Mitropolitul Țării-Românești. Cele mai vechi documente, ce ni-s'au păstrat, arată că biserica Românilor din Ardeal și Banat atârna de cea din Țara-Românească și că Mitropoliții Țării-Românești aveau jurisdicțiune, în cele bisericesti, asupra Românilor ardeleni și bănățeni. Cei dintâi Mitropoliți din Țara Românească se întitulau: Mitropolit a toată Ungrovlahia și *Plaiurilor* sau Mitropolit al Ungrovlahiei și *exarh a toată Ungaria și Plaiurilor*. *Plaiurile* sunt ținuturi de „peste munți“, „dincolo de munți“. «*Exarh a toată Ungaria*» însemnează că Mitropolitul Ungrovlahiei era reprezentantul și împuternicitul patriarhului constantinopolitan pentru creștinii ortodoxi din această țară, cari erau în partea cea mai mare Români. În acest timp Domnii Țării-Românești aveau în stăpânire întinsele ținuturi ardelenne: ducatele Amlașului și Făgărașului și Banatul Severinului, unde cum vom vedea, au clădit biserici și mănăstiri pentru frații lor.¹

Aceeăș jurisdicțiune bisericască, asupra Românilor din Maramurăș și partea nordică a Ardea-

¹ cf. Meteș. *Moșiile Domnilor și boierilor din Țările-române în Ardeal și Ungaria*, Arad, 1925, p. 10—20.

lului, a avut-o și Mitropolia din Suceava Moldovei cu mici întreruperi până în veacul al XVIII-lea.¹

15. *Atitudinea dușmănoasă a bisericii latine față de biserica ortodoxă.* — Ambițiunea papilor din Roma a fost totdeauna, să stăpânească întreaga biserică alui Hristos. Pentru satisfacerea acestei ambițiuni, papii întrebuițau nu numai propaganda religioasă prin misionari, ci și puterea politică a regilor numiți „apostolici“ spre a câștiga la biserica latină pe „schismatici și eretici“, cum numeau ei popoarele cari își păstrasera vechea lege părintească: ortodoxismul.

Acest sistem a fost întrebuițat și față de Românii din Ardeal și Ungaria, prin mijloacele așa de puțin creștinești ale regilor ungari, și ale episcopilor latini din Ungaria. Din zeci și sute de ordine, privitoare la stârpirea și alungarea din țară a „ereticiiilor“ [=Românii] ne oprim numai la câteva.

Sinodul ținut la Buda în 1279, hotărăște relativ la preoții „schismatici“: „Acestora nu le este iertat a ținea cult dumnezeiesc, a zidi capele sau alte case sfinte, nici credincioșilor nu le este iertat a lua parte la astfel de cult dumnezeiesc, sau a intra în astfel de capele. În caz de lipsă să se aplice, în contra acestor preoți, puterea brahială“. Tot în acest an papa Nicolae al IV-lea obligă prin jurământ pe regele Ladislau Cumanul, ca să prindă pe eretici și să-i alunge din Ungaria și din țările supuse lui. Același jurământ îl făcuse și Bela al IV-lea încă la 1235. Când Ludovic cel Mare ajunge rege al Ungariei, persecuțiile se întetesc în contra Românilor ortodoxi. Cauza trebuie s'o căutăm în dușmănia acestuia cu

¹ N. Dobrescu, *Intemeierea Mitropoliilor și a celor dintâiu mănăstiri în Principatele române*, București, 1906, p. 53 și urm.; Melchisedec, *Biserica ortodoxă în luptă cu protestantismul*, în *An. Ac. Rom.*, XII sect. ist. 1890, p. 35 nota.

Vlaicu, Domnul Țării Românești, care nimicise cu totul ambițiunea de expansiune politică în răsărit a faimosului rege ungar, învingându-i oștirea plecată spre cucerirea pământului românesc. În 25 Iulie 1366 Ludovic poruncește nobilimei și dregătorilor din ținutul Carașului și Cuvinului [în Banat], să prindă pe toți preoții schismatici, cu femeile și copiii lor, și să-i ducă înaintea comitetului Benedict Heem, care, conform ordinului regesc, îi scoate din țară.¹ Prin alt ordin dispune, în districtul Caransebeșului, că numai nobilul și chinezul de legea latină poate avea proprietate imobilă, ceilalți nu.²

Acest ordin e întărit de Sigismund, într-o vreme de tulburare, în Țara-Românească în 1428, la care mai adaugă aceste dispozițiuni: „In districtul [Caran] Sebeșului nimeni nu poate posedea, ține și stăpâni nici o proprietate, nici un drept de nobil, nici un drept de cnez, numai dacă va fi adevărat catolic și va urma acea credință pe care o crede și o mărturisește biserica romană“...; se despoaie de avere toți nobilii și cnezii, cari țin pe moșiile lor preoți ortodoxi, ce duc poporul în rătăcire. Preoților români să li-se confiște proprietatea și să se expulzeze din țară. Căsătoria între ortodoxi și cei de legea latină e oprită să se încheie, până ce ortodoxul nu se botează de preotul apusean. Nobilii, cnezii și țărani iși vor pierde moșiile în cazul când nu-și vor boteza copiii în legea apuseană. Preoților ort. cari vor boteza vre-un copil în legea ortodoxă, li-se confișcă proprietatea.... Din dovezi suficiente am înțeles, că unii oameni cu sufletul stricat, cari fuseseră renăscuți în credința catolică prin botez, după botez lăpedând frica lui Dumnezeu și nesoco-

¹ Hurmuzaki, I partea 2, p. 132 no. XC.

² Papa Grigorie XI-lea și regele Ludovic cel Mare, la 1374, voiesc să înființeze un episcopat românesc: Episcopul să cunoască limba românească, ca și preoții, și să fie om învățat. Hurmuzaki, I. part. 2, p. 216-7 no. CLXIV, și p. 220 no. CLXIX.

tind chinurile iadului au trecut la legea schismaticilor și trăiesc cu ei. Pe unii ca aceștia nu numai că nu trebuie să-i ținem de creștini, ...ci de eretici desăvârșiți, ba mai rău decât aceia; voind să întrebuițăm mijloc potrivit de îndreptare pentru teribila lor stricăciune poruncim prin puterea acestei scrisori a noastre, ca perpetuii noștri casteleni de Sebeș pe toți acei cari ar trece la schismatici după botezul lor și trăiesc cu aceia, să-i despoaie de toată averea lor mișcătoare, iar dacă sunt găsiți nobilii sau cnezii în astfel de răutate stricăcioasă și condamnată, moșiile unora ca aceștia castelani să le sechestreze pentru maiestatea noastră“. — Toate dispozițiile acestea privesc pe Românii ortodocși din ținuturile: Sebeș, Mehădia și Hațeg.¹

Dacă în ținuturile acestea mai privilegiate, regii Ungariei îndrăzneau să ia astfel de dispoziții de extirpare a Românilor ortodocși, ușor ne putem închipui, ce persecuții aveau să îndure Românii din alte ținuturi, unde privilegiile lipseau și vechea situație liberă era nimicită și călcată în picioare de nobilii Ungariei.

Acest dispreț și această persecuție față de religiunea ortodoxă ne explică, de ce lipsesc știrile documentare despre biserica românească, încât abia aflăm amintit numele câtorva preoți români. Miroslav din satul Giulești în Maramurăș la 1384,² apoi doi protopopi din țara Hațegului: Petru din Ostrov, Dobrotă din Rău-Bărbat și cei patru preoți amintiți mai sus.

Dela urmașii lui Sigismund: Ioan Hunyadi și regele Matiaș n'avem decât o poruncă, prin care să dispune persecuția Românilor ortodocși la îndemnul unui călugăr fanatic, dar fără rezultatul dorit. [Vezi

¹ Vezi și Șt. Lupșa, *Catolicismul și Românii din Ardeal și Ungaria până la anul 1556*, Cernăuți, 1929, p. 74—6, 92—39.

² I. Mihalyi, *Diplome maramureșene*, Sighetul-Maramureș, 1900, p. 26, 38, 61, 81.

și § 17-a].¹ Aceasta atitudine își are explicarea sa foarte firească, bazată și pe documente contemporane. Românul Ioan Hunyadi a dat, în luptele sale cu Turcii, o importanță politică elementului românesc din Ardeal și Ungaria, fiindcă în toate luptele sale Români formau majoritatea și avangarda de atac, și atunci când Turcii treceau peste rândul întâiu al Românilor, lupta era pierdută; ceeace nu s'a întâmplat nici odată, când Români luau lupta, dela început cu păgânii, ci numai atunci când străinii fuduli începeau atacul așa de periculos. Politica cea mare a lui Hunyadi, în care se oglindește firea lui românească, a fost ca întrebuintând în războaiele sale cu Turcii Români din toate ținuturile, așadar și pe cei din Țara Românească și Moldova, să alunge cu totul pe Turci din Peninsula balcanică. Spre acest scop s'a pus în legătură cu Români din cele două țări române, ridicând și valoarea Românilor din Ungaria. Domnul tuturor Românilor din acel timp de fapt era românul Ioan din Inidoara, care-și măritase o soră de 50 ani după Petru Aron, Voievodul Moldovei, iar cu Domnul Țării Românești Vladislav [= Vlad Țepeș?] era înrudit, cum însuși ne spune. Fiul lui Ioan Hunyadi: Matiaș a păstrat pentru războaiele sale din ostașii tatălui său două mii de Români din Ardeal, cari — după un raport italian — sunt lăudați mai mult, decât oricari în luptă contra Turcilor.

E firesc deci, ca acești stăpâni ai Ungariei, Români de origine, având multe rude între Români, să fie concilianți față de neamul, dela care moșteniseră înaltele lor calități, de a fi stăpânii țării ungurești și a juca un însemnat rol în istoria universală chiar. Dar nu numai, că n'au persecutat biserica noastră, ci au ajutat-o, fiind Ioan Hunyadi, patronul bisericilor „valahe“ ortodoxe din Șiria și alte localități, iar

¹ A. Bunea, *Stăpânii Țării-Oltului*, ed. Acad. Române, București, 1910, p. 35 și nota 200.

Matiaș al bisericii românești din Inidoara pe care însuși a clădit-o, la 1458, sprijinind-o și urmașii săi Ioan Corvin și Beatrice Frangepan.¹ Matiaș, care într'un moment a amenințat scaunul roman cu trecerea sa la ortodoxim, intervine la papa Sixtus al IV-lea [1476], ca episcopii latini să nu mai persecute pe ortodoxii Români, și de altă nație, pentru credința lor, într'un mod neomenos.

Urmarea propagandei și persecuției bisericii latine contra Românilor ortodoxi a fost, că unde și unde converteau câteva oi răslețe ortodoxe, pentru cari odată papa Ioan al XXII-lea [1328] cere episcopilor din Ungaria tratare blândă, ca nu cumva să se înstrăineze de legea cea nouă și să nu scoată dela aceștia dijmele întregi cu rigurozitate.² Partea cea mai rea a acestei persecuții religioase a fost, că conducătorii, floarea nobilimii române, au trecut la legea latină a statului ungar, fiind pierduți pentru totdeauna pentru nația noastră. Poporul, în ciuda tuturor, și-a păstrat legea părintească „tolerată“. Când nici resignațiunea creștină ortodoxă nu putea mângăia sufletul chinuit și îndelung răbdător al Românului iobag, atunci coasele și topoarele zdrobeau și secerau capetele asuprașilor, focul mistuia castelele, un val uriaș de răsbunare acoperea ținuturile pe unde treceau acești neîndreptățiți: de exemplu în rescoalele din 1437 și 1514.

În general se poate spune, că biserica romană, în decursul veacurilor, a persecutat necontenit într'o formă sau alta biserica ortodoxă română.

¹ N. Dobrescu, *Fragmente privitoare la istoria bisericii române*, Budapesta, 1905, pp. 41—2; Iorga, *Scrisori și inscripții ardeleni și maramureșene*, I, [= *Studii și documente*, XII], București, 1906, pp. 278—9 no. III—V. Soția lui Matiaș, era ortodoxă, fată de despot sârbesc, avea la curtea ei și preoți ortodocși. Ea desigur a influențat pe soțul ei rege față de Românii ort. cf. Bunea, *Ierarhia Românilor*, p. 127 și urm.

² Vezi Hunfalvy, *Az oláhok története*, I. Budapesta, 1893, pp. 480—1; vol. II, p. 65.

16. *Bisericile și mănăstirile românești.* — Românii din Ardeal, precum am văzut, din cele mai vechi timpuri au avut modeste biserici de lemn, sau de gard de nuiele tencuit, și mănăstiri sau schituri de aceeași construcție, în cari se retrăgeau cei cari voiau să petreacă restul vieții lor în rugăciuni pioase, pentru iertarea păcatelor lor și pentru dobândirea vieții veșnice. De mănăstiri ortodoxe simple și sărăcicioase ne vorbește și o scrisoare a papei Inocențiu al III-lea, din 1204, către episcopul latin din Oradea-mare.¹

Știrile noastre, privitoare la bisericile și mănăstirile ortodoxe românești, încep în veacul al XIV-lea, când se întemeiază cele două țări române, ai căror Domni, boieri, au contribuit mult cu avutul lor la clădirea acestor lăcașuri sfinte între Românii subjugăți. Din cele vre-o 20 de mănăstiri pe care le întâlnim în Țara Făgărașului în veacul al XVII-lea—XVIII-lea, multe au fost zidite pe banii Domnilor din Țara Românească, cari au stăpânit acest ținut românesc până pe la mijlocul veacului al XV-lea.² Cea mai veche pare a fi cea din satul Scorei, care e dăruit de Mircea cel Bătrân, la 27 Decembrie 1391, egumenului Stanciu și fratelui său Călin.³ Tot din acest timp [1383] e biserica din Rășinari, zidită de Radu Vodă I, — cum se vede din actele unui proces purtat de Rășinăreni.⁴ Tot din dărnicia acestor Domni români s'a ridicat și biserica din Râșnov la 1384, cum arată pomelnicul și inscripția din fața bisericii.⁵ La 1398 se amintește biserica românească din satul Reditu,

¹ Hurmuzaki, I, p. 39 no, XXX.

² Vezi despre aceste mănăstiri Meteș, *Vieța bisericească a Românilor din țara Oltului*, Sibiu, 1930.

³ Hurmuzaki, I, part. 2, pp. 341—2.

⁴ Iorga, *Scrisori și inscripții etc.*, I, p. 229—31 și p. XXXIII.

⁵ *Revista Tinerimei Române*, XV, București, 1897 p. 49 [inscripția]; — La 1510 se amintește în Râșnov un popă românesc, cf. *Korespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, XVII, Sibiu p. 71,

în comitatul Cojocnei, și cea din Almașul-mare din comitatul Hunedoarei la 1418.¹

În țara Hațegului s'a menținut până spre finea veacului al XV-lea o puternică și bogată nobilime românească, care a jucat un rol deosebit în apărarea Ungariei din sec. al XIV—XV-lea. Probabil că în cursul celor două veacuri, al XII—XIII-lea, aici la Hațeg să fi rezidat vre-o unul din Voevozii vremii: Litovoiu, Bărbat, etc., cari stăpâneau ambele ținuturi de pe coastele munților. A fost pe plaiurile aceste, cu amintiri romane neîntrerupte, un stăpân încunjurat de o curte de boieri sau nobili, cari au ridicat o mulțime de biserici de piatră — numite și „mănăstiri“ — bogat și frumos zugrăvite, lăsând o tradiție mândră de independență, care a asigurat încă vre-o două veacuri rost important populației românești din aceste părți, având scaun de judecată deosebit, care judeca după „dreptul românesc“.²

Nobilimea acestui ținut avea legături zilnice cu boierimea din Muntenia și se sprijineau reciproc. Desigur, că prin darul domnesc al lui Mircea cel Bătrân s'a înființat, prin călugărul cărturar Nicodim din Țara-Românească, mănăstirea Prislopului din Țara Hațegului pe la 1400, dacă nu cumva e la mijloc și contribuția darnică a vre-unui „nemeș“ român bogat din aceste părți. Nicodim înființase în țară mănăstirile Tismana și Vodița — în Banat lângă Mehadia, — înzestrate cu bogate moșii din partea Domnilor. Regele Sigismund și Ioan Hunyadi le da voie călugărilor din aceste două mănăstiri, să umble liber prin țara ungurească, vânzând și cumpărând ce le lipsește.³ Deci erau le-

¹ D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, V, Budapesta, 1913, p. 68.

² Meteș, *Din istoria dreptului românesc din Transilvania*, I. Scaunele românești de judecată, Cluj, 1934.

³ Meteș, *Relațiile comerciale ale Țării-Românești cu Ardealul până în veacul al XVIII-lea*, Sighișoara, 1922 p. 61 și n. 1—2.

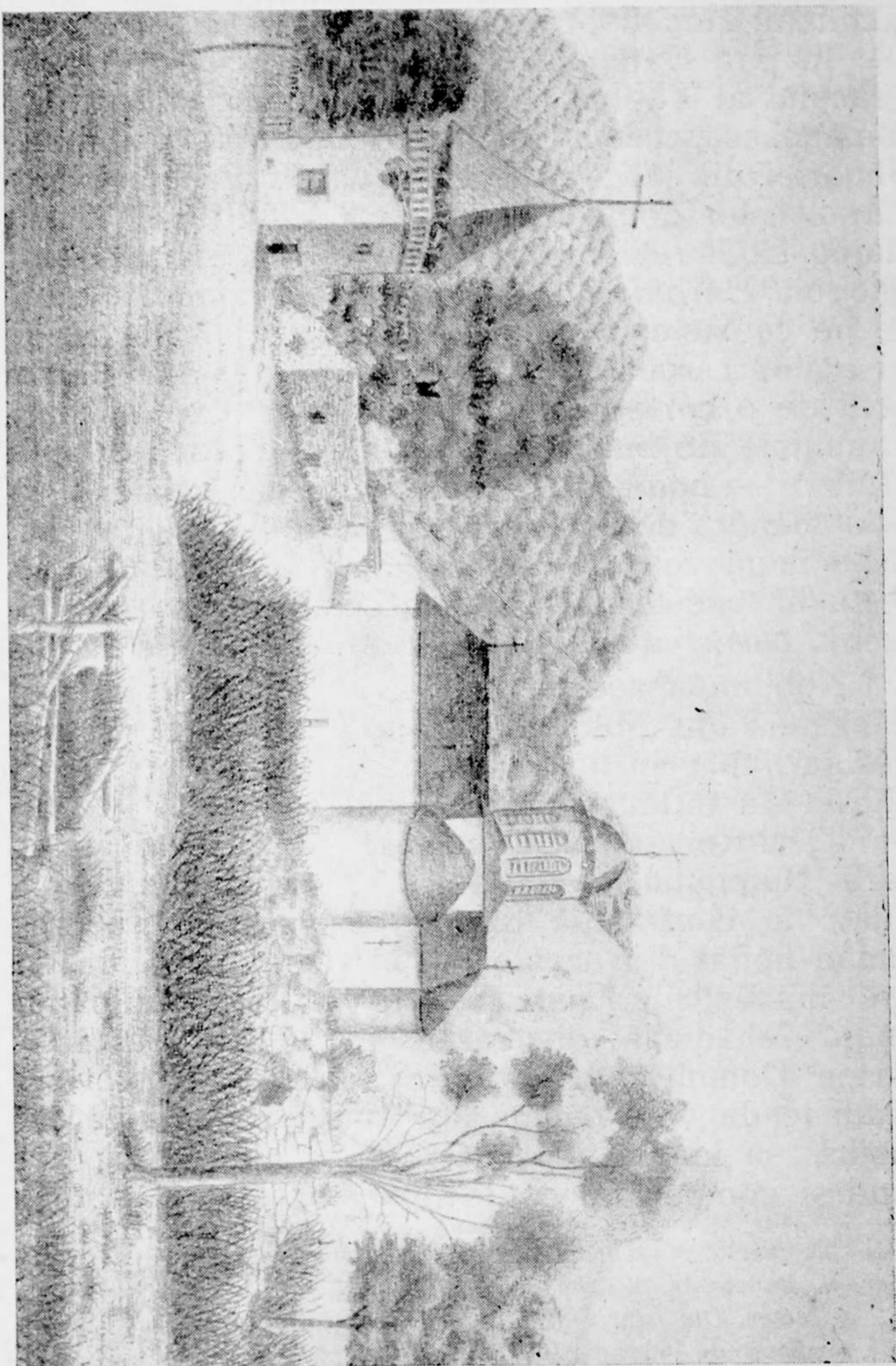

Fig. 4. Mănăstirea Prislop

gături între cele două ținuturi de stăpânire deosebită; călugării munteni foarte des vor fi cercetați și mănăstirea Prislopului, unde va fi stat poate chiar și Nicodim, căci la sfârșitul evangheliei sale cunoscute înseamnă: „Această sf. evanghelie a scris-o popa Nicodim în Țara Ungurească în 6913 [1904—5]“.¹ Mănăstirea Prislopului n'a avut acel rol în dezvoltarea culturii bisericești a Românilor din Ardeal, pe care l-au avut Tismana, Vodița sau alte mănăstiri din țară, fiind mai săracă și lipsită de sprijinul statornic al unor Domni ortodocși, cari puteau ridica această modestă mănăstire la un adevărat centru de cultură bisericească. În împrejurări grele și-a avut și ea însemnătatea în istoria bisericii românești din Ardeal, îndeosebi după ce Domnița Zamfira, fiica lui Moise-Vodă, a înzestrat-o cu întinse averi, cum ne spune și autorul călugăr al „Plângerii sf. mănăstiri Silvașului“ [Prislop] din secolul al XVIII: „Mi-au pus a doua temelie, nouă frumoasă de piatră, prea foarte înfrumusețată și cu zid încunjurată. M'a înzestrat cu moși, cu sate și cu vii“... Moșiile acestea le-a păstrat mănăstirea până pe la 1749 când aflăm, că posesiunile erau în Silvașul de sus, Boița, Vălioara, Tuștea, Lunca-Cernei și Farcadin, toate situate în jurul Prislopului.² Cât de mult a ținut Zamfira la mănăstirea

¹ Nicodim fusese la curtea regelui Sigismund din Buda, care i-a dăruit o cădelniță de aur în turnuri în forma cetății regale pe care diaconul Paul din Alep a văzut-o, ca și Evanghelia amintită [se păstrează în Muzeul național de antichități din București], cf. *Călătoriile patriarhului Macarie de Antiochia în Țările Române, 1653—58*, ed. Em. Cioran, București, 1900, pp. 179, 181. Cădelnița e reprodusă fotografic în *Buletinul comisiunii monumentelor istorice*, 1909 [III] p. 1—5.

² Radu I., *Istoria vicariatului greco-catolic al Hațegului*, Lugoj, 1913, pp. 368—9 no. 2. — Zamfira împrumutase pe principele Ardealului Stefan Báthory cu 2500 fl., care-i dă pentru aceasta sumă două sate în 20 Sept. 1575; Streiu-Sf. Gheorghe și Valea Sângeorgiului cf. Hurmuzaki, II part. 5 p. 764.

sa din Prislop, pe care a împodobit-o cu odoare și odăjdii scumpe, se vede și din împrejurarea, că ea ca bună ortodoxă, a lăsat să fie înmormântată la 1580 în această mănăstire, unde până astăzi se vede mormântul ei de piatră cu inscripția latină și slavonă, și cu stema Țării Românești.¹ Se pare tot Zamfira e ctitora a doua a bisericii din Denșuș, zidită din pietrele vechilor clădiri romane, pe cari până acum se pot ceti inscripții cu numiri antice: Longinus, etc. Va mai fi zidit, ajutat și alte biserici în această țară de nobili a Hațegului, pe care însă nu le putem desluși din actele cunoscute.

Țăranii din ținutul acesta se vor fi împărțășit larg din milostenia acestei Domnițe române ortodoxe, cum arată și darurile bogate de moșii făcute mănăstirii Prislop, unde avea să se odihnească această „Doamnă“ ortodoxă; căci de fapt într'un anume moment era să fie soția — după ce avusese încă doi bărbați — pretendentului la tronul Ardealului Pavel Márkházy, prin sprijinul Vizirului turcesc Sinan. Mare noroc ar fi fost pentru strămoșii noștri iobagi din veacul al XVI-lea, să fi avut drept „Crăiasă“ pe femeia miloasă și darnică din sângele lor, care a fost Domnița română Zamfira.

Faptul, că din mănăstirea Prislopului au eșit la sfârșitul sec. al XVI-lea și la începutul celui următor și câțiva vlădici, cari au păstorit biserica românească din Ardeal, ne dovedește că aici era o vieață laborioasă de călugări evlavioși și o școală de cultură bisericească.

În țara Hațegului mai întâlnim și alte biserici de aceeași vechime, dacă nu chiar și mai vechi. Așa în Sângeorgiu nobilul Căndea Lațco cu jupă-

¹ Despre inscripția slavonă și data reparării bisericii din Prislop de Zamfira la 1564. Radu, *o. c.*, p. 95—6; și *Răvașul*, Cluj, 1910, p. 312.

Fig. 5 *Piatra de pe mormântul Zamfirei dela Prislop*

nița Nistora și 2 fii ai lor au clădit o biserică în cel dintâiu deceniu din veacul al XV-lea.¹ Biserica e închinată sfântului Gheorghe. Acest Câdea Lațco e un iubitor de lucrurile sfinte și un om cu mare trecere la curtea lui Sigismund, regele Ungariei, care îl trimite în solie la Domnii frați din Moldova: Ilie și Ștefan pe la 1435—6. Cu aceasta oca-

Fig. 6. Biserica din Streiu Sf. Gheorghe

ziune, Câdea, numit părcălab de Hațeg, plătește călugărului Gavril, fiul lui Urie, să scrie minunata Evanghelie din mănăstirea Moldovei: Neamțul, la care călugărul s'a ostenit un an de zile.²

¹ Inscriptia slavonă Streiu Sf.-Gheorghe [din 2 Oct. 6917] cu traducere românească publicată în Iorga, *Cea mai veche ctitorie de nemeși români din Ardeal* în *An. Ac. Rom. sect. ist.*, VI [1926], p. 172.

² Iorga, *Mănăstirea Neamțului*, Vălenii de Munte, 1912, p. 8.

Fig. 7. Evanghelistul Luca din Evanghelia scrisă de călugărul Gavril dela mănăstirea Neamțului

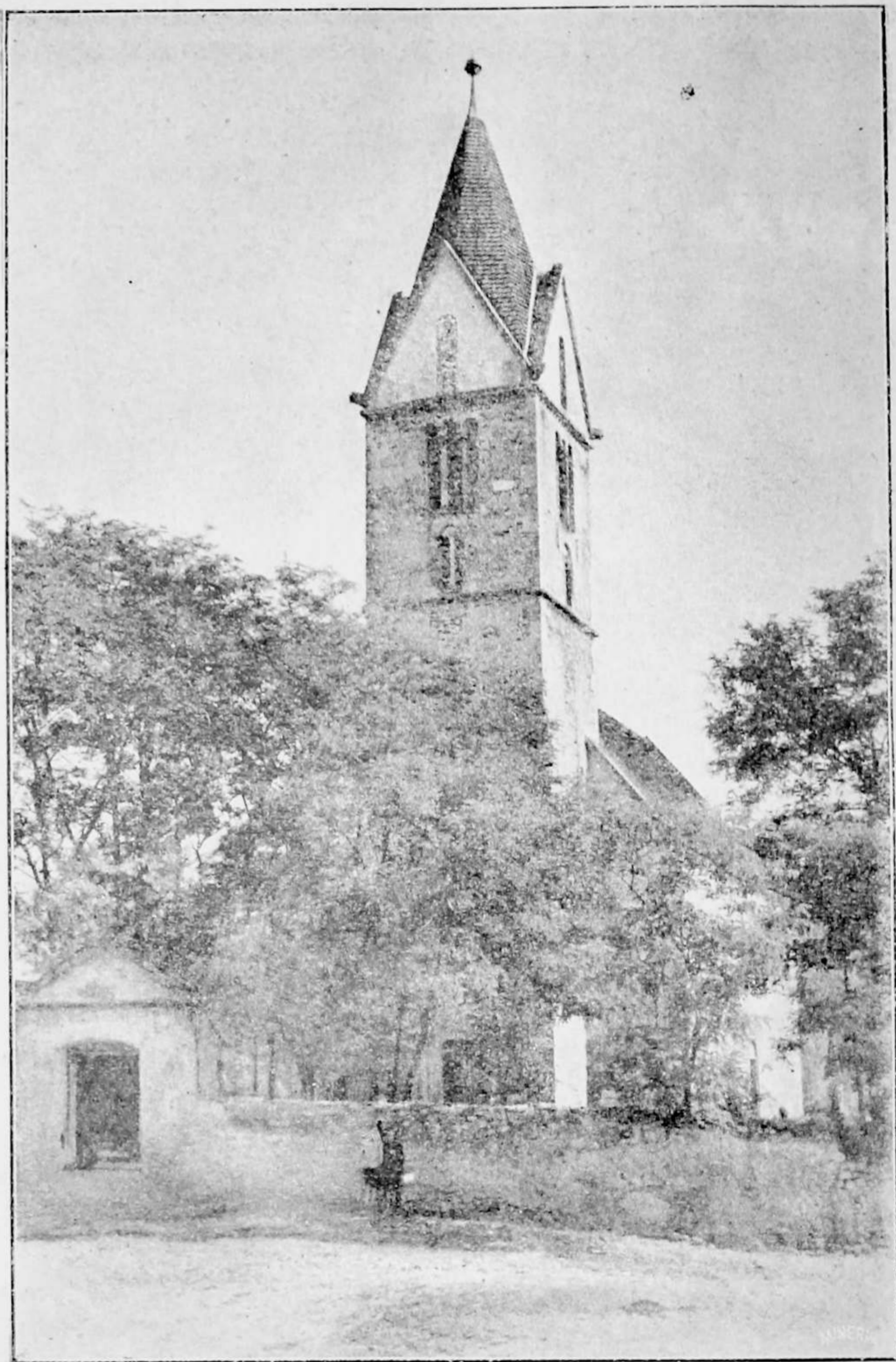

Fig. 8. Biserica din Sântă Maria-Orlea (azi calvină)

Pe baza unor studii întinse și competente asupra picturii și arhitecturii bisericilor din aceste părți s'a ajuns la constatarea științifică a mai multor specia-

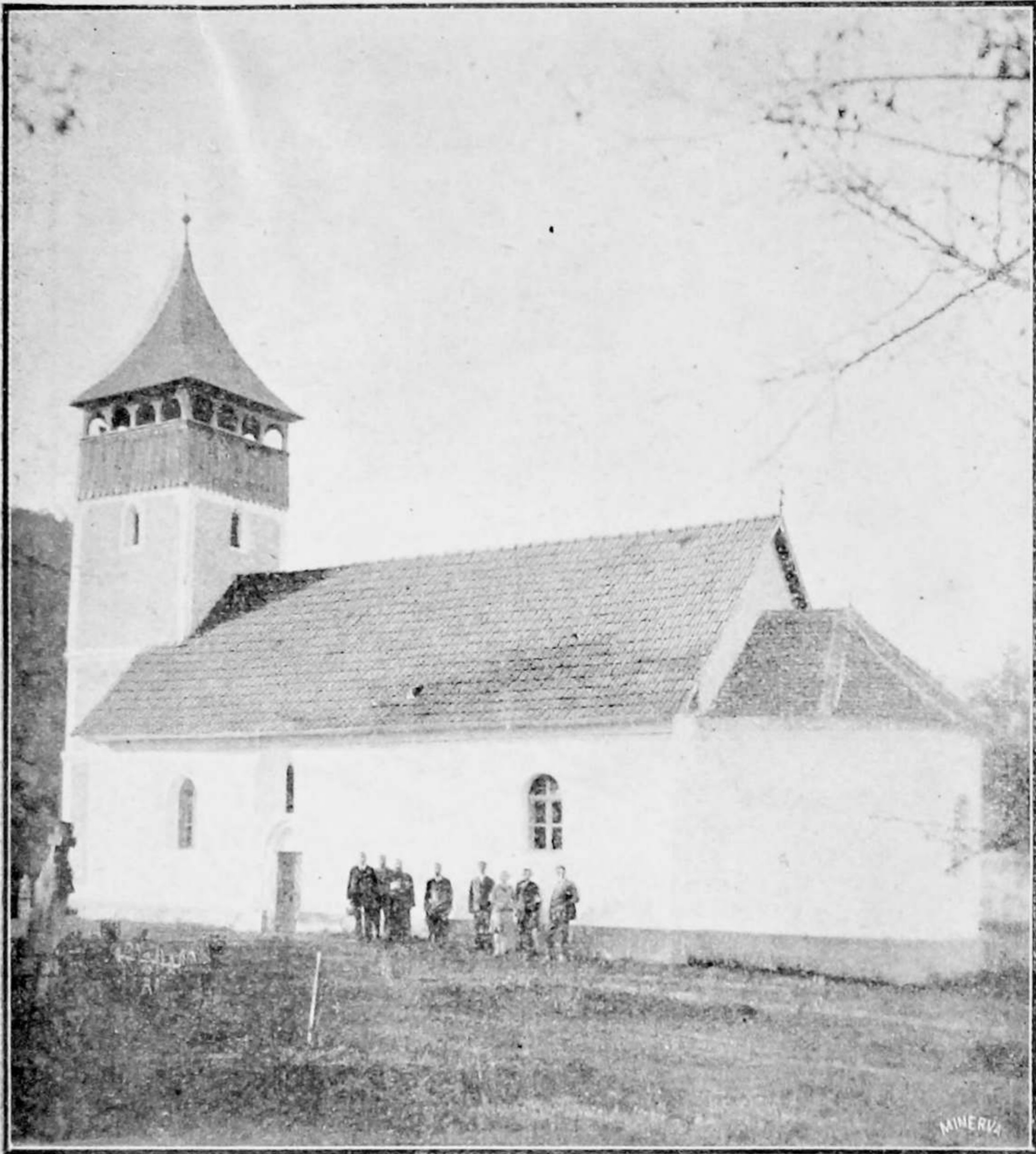

Fig. 9. Biserica din Crișcior

liști, că și bisericile din Streiu, Rîu-Bărbat, Rîu-de-Mori, Denșus, Sântă-Măria-Orlea și Hunedoara, unele în ruine, altele transformate, puternic clădite și cu

o pictură cu totul caracteristică, — sunt din veacul al XIV-lea și al XV-lea, unele se pot coborî până în secolul al XIII-lea.¹

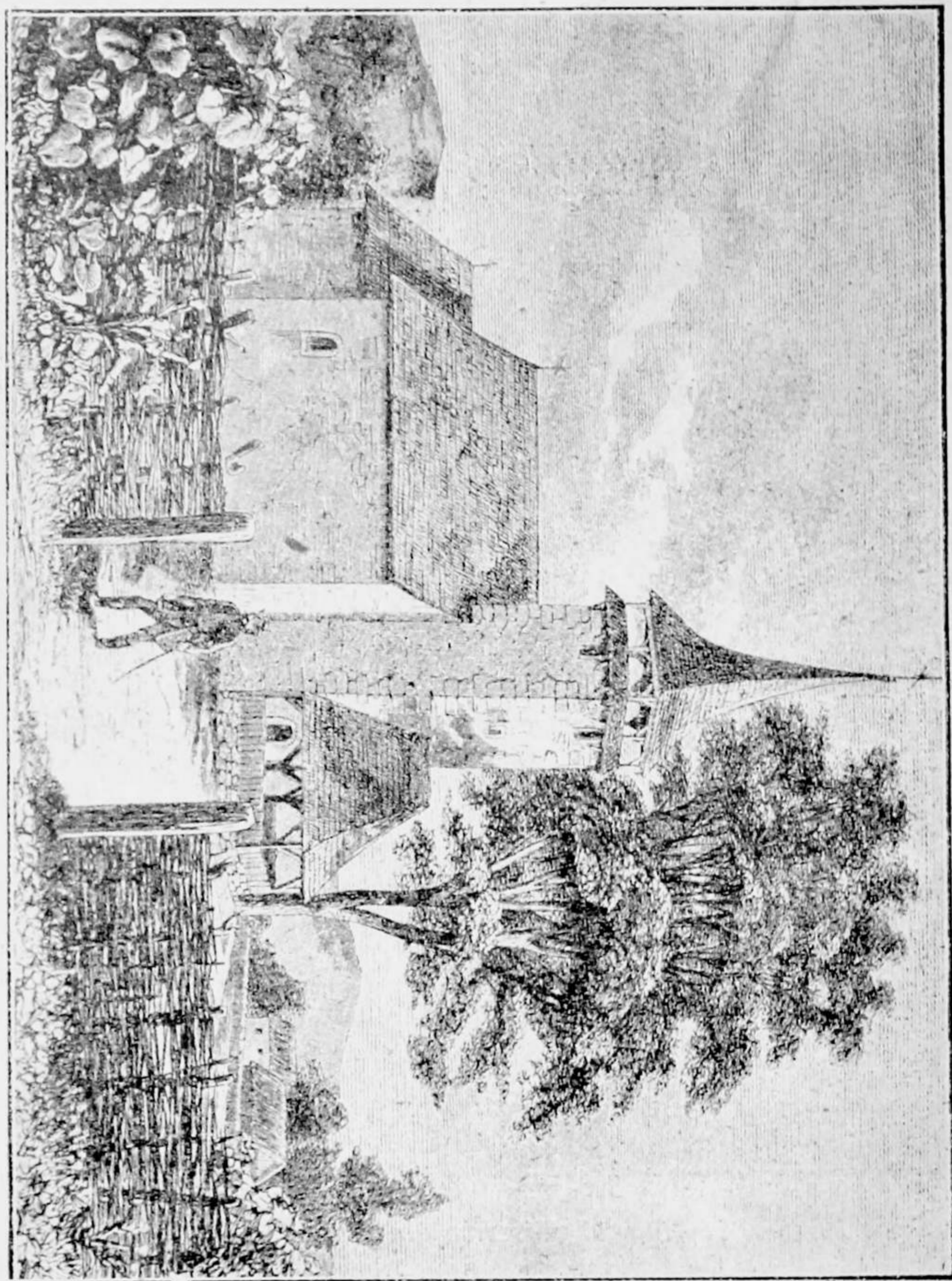

Fig. 10. Biserica din Ribita

¹ Meteș, *Din istoria artei religioase române*, I, Cluj, 1929, pp. 106—112; V. Vătășanu, *Vechile biserici românești de piatră din jud. Hunedoara*, Cluj, 1930, pp. 1—199.

Pe malul drept al Murășului avem iarăși două biserici de piatră în Bârsău [lângă Deva] și Gurasada [lângă Ilia], mai bătrâne de prima jumătate a secolului al XVI-lea, când cea dintâiu e reparată de Margareta Crepovici, a cărei fată Elena a fost măritată după Petru, Domnul Țării Românești [1563—66]. Sunt îngropate în Bârsău.¹

În ținutul Moșilor din Zarand sunt două biserici vechi făcute de Voevozi și jupâni români, cari au jucat un rol important în luptele din acel timp: „Mănăstirea“ din Crișcior, cu hramul Născătoarei de Dumnezeu Fecioara Maria, a fost clădită cu banii Voevodului Bălea la începutul secolului al XV-lea. Cea din satul Ribița, cu hramul Sfântul Nicolae a făcut-o jupânii Ladislav și Miclăuș în 1416—17.²

În veacul al XV-lea s'au înființat și alte mănăstiri, ca cea dela Rîmeț înainte de 1487,³ apoi cea dela „Strâmba“ Fizeșului din comitatul Solnoc-Dobâca [= azi Someș] pe la 1470⁴ și la Vad între anii 1490—1504, când satul a fost în stăpânirea lui Ștefan cel Mare, Domnul Moldovei, care făcu din această mănăstire o episcopie.

Cea mai veche mănăstire despre care avem date sigure e cea a Sfântului Arhanghel Mihail din Perii Maramurășului [azi în Cehoslovacia]. A fost zidită de Sas Vodă, fiul lui Dragoș înainte de 1391. Fiii lui Sas Vodă: Voievodul Balița [Balc] și Drag închină

¹ Dragomir, *Ctitorii bisericii din Bârsău în Anuarul comisiunii monumentelor istorice pentru Transilvania*, Cluj, 1932, pp. 141—148, și *Metș, o. c.*, p. 110.

² Dragomir, *Vechile biserici din Zarand și ctitorii lor din sec. al XIV și XV-lea în Anuarul com. mon. istorice*, Cluj, 1930, pp. 223—264, și *Metș, o. c.*, p. 111—12 și n. 1; *Metș, Note despre zugravii bisericilor române în veacul al XV—XIX-lea*, Sibiu, 1933, p. 10.

³ Iorga, *Scrisori și inscripții ardeleno și maramureșene*, II, București, 1906 p. 158 no. 542.

⁴ Bunea, *Petru P. Aron și Dionisie Novacovici*, Blaj, 1902, p. 242—44.

această mănăstire patriarhiei din Constantinopol, mergând chiar în persoană amândoi frații la patriarhul Antonie în 1391, care face din egumenul *stavropighiei* Pahomie un *exarh* al său după dorința celor doi ctitori.¹ Mănăstirea, ca stavropighie atârna direct de patriarh, fără nici o legătură cu vre-o episcopie, iar egumenul exarh patriarhal avea toate drepturile unui episcop, afară de sfințirea preoților

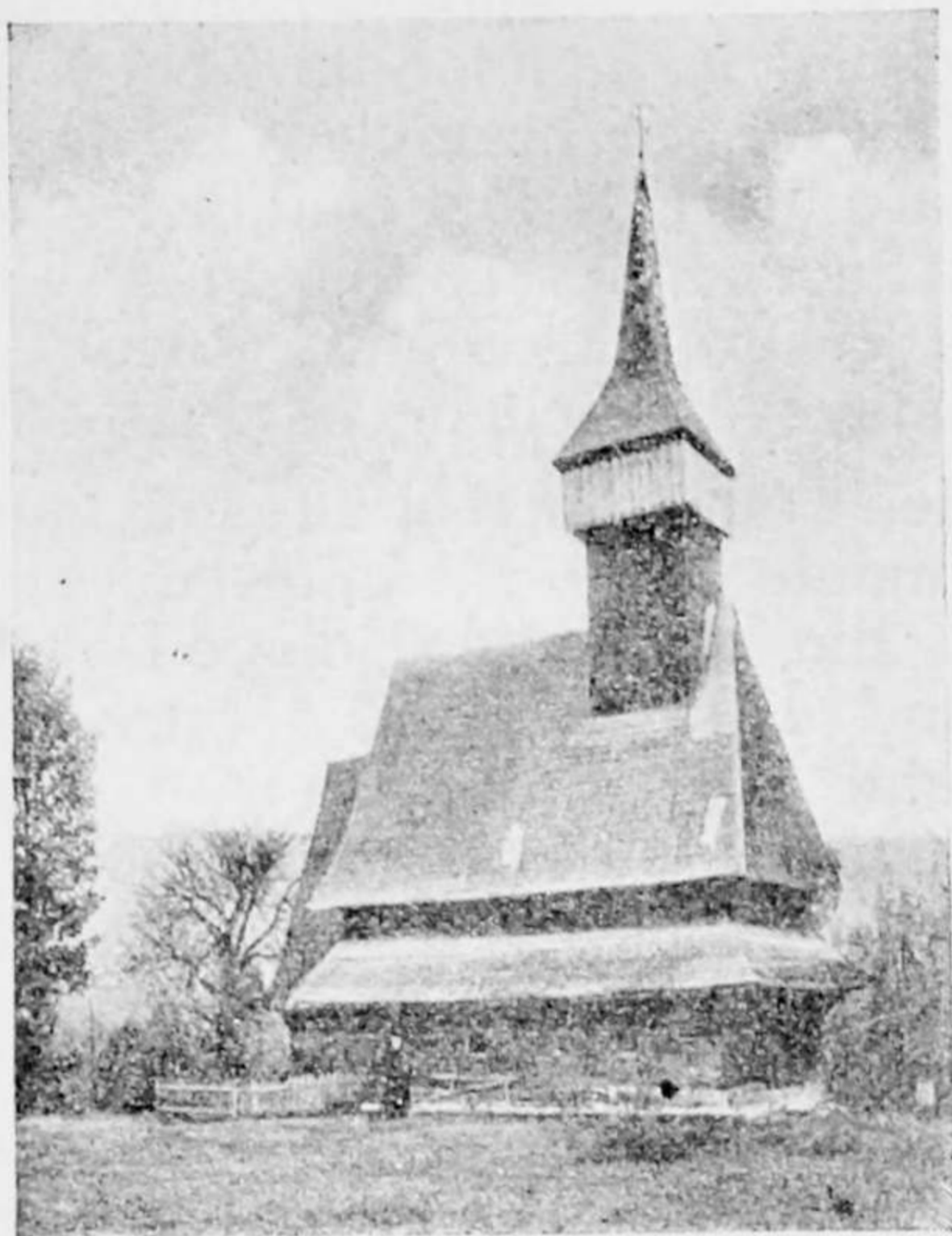

Fig. 11. Biserica din Sârbi (1532)

pe care o săvârșiau „*arhieriei locale*” numiți expres în actul patriarhului; deci la 1391 era un arhieru în Maramurăș, care era coordonat egumenului din Peri ca ajutor. Patriarhul Antonie dă ieromonahului exarh Pahomie din Peri următoarele drepturi: să observe pe preoții ce se află în numitele ținuturi și pe popor, să-i îndemne, să-i

învețe cele de folos și mântuitoare; să judece și să cerceteze procesele eclesiastice venite din partea preoților și cele cari au nevoie de îndreptare să le îndrepteze și după lege și după canoane. Are voie a consacra sfintele și dumnezeieștile biserici, ce se vor

¹ Hurmuzaki, XIV, p. 13–15 nr. XXX [actul patriarhului în grecește din August 1391]; *Arhiva românească*, 1860, Iași, ed. II, p. 11–13; în latinește publicat de Mihalyi, *Diplome maramureșene*, Sighet, 1900, p. 103–10 [traducere cu multe deosebiri față de original și interesată].

face din nou în acele ținuturi, în stavropighii patriarhice... dacă moare acest egumen, frații Balița și Drag au voie, ca și cu voia călugărilor din mănăstire, să aleagă un alt egumen și să-l așeze în locul lui cu aceleași drepturi."

Tot aici se mai zice că „și bisericile sfințite de către *arhieriei locali* să se bucure de scutirea

și ocrotirea patriarhiei".¹ Jurisdicțiunea exarhului Pahomie cu drepturi quasi episcopale se întindea peste ținuturile: Sălagiu, Arva, Ugocea, Bereg, Ciceu, Unguraș și Bistrița. Deci dieceza exarhului Pahomie din stavropighia Peri [Körtvélyes] cuprindea un teritoriu foarte întins. Mănăstirea Peri a fost înzestrată cu întinse moșii de întemeietorul

Fig. 12. Biserica din Apșa de mijloc (1428)

ei, de Sas Vodă și de fiii acestuia, pe cari pe urmă le pierde. Patriarhia din Constantinopol hotărăște, în August 1391, strămutarea în Rusia Mică, la Halici, a ieromonahului Simion, în loc vacant de arhieriu, dându-i drepturi de exarh peste acest ținut. Dacă

¹ Din bisericile maramureșene de lemn din veacul al XIV și XV-lea ni s'au păstrat câteva bine înțeles cu unele înnoiri, ca de ex, în satele Ieud [1364], Apșa de mijloc [2 din 1423 și 1440] și din Sârbi [din 1532], cf. *Schematismul episcopiei unite din Gherla pe 1914*, Gherla, 1914, p. 266, 270, 277. și *Gazeta maramureșană*, Sighet, 1924 no. 46.

va muri frații Balița și Drag să aleagă pe altul ca dichiul al bisericii din acele părți.¹

Drepturile de exarh ale lui Pahomie le păstrară câțiva timp și urmașii săi, dintre cari cunoaștem pe Simion Sălăgeanul pe la 1456—8² și pe Ilarie 1494. În acest timp se ivesc neînțelegerile cu Vlădicii locali ortodocși, cari le răpesc tot mai mult drepturile de exarhi ale egumenilor din mănăstirea Peri. Așa întâlnim la 1479 pe Ioanichie Mitropolit de Belgrad cu drepturi asupra bisericii din Maramurăș,³ apoi doi episcopi ruteni dela Muncaciu: Luca la 1485 și Ioan la 1494—1498.⁴ Acesta din urmă are un proces cu Ilarie egumenul dela Peri înaintea regelui Vladislav, pentru jurisdicțiunea ierarhică și pentru dijmele încassate dela păstoriți. Ilarie câștigă procesul față de episcopul Ioan, care nu îndrăzni să se prezinte în Buda, la judecată înaintea regelui Vladislav. Acesta dispune, în 14 Maiu 1494, ca egumenul Ilarie și urmașii lui să fie cu cinste față de episcopul de Muncaciu și cu supunere și ascultare față de „arhiepiscopul din Transilvania”.⁵ În veacurile următoare mănăstirea se cufundă din ce în ce în întunec și sărăcie; azi se văd numai o cruce și câțiva arbori pe ruinele ei.⁶

¹ Hurmuzaki, XIV, p. 15—16 nr. XXXI și nota 5.

² Mihalyi, o. c., p. 377—8 nr. 222, p. 393—5 nr. 230, p. 406—7 nr. 238.

³ Magazinul istoric pentru Dacia, III, p. 166—9.

⁴ Hodinka A., *A munkácsi püspökség története*, Budapesta, 1910, p. 200 și urm. Pentru falsificarea actului patriarhal din 1391 cu anumite scopuri vezi Iorga, *Scrisori și inscripții ardeleni*, I [=Studii și documente, XII], București, 1906, p. XL—XLIV și Nandriș în *Graiul Românesc*, II, p. 22—26.

⁵ Mihalyi, o. c., p. 606—7 nr. 352 și p. 624—5 nr. 360 [din 29 Noem. 1498]. N'avem nici o știre despre un arhiepiscop român în Transilvania la 1494. Poate supunerea lui Ilarie să privească pe episcopul dela Vad, unde Ștefan cel Mare făcuse o episcopie.

⁶ Fotografia locului unde s'a ridicat mănăstirea Peri se publică în revista *Graiul Românesc*, II [1928], București, p. 21.

Vieața acestor mănăstiri — vor mai fi fost și altele, însă n'avem știri despre ele — a fost modestă și grea, ca și împrejurările prin cari s'au dezvoltat. Călugării se ocupau cu lucrarea pământurilor mănăstirii, cu copierea cărților sfinte, pe lângă slujba dumnezeiască de fiecare zi, învățând cunoașterea buchilor cirilice pentru a ști scrie și ceti; era deci și școală în aceste mănăstiri, din cari au ieșit „cărțurarii“ neamului nostru în trecut.

17. *Cei dintâi episcopi ai bisericii românești din Ardeal.* — Din cele premerse am văzut că Românii din Ardeal aveau biserici și mănăstiri zidite și susținute din dărnicia creștinească a fruntașilor și a poporului însuși. Aveau preoți și vlădici, cum se vede din scrisoarea papei din 1234. Reședința și numele acestor Vlădici nu le cunoaștem; vor fi locuit prin schituri și mănăstiri dela munte unde erau feriți de asaltul desperat al bisericii romane asupra ortodoxismului bieților țărani români, cari se feriau de „latinie“, ținând cu sfințenie la legea strămoșilor lor. Într'o vreme, când persecuțiile religioase îndeosebi sub Ludovic cel Mare și Sigismund se țineau lanț de capul Românilor, nu apare nici un Vlădică ardelean cu numele, deși erau cum am văzut în Maramurăș la 1391 „arhieriei locali“. Dar când sila de a trece la biserica romană mai încetă, sub Ioan Hunyadi și urmașii săi, atunci se ivesc cei dintâi episcopi ai bisericii românești pe care îi cunoaștem. Se așezau într'un sat, și de aici își exercitau drepturile episcopale atâta vreme cât le îngăduia stăpânirea mai marilor țării. Aproape toți sunt străini veniți în Ardeal, sfințiți undeva în țările ortodoxe din Răsărit. Să-i vedem în ordinea cronologică a stăpânirii lor.

a) *Ioan de Caffa.* — Episcopul Ioan e din Caffa, însemnatul oraș comercial genovez din Crimeia; probabil va fi fost trimis de patriarhia din Constan-

tinopol pentru îngrijirea sufletească a Românilor ardeleni. Reședința episcopescă era într'un ținut curat românesc, unde se zidiseră biserici și mănăstiri de nobili români, cari erau într'o stare materială înfloritoare, — având deosebite privilegii, — când veni în mijlocul lor pe la 1456 Vlădica Ioan. Satul-orășel Hunedoara adăposti pe noul episcop, venit din îndepărtatul răsărit, care în curând își făcu rost de casă proprie, având cai și alte proprietăți,

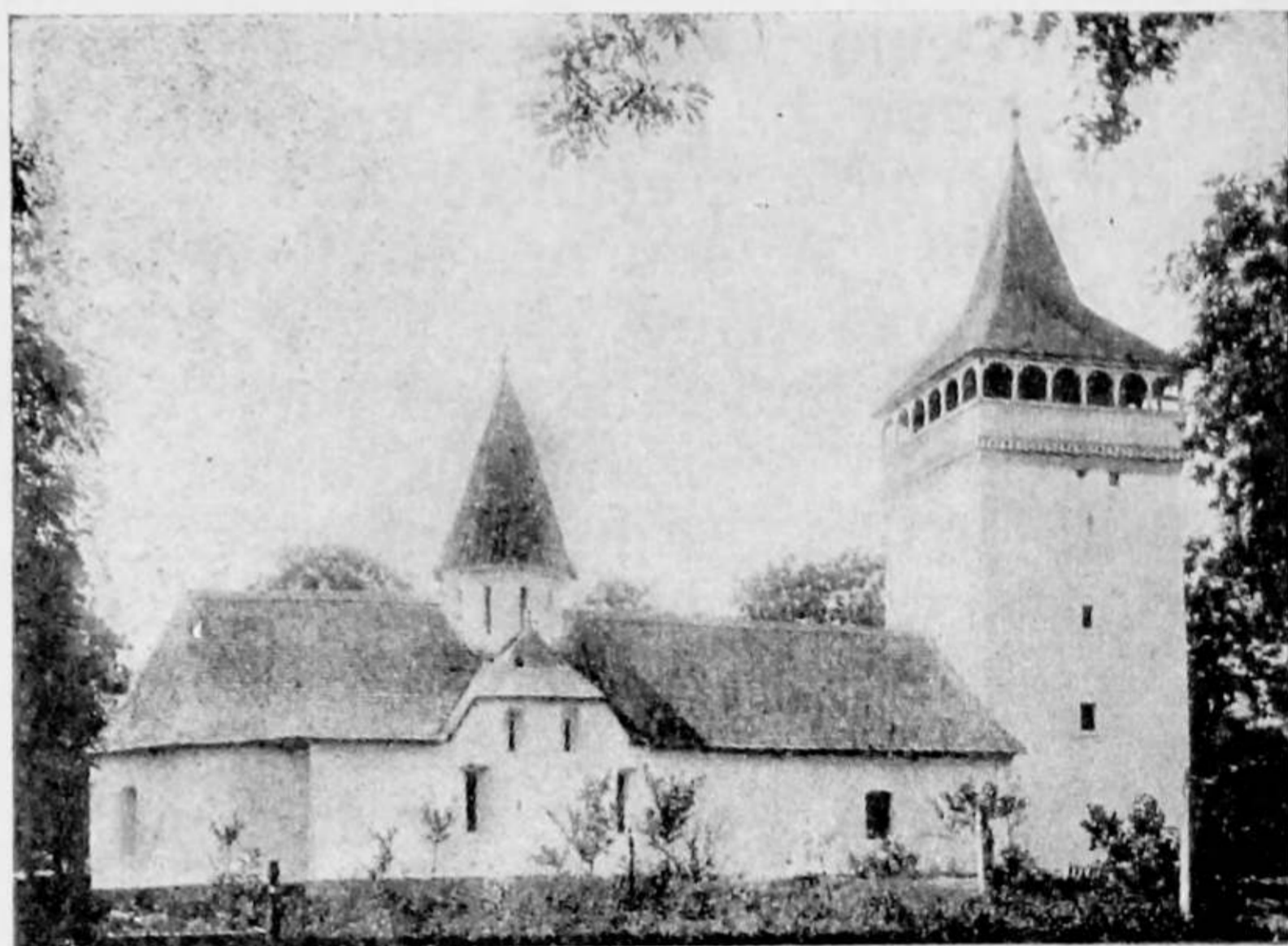

Fig. 13. Biserica din Hunedoara

pe lângă ascultarea și dijma credincioșilor săi, fiind astfel asigurat să păstorească înainte mulți ani oile sale sufletești, dacă persecuțiile călugărilor apuseni l-ar fi lăsat în pace. Sfinția Sa Ioan avea un singur păcat mare și neiertat și anume: nu lăsa ca oile sale ortodoxe să le răpească lupul roman. De aici începe nenorocirea sa. Episcopul Ioan în stăpânirea sa efemeră a sfințit preoți în ținutul Hunedoarei, Devei, Șoimușului și în alte ținuturi învecinate, cari se adresau lui pentru trebuințele lor religioase. Apariția lui Ioan în acest ținut românesc, cu țărani

și nobili viteji și neastâmpărați, cu biserici frumoase și vechi cum am văzut, nu convenia nici decum celor de legea apuseană. La începutul anului 1456 apare aici vestitul călugăr latin Ioan Capistran, prietenul lui Ioan Hunyadi, ca să stârpească pe „schismaticii“ din acest ținut.¹ La 6 Ianuarie 1456 într-o scrisoare Capistran să adresează nobililor ardeleni, ca pe preoții români să-i expulzeze din țară, dacă nu voiesc să treacă la legea romană, iar bisericile lor să le jefuiască. Nobilii ascultători în această privință, ca totdeauna, îndată prind pe episcopul Ioan de Caffa care se afla în vizitațiuni canonice în ținutul Șoimușului de lângă Lipova. „Perfidul Vlădică“ la 10 Ianuarie fu dus la Timișoara, de aici la Buda, unde ni se spune că Ioan a trecut la biserica romană fiind convins și botezat, — după ce ținu în fața regelui Ladislau un lung discurs în grecește, care ni s'a păstrat în traducere latină² — urmă drumul spre Roma papei. Bietul Vlădică Ioan de voie de nevoie — era timpul închisițiilor papale — se uni în credință cu Roma, de unde se întoarce în „Valahia“. Probabil această Valahie să fie Țara-Românească, dar nu-i de admis că propaganda lui aici în noua sa lege ar fi făcut progrese mari. În Țara-Românească era o episcopie de legea romană la Severin; se poate ca Ioan să se fi așezat aici prin intervenția lui Matiaș la ruda sa Vlad Țepeș, Domnul Țării-Românești. Atât știm numai despre el.

Turma rămase fără păstorul sufletesc Ioan; cu toate silniciile, ea își păstră cu bărbăție credința strămoșească. Ioan Hunyadi dispune prin un ordin, din 7 Februarie 1456, ca toți preoții sfințiți de

¹ Acest Capistran ar fi îngropat în mănăstirea Bistrița din Țara Românească, vezi nota mea din ziarul *Patria*, Cluj, 1923, Ian. 7.

² Publicat de Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XV siècle*, IV, București, 1915, p. 57—63 no. V.

episcopul Ioan la sfatul călugărului minorit Mihail Székely să treacă la legea romană, iar cei cari nu voiesc să fie expulzați de pe moșiile lui Hunyadi din Șoimuș, Deva și Hunedoara. Misionarului călugăr Székely nu-i succede să câștige noii credincioși: popii dintre Români din ținuturile amintite. El ne și spune de ce, într'o scrisoare din 10 Februarie 1456, care arată foarte lămurit persistența strămoșilor în legea ortodoxă, fiindcă protopopul Petru ține predici prin care îndeamnă pe Români să-și păstreze legea părinților și să nu treacă la cea romană, adecă a popilor din Roma; mai observă călugărul, că Români mai bucuroși săr în foc, decât să fie botezați de biserica romană.¹

b) *Ioanichie de Belgradul sârbesc*. — La cererea acestui „mitropolit“ — așa-l numește documentul — regele Matiaș scutește în 1479 „pre toți preoții români de legea grecească din comitatul Maramurăș, cei de acum și cei viitori de plătirea ori cărei taxe ordinare sau extraordinare, care trebuiau ei să le plătească Maiestății noastre“. Se mai spune în document că „numiții preoți de legea grecească sunt supuși pomenitului Mitropolit“. Deci un mitropolit sârbesc din Belgrad avea jurisdicțiune asupra preoților români din Maramurăș și de sigur și asupra acelor din „părțile ungurești“. Faptul acesta își află explicarea sa în împrejurările politice din acel timp. După desființarea despotatului sârbesc, pela mijlocul veacului al XV-lea de către Turci, mai mulți Sârbi se refugiază în Ungaria. Regii ungari protejează pe acești noi veniți, fiindcă țara se împopulează și se întărește în contra Turcilor, dându-le oarecare

¹ Xenopol în *Revista pentru arheologie, filologie și istorie*, VII, București, p. 387 și urm.; *Unirea*, Blaj, 1897, p. 29 și urm.; revista *Cultura creștină*, Blaj, 1914 no. 6. — Dl Iorga în *Revista istorică*, X, Văleni, 1924, p. 178—9 a dovedit, că episcopul Macarie de Galați n'a păstorit niciodată în Ardeal, cum s'a crezut mai înainte.

autonomie și alte privilegii ca exercițiul liber al religiei și al cultului lor. Preoții latini însă îi dușmăneau foc pe acești „eretici“, cărora le făceau o mulțime de mizerii. Pentru aceasta, însuși regele Matiaș intervine la papa în 1476, să înfrâneze abuzurile preoților latini față de Sârbi. Papa poruncește, ca preoții săi să fie indulgenți față de Sârbi, să le facă servicii religioase și să fie blânzi și pașnici cu ei și cu Românii. Matiaș scutește pe Sârbi de zeciuiala dată preoților latini și întărește în drepturile sale autonome pe despotul sârbesc Gheorghe Brancovici așezat în Ungaria, unde avea un număr foarte mare de moșii în Banat, Bihor, Sătmar până în Maramurăș. Belgradul sârbesc, încă înainte de 1479, se afla în stăpânirea Ungariei până la 1521. În Belgrad de veacuri a fost o episcopie, ajunsă apoi mitropolie. Retrăgându-se puterea politică sârbească în Ungaria dinaintea Turcilor, e natural că a fost urmată și de cea bisericească, astfel mitropolitul de Belgrad a avut jurisdicțiune și asupra Sârbilor colonizați în Ungaria. Fiindcă posesiunile despotului să întindeau din Banat până în Maramurăș, va să zică pe un ținut unde erau mulți români, e natural ca vlădica sârbesc al despotului să fi avut sub îngrijirea sa sufletească și pe Românii din acelea ținuturi, cu învoirea regelui. Deci Ioanichie e un mitropolit sârbesc din Belgrad, cu drepturi arhiepiscopale nu numai asupra Sârbilor din Ungaria, ci și asupra Românilor din Maramurăș.¹

c) *Episcopii de Feleac*. — Intâmplarea a făcut ca în acest sat românesc de străjeri ai drumului de negoț ce trecea pe aici, din preajma Clujului, să se adăpostească un Vlădică grec, refugiat poate de urgia

¹ *Magazinul istoric*, III, p. 166—9; Bunea, *Ierarhia [Românilor]*, p. 122 și urm.; — Vezi despre așezarea Sârbilor în Ungaria cartea lui Radonici I., *Groful Gheorghe Brancovici și epoca sa [în sârbește]*, Belgrad, 1911, capitolul I.

Turcilor: *Marcu*. Acest *Marcu*, înainte de 25 Octombrie 1488, s'a așezat în satul Feleac la preotul *Vlad-Vasilie* de aici, dela care cumpără locuința și moșia — ca și *Ioan de Caffa* — pentru „reședința” sa și asigurarea bătrânețelor. Preotul *Vasile* avea doi copii: *Ana* și *Danciu*. Pe *Danciu Vlădica Marcu* îl luă la sine și-l crescă pentru preoție, și câtă vreme îi trăi soția fu parohul Feleacului. După moartea soției sale preotul *Danciu* e făcut episcop, cu numele călugăresc de

Fig. 14. Biserica din Feleac.

Daniil, de părintele său sufletească *Marcu* în locul căruia rămâne dela 1488 înainte. La această dată se pare că *Marcu* a murit sau va fi luat toiagul pribegiei. Moșia cumpărată a lăsat-o episcopului *Daniil*, care zidește biserica sf. *Paraschiva* din Feleac. În timpul păstoriei lui *Daniil*, la 1498, vistiernicul lui *Ștefan cel Mare Isac* — *Ștefan Vodă* era acum stăpânul *Ciceului* și al *Cetății de Baltă* din *Ardeal* — dăruiește o foarte frumoasă *Evanghelie*

„Mitropolii din Feleac“.¹ Vlădica Daniil murise înainte de 1534,² dar la 1538 era episcop în Feleac Petru, un frate sau rudă a lui Daniil.³ La anul 1550 în Feleac nu mai era nici un episcop, biserica de aici o conduce preotul Ioan fiul vlădicăi de mai înainte Daniil. Preotul Ioan a avut trei fii: Ieremie, Mateiu și Ioan, dintre cari Ieremie, la 13 Februarie 1595, era preotul satului când tatăl său era mort. Atât se poate spune despre episcopii din Feleac pe baza izvoarelor istorice păstrate.⁴

Aceștia sunt episcopii cunoscuți cu numele, cari au păstorit biserica românească în veacul al XV-lea și o parte din cel următor. Știrile puține abia ne dau numele lor și ceva lămuriri asupra vieții și faptelor lor. Vedem că n'aveau o reședință stabilă într'un centru mai însemnat și nu lăsau urmași în scaunul lor vlădicesc — afară de cei dela Feleac —; apar și dispar după a păstorie scurtă și foarte nesigură.

Să vorbim ceva despre episcopiile românești, în fruntea cărora erau episcopi români de origine, crescuți în centrele însemnate de cultură bisericască din Țerile române, având o locuință stabilă și potrivită cu demnitatea unui episcop. Stăpânirea acestor episcopi avea apoi și învoirea guvernului Ardealului și păstrau legăturile ierarhice cu mitropoliile din țerile române de cari atârnau bisericeste, fiind sfințiți de ierarhii din Târgoviște ori Suceava.

¹ Hajdeu în *Analele Academiei Române*, III, debateri, p. 41.

² Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țerii Românești*, I. București, 1929, p. 11—2 no. 13.

³ Când lipseau episcopi la Feleac, administrau aici cei dela Vad, dovadă că la 1536 Anastasie se întitulează „episcop de Vad și Feleac”. Kádár, *Szolnok-Doboka vármegye monografiája*, V. Dej. 1901, p. 550.

⁴ Cipariu, *Arhiva pentru istorie și filologie*, Blaj, 1867, p. 775—79; Jakab E., *Kolozsvár története, oklevéltár*, II, Budapesta, 1888, p. 14—16; Răvașul, Cluj, 1905, no. 17, 23; *Unirea*, Blaj, 1911, no. 74.

CAPITOLUL IV.

EPISCOPIILE ROMÂNEȘTI DIN ARDEAL. PROTESTANTISMUL ȘI BISE- RICA ROMÂNEASCĂ ARDELEANĂ.

18. *Episcopia de Vad.* — Ștefan cel Mare, viteazul Domn al Moldovei, după ce învinge cu totul pe trufașul rege maghiar Matiaș la satul Baia în 1467, amenințat serios de Turci, cere prin trei boieri

Fig. 15. Ștefan cel Mare.

de frunte ai săi, la 1475, un ajutor dela Matiaș și o cetate de adăpost pentru familia sa și boierii săi, la caz când puterea prea mare a Osmanilor i-ar sili să se refugieze în Ardeal. Matiaș ascultă cererea puternicului vecin și-i dă două cetăți: Ciceul și Cetatea de baltă în mijlocul Ardealului. Aceste posesiuni ardelene au rămas în stăpânirea Domnilor Moldovei cu mici întreruperi până la 1561. În acest timp cucerirea s'a întins și asupra altor orașe prin Petru Rareș, ale cărui învingeri în Ardeal au fost primite cu bucurie de Românii iobagi de aici. După biruința sa dela Feldioara [Februarie 1529] scrie Brașovenilor sași aceste cuvinte aspre: „Am cucerit

Ardealul cu sabia și nu-l voi da nimănui, nici unui craiu, nici craiului Ferdinantoș, nici altcuiva“. Petru Rareș a mai cucerit cetățile: Unguraș, Rodna, Reteag și Bistrița, care se rescumpăra cu un tribut anual de 1000 de galbeni. Aceste cetăți, la care aparțineau zeci de sate, erau socotite ca „proprietăți ereditare“ ale coroanei moldovene.

Castelul Ciceu avea sub ascultarea sa 60 de sate vecine românești.¹ Pentru acestea Ștefan cel Mare zidește în satul Vad o frumoasă mănăstire cu biserică măreață în stil gotic, ca și cele din Moldova aceluși timp de glorie, așezând în fruntea ei un vlădică, recunoscut de regele Matiaș, care își întindea autoritatea episcopescă până departe asupra Românilor ardeleni. Numele vlădicului însă nu ni s'a păstrat.

Cel dintâiu episcop la Vad pe care îl cunoaștem este Ilarion, pomenit la 1523, care intervine, întâiu singur, a doua oară cu preoții: Mateiu, Șandru și Petru și cnezii din valea Rodnei, la magistratul orașului Bistrița, ca să le îngăduie clădirea din nou a unei mănăstiri „pe locul unde mai fusese o mănăstire ca aceea“, în care călugării trăiau în pădure după regula grecească veche, departe de fumul orașelor“. Magistratul săsesc le îngăduie clădirea mănăstirii, fixându-le locul de zidire între satul Hărdău și Telciu lângă apa Byrkess. Mănăstirea, cum se vede, avea proprietăți însemnate: o moară, păduri, heleșteie, câmpii și vite.² Urmașul lui Ilarion

¹ Vezi numele acestor sate organizate sub 7 Voevozi în studiile mele: *Contribuții noi privitoare la Voievozii români din Ardeal*, Cluj, 1922, p. 2—3 și *Moșiile Domnilor și boierilor din Țerile Române în Ardeal*, Arad, 1925, p. 21—26.

² Iorga, *Ștefan cel Mare, Mihai Viteazul și Mitropolia Ardealului* în *An. Ac. Rom.*, XXVII [1904], secț. ist., p. 18—20. Hurmuzaki, XV, p. 271—2 no. 495 [din 29 Sept, 1523], p. 366, no. 685 [din scrisoarea dela 14 Febr. 1533 se vede că Ilarion e tot episcop la această dată, dar acum nu la Vad, unde-i luase locul Anastasie, ci la vre-o mănăstire modestă de pe lângă Bistrița].

e Varlaam din 1527, căruia Petru Rareș îi dăruiește o bederniță, care s'a păstrat până la 1848 între odoarele și odăjdiile prețioase ale episcopului român unit din Blaj.¹ Numitul Domn al Moldovei mai dăruiește mănăstirii Vadului, care avea dela înaintașii săi satele Zlatina și Vad, încă două sate: Bogata românească și Bogata ungurească și o moară din satul Cățcău din apropierea Vadului.² Această danie va fi făcut-o Domnul sub „chir Anastasie episcopul de Vad“ dela 1529 înainte.³ Anastasie a fost călugăr sau egumen la mănăstirea Putna din Moldova, căreia îi face danii importante.⁴ Se pare, că Anastasie a fost episcop sau chiar și mitropolit în Moldova înainte de a ajunge episcop la Vad. Era un vlădică-soldat, căruia îi plăceau războiul și intrigile politice. Deseori era întrebuințat pentru misiuni politice de Petru Rareș. Ca șef militar Anastasie conduce ostașii lui Petru Rareș cu succes în contra orașului Bistrița, cu care încheie un armistițiu. Avea relații strânse cu boierii moldoveni. Corespondează cu părcălabul Miheu [Mihai] „Hatmanul Măriei sale lui Petru Vodă“, unul dintre conducătorii oștirii, care asediază Bistrița. Anastasie unelti și un complot, la 1538, în contra Domnului său Petru Rareș, pentru a-l da prins în mâinile lui Ioan Zápolya și Ștefan Vodă Lăcustă. Acest complot ni-l lămuresc două izvoare istorice:

Scrisoarea lui Ștefan Vodă Lăcustă, din 11 Octomvrie 1638, către episcopul Anastasie din Vad, în care zice: „Cartea ce-ai trimis lui Mihul părcălabul noi bine am înțeles-o... rugăm pe

¹ Cipariu, *Acte și fragmente*, p. XIV.

² Episcopia Vadului mai avea pe lângă satele amintite încă două: Soareș și Lunca, cf. Meteș, *Moșiile Domnilor etc.*, p. 28.

³ Hurmuzaki, XV, p. 337 no. DCXXIV [din 11 Oct. 1529].

⁴ D. Dan, *Mănăstirea și comuna Putna*, București, 1905, p. 215 și Dan, *Cronica episcopiei de Rădăuți*, Viena, 1912, p. 193—4 no. 2.

sfinția ta ca să te silești foarte mult și să conjuri pe Simeon părcălabul [de Ciceu, unde atunci se adăpostea Petru Rareș cu familia, ca Domn mazilit], căci vreau a-l milui cu oare care boierie, acela să poftască la noi îndată, ca să ne facă nouă slujbă cu acest Petru Vodă, și pe Sfinția ta am să te miluiesc, precum ai să vezi sf. ta. Foarte mult te rog“...¹

Cronicarul Gr. Ureche precizează așa: „Simion Părcălabul, care era pus de Petru Vodă socotitor și tocmitor de mainainte vreme, cetății aceia [Ciceu], împreună cu Vlădica Anastasie, gândind rău la inima lor asupra Domnului Petru Vodă, s'au sfătuit ca să-l prindă pe Petru Vodă și să-l omoare și să-i ia capul să-l trimită lui Ștefan Vodă [Lăcustă] ce era Domn în Moldova. Socoteau că vor dobândi cinste dela Ștefan Vodă... De care lucru prinsese de veste Petru Vodă, și știind că vor să-l omoare, silit-au cu meșteșug de i-au scos din cetate, și i-au gonit Petru Vodă pentru această faptă“.²

Fig. 16. Petru Rareș

Cu toată această uneltire se pare că Anastasie, totuși prin istețimea și diplomația sa ageră, și-a menținut scaunul episcopesc la Vad până pe la 1546, — se poate să fi murit în acest an sau mai înainte, — când, în locul lui, Petru Rareș trimite ca episcop la Vad pe Tarasie „mai mare peste toți popii din ținutul vostru [al Bistrițenilor] precum au mai fost

¹ Nicolaescu, *Documente slavo-române*, București, 1905, p. 169—70.

² Kogălniceanu, *Cronicele României*, I, București, 1872, p. 198.

alții și înainte“.¹ În Ianuarie 1550 Ilie Vodă — fiul turcit al lui Petru Rareș — scrie Bistrițenilor: „Am trimis pe acest cucernic părinte Gheorghe de Rhew [=Vad], ca să-l întăriți și să-i dați scrisori către țărani din ținutul Bistriței, cari se țin de credința grecească, pentru a-i da venitele episcopoești și a asculta de dânsul și a-l primi cu cinstea cuvenită din considerație către noi, ori către buna noastră vecinătate“.²

Episcopul Gheorghe deși își mai păstrează câțiva ani scaunul episcopesc în mănăstirea Vadului, totuși cu el se încheie deocamdată șirul episcopilor dela această mănăstire. Haosul de certe și lupte între Ferdinand și Izabella, dar îndeosebi reforma: lutheranismul și calvinismul, suprimă pe scurt timp episcopia Vadului, care acum nu mai era ocrotită și apărată de Domnii ortodocși ai Moldovei, cari pierduseră stăpânirea asupra ținuturilor românești ardelenе.

Episcopii aceștia din mănăstirea Vadului atârnau cu totul de Moldova de unde veniau, trimiși fiind de Voievozii moldoveni și recomandați prin scrisori domnești către magistratul săsesc al Bistriței și către mai marii Ardealului, și hirotoniți în mod canonic de Mitropoliții din Suceava Moldovei.

Puterea de drept a episcopilor de Vad se întindea asupra tuturor Românilor din ținuturile pe cari le-au avut în stăpânire Domnii moldoveni. Astfel erau cele 60 de sate, cari aparțineau castelului Ciceu, apoi posesiunea cetății Unguraș, câștigate de Petru Rareș la 1529, de care se țineau 24 de sate situate pe câmpia Ardealului între Bistrița și Gherla,³ apoi „Bistrița cu comitatul ei“, care avea peste 50 de comune românești.

¹ Hurmuzaki, XV, p. 453 no. 482 [din 20 Iulie]

² *Ibid.* p. 476 no. 835 [din 5 Ianuarie].

³ Kádár, *o. c.*, II, p. 111.

Prin urmare jurisdicțiunea episcopilor români dela mănăstirea Vadului se întindea peste un ținut destul de mare, aproape cât teritoriul ardelean din dieceza de azi a episcopiei unite din orașul Gherla. Desigur, că jurisdicțiunea lor nu se mărginea numai la aceste ținuturi, ci trecea cu mult mai departe; așa vor fi venit popi și credincioși din locuri îndepărtate ale Ardealului și Ungariei locuite de Români, unii pentru a primi hirotonire și binecuvântare, iar ceilalți pentru mângăierea sufletului lor năcăjit și umilit dela acești evlavioși episcopi ai Vadului.

Înainte de a continua expunerea despre episcopii dela reînființata episcopie dela Vad pela 1574, să vedem cealaltă episcopie din sudul Ardealului, care păstoria peste Români din aceste părți, desigur că în împrejurări mai grele decât cea dela Vad, neavând sprijinul statornic și bogat al unor Domni români.

19. *Episcopia din Geoagiul de sus.* — Se crede în general și astăzi, că episcopia din Geoagiul de sus a fost înființată de un Domn român din Țara-Românească. Documentele publicate de învățatul maghiar Andrei Veress,¹ cari li s'a părut unora, că întăresc această părere generală, ba chiar o amplifică, sunt dovadă definitivă în contra acestei aserțiuni răspândită în știința istorică. Documentele amintite spun expres, că e vorba de „Algyógy din comitatul Hunedoarei“, deci acesta nu poate fi Stremțul din comitatul Albei, ci Geoagiul de jos din comitatul Hunedoarei de astăzi, care avea granițe hotărâte cu mult mai departe de Stremț, decât să cuprindă și acest sat cu castel și nobili unguri. Rămâne deci ca cercetările istorice ulterioare să descopere ctitorul acestei episcopii, care n'a fost Radu cel Mare, nici

¹ Veress, *Fontes rerum Transilvanicarum*, IV, Budapesta, 1914, p. 85—7 no. 68, 112—3 no. 86, 126—8 no. 93—4, 133—5 no. 97—8, 139 no. 101.

Neagoe Basarab și ceilalți boieri amintiți în documentele editate de numitul istoric ungar. Poate vre-un alt Domn sau boier a cărui nume până acum nu-l știm.

Fapt e, că episcopia din Geoagiul de sus e cu mult mai veche decât data la care se amintește. De altcum și în acest document din 1557 se spune de „apertinențele, veniturile și foloasele, cari le-a avut din vechime („*ab antiquo*“) acel episcopat. Se va

Fig. 17 Biserica dela episcopia Geoagiului de sus.

fi înființat probabil la sfârșitul veacului al XV-lea sau la începutul celui următor de un om bogat, darnic și cu o înaltă situație socială, de legea ortodoxă.

Mănăstirea, care avea să adăpostească pe vlădica, s'a clădit în mijlocul unei păduri pe o coastă. Clădirea originală nu ni s'a păstrat, fiind dărîmată la 1760 din poruncă împărătească. În locul ei s'a ridicat o modestă biserică — azi unită — din pietrele bătrâne

ale mănăstirii. Lângă biserică se pot observa și azi ruinele vechilor chilii călugărești, în cuprinsul cărora umilii călugări învățau slujbă și carte sfântă.

Cel dintâiu episcop care a rezidat în mănăstirea Geoagiului de sus nu-l știm, nici pe urmașii săi până la 1557, când apare Cristofor numit de văduva lui Ioan Zápolya: Izabella, „crăiasa“ Ardealului. Aceasta numire va fi făcut-o poate la dorința lui Petrașcu.

cel Bun, Domnul Țării Românești și tatăl lui Mihai Viteazul, care împreună cu Domnul Moldovei Alexandru Lăpușneanu, așează din nou în scaunul de stăpânire în Cluj pe Izabella, adusă din Polonia unde fugise de regele Ferdinand. Insași Izabella ne spune, că a numit episcop pe Cristofor „după rugăciunea unor credincioși ai noștri, și pentru meritele, virtuțile și cunoștințele speciale de limbă și literatură grecească, cu care am înțeles că este înzestrat” numitul episcop. Cristofor, „episcopul dela mănăstirea Geoagiului de sus [Fel-Diod] se bucura de toate venitele pe care le-a avut *din vechime* acest episcopat, având datoria, că din acea „mănăstire să mărturisească credința tuturor celorce se cuvine, să-i învețe, și să certe și să pedepsească pe cei răi și cu purtări rele“. Se impune tuturor preoților, călugărilor și oamenilor de orice stare și condițiune, să asculte, să se supună și să-i dea și să facă să i se dea toate veniturile, cari au obicinuit a se da din *vechime* lui și omului lui, care va arăta această carte, fără nici o împotrivire”.¹ Din această diplomă se vede limpede, că jurisdicțiunea episcopescă a lui Cristofor cuprinde toată partea sudică a Ardealului, — peste partea nord-ostică păstoriau episcopii dela Vad — mărturisind credința ortodoxă tuturor și primind dijma dela toți preoți, călugări și credincioși fără deosebire de stare și condițiune.

Păstoria lui Cristofor a fost de scurtă durată; va fi murit sau va fi plecat aiurea, cu siguranță nu se poate spune, dar desigur nu poate fi cel pe care îl întâlnim mai târziu în 6 Iunie 1574.

Urmașul lui Cristofor e Sava din Țara Românească, amintit încă în primăvara anului 1559, care în curând fu scos pentru a face loc lui Gheorghe de Ocna [lângă Sibiu], protejatul influentului nobil

¹ Șaguna, *Istoria bisericii ortodoxe*, II, Sibiu, 1860, p. 97—8; Hurmuzaki, II, part. 5, p. 445—6, no. 184.

Melchior Balassa. Căderea lui Balassa aduse înlocuirea lui Gheorghe — care trecu ca episcop la Roman în Moldova, unde fusese chemat de Vodă Lăpușneanu la 1561, când era numai paroh în Ocna¹ — prin Sava, reîntors la mănăstirea Geoagiului de sus în 10 Aprilie 1562, când principele Ioan Sigismund Zápolya îl recomandă clerului românesc din distric-

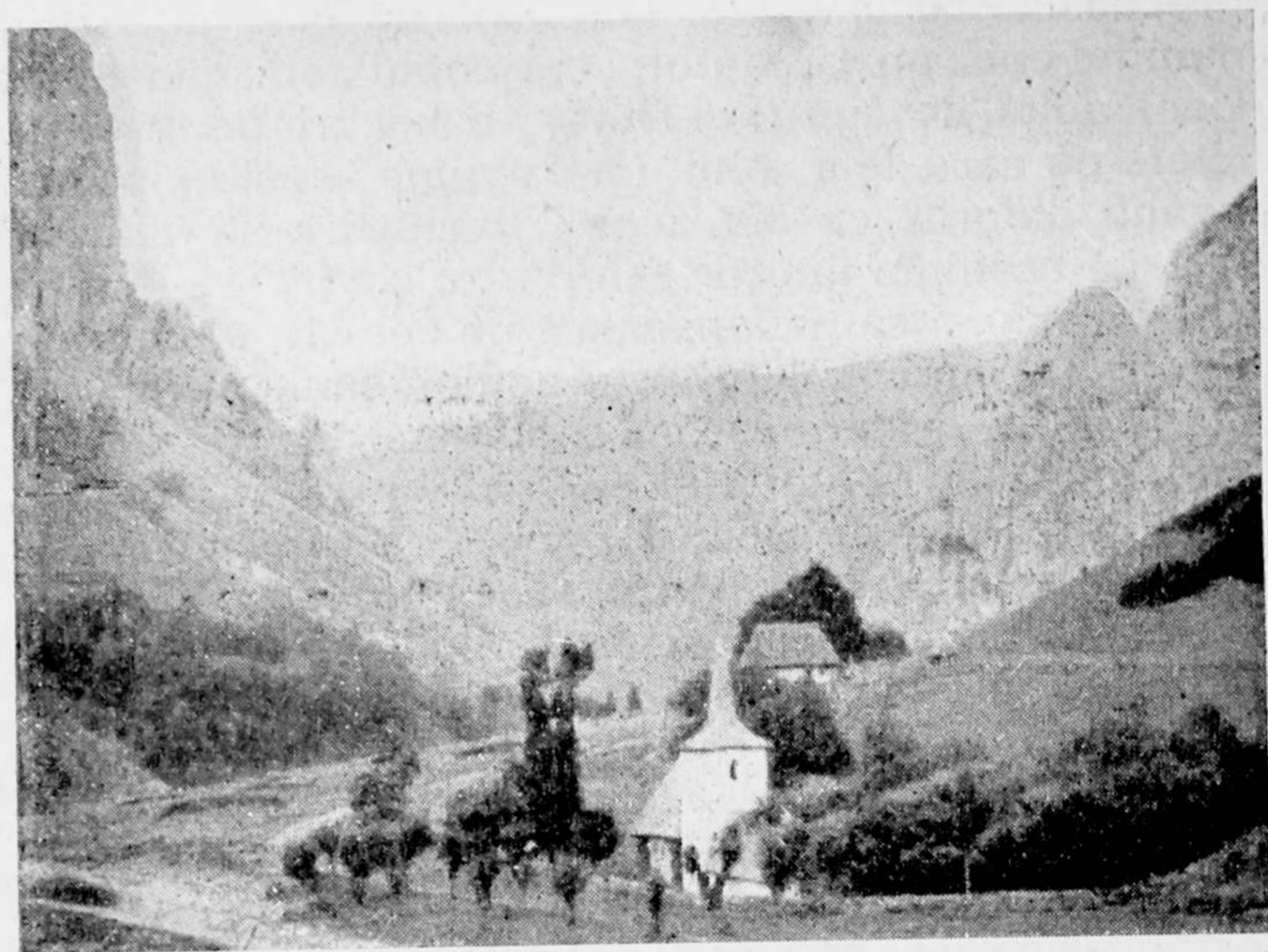

Fig. 18. Mănăstirea din Rimeț.

tele Hațeg și Caransebeș.² Zápolya desigur a cerut dela episcopul ortodox Sava să îmbrățișeze calvinismul înainte de a se fi așezat în Teiuș — cale de două ceasuri dela mănăstirea Geoagiului de sus — noul episcop romano-calvin Gheorghe de Sângiorz [sat în jud. Hunedoara?] pela 1566. Sava statornic

¹ Hurmuzaki, XI, p. 874 [în 15 Februarie 1561 delegații moldoveni merg în Ocna la popa Gheorghe].

² Hurmuzaki, XV, p. 578 no. 1062.

în credința strămoșească n'a voit, ci mai bine a părăsit țara, din care cauză Sigismund Zápolya dăruiește casa acestuia din Lancrăm, în 4 Noemvrie 1570, lui Pavel Tordasy al doilea episcop romano-calvin.¹

Astfel episcopia ortodoxă din Geoagiul de sus, dintre păstorii căreia abia cunoaștem trei cu o stăpânire ierarhică foarte scurtă, — de episcopia Geoagiului se ținea și mănăstirea Rîmeț din apropiere, pe vale în sus cale de două ceasuri — pela 1567—1570 încetează pentru totdeauna,² după ce va fi fost ajutată desigur și de acel Ioan Logofătul, ginerele lui Mircea Ciobanul, care-și cumpără, la 1 Mai 1564, satul Cetea, vecin cu Geoagiul, unde a trăit mulți ani cu familia sa.³

20. *Episcopia Silvașului.* — Titulaturile Mitropoliților Bălgradului din veacul al XVII-lea, ne arată, că în satul Silvașul de sus, unde se află mănăstirea Prislop, a trebuit să fie încă în veacul al XVI-lea, dacă nu și mai înainte, o reședință de episcop ortodox, în care au rezidat câțiva episcopi, căci numai astfel e explicabil de ce vlădicii pun în titulatura lor îndată după „al Vadului“ și cea „al Silvașului“. Ce-i drept însă, nu ni s'a păstrat la nici un episcop cunoscut numirea de „episcop al Silvașului“. Faptul rezidării se poate deduce prin analogie; dacă nu se poate afirma cu siguranță cel puțin se poate susține cu multă probabilitate, că mănăstirea Prislopului din satul Silvaș a fost odată reședința unor episcopi români. Prislopul în a doua jumătate a

¹ Bunea, *Ierarhia Românilor*, p. 303—4.

² Vezi despre episcopia Geoagiului de sus și studiul păr. protopop Ion Dăncilă în cartea sa, *În slujba neamului prin Evanghelie*, Sibiu, 1925, p. 65—93.

³ Despre acest logofăt Ioan și familia sa vezi pe larg studiul meu, *Satul ardelean Cetea și logofătul Ioan Noroceă din Pitești și iobagii săi*, Cluj, 1933, p. 4—42.

veacului al XVI-lea e cea mai bogată mănăstire românească din Ardeal, cum am arătat mai înainte [§ 16]. E foarte firesc ca un episcop să se fi așezat aici, decât în cine știe ce sat sau mănăstire ascunsă și nepotrivită pentru reședința statornică a unui episcop. Dovadă, că aici a trebuit să rezideze un episcop, care să dea călugărilor o educație religioasă mai înaltă și o învățătură bisericească mai solidă, e faptul că din mijlocul călugărilor dela mănăstirea Prislopului ajunge Mitropolit în Bălgrad: Ioan, fost egumen la Prislop, care cu „laudă a condus câțiva ani această mănăstire. Tot de aici a ieșit, la 1615, Teofil episcopul Bălgradului și al Vadului, căruia i se și zice „Teofil dela Prislop“.

Cel dintâiu episcop, care a rezidat în mănăstirea Prislopului pare a fi un fost preotul din satul Peșteana de lângă Hațeg, deci în apropierea Prislopului, cu gândul la care va fi și fost trimis la sfințire de arhieru. La 15 Iunie 1553, castelanul de Hunedoara Ioan Fanchy scrie către Sibieni, că a trimis în Țara Românească pe preotul Ioan din satul Peșteana să se sfințească de episcop al Românilor din regatul Ardealului. În cauza aceasta a scris și el „domnului nostru“ Mircea Vodă Ciobanul și roagă pe Sibieni să scrie și ei lui Vodă, prietenul lor, ca să-l sfințească și să-l întărească de episcop pe preotul Ioan.¹ Părintele Ioan va fi fost sfințit de mitropolitul Ananie în Târgoviște, de unde s'a întors acasă. Și unde era mai natural să se așeze ca episcop decât în mănăstirea Prislopului, în care a învățat poate în tinereța sa carte bisericească, ca să ajungă pe urmă preot și chiar Vlădică.

Pe baza cunoștințelor istorice actuale nu se poate spune, cine au fost înaintașii și urmașii episco-

¹ Hurmuzaki, XV, p. 495 nr. 918.

pului Ioan, pe care l-am admis hipotetic, că a rezidat în mănăstirea Prislop din satul Silvaș.¹

21. *Protestantismul și episcopii româno-calvini în biserica românească din Ardeal.* — La începutul veacului al XVI-lea biserica apuseană decăzută era răscolită de învățăturile îndrăznețe ale marelui reformator Martin Luther, apoi Ioan Calvin și alții. Propaganda lor puternică a pătruns aproape în toate țările, transformând credința religioasă la zeci și sute de mii de creștini, cari începură a mărturisi noul crez propagat.

Ardealul, care avea cele mai întinse relații cu acest Apus de unde-și luaseră zborul învățăturile cele nouă, nu putea să rămână în afară de sfera lor de cucerire. Studenții și negustorii sași, apoi misionarii fervenți aduc sămânța cea dintâi a ideilor curentului puternic al protestantismului în Ardeal.² Aici situația era de așa, încât neamurile stăpânitoare îndată primesc ideile cele nouă: Sașii devin luterani, iar Ungurii calvini. Populațiunea băștinașă: Români, cari formau partea cea mare din locuitorii țării, rămân tot la credința lor ortodoxă. Treceți sporadice dintre Români se fac numai atunci, când Ungurii calvini întind undița de care atârna râma cu favoruri materiale, ca și mai târziu pe vremea unirii cu Roma.

De o propagandă luterană a Sașilor, bine studiată și cu urmări de convertire, între Români nu poate fi vorba, chiar dacă s'au făcut la început unele încercări, repede s'au putut convinge jupânii că munca lor e cu totul inutilă și fără rezultat.³ Cărțile bise-

¹ Bunea, *Vechile episcopii românești a Vadului, Geoagiului, Silvașului și Bălgradului*, Blaj, 1902, p. 52-61 afirmă fără să dovedească, că la Silvaș-Prislop au avut reședința, în 1571-1599, episcopii: Eftimie, Cristofor, Ghenadie și Ioan, care trece la Alba-Iulia cu cucerirea lui Mihai Viteazul.

² Vezi despre acești studenți mai departe Cap. VI § 27-28.

³ Conform spuselor cronicarilor sași: Teutsch I., Massa S și Fuchs M., [în *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt*, IV, Brașov, 1909, p.

ricești tipărite de Sașii în Sibiu și Brașov aveau altă menire. Acestea erau pentru Sași un articol de negoț, care aduce un câștig însemnat. Sașii n'au fost niciodată în Ardeal un popor politic, stăpân pe toate mijloacele administrative, legislative și judecătorești, cari singure puteau asigura în trecut reușita unei propagande religioase în sânul unui popor apăsător. Sașii în totalitatea lor erau un popor privilegiat, având o singură clasă socială cu drepturi egale, nu ca la Unguri, unde erau și iobagi. Sașii privilegiați nu se puteau gândi, — egoismul lor național strict conservator, nu le îngăduia așa ceva — ca Români, supușii lor într-o câțiva, să ajungă pe aceeași treaptă de egalitate cu dânșii prin primirea luteranismului. O situație privilegiată prin trecerea Românilor la confesiunea lui Luther, națiunea noastră n'ar fi putut avea nici odată în același grad, ca Sașii din cauza Ungurilor, cari de fapt erau stăpânii politici ai țării. Prin urmare Sașii n'aveau nici un motiv material — de sufletesc nu se poate vorbi — de a câștiga pe Români la confesiunea lor, știind prea bine, că nu le poate asigura acestora nici un privilegiu și de altă parte Românul nici când nu va fi Sas.

Rămâne deci în mod natural ca adevăr, că toate cărțile tipărite de Sași în veacul al XVI pentru Români — ca și în veacul al XVIII—XIX-lea — erau mai presus de toate un *articol de negoț* pentru câștig bănesc, străine de o sistematică și tenace propagandă luterană, care încă abia cucerise pe Sași.¹

Altcum stau lucrurile cu calvinismul Ungurilor răspândit între Români. Acesta era confesiunea

80, 100], primarul orașului Brașov Ioan Benkner împreună cu consilierii orașului, au dat ordin Românilor din Șcheiul Brașovului, în 22 Martie 1559, să învețe Catehismul [nou tipărit cum vom vedea] pentruca să fie „reformați”.

¹ Pe larg în Meteș, *Relațiile comerciale ale Țării Românești cu Ardealul*, p. 148—153.

stăpânitorilor țării, cari aveau toate mijloacele pentru a face, ca legea lor cea nouă să prindă rădăcini între bieții iobagi legați de glie. Spre acest scop Ungurii înființează o ierarhie calvină, punând în fruntea ei episcopi români trecuți la calvinism, pe cari îi impun prin legi aspre și îi sprijinesc prin o administrație de care Românii erau sătui.

Ungurii tipăresc și cărți bisericești pentru introducerea calvinismului între Români, dar mai ales numesc episcopi și superintendenți în fruntea bisericii românești „pentru a învăța o mai curată doctrină evanghelică” între acești „rătăciți”.

La anul 1566 întâlnim cel dintâi episcop calvin pentru Români pe Gheorghe de Sângiorz, — nu e nici o dovadă că acesta ar fi Gheorghe episcopul de Vad, — un oarecare popă făcut nobil, de unde adausul satului în care păstorise: de Sângiorz. Dieta ardeleană ținută, în 30 Noemvrie 1566, în Sibiu dă tot sprijinul noului episcop calvin pentru convertirea Românilor iobagi și hotărește:¹ „Eresul [legea ortodoxă] să se lapede mai vârtos între Români, a căror păstori orbi fiind, povățuiesc pe orbi și așa și pe sine și duc poporul spre peire. Acelora cari nu ar vrea să asculte adevărul, să poruncească principele ca cu episcopul și superintendentul Gheorghe să se dispute din Biblie, și dacă tot nu ar voi să treacă la religiunea cea adevărată [la calvinism], unii ca aceia, fie episcopi români, fie preoți sau călugări, să fie scoși din țară. Tot poporul să asculte numai de episcopul Gheorghe și de preoții aleși de el, iar cine ar tulbura pe aceștia să fie tratat ca trădător”. Fără îndoială tot mijloace din cari lipsea orice spirit creștinesc. Sinodul calvinesc din Dobrițin ținut în acelaș an dispune, să se aleagă protopopi pe seama Românilor, cari să se îngrijească, ca întoarcerea

¹ *Monumenta Comitilia Transylvaniae*, II, Budapesta, 1876, p. 326—7.

popilor la calvinism să se facă din convingere și nu numai din interesul de a scăpa de sarcina iobăgiei.¹ Propaganda episcopului Gheorghe, sprijinită cu toate mijloacele de cari dispune un Guvern, s'a lovit de rezistența Românilor, cari țineau cu sfințenie la legea părintească, și astfel legea cea nouă nu-și câștiga credincioși între iobagi. Vlădica Gheorghe văzând nesuccesul răspândirii credinții calvine, în 1567 se plânge principelui Ioan Sigismund Zápolya, — acesta vorbia și românește — că preoții nu vin la sinoade, ca să asculte dela el „curata doctrină evanghelică“; nu-i dau censul obișnuit și dijma legitimă [1 fl. dela fiecare preot], ci „spre scandalul public“, îl batjocoresc „cu vorbe urâte și calomnioase, și cu diferite injurii“. La 2 Octomvrie 1567 Zápolya le comunică² aceste plângeri și preoților, și-i amenință, că dacă nu vor asculta de șeful lor bisericesc [calvin] și nu se vor pătrunde Români de „adevărul evangheliei“, vor fi izgoniți din țară ca și „papistașii“ în urma hotărîrii dietei din Turda la 1556. Tânguirile superintendentului, urmau înainte contra Românilor, cari desprețuiau această nouă lege „spurcată“ și nu voiau să îngăduie, ca în bisericile lor slujba bisericească să se facă în românește pe limba tuturor, ci în limba străină sârbească. La 11 Noemvrie 1567 poruncește Zápolya tuturor dregătorilor lui,³ ca să stea într'ajutor „popii Gheorghe“ la ceea ce vrea el și să silească pe neascultătorii de preoți români, ca cuvântul lui Dumnezeu să-l propovăduiască în adevărata lor limbă românească. Din Teiuș, reședința episcopoească, scrie Gheorghe, la 14 Ianuarie 1568, Bistrițenilor,⁴ lăudându-se, că pe aici are mulți aderenți între preoți. Vlădica calvin ținuse un

¹ Hunfalvy, *Az oláhok története*, II, p. 333.

² Hurmuzaki, XV, p. 625 no. 1167.

³ *Ibid.*, p. 625-6, no. 1168.

⁴ *Ibid.*, p. 627-8, no. 1170.

sinod se pare la sfârșitul anului 1567 ori la începutul celui următor. Bistrițenii încă trimiseseră din vidicul lor câțiva preoți la sinod, ca să asculte învățăturile cele nouă, dar sosiră prea târziu. Cu toate acestea Gheorghe, ca episcop conștientos nu pregetă a instrua și a da chiar în scris unele învățături preoților întârziați pe cari le-ar fi primit. Roagă pe bistrițeni să sprijinească pe acești preoți convertiți, ca să introducă limba românească în slujba bisericească și să trimită pe protopopul românesc de acolo, să-l convertească și pe acesta. Poate, că cu gândul la Coresi, — care tipărise la 1564 pe cheltuiala calvinului Nicolae Forro „Tâlcul Evangheliilor“ în românește, — scrie „popa“ Gheorghe aceste cuvinte: „Brașovenii de trei ani țin predicator român creștin ucenic al nostru“. Intervenția dietei și a dregătorilor țării nu folosește propagandei lui Gheorghe, căci vedem, că dieta din Turda [Iunie 1568] se plânge din nou: „Sunt încă foarte mulți Români în țară, cari nu se supun episcopului calvin, ci ascultă de popii cei vechi. Se cere pedepsirea acestor cutezători“.¹ Păstoria lui Gheorghe de Sângiorz a fost de scurtă durată; moare în 1568 sau la începutul anului următor, când locul său îl ocupă Paul Tordasy, cu reședința în satul Turdaș lângă Orăștie.

La 8 Februarie 1569 Zápolya încunoștințează pe slujbașii săi, că a numit de „episcop sau superintendent general al bisericilor românești din țara Ardealului“ pe „Paul de Tordaș“ în locul răposatului Gheorghe. Slujbașii trebuie să ajute noul episcop „pentru a propaga cuvântul lui Dumnezeu în bisericile românești în românește“ și pentru a reforma cultul bisericesc.² La 16 Octomvrie al acestui an

¹ *Mon. Com. Transylvaniae*, II, p. 341.

² Hurmuzaki, XV, p. 635, no. 1183. — Dieta din Turda, Iunie 1569, hotărăște ca fiecare român cu casă să dea predicatorului român calvin câte o claie de grâu. *Mon. Com. Trans.*, II, p. 365.

Paul ține un sinod în Aiud pentru a reforma liturghia-serviciul bisericesc; hotărârile aduse le întărește și principele în luna următoare și cuprind șase puncte. Punctul 1-iu dispune ca toate lucrurile, cari privesc numele și lauda lui Dumnezeu, conform Sfetei Scripturi, să se păstreze, iar ce a fost introdus de oameni, să se lase în voia principelui. 2-lea: Se oprește facerea liturghiei și rugăciunilor pentru sfinți și alți morți. 3-lea: Se îngăduie căsătoria a doua a preoților. 4-lea: Fiecare preot e dator a învăța în fiecare săptămână pe credincioși temeiurile credinței. Cari preoți nu vor face acestea, să nu fie tolerați în serviciul bisericii. 5-lea: Credincioșii, cari nu vor asculta de preoți și nu vor merge la biserică cu crezul cel nou, să nu fie împărtășiți în ceasul morții cu sfânta cuminecătură. 6-lea: Preoții, cari nu vor face slujba bisericească în românește, ci sârbește, aceia să fie scoși din serviciu. — Toți, cari nescotesc cuvântul lui Dumnezeu în sens calvin, să fie aspru pedepsiți.¹

Pentru merite câștigate prin răspândirea între Români a „cuvântului curat dumnezeesc“ Zápolya dăruiește, în 4 Noemvrie 1570, lui Paul Tordasy casa, curtea, grădina din Lanocrăm ale Vlădicului ortodox Sava, care a părăsit țara.² Toate acestea silit le vinde Paul peste 4 ani Sașilor din Sebeș cu 40 fl.³

Din o scrisoare a lui Paul Tordasy, din Lanocrăm 9 Decemvrie 1570, adresată Bistrițenilor se vede, că din porunca principelui convocase un nou sinod la Cluj pe ziua de 1 Ianuarie 1571. Se spune în ea, că preoții, cari nu vor lua parte la sinod vor fi pedepsiți, și că sunt mulți proroci falși, sub

¹ Hurmuzaki, XV, p. 638—9, no. 1186.

² Bunea, *Ierarhia Românilor*, p. 303—4 și Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei*, I, București, 1929, p. 292—3, no. 347.

³ Bunea, *o. c.*, p. 304—5.

cari înțelege pe preoții ortodocși. Preoții, cari vor veni la sinod să-și aducă bani, ca să cumpere cărțile românești: Psaltirea 1 floren și Liturghia 32 dinari.¹

Aceste două cărți apar la Brașov; însuși episcopul Pavel Tordasy intervine pentru tipărirea lor. În 13—14 Ianuarie 1570 e primit în acest oraș cu onorurile cunoscute și cu daruri.² Psaltirea se tipărește între 6 Februarie—27 Maiu 1570, iar Liturghierul — tradus din slavonește după cel al lui Macarie din 1508 sau după un text identic cu cel al lui Macarie, — în Iunie—August 1570.³

Tordasy în 1 Septembrie e din nou în Brașov, când se trimite de aici principelui din Alba-Iulia o „cărțulie a episcopului“, care nu e alta decât Liturghierul apărut cu câteva zile înainte.⁴

КѸ МНЛА ЛУДОУМНЕЗЕУ ЕУ ДІА
 КΩНЬ КΩР ЕСН • ДѢВЛВЗЗЮ
 КЗ МАН ТОА ТЕ ЛНМБНЛЕ АУ КѸ
 ВЖНТУЛЬ ЛУ ДОУМНЕЗЕУ АЛНМБН
 ЛѸ • НУМАННОН РѸМЖНІН НАВЗМЬ •
 ШН ХС ЗНСЕ • МАФЕН • РѢ • ЧННЕ
 ЧЕТѢЩЕ СЗЛЦЕЛѢГЖ • ШН ПАВЕЛЬ
 АПЛЬ АКЖ СКРНЕ ЛАВОРННФЬ • РНЕ
 КЗ АНТРУ БЕСѢРЕКЖ МАН ВРЗТΩСЬ
 ЧННЧН КѸ ВННТЕ КѸ АЦЕЛЕСОЦЛЬ МІ
 ЕУ СЗГРЖЕСКЪ КА ШНАЛАЛЦНСѢЛВЗ
 ЧЬ ДЕКЪТЬ ОУНТѸНѢРЕКЪ ДЕКѸВНН
 ТЕНЕ АЦЕЛѢСЕ АНТРАЛТЕ ЛНМБН •
 АЧЕПѸТѸСѢ АСЕСКРНЕ АЧѢСТЕСФ
 НТЕ ПЗЛТНРН • АЛОУНА ЛУ ФЕВРѸ
 АРІЕ , Ѣ • ЗНЛЕ • ШН СѢСФЪШН
 ТЬ АЛОУНА ЛУ МАН • КѢ • ЗНЛЕ • А
 ЧЕТАТЕ АБРАШОВЬ • ВЗЛѢТО • ѢОН
 Ѣ

Fig. 19. Epiloqul Psaltirei românești (1570).

¹ Hurmuzaki, XV, p. 645—6, no. 1197.

² Hurmuzaki, XI, p. 8. 6.

³ Vezi studiul lui Sulică despre acest Liturghier în revista *Șoimii*, III [1927], p. 24—38, în ediție separată, p. 4—16; și Drăgan în *Dacoromania*, IV, p. 913—15, 1146

⁴ Hurmuzaki, XI, p. 807.

Tot în acest an calvinii tipăresc o *Psaltire românească cu litere latine și ortografie săsească-ungurească*, tradusă după cea ungurească a lui Grigorie Szegedi. Ni s'au păstrat câteva fragmente din ea. S'a tipărit în Oradia sau mai sigur în Cluj.¹

Protectorul fanatic al calvinismului Ioan Sigismund Zápolya, moare în 14 Martie 1571. Dieta ținută în acest an la Turda în 19 Noemvrie, hotărăște: „Episcopii și preoții români să se țină de datina, care a fost și sub domnitorul răposat“ [adecă de calvinism].² Cu toată această hotărîre, situația bisericii ortodoxe-române se schimbă întru câtva sub noul principe „*catolic*“ Ștefan Báthory.

Paul Tordasy moare probabil în primăvara anului 1577, fiindcă dieta din Turda, la 21 Aprilie acest an, decide: „Deoarece și între Români sunt de aceia, cari luminați de Dumnezeu, au părăsit religiunea grecească și ascultă cuvântul lui Dumnezeu, și superintendentul lor a murit, și ei să-și poată alege alt superintendent [adecă episcop calvin]“.³ Românii calvini își aleg de episcop pe fiul sau pe o rudă a lui Paul, pe Mihail Tordasy. Știrile despre acesta sunt foarte puține. Având locuința — reședința în satul Turdaș, a convertit la calvinism pe 26 de săteni români de aici, dându-le apoi nume ungurești.⁴ Se pare, că cu ajutorul principelui Sigismund Báthory, înființează în Orăștie și o tipografie românească, în care tipărește la 1582 „*Palia*“, după traducerea ungurească a lui Gáspár Heltai. Atât știm despre Mihail Tordasy.

¹ Fragmentele descoperite s'au publicat de Stripszky, Alexics, Szegedi *Gergely énekes könyve román fordításban a XVI században*, Budapest, 1911; și Drăgan, *Dacoromania*, IV, p. 87 și nota 5, 88—9.

² *Mon. Com. Trans.*, II p. 507.

³ *Ibid.*, III, p. 118; extrase din hotărîrile dietelor ardeleno din acest timp și în Bariț, *Părți alese din istoria Transilvaniei*, I, Sibiu, 1889, p. 131—2.

⁴ Bunea, *Vechile episcopii românești*, p. 42—43.

Cu acesta se încheie șirul episcopilor româno-calvini, fără ca propaganda calvină să înceteze între Români; ea se continuă în deosebi în veacul al XVII-lea, sub o altă formă. Cu toate relele voite și pricinuite de principii calvini ai Ardealului prin episcopii romano-calvini, noi totuși am tras foloase însemnate, și anume: „calvinismul a întărit și mai mult recunoașterea unei episcopii românești din partea guvernului ardelean, fiindcă a apropiat pe episcop de reședința principelui și a dus dezvoltarea bisericii noastre către unitate“, ba cei mai mult, a adus „înjghebarea unei culturi românești, crearea unui curent care merse să învie, mult mai departe decât hotarele Ardealului, scrisul și cugetarea neamului“.¹

22. *Reînființarea episcopiei de Vad.* — Dela 1566 până la 1574 în mănăstirea Vadului nu rezidează nici un episcop. În acest timp, când episcopii calvini țin sinoade, predică, tipăresc cărți sfinte în românește și și adună ferdela de grâu, situația bisericii românești după moartea recalcitrantului calvin Ioan Sigismund Zápolya, se schimbă întrucâtva sub luminatul principe Ștefan Báthory, care era mai tolerant față de biserica noastră ortodoxă. Cum vom vedea [§ 23] el numește Mitropoliți pe Eftimie și Cristofor, dându-le drept să propovăduiască credința ortodoxă „pretutindeni în țara Ardealului și în părțile ungurești“. Acest Eftimie de bună voie trece în Moldova ca episcop la Roman pe timp scurt, dar murind protectorul său Ioan Vodă cel Cumplit, se întoarce iarăș în Ardeal. Eftimie ajunge episcop la Vad restrângându-i-se jurisdicțiunea avută mai înainte „pretutindeni în țara Ardealului și părțile ungurești“, la comitatele Turda, Cluj, Doboca și Solnocul din lăuntru. Peste aceste comitate păstorește până

¹ Iorga, *Ștefan cel Mare, Mihai Viteazul etc.*, București, 1904. p. 8.

la moartea sa din 1576, când, în locul lui, Ștefan Báthory numește, cu învoirea preoțimei din aceste comitate, pe Spiridon, sfințit de bună seamă în Moldova de unde venise; trebuie să fi fost un om foarte priceput și de istețime rară, fiindcă îl întâlnim de mai multe ori ca episcop la mănăstirea Vadului. Spiridon „împodobit — zice actul de numire — cu vieață și moravuri curate, evlavios și erudit în religiunea sa“, pe lângă comitatele înaintașului său Eftimie, mai primește și comitatele *Crasna și Solnocul de mijloc*, întărite prin decretul din 6 Februarie 1585 al lui Sigismund Báthory, și rămâne episcop la Vad până la 1599.¹ Se pare că Spiridon a fost câteva luni [Februarie—August 1585] locțiitor de Mitropolit în Alba-Iulia, [§ 23], căci de aici scrie ungurește, în 3 April 1585 către Bistrițeni, că regele Poloniei Ștefan Báthory și principele Sigismund Báthory i-au dat, — prin scrisorile trimise deunăzi primarului, — putere peste preoți; a împuternicit pe popa Gheorghe din Ghiurfalău [județul Cluj], — făcut protopop — să umble pe la preoți și să-i adune venitele vlădicești.²

După Spiridon aflăm la Vad pe Ioan Cernea, episcop sârbesc — de rit ortodox — „al unor biserici românești și egumen al mănăstirii Preacuratei Fecioare Maria la Vad“³ — Preacurata Fecioara Maria era hramul mănăstirii — numit (?) de Mihai Viteazul sau trimis de Ștefan Râzvan în scurta lui domnie de câteva luni [Maiu—August 1595], a cărui văduvă Măriuca avea satele Rogoz și Zăpârț în apropierea Vadului.⁴ Păstoria episcopului Ioan Cernea se sfârșește cu moartea nele-

¹ Bunea, *Vechile episcopii*, p. 57 nota 1.

² *Cultura creștină*, 1922, p. 22 și n. 2.

³ Bunea, *Ierarhia Românilor*, p. 293—300.

⁴ Meteș, *Moșiile Domnilor și boierilor din Țările române în Ardeal*, p. 46—7.

giuită a lui Mihai Viteazul, sau lovit de glonț dușman la asediul din Ianuarie 1605 al cetății Sătmarului, urmându-i vechiul Spiridon, care, pe lângă comitatele ce le avuse în cea dintâiu păstorie a sa, mai primește dela Ștefan Bocskay la 23 Septembrie 1605 și dreptul de superintendent suprem peste toate bisericile românești din Ardeal și părțile ungurești, cu condițiunea, să nu supere pe Mitropolitul din Bălgrad.¹ Sigismund Rákoczy, principele Ardealului, la 23 Iunie 1607 întărește decretul citat al lui Ștefan Bocskay, din 23 Septembrie 1605, cu privire la Spiridon, ca să rămână și mai departe superintendent suprem peste toate bisericile românești din Ardeal și părțile ungurești.² Gavril Báthory, la 29 Aprilie 1608, nu-l mai întărește în funcțiune de superintendent suprem, — probabil în urma unor neînțelegeri avute cu Mitropolitul din Bălgrad Teoctist — ci numai episcop peste comitatele avute, la care mai adaugă *Maramurașul*.³ Cu toate că Gavril Báthory a restrâns drepturile episcopiești ale lui Spiridon, acesta se întitulează și mai departe în scrisori către Bistrițeni: „Eu Vlădica Spiridon de Ardeal și Maramuraș și celelalte părți din țara ungurească“. Avea locțiitor — un fel de vicariu de astăzi — așa scrie într'o afacere la Bistrița: „n'am putut veni, că amu fost betegu“; lasă pe alți doi să isprăvească afacerea „în chipul meu“.⁴ Peste comitatele acestea, a funcționat Spiridon, ca episcop cu reședința în Vad până pela finea anului 1614, căci principele Ardealului Gavril Bethlen numește, la 21 Februarie 1615, pe Teofil venit din mănăstirea Prislopului — înainte fusese predicator al bisericii românești din Bălgrad, apoi Vlădică tot aici — „om învățat cu vieață cucer-

¹ Bunea, *Vechile episcopii*, p. 73 n. 2.

² *Ibid.*, p. 73 nota 2.

³ *Ibid.*, p. 76 nota 1.

⁴ Iorga, *Documentele Bistriței*, II, București, 1900, p. 94, no. 352.

nică și moravuri curate”.¹ Jurisdicțiunea episcopescă-mitropolitană a lui Teofil de Prislop în urma acestei numiri se întinde nu numai peste unele părți ale țării Ardealului, ci și peste comitatele Turda, Doboca, Solnocul din lăuntru, Solnocul de mijloc, Maramurăș, Crasna, Bihor și districtele *Bistrița și Gurghiu*. Până când a păstorit Teofil nu putem ști. Urmașul acestuia e Augustin din mănăstirea Vadului, care în curând renunță la oficiul său, părăsește mănăstirea și bisericile românești din comitatele Cluj, Doboca, Solnocul din lăuntru, Solnocul de mijloc, Crasna, Bihor, Maramurăș și districtul *Cetății de piatră* [Koevar] sau Chioarului, peste care avusese supraveghere, și trece în Moldova.² Principele Gavril Bethlen, prin decretul său din 1 Iunie 1623, confirmă numirea de episcop a lui Eftimie al II-lea, făcută de fratele său Ștefan Bethlen, guvernatorul Ardealului, peste bisericile din comitatele avute de Augustin, la cari se mai adauge comitatele *Turda, Sătmar* și districtele *Bistriței și Gurghiului*.³ Eftimie pare a fi fost ultimul episcop în mănăstirea Vadului, care pentru importanța ei și pentru că a fost cea mai veche episcopie românească din Ardeal, în care au rezidat mai mulți episcopi, s'a învrednicit de a fi pusă în titlurile Mitropolițiilor din Bălgrad. Gheorghe sau Ghenadie al II-lea Brad e cel dintâiu, care să întitulează, la 4 Decembrie 1628, „Mitropolit în Scaunul Bălgradului și al Vadului și Oradiei-mari și Sacmarului și a toată țara Ardealului și celelalte”. Din acest document se vede limpede, că episcopia Vadului apusese la 1628, dacă nu chiar mai înainte.

23. *Inceputul Mitropoliei Bălgradului*. — Terminologia populară românească pentru episcop și

¹ Dobrescu, *Fragmente privitoare la istoria bisericii române*, Budapesta, 1905, p. 19—22.

² *Ibid.*, p. 23.

³ *Ibid.*, p. 23—5.

mitropolit are o singură numire: vlădică. În general aceasta numire s'a păstrat până în veacul trecut, fără ca țărani și preoți să facă deosebire între episcop și mitropolit, ci pe amândoi îi numeau vlădici. Deci în înțelesul acesta a fost un vlădică și în Bălgrad încă din jumătatea a doua a veacului XVI-lea.¹

Principele Ștefan Báthory, „catolic“, n'a protejat calvinismul, dar a tolerat Biserica noastră ortodoxă, dovadă că n'avem nici un act de persecuție dela el în contra ei, iar știrile privitoare la propaganda calvină devin palide, dacă nu chiar dispar cu totul.

Craiul Ștefan îngăduie, la stăruința unor nobili în 5 Octomvrie 1571, călugărului Eftimie, cunoscut prin „învățătură, știință, purtări cinstite și vieață cuvioasă“, să propovăduiască în țara sa cuvântul cel curat și drept al lui Dumnezeu, mergând prin sate în căști-garea de credincioși, slujind după ritul său.² Acest Eftimie e un ieromonah-egumen învățat din Moldova, dela mănăstirea Neamțului: Eftimie, om cu firea aprinsă, se amestecase la 1566 într'o răscoală, a unui „Domnișor“ pretendent, care se pretindea pe drept „os de Domn“, Ștefan Mâzgă, dar fiind acesta învins,³ Eftimie trebui să fugă în Ardeal de groaza „Dumnezeescului Domn Alexandru Voevod cel Vi-teaz și Nou“, — așa-l numea un alt Eftimie, egu-menul mănăstirii basarabene Căpriană,⁴ în cronica sa, pe Lăpușneanu, în contra căruia se făcuse răs-coala. Trecând Eftimie în Ardeal, Lăpușneanu scrie Bistrițenilor, în 17 Iulie 1566, să-l prindă pe călugărul fugar Eftimie, amestecat în răscoală, care

¹ Incercarea prof. R. Huss [în *Siebenbürgische Vierteljahrschrift*, 1934 Ian.—Mart.] de a dovedi că în Alba-Iulia a fost o episcopie ortodoxă încă în secolul al X-lea, e lipsită de adevăr istoric precis cf. Lupaș în *Biserica ortodoxă română*, LII, București, 1934, p. 149—152.

² Hurmuzaki, XV, p. 647—8 no. 1201.

³ Acest Ștefan Vodă s'a refugiat apoi în județul Satu-mare, unde a trăit vre-o 30 de ani. Vezi Veress, *Documente relative la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, I—III, București, 1929—32.

⁴ Panaitescu P. P., *La literature slavo-roumaine*, p. 8.

se află la un român Lazar între satele Bârgău și Sângiorz, și să-l trimită înapoi în Moldova.¹ Dorința aceasta a lui Lăpușneanu nu s'a împlinit, precum nici răzbunarea. Eftimie a rămas și mai departe în Ardeal. Principele Ștefan Báthory îi dă voie liberă să predice cuvântul lui Dumnezeu timp de un an prin țară, când apoi merge să se sfințească de episcop, nu la Mitropoliții din Țările române, ci la patriarhul din Ipec.² În Ipec, în „Țara Sârbească” — aici a primit învățătură cărturarul popă din Șcheiul Brașovului: Mihai³ — era patriarh Macarie [1558—1573]; la acesta merge și Eftimie să se sfințească. Macarie avea drept dela Turci — era frate sau rudenie cu vestitul vizir Mohamed Socoli, sufletul imperiului otoman de atunci — să sfințească episcopi ortodocși pentru Ungaria de sud și Ardeal, căci amândouă se aflau sub suveranitatea Turcilor. La 3 August 1572 Ștefan Báthory înștiințează dregătorii săi și țara, că patriarhul Macarie din Ipec a sfințit de episcop pe Eftimie, și îi dă voie să predice pretutindeni în țara Ardealului și părțile ungurești, poruncindu-le, „ca pe el și pe popii românești, cari țin legea lui să-i lăsați slobozi, fără nici o piedecă să umble, să petreacă, să propovăduiască, să învețe, să facă slujbele și să servească Sf. Taine. Dregătorii să nu îndrăznească a se amesteca în dregătoria și luarea venitului lui, și să nu mai îngăduie divorțurile în schimbul plății de șase zloți”.⁴ Acestea le spune Báthory cu privire la vlădica Eftimie. Acesta, ca om învățat și episcop peste toți Românii ortodocși din Ardeal și părțile ungurești, va fi simțit,

¹ Hurmuzaki, XI, p. 588—9 no. VII.

² Hurmuzaki, XV, p. 655—6 no. 1215 [din 13 Febr. 1573; Ștefan Báthory către Bistrițeni].

³ Meteș, *Cronica popii Vasile din Șcheiul Brașovului*, în revista *Drum drept*, I, Văleni, 1913, p. 177 și urm.

⁴ Hurmuzaki, XV, p. 653 no. 1211 [din 12 Sept. 1572 dela Cristofor Báthory].

mai mult ca oricine, necesitatea tipăririi unor cărți bisericești pentru bieții săi preoți țărani. Era chiar atunci epoca tipăririi cărților bisericești în Brașov. Pentru tipărirea de cărți bisericești Eftimie pleacă la Brașov, unde-l întâlnim în 29 Octombrie 1573.¹ Neaflând aici pe românul Coresi, tipograful, care trecuse în Țara Românească, Eftimie, trece și el în țară spre a se întâlni cu Coresi sau poate și pentru alte afaceri la mitropolitul din Târgoviște: Eftimie. Ce va fi isprăvit aici vlădica ardelean nu știm, poate că din îndemnul lui să se fi tipărit vre-o carte bisericească în Brașov, dar până acum n'o cunoaștem. Eftimie, după o petrecere de vre-o două luni în Țara Românească, se întoarce împreună cu suita sa la Brașov, în 26 Ianuarie 1574, și de aci la reședința sa.² Păstoria lui însă nu mai ținu mult, căci la 6 Iunie 1574 principele Ștefan Báthory anunță Bistrițenilor retragerea de bună voie a cinstului Eftimie, în locul căruia numește pe Cristofor, „om meritos prin știința sa“, ca episcop al popilor românești din Ardeal și al celor ce se țin de legea română sau grecească.³

Ce se întâmplase cu episcopul Eftimie? Ioan Vodă cel Cumplit din Moldova îl chemase se pare în Februarie 1574, ca să caterisească pe Gheorghe episcopul de Roman, învinuit cu sodomie. Ioan Vodă, după ce caterisi și-l arse apoi de viu pe Gheorghe, puse în locul acestuia pe Eftimie, a cărui păstorie la Roman fu de scurtă durată; ea se sfârși cu moartea crudă a protectorului său din 11 Iunie 1574 în satul Roșcani. Eftimie se întoarce din nou în Ardeal, ajungând numai episcop la Vad, cum am văzut (§ 22), fiindcă scaunul său de mai înainte îl ocupase Cristofor în vara anului 1574.

¹ *Ibid.*, XI, p. 810.

² *Ibid.*, XI, p. 80.

³ Hurmuzaki, XV, p. 659—60 no. 1221. — „Noul vlădică“ Cristofor în 14 Noembrie 1574 e în Brașov, unde stă 5 zile. *Ibid.*, XI, p. 811.

Cristofor păstorește până în toamna anului 1579, când a murit, căci dieta din Turda, la 21 Octomvrie ne spune: „Popii românești să-și aleagă episcop românesc pe cine vor voi, după ce episcopul lor de până acuma a murit și domnitorul să întărească pe acela, pe care-l vor alege dintre ei”.¹ Această lege e foarte însemnată, fiindcă și pe ea se bazează dreptul Românilor din Ardeal și Ungaria, de a-și alege episcopii lor până în 1918.

Preoții români adunați în sinod au ales pe Ghenadie, care sfințit în Târgoviște, deveni „mitropolit al întreg ținutului din Ardeal și Orăzii-mari”, cu reședința în Bălgrad, în afară de zidurile cetății, unde era și comunitatea Românilor ortodocși așezați în preajma capitalei Ardealului, având biserica lor. Un document din 16 Ianuarie 1581 ne și vorbește de un „episcop al Românilor din comitatul Albei Transilvaniei”, care are „casă” în afară de zidurile cetății Bălgradului.² Această casă e reședința mitropolitului Ghenadie de atunci. Diplomatul iezuit Antonio Possevino, care a petrecut mai multe zile în Bălgrad, în Martie 1583, ne spune că „Românii ardeleni au în Alba-Iulia un *mitropolit* a cărui demnitate este confirmată de principe, dacă aduce scrisori dela vre-un patriarh sau episcop, prin care se adeverește, că el e episcop”.³ Prin faptul, că Possevino amintește aici de scrisoarea dela vre-un patriarh, prin care apoi îi recunoștea principele demnitatea de „episcop”, cu sediul în Bălgrad, celui care avea să păstorească peste Românii ortodocși din Ardeal, ajungem la adevărul, că Eftimie, sfințit de patriarhul Macarie, — nici un episcop sau mitropolit român din

¹ *Mon. Com. Trans.*, III, p. 144.

² Dobrescu, *Fragmente etc.*, p. 9 și urm.

³ Veress, *Fontes rerum Transilvanicarum*, III, Budapesta, 1913, p. 64; și vol. I, p. 261 [scrisoarea din 6 Martie 1583].

Ardeal nu știm să fi fost sfințit de vre-un patriarh înainte de Eftimie și nici după el — a fost cel dintâiu mitropolit al Românilor „din toată țara Ardealului și părțile ungurești“ cu reședința în Bălgrad sau Alba-Iulia. Urmașul lui Eftimie a fost Cristofor și apoi Ghenadie. Acesta zice: „Nu mi-am dat nici o odihnă, nici genelor mele somn și nici avere dată mie de Dumnezeu, n'am cruțat-o pânăce am ajuns să sfârșesc acest lucru“, — adică tipărirea Sbornicului slavonesc, prin Coresi, la 1580 în Sas-sebeș — „văzând în timpurile din urmă din partea popoarelor de altă credință mare stricăciune și cădere a sfintelor biserici, precum și împuținarea dumnezeieștilor cărți“. Tot sub Ghenadie și cu învoirea lui, tipări judele Brașovului Luca Hirscher la 1580—81 în românește „Evanghelia cu învățătură“, care s'a răspândit în toate ținuturile românești.¹

Ghenadie, dupăce mai fusese în Noemvrie 1582 în Țara Românească la „arhimitropolitul“ său Serafim,² moare pe la sfârșitul lunei Februarie 1585. Sinodul preoților alege, în locul răposatului mitropolit, pe egumenul mănăstirii Prislop din comitatul Hunedoarei, Ioan un „om erudit, cumpătat, modest, cu vieață curată și religioasă“. La 20 Martie 1585 principele Sigismund Báthory întărește alegerea lui Ioan și-l numește „episcop [în toate decretetele latine mitropoliții noștri sunt numiți numai episcopi] al bisericilor românești din Ardeal și părțile ungurești“, afară de comitatele peste care păstorea Spiridon, episcopul dela Vad.³ După întărire, Ioan dela Prislop merge la sfințire în Târgoviște, de unde se întoarce la Brașov în 18 August 1585, având și o

¹ Vezi pentru aceste cărți bisericesti Bianu—Hodoș, *Bibliografia românească veche*, I, București, 1903, p. 43—93.

² Hurmuzaki, XI, p. 824.

³ Bunea, *Vechile episcopii românești*, p. 60 nota 2,

scrisoare de recomandație dela Voievodul Țării Românești de atunci Mihnea al II-lea.¹

Mitropolitul Ioan avuse marele noroc, de a sta în cetatea Bălgradului, alături, de Mihai Viteazul în acele zile de nădejdi mari, de bucurii puține și de întristare destulă pe urmă. Despre acestea pe larg vom vorbi mai departe.

¹ Hurmuzaki. XI, p. 830. Un „vlădică românesc” [Ioan de Prislop?] în toamna a. 1585 merge la Cluj de douăori, ca Iezuiții să-i primească un nepot la școala lor. Cf. Veress, *Fontes rerum Transilvanicarum*, II, p. 144.

CAPITOLUL V.

RELAȚIILE BISERICII ROMÂNEȘTI DIN ARDEAL CU ȚĂRILE ROMÂNE ÎN SECOLUL AL XV—XVI-lea.

24. *Relațiile cu Moldova.* — Oricine va străbate istoria neamului nostru și în deosebi a bisericii, cu ochiul cercetătorului critic, condus numai de aflarea adevărului, oricine va asculta și înțelege șoaptele tainice ale trecutului românesc, oricine va avea acea intuiție necesară pentru a reconstrui din știrile fragmentare, moarte, vieața reală a înaintașilor noștri, poate afirma cu siguranță, că noi Românii din Ardeal am avut totdeauna în frații noștri din cele două țări române, un sprijin statornic, netrimbițat în lumea mare și rareori coborât în scrisori cari se pierd, un ajutor mutual, sincer, care ne-a făcut să ne păstrăm și să durăm pe moșia strămoșească, în contra tuturor persecuțiilor.

Temeiul neclintit al acestor relații zilnice și intime, era faptul, că pe ambele coborișuri ale Carpaților locuia acelaș neam, cu aceeaș credință în Dumnezeu, vorbind aceeaș limbă.

Voevozii noștri din Țara Românească și Moldova, începând cu Vlaicu-Vodă, Radu cel Mare, Neagoe Basarab, Mihai Viteazul și Constantin Brâncoveanu, apoi Ștefan cel Mare, Petru Rareș și alții, de câte ori ocupau, sau li se dădea ca feud, ținuturi sau sate românești în Ardeal, cel dintâiu lucru ce-l făceau era, să înființeze o biserică sau o mănăstire, punând în fruntea ei un egumen ori Vlă-

dică, totdeauna dependent de Mitropolitul din Târgoviște ori Suceava.

Din dărnicia acestor domni evlavioși s'au ridicat mănăstirile dela Prislop, și Vad — nu pot afirma că și cea dela Geoagiul de sus — în care au rezidat episcopi sprijiniți de Domnii noștri și sufragani ai celor două Mitropolii din Țările române. Am văzut [§ 16], că au clădit și biserici prin diferite sate românești din Ardeal, la cari se mai înșiră biserica din satul Mihăești,¹ din apropierea Vadului, apoi cea din Cetatea de baltă [1525], în stilul arhitectonic moldovenesc din veacul al XV—XVI-lea.²

Ardealul sudic atârna bisericeste de Țara Românească, iar cel nordic de Moldova. Dependenta aceasta ierarhică de Țările române a fost nespuse de folositoare neamului nostru în Ardeal.

De pela mijlocul veacului al XV-lea, până aproape de finea veacului al XVI-lea, influența ierarhică a Moldovei covârșește pe cea a Țării românești. Iată de ce: Țara Românească în acest timp nu stăpânește nici un ținut mai întins în Ardeal, — afară de Radu cel Mare, Neagoe Basarab, Radu dela Afumați, și niște boeri, câteva sate câțiva ani, — iar Moldova chiar acum ajunge stăpână peste întinse teritorii ardeleni, păstrându-le aproape trei sferturi de veac. Dar mai e ceva. Incepând cu domnia pașnică a lui Alexandru cel Bun și în deosebi sub stăpânirea cea glorioasă a lui Ștefan cel Mare, Moldova întrece în toată privința pe sora vecină Țara Românească, care din cauza împrejurărilor neprielnice și a decăderii politice, ajunse într'o situație foarte critică. Avântul de cultură slavonă, pornit din mănăstirile Tismana și Vodița, unde călugării harnici ai lui „popa“

¹ Iorga, *Neamul românesc din Ardeal și Ungaria*, București, 1906, p. 495.

² Meteș, *Din istoria artei religioase române*. I, Cluj, 1929, p. 112 și n. 4.

Nicodim — ucenic și el al lui Eftimie, marele și învățatul patriarh al Târnovei, — se îndeletniceau cu învățarea și copierea cărților sfinte în slavonește, trece în mănăstirile din Moldova: Neamțu, Bistrița, Putna, Pobrata și Slatina, cari ajung acum adevărate focare de cultură slavonă. Cultura aceasta deși era de origine străină, totuși își are însemnătatea și influința sa deosebită în dezvoltarea noastră istorică, deoarece nu numai ne-am asimilat-o, ci am și perfecționat-o, imprimându-ne în ea caracterul nostru specific românesc: „dragostea de oameni, dreapta măsură, bunul simț și gustul frumosului“.¹

În mănăstirile acestea se formează o adevărată școală de cărturari. Călugării harnici și pricepuți ai acestor lăcașuri sfinte ne-au dat manuscriptele, cari ca execuțiune artistică întrec în multe privințe pe ale vecinilor noștri slavi: Bulgari, Sârbi și Ruși, ba chiar uneori și pe ale Ungurilor tutelați de cultura artistică superioară a Apusului, veșnic fluctuantă. „Alegerea colorilor, fineța liniilor, originalitatea desenurilor, simțul de proporții, gâcirea adevăratei frumuseți, care se văd în arta noastră poporală, până la cel mai mic lucru ce iese din mâinile femeilor noastre dela țară, — aceleași însușiri superioare se oglindesc și în alegerea materialului de scris din vechime și în mlađierea suptirilor aducături de condeiu, cari dau cele mai frumoase din scrierile cirilice, și în țesătura frontispiciilor din manuscrise și multe tipărituri chiar, și tot așa în toate domeniile artei religioase din Moldova care, dealmintrelea a înrâurit îndată și a prefăcut după modelul său caligrafia, scrisoarea artistică munteană“.² Legătura unor cărți sfinte e neîn-

¹ Bogdan, *Cultura veche română*, București, 1898, p. 83-4.

² Iorga în *Floarea Darurilor*, II, București, 1907, p. 209-10; Iorga-Balș, *L'art roumain*, Paris, 1922; și Iorga, *Les arts mineurs en Roumanie*, București, 1934.

trecută în tot Orientul.¹ Pomelnicul cel mai vechiu al Domnilor și familiilor domnești, scris în mănăstirea Bistrița; analele, cari prin obiectivitatea perfectă a povestirii, prin simplitatea deosebită a stilului, pot sta alături de cele mai bune anale din apusul Europei;² apoi cronicile episcopului Macarie de Roman, și ale călugărilor Eftimie, Azarie, etc.³ — toate aceste dovedesc limpede înalta cultură literară-slavonă, săvârșită de niște călugări cucernici învățați și cu dragoste de carte, din mijlocul cărora au eșit marii ierarhi ai Moldovei din veacul al XV—XVI-lea: Teoctist, Grigorie Roșca și Teofan, podoabe ale bisericii din timpul lor, având o influință hotărâtoare aproape în toate afacerile țării Moldovei.

În secolul al XV—XVI-lea fiind mănăstirile din Moldova centre de cultură bisericească, copiii de nemeși, de boieri, de iobagi din toate ținuturile locuite de Români, din Țara Românească, din Ardeal, mergeau la mănăstiri pentru învățătură, devenind din ei păstori vrednici ai bisericii și poporului român. Această tradițiune seculară ne-o atestă o scrisoare, dela începutul veacului al XVII-lea, a egumenului ieromonah Partenie, dela mănăstirea Voroneț — de naștere din Năsăud.⁴ — După ce spune către birăul Bistriței, între altele, că feciorul popii Toma din Năsăud a învățat carte la o mănăstire din Moldova, unde s'a și călugărit, continuă: „Aici în țară la noi iste așa tocma, de călugărescu cu de-a sila

¹ Bogdan, *Evangheliile dela Homor și Voroneț în An. Ac. Rom.*, sect. ist., XXIX [1907], p. 645—6.

² Bogdan, *Istoriografia română și problemele ei actuale* [discurs de recepțiune la Acad. Rom.], București, 1905, p. 14—6.

³ Bogdan, *Vechile cronice moldovenești până la Ureche*, București, 1890; acelaș, *Cronice inedite atingătoare de istoria Românilor*, București, 1895; acelaș, *Cronica lui Azarie în An. Ac. Rom.*, sect. ist., XXXI, 1909, p. 57—294.

⁴ Iorga, *Documentele Bistriței*, II, p. 55—6 no. 72, p. 83 no. 161.

și feciori de Domni mari, și de neamiși, și de iobagi, și dela Domnie iaste lăsat să facă așa, pentruca apoi sunt oameni de treabă; dintru aceia sunt vlădici și egumeni și preoți și diaconi pre la sfintele mănăstiri; cum ne-au făcut și pre noi cu de-a sila, așa au făcut și pre feciorul lui [popii Toma] cu de-a sila [călugăr]“. Scrisoarea aceasta ne arată, că mulți feciori de iobagi de ai noștri treceau munții și se așezau la mănăstiri, unde prin hărnicie și pricepere își însușeau repede scrisul și cetitul, apoi cultura mai solidă slavonă, devenind călugări, egumeni și Vlădici. Mulți din aceștia au colaborat cu condeii lor la acea epocă de înflorire a culturii slavone? în Moldova, dându-ne lucrări de artă superioară, fără ca noi să le știm numele lor, care ne-ar interesa mult. Unii dintre acei cari învățau carte bisericească în Moldova, se întorceau acasă, ajungând preoți în satele de unde plecaseră. Alții, cu sprijinul lui Vodă, sfințiți de Metropolitul din Suceava, ajungeau episcopi la mănăstirea Vadului, primind daruri și ajutoare domnești: odoare și odăjdii bisericești, apoi sate cu moșii întinse, din cari se susținea episcopia. Acești episcopi însă nu-și uitau de mănăstirea de unde plecaseră, ci o ajutau după putință. Astfel Anastasie dela Vad dăruiește mănăstirii Putna de două ori câte o sută de galbeni, ca să se facă liturghie pentru pomenirea sa în Dumineca arțivuri și în cea a Cinzecimii.¹

Domnii moldoveni căutau să numească episcopi la Vad nu numai pe aceia, cari căutau neconținut spre ceriu, ci și de aceia, cari priveau spre pământul păcătos, care te împedecă așa de mult de-a te împărtăși de bucuriile cerești. Nu trebui aici la Vad numai un păstor cucernic și iubitor de cele sfinte, ci și un păzitor neadormit și un informător sigur al schimbărilor politice

¹ Vezi mai sus p. 70 n. 4.

din Ardeal pentru Domnul Moldovei, a cărui stăpânire ardeleană era strâns legată de aceste schimbări politice. Așa a fost răsboinicul episcop dela Vad, Anastasie pentru Petru-Vodă Rareș. Episcopii dela Vad păstrau cele mai strânse legături ierarhice cu Moldova. Așa Eftimie mitropolit de Bălgrad la chemarea lui Ioan Vodă cel Cumplit trece în Moldova, unde ocupă scaunul de episcop la Roman, după ce caterisește pe Gheorghe de aici, — fostul paroh în Ocna Sibiului și episcop în Geoagiul de sus — întorcându-se în scurt timp în Ardeal la episcopia Vadului. Mitropolitul Teofan, împreună cu trei călugări, de groaza lui Ioan Vodă se refugiază în Ardeal, poate la Bistrița, de unde îi cere Domnul Moldovei,¹ fără să aibă norocul de a pune mâna pe ei, murind sfășiat de două cămile la Roșcani în Iunie 1574. Episcopul de Rădăuți Dimitrie, omul favorit al lui Despot Vodă, se refugiază la Bistrița, de unde îl reclamă, în 19 Iulie 1563, cancelarul M. Csáky.² Vlădica Dimitrie, ca prieten al pretendentului Bogdan Constantin în tabăra căruia stătea, fu omorât după doi ani de pribegie prin Ardeal în lupta din apropierea Satului mare [Szathmár] în 17 Aprilie 1565.³

Când Moldova era bântuită de dușmanii Tatarsi, Turci ori alte popoare, atunci călugării din diferitele mănăstiri se refugiau în Ardeal, ducând cu sine și odoarele și alte lucrări scumpe de artă, pentru a le pune în siguranță de jefuirile păgânilor. Așa la 1538, când Soliman cel Mareț veni în Moldova, ca să detroneze pe Petru Rareș, călugării din mănăstirea Humor trimit Evanghelia sau Tetraevanghelul, — o adevărată comoară de artă — scris de ieromonahul Nicodim la îndemnul lui Ștefan cel Mare și dăruit de el mănăstirii și păstrat ca o relicvie sfântă dela

¹ Iorga, *Documentele Bistriței*, II, p. 115 no. 17.

² Hurmuzaki XV, p. 582 no. 1080.

³ *Ibid.*, XI, p. 72—3 no. 109.

gloriosul Domn — în cetatea Ciceu, unde se adăpostii și Petru Rareș, ca să nu ajungă în mâna Turcilor gata de orice distrugere.¹

25. *Relațiile cu Țara-Românească.* — Domnii din Țara-Românească, cari au stăpânit aproape o sută de ani „ducatul“ Făgărașului și Amlașului și mai puțin timp banatul Severinului, e sigur, cum am văzut [§ 16], că nu s'au lăsat să nu fie pomeniți în vre-o biserică pentru sătenii români, ridicată cu chel-tuială domnească. Aceasta o dovedește pe lângă numărul cel mare de mănăstiri din țara Făgărașului, și faptul, că sătenii acestor ținuturi sunt amintiți adeseori că au făcut cauză comună cu Domnii români, aliindu-se cu ei contra stăpânilor ardeleni străini.

Din cauza aceasta și relațiile bisericești cu Țara-Românească până pe la 1450 se pare a fi fost mai strânse prin stăpânirea unor ținuturi întinse în Ardeal ale Domnilor munteni. Biserica unită foarte veche din Hunedoara zidită în stil bizantin — a stat în legătură cu mănăstirea Tismana din Țara-Românească, cum arată o inscripție de pe perețele bisericii, în fața proscomidierului, din veacul al XV-lea.² Un domn muntean a clădit, în 1515, biserica din Zărnești, care ar fi după dată, darnicul Neagoe Basarab.³ Ajutoare domnești pentru bisericile românești vor fi sosit mai des în urma traiului îm-

Fig. 20. Neagoe Vodă Basarab.

¹ Bogdan, *Evangeliiile dela Homor și Voroneș*, p. 649.

² Boroș în *Unirea*, Blaj, 1897 no. 35.

³ Bianu, *Catalogul manuscriselor românești*, II, p. 200, no. 466, ed. Acad. Române.

preună cu sătenii al pretendenților și boierilor ani de rând prin orașele săsești și satele românești. E de necrezut, că aceștia ajungând stăpânii Țării-Românești, să nu-și fi adus aminte prin daruri de bani, cărți bisericești, odoare și odăjdii sfinte, de părintele și de badea cutare, cari din sărăcia lor le-au dat o fărîmă de pâine sau alt ajutor în vreme de pribegie amară prin satele lipsite din Ardeal, supuse la apăsări nedrepte și greutăți de tot felul. Aceasta ne-o atestă și documentele contemporane. Așa Basarab Vodă Laiotă [1473—1477], trăind mulți ani prin Ardeal, în Brașov unde popa din Șchei îl ajutase, nu-l uită când norocul îl favoriză de ajunge Domn. Scrie Brașovenilor: „Vă dau de știre despre popa Costea din Șcheiul Brașovului, că e omul nostru și mi-a slujit domniei mele; astfel doresc să-l așez la o biserică lângă domnia mea, ca să-l hrănesc și să-l miluiesc, fiindcă este omul nostru și mi-a slujit Domniei mele de multă vreme. Deci vă rog, ca pe niște buni prieteni ai mei, să-l petreceți frumos și cu cinste, ca pe un om bun, după voia noastră.“¹ Iar Vlad-Vodă Călugărul [1482—96] cere dela Brașoveni pe popa Coman din Șchei și un om Radu, ca „să vie în țara domniei mele, să nu le faceți greutăți, ci să-i lăsați în pace pentru voia mea. Căci, când *eram în nevoie*“ — trăise și Vlad mulți ani în Ardeal și îndeosebi în Brașov și Sibiu — „*mult bine am văzut dela ei*; de aceea vreau să le fac și eu bine. Vă rog și vă cer: lăsați-i să vie în pace“.² Aceste fapte se vor fi petrecut și în alte ținuturi românești, fără să ne fi rămas știri din acea vreme.

Preoții din Șcheiul Brașovului aveau o situație

¹ Bogdan, *Relațiile Țării Românești cu Brașovul și Țara Ungurească*, I, București, 1905, p. 23 no. 97 și p. 344 no. 281 [din 8 Apr. 1477].

² Bogdan, *o. c.*, p. 207—8 no. 173.

excepțională. Avem despre ei știri destul de bogate. Intrețineau zilnic contact viu cu Țara-Românească. Brașovul marele centru de negoț, zi de zi era

Fig. 21. Biserica Sf. Nicolae din Șcheiul Brașovului.

frecventat de munteni. Neagoe Basarab continuă zidirea bisericii sf. Nicolae pentru Români din Șcheiul Brașovului, începută încă de Vlad-Vodă

Călugărul [1495].¹ Pomelnicul bisericii ne arată, că aproape fiecare Domn muntean i-a dăruit ceva.² Petru Cercel îi face bisericii un frumos pridvor.³ Aron Vodă al Moldovei isprăvește și înzestrează cu toate odoarele bisericesti biserica sf. Nicolae, dăruindu-i în 28 Noemvrie 1594 și 12 mii de asprii; 300 aspri celor ce merg după acești bani, și la 4 oameni: 2 preoți și 2 diaconi, în fiecare an câte un rând de haine. Pentru această danie „în fiecare an în luna decemvrie a 6-a zi, să faceți privegheri și pomenire, până când va sta sfânta biserică, iar seara paraclis și colivă“. Dania o face pentru totdeauna și urmașii săi „să nu strice dania noastră și așezământul“, ci să facă și ei danii și milă sf. biserici din Șchei. Aron Vodă ne spune un lucru foarte prețios, care ne arată, că arhieriei din Țările române se îngrijeau de bisericile românești din Ardeal și anume a făcut dania nu numai din îndemnul său propriu, ci și cu sfatul și binecuvântarea Mitropolitului din Suceava Mitrofan, a episcopului de Roman Nicanor, a celui de Rădăuți Mardarie, ca preoții să se roage pentru iertarea păcatelor sale, a moșilor și părinților numitului Voevod.⁴

Preoții din Șchei, în fruntea cărora era un protopop de care atârnau nouă preoți din satele din țara Bârsei, se sfințeau în Țara-Românească la Mitropolitul din Târgoviște, care avea jurisdicțiune ierarhică asupra lor; uneori cel din „Severin“ [=Râmnic], — așa pela 1577—8 Daniil „mitropolit

¹ Prișcu, în revista *Țara Bârsei*, III, Brașov, 1931, p. 335—40. Biserica de lemn Sf. Nicolae din Șcheiul Brașovului [dispărută] era cel puțin din 1399. *Ibid.*, p. 336, după scrisoarea papei Bonifaciu al IX-lea din 15 Dec. 1399.

² Iorga, *Scrisori și inscripții ardeleni*, II, p. 61—2.

³ Prișcu în *Țara Bârsei*, p. 338.

⁴ Tempea R., *Istoria beserecei din Șcheiul Brașovului*, ed. St. Stinghe, p. 5 și 174 și urm.

de Severin și Ardeal“, adecă dela Râmnic¹ — avea jurisdicțiunea asupra bisericii din Șchei, dela credincioșii căreia dispune să se încaseze niște pedepse. Poate într'un timp de sedisvacanță la Târgoviște, a ajuns biserica din Șchei sub „mitropolitul“ din Râmnic. Pe preoții români din Șchei neconținut îi întâlnim în diferite misiuni la Domnii din Țările române, trimiși de Sașii brașoveni, cari aveau cele mai întinse relații economice cu Țările-române.² Preoții aceștia se întorceau dela curțile Domnilor și boierilor români cu daruri bogate.

Omul Sibienilor era preotul din Rășinari, pe care-l întrebuințau pentru diferite misiuni la Voevozii din Țara-Românească. Așa cunoaștem pe popa Bratu, fiul popii Pătru cel bătrân din Brașov de pe la 1500,³ pe care-l aduseră Sibienii prin rugămintele din Brașov în Rășinari, și-l trimit la Mircea-Vodă, fiul lui Mihnea cel Rău, pe la 1510.⁴

La Brașov vedem pe Popa Toma; după ce a rămas văduv, se retrage la mănăstirea munteană: Rângăcirov, unde se călugărește sub numele Timoftei.⁵ Uneori se aduceau la biserica din Șchei preoți din Muntenia, cum e cazul cu Neagoslav din „orașul“ Floci de lângă Dunăre, care a fost apoi caterisit de mitropolitul Teoctist din Bălgrad și Luca fostul episcop de Buzău și acum la 1606 mitropolit în Târgoviște.⁶

Alexandru Vodă într'o scrisoare, din 16 Maiu 1572, zice că Vlădica Sava, ce fusese la Geoagiul

¹ Bogdan, *Relațiile Țării Românești cu Brașovul*, București, 1902, p. 308 no. 27.

² *Quellen zur Geschichte Kronstadt*, I—III, Brașov; și Hurmuzaki, XI, p. 783—842.

³ Meteș, *Cronica popii Vasilie din Șcheiul Brașovului în Drum drept*, I, p. 176.

⁴ Nicolaescu, *o. c.*, p. 15—6.

⁵ *Cronica popii Vasilie*, ed. Meteș, p. 177 și urm.

⁶ *Ibid.*, p. 178 și urm.

de sus, a zidit „după spusele boierilor noștri și cu voia Craiului răposat [Sig. Zápolya, deci înainte de Martie 1571] mănăstirea și vlădicia din Lancrăm [lângă Sebeș] împreună cu Ioan Mederat, Radu stolnicul, jupâneasa Stănilă, clucereasa Stanca, și Mihăilă vistiernicul cu banii lor, „când erau pribegi acolo“.¹

Se întâmpla, că unii dintre domni, pretendenți sau boieri, în pribegia lor ardeleană sau în îndeplinirea vreunei misiuni politice — în fruntea acestora era totdeauna câte un vlădică, de cari întâlnim foarte mulți amintiți în socotelile Brașovului — muriau și atunci trupul lor se îngropa în vre-o biserică românească ardeleană. Danciul vornicul de Brâncoveni, tatăl viitorului Domn Matei Basarab, a murit în 1595 în Bălgrad și a fost îngropat în biserică românească de aici de Mitropolitul Ioan, pe spesele Doamnei lui Mihai Viteazul Stanca, care era pribegă atunci, când soțul ei zdrobise oștirea lui Sinan pașa la Călugăreni, cheltuind cu înmormântarea lui Danciu 8 mii de aspri, în schimbul cărora primește dela văduva lui Danciu: Stana moșia Pireia din Muntenia. Mai târziu trupul lui Danciu fu ridicat și dus spre odihnă veșnică la mănăstirea olteană: Arnota.²

Tot în această biserică a fost înmormântat nenorocitul Domn al Moldovei Aron Vodă în vara anului 1597 „mort pentru cauza creștinătății și dinastia austriacă“, zice episcopul Dimitrie Napragy către împăratul Rudolf.³ Un raport italian ne spune la 30 Iunie 1597: „A murit Aron, prins în cetatea Vințului, unde Alteța Sa [Sigismund Bátor], îi îngăduise acum câteva luni să stea el și soția lui; și a

¹ Veress, *Documente relative la istoria Ardealului etc.*, I, București, 1929, p. 315—6 no. 381.

² *Analele Academiei Române*, VIII, [1888], sect. ist., p. 206 [inscripția de pe piatra de mormânt].

³ *Columna lui Traian*, 1874, p. 131.

poruncit să fie înmormântat în biserica românească din Alba-Iulia, cu solemnitățile ce obișnuiesc Românii pentru Domnii lor.¹

Acestea sunt pe scurt relațiile bisericești cu țările române până la 1600 prin cari s'au revărsat asupra noastră un neconținut ajutor bogat: moral și material din partea unor frați mai puternici și mai favoriți de soarte.

¹ Veress, *Erdélyország pápai követek jelentése*, Budapesta, 1910, pag. 295.

CAPITOLUL VI.

LITERATURA ȘI ARTA RELIGIOASĂ ROMÂNEASCĂ DIN ARDEAL PÂNĂ ÎN VEACUL AL XVII-LEA.

26. *Inceputul și răspândirea literaturii vechi religioase.* — Cine vorbește de trecutul bisericii românești trebuie să arate și partea mare sau mică a slujbașilor bisericii, pe care aceștia au avut-o în dezvoltarea literaturii și artei noastre religioase.

Preoțimea noastră în Ardeal ducea viața aspră a țăranului iobag; își câștiga pâinea de toate zilele cu boulenii și plugul în zile de lucru, și cu cărțile sfinte în zile de sărbătoare. Desigur că în împrejurări de acestea preotului îi rămânea puțin timp, ca să se ocupe și cu scrisul. Mănăstirile ce erau, sărăcicioase, trăind într'un mediu foarte modest, niciodată n'au putut deveni niște centre de cultură religioasă mai superioară. În modeste școli se învăța de călugări și preoți cetitul și scrisul cu litere cirile. Cu aceste litere s'au scris și tipărit toate manuscrisele și cărțile ce ni s'au transmis dealungul veacurilor. Fără cunoașterea acestor litere nu se poate studia bogata literatură bisericească fie slavonă, fie românească și care e atât de importantă.

Limba slavonă într'un anume timp din dezvoltarea poporului nostru [sec. X—XI] a inundat biserica, pe care a ținut-o încătușată câteva veacuri. Să nu ne gândim însă, că slavona se întrebuița exclusiv numai în biserică — vorbim de Ardeal —; nu, ci ea era folosită chiar și în cercurile oficiale săsești și ungurești până pela mijlocul veacului al XVI-lea.

Această întrebuintare era în legătură nu cu țările române, unde limba de stat era slavonă, ci cu afa-

A.A. A.	A. H. L.	X. H.	a, g, j = a.	v. o. o	z, b, a
B. B. B.	M. M	U. J.	a. b = b.	u. v. p.	u. ai
B. B. v	H. N	U. J. Ce	b. b = v.	f. f = z.	b = a
T. T. Gh.	O. O	M. S.	c. r = gh	c. h. s	g, s, t. ca
D. D. D	T. P	M. S.	z. h. A. v. d.	u. m. l.	a. a.
E. E. E	P. R	C. A.	i. i = e	s, y = u	u. = u
M. J.	C. P	A. A.	z, z = z	z. p = f	p. in
L. Z. Z	M. J.	J. In.	v. n = i	x, x = k	h. o. kta
J. J. J.	S. U	N. Ge	u. u. K = ca	o. o = o	j = co
K. R. C	ep. F.	Y. U	h. A = l	z. z = t	y. y = y
			h. m = m	z. z = c	v = no
			h. h = n	m. n = p.	f. = ge
				z. z = st.	v = u

Fig. 22. Alfabetul cirilic cu literile mari Fig. 23. Alfabetul cir. cu literile mici

cerile interne curat ardelenesti. Așa niște țărani din Săcele [lângă Brașov] scriu o judecată în slavonește; tot în această limbă scrie cătră brașoveni judele Făgărașului Mailat.¹ Judele săsesc din Bistrița la 1564 dă o judecată în slavonește, privitoare la niște hotare ale țăranilor din satele vidicului acestui oraș.² În slavonește făceau însemnări pe dosul unor documente

A az = 1	I I = 10	P riță = 100
B vede = 2	K caou = 20	G slovo = 200
Γ glagoll = 3	L liude = 30	T tverdu = 300
A dobru = 4	M mistate = 40	O y u = 400
B rest = 6	H vaș = 60	Φ ferta = 500
S zialo = 6	Ž osti = 60	X heru = 600
Ž zemble = 7	O ov = 70	V psi = 700
H lja = 8	Π pocol = 80	Ω ot = 800
Ω thita = 9	Y oerv = 90	U ti = 900

Fig. 24. Alfabetul cir. literile mari și valoarea lor numerică

¹ Bogdan, *Relațiile Țării Românești cu Brașovul*, ed. 1902, pag. 315—6 no. 35—36.

² Iorga, *Documentele Bistriței*, II, p. 113 no. XI.

niște nemeși din țara Hațegului în veacul al XV—XVI-lea.¹

În Maramureș, cei 12 membrii din scaunul de judecată din târgul Sighetului, jupâni și nemeși „dau știre tuturor“ în limba slavonă, la 1 Maiu 1404, că „Balița Voevod și Drag Meșter au zidit biserica Sf. Arh. Mihail în țara Teresului“ și au dat „din uricul lor“ trei sate acestei „mănăstiri“ Sarvasău cu o moară: Taras, Crnvcic și Cruseva, moara fiind în „țara Câmpulungului“ la Săpânța, unde se varsă râul Săpânța în Tisa“.²

Prin urmare limba slavonă nu se oprea exclusiv la biserică, ci era cunoscută și întrebuințată într'un cerc mai larg chiar și în Ardealul latin.

Unii dintre preoți știau binișor limba slavonă, o întrebuințau în scris, copiind cărțile bisericești de lipsă pentru slujba bisericească. Nefiind tipar, cărțile bisericești se răspândeau prin copii făcute de preoți mai iscusiți, sau de călugări dela mănăstiri, cari aveau timpul necesar pentru a se ocupa cu astfel de lucrări, cari cereau multă trudă și timp. Preotul ajutat de vre-un cântăreț, doi țărani, cari și-au putut însuși mai repede, memorizând, cântările bisericești în slavonește, săvârșiau slujba dumnezeiască în zi de Duminecă și sărbătoare. Din toată această slujbă făcută într'o limbă străină, credincioșii nu s'ar fi ales cu mult, dacă nu li s'ar fi dat și unele explicări necesare în limba lor. Astfel preotul sas din Bistrița — deci unul trăit în mijlocul Românilor — Adalbert Wurmloch într'o scrisoare din 1546, către prietenul său din Breslau [în Germania]: preotul

¹ *A hunyadmegyei régészeti és történelmi társ. évkönyve*, vol. [?].

² Iorga, *O mărturie din 1404 a celor mai vechi moldoveni*, în *An. Ac. Rom.*, secț. ist., VI [1926], p. 70. — Popa Simion din Halmagiu [jud. Arad] pe vremea lui „Iancul Voevod“ Hunyadi, la 1450, scrie cele patru evanghelii în limba literară sârbească din Macedonia, cf. Bărbulescu, *Relations des Roumains avec les Serbes, les Bulgares*, Iași, 1912, p. 192.

Ioan Hesus ne spune: „Românii nu cetesc epistolele sf. Pavel și Evanghelia în limba lor, ci într'o limbă străină [slavonă] pe care n'o înțeleg mirenii, ci le-o explică preotul lor”.¹ Se petrecea în acelea vremuri îndepărtate acelaș lucru ca în zilele noastre cu Românii din Secuime, cari vorbesc ungurește, slujba li se face în românește, iar predica, tâlcul evangheliei, în ungurește. Credința cu toate acestea se păstrează.

Credincioșii români în epoca slavonă a bisericii își făceau rugăciunile tot în românește, iar explicarea sf. Scripturi o aveau în icoane vizibile, zugrăvite pe prapori, sau pe pereții bisericii, cari influențau neconținut vieța religioasă a strămoșilor noștri. Scene din biblie prin exemple vizibile pe icoane din biserică îndemneau la fapte bune și amenințau cu pedeapsă pe păcătoșii acelor vremuri bătrâne.

Nu se poate vorbi în împrejurările acestea umile de o preoțime deplin conștientă de marea ei datorie întru păzirea sufletelor credincioșilor ei, neconținut asaltate de învățăturile religioase ale altor popoare. Lipsa unei culturi solide teologice în trecut a preoțimii române de o parte, de alta toleranța proverbială a Românilor, pe lângă împrejurările vitrege greu de schimbat, au fost cauzele, că între credincioșii bisericii noastre ortodoxe au prins rădăcini tot felul de erezii, ale căror urme se pot observa până astăzi.

Acum în urmă prof. N. Cartoian, răzimat pe o largă și adâncă informație, arată cu precizie în cartea deosebit de valoroasă: *Cărțile populare în literatura românească*² [I, București, 1929], că vechile povestiri religioase, răspândite de preoții noștri în popor încă din evul mediu, n'au nimic din ereziile

¹ Foia pentru minte, inimă și literatură, Brașov, 1847, no. 52; și Revista critică și literară, II, Iași, 1894, p. 260-63.

² Vol. I [p. VIII+271+15 planșe] din cartea lui Cartoian cuprinde epoca influenței sud-slave.

bogomilice, ci sunt cu mult mai vechi. Ele au fost puse în circulație încă în cele dintâi secole ale erei creștine, revărsându-se asupra tuturor neamurilor din sud estul european și astfel și asupra poporului român, care le-a ascultat cu mult interes, fiind cucerit și stăpânit pe urmă de ele. Aceasta pentru motivul, că „în ciclul primelor legende, traduse în limba noastră, se găsesc câteva, care vădesc destul de clară preocuparea de a întări în sufletul poporului, sentimentul religios, îndreptându-i gândul creștinesc, dincolo de această trecătoare viață pământească. Sunt legendele apocaliptice, în care preținșii autori — de obicei un patriarh, un profet sau un apostol — descopere tainele lumii dincolo de moarte, pe care le-au aflat prin miracolul unei viziuni cerești. Scrise într'un stil bogat în simboluri, menite a spori impresia de mister, dar cu accente pline de energie, cu sfaturi mângăitoare și cu strașnice amenințări, apocalipsele descriu necruțătoarea judecată din urmă, chinurile îngrozitoare pe care le îndură în lumea cealaltă, în râurile de foc și de smoală înfierbântată ale infernului ceice și-au trăit viața în păcate, precum și veșnica odihnă și fericire, care așteaptă în grădinile înflorite ale raiului, pe ceice, în lumea pământească, și-au trăit toată viața în cinste și dreptate. Prin natura cuprinsului aceste „memento mori“, pline de colorit, au sguudit adânc sufletul popular și au lăsat urme, care dăinuiesc până astăzi, în pictura religioasă și în arta populară, în tradiții și superstiții, în colinde și descântece, în basme și proverbe; ba chiar, după cum am văzut — observă cu deplină cunoștință a lucrurilor dl Cartoian¹ — și în toponimele și onomastica populară“.

Povestirile acestea religioase, numite apocrife²

¹ Cartoian, *o. c.*, I. p. 60—1, 264.

² Cartoian, *o. c.*, I, p. 14 precizează, că „termenul *apocrif* — dela grecescul ἀπόκρυφος [opus lui φανερός = manifestus, publicus, vulgatus]

s'au păstrat în poporul de jos prin tradițiune orală, care trecea dela om la om, dela o generație la alta, până în ziua de astăzi, scriindu-se abia prin veacul XV ori XVI-lea. Influența apocrifelor asupra păturei noastre țărănești a fost deosebit de mare și trainică, predispunând-o la un fatalism resignat și la o mulțime de superstițiuni deșarte, cari îi întunecă credința adevărată. Apocrifele au avut în trecut, ca și astăzi, o mare trecere în sinul poporului dela țară, care le cetește și le ascultă cu multă atențiune și plăcere, fiindcă îi dau lămuriri într'o formă potrivită cu priceperea poporului, deși greșite, la o mulțime de întrebări și lucruri biblice de cari se interesează orice om. Biserica noastră oficială totdeauna a respins și a combătut aceste cărți apocrife, ca false și periculoase pentru adevărata credință a unui creștin. Cu toate acestea și printre preoți erau de aceia — poate că mulți — cari ascultau și propagau cu plăcere aceste povestiri religioase, despre a căror valoare ei nu-și puteau da seamă.¹

Un preot ardelean, poate mai curios și cu un condei mai dibaciu, s'a apucat într'o bună zi din veacul al XV-lea și a copiat aceste apocrife după tradițiunea orală românească din popor, sau le-a tradus în românește de pe niște copii slavone. După acest preot sau independent de el, alții au început să scrie pe hârtie ordinară tot mai des aceste povestiri miraculoase și a le răspândi între oamenii satelor, supuși la atâtea nevoi. Fiind manuscrisele făcute pe un material de hârtie

— s'a dat din primele veacuri ale creștinismului de către Părinții bisericii unor cărți despre care nu se pomenise nimic până atunci și care apăreau deodată, din diferitele părți ale lumii creștine, sub numele plin de faimă al unei personalități din Vechiul sau Noul Testament, cu pretenția că dețin învățătura înedită a unui profet, a unui apostol sau chiar a Mântuitorului.

¹ Vezi despre influența învățăturilor din literatura apocrifă în formula de jurământ românesc articolul lui Sulică N., *Formula Jurandi Valacika în Programul gimnaziului român ortodox din Brașov, 1901—2*, pag. 5—14.

inferior, și întrebuințate des, ele s'au distrus cu timpul; așa avem numai câteva manuscrise dela finea sec. al XVI-lea sau dela începutul veacului al XVII-lea,

ПОСЛАНІЕ СВЯТЫХ АПОСТОЛЪ И СВЯТЫХЪ
 ДЕЛА ТРОУЧЕРЮ КЪ СЪ АТРОУ ІЕРІМЪ . ПОВѢСТА
 БЫВШАЯ ДИВНА ВЪ СІИХЪ ГРАДѢ ІЕРІМѢ .
 ВЪ СЪ СЪ ПОВѢСТА СТЕФАНУ ДЕДЕМЪ АТРОУ
 СФАНТА ЧАТАТЕ ІЕРІМОУ ЛОУН . АТРОУ А
 ПИЦѢ ЛН . ВЪ СЪ ПРЪВОЕ СЛОВО СЪТВОРИ
 ТЮ ИСПОВѢДАТИ ѠВЕЛИКОУЮ . АТРОУ
 КУ ВЪ МТѢ ФѢЧЕ ШИ СПУСЕ ДИМАРЕ МИНУ
 НЕ . ЕЖЕ БЫ КЪ СІИХЪ ЦРКВИ . ВЪ ГРАДѢ ІЕ
 РІМѢ . ЧЕ ФѢ АТРОА СФАНТА ВЕСѢРЕКА .
 АТРОА ЧЕ ЧАТАТЕ ІЕРІМЪ АУ . СЛЫШИТЕ ЛЮБЕ
 ТКО ЛЮБИЛ ГАЖБИНА . И КРОТОСТІА .
 ЕЖЕ СЪТВОРИТЬ СЪ ДУБЛА ПИЩА ЛЖИКАВАА .
 А СІУ ТАЦИ ѠА МЕНИ ЮБИТОРНЛА ѠА
 МЕНИ АДЖКОУ ШИБЛЖНА ДЪЦЕЛЕ ЧЕ ФѢЧЕ .
 АДЪЖА . ДЕРЕПЪ ЛХИ КРЪЛЕНОВА СТРЕЧЕЛЕ

Fig. 25. Codicele dela Ieud: «Scriptura dela I. Hr cătră oameni, căzută în Ierusalim

care cuprind astfel de apocrife. Deși manuscrise, cum zic, nu s'au păstrat decât acestea, totuși urmele de limbă ne arată o vechime de cel puțin 100—150 de ani dela scrierea manuscriselor păstrate. Cel

dintâiu cunoscut a fost scris de popa Grigorie din satul Măhaciu nu departe de Turda Ardealului pela 1600. Grigorie ne spune, că cea dintâi poveste a scris-o „în luna lui Martie, 19 zile, în zilele regelui Sigismund Báthory, când fu bătut Mihaiu-Vodă la Mirislău, anui dela Adam 7108, dela nașterea lui Hristos 1600“. Părintele Grigorie, se vede, a stat nemișcat la grozava nenorocire alui Mihai Viteazul dela Mirislău, copia înainte poveștile miraculoase, cari au avut influință asupra copiatorului întru atâta, încât a uitat să spună până și adevărul privitor la timpul când și-a început manuscrisul său, căci lupta dela Mirislău a fost în 18 Septemvrie. Manuscrisul popii Grigorie se mai numește și „Codicele sturdzan“.¹

Alte două codice care cuprind aproape aceleași povestiri, ca și cele copiate de popa din Măhaciu și au o vechime de limbă ca și Codicele voronețean și Psaltirea scheiană, sunt: Codicele Teodorescu și Marțian.² Mai avem Codicele dela Ieud [din Maramureș],³ cel dela Cohalm,⁴ și dela Năsăud.⁵

În cuprinsul acestor codice, în deosebi în cel sturdzan care e cel mai bogat, găsim toată literatura aceasta apocrifă așa de răspândită în popor. Din

¹ Publicat de Hașdeu, *Cuvente den bătrâni*, II, București, 1870, p. 21 și urm.

² Publicate de Drăgan N., *Două manuscripte vechi: Codicele Teodorescu și Codicele Marțian*, ed. Acad. Rom., București, 1914, p. 88—9, 165—6 188—9. Codicele Marțian a fost copiat de popa Simion Mitrofan din Feneșel [1791], nu departe de Măhaciul popii Grigorie. *Ibid* p. 171—2.

³ Descoperit de A. Bârseanu, *An. Acad. Rom., secț. lit., seria III, vol. I* [1923], p. 33—4); publicat de I. Bianu, *Texte de limbă din secolul al XVI-lea*, III, ed. Acad. Rom., secț. lit., 1925; și observațiile lui Drăgan, *Dacoromania*, IV, p. 091—1101.

⁴ Publicat de Simionescu Efrosina, *Monumente literare vechi. Codicele dela Cohalm, 1592*, Iași, 1925. Dl Drăgan în *Anuarul institutului de istorie națională*, V, Cluj, 1930, p. 552 nota 1 și *Dacoromania*, VII, București, 1934, pag. 306 no. 1, arată că acesta după mărcile de hârtie, e copiat în a doua jumătate a sec. al XVII.

⁵ Studiat de Drăgan cu *Dacoromania*, III, Cluj, 1923, p. 472—503.

cea apocaliptică avem: Apocalipsul Sf. Pavel, Călătoria Maicii Domnului în raiu, Epistola Domnului nostru Isus Hristos sau legenda Duminecii, Moartea lui Avram și Sf. Ioan Bogoslavul, apoi legendele biblice ca de ex. Prorocirea Savilei, și legendele hagiografice, cari cuprind vieți de martiri și asceți, ca de ex. Legenda sf. Sisimie [Sisoie], Legenda sf. Vineri sau sf. Paraschiva, și vieța sf. Alexe.¹ De literatura astrologică de prevestire, ca și de cea profană și de romanele populare, toate cu conținut moral, ne vom ocupa mai departe în alt capitol.

Legendele acestea au cucerit mult sufletul poporului nostru bun și naiv; așa s'a ajuns în vechime, și în unele provincii în deosebi, să aibă un cult deosebit pentru sfântul Pavel, încât în veacul al XVI-lea se zice, că Românii se țin de „legea lui sf. Pavel“. Cel dintâiu, care ni-a transmis această știre interesantă, n'a fost solul ardelean Sasul Gheorghe Reichersdorf, trimis la Petru Rareș în Moldova, ci un Român, vistiernic al Moldovei și pârcălab al cetății ardeleni Unguraș: Mateiu. Acesta reprezintă cu multă demnitate Moldova, în numele lui Petru Vodă Rareș, la pacea din Oradea-Mare [6 Septembrie 1538]. Aici se întâlnește boierul moldovean cu arhiepiscopul Ioan Wese de Lunden, căruia îi spune, că Românii moldoveni să țin de legea sf. Pavel. Numitul arhiepiscop înseamnă despre delegatul Moldovei: „Mateiu este în adevăr foarte modest, foarte bun, pe lângă acestea prudent și cu destulă pricepere în purtarea afacerilor, încât ca el nu este unul în acest regat al Ungariei“.²

¹ Fiecare din aceste legende e analizată pe larg în cartea lui Carotjan, p. 60—170.

² Vezi *Monumenta Hungariae Historica*, Diplomataria, I, Pesta, 1857, p. 368. — Reichersdorf notează așa [în *Tezaur de monumente istorice*, III, București, 1861, p. 137]: „După cât spun ei, au păstrat din capul locului și până astăzi legea Sf. Pavel, cu multă venerație și evlavie.“

Prin urmare cele dintâi manuscrise românești cuprindeau copierea sau traducerea acestor povești apocrife, răspândite deopotrivă printre preoți și credincioșii lor încă prin veacul al XV-lea.¹

27. *Husitismul și cărțile sfinte în românește.* — O literatură religioasă, vrednică de acest nume, în limba românească, se naște în urma unor influențe apusene bisericesti asupra Românilor din Ardeal. Cea dintâi e influința husită din partea întâi a veacului al XV-lea, venită din Boemia.

Husitismul a cucerit o bună parte din locuitorii din nordul Ungariei și al Ardealului.² Intre noii convertiți erau și Români din acestea ținuturi, pe cari multa suferință și nedreptate zilnică îi făcu să adereze la propaganda husită. Ideile husite conveniau mult bieților iobagi români, cari iau parte la răscoala din 1437, în care ușor se deosebește ura contra nobililor și episcopilor catolici lacomi de dijme și muncă străină în folosul lor. Această ură caracterizează îndeosebi mișcarea husită.

Husiții pretutindeni propagau învățăturile lor în limba vie a popoarelor și cereau, ca Psaltirea, Testamentul nou, să se predice în limba credincioșilor, nu în limbele: latină, slavonă, din care ei nu înțeleg nimic. Pretutindeni unde răsbătu husitismul, cuvântul lui Dumnezeu fu prefăcut în limba popo-

¹ Russo D., în *Studii bizantino-române*, București, 1907, p. 3—27 a arătat cel dintâi, că „Cugetările din ora morții“ din Codex sturdzan, [Hașdeu, o. c. II. p. 449—81] nu sunt bogomilice, ci traduceri din cărțile bisericesti ortodoxe: Molitvelnic, Dioptra și Viața Sf. Vasile cel nou,

² Vezi despre lățirea husitismului în Ardeal prin studenți și preoți unguri și sași cari au studiat la Praga studiul învățatului ceh I. Macurek, *Husitismul în România*, în *Revista istorică*, 1928, p. 41—4, care e un scurt extras dintr'un studiu mai întins apărut în limba cehă, în Brno, 1927. Vezi numele alor vre-o 10 studenți sași și unguri la Universitatea din Praga la finea sec. XIV și la începutul sec. XV-lea publicate de Drăgan în *Anuarul institutului de istorie națională*, IV, Cluj, 1929, p. 41—20.

rului. Mare și rodnică inovație! Cehii, Ungurii, Polonii își căpătară cărțile sfinte în limba națională.

Dl N. Iorga¹ a arătat cel dintâiu, că propaganda husită a dat îndemnul pentru cele mai vechi traduceri ale cărților sfinte slavone în limba românească, încă în întâia jumătate a secolului al XV-lea.² Cărțile sfinte s'au tradus în acea parte a României, unde ea era mai mult supusă la greutăți și lipsită de adevărată îngrijire duhovnicească și anume: în Maramurăș sau în părțile sudice ale acestui ținut românesc. Traducătorul, sau traducătorii anonimi — au tradus Psaltirea, Evanghelia și Faptele Apostolilor — din slavonește, au fost de sigur niște preoți din satele numitului ținut „căci în alegerea și orânduirea împrumuturilor, în natura cuvintelor streine, în noțiunile de cultură ce se străvăd prin tălmăcire, se recunoaște“ mediul, în care trăia sau trăiau acești întâii traducători români ai cărților sfinte în românește.

Traducerile originale ale acestor cărți sfinte dinainte de 1450 nu ni s'au păstrat decât în copiile lor din veacul următor, cari circulau dintr'un ținut românesc în altul; copiile cunoscute s'au aflat în niște mănăstiri din Moldova. „Dacă însă aceste cărți s'au păstrat, — zice dl Nicolae Iorga³ — aceasta se datorește caracterului lor neașteptat, ciudat întâi, și apoi și faptului, că ele destăinuiau cetitorilor, într'o formă oricât de puțin desăvârșită, înțelesul acelor mântuitoare cuvinte slavonești, pe cari gura preotului drept-credincios le

¹ *Istoria literaturii religioase până la 1688*, București, 1904, p. 15-41, și ed. II, vol. I, Văleni, 1925, p. 100-124.

² Intr'un studiu judicios Candrea (*Monumentele cele mai vechi de limba românească în Noua revistă română*, București, 1901, p. no. 36-7, pp. 533-41, 14-24), a arătat cel dintâiu vechimea acestor traduceri românești, punându-o între anii 1425-50.

³ *Istoria literaturii religioase*, p. 21.

rostea în biserică, fără ca mintea lui chiar, în cele mai multe cazuri să le priceapă. Cine nu era bucurios să știe cum a plâns David nenorocirile sale și chinurile sufletului său, cum a trăit în vechimea cea mai mare poporul ales de Dumnezeu, cum s'a desfășurat pe pământ vieța acelui ce a luat asupra-și păcatele omenirii, cum au vorbit către „neamurile“ păgâne apostolii lui Hristos, răspânditori ai adevărului? Scriptura e astfel, încât fiecăruia i se poate părea că e vorba într'ânsa de îndoielile, de muștrările, de suferințele și de căința lui însuș, și o bucurie fără păreche trebuia să cuprindă atâtea suflete simple, când pentru întâia oră își vedeau simțirea și gândul îmbrăcat în cea mai strălucitoare formă a poeziei răsăritene“.

Copii, după vechile manuscrise din epoca husită, ni s'au păstrat următoarele:

a) *Psaltirea scheiană*¹ numită așa după Sturdza Scheianul care a dăruit-o Academiei Române, s'a păstrat în trei manuscrite din veacul al XVI-lea, dintre cari unul are în fața textului românesc și cel slavon. Manuscrisele acestea sunt ardelenene sau făcute după cele ardelenene, cum arată limba. După o copie de acestea a tipărit Coresi la 1570 o *Psaltire românească*, iar la 1577 una *slavo-românească*; fără a recurge la original, reproduse — modernizând ortografia și eliminând unele cuvinte uzate sau neînțelese și dogma apuseană cu „filioque“ — copia vechiului manuscris din vremea husită. Din Testamentul vechiu afară de aceasta nu s'a tradus nimic, fiindcă husiții n'aveau aceeaș iubire pentru el ca pentru cel nou, pe

¹ Candrea în studiul său despre *Psaltirea scheiană*, pe care o și publică, București, 1916, p. XCIV, ne spune că a fost scrisă în mănăstirea Peri (din Maramureș) în jurul anilor 1500–1520, și luând de bază la fixarea datei și ancora, ca marcă a hârtiei, pe care e scrisă *Psaltirea*. Data aceasta cu noi argumente e aprobată de învățații filologi din Cluj Sex. Pușcariu și N. Drăgan în *Dacoromania* III, Cluj, 1923, p. 471, nota 1, și 928–9.

a reprodus cu tiparul un Praxiu de felul codicelui manuscris dela Voroneț.¹

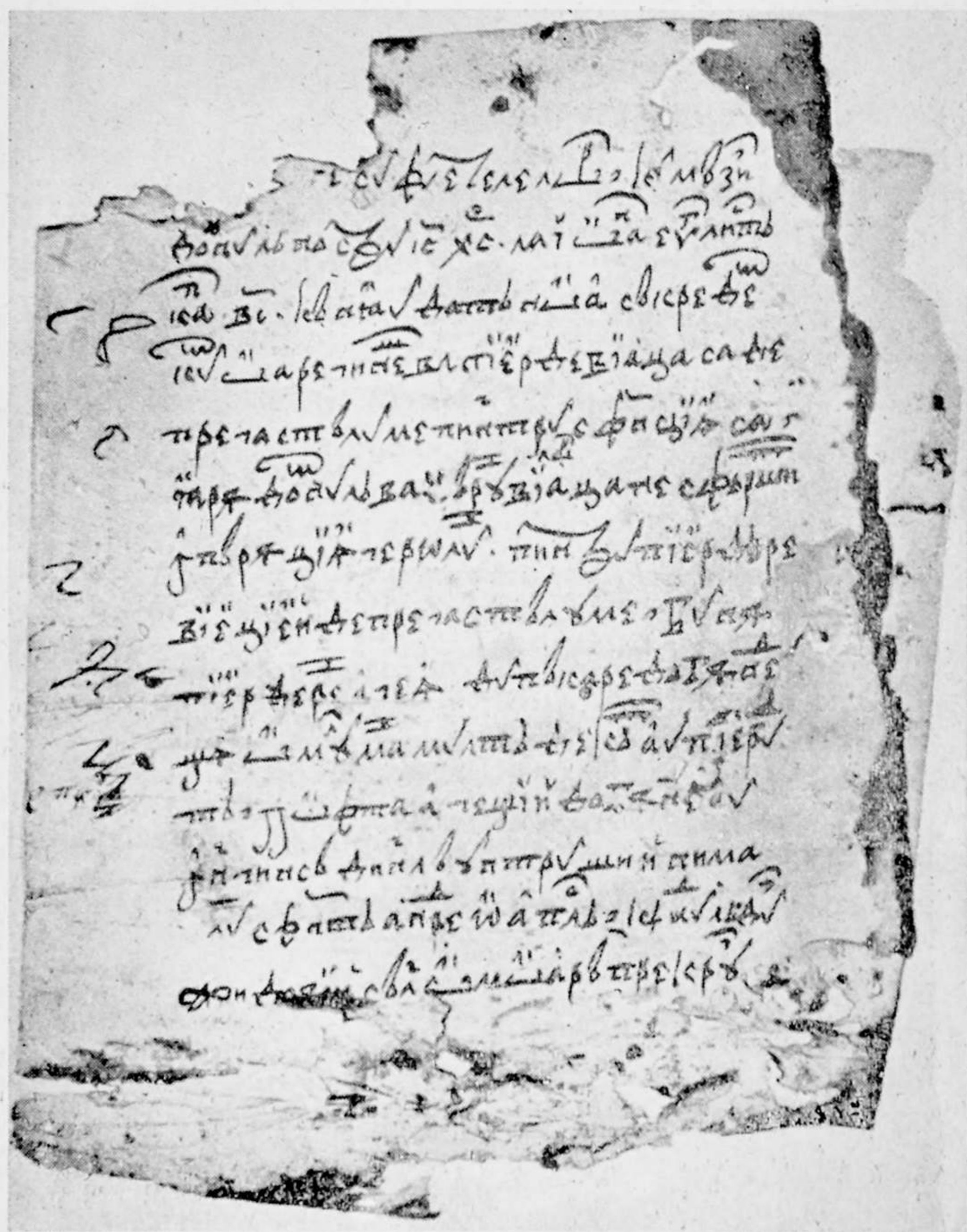

Fig. 28. Cazanie m ss. de pe la 1600

¹ Vezi studiul comparativ între Apostolul lui Coresi și Codicele voronețean de Al. Rosetti în revista *Grai și suflet*, I, București, 1923, p. 101—6.

тѣлѣ тѣснѣи прѣбываюче . и сѣ
 вѣи не сѣржаще мѣнѣе тѣе .
 дракѣ аднелоутириле . ѿтѣржѣ вѣриле сѣри
 кѣтѣи ѣ вѣрѣле ѣ жѣ боаіле .
 тѣи нѣлѣ , хрѣіи нѣлѣ . ѣтѣ ѣ жѣ тѣри лѣ пѣлѣ
 ѣтѣлѣ .
 хундѣрѣ бѣціа ісѣхунѣи пѣи гѣ жѣ нѣрѣ .
 ателора тѣлѣ тѣе пророчесѣсѣвоаі .
 ісѣхунѣи нѣн
 ітѣ жѣ нѣшѣ ісѣхунѣ тѣлѣ тѣнѣ фѣтѣлѣ
 вѣдѣ жѣ нѣдн : — ісѣнѣщѣ . вѣтѣо .
 ітѣ лѣ оу дѣ ісѣхунѣ
П флѣтѣ тѣе . драгѣтѣ ісѣхунѣ боу ісѣхунѣ .
 пѣтѣ нѣ ісѣхунѣ нѣ гѣ жѣ рѣ жѣ дѣре бѣтѣ мѣтѣ
 тѣ ісѣхунѣ тѣлѣ .
 ісѣрѣднѣ ісѣхунѣ жѣ нѣдѣ жѣ е вѣтѣрѣднѣ нѣтѣре .
 ісѣрѣлѣ тѣ ісѣхунѣ дѣлѣ тѣ ісѣхунѣ нѣ лѣ хѣ
 ісѣрѣднѣ оу бѣ жѣ тѣ нѣ нѣрѣ жѣ .

Fig 29. Apostol mss. din 1550–1600

c) *Evangelia* încă va fi fost tradusă în românește, tot pe vremea husiților, dar până acum nu s'a aflat nici un manuscris original sau copie.

Astfel husitismul a avut darul de a da naștere celor dintâi traduceri ale cărților sfinte în românește, punând temelie limbei literare românești.¹

28. *Tipăriturile românești și slavone din Ardeal în veacul al XVI-lea.* — Valurile tumultoase ale învățăturilor lui Luther și Calvin, cari au răscolit adânc biserica apuseană, au atins cu unda lor cea mai îndepărtată și biserica Românilor din Ardeal, prin mijlocirea Sașilor luterani și a Ungurilor cal-

¹ Pe larg despre aceste cărți din epoca husită Iorga, *Istoria literaturii religioase*, p. 18—41: Pentru teoria lui Iorga cu husiții e Sex. Pușcariu (*Istoria literaturii române. Epoca veche*. Sibiu, 1930, p. 64—73, 220—1) și alți învățați. Despre două manuscrise românești: Apostolul și *Evangelia*, afirmativ mai vechi ca cele dela Voroneț și Șcheia, vezi Iorga, *Câteva documente de cea mai veche limbă românească (sec. al XV-lea și al XVI-lea)* în *An. Ac. Rom.*, secț. lit. 1905—6, p. 99—112, unde publică fragmente din ele [Vezi aici Fig. 28—29].

O. Densușianu, *Histoire de la langue roumaine*, II, Paris, 1916, p. 7, atribue începuturile literaturii române influenței luterane din sec. al XVI-lea. Aceeaș părere e susținută de Al. Rosetti în *Graiul și sufletul*, I [1924], p. 252—54 și alte studii ale sale filologice, fixând data traducerilor între 1530—1561 în nordul Ardealului și în Maramureș.

Prof. I. Bărbulescu în studiul *Calvinismul și începutul de a se scrie românește* în revista *Convorbiri literare*, XXXIV, București, 1900, p. 853—77 spune, că îndemnul de a traduce cărțile bisericesti în românește ne-a venit dela catolici în veacul al XV-lea.

În timpul din urmă prof. Drăgan, răzimat pe cercetări limbistice, a emis o nouă teorie relativ la scriitorii sau copiștii unora dintre textele cele vechi românești din epoca husită și anume că ele au fost făcute de un Sas husit. [Vezi studiul său din *Dacoromania*, III, 1923, p. 472—508, 913—929]. Această teorie pare a fi aprobată de Const. Lăcea și Sex. Pușcariu în: *Copiștii Psaltirii scheiene* în *Dacoromania*, III, p. 416—471 [și nota 1 de Pușcariu]. Sextil Pușcariu în *Istoria literaturii române, epoca veche*, ed. II, Sibiu, 1930, p. 222 zice că teoria lui Drăgan e „puțin probabilă”. — Vezi contra acestei teorii observațiile competente ale filologului Al. Rosetti în *Graiul și sufletul*, II, București, 1925 p. 167—179.

vini.¹ Unul din principiile acestor doi mari reformatori era, ca și al lui I. Hus, de a propovedui și a tipări cuvântul lui Dumnezeu — Sf. Scriptură — în limba vie a poporului. Aceasta a adus un folos, anume: după vechile manuscrise românești, Români și-au avut cărțile sfinte tipărite în limba lor, deși cu unele învățături eretice despre cari preoții români în simplitatea lor nu-și dădeau seama pe atunci.

Sașii, ca negustori, aveau în vedere câștigul bănesc prin tipărirea în românește a cărților sfinte și nu câștigarea sufletelor „Blochilor“, pentru cari ei aveau un adânc dispreț. În Sibiu apare la 1544 cea dintâi carte românească: Catehismul luteran. Ingrijitorul tiparului a fost un Filip Maler,² pe care adeseori îl întâlnim trimis în solie în Țara-Românească. Pentru lucrul său de supraveghetor, magistratul sibian îi dă 2 fl. Traducătorul Catehismului e de sigur un preot român din Rășinari, unul din urmașii popii Bratu, adus din Șcheiul Brașovului. Preoții din Rășinari erau oameni cu carte și destoinici, aveau acelaș rost la sfatul orășenesc al Sibiului, pe care îl aveau dincolo la Brașov preoții români din Șcheiu. Popa din Rășinari era nu numai talmaciul și scriitorul de slavonește și românește al Sibiului, în relațiile cu Țările române, ci și omul de încredere care îndeplinea diferite misiuni însemnate la Domnii și boerii acestor țeri în numele orașului săsesc, ca bunăoară popa Bratu. În socotelele Sibiului aflăm la data 30 Noemvrie 1495 această

¹ Numele studenților sași și unguri la universitățile din Praga și Cracovia în sec. XIV—XVI-lea (în *Dacoromania* IV, p. 419—2); studenți de nobili români din Ardeal și Ungaria la universitățile din Viena și Cracovia în veacul al XIV și XVI-lea. *Ibid.*, p. 420—22.

² În Moldova tipărește un Tetraevanghelier „Filip Moldoveanul“, la 1546, pe care dl Iorga îl identifică greșit cu zugravul Filip dela Sibiu, cf. *Revista istorică*, VII, Văleni, 1931, p. 25—6.

însemnare deosebit de prețioasă și neșemnalată până acum: „Preotului valah pentru diferite scrisori scrise în acelaș limbăgiu [românesc] magistratul orașului i-a dat 1 fl.¹ Această e cea mai veche dovadă contemporană, autentică, despre întrebuințarea limbii românești în scris încă în veacul al XV-lea. Deci preotul din Rășinari, care talmăcia și scria scrisori românești și slavonești, e traducătorul Catehismului din 1544.

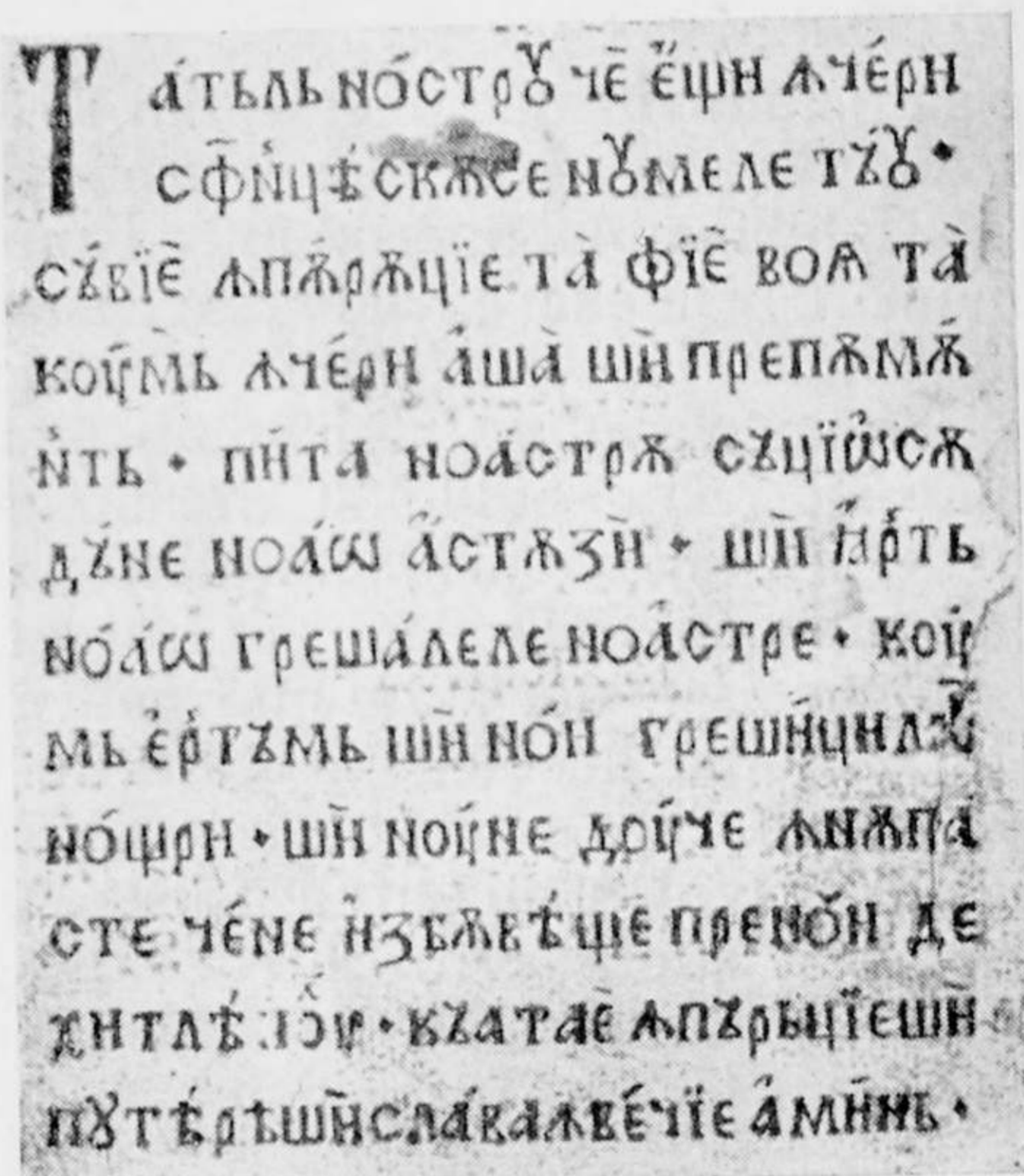
Poate să fie adevărate spusele, din 1546, ale preotului sas din Bistrița Adalbert Wurmloch, despre răspândirea Catehismului luteran între Români: Mulți preoți români îl primesc ca un „sacrosanct“, mulți însă îl condamnă. În orice caz o răspândire largă cu urmări trainice n'a avut Catehismul, deși Sașii din Brașov tipăresc o nouă ediție a Catehismului sau un altul în primăvara anului 1559 sub titlul: „Intrebarea creștinească“ descoperit de Andreiu Bârseanu într'un volum de manuscrise din satul maramureșean Ieud în 1921. În prologul acestei cărțițe de 122 pag. de tipar se spune că s'a făcut; „....cu știrea Măriei lu Crai [Sig. Zápolya] și cu știrea Episcopului Savei Țărâei Ungurești [dela Geoagiul-de-sus]... Și închinămu cinste și dăruim Sfinției tale Arhiereu i Mitropolitu Efrem [e din Târgoviște]“.²

¹ *Rechnungen aus dem Archiv der Hermannstadt und der sächsischen Nation*, I, Sibiu 1880, p. 195.

² Vezi A. Bârseanu, *Catechismul luteran românesc* în *An. Ac. Rom.*, secț. lit. I [1923], p. 33—40, Acest catehism tipărit a fost publicat în faximile de Academia Română, în 1925, de I. Bianu. Studii asupra lui de A. Rosetti în revista *Romania*, XLVIII, Paris, 1922, p. 321—334, și *Graiul și sufletul*, II, p. 251—60. — Sulică N. spune, că textul românesc al „Intrebării Creștinești“ din 1559 nu este traducerea fidelă a textului străin, ci este o prelucrare sau compilare după un text unguresc, cum dovedesc într'alte și construcțiile neromânești ale frazelor „Intrebării“, cari sunt mai curând ungurești, decât germane, cf. studiul din revista *Șoimii*, III, Târgu-Mureș, 1927, p. 27 [în extras. p. 5 și n. 1]; vezi și Drăganu *Dacoromania*, II, p. 582—92 și III, p. 930—37; Mazilu D., în *Diaconul Coresi*, p. 40 zice că

Popa Grigorie din Măhaciu reproduce acest catehism din 1559 în colecția sa de povestiri apocrife, cunoscându-l până acum numai din această copie, fără să-i știm anul tipăririi, a fost confundat cu cel tipărit la Sibiu în 1544 și încă nedescoperit.

Sub domnia pașnică și prietenoasă pentru Sași a lui Petrașcu Vodă cel Bun se așează la Brașov

Т АТЬЛЪ НОСТРОУ ЧЕ ЁЩИ АЧЕРИ
 СФІЦЕСКЖСЕ НОМЕЛЕ ТЪУ •
 СЪВІЕ АПЪРЖЦІЕ ТА ФІЕ ВОА ТА
 КОУМЪ АЧЕРИ АША ШИ ПРЕПЖМЖ
 НТЬ • ПНТА НОАСТРЖ СХЦІУСЖ
 ДЪНЕ НОАЩ АСТЖЗН • ШИ ПРТЬ
 НОАЩ ГРЕШАЛЕЛЕ НОАСТРЕ • КОУ
 МЪ ЕРЪЗМЪ ШИ НОН ГРЕШНЦНАЛЪ
 НОЩРН • ШИ НОУНЕ ДОУЧЕ АНЖПА
 СТЕ ЧЕНЕ НЗБЖЕЩЕ ПРЕНОН ДЕ
 ХНТАБ ІОУ • ВЗАТАЕ АПЪРЖЦІЕШН
 ПУТЪРЪШН СЛАВА ЖЕЧІЕ АМННЪ •

Fig. 30. Întrebarea creștinească 1559 (Tatăl nostru)

tipograful român de neam Coresi¹ venit desigur în acele clipe, când Domnul său și al Moldovei poposind în preajma Brașovului — unde Sașii îi ospătează bine — mergeau să așeze din nou în scaunul

„Într. creșt” e o compilație făcută de un localnic după un model străin. — Const. Lacea fixează data apariției „Întrebării creștinești” în primăvara 1559. cf. *Daco-romania*, V [1928], p. 900.

¹ Vezi despre familia lui Coresi documentele publicate de Nicolaescu St., în *Revista pentru istorie, filologie*, X, București 1909, p. 265—91.

domnesc din Cluj pe alungata crăiasă Isabela Zápolya. Nu sunt străini de venirea lui Coresi în Brașov nici preoții din Șchei de atunci: Toma și Dobre, cari deseori mergeau ca soli în Târgoviște.

Coresi și ucenicii săi, trecând la Brașov și în alte orașe ardelenene, au tipărit cu mult mai multe cărți decât cunoaștem noi astăzi. Dovadă că între lucrurile rămase de Petru Schiopul, mort în Tirol în 1594, aflăm amintite aproape 20 de cărți românești, cari fără îndoială nu puteau fi decât din cele tipărite în Ardeal înainte de moartea sa.¹

În Brașov se tipăreau cărți încă din 1556. În anul viitor apare aici un *Octoich mic* slavon tipărit de Oprea Logofătul și diaconul Coresi, din porunca lui Iohannes Benkner judele Brașovului. Epilogul păstrat pomeneste pe cei trei stăpânitori de atunci: Isabela și Ioan Sigismund fiul ei din Țara-Ungurească, Petrașcu Vodă din Țara-Românească și Alexandru Lăpușneanu din Moldova. Diaconul Coresi este ucenicul lui Oprea Logofătul, fiind pus după el, iar Oprea e ucenicul lui Dimitrie log. [Liubavici], nepotul lui Bodijar Vucovici, vestitul tipograf venețian.²

Jupânul Benkner câștigând probabil chiar el un manuscris românesc al evangheliei, îl pune la îndemâna lui Coresi și diacului Tudor, cari și încep lucrul în 3 Maiu 1560, tipărind până 30 Ianuarie anul următor, când apare *Evangheliarul românesc* în Brașov, care e traducerea celui slavon a lui Marcarie din 1512, cum s'a dovedit acum în urmă de Mazilu.³ Acesta era ortodox și n'avea nimic eretic,

¹ Hurmuzaki, XI. p. 555, 557.

² Bianu, *An. Ac. Rom.*, desbateri, XXXII [1909], p. 17—8. Octoiul slavon s'a tipărit dela 12 Iunie 1556. până la 14 Ianuarie 1557, cf. Mazilu, *Diaconul Coresi*, Ploești, 1933, p. 9—12 [se publică aici și epilogul].

³ *Diaconul Coresi*, p. 42—43. Evangheliarul acesta se tradusese înainte de 1559, căci la el se refer cuvintele din prologul „Intr. creșt.”. *Ibid.*, p. 10—12.

afară de limba românească, în care era tipărit, împiedecând răspândirea lui mai mult decât își închipuia judele săsesc, care zice în epilogul cărții: „Am avut multă jelanie pentru sfintele cărți creștinești tetraevgl. și am scris aceste sfinte cărți de învățătură, să fie popilor românești să înțeleagă, să învețe Români cine-s creștini, cum grăiește și sf. Pavel apsl. către Corinteni 14 capete: în sfânta biserică mai bine e a grăi cinci cuvinte cu înțeles decât 10 mii de cuvinte neînțelese în limbă străină. După aceia vă rugăm toți sfinții părinți, oare vlădici, oare episcopi, oare popi în a căror mână va veni acestea cărți creștinești, cum nainte să cetească, necetind să nu judece, nici să săduiască“.

Se vede că „Evanghelia românească“ în forma ei cea nouă nu prea se cumpăra, de aceia „jupânul Haneș“, în anul 1562, dă o ediție slavonă a Evangheliei, — o reproducere a celei din 1512 a lui Neagoe Vodă — îndemnat, zice „de dragostea Sfântului Duh și de iubirea sfintelor și dumnezeieștilor biserici“, ceea ce înseamnă pentru negustorul Benkner: câștig bănesc. Tipografi sunt tot cei dela ediția românească, cari au început tipărirea cărții în 24 Martie și au isprăvit-o în 13 Octomvrie 1562.

Apostolul sau Praxiul tipărit la 1563 de Coresi la Brașov, — aflat în parte în satul Lupșa din Munții Apuseni, la 1884 — reproduce „întorsura de demult“ a unui manuscris din epoca husită, ca cel dela Voroneț.¹

Ungurii calvini, cari înființaseră pentru Români o ierarhie bisericească în frunte cu un episcop, încă caută să întrebuițeze tipografia Sașilor brașoveni, tipărind cărți, pentruca astfel mai ușor să conver-

¹ Vezi despre un exemplar mai complet al *Apostolului* studiul lui Caradja Const., „*Lucru apostolesc*“ al lui Coresi dela 1563 în *An. Ac. Rom.*, sect. lit., II [1924], p. 545—555+3 faximile.

ТОЦНАМЪ АЧЕЛАНЪ ДХЪ СЪТРАЖОКЪ КЪРА
 ФН • ШН ДЪТІА ДЕ ЛЕНЕРЕ ЛВАЦЪ •
 КЪ ТРОЦПЪЛЪ СЕВА СКОЦЛА • МОРЦІНАМЪ
 ПОЦТРЕЗН • СКЪ ЛАСЕВЪ НЕ ПОЦТРЕЗН •
 ДОЦПЪ АДЪМНЪЛЪН ДОЦЛІЦЪ • ЛВІЕРЪ
 ДЕЛ СКЪЛАТЪЛЪ ЛЪ ХС ІПАНСЕВА • ШН
 ЛА СФРЪШНТЬ • МЖЛГЪЮАСЕ КЪ ВІНТЕ ДЕ
 НЪРАВЪРН СКРІСЕ • ШН ДЕ СЛОЦЖЕ ЧЕБ
 КЪ ТРЪ СФНЦН ЛВЪЦЪ • ШН АША СФРЪ
 ША ТРЕМЪТЕРЪ • **УХ ТРА ВОРИФТИН** •
ТРА ТРЕМЪТЕРЕ • **ІСФНТОУ АСОЦАЛОУ** •
ІАІ ПАВЕЛЪ • **ВТОРЪ І НЕДЕЛЕ** •
 АВЕЛЪ КЕМАТЬ АПЪЛЪ ЛЪ ІС ХС
 КОУ ВОМ ЛЪ ДОІМНЕЗЕУ • ШН
 СОСТЕНЬ ФРАТЕ • БЕСТРЕЧІЕН
 ЛЪ ДЪМНЕЗЕУ КАРЕЖЕ СЪНТЬЛ
 НТРЪКОРНІНЪ • ЧЕЛЧЕСЬ СФНЦ
 НГЕДЕ ІС ХС КЕМАЦН СФНЦН ШН КЪ ТОЦНЧЕЛ
 ЧЕ КЪ МЖНЪ МЕЛЕ ДОНЪЛЪН НОСТРЪЛЪ ІС ХС
 ЛНТРЪТО АТЕЛОКЪ РЕЛЕ • АШН ЖДЕРЪ ШН
 ВОАСИ • А ОЦЛІЦЪ ВОАСИ ШН ПАЧЕ ДЕ
 РІКІ СЛ СІ • **ФРАЦН ДОЦЛІЦЪ ВОАСИ ШН СЕЧЕ**
 НІ

50000

Fig. 32. Apostolul românesc 1563.

tească pe Români la preceptele lor religioase. Sașii ca negustori, tipăreau oricui și orice, indiferent de confesiune, numai să li-se plătească.

La 1564 apar la Brașov de Coresi două cărți cu tendință vădită calvină: *Tâlcul evangheliilor* la care se adaugă un *Molitvelnic românesc*, tipărite cu cheltuiala „jupânului Foro Miclăușu“ nobil calvin de Haporton, cu oarecare rosturi în afacerile publice ale Ardealului. Molitvelnicul e tradus din ungurește după „Agenda“ lui Gaspar Heltai din 1551, și cuprinde între altele numai trei taine: botezul, cununia și cuminecătura, și înlătură cultul sfinților, slujbele pentru morți și suprimă liturghia ortodoxă, afară de slujba de dimineața.¹ „Tâlcul“ e o compilare a unui preot trecut la noua lege a stăpânitorilor. El se îndreaptă cu muștrări în contra „oamenilor de biserică, cum sunt popii, patriarhii, vlădicii și episcopii și tot felul de preoți“, cari numai boscorodesc în biserică, de nu înțeleg Români nimic fiindcă grăiesc în limbă străină „sârbește“. Traducătorul cunoaște poporul nostru, care ține mult la cele apucate dela părinți, de aceia zice preoților: „Nu ziceți ce zic unii: au nu știți ce-amu pomenitu? aceia nu vom lăsa până la moarte: în ce au visu noao părinții noștri moșii și strămoșii, noi nu vom lăsa. Ce aimintrea grăiaște Scriptura...“.

Într'alt loc se arată doctrina calvină, că temeiul credinței e Sf. Scriptură, singura pe care trebuie întrebată, „că noao nu vine leagea nece din Ierusalim, nici dela Roma, nici deîn Țara-Grecească, nece Rumînească; nici dela Leșască, nici dela Moschi-cească, ce e lăsată și tocmită dela Isus Hristos“.

Nu trebuie să se atribuie nici un rost, ași zice învinuirea, lui Coresi, fiindcă a tipărit cărți cu banii

¹ Hodoș N., în *Prinos Sturdza*, București, 1903, p. 238—276; studiul lui Dăianu în revista *Răvașul*, Cluj, 1908, p. 165—181 și Drăgan, *Dacoromania*, II, p. 226 și urm.

unora sau altora, care aveau de scop să propage între Români calvinismul și luteranismul. El era un tipograf iscusit, care tipăria pentru plată tot ce-i dădeau înainte stăpânii tipografiei. N'avea cunoștințe teologice superioare pentru a descoperi îndată ereziile din cărțile ce le tipărea, și nici nu era menirea și interesul lui aceasta. În epilog își însemna Coresi numele său, ticluind și câteva cuvinte de recomandare, care influențau într-o câțva soarta cărții. Și atât.

Am spus că Tâlcul Evangheliilor e tradus și compus de un preot român trecut la calvinism, iar activitatea lui Coresi se mărginește la tipărirea lui și la adaugerea epilogului, în care spune, că a scos pe românește Tetraevanghelul și Praxiul și „după aceea deaca amu văzutu jelania la mulți preuți de Tâlcul evangheliilor cum să poată și ei propovedui, și a spune oamenilor învățătura după cetitul evangheliei, așa amu aflatu aceste tălcuire a evangheliilor pre Dumineci prestre anu, scoase de în scriptura prorocilor și apostolilor și celor sfinți părinți, și deac'amu cetitu, bine amu ispititu și socotitu, și amu aflatu, că toate tălcuescu, adeverează și întărescu cu Scriptura Sfântă, și mie tare plăcuri, și amu scrisu cu tipariul voao, fraților...“.

Tot cu scopul de a câștiga suflete românești pentru calvinism se tipăriseră, cum am văzut, în Brașov în anul 1570: Liturghia și Psaltirea, pe care episcopul Pavel Tordasy voia să le desfacă între preoții veniți la soborul convocat de el la Cluj (§ 21).

Coresi nu ne spune persoana, cu al cărui sprijin bănesc tipărește numita Psaltire la 1570.¹

¹ V. Mangra a aflat primul exemplar cunoscut din Psaltirea rom. din 1570 în satul Lazuri de lângă Oradea [jud. Bihor], cf. ale sale, *Cercetări literare istorice*, București, 1896, p. 3-10. Acum se mai cunosc două: unul în Biblioteca Universității din Cluj și al doilea în posesiunea profesorului G. Giuglea din Cluj.

Cartea va fi răzbătut încet, având forma eretică românească, dar totuși s'a cumpărat. Peste 7 ani, pentru a delătura orice urmă de bănuială, Coresi tipărește o nouă Psaltire, dar de data aceasta slavo-românească și cu lămurirea că însuși a tradus-o din slavonește: „Dereptu aceia frații miei preuților, scrisu-v'am aceste Psaltiri cu otvetu, demu scosu din Psaltirea sârbească pre limbă rumânească să vă fie de înțelegătură și gramaticiloru“; îi roagă s'o cetească și vor vedea „că e cu adevăru“ adică traducerea se potrivește cu originalul slavon. Epilogul acesta e al lui Coresi, ca și cel din Psaltirea românească, — în amândouă Psaltirile îndrăsnește în simplitatea sa să se întituleze, ca un Domn „Cu mila lui Dumnezeu eu diaconu Coresi“ — are o limbă pe care o înțelegem și astăzi foarte bine, pe când dacă cetim însăși Psaltirea vedem, că limba acesteia e greoaie, uneori chiar neînțeleasă și deci cu mult mai veche decât 1570 și 1577.¹ Textul acestor Psaltiri seamănă aproape întru toate cu Psaltirea șcheiană care reproduce, cu o mulțime de greșeli de lectură, o copie făcută undeva în sudul Ardealului.

Psaltirea din 1577 reproduce cu multe greșeli de tipar pe cea românească din 1570.

Astfel afirmațiunea lui Coresi, că ar fi tradus-o din „sârbește“, e falsă.

Cărțile sfinte românești n'au fost bine primite în Țara-Românească ortodoxă, și îndeosobi de ierarhii acestei țări, care țineau la limba slavonă. Cu toate acestea tipăriturile românești din Brașov au pătruns în țara vecină, prin preoții și țărani de aici, cari le vor fi cumpărat venind la târgul din Brașov, întâiu pentru curiozitate, apoi pentru folos și pe urmă tot mai mult ca ceva indispensabil pentru înțelegerea

¹ Despre o nouă Psaltire slavonă din Brașov ori Alba-Iulia între 1577—80 vezi Preot. V. Ursăchescu în *An. Ac. Rom.*, secț. lit., vol. III [1926], pp. 179—87+3 faximile. E tipărită de diacul Lörinț. Cf. Mazilu, *o. c.*, p. 15.

celor sfinte. Domnii Țării-Românești: Alexandru și fiul său Mihnea sfătuindu-se cu mitropoliții țării: Eftimie și Serafim, și înțelegând „sărăcia și împuținarea sfintelor cărți în țara domniei lor“ tipăresc cu ajutorul lui Coresi și al celor 5 ucenici — odată opt — câteva cărți slavone: *Sbornic*, partea II, [1568], *Octoich*, partea I—II [1574—5],¹ *Psaltire* [1577] și *Triodul* [1578]. Locul unde s'au tipărit nu se amintește pe nici una din aceste cărți. Desigur s'au tipărit în Târgoviște, și nu în Brașov, pentru următoarele motive: literile acestor cărți se deosebesc de cele brașovene; pe fiecare e imprimată o fătoasă stemă a Țării-Românești, amintindu-se numele Domnului și mitropolitului român din Târgoviște. În sprijinul acestei aserțiuni — făcută de altcum și de alții — vine și faptul, că Alexandru Vodă trimite la Brașov în toamna anului 1573 pe un „popă“ „pentru tipar“. Coresi era și el în țară, de unde vine tot pentru tipar, la Brașov în postul Crăciunului cu cei 4 ucenici — Sașii îi tratează cu mâncări de post: pește, mazăre, etc., — dar după cinci zile se întoarce la Târgoviște, unde-l află și Eftimie mitropolitul din Bălgrad, care — cum se pare — voia să tipărească ceva. Tot aici se va fi tipărit probabil și *Evangeliarul* slavonesc din 1578—9 de Coresi și ucenicul său Mănăilă. Deci Alexandru Vodă din Țara-Românească a înființat o tipografie în Târgoviște, la care lucrează însuși vestitul tipograf Coresi.²

Am văzut mai sus (§ 23), că întrucâtva soartea bisericii românești s'a îmbunătățit sub principele

¹ Vezi despre *Octoihul slavon* tipărit de diacul Lörinț în Brașov între 20 Ian.—20 Iunie 1577, Iorga, în *An. Ac. Rom.*, seria III, sect. ist. XI [1930], p. 201—204+3 faximile.

² Vezi pe larg Mazilu, *o. c.*, — Coresi zidise probabil mănăstirea Ghighiu [jud. Prahova] înainte de 1544: cf. Preot G. I. Negulescu, în revista *Amvonul*, XIX, București, 1916, p. 3—8.

НАУЕЛО СЛВГМЪ О СЮ ГЛАСНКУ

ТВОРЕНІЕ ПРѢПОДѢБНАГО ЦѢА НАШЕГО ІОАННА ДАМАСКНА
 НА • ВЗСЖБОТЖ ВЕЧЕРЬ • НАМАЛѢН ВЕЧЕРНИ, НАГНВЗ
 ЗВАХЪ • СТЫХЕРЫ ВЗСКРѢНЫ, ГЛАСЬ, А ❖ ❖
 ВЕЧЕРНЕЖ НАШЕ МАТВЫ ❖ **У**БѢДѢТЕ ЛЮДІЕ СІОНЬ ❖
 ПРНДѢТЕ ЛЮДІЕ ПОЕМЪ **С**ЛАВА ННѢ, Б ❖
 ВЗСѢ МНРНЖМ СЛАВЖ ❖ НАСТѢВНО ВЗСКРНЪ ГЛАСЬ, А
 СТРТІЕ ТВОЕЖ ХѢ ❖ **С** ПРНВЕДЖТСА ЦРЮ ДѢВЫ ВЗСЛѢ •
 НЕСТАБННО РОЖДЫШН БѢ • ТАБНІЕ ПОТРѢБЛЫШАГО ННЕ
 ТАБНІЕ НСТОЧНВШАГО • НЕТАБННАА ННЕПОРОЧНАА • ТѢ
 МЖЕ МОЛМТА • БѢДАМН ТАБЖЩАГОМА • МЛТВАМНСН
 ЧТѢА ВЗЗДВНГНН • ДАПРОСЛАВЛѢМТЕ, ДАСЗЛЮБОВІЖ ВЗ
 ЗВЕАНЧМТА, НЖЕ РОДЪ НАШЪ ВЗЗВЕАНЧНВШЖМ ❖
С СЛЫШН ДЫШН • **У**ГНѢ БЖТВНАГО ХѢ ВЗСПРІЕТЪ
 ПРЧТѢА, ННЕОПАЛНМА ПРѢБЫ • ТѢМЖЕТНСЕ МЛМ • **О**
 ГНѢМЕ НЗБАВН ТОПЛОЖ МАТВОЖ ТВОЕЖ НВѢЧНЫМЪ МЖКЫ
 НЗБАВАЛѢЩНМЕ ЦМНОГО ЦБРАЗНЪ ОБСТОАНІН • ПОКРО
 ВХ ТВОЕМЪ ПРНБѢГШАГО ❖ **С** П ОМѢНЖ НМЕ ТВОЕВЗВЗСѢ
О УВЫ МНѢ ЧТО БЖДЖ, ОУМЪ НДШЖ НТѢЛО ОСКВРНЪ
 ПРѢГРѢШЕНМН • ЧТО СЗТВОРЕ, КАКО ОУБО НЗБѢГНЖ ПЛА
 МЕНЕ НЕПОСТОАННАГО • НЕРѢШНМЪ ЖЗЪ НВѢЧНЪ • НЖ ВЗ
 СѢ НЕПОРОЧНАА ПРѢЖДЕ КОНЦА МЛН СНА СВОЕГО ПОДАТНМН
 ОСТАВЛЕНІЕ ❖ **С**ЛАВА ННѢ Б С Є ТѢБѢ ПРНХОЖДЖ ЧН
 СТАА, НВЗПІЖ СЗГРѢШВХЪ • НЕЦВРАТН РАБА СВОЕГО
 ПОСРАМЛЕНАМЪ НЦРННОВЕННА • НМАШН БО ЄЖЕ МОЦН,
 ШКО МТН ВЫШНѢГО СЖЩН • **Є**ГОЖЕ МОЛН ДАРОВАТН
 ДШАМЪ НАШНМЪ ВЕЛІЖ МНЛОСТЬ ❖ *та*

❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖

А

Fig. 33. Octoihul slavonesc (1574).

Ștefan Báthory și urmașul său, cari îngăduiseră așezarea episcopilor români în capitala Ardealului: Bălgrad, de unde apoi se și numiau „mitropoliți“. Se înființează în Bălgrad chiar și o tipografie slavonă, în care „din porunca marelui Voevod Batăr Criștov“, diacul Lorinț tipărește, între 25 Februarie și 16 Maiu 1579, un *Evangheliar* slavonesc,¹ care puse pentru recomandație în frontispiciul cărții: vulturul muntean — stema Țării Românești — și coroana Brașovului, interzicând, prin puterea principelui Cristofor Báthory, să se tipărească din nou în timp de 30 de ani acest *Evangheliar*. Lorinț, care fusese prin țările române ca diac de latinește și ungurește, dă în 1580 un *Evangheliar* slavo-românesc.²

Coresi se întoarce din Țara-Românească în Ardeal, unde înainte de moartea-i apropiată mai tipărește două cărți.³ Una e cea a noului Vlădică de Bălgrad Ghenadie, care zice în epilog: „Am adunat câte am putut să cuprind cu mintea mea, ca să fie spre luminarea și strălucirea sfintelor biserici; ajutându-mă Dumnezeu în dorința mea, am compus și am scris această dumnezeiască și prea însemnată carte numită *Sbornic*, în care am pus și slujbele sfintelor sărbători alese din luna lui Septemvrie până în luna lui August, câte le-am în ediția lui Bojidar. Dumnezeu știe, că nu mi-am dat nici o odihnă, nici genelor mele somn, și nici averea dată mie de Dum-

¹ *Evangheliarul* slavon, tipărit de ieromonahul Lavrentie, din biblioteca Universității din Cluj să fie oare altul decât cel tipărit la Bălgrad în 1579? Cf. Iorga *An. Ac. Rom.*, sect. ist., XI, p. 203.

² Iorga în *Almanahul Graficei române pe 1926*, Craiova, p. 28—30 reproduce un fragment de pagină din o „Evanghelie slavo-română“, necunoscută a lui Coresi.

³ Coresi a mai tipărit *Pravila Sfinților Apostoli* în românește, [între 1570—80], din care s'a descoperit la Ieud în Maramurăș. vre-o 12 foi și s'au publicat în faximile de Bianu, în ediția Acad. Rom. la 1925. Prof. Spulber în studiul său *Cea mai veche pravilă românească*, Cernăuț 1920, p. 86, dă anul scrierii unei *Pravile*, mss, dela Ieud, 1563 și zice e o versiune a Nomocanonului lui Ioan Nестeutul.

nezeu n'am cruțat-o, până ce am ajuns să sfârșesc acest lucru". Acest Sbornic slavonesc apare în Sassebeș după o muncă de câteva luni, din 20 Maiu până 11 Noemvrie 1780, prin diaconul Coresi, amintind în epilog pe cei patru patriarhi în vieață ai Răsăritului și pe principele Cristofor Báthory.

Dintre toate cărțile apărute în Ardeal, în partea a doua a veacului al XVI-lea, cea mai de importanță e fără îndoială „*Evangelia cu învățătură*“ pe care o tipări numai Coresi, începându-și lucru, în 14 Decemvrie 1580 și sfârșind în 28 Iulie anul următor.¹ Cartea a apărut cu cheltuiala judei Brașovului „Lucaci Hărăjilu“ — Luca Hirscher, — care „foarte cu inimă ferbinte și cu jale aprinsă de multă jelanie“ — ceeace înseamnă săsește câștig neguțătoresc — a tipărit-o. Pentru ca jupânul Hirscher să-și asigure cumpărători la marfa ortodoxă curată, ne spune și pela cine a umblat pentru ea: „In multe părți amu întrebatu și amu căutatu până am aflatu în țara rumânească la arhimitropolitulu Serafimu în cetate în Târgoviște, iară după ce o amu oblicitu, iară eu foarte mamu bucuratu, și cu multă rugăciune cerșutuamu dela sfinția lui, și mi-o au trimisu... și mă sfătuii cu luminatulu mitropolitulu marele Genadie de în totu ținutul Ardealului și alu Oraziei și cu multu clerosu de preuți ce le trebuia această carte, încă și cu toți sfetnicii miei, și cu voea tuturorora acestora și cu voea mitropolitului marelui Serafim... și cu a bunului creștin (?) și dulcelui Mihnea Voevod“. Acum vin traducătorii însărcinați de Hirscher: „Noi o dedemu lui Coresi diaconulu ce era meșteru învățatu într'acestu lucru de o scoase de în cartea sârbească pre limba românească, împreună și cu preuții dela beseareca Scheailoru de lângă cetatea Brașovului, anume popa Iane și popa Mihai“.

¹ Procopovici și Sextil Pușcariu a dat o nouă ediție a *Evangeliei cu învățătură din 1581*, București, 1914, vol. I.

ПОУЧЕНІЕ ИЗЪ БРАНАШТОЕУ

ЛІЕ • ИМНОГИХЪ БЖТВННХЪ ПИСАНИИ • ГЛѢМАА ЦА РХНѢ
РЪМ ИЗЪОУСТЬ ВЪВЪСѢКЪЮ НЕДѢЛЮ • НАПОУЧЕНІЕ ХРТО И
МЕННТНМЪ ЛЮДЕМЪ • ИЛИ ПРОЧИТАЕМА, ТАКОЖЕ ИНАГЬСКІМ
ПРАЗДНИКИ • ЦМНТАРН, ИФАРНСЕН • ЕУЛІЕ, ЦЛОУКН •
НААНТОУРГИН • ГЛАВА И ПД • 51

ЗИСЕ ДОМНЪЛЪ ПИЛАДА А ЧАСТА ДОН ЦА МЕНН ДОУ СЕРЖ
СЕ АВЕСЪРѢКЪ СВСЕ РОАЦЕ • ОУНЪЛЪ ФАРНСЕН ГАРЖ А
АТЬ МНТАРЬ • ЕФАРНСЕЮЛЬ СТА АША, АНТРЪ Е
ЛОУШНСЕ РОУГА • ДОА МНЕ ЛАОУДАЖ ЦІЕ ДАХ КВНОУ СВ
НТЬ КА АЛАЦН ЦА МЕНН • РЪПНТОРН • НЕДЕРСЦН •
КЪРВАРН • САХ КА ЧЕСТЬ МНТАРН • ПОСТЕСКУМЪ ДЕДОА
ЦРН АСЖПТЪМЪНЪ • ШН АЗЪЧЪ ДАХ ДЕМТОТЬ КЪТЬ КЪ
ЦНГЪ • ГАРЖ МНТАРЮЛЬ СТА ДЕПАРТЕ ШН НЪ ВРЪ НЕЧЕ ЦКІН
СЪРЖАНЧЕ ЛА ЧЕРН ЧЕ ОУЧНДЪ ПІЕПТЪЛЪ ЛХН ГРЖНМ ДОА
МНЕ МЛТНВЪ ФІН МІЕ ПЪКЪТОСЪЛЪ • ГРЖЕСКЪ ВОАЦ КЪДЕ
ШННСЕ А ЧЕСТА ДЕРЕПТАТЬ АКАСА ЛОУН • МАН ВРЪТОСЪ ДЕ А
ЛААТЬ • КЪТОЦН ЧННСЕ АНААЦЪ ПЛѢКЪСЕ • ЕЧННСЕВА ПЛѢ
КА ДЕ СІНЕ АНЪАЦАСЕВА • КОНЕЦЪ НЕДѢЛЪ ❖
АВЪЦЪТЪРЖ ДЕАЧАСТЪ СФНТЪ ЕУЛІЕ • КОУВЪНТЬ А,
УЕЕ ДЕ МНТАРН ШН ДЕ ФАРНСЕЮ ПИЛАДА ШН АЪКРЪЛЪ •
КА А ВЪЦЪТЪРЖ ШН НЕВОИЦЪ ФОУ ТОКМНТЪ ДЕ
СФНІЦН ЦТЕЦН • ШН ФЪКЪТЪ СВСЕ КЪНТЕ ШН

ⲁ

Fig. 34. *Evangelia cu învățatura* (1581).

Despre felul cum traduce Coresi am vorbit la Psaltirile din 1570 și 1577. Rămâne ca traducător unul din cei doi preoți din Șchei, dintre cari ne oprim asupra popii Mihai, care e adevăratul traducător al Evangheliei. Mihai e fiul popei Dobre, care servise 31 de ani la biserica din Șchei. Invățase carte slavonească în țara sârbească, sfințit în Țara Românească în 1567 ca preot pentru Râșnov, unde păstorește apoi până în 26 Ianuarie 1578, când ajunge preot la biserica sf. Nicolae după moartea popii Voicul. Mihai a fost unul dintre cei mai vrednici preoți din Șchei, și cu multă trecere înaintea Sașilor, care de atâtea ori l-au trimis în solii în Țerile române; încheie pace pentru jupânii Sași cu Mihai Viteazul și Radu Vodă Șerban, ca să nu prade orașul.¹ În zilele protopopului Mihai Petru Vodă Cercel ridică tinda bisericii și înfrumusețează altarul și biserica cu toate chipurile sfinților, iar Aron Vodă termină pictura, înalță turnul și dăruiește 12000 de aspri bisericii din Șchei. Moare „înainte de răsăritul soarelui“ în 25 Iulie 1605, lăsând doi fii: Constantin și Vasilie, pe rând preoți și protopopi în Șcheiul Brașovului. Vasilie a scris cronica bisericii la care a slujit o viață întreagă. Deci popa Mihai, om cărturar și cu mare trecere în oraș, a — zidit o școală în Șcheiu la 1597 — a fost adevăratul traducător al Cazaniei din 1581, iar cei doi: Coresi și Iane vor fi contribuit și ei cu unele sfaturi și îndreptări. Limba e frumoasă și are un caracter românesc general; numai un cărturar de felul popii Mihai putea să scrie astfel: simplu, curgător și plăcut.² Tot popa Mihai e

¹ Pe larg despre acești preoți din Șchei în studiul meu, *Cronica popii Vasilie din Scheiul Brașovului* în revista *Drum drept*, I, Vălenii de munte, 1913, no. 3, p. 179 și urm.; și Lupaș, *Cronicari și istorici români ai Transilvania*, I, Craiova, 1933, p. 19—20 [se reproduce cronica popii Vasilie].

² Despre preotul Mihai studiul prețios al lui A. Mureșianu în *Anuarul institutului de istorie națională*, IV, București, 1929, p. 207—226, și Meteș, *o. c.*, p. 179 și urm.

stolilor ale lui Coresi, pe cari le cumpărase și, cettind din ele, își mângăia sufletul său sbuciumat și fără noroc în pribegia lui din Tirol, la Bozen, unde Impăratul Austriei nu-i da voie să-și ridice nici măcar o modestă biserică-capelă pentru trebuințele sale sufletești.¹ Luca Stroici, vestit boer moldovean, încă avea din cărțile lui Coresi. Am văzut că însuși Domnul și Mitropolitul Țării-Românești au aprobat tipărirea în românește a Evangheliei din 1581, și judele Luca Hirscher ne și spune într'o scrisoare, din 14 August 1582, către judele Budaker din Bistrița, că „Cazania românească“ tipărită în Brașov la 1581 „pentru sădirea cuvântului lui Dumnezeu între săracul popor românesc al acestor țeri“ a aprobat-o Vlădica Ghenadie, Sibienii, Cosma Horvath, Domnul Făgărașului și Domnii și Mitropoliții celor două Țeri-românești, cari au cumpărat multe exemplare din ea.²

Cărțile românești ardelenene au mai adus un folos și anume: Inlăturarea piedecilor ce se iveau la scris din lipsa unei științe a despărțirii și scrierii cuvintelor, adecă a ortografiei. Inainte de tipărirea acestor cărți se scriau cuvintele fără nici o despărțire; așa e scrisul în Psaltirea șcheiană, Codicele voronețean, ba chiar și în manuscrisul popii Grigorie din Măhaciu, — care n'a făcut altceva decât a copiat întocmai manuscrisele aflate, dar cu mult mai vechi decât epoca sa, — și în altele cunoscute.

Toate acestea sunt o „icoană paleografică“ a celui mai vechiu scris românesc, care cu publicațiile lui Coresi se modifică, devine mai ușor și mai accesibil răspândirii în păturile mari ale poporului. Dând cărțile lui Coresi normele ortografice trebuitoare, scrisul românesc ia un avânt puternic îndeosebi în actele particulare: zapise, schimburi,

¹ Hurmuzaki, XI, p. 555, 557.

² *Ibid.*, XI, p. 656, no. XCVI.

învoieli, vânzări și cumpărături țerănești, ba chiar și în mănăstiri, ca la Bistrița olteană, pătrunde scrisul în limba noastră încă din 1573. Țeranii fără carte sau cu puțină știință de carte nu mai mergeau la diacul de slovenește din vre-un târg apropiat ca să le scrie învoiala avută între ei, ci se adresau cătră popa sau feciorul popii, viitor preot și el, sau țârcovnicul din sat, cari cunoscând și cetind cărțile bisericești ale lui Coresi, știau cum să facă în scris un zapis pentru țărani. Petru Șchiopul își scria în românește toate actele și socotelile sale private, astfel și Mihai Viteazul, Radu Șerban și tot mai numeroși boeri.

Prin urmare meritul cărților bisericești tipărite de Coresi și ucenicii săi și răspândite pretutindeni între Români, — Radu Grămăticul, fiul lui Drăghici din Mănicești, în Rodos ca pribeag lângă Petru Cercel, a copiat din porunca acestuia între 3 Iunie și 4 Iulie 1574, o Evanghelie românească după un „izvod“ [un manuscris] comun, pe care l-au copiat amândoi¹ cu Coresi — nu e numai acela de a fi adunat prin vieața culturală pe toți Români la o altă și de a fi stabilit cele dintâi norme ortografice, ci și acela de a fi scos din ce în ce mai mult limba slavonă din afacerile de stat ale Țerilor române, rămânând să dispară treptat și din biserică la finea veacului al XVII-lea și la începutul celui următor.²

¹ Drăgan în *Dacoromania*, III, p. 499—500 zice, că Coresi și Radu au avut înainte un manuscris copiat de un Sas. Formele săsești Coresi le-a înlocuit, pe când Radu le-a păstrat cele mai multe, vezi și Pușcariu. *Ibid.*, I, p. 350 și 2, și Drăgan *o. c.* p. 350. Tetraevanghelul lui Radu a fost publicat de Gaster, în 1929, București, sub titlul greșit: Tetraevanghelul diac, Coresi din 1561.

² În general pentru acest capitol vezi și Iorga, *Istoria literaturii religioase*, p. 64—99, 106—114, și ed. II, p. 173—207, 215—22.

29. *Arta bisericească română din Transilvania până la finea veacului al XVI-lea.* — Sub arta aceasta înțelegem înainte de toate arhitectura și pictura bisericilor de lemn și de piatră, icoanele, apoi odoarele și odăjdiile bisericești, precum și vignetele, chenarele cari împodobeau uneori cu ilustrații cărțile sfinte și în fine legătura unor cărți bisericești în care meșterul dovedea un gust artistic oarecare. La început toată această artă a fost simplă, ca și viața poporului, iar la cea cu totul superioară s'a ajuns numai în epoca contemporană. Dacă totuși întâlnim în unele secole mai vechi biserici și picturi, cari merită o deosebită atențiune, aceasta se datorește nu comunității credincioșilor români din cutare sat, ci unui bogat Voevod sau nobil cu rost important în acel ținut, care încă ținea la legea și neamul său, căutând să-și veșnicească numele prin clădirea unei biserici trainice de piatră, cu frumoasă zugrăveală care și azi impune. Atâtea din bisericile și mănăstirile cari au ajuns până la noi sunt ridicate din evlavie și banul Voevozilor din cele două Țeri române, ele sunt opere de artă, atât sub raportul arhitectonic, cât și sub cel al picturii murale. Nu se sfinția un preot sau episcop român din Ardeal în reședințele episcopești ale Țării-Românești sau Moldovei, ca să nu fie împărtășiți de Mitropoliții sau episcopii, de Domn chiar, apoi de diferiți boieri, cu darurile obișnuite de odoare, odăjdii, cărți bisericești, cari toate erau nu numai utile și necesare, ci și un capital artistic admirat de cei de atunci și de cei de azi, unde ele s'au mai păstrat.

Să încercăm a desprinde din negura vremilor apuse arta bisericească pe baza puținelor știri ce ne stau la dispoziție.

a) *Arhitectura.* — Transilvania din străvechi a fost o provincie muntoasă, supra încărcată de păduri mari și seculare. Deci materialul lemnos în car-

tități nepușabile era la îndemâna oricui, să-l întrebuințeze pentru nevoile lui sau ale obștei. Astfel cele mai vechi și cele dintâi biserici au fost făcute din acest lemn al pădurilor noastre, foarte trainic și ușor de câștigat.

Biserica fiind clădirea cea mai importantă dintr'un sat, credincioșii au căutat totdeauna, ca ea să fie așezată într'un loc mai înalt, pe o colină sau deal, de unde să fie văzută de toți, ferită de foc, umezeală, în bătaia vântului care conservă lemnul, fără vre-o casă în vecinătate, împrejmuită de-o grădină, care pe urmă a ajuns cimitirul credincioșilor din acel sat.

Intre aceste biserici vor fi fost și de acelea făcute din gard de nuele, ca cea din satul Turdaș [jud. Hunedoara], — cum ne spune popa Grigorie Vlad din acest sat, la 1655, — ridicată în locul celei luate cu sila în 1652 de Rákoczy și dată calvinilor, „și neputând prididi am fost siliți a ne face altă biserică și aceea din nuele care am lipit-o cu pământ și am vărui-o“.¹

De obicei bisericele erau făcute din bârne lungi, din „inimă de gorun“, care fiind extrem de tare, rezista tuturor tempestăților mai multe veacuri.² Meșterii acestor clădiri au fost lemnarii români, cari erau în toate satele, unii mai dibaci ca alții, capabili prin arta lor să facă biserici admirate de tot ținutul, imprimând forme și sculpturi în lemn de cea mai aleasă frumusețe. La început bisericele vor fi avut forma caselor țerănești, adecă pătrată, fiind

¹ Vezi revista *Unirea*, Blaj, 1900 nr. 38.

² Se amintesc astfel de biserici vechi de lemn în satele: Lupșa (mă-năstire, 1429), Sântimbru [1442, jud. Alba], Săcălășeni [jud. Satumare, 1442], Lemniu [jud. Sălaj, 1535], Fizeș [Sălaj, 1570], Săliște [Maramureș, bis. din sus, sec. 16]. cf. *Șematismul jubiliar al bis. unite*, Blaj, 1900, p. 518, 145; și *Șematismul eparhiei unite din Gherla, pe 1914*, Gherla, p. 175, 150, 191, 265.

credincioși puțini în sate de obicei multe și mici, pe urmă credincioșii înmulțindu-se și biserica trebuia să fie mai încăpătoare, luând astfel forma longitudinală, cum sunt toate bisericile de lemn din cuprinsul pământului românesc ardelean. Când un sat își făcea o biserică mai mare, pe cea veche, dacă era de lemn și încă în bună stare, o vindea altuia mai mic și mai sărac. Sunt astfel de biserici cari călătoreau dintr'un ținut în altul, uneori la distanță de zeci și zeci de kilometri.

Bisericile acestea la început erau lipsite de turn, care li s'a adăugat pe urmă, alătura, și cu timpul numai a fost turnul cuprins în cadrul clădirii de lemn propriu zise. În linii generale seamănă într'olaltă bisericile de lemn, dar în amănunte ele diferă una de alta. Fiecare meșter căuta să schimbe, să introducă ceva podoabe proprii: turnulețe mai multe, pridvoare, creștături încât nici bisericile făcute de aceiași meșteri nu sunt aidoma. Evident că modificările acestea erau în legătură nu numai cu priceperea meșterilor, ci și cu plata mai mare sau mică ce li se plătea pentru lucrul lor.

Din mâna iscusită a meșterilor noștri lemnari ieșeau în afară de clădirea bisericii și podoaba ei internă, iconostasul cu sculptura în lemn, crucile apoi încrustările de pe la uși, sfeșnicele, până și candelabrele în epoca de care vorbim acum, discul și potirul de lemn pentru sfânta cuminecătură, să nu mai amintim și scaunele mai deosebite, mai înflorite, în care stăteau vlădicii, egumenii la mănăstiri, protopopii, sau înșiși ctitorii bogați și nobili, edificatori de sfinte lăcașuri dumnezeiești.

La început numai toaca de lemn cu sunetul ei caracteristic chema credincioșii la serviciile divine, venind în ajutor mai târziu și clopotul cu dangătul lui metalic.

Aceste monumente de artă, produsul unor me-

șteri rurali așa de iscusiți și cu gust, au atras atențiunea învățaților străini și români, cari în cercetările lor temeinice găsesc cuvinte frumoase de prețuire pentru bisericile de lemn din Ardeal.

Cel care, înainte cu peste o jumătate de veac, a studiat cu largă înțelegere bisericile noastre e un arhitect neamț Fr. Schulcz.¹ El a scris despre bisericile de lemn din părțile sătmărene, și spune că construcția acestora e deosebit de interesantă, boltitura de o originalitate specială, în decorul scândurilor e poezie, iar în chenarele ușilor fantezie, arhitectura lor întrece pe a celor din Elveția și Norvegia. „Bisericile norvegiene nu oferă nici pe departe în formele esențiale claritatea și conștiința de sine arhitecturală de a face efect prin masele principale, precum este cazul aici, ci se pierd în detalii, exagerate, sălbaticе, romantice, neglijând formele principale... Impresia acestor biserici de lemn este covârșitoare neobișnuită. „Ele au ceva misterios, un aspect foarte serios, dar și grațios, așa că impresia ce o fac aceste clădiri asupra privitorului niciodată nu poate fi ștearsă... aceste clădiri de lemn perfecte sunt opere de artă arhitecturală în felul lor“... astfel „chiar simplul meșter a creiat clădiri, pe care posteritatea le poate aprecia ca remarcabile“.

Iar un altul V. Myskowski scrie: „A sosit timpul, ca aceste biserici, — cu cari s'ar putea mândri nu o singură țară — să fie examinate în mod special prin desene fidele, fotografii, și să fie publicate în albumuri, servind ca dovadă a activității artistice din vremile trecute și a gradului de dezvoltare a artei și culturii noastre naționale[-române]“.²

¹ *Die Holzkirchen im Bistum Szatmár. Architectonische Bemerkungen in Mitteilungen der K. K. Central-Comission.* vol. XI. Viena, 1876, p. 6—14. cf. Petran, *Bisericile de lemn din jud. Arad.* p. 35.

² In *Mitteilungen der ung. Akademie der Wissenschaften*, Budapesta, 1894; cf. Petran, *o. c.*, p. 36.

Frații Gavril și Ladislau Szinte au studiat bisericile de lemn din județul Cluj și găsesc într'alte aceste bune cuvinte pentru caracterizarea lor: „Totdeauna admirăm armonia, care ni se înfățișează în proporțiile nimerite ale unui turn de lemn... o impresie atât de captivantă, care nu se poate reproduce“. — „Sunt așa de frumoase, armonice, așa de simple, decorurile atât de originale, oglinda unui trecut mai frumos — cât fiecare bucată e o capodoperă“. „O armonie, o culoare e toată biserica și împrejurimea“.¹

Szendrei, un alt învățat al Ungurilor, vorbind și de bisericile noastre de lemn, precisează că „prin arhitectura sa de lemn curioasă, poporul român a adus un element nou în arhitectura religioasă“.²

Dintre Români, cel care a valorificat pentru noi aprecierile citate mai sus ale învățaților străini, și cel care însuși a făcut cercetări personale temeinice este profesorul de istoria artelor dela Universitatea din Cluj Coriolan Petran. Aceste studii au apărut în două publicații deosebit de frumoase ca execuție tehnică și artistică, ocupându-se de bisericile de lemn din județul Arad și Bihor.³

¹ Szinte G., *Kolozsmegyei fatemplomok* și Szinte L., *Erdélyi fatemplomok és haranglábak*, publicate în *Magyar Nemzeti Múzeum néprajzi osztályának értesítője*, XIV, Budapesta, 1913, p. 1—31, 279—285. cf. Petran, *Die Kunstdenkmäler der siebenbürger Rumänen*, p. 38. — Despre bisericile de lemn din jud. Sălaj, vezi Fetzer în *Arheologiai Ertesítő*, Budapesta, 1893 [uy folyam], p. 246—7.

² Szendrei [și Radisics], *Chefs d'oeuvres d'art de la Hongrie*, III, Budapesta, 1902. — În 14 Dec. 1450 se amintesc bisericile de lemn din urm. sate din valea Rodnei: Maier, Sângeorz și Năsăud, cf. *Revista istorică*, Văleni, 1925, p. 199.

³ *Bisericile de lemn din județul Arad*, Sibiu, 1927, p. 5³+55 ilustrații; *Monumentele istorice ale județului Bihor*, I Bisericile de lemn, Sibiu, 1931, p. 68+123 ilustrații și deseneuri arhitectonice. Fiecare din aceste publicații are o introducere despre arhitectura și pictura bisericilor respective. — Aprecieri generale asupra artei bisericesti române ardelenice da Cor. Petran, *Die Kunstdenkmäler der siebenbürger Rumänen in Lichte der bisherigen Forschung*, Cluj, 1927, p. 67+33 ilustrații.

Di Petran, făcând comparație între bisericile noastre de lemn și cele din Suedia, Norvegia și ale Slavilor din apus și răsărit, constată între deosebirile mai mari sau mai mici, că „din punct de vedere pur artistic bisericile ardelenne sunt superioare: aspectul general mai unitar, mai ordonat, variațiu-

Fig. 35. Biserica din Apșa-de-mijloc (1440).

nișle turnurilor gotice și baroce sunt mai numeroase, variațiunile absidei asemenea sunt mai numeroase“.

Cunoaștem câteva din bisericile de lemn, a căror vechime e de câteva sute de ani, dacă datele clădirii ce ni se indică sunt exacte. Ele sunt din Maramureș și evident că în decursul vremilor părți din ele au fost restaurate. Așa avem bisericile din Ieud, Apșa de mijloc, [1440], Breb [1531], Sârbi și

Apșa de jos [1564], din care reproducem câteva în această istorie bisericească.¹

Venim acum la arhitectura bisericilor de piatră, pe care a studiat-o până în cele mai mici amănunte

Fig. 36. Biserica din Apșa-de-jos (1364).

tânărul învățat, cu solide și vaste cunoștințe în acest domeniu, dl V. Vătășianu, care s'a oprit deocamdată, în cartea sa atât de merituoasă și cuprinzătoare,

¹ Despre vechimea acestor biserici de lemn vezi *Calendarul Asociațiunii pt. cult. pop. român din Maramurăș pe 1921*, Sighet; apoi *Gazeta maramurășană*, Sighet, 1924 no. 46 [din 14 Noemvrie]; Papahagi T., *Graiul și folclorul Maramurășului*, ed. Acad. Rom., București, 1925, p. XVIII, și Gr. Nandriș în *Graiul românesc*, II [1928], p. 21—26 [despre bis. Apșa de jos]. — Mai sus p. 58—9 [Fig. 11, 12],

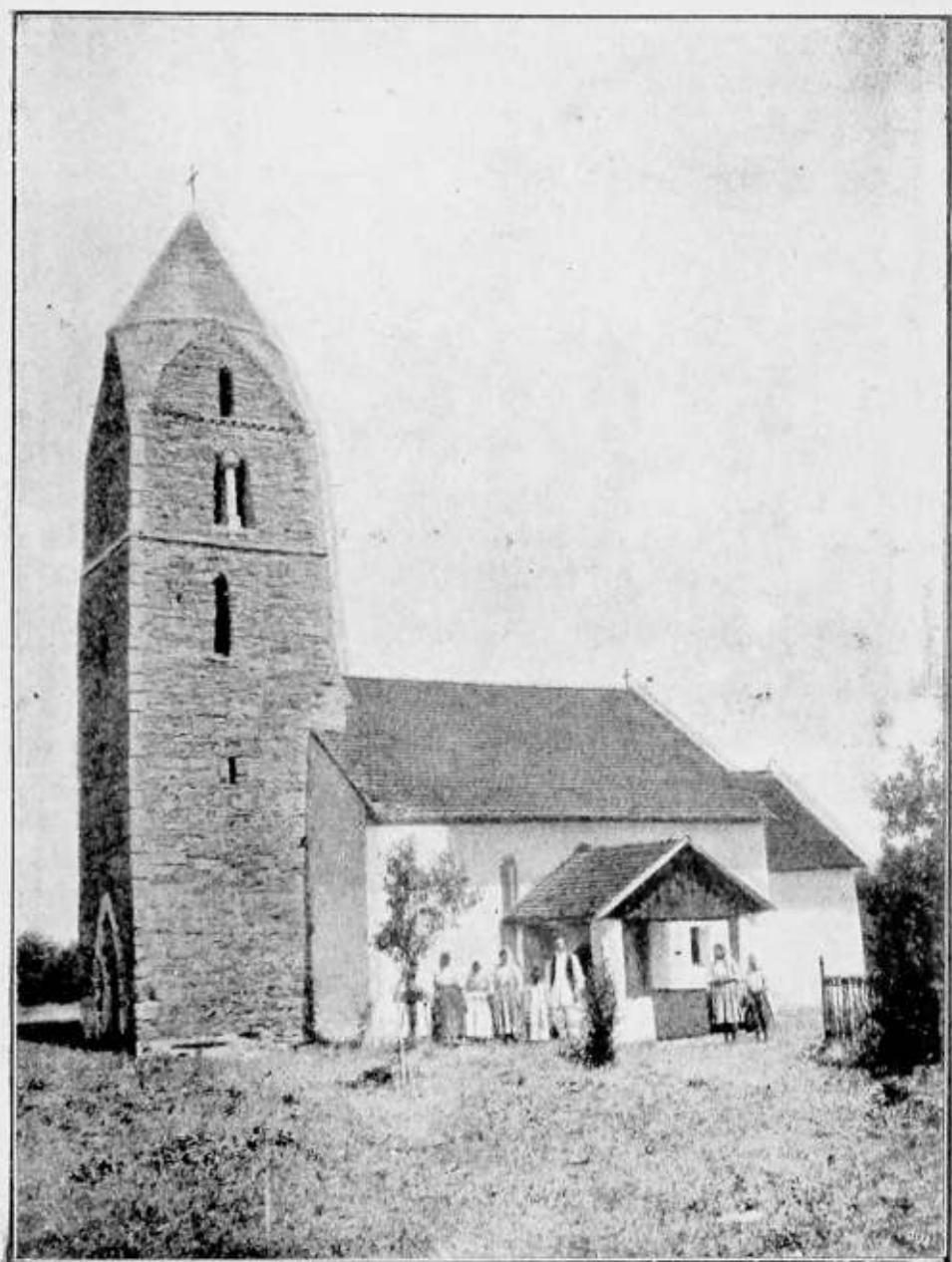

Fig. 37. Biserica din Stretu.

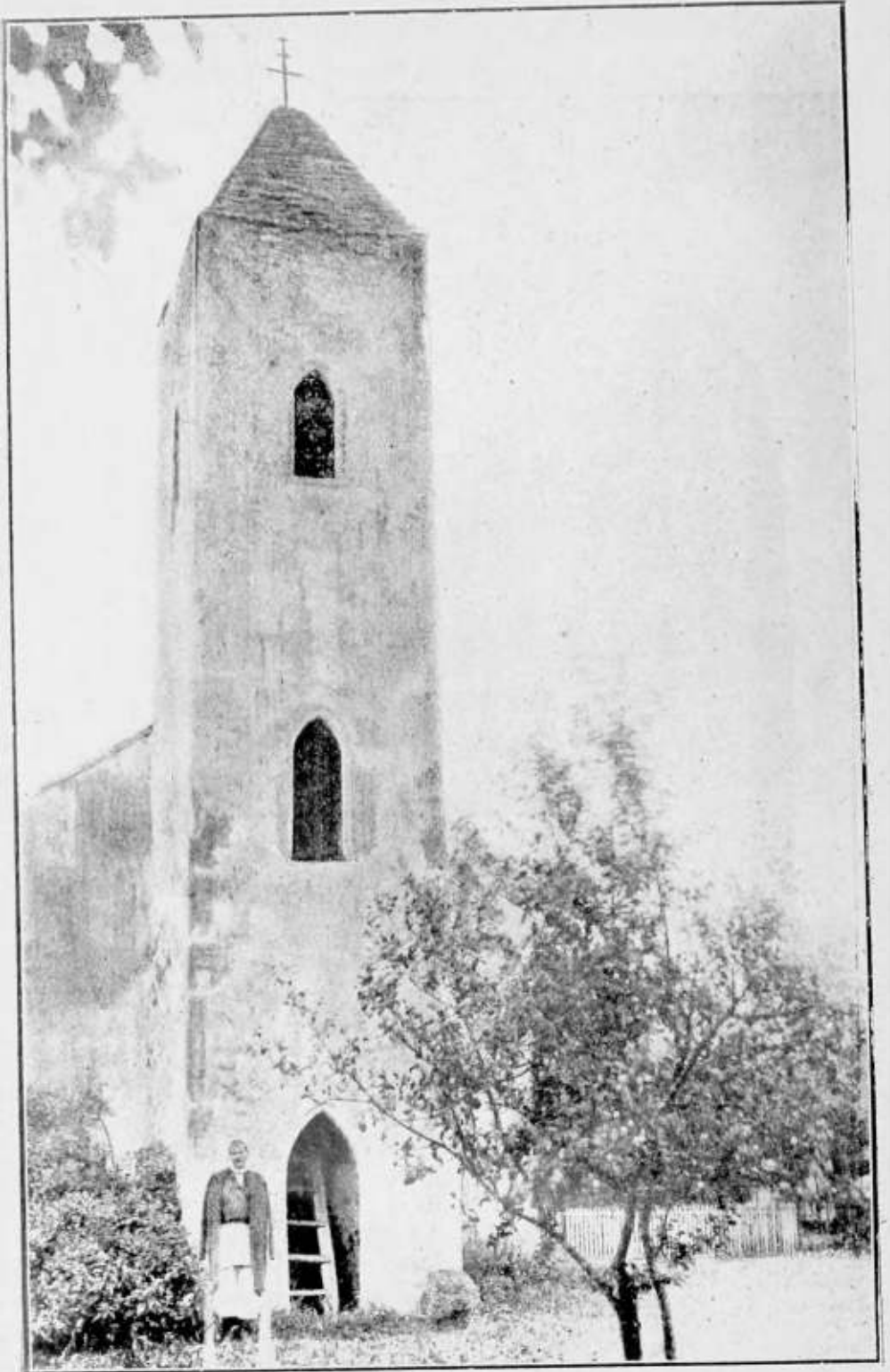

Fig. 38. Biserica din Ostrovul-mare.

numai asupra celor din județul Hunedoara, fiind de fapt și cele mai vechi.¹

Fig. 39. Biserica din Gurasada.

¹ *Vechile biserici de piatră românești din județul Hunedoara în Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, secția pentru Transilvania pe 1929, Cluj, 1930, p. 1—222+40 ilustrații și planuri.*

Recunoaște influența arhitecturii autohtone a bisericilor de lemn asupra celor de piatră, când zice: „Arhitectura românească de piatră din județul Hunedoarei e astfel un conglomerat, din care se desprinde ca bază indigenă, care a premers și a supraviețuit tuturor influențelor străine: tipul bisericii de lemn longitudinal cu boltă semicilindrică”.¹

Fixează trei tipuri de arhitectură la aceste biserici de piatră, după înfățișarea generală a planului lor și a sistemului de învelire:

1. Cel cu caractere longitudinale de a lungul unei axe principale, orientate dela apus spre răsărit. Acestui tip aparțin bisericele din Streiu Sângeorgiu [Fig. 6], Streiu [Fig. 37], Sânta Maria-Orlea, [Fig. 8], Ostrovul mare [Fig. 38], Riu de mori, Ciula mare, Peșteana, Bârsău, Ribița [Fig. 10] și mai adăugăm noi cea din Crișcior [Fig. 9] nestudiată de Vătășianu.

2. Cel central, dominat de spațiul dezvoltat din mijlocul navei. La acesta înșiră bisericele din Hunedoara [Fig. 13], mănăstirea Prislop din Silvașul de sus [Fig. 4] și Gurasada [Fig. 39], fiind cele două dintâiu influențate de arhitectură sârbească [Nico-dim,² etc.].³

3. Cel mixt, prezentând la aparență caracterele tipului central, dar aparținând în structura și concepția lui intimă tipului longitudinal. Singura biserică de acest fel e cea din Denșuș.

Timpul când s'au edificat aceste importante monumente de artă bisericască cade în veacul al XIII—XV-lea, când poporul român din acest județ

¹ *Ibid.*, p. 198.

² Vicarul Șt. Moldovan ne vorbește la 1853 de peștera lui Nicodim din apropierea mănăstirii Prislop, cf. *Foaia pentru minte, inimă și literatură*, Brașov, 1853 no. 148.

³ Despre această influență sârbească la Prislop vezi studiul lui Balș G., în *Buletinul Com. Monumentelor istorice*, XXIV, Văleni, 1931, p. 97—100.

a jucat un rol însemnat istoric, ridicându-se din mijlocul lui nobili mândri, bogați și cu mare influență

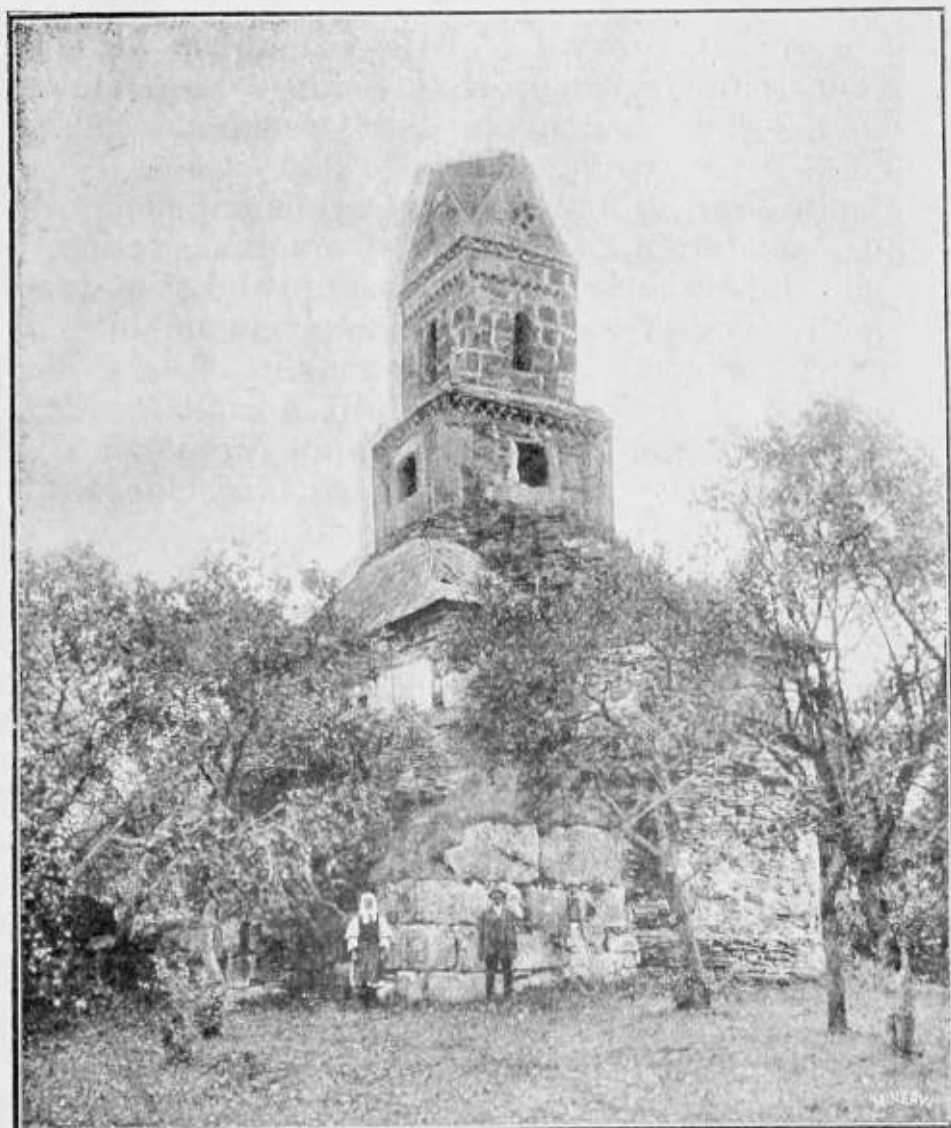

Fig. 40. Biserica din Denșuș.

în treburile publice ale Ardealului și Ungariei, cum a fost vestitul Ioan din Hunedoara și fiul său regele Matiaș, care mai bine de o jumătate de

veac au stăpânit glorios cele două provincii sau țări.¹

Din dărnicia cucernică, particulară sau colectivă, s'au înălțat aceste durabile lăcașuri sfinte în acest ținut, unde prin veacul al XIII a putut să fie chiar și vre-un Voevod, ca Bărbat — fratele lui Litovoiu Voevod, — al cărui nume îl păstrează un râu, un sat cu o foarte veche biserică-ruină.

Unde poporul nostru a putut să-și mențină puterea, bogăția și influența în noul stat maghiar, vedem că fruntașii lui nu întârzie să-și afirme rolul și în domeniul edificării celor mai de seamă monumente ale vremii de atunci: biserici și mănăstiri. Așa a făcut Sasul Vodă, care înainte de 1391 a zidit în Maramurașul său: mănăstirea Peri, apoi Voevozii și jupânii cari au clădit mănăstirile din Criscior, Ribița și Lupșa, și alți nobili români ortodocși.²

În epoca de vitejie și independență largă a Românilor din Banat s'au ridicat și aici biserici și mănăstiri, în fruntea cărora stăteau slujitori prețuiți [vezi § 38], ca de ex. în biserică mică a Lugojului din veacul al XIV-lea, despre care cine a văzut-o ne spune: „În zugrăvirea cea dintâi se află portretul protopopului de atunci, Gavril, în vesminte semi-episcopicești îmbrăcat, adecă: dolamă roșie, mantauă neagră cu căptușală vânătă, apoi camilafcă, meta-niile și băț cârn, care încă și astăzi [= 1848—66] se vede.”³

b) *Pictura.* — Vătășanu împarte pictura bisericilor de piatră din județul Hunedoara în două grupuri:

¹ Vezi pentru data edificării acestor biserici, Vătășianu, *o. c.*, p. 195.

² Din veacul al XV-lea sunt socotite și bisericile de piatră din Zlagna [1424] și Teiuș [1500]. cf. *Șematismul jubilar din Blaj*, 1900, p. 524, 131.

³ *Analele Banatului*, IV, Timișoara, 1931, fasc. 9, p. 127. Biserica de piatră din Căvaran [în Banat] e datată din secolul al XIII-lea și copiază arhitectura celor de lemn. cf. Miloia în *Calendarul Banatului pe 1934*, p. 90.

1. „Grupul prim cu scene încadrate și figuri mici, fie întregi, fie numai bustul, așa după cum cerea subiectul pentru a putea fi povestit destul de limpede. Acest grup are și cadrul arhitectural și peisaj. Figurile, deși stilizate sunt totuși pline de viață, făcând parte din diferite acțiuni, închinându-se, povestind, minunându-se. Culoarele sunt reduse toate la un ton general brun-roșietic, cu pete albe, albastre, verzi și galbene. Brunul roșietic e utilizat pentru carnație și fondul arhitectonic, precum și pentru chenare, albastru, alb, verde și galben pentru haine“. Acestui grup aparțin picturile din bisericile din: Sânta-Maria-Orlea, Prislop [tinda], Bârsău și în parte cea din Peșteana.

2. Grupul al doilea e caracterizat prin figuri mai mari, cari se înșiră în procesiuni pompoase de-a lungul pereților: sfinți și sfinte, martiri și martire anahoreți, etc. Chenarele lipsesc cu desăvârșire, doar șirurile sunt despărțite unele de altele printr'o dungă subțire, reprezentând pământul. Piesajul și arhitectura de asemenea lipsesc... Coloritul general e foarte rece, tonul de ansamblu fiind un albastru sur ca oțelul; celelalte culori [verde, brun, sur-negru] sunt palide. Acestui grup aparțin picturile murale din bisericile din Hunedoara, Denșuș, Streiu și în parte din Streiu-Sân-Georgiu.¹

Bisericile acestea așa de vechi, pentru importanța lor au fost cercetate și studiate cu multe decenii în urmă de învățații unguri, când erau într'o stare mai bună sau în tot cazul când pictura era mult mai bogată, ca în vremea noastră. Multe frescuri copiate atunci pentru Comisia Monumentelor ungare din Budapesta au dispărut pe urmă cu biserică cu tot, ca de ex. cea din Bârsău.

¹ Vătășianu, *o. c.*, p. 143—44, fixarea datei picturii pe secole e vagă și în unele cazuri inexactă.

Unul dintre cei mai buni cunoscători ai artei vechi, învățatul ungar Romer Floris a cercetat amănunțit pictura bisericii din S. Maria-Orlea și a aflat în altar trei apostoli zugrăviți în stil bizantin, având inscripții slavone, din care s'a putut ceti cea a Sf. Apostol Mateiu. „Acești apostoli — zice Romer — luând în considerație statura și coloratura lor închisă, au nu numai o mare asemănare cu cei din biserica unită din Hunedoara, ci ne amintesc grupul de sfinți

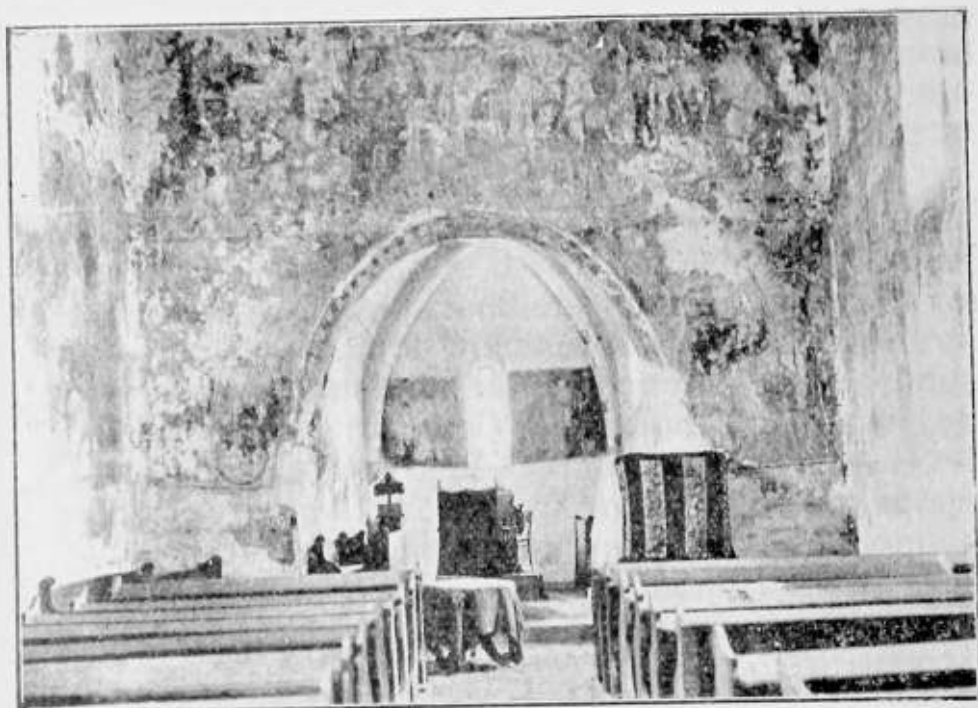

Fig. 41. Pictura din bis. Sf. Maria-Orlea.

din biserica Bieresioe din Suedia, care se vede pe tabla a VII din des citata carte a lui Mandelgrena, cu deosebire aceea, că aici apostolii țin în mâini panglici înguste cu inscripții cari spre capăt se strâng puțin, pe când cei dela Sfânta Maria Orlea razimă de picioare niște table quadrante, pe care, în afară de aceste inscripții, sunt cruci duble care împart

tablele în câte 6 câmpuri. Vesmântul unuia e alburii și albastru, mantaua roșie-vânăță, aureola lor e galbenă, tivită cu alb. În întregime figurile sunt maiestose, cea de mijloc aduce jertfă după ritul oriental, pictura îndrăzneată e de o mână dibace". În vechime biserica aceasta — cea mai mare și mai solidă dintre cele vechi — a trebuit să fie a Românilor.¹

Fig. 42. Ruinele bisericii din Riu de mori

Pictorul Francisc Storno, în 1869, a copiat frescurile descoperite, din încredințarea comisiunii arheologice ungare, găsim aici la S. Maria-Orlea: „O pictură frumoasă în stil bizantin care reprezintă pe Sf. Elena cu coroană pe cap și cu crucea în mâna stângă. Lângă dânsa mai sunt o figură de femeie și opt ostași, dintre care unul ține în mână un steag

¹ *Régifalképek Magyarországon*, vol. III partea I, Budapesta, 1874, p. 129—130.

Armatura ostașilor este din veacul al XIII-lea. Lângă cel cu steag este o figură de bărbat mai mare cu aureolă și cu coroană care seamănă cu cea ungară și cu mâna ridicată spre binecuvântare.¹ Restul picturii e acoperit cu var, căci biserica acum e în stăpânirea câtorva calvini, cari cum se știe nu suferă picturile.

Ștefan Groh, pictor și profesor la școala de belearte din Budapesta, spune că clădirea și pictura bisericii din Riu de mori e din veacul al XV-lea [Fig. 42]. Biserica în interior a fost zugrăvită de un zugrav de seamă, după cum se poate constata din picturile rămase, care sunt superioare celor dela Denșuș și mănăstirea Prislop. Vicariul Șt. Moldovan a văzut aceste frescuri în 1852, și după el I. Radu le descrie astfel cele rămase:² „In altar deadreapta și dea-stânga ferestrei e masa sfântă și de laturea dreaptă preotul împărtășește Sf. Cuminecătură, sub forma pâinei dintr'o tupsie la doi oameni cari se apropie cu evlavie și în urma cărora vine un înger de statura unui om, apoi un serafim și la urmă un alt înger cu cădelnița. Pe laturea stângă e tot aceeași scenă numai cât preotul împartie Sf. Cuminecătură dând să bea din potir. Sub aceste icoane începând dela ploscomodie, care e săpată de adreapta în zid, sunt icoanele arhierilor Nicolae, Grigorie, Vasile, Ioan Gură de Aur, Atanasie și Chiril [numele unora sunt scrise slavonește]. De a dreapta ploscomodiei arhidiaconul Ștefan și de a stânga arhidiaconul Roman. Uși la altar erau numai două [ca și la mănăstirea Rîmeți], dar acum zidul care forma iconostasul sau tâmpla, a căzut și a rămas numai arcul care susține perețele turnului. Pe culmea arcului se vede capul lui Hristos pe maramă, pictură foarte frumoasă, iar pe

¹ Radu I., *Istoria vicariatului gr. cat. al Hațegului*, Lugoj, 1913, p. 319.

² *Ibid.*, p. 306—308.

peretele dela sud spre nord: Sf. Treime, Petru cu corabia, când se afundă în mare și-l ridică Hristos, vindecarea orbului și a slăbănogului. În naie, pe perețele de către sud: Dumineca Tomii, Pogorîrea în iad, Invierea Domnului, Ilie se înalță la cer în căruță de foc. În fund Raiul și Iadul“.

Profesorul din Deva Gavril Szinte scrie, în 1892, despre biserica din Rîu de mori: „E zugrăvită după ritul grecesc în frescuri... Pictura din altar e făcută cu mai multă îngrijire, cea din naose mai grăbită... O inscripție slavonă se mai poate ceti în parte în jurul cupolei“. După ce înșiră chipurile de mai sus zice: „Atât tehnica cât și execuția întregii picturi seamănă întru totul cu frescurile din Bârsău, copiate și trimise de mine Comisiunii monumentelor de artă astfel susțin că unul și acelaș meșter a zugrăvit și această biserică“.¹

Din vechea pictură a bisericii din Denșuș — datată din sec. al XIV-lea — se mai puteau observa în 1912, după I. Radu, următoarele:

„Se vede de-a stînga iconostasului, lângă strană, chipul sf. Arhanghel Mihail. Lângă el sunt trei militari cu coroane de mărgăritare pe cap. Deasupra sunt alte trei șiruri de icoane. În cel dintâiu sunt patru fecioare, între cari se poate ceti numele: Sf. Tecla. În celelalte două rânduri se văd chipurile puțin deslușite alor 2 bărbați și 4 femei cu coroane împărătești pe cap... numele nu se poate ceti. Cred că într'un șir e împăratul Constantin cu mama sa,

¹ *A Hunyadmegyei tört. és rég. társulat évkönyve*, VIII, Cluj, 1893, p. 70—74. — Biserica din Bârsău a fost restaurată pela 1560 de Margareta Crepovici, soacra lui Petru Vodă al Țării-Românești [Vezi mai sus p. 57]. Invățatul ungar Torma K. [în *Archeologiai Közlemények*, 1879, p. 53—61] spune, că el a văzut tabloul votiv, adică al cîtorilor, cu inscripția slavă. Aceasta, ca și restul picturii din această biserică, au fost copiate de G. Szinte și N. Horváth și trimise la Com. Mon. ist. ungare din Budapesta.

de dreapta se văd tot atâtea rânduri de sfinți. Din jos, lângă altar e Sf. Nicolae, apoi urmează tot martiri soldați. Deasupra sunt chipurile de sfinți, profeți sau apostoli, al căror nume scris în limba slavonă nu l-am putut ceti. După urmele ce au mai rămas se vede, că biserica până la înălțimea ferestrelor rotunde toată a fost zugrăvită. Mai deteriorate sunt și de aceea mai puțin se văd, chipurile din altar. O figură de arhiereu are în mână o fășie pe care se află o inscripție slavonă. Din afară, deasupra intrării încă este chipul P. C. Fecioare Maria cu Isus și urmat de chipul unui arhiereu, poate Sf. Nicolae".¹

Picturile acestor biserici, care aruncă o lumină așa de favorabilă asupra poporului român din aceste părți, au fost studiate și de alți învățați, oameni competenți, arătând influențele orientale și apusene asupra lor. Iată ce spune d. Iorga care le-a văzut în toamna 1926, împreună cu mai mulți membrii ai Comisiei Monumentelor istorice din București, participând și autorul acestor rânduri:²

„Pictura din biserica din Streiu Sân-Giorz [1408] se resimte de influențe apusene. Tot așa și Bunavestire dela perețele din stânga și scenele din altar... Aceste mari figuri, aceste linii lungi, acești ochi cu ovalul mistic, mișcările aceste libere ne fac să înțelegem, într'o clădire cu elemente mai mult orientale, o sinteză mai veche, foarte veche, a curentelor de artă venite de pretutindeni în acest colț de patriarhală și mistică autonomie românească“.

Ctitorii Lațco cu familia sunt astfel înfățișați pe tabloul ce ni s'a păstrat: „Ctitorii poartă dulame roșii și verzi ca ale boierilor noștri în epoca mai veche, tivite jos, se pare, cu blăni; picioarele sunt cuprinse după obiceiul apusean, în niște cizme fără

¹ Radu. o. c. p. 194—195.

² *Neamul Românesc*, București, 1926, nr. 125.

călcăiu, cum se întâlnesc și în Orient și în armura cavalerilor din Occident; săbii de caracter turcesc, recurbate cu mânerul pe spadă, li sunt prinse de brâu. Au părul lung lăsat în chică, și doi din ei poartă barbă mică și mustăți răsfrânte în jos. Femeia e îmbrăcată în românește, cu un vâl care i se lasă pe umeri, înfășurându-i; e tivit cu țărțamuri fine; o lungă rochie legată cu brâu, lasă a se vedea

Fig. 43. Pictură: ctitorii bisericii din Streiu-Sângiorz (1408).

la mâneci un alt vestmânt dedesubt; în față se lasă un peșchir ca o fotă cu linii în lung deasupra și în lat în partea de jos, de unde atârnă apoi o prelungire mult mai îngustă“.

„La biserica din Streiu ne întâlnim cu aceeași artă. Trecem pe sub aceleaș campanile de apărare și de pândă ca în Venetul italian... pictura cu un caracter mai arhaic, fără amestecul penelului stân-

Fig. 44. Pictură: citorii biserici din Crisicior (c. 1411).

gaciu al meșterilor noi, aceiaș procesiune de sfinți ca ai veacului al XIII-lea italian, pe roșul palid al cărora s'a scrijelat izvodul slavon al „pristăvirilor“.¹

În marea biserică dela Sf. Maria Orlea „o minune ne așteaptă... de sus și până jos, în acest lăcaș al calvinismului abstract, o nesfârșire de freșce roșietice. În pridvor, în naos e un stil apusean aplicat iconografiei orientale mai mult gâcite decât cunoscute. Figuri ca ale lui Cimabue cu gesturi cari ating, — ca în îmbrățișarea părinților Sfintei Ana, ca întrebăluiala printre arcade în cămăruța Nașterii Precistei, ca în varietatea, multiplicitatea scenelor Patimii și Invierii, ca în profilarea măiestrosului sfânt ostaș din dreapta, — sprinteneala, realismul giotesc.

În acest splendid lucru de artă se observă trei rânduri slavone care ne dau numele apostolului Mateiu. Nu e nici o îndoială, că aici ca și la Sângiorz-Streiu s'a slujit după „legea veche“.

Din acelaș timp sunt picturile bisericii din Zarand: Criscior [1411] și Ribița [1417] în stil bizantin cu chipul ctitorilor Voevozi și jupâni, o femeie în port național din acel loc și timp, apoi câțiva sfinți descoperiți ridică nivelul cultural și rostul Românilor în aceste părți muntoase în veacul al XIV și XV-lea. Pictorul bisericii din urmă pare a fi fost popa Dragoșin,² venit probabil dela Tismana lui Nicodim.³

Jupânul Ladislav, ctitorul bisericii Ribița, e de sigur și al celei din Lupșa [1421], care a fost zugrăvită dela început și poate chiar de părintele Dragoșin.

¹ Chipul Zamferei zugrăvit pe perete s'a păstrat la Prislop — renovată în sec. al XVI-lea — până în veacul al XIX-lea, când a dispărut, cf. notele publicate de protop. Dăianu în *Călimdarul călugărilor dela mănăstirea Bicsad* pe 1934.

² Dragomir în *Anuarul Com. Mon. Istorice* secția Transilvania pe 1929, Cluj, 1930, p. 227—8. 231, 250—1, 253, 255 aici se reproduc chipurile ctitorilor și sfinților păstrate.

³ Meteș, *Note despre zugravii bisericilor române*, Sibiu, 1932, p. 10.

Inscripția păstrată deasupra intrării în biserica
mănăstirii Rimeșului ne spune că „întâiu a fost zu-

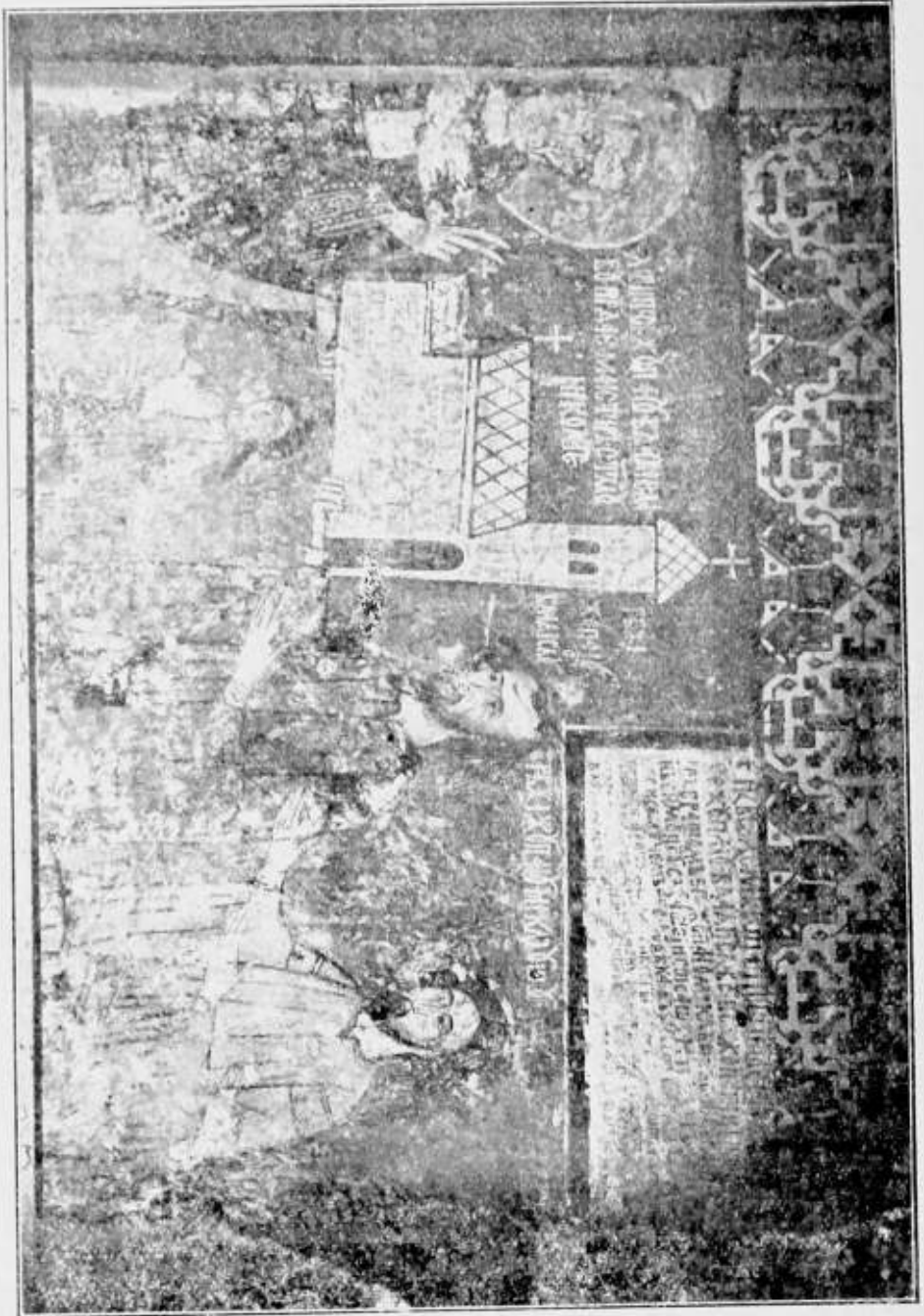

Fig. 45. Pictură: citorii bisericii din Ribyța (1917).

grăvită în zilele lui Matiaș Crai la 1487". Pictura originală nu ni s'a păstrat, decât cea înoită și slabă din secolul al XVIII-lea.

Nu încapă nici o îndoială, că mănăstirea Vadului făcută de Ștefan cel Mare și-a avut pictura ei fru-

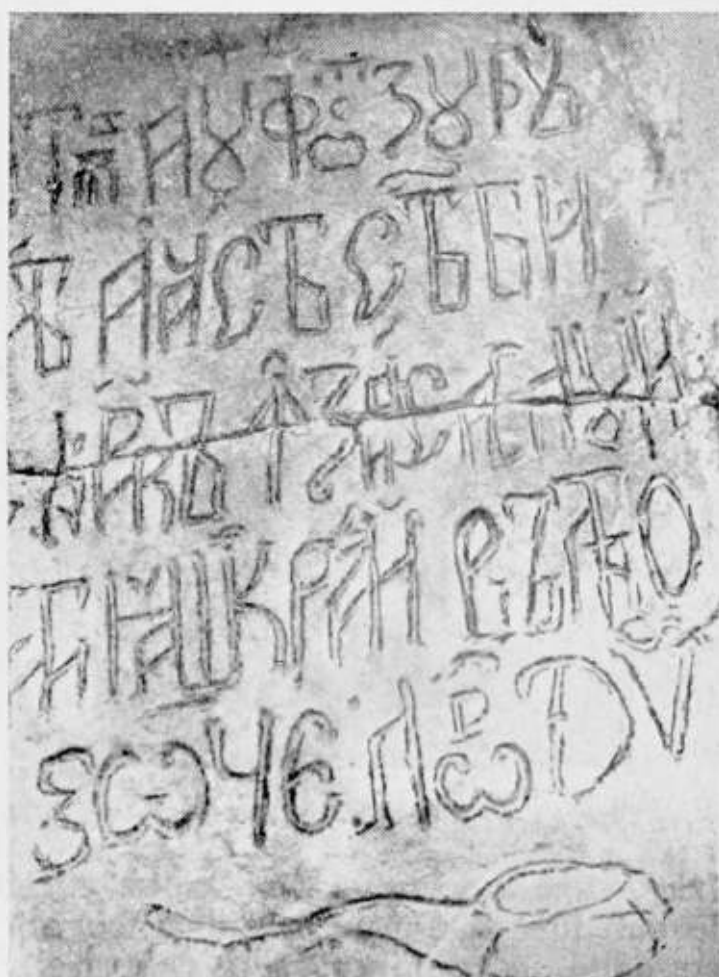

Fig. 46. Inscricția dela intrarea mănăstirii Rimeț (1487).

moasă dela început, dar suferind multe transformări și sărăcie pe urmă ea a dispărut. Avem numai o icoană a sf. Nicolae cu inscripția slavonă, care amintește pe episcopul Anastasie de Vad, cu data de

1531, adusă de sigur din Moldova unde a și fost zugrăvită.¹

Domnii Moldovei, când au stăpânit Cetatea de baltă pe Târnave, au zidit aici o biserică în 1525, pe care pe urmă au luat-o calvinii, dar când s'a făcut restaurarea din 1895—6, a eșit la iveală vechea pictură moldovenească, descrisă de istoricul ungar L.

Fig. 47. Icoana Sf. Nicolae dela mănăstirea Vad (1531).

Szádeczky, care a văzut-o, fiind apoi văruiță: „In bolta de sub turn a apărut de sub tencueala de var un fresc palid, care înfățișează coborîrea de pe cruce a lui Hristos. Pe peretele apusean al bisericii

¹ Boroș în *Unirea*, Blaj, 1900 no. 318. Inscricția e reprodusă exact de Drăghiceanu în *Buletinul Com. Mon. istorice*, XIX [1926], p. 88. Iorga crede că această icoană veche a fost complet refăcută în sec. al XIX-lea. *Les arts mineurs en Roumanie*, p. 12—13 [icoana e în muzeul Bathányi din Alba-Iulia]. — Altă icoană veche, din 1564, se află în biserica sf. Nicolae din Șcheiul Brașovului. cf. Iorga, *Scrisori și inscripții ardeleni*, I, p. 64.

au apărut chipuri și mai mari [un apostol cu potirul în mână]. Sub frescuri se vedea anul 1525¹. Această pictură a fost văzută și de cei doi preoți români de atunci din acel târg.¹

Pictori din Țara Românească au împodobit biserica sf. Nicolae din Șcheiul Brașovului, care s'a

Fig. 48. Disc din mănăstirea Hodoș-Bodrog (1523).

înălțat și s'a tot întregit un veac de Domnii Țării Românești și ai Moldovei, începând cu Vlad-Călugărul și sfârșind cu Aron Vodă îngropat în Alba-Iulia.

Despre pictura bisericilor de lemn, în vremurile mai vechi, modestă și redusă de câteva icoane absolut necesare, vom vorbi mai departe [§ 51].

Din epoca aceasta, în afară de cărțile tipărite cu diferite chenare și gravuri artistice, mai avem câteva manuscrise împodobite cu vignete și ilustrații

¹ Meteș, *Din istoria artei religioase române*, I, Cluj, 1929, p. 112 și n. 3-4.

frumoase. Așa sunt: Liturghierul slavon, scris, în 1481, în mănăstirea Feleac cu admirabile inițiale colorate;¹ apoi Evanghelia dela Prislop, din 1517, slavonă cu literele inițiale cu colori, având deasupra fiecărui evanghelist câte un frumos desemn în diverse colori,² și fragmentul unei Psaltiri românești din sec. al XVI-lea, ale cărei litere dela început sunt mari, în roșu, și cu podoabe de frunze și flori.³

c) *Odoare și odăjdii bisericesti.* — Din epoca aceasta veche afară de clădirile sfinte pomenite mai sus, cu picturile lor atât de remarcabile, ni s'au păstrat abia câteva din foarte prețioasele odoare dăruite principalelor biserici cu ctitori de Domni și nobili, ca de ex.: potirul cu inscripția slavonă din biserica Sf. Nicolae din Brașov.⁴ Apoi acel disc de argint dela mănăstirea Hodoș-Bodrog, din 1523, pe care e săpat la mijloc Sf. Gheorghe, iar în jurul lui Sf. Apostoli și alți sfinți împodobesc acest obiect de artă, amândouă indispensabile pentru serviciul religios la sf. cuminecătură. Tot la Bodrog e un păhar de argint, din 1562, pe care sunt gravate capete de cavaleri.⁵

Nu avem nimic din odăjdiile frumoase și scumpe din epoca mai veche în care slujeau episcopii și preoții de atâteaori în prezența ctitorilor buni și evlavioși. Se amintesc însă în sec. al XVII-lea cum vom vedea [§ 51].

¹ *Almanahul Graficei române pe 1929*, Craiova, p. 51—2+2 planșe cu 8 litere colorate. [Liturghierul e în proprietatea lui I. Marțian din Năsăud]

² Radu, *Istoria vicar. gr-cat. al Hațegului*, p. 92, și *Foaia pentru minte inimă*, Brașov, 1853, no. 146.

³ Buracu C., *Cronica Mehadii*, Turnu-Severin, 1924, p. 43 [fragm. în bis. din Mehadia]

⁴ Lacea, ziarul *Gazeta Transilvaniei*, 1915, Nr. de Crăciun. — În Brașov cunoaștem pe pictorul Gheorghe care zugrăvea sfeșnice pentru mănăstirea curții domnești din Târgoviște. *Quellen zur Geschichte Kronstadt*, III, Brașov, p. 273, [an. 1545].

⁵ Arhim. P. Morușca, *Mănăstirea Bodrog*, Arad, 1927, p. 5 [se utilizează și pentru anaforă] și Ștefănescu, *Monuments d'art chrétien trouvés en Roumanie* în revista *Byzantion*, IV, Bruxelles, fasc. II [1931], p. 583—6.

CAPITOLUL VII.

MIHAI VITEAZUL ȘI BISERICA ROMÂNEASCĂ DIN ARDEAL.

30. *Mitropolia din Bălgrad și biserica românească sub Mihai Vodă.* — Acțiunea războinică a lui Mihai Viteazul a ridicat valoarea Românilor din toate ținuturile locuite de ei. În 20 Maiu 1595, în numele Domnului muntean, dar nu cu totul pe placul lui, ierarhii și boierii Țării Românești încheiau un tratat de închinare față de craiul „catolic“ al Ardealului Sigismund Báthory. Și fiindcă acum era „o țară ca cealaltă“ tratatul prin următoarele cuvinte întărește numai o veche tradițiune de legături bisericești pe care am văzut-o: „Toate bisericile românești din Țara Măriei Sale [Báthory], vor fi sub judecata și despusul mitropolitului din Târgoviște, după dreptul bisericesc și orânduiala țării aceleia, și preoții își vor putea strânge veniturile lor îndătinat și obicinuite“.¹ O urmare bună a acestui tratat pentru biserica românească fù, că la 4 Iunie acel an, principele Báthory îngăduie lui „Ioan de Prislop, vlădica soboarelor românești în Ardeal“, să-și adune dela preoții din Țara Făgărașului câte un floren pe fiecare an după obiceiul bătrân precum încassa dela preoții din celelalte părți ale Ardealului.² Țara Făgărașului fusese supusă mai înainte episcopilor româno-calvini, cari luau dajdea de 1 fl., precum pe urmă, în veacul al XVII-lea, o încassau superintendenții calvini: unguri sau români, ca Daniil.

¹ Hurmuzaki, III, partea I, p. 212.

² Șincai, *Cronica Românilor*, la 1596.

După biruința dela Călugăreni asupra Turcilor, numele lui Mihai Vodă, ca al unui viteaz apărător al creștinătății, străbătut tot Apusul, câștigând respectul și în același timp și invidia vecinilor, cari începură a-și da seamă tot mai mult despre însemnătatea Domnului român dela Dunăre. Când Mihai intră împreună cu o sută de boieri ai săi în capitala Ardealului: Bălgrad, în 30 Decembrie 1596, i se făcù o primire deosebit de pompoasă din partea lui Sigismund Báthory, care își prețuia vecinul nu ca vasal, ci ca pe un aliat puternic, capabil pentru multe lucruri mari și neașteptate. Acum a primit Domnul muntean castelul din Buia cu mai multe sate, nu departe de orașul Mediaș, — se pare că și Manărade de lângă Blaj — în curțile cărui până de curând s'au putut vedea urme de pictură răsăriteană din timpul stăpânitorului român.¹ Tot atunci Báthory dă voie lui Mihai să facă în Bălgrad o reședință potrivită pentru un mitropolit român. Mihai și clădește „pe deal lângă cetate“ într'un loc frumos, o mănăstire-biserică cu hramul celor trei Arhangheli, cari formau și stema Mitropoliei.² Episcopul catolic Dimitrie Naprágy spune, în Ian. 1602, că craiul Ardealului, catolic și el, înzestrase această biserică românească nouă chiar și cu moșii.³ Desigur dela ctitorul ei Mihai Viteazul își ia începutul acea danie de 6000 denari, pe cari mitropolia îi primea în fiecare

¹ Meteș, *Moșiile Domnilor și boierilor din Țările române în Ardeal*, p. 62—3. Mihai Viteazul cercetează castelul Buia în Dec. 1597. Promise tot în 1596 și satul Lona [jud. Someș], confiscat de Sig. Báthory pentru trădare dela Alex. Kendy, și pe care înzadar îl cere mai târziu fiul său Petrașcu Vodă dela Impăratul Rudolf.

² Iorga, *Ștefan cel Mare, Mihai Viteazul și Mitropolia Ardealului*, p. 14—17, unde se dau spusele Mitropolitului Petru Movilă din Chiev: „Domnul a zidit biserica, dar nu în cetate ca nu cumva cu schimbarea vremilor să o risipească, ci la marginea orașului, lângă zidul cetății într'un loc frumos și a sfințit-o“.

³ Hurmuzaki, IV, p. I, p. 287 și urm. [raport către Impăratul Rudolf].

an dela Domnii români până la unirea cu Roma a unei părți dintre Români ardeleni. Ctitorul a așezat mulți călugări în mănăstire, pe cari îi întrebuița și ca șpioni pentru diferite informațiuni politice privitoare la situația grea a Ardealului și la încurcătura și nepregătirea dela curtea principelui Andrei Bá-

Fig. 49. Stema Mitropoliei ort. din Alba-Iulia.

thory, cari îi aduseră biruința dela Șelimbăr, lângă Sibiu, din 28 Octomvrie 1599. Călugării de fapt transmiteau lui Mihai Vodă diferite știri din Ardeal, ațâțând poporul în favorul lui, — popa Todor din Sângiorzul Bistriței, era chiar comandantul unei trupe numeroase răsculate ¹ — și aceasta ne-o spune nu numai

¹ Iorga, *Studii și documente*, I—II, p. 15.

episcopul Naprágy în raportul citat și cronicarul contimporan Szamosközy,¹ ci și hotărârea dietei din Letzfalu, ținută la 25 Octomvrie 1600, după înfrângerea lui Mihai dela Mirislău, care dispune persecuția nemiloasă a călugărilor români: „Fiindcă stricăciunea și pericolul nostru de acum a venit din cele două țări române... nici un popă românesc să nu poată intra niciodată din cele două țări române. Iar călugării de tot să fie proscriși din toată țara. De se va afla vre-unul, că a intrat sau va intra în contra hotărîrii țării, pe acela să-l prindă și să-l despoaie ori și unde”.²

După învingerea dela Șelimbăr, Ardealul zăcea la picioarele Domnului muntean, care intră triumfător în Bălgrad, capitala sa acum. Ce bucurie generală a produs între Români ardeleni biruința de lângă Sibiu a viteazului Domn și cât de mult a ridicat valoare morală a elementului românesc așa de greu strivit de neagra iobăgie, ne spune tot cronicarul Szamosközy, martorul ocular și foarte îndurerat al celor povestite: „La vestea înfrângerii care străbătu repede toată țara, Români, cari așezați în sate, locuiesc tot Ardealul, resculându-se *se uniră cu ceilalți Români de peste hotare și-și întinseră prădăciunile, în cete și unul câte unul pe toată țara. Increzuți în aceea că aveau Domn din neamul lor, și luându-și obicinuitele lor sulii și săgeți, ei ieșau în drum*

¹ Szamosközy, *Történeti maradványai*, [= (Mon. Hung. Hist., Scriptores, XXX)], Budapesta, 1880, ed. Al. Szilágyi, p. 112. — Cronicarul W. Bethlen încă spune: „Se credea chiar că prin călugări de ai săi, Mihai ațâțase în ascuns, înainte de intrarea sa în țară, pe toți țărani români săucidă pe nobili”.

² *Mon. Com. Trans.*, IV, p. 556. Dieta din Ian. 1601 a statelor revoltate hotărăște, ca preoții români să dea 2 fl. pentru oștirea care a alungat pe Mihai Viteazul și că „acei popi români cari au fost sedicioși și tăciunari nu se mai sufăr în țară, ci șpanii și juzii crăiești să-i prindă și să-i certe după lege, iar pe ceice au cășunat daune, să-i silească la răsplătire”, cf. Cipariu, *Arhivul*, p. 319 și *Mon. Com. Trans.*, IV, p. 583.

și ucideau pe fugari, le călcau curțile, le jefuiau averile și făceau mai strajnică nenorocirea. Așa

Fig. 50. Episcopul Naprágy primește pe Mihai Viteazul în Alba-Iulia (1599).

peiră mai mulți fruntași ai nobilimii“... Români „de nevoie îndrăzneți, nepricepuți și îndărătnici. Acum

după venirea unui Domn român și izbânda în luptă credeau că toate vor fi iertate. Cu atât mai cruzi erau acum, cu cât mai înainte, prinzându-se cu vre-o faptă rea, erau pedepsiți cu cele mai grele pedepse: spânzurători, butuci, securi, cârlige, funii și toate localurile de osândă mai mult de ei erau pline”.¹

Preotul român din Șcheiul Brașovului notează cu mândrie în cronica sa: „...Acest domn s’au numit Mihai Vodă cel viteaz și cu adevărat au fost, că acest Domn, având oaste cu Domnul Moldovei, l-au biruit, așijderea și pe prințul țării Ardealului și așa s’a fost numind principe al Țării Muntenesti și al Țării Moldovei și al țării Ardealului.”²

Mihai Vodă în mănăstirea cea nouă — zice mitropolitul Petru Movilă³ — „a mutat episcopia [căci mai înainte trăiau în alt loc episcopii], unde până astăzi este cu ajutorul lui Dumnezeu și-a așezat acolo pe vlădica Ioan, care avu fericitul prilej de a sta în preajma viteazului Domn, primind dela acesta diferite odoare și odăjdii bisericești, dintre cari s’a păstrat cârja vlădicească a mitropolitului Ioan, între odoarele episcopului de Blaj până la 1848, când a perit.”⁴

Dela „Ioan Vlădica de Belgrad” avem cea mai veche scrisoare românească, cunoscută până acum, din condeiul unui arhieru din Ardeal. El scrie în 1600, către Lucas Engeter „polgar meșter de Sibiu” de rândul unui mișel dein Rășinari”, de feciorul căruia să leagă o fată din acel sat. „Eu nu-i voiu

¹ In *Monumenta Hungariae Historica*, Scriptores, vol. XXIX, p. 342-4.

² Iorga în *Buletinul Comisiei istorice a României*, XII, București, 1933, p. 67.

³ Iorga, *Ștefan cel Mare, Mihai Viteazul*, p. 16; Pomelnicul Mitropoliei spune despre Mihai Viteazul: „Acesta a făcut Sfânta Mitropolie a Belgradului”. Iorga, *Studii și documente*, IV, p. 67.

⁴ Cipariu, *Acte și fragmente*, p. XIV.

lăsa împreună“, deci „dumneata vei căuta leage că doară voi veni și eu într'a colea“...¹

Mihai Viteazul deprins, din țara de unde plecase spre cucerire, cu o preoțime liberă și scutită de acele servicii care scad prestigiul acestei tagme, îndată după ce ajunse stăpânul Ardealului, dieta din 20 Iulie 1600 decretează: „La dorința Măriei Sale, popii românești, încât atinge persoana lor, pretutindeni se scutesc de serviciile iobăgiei, pe care le prestează poporul“, și fiindcă Mihai voia să desrădăcineze căsătoria a doua a preoților, care era contra canoanelor bisericii ortodoxe și se introdusese sub influința calvină, dispune în aceeași dietă: „Cari preoți români se vor însura a doua-oră și nu vor descoperi aceasta vlădicului cu ocaziunea vizitațiunii acestuia: comitele suprem să scoată de pe satul acela 200 fl., pentru voievodul țării“.² Desigur, că această hotărîre a dietei pentru desrobirea preoțimei a rămas literă moartă pentru mulți nobili unguri, încă pe timpul lui Mihai Vodă.

În stăpânirea efemeră asupra Ardealului, Domnul român mai zidi aici două biserici. Una e cea din Ocna-Sibiului, care se vede și astăzi, făcută sub îngrijirea vistiernicului Vasile, prefectul camerei de sare din Ocna³ pe care apoi sătenii

¹ Publicată de Lupaș în *Anuarul inst. de istorie națională*, III, p. 546. — Referitor la Sași, cari l-au urît mult pe Mihai Viteazul, cronicarul din Șchei înseamnă: „Numai au zis, Mihai Vodă [Sașilor de aici din Brașov], dacă se numesc că sunt creștini, căci nu au cruci la bisericile lor, și așa li-au poruncitu de au pus cruci pe biserici precum să vad și la vremile de acum“, cf. *Buletinul Com. ist.*, XII, p. 67.

² *Mon. Com. Trans.*, IV, p. 529. — În pridvorul catedralei romano-catolice din cetatea Alba-Iulia se afla încă pela 1895 o placă de metal cu emblemele celor trei țări stăpânite de Mihai, care apoi a fost delăturată, dar pe plafon se vedea în 1909 stema Țerii Românești și a Moldovei. Comunicate de martorul ocular avocatul Rubin Patița din Alba-Iulia într'o publicație ocazională din acest oraș.

³ Lupaș, *Anuarul institutului de istorie națională*, III, p. 552.

fură siliți s'o răscumpere dela dărîmare în 1609 plătind o sumă de bani în favorul bisericii calvine

МѢТРОПОЛИТУ СЕВЕРІИ. 1609. РАДКОУ ШКОЛУ. СКАЖЕ Д
 ІСНІАТДНІ ШИМОУТАЖ СЪВІАТІА ПІА АРХІДІАКОНУ СІА
 Е ЛАДЖЕ. ШИМОУТАЖ АРХІДІАКОНУ СІА АРХІДІАКОНУ СІА
 МІШЕ ДІАКОНУ СІА АРХІДІАКОНУ СІА АРХІДІАКОНУ СІА
 ТД ГЛАВІА ШИМОУТАЖ ІСНІАТДНІ СЪВІАТІА ДІАКОНУ СІА
 ШИМОУТАЖ ДІАКОНУ СІА АРХІДІАКОНУ СІА АРХІДІАКОНУ СІА
 АРХІДІАКОНУ СІА АРХІДІАКОНУ СІА АРХІДІАКОНУ СІА
 СІА АРХІДІАКОНУ СІА АРХІДІАКОНУ СІА АРХІДІАКОНУ СІА
 ІСНІАТДНІ СЪВІАТІА ДІАКОНУ СІА АРХІДІАКОНУ СІА
 ДІАКОНУ СІА АРХІДІАКОНУ СІА АРХІДІАКОНУ СІА
 АРХІДІАКОНУ СІА АРХІДІАКОНУ СІА АРХІДІАКОНУ СІА
 ШИМОУТАЖ ДІАКОНУ СІА АРХІДІАКОНУ СІА АРХІДІАКОНУ СІА
 СІА АРХІДІАКОНУ СІА АРХІДІАКОНУ СІА АРХІДІАКОНУ СІА
 1609

Fig. 51. Scrisoarea Mitropolitului Ioan din Bălgrad (c. 1600).

din acest oraș.¹ A doua e cea din satul Lușârdea în comitatul Doboca [azi Someș].²

¹ Iorga, *Studii și documente*, XII, p. 280 no. VII.
² Iorga, *Sate și preoți din Ardeal*, București, 1902, p. 299 nota I.

Mihai Vodă, e ctitor prin o danie oarecare, și al bisericii Sf. Nicolae din Șchei, în strana căreia a stat în zile de sărbătoare ale gloriei sale. Iși avea aici chipul zugrăvit, pentru renovarea căruia orașul plătește, în Iunie 1694, suma de 6 fl. unui zugrav.¹

Dintre meșterii zugravi, cari l-au însoțit pe Domnul erou în Ardeal cunoaștem trei, pe cari îi găsim și în Bălgrad: Petru Armeanul, Mina și Nicolae din Creta.² Nu suferă discuție, că unii dintre aceștia au lucrat chipul din biserică din Șchei al protectorului lor, și au împodobit Mitropolia din Bălgrad, precum și celelalte biserici ridicate cu cheltuiala Domnului român, între care socotim și reparatul ori înfrumșetarea mănăstirii din Rîmeț.³

Două documente dela începutul veacului al XVII-lea ne spun încă ceva privitor la interesul lui Mihai Viteazul pentru biserică românească din Ungaria:⁴ „Luat-au Mihai Voevod pe părintele arhimandritul Serghie de aci dela Tismana de l'au pus episcop în sfânta episcopie, ce să chiamă Muncaciu în Țara Ungurească“. Cum a ajuns Mihai să pună episcop la Muncaciu, s'ar putea da această explicație: Episcopii de Muncaciu la început se sfințeau în Polonia, după ce Rutenii de aici se uniră în credință cu Roma în sinodul din Brzesk la 1595, vedem că ei merg la hirotonire uneori la Chiev, dar mai des, fiind și mai aproape, la Mitropolitul din Moldova. Sigismund Rákoczy, stăpânul cetății Muncaciu, trimite la 1596 pe noul episcop Ladislau de Ardanhazi, pentru sfințire la mitropolitul din Suceava, Gheorghe Mo-

¹ Meteș, *Din istoria artei religioase române*, I, p. 115.

² *Ibid.*, p. 113–14 și notele. Zugravul Mina a plecat din Bălgrad la Veneția după vopsele. *Ibid.*, p. 31.

³ Motivele cari au putut îndemna pe Mihai Viteazul la reparatul mănăstirii Rîmeț în studiul meu, *Satul ardelean: Cetea și logofătul Ioan Noroceă din Pitești*, Cluj, 1933, p. 22 și urm.

⁴ *Convorbiri literare*, 1901, p. 811; și *Columna lui Traian*, 1874, p. 237–8.

vilă, care și el simpatiza cu credința bisericii române.¹ Rákoczy, după ce observă că noul episcop Ladislau ar fi aplicat spre unirea cu Roma, îl scoate din scaun și-l închide în temniță, iar în locul lui caută să aducă un astfel de om, care mai presus de toate să țină neștrămutat la ortodoxia cea veche, nu fără oarecari concesii calvinismului. Acest ortodox a fost egumenul dela Tismana, Serghie, venit în Ardeal cu voia lui Mihai Vodă și desigur la rugarea influentului nobil ungar Toma Kendy, care avea moșii lângă mănăstirea Tismana. Înainte de 24 August 1597 Serghie era în Ardeal, căci la această dată principele Báthory îi dă voie, ca să treacă în Muntenia² de unde în curând se întoarce, ajungând la sfârșitul acestui an — după sfințirea sa în Moldova sau Țara Românească — episcop de Muncaciu cu reședința în mănăstirea Peri.³ A păstorit cum vom vedea până în 1616 [§ 36], când trece în Polonia și de acolo iarăși în vechile chilii ale mănăstirii Tismana, unde-și făcuse călugăria.

Acestea le-a făcut Mihai Viteazul pentru biserica românească din Ardeal și Ungaria în stăpânirea lui trecătoare de aici.

¹ Hodinka, *A munkácsi püspökség története*, Budapesta, 1910 p. 198.

² Hodinka, *A munkácsi gör. kel. püspökség ókmánytára*, I, Ungvar, 1911, p. 35—6 no. 28.

³ Hodinka, *A munkácsi püspökség története*, p. 261. — La sinodul convocat de Mihai Viteazul la Iași, în 2 Iunie 1600, participă și „Petronie episcop de Maramureș”, pe care mai târziu îl întâlnim din nou episcop tot aici. cf. Iorga, *Studii și documente*, IX, p. 31. — Un fragment din „Condica sfântă” a Moldovei s'a publicat în *Buletinul Comisiei istorice a României*, III, [1924] p. 3—11 [începe însă numai dela 1700]. — Arhiducele Matiaș dă ordin subalternilor săi, să protejeze pe episcopul Rutenilor din Muncaciu, cu reședința în mănăstirea Sf. Nicolae, și să i se dea 100 pietri de sare în preț de 3 fl. cf. Hodinka, *A munkácsi püspökség ókmánytára*, I, p. 43—45 no. 34—37 [din Martie—Maiu 1601].

CAPITOLUL VIII.

BISERICA ROMÂNEASCĂ PÂNĂ LA MITROPOLITUL SAVA BRANCOVICI.

31. *Mitropoliții de Bălgrad după Mihai Viteazul.* — După moartea tragică a viteazului Domn,¹ neîmpăcatul său dușman Basta, a voit să înlătore cu totul vechea credință ortodoxă și reprezentanții ei români din mănăstirea bălgrădeană a lui Mihai, și spre acest scop puse în mănăstire pe „nobilul războinic, buclucaș și desfrânat“ Valerian Lubieniecki: „a luat — zice documentul — fără nici o învoire a Scaunului apostolic, în stăpânirea sa o mănăstire schismatică lângă Alba Iulia și a stat acolo mult timp, îndeplinind toate funcțiunile sacerdotale“.² Iar episcopul Naprágy scrie Impăratului [1602]: „Nu-i îngăduit ca lângă fereastra palatului să stea biserica schismatică și dușmanii bisericii romane să cânte mărire în față cu biserica noastră catedrală.“³ În atmosfera aceasta de ură generală în contra atot ce era românesc, e sigur că Vlădica Ioan — poate și călugării — se va fi retras în mănăstirea Prislop de unde plecase, sau va fi murit, dar hotărît nu e acela, care luptă alături de Basta la asediul cetății Sătmarului, din 14 Ianuarie 1605, apărată cu îndârjire de Ștefan Bocskay. Acesta probabil va fi fost episcopul Ioan Cernea dela Vad mort la asediu, iar locul său la Vad îl ocupă în 23

¹ Vezi despre moaștele, sabia și inelul lui Mihai Viteazul găsite, în 1864 de un țăran de pe moșia de lângă Turda a contelui Teleky, care însuși le-a văzut aceste relicvii. cf. versiunea publicată în ziarul *Infrățirea*, I, Cluj, 1920, no. 26 [din 2 Sept.].

² *Columna lui Traian*, 1874, p. 309.

³ Hurmuzaki, IV part. I, p. 287.

Septemvrie acelaș an, Spiridon cum am văzut. E interesant cum ni-l prezintă, contemporanul Szamosközy, pe acest Vlădică războinic dela Sătmar: „Era un episcop românesc în cetate, despre a căruia vitejie toți s'au minunat. Acesta a prins un mare paloș nemțesc în amândouă mâinile și încătrău da, mulți cădeau de mâna lui, nici da înzadar, și totdeauna nimerea; mai pe urmă l'au împușcat tocmai prin mijloc, și așa a murit. Episcopul acesta a fost la Basta în Cluj, era om mic, cu părul lung, și avea bătă argintată“.¹

Pe baza cunoștințelor istorice actuale, nu se poate spune precis cine a fost urmașul imediat al lui Ioan în scaunul mitropolitan din Bălgrad. Va fi fost oare episcopul Spiridon, căruia pentru cine știe ce merite ostășești sau de alt ordin, i-a dat Ștefan Bocskay principele și dreptul [Sept. 1605] „de episcop și superintendent suprem peste toate bisericile românești din Ardeal și părțile ungu-rești“, [§ 22] „vlădică de Ardeal și Maramurăș“ — întărit și de Sigismund Rákoczy, în Iunie 1607 — sau e numai un titlu abuziv, fără însemnătate reală? De fapt numai în 1606 întâlnim un mitropolit în Bălgrad cu numele Teoctist, care, împreună cu mitropolitul din Târgoviște, Luca, prin 13 Martie acest an fiind în Brașov, scot din oficiu pe preotul din Șchei, Neagoslav — venit din târgul Floci din Țara-Românească — „pentru necuviință și mândrie“.² Alte știri despre Teoctist n'avem — a făcut și o cârjă vlădicească de argint³ — deși în 6 Iunie 1609⁴ se amintește Vlădica de Bălgrad, fără a i-se da numele, ca și la Sânta Măria cea mare din 1615, când scoate din slujbă pe preotul Constantin din

¹ *Történeti maradványai*, p. 320.

² Studiul meu, *Cronica popii Vasilie*, în l. c., p. 180 și urm.

³ Iorga, *Studii și documente*, IV, p. 66.

⁴ Cipariu, *Arhivă*, p. 556, se zice în acest act dela Gavril Báthory, că preoții români „din zi în zi sunt apăsați și asupriți fără cruțare, împotriva oricărui drept și cuviință“.

Șcheiul Brașovului, fiind de data aceasta desigur Teofil în Bălgrad.¹

În anul 1614 întâlnim, ca vlădică în Bălgrad pe fostul predicator al bisericii românești de aici pe Teofil, venit din mănăstirea Prislopului, numit de Bethlen peste bisericile românești „ale unor părți din principatul Transilvaniei“, care apoi în anul următor primește cum am văzut [§ 22] jurisdicțiunea și peste teritoriul episcopiei Vadului, unde păstorește câțiva ani. Atâta știm despre păstoria din Bălgrad a lui Teofil.

Prin ajutorul lui Ștefan Tomșa, voievodul Moldovei, ajunse în scaunul arhieresc al Bălgradului călugărul moldovean Dosofteiu, care a însemnat într'o notă de pe o evanghelie slavonă: „Eu vlădica Dosofteiu ce am fost în Roman și Huși și mai mare peste toate mănăstirile țării Moldovei, așisderea vlădică în Ardeal și în Maramurăș; și am fost în ținutul Sacmarului până la Dobrițin“...² Păstoria peste un teritoriu așa de întins a lui Dosofteiu, cade în stăpânirea strălucitului principe calvin al Ardealului Gavril Bethlen, căruia staturile ardelene îi cerură expres în cea dintâiu dietă, — în urma experiențelor dureroase cu Mihai Vodă și Radu Șerban — ca să trăiască în bună înțelegere cu cele două țări române, ceeace Bethlen și îndeplini, încheind o alianță cu Ștefan Tomșa și Radu Mihnea, voievodul Țării-Românești, „să fie de-acum înainte, ca frați și să nu se lase unul pe altul până la moarte“.³ Alianța aceasta de politică externă era pentru asigurarea din afară a păcii interne a Ardealului — cel puțin

¹ *Cronica popii Vasile*, p. 183 nota 3. Teofil stă în Brașov din 26 August—15 Septembrie 1615, restituind în slujbă pe popa Constantin la cererea Sașilor. *Ibid.*

² Moldovan în *Arhivul pentru istorie și filologie*, Blaj, p. 780—1. — Vezi iscălitura lui Dosofteiu în faximil Hurmuzaki, XV, p. 967.

³ *Mon. Com. Trans.*, VI, p. 358.

dinspre răsărit — cu scopul de a face Bethlen o puternică țară calvină, cum ne spune însuși în Octomvrie 1618 prin stârpirea religiunilor nerecepte și false din țară, între care era și cea a Românilor.¹ Bethlen, ca diplomat dibaciu și șiret, a întrebuintat toate mijloacele posibile pentru a câștiga pe Români la legea calvină, mijloace pe care le-au folosit toți principii ardeleni din veacul al XVII fără rezultate deosebite, și care se deosebesc de mijloacele aplicate în veacul anterior.

În cursul păstoriei vlădicului Dosofteiu principele Bethlen lucrează stăruitor și cu tact pentru ajungerea idealului său: Dă diferite privilegii tuturor preoților români de sub stăpânirea sa, scutindu-i de sarcinile iobăgești, având dreptul să se mute liber de pe moșia unui nobil la altul [§ 52]; le face școli pentru luminarea minții [§ 53]; caută cărturari, cari traduc Sfânta Scriptură în românește pe înțelesul tuturor, fără a o putea tipări [§ 48]. Cu un cuvânt un întreg program destul de bine alcătuit pentru convertirea Românilor la calvinism, și poate că ar fi dat roade mai vizibile, dacă Bethlen n'ar fi purtat atâtea răsboaie de ambiție și fără folos, și ar fi avut o domnie mai îndelungată, care ar fi îngăduit urmărirea zi cu zi a scopului de a converti pe Români la legea stăpânitorilor, la calvinismul dominant și intolerant.

Vlădica Dosofteiu ori câte concesțiuni va fi făcut în formă calvinismului, el în adâncul sufletului a ținut la legea părinților și a neamului său, ca unul ce venise din o țară curat ortodoxă, din Moldova, cu care a întreținut legături dese și intime în timpul cât a ocupat scaunul vlădicesc din Bălgrad, [§ 45], trimițând odată aici pe un popă, căruia bistrițenii după cererea lui Dosofteiu trebuiau să-i dea o parte

¹ *Mon. Com. Trans.*, VII, p. 488.

din „plata dajdiei, ploconului fixat de craiu la un florin, osfeștaniilor, gloabelor, dela vlădica Eftimie încoace”.¹ Acest arhieru era și un gospodar cu grijă pentru lipsurile materiale ale mitropoliei. Astfel cumpără la 1626 moșia Beca, — azi în hotarul Galtiu — pe malul stâng al Mureșului, nu departe de Teiuș între Mihai și Dumitra, dela familia de nobili Francisc și Barbara Szikszai din Galtiu, pe care peste 32 de ani, un fiu al Barbarei, Grigorie Csiszér, o luă cu forța dela mitropolie.² Procedeu acesta arbitrar al nobililor unguri de a lua moșiile bisericilor românești nu era ceva neobișnuit în Ardeal, ci se practica zilnic de nobilii lacomi, așa încât însuși principele Gavril Bethlen, trebui să oprească acest fapt volnic cu ocaziunea numirii de episcop a lui Teofil de Prislop [Februarie 1615], peste părțile nordice, în diploma căruia zice, că toți acei, cari au înstrăinat sau vor înstrăina ceva din averile bisericilor românești sunt datori a le da înapoi, căci altfel nobilii vinovați în această privință vor fi pedepsiți aspru cu 200 floreni, iar oamenii de rând [„plebei”] cu 12 floreni.³

La 4 Iunie 1627 Dosofteiu ține un sobor în Bălgrad, în care ia mai multe măsuri învățând clerul și poporul „cum trebuiaște a ținea legea lui Dumnezeu pentru ispășenie sufletului, să nu margă în munca de veci cela ce este creștin, să nu-l mâne Dumnezeu la munci”. Măsurile acestea asupra căroră vom reveni [§ 53], privesc mai ales datoria preotului; se fixează zilele de sărbătoare și altele, pe cari nu le-au ținut nici popa, nici credincioșii săi

¹ Iorga, *Documentele Bistriței*, II, p. 4 no. 163.

² După scrisoarea episcopului unit Petru P. Aron din 7 Aprilie 1763 în Bunea, *Vechile episcopii*, p. 80 nota, 3. — Pomelnicul Mitropoliei încă spune, că Mitropolitul Ghenadie [Brad] a cumpărat satul Beca, cf. Iorga, *Studii și documente*, IV, p. 66.

³ Dobrescu, *Fragmente etc.*, p. 19—22.

până în ziua de astăzi, ci au rămas numai scrise pe hârtie, fiind împrejurările grele și îndemnul la păcat cu mult mai puternic ca poruncile soborului, pe cari cei dintâi care le nesocoteau erau membrii lui.¹ Tot în acest an, în 10 Noemvrie, întâlnim ultima oară pe Dosofteiu în Brașov, de unde trimite o scrisoare egumenului Nil dela mănăstirea Bisericiani din Moldova.² După această dată nu mai avem nici o știre despre Dosofteiu; va fi părăsit scaunul arhieresc din cauza vre-unei neînțelegeri cu principele Gavril Bethlen, — ale cărui planuri nu le sprijinea în destul — pentruca să ajungă peste câțiva ani, în 1635, sub domnia lui Gheorghe Rákoczy I-iul episcop în Maramurăș, unde de fapt la această dată întâlnim un episcop cu acest nume [§ 36]. Atât e sigur, că Dosofteiu încă din Octomvrie 1627 nu mai funcționează, ca arhieriu în Bălgrad, unde locul lui e luat de un nobil român Gheorghe din Brad, care oferea mai multă garanție principelui ardelen, ajutându-l în planul său de convertire a Românilor dreptcredincioși la calvinismul promițător de situații materiale mai bune.

32. *Mitropolitul Ghenadie (Gheorghe) de Brad.* — Principele Bethlen, la recomandăția superintendentului calvin Keserü Dajka Ioan, numește în scaunul arhieresc din Bălgrad pe nobilul român Gheorghe de Brad, care în călugărie și ca mitropolit a luat numele Ghenadie. Numirea s'a făcut înainte de 17 Octomvrie 1627, când intervine pentru arestarea rudelor unui preot la birăul Odor „de Urmeniște”,³ și astfel Dosofteiu, pe care l-am întâlnit în Brașov în 10 Noemvrie acest an era pribeag scos din scaun și nici decum Mitropolitul cu

¹ Cipariu, *Acte și fragmente*, p. 150—154.

² Hașdeu, *Arhiva istorică a României*, I, București, 1865, p. 93 no. 122.

³ Hurmuzaki, XV, p. 953 no. 1845.

păstorie faptică în Ardeal. În 4 Decembrie 1628, „văzându noi — zice Ghenadie — protopop Ianăș din Hunedoara la mâna lui cărțile și altor vlădici mai denainte vreme, într'acela chip dat-am și vlădicia mea cartea noastră cum să fie tare și statornic întru toate lucrurile legi”.¹

Recomandația lui Dajka nu fu de folos lui Bethlen, care nici de data aceasta nu-și găsi omul

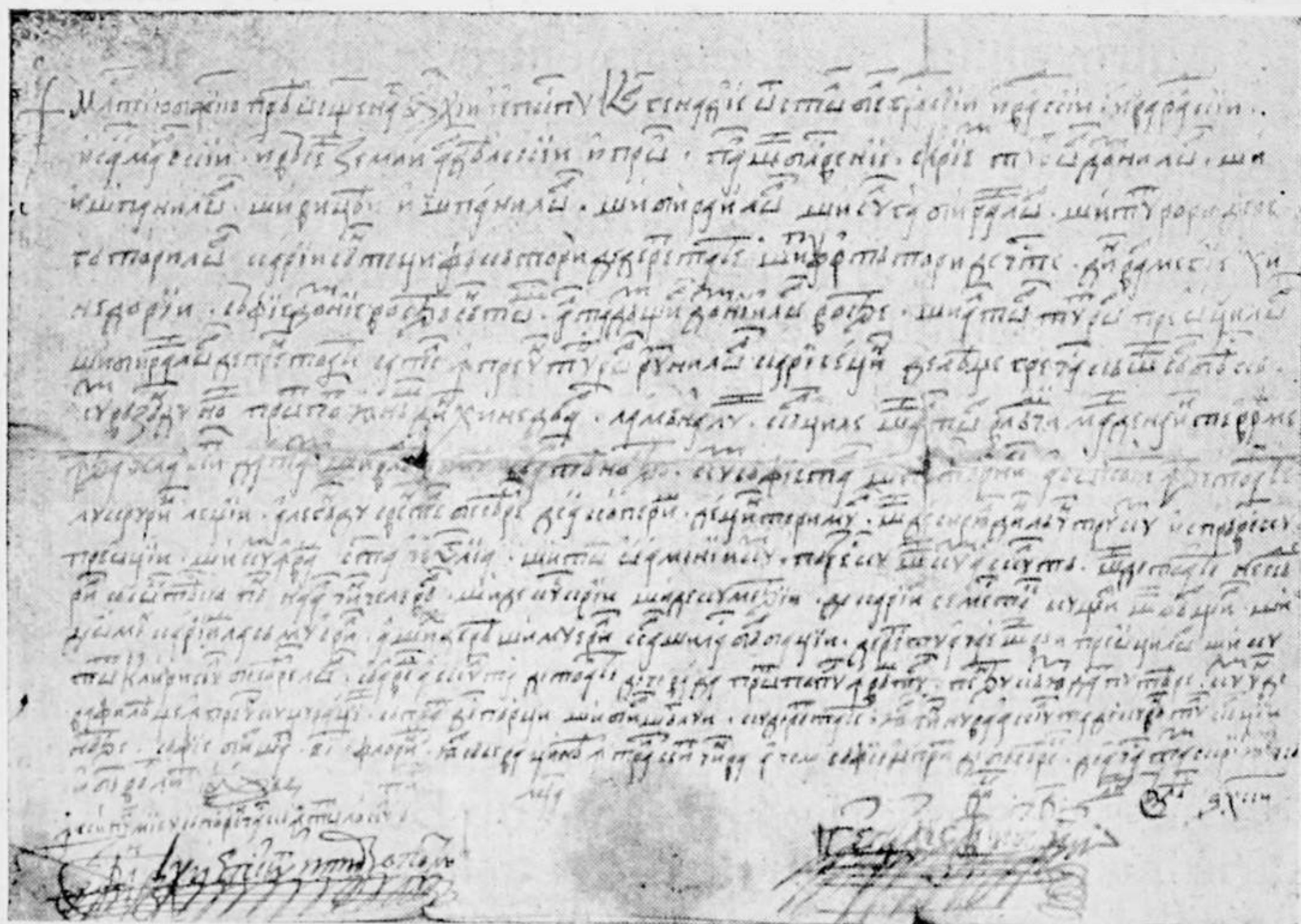

Fig 52. Ghenadie întărește protopop de Hunedoara pe Ianăș (Dec. 1628).

potrivit pentru planul său religios. Ghenadie „arhiepiscopul din scaunul Bălgradului, al Vadului, al Orăzii, al Sătmarului și a toată țara Ardealului” cum se intitula, era ortodox în fond și nu lăsa din dogmele bisericii noastre, deși în formă a conces ceva calvinismului. Avea relații cu fostul Mitropolit al Moldovei Teofan retras la mănăstirea Slatina.

¹ Cipariu, *Acte și fragmente*, p. 253—4; și *Iorga Studii și doc.*, XII p. 280 1 no. VIII. În faximil la stânga [fig. 52] se vede și aprobarea și iscălitura Mitr. Ștefan din 1656 pe actul protopopului Ianăș.

Bethlen văzând, că vlădica Ghenadie nu e înclinat să primească învățăturile calvine, răspândindu-le oficios în biserica sa, recurse la alt mijloc, dela care credea el, că-i va veni sprijinul necesar efectiv pentru înfăptuirea cât mai curând și sigur a planului său religios, căci cel politic, care avea să cuprindă într'o Dacie mare Moldova și Țara-Românească sub sceptrul său, era nu numai îndrăzneț, dar și imposibil din cauza împrejurărilor.

Mitropolitul Ghenadie, pentru a scăpa de necontentitul asalt al lui Bethlen de a introduce reformele calvine în biserica românească, îndreaptă pe principele să întrebe pe șeful bisericii ortodoxe din Constantinopol, cerându-i totodată și învoirea pentru trecerea Românilor dela ortodoxie la calvinism. Patriarhul din acest timp în Constantinopol era vestitul Chiril Lukaris, un arhieriu șiret și dibaciu, despre care s'a crezut atunci, că ar avea simpatie pentru calvinism, atribuindu-i-se scrieri de caracter calvin pe care nu le-a scris niciodată.¹ Cătră acest Patriarh se adresează principele Ardealului Gavril Bethlen în nădejdea, că de aici îi va veni consfințirea planurilor sale religioase. Deși scrisoarea sau scrisorile adresate de Bethlen cătră Lukaris nu s'au descoperit până astăzi, totuș din răspunsul Patriarhului, cu data de 2 Septemvrie 1629, se vede cam ce-a scris și ce dovezi a adus Bethlen în favorul planurilor sale de convertire la calvinism a Românilor ardeleni. Anume — zice Bethlen — Turcii nu sunt contra acestei treceri, nefăcând ei nici o chestie din asta, fiindu-le indiferent că supușii lor creștini la ce confesiune aparțin; prin primirea calvinismului Români s'ar face părtași la toate binefacerile culturii, de care acuma sunt așa

¹ Vezi scrisoarea frumoasă a lui Chiril Lukaris [din Decemvrie 1634] contra Iezuiților publicată în *Biserica ortodoxă română*, XXXV, București, 1912, p. 943—50.

de străini, încât preoții lor adeseori nu știu ceti, necum să mai poată împărtăși credincioșilor lor lucrurile cetite. Un alt argument, prin care credea principele Bethlen, că va putea câștiga învoirea lui Lukaris, e bucuria pe care ar simți-o regele Suediei, electorul de Brandenburg și principii proteștanți ai Germaniei auzind, că Românii din Ardeal au trecut la calvinism.

Patriarhul Chiril nu era însă dintre acei păstori, cari nu știu ce să răspundă vânătorului flămând după sufletele ortodoxilor Români din Ardeal, pe cari îi cunoștea, poate chiar din experiența proprie, căci doar peste zece ani trăise în cele două țări române cu cari păstrase relațiile sale atât de strânse. Și cine ar crede, că răspunsul patriarhului — care totuși era departe de noi și nu trăia între noi — e mult superior, ca demnitate și în alegerea de cuvinte expresive și energice, — ori cărui răspuns al vlădicilor noștri din veacul al XX-lea, dat celor cari ne atacau biserica și neamul. Patriarhul îi spune categoric și clar lui Bethlen: „Fățiș sau în taină să ajutăm cu mâinile noastre la această desertare, ar fi un păcat din partea noastră, pe care toate chinurile de pe pământ nu l-ar putea spăla“. Ca unul ce trăise mai mulți ani în mijlocul Românilor și a înțeles cât de puternică e unitatea de credință și graiu a neamului nostru din toate ținuturile, îi mai scrie aceste cuvinte cuminți și potrivite, pe cari le va fi înțeles și simțit și prințul ardelean: „Pentru a se face lucrul bine și în liniște, ar trebui înainte de toate să se rupă legătura de sânge și de iubire, care, deși într'ascuns, dar în felul cel mai strâns leagă pe Românii din Ardeal cu locuitorii Țării-Românești și Moldovei. O prefacere de lege la cei dintâi n'ar îngădui-o niciodată Domnii vecini din aceste două țări, ci mai mult decât sigur vor

pune piedeci, dacă nu cu armele, măcar cu ascunse întepiri.”¹

Acesta, se pare, fu ultimul răspuns al patriarhului, a cărui atitudine hotărâtă sili pe Bethlen, pe lângă alte împrejurări, să părăsească pentru totdeauna gândul de a câștiga în masă pe Românii ardeleni pentru calvinism, rămânându-i mângăierea că totuși câte o oaie pierdută iubitoare de traiu bun, preot sau protopop, va prinde în mrejele calvinismului dominant.

Se vede aceasta din faptul, că Bethlen calvinul dă o scrisoare de recomandatie celor trei călugări din mănăstirea Prislop cu hramul Sf. Treimi: ieromonahul Teodosie, ierodiaconul Ghedeon și monahul Mardarie, către Țarul Rusiei ortodoxe. Recomandatia lui Bethlen fiind ungurească nu le folosi la nimic, neputând-o nimeni ceti. Numiții călugări aveau însă alte două scrisori de recomandatie slavone: una a egumenului dela Prislop Antonie către patriarhul rusesc [23 August 1629], cealaltă dela mitropolitul Ghenadie din Bălgrad către Țarul Rusiei [1 Septembrie acest an]. In amândouă scrisorile se roagă pentru milostenie, arătând „că noi în toate zilele ne aflăm în lipsuri și strâmtoări și în multe năcazuri“, de aceea au trimis pe amintiții călugări, să ceară milă, ca datoria de o mie de galbeni pe care o are mănăstirea de 30 de ani la niște domni unguri s'o plătească și apoi s'o și restaureze mănăstirea dărăpănată. In 23 Noembrie 1629 bieții călugări erau în Putivlia, dar bănuți de oarecare „viclenie“, stau aici până în 10 Ianuarie anul următor, și fără să vadă fața Țarului și a patriarhului rusesc, trebuie să se întoarcă spre casă cu puțină milă sgârcită dată după treapta călugăriei 7, 5, 4,

¹ Scrisoarea lui Chiril Lukaris publicată în *Török Magyarokori Államokmánytár*, II, Budapesta, p. 137—42, apoi în *Ardelean I., Istoria diecezei Oradiei Mari*, II, Oradia, 1886, p. 86—88.

adecă 16 ruble, cu cari de sigur nu vor fi scăpat pe „multele năcazuri”.¹

Bethlen în acest timp moare, rămânând în locul lui Gheorghe Rákoczy I-iul, care a continuat mai energic și cu mai mult succes politica religioasă a predecesorului său. În 9 Aprilie 1638 Rákoczy,² la cererea mitropolitului Ghenadie, întărește un privilegiu dat de Bethlen [18 Sept. 1624] pentru scutirea de dijmă fiscală a preoților din țara Făgărașului,³ „însă așa ca să aibă vlădica românesc cinci condiții făgăduite în vremea prealuminatului Domnului principelui Bethlen, carele înaintea noastră a fost, — zice S. Klein,⁴ — *că totdeauna nevătămate le va ținea și le va plini, și să fie ascultător de vlădica bisericii ungurești de legea dreaptă*“. Deci mitropolitul din Bălgrad fu supus superintendentului calvin, Keserüi, care însuși formulase cele cinci condiții,⁵ pe cari a fost silit să le primească vlădica român încă în domnia lui Gavril Bethlen.

Vlădica Ghenadie întreținea relații cu Bistrițenii, pe unde-i treceau oamenii lui în Moldova și de unde-l cercetau, precum am văzut. Astfel Bistrițenii îi trimit odată pe diaconul Miron din Sângiorz, cu rugarea să-l sfințească de preot. Ghenadie le scrie din Bobâlna [17 Martie 1636], că „văzându-i știința [lui Miron] l-am sfințit preot pentru cinstea D-Voastră. — Am făcut acum protopop pe popa Ionaș din vicul D-Voastră din Jalova”.⁶ Poate că acest nou protopop e în locul celui scos de care face amin-

¹ Dragomir S., *Relațiile bisericii românești cu Rusia în sec. al XVII-lea* în *An. Ac. Române*, secț. ist. XXXIV 1912, p. 1075—6, 1141—45.

² Bunea, *Mitropolitul Sava Brancovici*, Blaj, 1906 p. 32.

³ Bunea, *Episcopul Ioan Inocențiu Klein (1728—1751)*, Blaj, 1900 p. 81 nota 1.

⁴ În *Istoria Românilor*, mss vol. IV part. 8, § 4 reprodus în Mangra, *Mitropolitul Sava II Brancovici (1656—1680)*, Arad, 1906, p. 12—13.

⁵ *Uj magyar muzeum*, IX [1859], p. 216, unde Geleji zice [Sept. 1640], că cele 5 condiții au fost „foarte slabe și puține”.

⁶ Hurmuzaki, XV, p. 1020—21 no. 1927.

tire — fiind în ținutul Bistriței — „smeritul Ioan, arhiepiscopul [=vicar] și chipul vlădicăi lui Ghenadie de Belgrad“, că cel scos din oficiu „foarte șe-au dat o seamă proastă de rîndul venitului vlădicesc: fără dăjdiile preoțești nemica n'au arătat, neci veritul de osfeștenii, neci de împărțituri, neci de frății, nece de cuscrii, neci de cumetrii, neci de ceice fac alte fărădelegi ce simt legăturile besearicei, nece de unele“.¹

Sub apăsarea tot mai povarnică a calvinismului volnic mitropolitul Ghenadie, a mai trăit câțiva ani, — în 22 Martie 1639 îl întâlnim în Brașov² — murind după o boală îndelungată în 3 Septembrie 1640.³

33. *Mitropolitul Ilie-Iorest.* — Înainte de a fi ales și întărit mitropolitul Iorest, s'au petrecut lucruri însemnate, cari aruncă o lumină vie asupra împrejurărilor și greutăților în cari trebuia să se lupte biserica românească din Ardeal pe acel timp, prigonită de fanatismul calvinismului. Asupra acestora trebuie să ne oprim, pentru a le cunoaște.

Am văzut, că răposatul Ghenadie n'a fost pe placul celor dela cârmă, cari învățând minte, căutau acum se numească un astfel de arhiepiscop în fruntea bisericii românești, care să fie o garanție sigură, că va sprijini fățiș propaganda învățăturilor calvine între credincioșii săi români.

Trei candidați erau la scaunul mitropolitan: Călugărul Ștefan din mănăstirea Bălgradului, protopopul din Hațeg și egumenul dela mănăstirea Govora din Țara-Românească Meletie Macedoneanul. Ștefan e viitorul mitropolit, care de astădată nu reuși; protopopul de Hațeg, omul preoților, nu era bine

¹ Iorga, *Documentele Bistriței*, I, p. 43 no. 58.

² Iorga, *Studii și documente*, IV, p. 213.

³ *Uj magyar muzeum*, IX, Pesta, 1859, p. 203—4 Despre cărțile tipărite sub păstoria lui Ghenadie, vezi § 48.

văzut la curtea principelui Rákoczy; superintendentul Geleji îl numește „om ticălos“, ceea ce pe românește ar însemna ortodox bun sau om de omenie. Pe acești doi Geleji, episcopul calvin, nu-i voia, omul lui favorit era Meletie, pe care-l și recomandă lui Rákoczy pentru vlădicie. Meletie era grec din Macedonia, așezat în Țara-Românească, unde ajunsese egumen la mănăstirea Govora și, ca meșter tipograf, tipărește aici Psaltirea și Pravila în 1640, din care o ediție a eșit și cu numele mitropolitului Ghenadie, pentru Ardeal.¹ Ca meșter tipograf Meletie venise mai adeseori în Bălgrad, unde începuse din nou tipărirea cărților calvine în românește, deci era cunoscut la curte și de Geleji, căruia îl recomandase un sol al lui Rákoczy, adeseori trimis în Muntenia: Ștefan Csernatonî.

Meletie repede câștigă simpatia superintendentului, însă nu prin cunoștințele sale, ci prin faptul, că era foarte maleabil și aplicat spre primirea dogmelor calvine și răspândirea lor. Meletie și promise superintendentului, patronului său, dacă va fi numit vlădică, se va lepăda de superstițiunile și eresurile românești și va sprijini legea cea nouă adevărată. Geleji recomandă lui Rákoczy pe călugărul muntean, dar mai înseamnă și aceasta, ca unul ce voia să isprăvească ceva trainic și sigur: „Religia să și-o schimbe din temelie deodată nu se află nici unul și nici nu s'ar învoi la aceasta, că patriarhul l-ar excomunica, nu s'ar putea sfinți de Vlădică și apoi Românii nici nu l-ar primi, și eșind între ei astfel, cine știe ce ar păți. Trebuie să ne mulțumim deocamdată cu mai puțin, că apoi cu timpul mergem mai departe; copiii și-i dau la școală, se inițiază în latină și astfel cum s'au făcut cu alte națiuni și ei cu vremea vor fi înghițiți în marea ungurească-calvină“.² Cuvintele acestea ale lui Geleji

¹ Bianu & Hodoș, *Bibliografia românească veche*, I, p. 105, 112, 146.

² *Uj magyar muzeum*, IX, p. 214—15.

seamă întru toate cu cele ale iezuitului Gavril Kapy de pe vremea unirii, amândoi având acelaș scop, lucrând cu aceleași mijloace, puțin creștinești, pentru câștigarea sufletelor bieților Români iobagi.

Preoțimea nu iubea pe grecul Meletie, știindu-l prieten al calvinilor, de aceea zice Geleji, că e necesar să steie câtva timp în mănăstirea din Bălgrad, unde venind în contact zilnic cu preoții își va putea câștiga aderenți între ei, și numai după aceea să se întrunească preoțimea în sinodul electoral pentru a-l alege și apoi să fie hirotonit de arhiepiscop. Intre condițiile de numire a noului mitropolit pune aceste șapte:

1. În Bălgrad sau într'alt loc să întemeieze o școală cu 2—3 dascăli de românește, latinește și grecește.
2. Să facă o tipografie în care să tipărească cărțile necesare în școală și în biserică.
3. Să silească pe preoți să facă serviciul divin în românește, părăsind borborosirea în limba slavonă.
4. Să predice românește Dumineca de două ori, și Mercuria și Vinerea câte odată.
5. Rugăciunile de dimineața și seara ale calvinilor să le traducă în românește, apoi să le tipărească și să le rostească în toate adunările românești.
6. Cântările calvine, traduse în românește, și întrebuintate de cei din Caransebeș și din Lugoj, să le tipărească și să le vestească în toate adunările înainte și după predică sau rugăciuni.
7. Catehismul, tradus deja în românește, să-l tipărească și în oarele fixate să-l propună atât băieților, cât și fetelor.

Acestea sunt condițiile pe cari trebuia să le primească mitropolitul ales ca și alegătorii săi, căci iată ce scrie faimosul superintendent Ștefan Katona Geleji către principele Rákoczy: „Să convocați protopopii pentru alegerea noului vlădică și dacă nu vor primi condițiile, să-i reduceți din nou la starea de iobagi, căci mă tem, că Dumnezeu dela noi va

cere sama despre Români, dacă pe acești oameni proști îi negligăm“. Bietul Katona Geleji, ce grijă ne purta!

Cu toate stăruințele sale, Geleji nu izbuti să fie ales favoritul său Meletie Macedoneanul, ci un călugăr, bun caligraf și zugrav, „născut în partea țerii ungurești și din copilărie dat și crescut — zic arhieriei din Moldova la 1645 — pentru învățatură de carte în țara noastră a Moldovei în mănăstirea Putnei“: Iorest, căci el trebuie să fie acel „călugăr moldovean“ venit pentru tipografia românească, în 15 Septemvrie 1640, în Bălgrad.¹ Iorest, din botez Ilie, fu ales și numit, pe lângă anumite condițiuni, de mitropolit al Românilor ardeleni din partea lui Rákoczy. Reușita lui Iorest se datorește intervenției bogatului și influentului Domn al Moldovei Vasile Lupu, care a știut mai bine de ce recomandă pe acest călugăr ortodox dârz. Geleji, după această numire, scrie lui Rákoczy, că regretă, că a ajuns vlădică moldoveanul, precum regretă și Mateiu Vodă al Țării-Românești, căci Moldova nu e prietenă sinceră a lui Rákoczy.²

Iorest după numire trecu în Țara-Românească, unde fu sfințit de arhieriu din partea mitropolitului Teofil. De aici se întoarce la reședința sa, după ce însoțit de 10 persoane, poposise în Brașov în 9 Noemvrie 1640.³ În anul următor face vizitațiuni canonice prin arhidieceză, pentru a o cunoaște personal. În toamna 1641 și în anul următor e prin Maramureș [§ 36]. În scurta lui păstorie s'au tipărit și cărți religioase, despre cari vom vorbi mai departe [§ 48].

¹ Kemény, *Notitia archivii capituli albensis*, II, Sibiu, 1836 p. 296.

² Vezi despre activitatea lui Geleji în legătură cu alegerea Mitropolitului din Bălgrad în Sept. 1640 revista *Uj magyar muzeum*, IX, [1859], p. 199—233.

³ Iorga, *Studii și documente*, IV, p. 215.

Dacă împrejurările din Ardeal n'ar fi fost așa de grele, și calvinii așa de neîmpăcați, Iorest desigur ar fi putut avea o păstorie îndelungată. Calvinismul brutal, intolerant și bănuitor căută însă să-l scoată din scaun, inventând pe socoteala lui păcate și greșeli pe cari nu le-a făcut. „Un sinod obștesc al tuturor protopopilor și păstorilor români de ritul grecesc și sârbesc“ — calvinizați — fu convocat pentru a-l scoate din scaun pe Iorest. Soborul îi aduse vina, că vlădica e un desfrânat, care-și petrece cu femeile tinere și frumoase ale popilor și ale altora; pentru aceasta fu scos din scaun, aruncat în temniță timp de 9 luni, bătut și despoiat de tot ce avea.¹ Astfel de acuze în Ardealul veacului al XVII-lea nu sunt nouă și neobicinuite, într'un mediu în care clasa conducătoare decăzută era intrigantă, lacomă, capabilă de a se folosi de cele mai nerușinate mijloace pentru înlăturarea dușmanului și ajungerea scopului, fie cât de josnic. Pentru vieață „netrebnică“ și-au pierdut scaunul arhieresc Vasile Tarasovici din Muncaciu, și Sava Brancovici din Bălgrad, un înaintaș și un urmaș a lui Iorest.

Cauza adevărată a scoaterii din scaun a lui Iorest trebuie căutată alt undeva și nici decum în afirmările unor protopopi și preoți netrebnici. Iorest venise din Moldova dela Putna, unde crescuse din copilărie, avea deci relații strânse cu cei de aici, pe care nici după așezarea lui în Ardeal nu le-a părăsit, căci în vremea când se ținea sinodul din Iași [11 Martie — 9 Decembrie 1642] contra calvinilor, sosi în Bălgrad la Iorest „proegumenul Ghervasie de Putna, ce au venit până la noi cu trebile sfintei mănăstiri“ — zice Vlădica.² În timpul acesta relațiile bune între Vasile Lupu și Rákoczy au scăzut esențial, încât Vasile Lupu voia să ocupe Ardealul;

¹ Cipariu, *Arhivu*, p. 628—29 și nota.

² Iorga, *Documentele Bistriței*, I, p. 76 no. c. II.

trecând aici prin pasurile pe care le cunoștea foarte bine, și dând libertate Românilor, aceștia toți se vor ridica în contra dușmanilor lor. Acest plan a fost făcut în taină, în iarna anului 1642—43, cu Sultanul. Poate că și mitropolitul Iorest, de naștere ardelean, acum șeful bisericesc al Românilor din Ardeal, încă avea cunoștință despre planul lui Vasile Lupu, la făurirea căruia va fi contribuit și el, și de aici îi va fi venit în cea mai mare parte chinuirea și alungarea din scaun, ca și mitropolitului Sava Brancovici cu 40 de ani mai târziu. Pe lângă acestea a mai contribuit și aceea, că Iorest n'a satisfăcut dorințele calvinilor, ci a rămas credincios legii strămoșești, apărându-și credința ortodoxă pentru care a și suferit temniță și bătaie. Din temniță, după 9 luni, a fost eliberat, numai pe lângă garanția a 24 de chizeși, că va plăti, ca răscumpărare, 1000 de taleri principelui Rákoczy.

A trecut apoi în Moldova unde știau calvarul lui, pe care l-a istorisit și el arhierilor și Domnului de aici. S'a așezat din nou la mănăstirea Putna, cu un nepot al său Jurca, la dorința lui Vasile Lupu până în Iunie 1645, când plecă la Moscva împreună cu nepotul său și cu un călugăr Gherman, având la el două scrisori de recomandare, una către țarul rusesc dela arhieriei, și dela Domnul Moldovei un pașaport. Dintre arhieriei iscălesc: mitropolitul Varlaam, episcopii: Anastasie de Roman, Ștefan de Rădăuți și Ghedeon de Huși, și egumenii prin sigilul mănăstirilor: Putna, Moldavița, Slatina și Bistrița, deci toți fruntașii clerului moldovean, spun, că „popa cel mare dela curte Gheorghe Ciulai [și Geleji] l-au pârît la craiul Rákoczy, și a adus mărturii mincinoase și i-au făcut mare nedreptate și tot ce-a avut au luat dela el și l-au legat și l-au închis în temniță; nouă luni a pățimit fiind izgonit și cu el o mulțime de preoți cre-

știni, nu pentru altă vină decât pentru credința creștină, voind să-i convertească la [calvinism]. Și cum nu avea ce să-i facă, văzând că ține tare și neclintit la credința sa", Rákoczy l-a eliberat în schimbul sumei de 1000 taleri, pentru care au stat bun 24 chizeși, și pe cari bani trebuie să-i întoarcă vistieriei crăiești; și să-l milostivească și țarul [Mihail Feodorovici] cu ceva, ca să răscumpere pe cei 24 chizeși din ghiarele Ungurilor.¹ Vasile Vodă îl numește pe Iorest „prea cinstit și întru toate credincios“.

Cu aceste recomandatii era asigurat Iorest, că va vedea fața Țarului, nu ca bieții călugări dela Prislop. De fapt în 26 August 1645 fostul vlădică ardelean e primit în audiență de Țar, căruia îi dăruiește moaștele Sf. Dumitru din Tesalonic. Țarul îl miluește cu o cupă de argint aurită cu acoperemânt, 12 „arșine“ de „camohă“, un soroc de soboli și cu 30 de ruble [= c. 40 mii Lei de astăzi]. În Moscova Iorest a stat aproape 2 luni, căci încă în 9 Octomvrie era tot acolo.²

Iorest s'a întors cu milostenia dela Țar în Moldova, răscumpărându-și apoi chezașii din Ardeal. Restul vieții și l-a petrecut în Moldova, aici se pare că a ajuns episcop la Huși ori Rădăuți în 1655—7, unde de fapt întâlnim un arhieru în acest timp cu numele Iorest. În Ardeal scaunul său fu ocupat de un călugăr ce candidase odată la vladicie și învățase din pățania lui Iorest, că ce însușiri și atitudine trebuie să ai, ca să poți fi mitropolitul Românilor ardeleni. Pentrucă a învățat și s'a plecat stăpânilor, el a ajuns vlădică în Bălgrad.

¹ Melchisedec, *Biserica ortodoxă în luptă cu protestantismul* în *An. Ac. Rom.* XII, sect. ist. p. 62—64 [aici se dă scrisoarea arhierilor moldoveni către Țarul rusesc pentru Iorest], reproducă și de Dragomir, *Relațiile bis. rom. cu Rusia*, p. 1868—70 no. XIX, și p. 1171 no. XX.

² Dragomir, *Relațiile bis. rom. cu Rusia* în *l. c.*, pp. 1077—9.

34. *Mitropolitul Simion-Ștefan.* — Sinodul protopopilor și păstorilor, cari au judecat și au despoiat de dreptul de arhieriu pe Ilie Iorest, „îndată s'au rugat de noi“ de Rákoczy, ca pe alesul Simion-Ștefan, popa din Bălgrad, să-l întărească în vlădicie, ceea ce Rákoczy a și făcut, cunoscând cererea soborului de „dreaptă și adevărată“. Cu toate că decretul de întărire al lui Simion-Ștefan — de „vlădică sau superintendent“ peste comitatele: Alba, Crasna, Solnocul-de-mijloc, Solnocul-din-lăuntru, Doboca, Cluj, Turda, Târnava, apoi districtele: Chioar, Bărsa și Bistrița, și toate scaunele săcuești și săsești, afară de bisericile din Alămor, Orăștie, Hațeg, Inidoara, Ilia, Crișuri, și cele 3 protopopiate din Țara Făgărașului, în care va avea numai atâta drept, cât îi va lăsa episcopul calvin maghiar, — e din 10 Octomvrie 1643,¹ totuși Simion-Ștefan a funcționat ca vlădică și înainte de această dată, ceea ce ne dovedește o circulară a lui Ștefan Geleji, episcopul calvin unguresc, către protopopii români, din 19 August 1643, în care spune, că dela fiecare preot să adune cât mai iute 1 floren pentru tipărirea Testamentului nou din grecește și banii să-i trimită popii Ioan „pus de mine și de vlădică“.² Deci la această dată Simion-Ștefan funcționa, ca vlădică în Bălgrad, peste ținuturile numite, afară de bisericile trecute în stăpânirea calvinilor.

Noul vlădică ardelean s'a sfințit desigur la Târgoviște de Teofil mitropolitul în anul 1643, când bunele relații de prietenie între craiul din Ardeal și Domnul muntean încă se păstrau. Simion-Ștefan, — numele din urmă e cel călugăresc — ca scriitor, avea un bun condeiu și caligrafie frumoasă, dar ca vlădică era un om slab, care subscria tot ce-i dădeau înainte stăpânii lui, deși poate în adâncul sufletului

¹ Cipariu, *Arhivă*, p. 628—9

² Hurmuzaki, XV, p. 1108—9 no. 2052; și *Századok*, 1889, p. 49.

său nu le accepta. Așa primește 15 condiții impuse de calvini, cari pe cât sunt de umilitoare, pe atât de-adreptul potrivnice bisericii ortodoxe românești:

1. Va predica pretutindeni cuvântul lui Dumnezeu după sf. Scriptură în românește, asemenea vor face

Fig. 53. Subscrierea Mitropolitului Ștefan (1648).

și preoții săi. 2. Va primi și va face să primească și alții catehismul calvin, precum și copiii îl vor învăța. 3. Va delătura toate obiceiurile românești dela botez. 4. In locul cuminecăturii va introduce pâne și vin nesfințite, cu care se va împărtăși numai oamenii în vârstă și cu vieață bună. 5. Va face deosebire între cinstea cuvenită Mântuitorului Isus Hristos și sfinților. 6. Crucile și icoanele vor fi considerate numai ca podoabe în biserică și nu se vor închina lor. 7. Obiceiurile și ceremoniile dela gropi, și îngropăciuni le va șterge, nu se vor mai face cu „superstiții băbești“. 8. Cununia se va face numai după 3 vestiri în biserică, despărțirile nu sunt îngăduite, numai în cazul când unul dintre soți „se duce în țări din afară și departe“ și 4—5 ani nu se aude nici o veste de el, atunci „după obiceiul bisericilor pravoslavnice ungurești“ soțul nevinovat și părăsit se poate căsători din nou. 9. Oamenii păcătoși vor fi lepădați din biserică. 10. Nu va pune nici o piedecă acelora „dintre Români preoți ori țărani“, cari luminați de duhul sfânt vor trece la calvini supuindu-se „episcopului ortodox“ al acestora. 11. Dacă soborului mare anual îi va veni înainte „o întâmplare grea în lucrul religiunii“, atunci va întreba despre acel lucru și pe superintendentul calvin unguresc. 12. Protopopii se aleg de consistoriu și

nu pe bani; fără cauză și fără cunoștința episcopului calvin nu poate fi scos din oficiu nici un protopop. 13. Vlădica va judeca pricinile împreună cu protopopii, când face vizitațiuni canonice în eparhia sa, în apelație se va judeca la Bălgrad de același vlădică și protopopi, ascultându-se și sfatul „poruncitor“ al episcopului calvin. 14. Vlădica n'are drept să se amestece în căsătoriile și botezul Ungurilor, decât atunci, când un Român ar lua vre-o muere sau fată de ungur și aceasta ar vrea să fie cununată prin popă românesc. Popii românești, cari nu vor ținea aceasta, vor plăti pedeapsă întâi 6 fl., a doua oară 12 fl., a treia oară vor fi lipsiți de preoție. 15. Vlădica păstrând credința față de principele, îi da în fiecare an dajdia obicinuită: 32 piei de samor și 4 piei de răs.¹

Condițiile acestea dacă s'ar fi adus la îndeplinire sau, mai bine zis, dacă s'ar fi putut aduce la îndeplinire, ar fi schimbat foarte mult nu numai biserica noastră, ci însași vieața neamului nostru ar fi fost influențată și stăpânită de acestea precepte calvine ungurești. Nu trebuie să fim prea aspri în judecarea oamenilor și vremilor de atunci, privindu-le prin prizma prezentului, căci ce rezistență putea opune un biet vlădică, — înconjurat de credincioși-iobagi, cari n'aveau nici un drept în stat, — față de conducătorii țării, toți oameni fuduli, având un dispreț adânc pentru legea noastră „tolerată“. Dacă condițiile subscrise de Simion-Ștefan nu s'au tradus în faptă, aceasta desigur nu e meritul lui, ci al popoului nostru, care ține cu îndărătnicie la legea strămoșească. Cronicarul sas din Sibiu, Gheorghe Hanner, în veacul al XVII-lea ne spune cu dreptate, că: „Românii măcar de se făgăduiau ascultători superintendentului calvinesc, tot credința și legea

¹ *Magazinul istoric pentru Dacia*, III, p. 231—49.

cea părintească n'o părăseau, nici cuprindeau înorile calvinești, ci pururea se scârbeau de acelea".¹
— Nu se poate tăgădui, că unii Români, protopopii și preoții mai ales, n'au primit, îndemnați de diferite favoruri materiale sau alte considerații, preceptele calvinilor, cum au fost cei din orașele și ținuturile, cari sunt scoase de sub jurisdicțiunea lui Simion-Ștefan, asupra cărora vom reveni.

Calvinismul n'a putut răsbate în cercuri mai largi ale poporului nostru niciodată, fiindcă el lovea întâi în formele scumpe păturii de jos și apoi în fond, acțiune foarte greșită, din care Roma a învățat minte când a făcut Unirea Românilor lăsându-le formele, dar atacându-le fondul dogmatic. Observația dlui Iorga e foarte justă când zice:

„Poporul nostru a ținut totdeauna ca anumite forme ale cultului să fie păstrate; formele acestea i-au fost nesfârșit de scumpe. Sânt popoare abstracte care ridică lucrurile concrete la abstracțiile cu care sânt deprinse să trăiască, dar sânt și popoare care reduc toate abstracțiile la icoanele vieții reale, concrete, cu care sânt deprinse și pentru care sânt făcute a trăi. Un cult fără icoane, un cult fără lucruri vizibile nu zicea nimic poporului nostru. Pe de altă poporul nostru a avut totdeauna scârbă pentru renegarea sensibilă... Este un lucru dureros pentru un popor pe treapta aceasta de cultură [cum era atunci a Românilor], să treacă dela o situație în care *se vede* într'o situație în care nu se vede. Și calvinismul cerea curățirea, purificarea de toate urmele eresiei: înlăturarea icoanelor, înlăturarea moliftelor, înlăturarea a tot ceiace în cursul veacurilor ajunsese să fie mai strâns legat de sufletul românului“.²

¹ Klein, *Istoria Românilor*, mss vol, IV, cf. Mangra, o. c., p. 13; — Cipariu, *Arhivul*, p. 629 nota.

² Iorga, *Istoria Românilor din Ardeal și Ungaria* [Dela mișcarea lui Horia până astăzi], București, 1915, p. 4—5.

Asupra activității literare și tipăriturilor din timpul păstoriei mitropolitului Simion-Ștefan vom vorbi mai departe pe larg [§ 49].

Mitropolitul Simeon-Ștefan a sfințit, la 14 Iunie 1651, în Bălgrad pe episcopul de Muncaciu — cu locuința în Ungvar — Petru-Partenie, care mai târziu la stăruința voevodului Moldovei Constantin Șerban pe lângă Rákoczy, primește dreptul să-și mute reședința în Muncaciu, de unde episcopul ortodox Ioanichie Zăican trebuie să plece. La sfințirea lui Partenie în Bălgrad au luat parte și doi episcopi pribegi din Moldova, cari dinaintea năvălirii cumpulate a Tatarilor se refugiaseră în mănăstirile din ținutul muntos al țării la Bistrița și la Moldovița, de unde trec apoi în Ardeal. Numele lor încă ni s'au păstrat: unul e Sava din Bistrița [adecă de Rădăuți] și celalalt e Grigorie de Moldovița.¹ Partenie îi spuse vlădicului din Bălgrad, că el e unit cu Roma, dar aceasta nu fu o piedecă în contra sfințirii lui, ba din contră, bietul Simion-Ștefan, sătul de apăsarea grea a calvinismului i-ar fi răspuns:² „Măcar de mi-ar fi ertat și mie să mărturisesc acea uniune“. Aceasta încă arată că Simion-Ștefan, nu poate fi numărat între apărătorii dârji ai credinței noastre. Tot în acest an [7 Iulie] Rákoczy al II-lea întărește pe vlădica Ștefan în scaunul său dându-i jurisdicțiunea și asupra comitatului Sătmar pe lângă condițiunile cunoscute calvine.³

În 28 Ianuarie 1653, la cererea lui Simion-Ștefan, principele Rákoczy întărește privilegiile preoților avute mai înainte [1609, 1614, 1638] de a nu face la domni robotă și servicii, și de a se muta

¹ Cipariu, *Acte și fragmente*, p. 184–5, 191 litera n.; Hodinka, *A munkácsi püspökség okmánytára*, I, Ungvar, 1911, p. 158–9 no. 117 [scrisoarea latină lui Simeon-Ștefan e dată din „reședința noastră mitropolitană“].

² Bunea, *Vechile episcopii*, p. 100.

³ Dobrescu, *Fragmente etc.*, p. 35–6.

liber dintr'un sat într'altul, cu tot ce au.¹ Știre sigură despre data morții lui Simion-Ștefan n'avem, dar e fapt, că el a mai trăit câțiva ani, căci la 22 Maiu, 1656 era în vieață și întărea de protopop al Hunedoarei pe popa Ioan.² Deci vlădica Ștefan a murit în vara anului 1656 și nu în 1653—4 cum se credea până acuma.

35. *Biserica românească din țara Oltului.* — Din cele mai vechi timpuri ținutul acesta [numit și al Făgărașului, după cetatea cu acest nume] a fost curat românesc, având în fruntea sa un Voevod până prin veacul al XIII-lea, când silit de noile împrejurări, create de dominația apăsătoare a Maghiarilor, a trecut Carpații. Elementul românesc de aici a dus în permanență o luptă aprigă în contra noilor stăpâni, cari căutau cu toate mijloacele să cucerească și să supună pe băștinași. Un factor principal cu menirea de a servi acest scop era biserica Romei. Regii Ungariei, încă dela începutul sec. al XIII-lea, îndrăsnesc să înființeze în marea de români ortodocși dârji din părțile acestea o mănăstire cistercită pe malul stâng al Oltului, în satul Cârța. Populația românească a considerat înființarea acestei mănăstiri ca o provocare și o sfidare a legii lor strămoșești. S'a încins o luptă, din care mănăstirea și călugării latini au ieșit complet biruiți cu toate intervențiile de apărare și sprijin ale regilor Ungariei. Plângerile egumenilor se țin lanț contra situației lor imposibile spunând odată, la 1439, că schismaticul Domn al Țării Românești, Vlad Dracul vrea să numească de stareț al mănăstirii pe popa ortodox Mihai din Târgoviște. Călugării decăzuți,

¹ *Arhiva statului ungar*, Budapesta, *Liber Regius*, XXVI, p. 172 și urm.

² *Ibid.*, XXVII, p. 214—15. Actul reprodus aici e unguresc și vlădica Ștefan iscălește ca „arhiepiscopus“.

duceau o vieață imorală, încât regele Matiaș, văzând că nu aduc nici un folos Papei, ba îl compromit prin vieața lor ușuratică, dispune în 1474 să se desființeze mănăstirea, indicând între motive, la 1477, și acestea: „Ne-a displăcut mult marea părăsire a mănăstirii înseși în care a ajuns din pricina moravurilor destrăbălate și a vieții josnice și indiferente a abaților săi și a celor ce locuiesc în ea, atât în chiliile și edificiile, cât și pe moșiile și posesiunile ei, precum și în lucrurile ce aparțin cultului divin”.¹

Românii cu toată opresiunea își mențin situația. Făgărașul e numit, la 1393, de episcop latin al Transilvaniei Gobelin: „marele oraș românesc”. Timp de 100 de ani țara Făgărașului e în stăpânirea Domnilor români din Târgoviște [c. 1366—1464]. Elementul românesc se fortifică și apar în toate satele boieri cu moșii și drepturi, pe care sute de ani le mențin pe lângă libertatea lor, având scaunul lor de judecată, pe care numai vremurile noi de unificare le-au desființat.²

Știri relative la vieața bisericească ortodoxă din țara Oltului până pe la 1600 avem foarte puține. Doar în vremea, când boierul român din Comana de jos Ștefan Mailat, joacă marele rol politic ca Voevod al Ardealului, găsim că omul său de încredere era popa Petru Grama din acest sat de frunte. E trimis adeseori în misiuni diplomatice la Domnii Țărilor Române: în Ianuarie 1537 la Petru Rareș, în Iulie—August 1547 la Mircea Ciobanul. Timp de aproape 20 de ani pe păr. Grama îl întâlnim de nenumărate ori în Brașov, ca trimis al Voevodului ardelean sau al căpitanului din Făgăraș, unde se pare că s'a mutat statornic prin Sept. 1542.³

¹ Reissenberger L., *Die Kerczer Abtei*, Sibiu, 1894, p. 27.

² Pe larg în cărțile mele: *Moșile Domnilor etc.*, p. 10—20; *Viața bisericească a Românilor din țara Oltului*, Sibiu, 1930, p. 3—5, și *Din istoria dreptului românesc în Transilvania*.

³ *Quellen zur Geschichte der Kronstadt*, II, p. 300—677; III, p. 400—551; *indeosebi* II, p. 509; III, p. 399.

Nu încapă însă nici o discuție, că în timpul când domnia Țării Românești au stăpânit Țara Oltului, toți preoții și protopopii de aici erau în atârnare directă de Mitropolia din Târgoviște sau de episcopia din Râmnicul-Vâlci, unde se și sfințeau, primind fel de fel de daruri și ajutoare dela Domnia, vlădicii și boierii români. Foarte probabil această situație s'a menținut și după încetarea dominației românești, dacă nu cumva au fost supuși vre-unui episcop român cu reședința în Transilvania în secolul al XVI-lea. Ceeace știm sigur e numai faptul, că pe la 1585 toată Țara Oltului e scoasă de sub dominația duhovnicească a Vlădicului român din Alba-Iulia, și supusă preotului reformat maghiar din Făgăraș, care încassa dela fiecare preot câte un floren,¹ precum la Rusalii da fiecare preot român de aici, pela 1570, câte 1 fl. cetății Făgărașului.² Când Mihai Viteazul intră în relații cu Sigismund Báthory, vedem că jugul calvin cade de pe capul bieților preoți făgărășeni și acest principe al Ardealului, în 1595, dă voie vlădicului „Ioan de Prislop“, să-și adune dela fiecare preot din Țara Făgărașului, câte 1 fl. pe an.

În cursul domniei principilor calvini: Gavril Bethlen și cei doi Gheorghe Rákoczy, biserica românească din Țara Oltului ajunge din nou sub jurisdicțiunea superintendentului calvin, astfel că Mitropoliții români din Alba-Iulia — afară de Mitropolitul Ghenadie al II-lea și Ilie Iorest, cari au avut stăpânire și asupra bisericii din ținutul Făgărașului³

¹ Pokoly I., *Az erdélyi reformatus egyház története*, II, Budapesta, 1904, p. 171.

² Meteș, *Viața agrară, economică a Românilor din Ardeal*, I, București, 1921, p. 251.

³ Conform diplomei protopopului Ștefan din Berivoiu, din 1647, dela Gh. Rákoczy. I. Lupaș, *Principele Acațiu Barcsai și Mitropolitul Sava Brancovici în An. Ac. Rom.*, secț. ist., XXXV [1912], p. 571.

— aveau numai atâta drept de dispunere peste cele trei protopopiate făgărășene, cât le permitea șeful bisericii calvine ungurești.¹ Acei preoți cari de voie sau de nevoie ascultau de porunca episcopului calvin, se bucurau de privilegiul scutirii de dijmă și de robotă. Așa de exemplu principele Gavril Bethlen, în 18 Septembrie 1624, scutește pe preoții români din Țara Făgărașului de dijma obișnuită din vite și produse. Acest privilegiu, la dorința mitropolitului Ghenadie, e întărit, la 9 Aprilie 1638, de principele Gheorghe Rákoczy I-ul [vezi mai sus § 32]. Astfel de scutiri de dijmă mai primiseră preoții de aici, în 1631, 1633, dela căpitanul cetății Făgăraș și sunt aduse înainte de preoți cu prilejul unor conscripții urbariale din 1632 și 1637.²

O parte din preoțime era dintre iobagi, alta dintre boieri și, aceasta din urmă, de câte ori se schimba stăpânul cetății Făgăraș, trebuia să-și legitimeze boieria, care era împreună cu privilegiile însemnate. Așa vedem, că la 1637, popa Radu din Rîușor, care se pretindea boier, aduce o *diplomă românească* dela Vlad Vodă [Țepeș 1456—62], pe care o traduce în ungurește Ștefan Csernaton, susținătorul lui Meletie Macedoneanul la scaunul vlădicesc din Alba-Iulia, dar nu i se recunoaște dreptul de boier, probabil fiindcă diploma înaintașilor săi a fost falsă. Ni s'a păstrat din acest timp o conscripție a tuturor preoților cu averile lor din vre-o 50—60 de sate aparținătoare cetății Făgărașului.³

În veacul al XVII-lea e o luptă permanentă între Mitropoliții noștri din Alba-Iulia și episcopii calvini pentru stăpânirea bisericească asupra Românilor

¹ Cipariu, *Acte și fragmente*, Blaj, 1855 p. 200 [numirea mitropolitului Simion Stefan din 1643].

² *Arhiva statului ungar*, Budapesta, *Urbaria et Conscriptiones*, fasc. 14 no. 42.

³ *Ibid.*, fasc. 14 no. 42.

din Țara Oltului. De obicei înving aceștia din urmă ajutați de puterea politică maghiară.

Așa în 21 Maiu 1647, principele calvin Gheorghe Rákoczy, prin un decret scoate toată biserica românească din districtul Făgăraș de sub jurisdicțiunea Mitropolitului ortodox din Alba-Iulia și a superintendentului calvin și, o supune cârmuirii protopopului Ștefan din Berivoiul-mare, dependent numai de principe, având dreptul să viziteze toate bisericile, preoții și protopopii români din acest ținut, și să facă dreptate conform legilor țării și vechiului obicei local. Toate acestea cu condiția, ca în lucrurile necuviincioase și contra legilor dumnezeiești și ale țării să nu se amestece; cu preoții unguri să trăiască în bună înțelegere, să învețe pe credincioși Catehismul și Sf. Scriptură în românește și pe păcătoși să-i mustre.¹ Păstoria, cu scopuri de prozelitism calvin, și cu drepturi aproape episcopoești, afară de sfințirea preoților, a părintelui Ștefan a ținut până pela 1658, căci, în anul următor, în 9 Ianuarie, vedem, că principele Acațiu Barcsai, de origine român, dă drept de stăpânire bisericească asupra Țării Făgărașului Mitropolitului Sava Brancovici din Alba-Iulia² întărind acest drept și în 20 Martie acest an, când scutește pe preoții din acest ținut de orice dări nedrepte, afară de onorariul convenit, după obicei, domnilor de pământ și de eventualele impozite, pe cari le va vota, pentru necesitățile țării, dieta Ardealului.³

Scopul calvinilor era să câștige sufletele românești pentru legea lor. Nu cruțau nici un mijloc pentru aceasta. Folosesc de atâtea-ori siluirea și forța politică, apoi fac nobili dintre preoți, [ca de ex.

¹ Lupaș, *Acațiu Barcsai și Mitr. Sava Brancovici în An. Ac. Rom.*, secț. ist. XXXV, p. 571-2 și nota 1.

² Dobrescu, *Fragmente etc.*, p. 36-38.

³ *Ibid.*, p. 39-40.

Popa Oprea Pilțe din Sâmbăta de sus [1617], popa Ioan din Galați [1668], popa Ioan din Lisa [1664], popa Sim din Vad [1666].¹), tipăresc cărți românești și înființează școli, toate numai ca turma calvină să se sporească cu bieteles oi valahe.

Susana Lorántffy, soția văduvă a principei lui Gheorghe Rákoczy, a făcut mari și sistematice pregătiri pentru cucerirea Românilor din țara Oltului la legea calvină. Prin decretul din 2 Aprilie 1657 ea numește niște „vizitatori”, — un fel de inspectori — cari în tot anul de două-ori trebuie să viziteze fiecare parohie, cu scopul ca să-și câștige informații precise despre pregătirea preoților și despre felul cum își îndeplinesc datorințele. Pe preoții neglijenți, după 2—3 admonieri, îi va depune. Tot atunci se va interesa de cultura religioasă a tinerimei, de progresul în cele sfinte al poporului credincios, de viața privată a preoților și a membrilor familiilor. Vizitatorii nu pot dicta pedepse în bani, aceasta o poate face numai magistratul civil. De întreținerea acestor „inspectori”, în vizitațiuni, se îngrijesc preoții și poporul credincios.²

E ușor de înțeles, cu ce plăcere au fost primiți acești „inspectori” ai cărmuirii în casele preoților români din țara Făgărașului, pe care principesa îi supusese consistorului reformat din Făgăraș.

Principesa S. Lorántffy s'a hotărât să întemeieze o școală în Făgăraș pentru luminarea, în sens calvin, a Românilor de sub oblăduirea ei. Astfel prin decretul important, din 3 Aprilie 1657,³ aduce la cuno-

¹ Pușcariu, *Fragmente istorice despre boerii din Țara Făgărașului*, Sibiu, 1907, p. 198—200 no. 63, 375—8 no. 108, p. 346—9, 358—9.

² *Magyar protestáns egyháztörténelmi adattár*, VIII, Budapesta, 1910, p. 110 și urm.

³ *Ibid*; Rațiu I., în *Foaia școlară*, Blaj, reproduc la Aron, *Monografia bisericilor, școlilor române din Făgăraș*, Făgăraș, 1913, p. 207—16 și *Revista istorică*, IX, București, 1923, p. 187—191.

știința oficialilor săi din Făgăraș „precum și boierilor, protopopilor și preoților, celor prezenți și viitori, că noi, fiind datorii noastră principală de a apăra religia și a proteja cele bune, văzând în ce neștiință se află în domeniul nostru din Făgăraș întregul popor român, atât comunele cât și boierii, dar chiar și cei cari au însărcinarea de a învăța pe alții.

Astfel ordonăm să se înființeze aici în Făgăraș o școală românească cu învățătorii necesari, îngrijindu-ne de susținerea și proviziunea aceleia. Spre conducerea ei am dispus alcătuirea unor legi, care propuindu-se fruntașilor români din Făgăraș, ele au fost cu bucurie acceptate și ei au promis ajutorul la opera aceasta sfântă, dumnezeiască“.

Decretul fiind plin de amănunte foarte prețioase, iată ce zice despre *locul, edificiul și imunitatea acestei școli românești*.

1. „Școala românească va fi nemijlocit lângă școala maghiară, pentru inspectarea mai ușoară, pentruca elevii români să poată învăța ungurește și să-și poată mai ușor însuși scrisoarea maghiară și latină, și în schimb să poată învăța și elevii maghiari, dacă le convine, limba și scrisoarea română.

2. Românii vor avea edificiu separat, atât pentru învățători, cât și pentru elevi, apoi sală de învățământ și curte separată, din care va duce o ușă comună la școala ungurească; școlarii au să trăiască, ambii, în bună înțelegere, la caz contrar vor fi pedepsiți din partea învățătorilor dupăcum merită.

3. Imunitatea școlii va fi aceeași, ca și a școlii maghiare.“

Despre *învățătorul* acestei școli se zice:

1. Să fie un cărturar foarte bun, eșit din școlile noastre reformate ungurești, care să știe foarte bine scrie și vorbe românește.

2. Numirea și instituirea lui se va face prin

domnul cetății, magistrat și consistoriul din Făgăraș și va depinde de aici.

3. Va instrui mai întâiu, atât pe cei mari, cât și pe cei mici în alfabetul românesc, învățându-i a scrie românește, și mai ales a citi bine Testamentul, Psaltirea și Catehismul tipărit la Alba-Iulia. Apoi îndată, sau și într'aceea, îi va învăța românește „capita catechetica“, precum Tatăl nostru, Credeul, Zeceporuncile, Botezul, Spovedania și dispozițiile disciplinei [dreptul] bisericești. Apoi îi va mai învăța cântările bisericești, precum se cântă în bisericile din Caransebeș și Lugoj¹ [cu acel adaus, că toate trebuiesc scrise cu litere românești]. Pe gramatici și alți școlari, cari se țin în școală, în nădejdea serviciului bisericesc, îi va obicinui și cu predicarea sau în măsură mai mică și cu catechizarea

4. Va propune cel puțin în atâtea ore, ca învățătorul maghiar.

5. Cu învățătorul maghiar să trăiască în armonie, ca doi colegi egali în oficiu și să aibă grijă, ca și între școlari să fie bună înțelegere, ca să nu fie supărați nici într'un chip, nici românii din partea ungarilor și nici ungurii din partea celorlalți. Școlarii cari nu vor observa aceasta, să fie pedepsiți, după greșala lor, de dascăl sau de magistrat, sau mai întâiu să fie dojeniți din partea Consistorului.

6. Să cerceteze cu sârguință biserica românească cu toată școala, mai ales în Dumineci și sărbători, și când va fi poftit la înmormântări va cânta acolo conform uzului bisericilor din Caransebeș și Lugoj, făcând eventual la aceste ocaziuni pe cântărețul sau pe predicatorul.

¹ In Lugoj era un predicator româno-calvin Ștefan din Făgăraș, care, încă din 1640, tradusese în românește cântările, apoi Psalmii lui David și Catehismul calvin care s'a și tipărit în Alba-Iulia la 1648. cf. Bianu-Hodoș, *Bibliografia veche românească*, I, București, 1903, p. 160, 162, 164.

7. Rugăciunile de toate zilele le va traduce, cât mai curând, în românește [folosindu-se de ajutorul celor cari știu bine românește], le va zice el însuș în biserica românească, cel puțin până atunci, până când preotul românesc ordinar le va putea învăța și preda.

8. Nu va trimite pe nimeni învățător în satele românești, până când nu va ști ceti și scrie fără greșală, până când nu va învăța cântările și catehismul, având să dea dovadă mulțumitoare despre toate acestea cu ocaziunea examenelor obișnuite; neobservarea dispozițiilor va fi pedepsită cu reducerea salariului prin magistrat și consistoriu“.

Despre *gramaticii și elevii* acestei școli se spune așa :

1. „Toți gramaticii din țara Făgărașului sunt datori a frecventa școala din Făgăraș; altfel se vor scoate din funcția lor de gramatici și vor fi așezați apoi iarăș în situația de iobagi.

2. Înainte de toate să se obișnuiască cu religiozitate, dimineața și seara să se roage lui Dumnezeu, zicând rugăciunile scrise pe seama elevilor la sfârșitul Catehismului, pe limba românească.

3. Să învețe cu sârguință și să instruiască pe copiii ce li se vor încredința lor.

4. Să nu primească vre-un elev fără știrea învățătorului.

5. În fiecare seară să reciteze în școală rugăciunile românești, precum se obișnuiește în școala maghiară; ceice nu vor face aceasta și neavând cauze suficiente, se vor pedepsi cu un ban.

6. Celor cari vor absentă dela prelegeri, fără știrea învățătorului, li-se vor reține câte un țipău [pâine].

7. Celor ce nu vor lua parte în Dumineci la serviciul divin, să li-se ia „prebenda“ [mâncarea] și

să se dea altora; ceice vor absenta în zilele de peste săptămână, când va fi rândul lor, să plătească câte un ban, și tot astfel și ceice nu vor fi prezenți la înmormântări.

8. La înmormântări să se plătească învățătorului și gramaticilor, cum se plătește învățătorului maghiar.

9. Gramaticul, care se pregătește la preoție sau oricine învață la această școală și nu-și termină aici învățătura, nu poate fi preot în țara Oltului.

10. Preot sau învățător din locuri străine, în țara Făgărașului, să nu se primească, până când în această școală se va afla om potrivit pentru acele slujbe. Iar dacă aici nu s'ar afla să se primească numai om din partea locului, ca să se încunjure eventualele certe. Ceice vor face altcum, magistratul îi va da afară și-i va pedepsi și în alt chip, atât pe ei, cât și pe protopopi și pe sate.

11. Gramaticilor, cari au făcut bun progres în școală, li-se dă voie, mai ales în Dumineci și sărbători, dar și cu alt prilej, când au răgaz, să predice în biserica românească din Făgăraș, sau și pe sate, pentru a se deprinde; dar numai cu știrea și învoirea parohului ordinar.

12. Gramaticii și alți școlari, ai căror părinți sunt bine situați, nu pot beneficia de favorurile școlii, numai în cazul când părinții, din ură față de lumină, n'ar voi deloc să-i susțină, însă tinerii ar avea porniri foarte bune“.

Controlul învățământului e precizat în următoarele:

1. „Vizitatorii școlii să fie în primul rând preoții din Făgăraș, apoi 2—3 inspectori mai inteligenți din consistoriu, cari vor ști bine românește, împreună cu 2 boieri și predicatori români mai învățați.

2. Datoria acestora va fi să viziteze măcar odată pe lună, cercetând conștiencios, cum își înde-

plinește slujba învățătorul, cum sporesc școlarii în știință și cum observă legile.

3. Ei vor aranja în fiecare an câte două examene publice, unul primăvara, cu două săptămâni înaintea Paștilor și altul toamna, cu două săptămâni înainte de culesul viilor. La examene să se invite magistratul, membrii mai culți ai boierimei și preoțimei și alți oameni cinstiți, ca să vadă progresul frumos.

4. Copii, cari absolvând în școala românească, ar dori să studieze mai departe, să fie promovați în școala latinească, dacă vor merita, dar numai cu știrea, învoirea și hotărîrea inspectorilor“.

Plata învățătorului și susținerea școlii sunt fixate în acest fel:

1. Invățătorul școlii capătă anual: dela principesă: 40 fl., 16 gălete de grâu, 25 vedre de vin, 80 vedre de bere, 2 porci grași [sau 4 fl.], 2 cași și 25 care de lemne.

2. Dela boieri capătă anual: 50 fl., și câte-o găină. Ceilalți bani, fiindcă fiecare boier e dator să plătească câte 50 bani și câte-o găină, se vor folosi pentru susținerea elevilor fără „prebendă“ și a copiilor săraci.

3. Didactrul, dela copiii Românilor și Grecilor din Făgăraș, ai boierilor și țăranilor bogați din afară, va fi ca în școala ungurească, nepoftindu-se dublu nici dela școlarii externi, nici dela alții. Copiii oamenilor săraci și școlarii locuitori în școală vor primi instrucțiunea gratuit.

4. Dintre gramaticii locuitori în școală, opt mai buni și mai săraci, capătă, din cetate pe an în fiecare zi câte patru țipăi, mai întâi cei promovați [în școala latinească], apoi ceice se pregătesc la preoție și dascălie.

5. Pentru susținerea acestora preoții din țara Oltului vor contribui cu câte 25 bani.

6. Colectele dela boieri, preoți și sate se vor administra de birăiele curților la doi termini, pe vremea examenelor publice“.

Școala aceasta a Susanei Lorántffy, făcută cum zicea ea, „pentru mărirea lui Dumnezeu și pentru înălțarea nației valahe“, a fost, fără îndoială, cea dintâiu școală românească sistematică și bine organizată. Deci era o școală primară împreună cu un fel de gimnaziu inferior, după modelul școlilor ungurești din acel timp.

Multă lume a învățat carte românească în această școală; toți dascălii și preoții din acea vreme, în țara Oltului, au fost, au trebuit să fie, ucenicii acestei instituțiuni de învățământ laic și bisericesc a darnicei și luminatei principese Susana Lorántffy. Ba veneau aici și din alte părți ardelenene, până și din Principatele române, căci iată ce ne desvăluște o notă neașteptată scrisă în 18 Martie 1677 pe o Evanghelie slavonă și românească, în manuscris, din mănăstirea Neamțului din Moldova: „Am scris cu multă trudă, când am fost în țara Oltului, la Unguri, de am învățat gramatici și într'acea gâlceavă multă am scris și o am săvârșit: eu fratele preotului Irimii dela Coiceni [în jud. Dolj?] anume Ionașco am scris această evanghelie“.¹

Școala s'a menținut până pe la 1700. Invățătorul român al acestei școli, era, în 6 Maiu 1662, Mihail Silvásy, căruia, în 23 Iunie acest an, dregătorii cetății voiau să-i schimbe plata, dar principele Mihail Apaffy le poruncește să păstreze obiceiul vechiu în ce privește plata învățătorului și să clădească pentru școală un edificiu mai mare și mai potrivit.²

Școala aceasta românească se pomenește și la 1694 în diploma lui Apaffy, prin care dă voie lui

¹ Bianu-Caracaș, *Catalogul manuscriselor românești*, II, București, 1913, p. 241.

² Aron, *o. c.*, p. 215.

Constantin Vodă Brâncoveanu să facă o biserică ortodoxă în Făgăraș.¹

În 1701 era deja desființată, domniau austriacii catolici și împăratul Leopold poruncește, în 19 Martie acest an, să se facă o școală românească și în Făgăraș.²

Școala întemeiată de principesa S. Lorántffy, a fost așezată în piața de azi a orașului Făgăraș, în partea nordică, lângă biserica reformată, unde era și școala ungurească, cum am văzut din statutele școlii reproduse mai sus.

Îndată după fondarea acestui așezământ de învățătură, apare aici un episcop român-calvin Daniil, cu reședința în Făgăraș. De origine probabil din Ardeal, învață carte în Moldova, unde stă retras într'o mănăstire, până ce însuș Apaffy, principele Ardealului, îl cere după recomandăția și alegerea călugărilor, pentru a-l face episcop la Făgăraș. O scrisoare, din 10 Noemvrie 1661, a egumenilor: Șofronie dela mănăstirea Dobromira și Teodosie dela mănăstirea Cașin, către Mihail Apaffy, ne dă lămuriri foarte interesante despre felul cum a ajuns Daniil episcop în Țara Oltului:³

„...Cinstita poruncă a Măriei Tale, care a venit într'această parte de loc spre noi dela credincioși ispravnicii Măriei Tale, înțeles-am de toate ce-a fost porunca Măriei Tale și pentruce. Pentru aceea foarte am socotit de această treabă, cu toți părinții dim-

¹ Pușcariu, *Documente pentru limbă și istorie*, II, Sibiu, 1895, p. 358.

² Nilles, *Symbolae ad illustrandam historiam ecclesiae orientalis in terris coronae S. Stephani*, I, Innsbruck, 1885, p. 298.

³ Iorga, *Acte românești privitoare în cea mai mare parte la legăturile Secuilor cu Moldova în Buletinul Comisiei istorice a României*, II, București, 1916, p. 263—4 no. 84. — E interesant că socotelile Brașovului amintesc, la 7 Iulie 1641 sosirea acolo a „episcopului românesc de Făgăraș”. [cf. Iorga, *Studii și documente*, IV, p. 216]. Acest „episcop” e Mitropolitul Ilie Iorest, care făcuse o vizitațiune canonică prin țara Făgărașului.

preună, toate sfintele mănăstiri câte se află într'această parte de loc, și am aflat pe acest părinte dintre frații noștri, socotind că va fi destoinic și învățat întru toată legea creștinească și întru toate ce sânt învățăturile sfintei biserici învățat. Pentru aceea și noi, având atâta lipsă pentru acest frate, nu ne-am fi îndurat într'alt chip ci numai, văzând noi cinstita poruncă a Măriei Tale, și toți cari se află prietini M. Tale, întru nimica n'am socotit lipsa noastră, ce am căzut împreună cu toate mănăstirile și am rugat pe acest frate, anume popa Daniil. Pentru acia și Sfinția Sa, văzând porunca Măriei Tale și-a noastră smerenie, n'au avut ce face, numai ce-au plecat și Sf. Sa întru tot precum a fost cinstită porunca Măriei Tale, și smerenia noastră, și iată l-am înstrăinat de țară. Deci de acum numai precum va fi darul lui Dumnezeu și mila Măriei Tale, precum șerbii Măriei Tale, și spre acest părinte"... După această designare a călugărilor, Daniil trece în Transilvania pentru a fi episcop, timp de mai mulți ani, al Românilor din Țara Oltului.

Principele Mihail Apaffy prin diploma de numire, din 20 Aprilie 1662, ne spune care-i rostul și datoria acestui Vlădică în părțile făgărășene:¹

„...Fiind noi povățuiți despre viața, învățătura blândețelor vrednice Sfinției Sale Daniil, episcop, pe acelaș dară Daniil, episcop, după cea mai cu plecăciune a oarecărora domni sfetnici, anume credinciosului nostru cinst. Ioan Betlen de Chiș-Bun și canțelarius, scaunului secuesc Udvarhei, căpitan mai mare și varmeghiei Cetății de Baltă, fișpan, rugămintea, l-am așezat episcop de obște bisericilor românești în țara noastră Ardeal, peste apa Oltului, din partea stăpânirea Sfinției Sale Sava Brancovici, episcopului mai cu mult stăpânitor în țara aceasta

¹ Iorga, *o. c.*, II, p. 265 no. 85; diploma în latinește publicată la Bunea, *Vechile episcopii*, p. 123 nota.

a noastră Ardeal. Însă așa ca precum însuș cuvântul lui Dumnezeu după Sf. Scriptură să-l vestească no-rodului românesc cu cuvântul, așa să poruncească păstorilor lui supuși, aceia ce urmează. Afară de aceasta, după obiceiul celor mai dinainte episcopi rumânești, temeiul legii să-l puie la cale bună, datoriiile de scrisori, încredințate episcopilor rumânești, în toate ponturile drept și cuvios, dator să fie a le împlini, adecă domnia sa episcopul în stăpânirea aceasta a sa mai ușor și cu folos să meargă înainte... adecă, să se supună, superintendentului calvin sau cum se zice în diplomă „episcopului de religiunea ortodoxă“.

Iar dregătorilor săi Apaffy le poruncește „tare, ca oricând susnumitul Daniil episcop, sau cu numele lui, omul său, pe voi de față va pofti... să fiți cu toată ajutorința spre învățătura cuvântului lui Dumnezeu și spre îndreptarea Bisericilor, și toate ce ar fi dregătoria sa a face, să nu împotriviți, și persoanele lui de toată stricăciunea să le feriți și să le acoperiți și după stările împrejur la vreme de lipsă să le povățuiți la locuri de scuteală“...

Autoritatea vlădicului Daniil în eparhia sa din Țara Oltului era destul de scăzută și ștearsă, dovadă că Ana Bornemisa, soția lui Apaffy, în 11 Aprilie 1663, supune bisericile rumânești din acest district jurisdicțiunii consistorului calvin din Făgăraș, dându-i totodată dreptul să le cerceteze conform planului făcut de Susana Lorantffy, pe care l-am publicat mai sus.¹

Alte știri despre păstoria lui Daniil n'avem afară de două note scurte, în care ni se spune odată [în Iulie 1668], că dă onorariul anual principelui Apaffy, împreună cu Mitropolitul Sava Brancovici,

¹ *Magyar protestans égyház történelmi adattár.* VIII, Budapesta, 1910, p. 129—30.

50 fl., altă dată [21 Iunie 1672] duce la Alba Iulia dania obișnuită de 25 blăni de jder.¹

Cât va mai fi păstorit nu știm, rămâne ca descoperirile istorice ulterioare să ne dovedească, dacă episcopul Daniil a murit în scaun sau l-a părăsit silit de cârmuire sau de bătrânețe și neputință.

Onorariul pe care preoțimea făgărășană era datoră să-l dea cetății Făgăraș e următorul, care evident varia după necesitățile și lăcomia stăpânilor: Intre 1667 și 1687 plăteau anual: episcopul, 25 fl., cei 4 protopopi pe care-i cunoaștem cu numele: Radu din Făgăraș, Man din Ucea-de-jos, Radu, din Iași² și Sim din Vad câte 15—20 fl., și adunau de la preoți darea anuală 50—100 fl., din care jumătate era a principesei Ana Bornemisa și jumătate a căpitanului cetății. Preoțimea se compunea din boieri și din iobagi. Preotul din neam boier da numai 7·50 fl., preotul din tată preot din neam iobag da 15 fl., iar preotul făcut dintre iobagi rămâne la dispoziția principesei cu plata, fiindcă el e scris în urbarii între iobagi. Fiecare preot mai dă anual câte o câblă de ovăs. Un popă nou, aparținător curții din Comana-de-jos, da în 1687 numai 3·75 fl.³ În vremea de războiu darea preoților era crescută foarte mult, după cum ne arată și hotărârile dietelor ardelenene.⁴

¹ Szádeczky B., *I Apaffy Mihaly fejedelem udvartartása*, I, Bornemisa Anna gazdasági naplói [1667—1690], Budapesta, 1911, p. 9, 78, 673.

² Meteș, *Viața bisericească a Românilor din țara Oltului*, p. 81.

³ *Ibid.* I p. 6, 9, 11, 13, 16, 18, 122, 124—5, 131, 137, 140, 293, 295, 549, și Pușcariu, *Documente pentru limbă și istorie*, II, p. 360 no V.

⁴ Vezi Szilágyi Alex., *Monumenta Comitativa Transilvaniae*, vol. XII—XXI [hotărârile dietelor ardelenene], Budapesta. — În 20 Martie 1659 principele Barcsay scutește pe preoții români din țara Făgărașului de orice dare, afară de onorariile domnilor de pământ, Dobrescu, *o. c.*, p. 39—40; vezi despre preoții din țara Oltului și scutirile lor din vremea lui Apaffy cartea lui Kemény, *Notitia hist. dipl. arhivii capituli albensis*, II, Sibiu, 1836, p. 54, 56, 64 [1665—1678].

Până în veacul al XVII-lea n'avem nici-o știre despre biserica și preoții români din cetatea Făgărașului. Mai sus am spus ce se poate ști și astăzi despre episcopul Daniil, care a residat aici, și despre școala română, care căuta, mai presus de luminarea Românilor prin carte, câștigarea de credincioși buni pentru biserica ungurească calvină.¹

Preotul reformat din Făgăraș, Petru Szakmari, în 1662, se plânge lui Apaffi contra Românilor din acest oraș. Din o scrisoare a principelui Apaffi, din 3 Iunie 1662, vedem care erau nemulțumirile preotului calvin față de Români: 1. Români din Făgăraș n'au avut până acum biserică. Acum însă, pentru anumite daruri, li s'a dat voie să-și clădească o biserică și faptul acesta e în defavorul bisericii calvine. 2. Vlădica român Daniil se amestecă în afacerile bisericii din Făgăraș, cu toate că n'are nici un drept la aceasta. 3. Români, cari cumpără pământ și case dela cei obișnuiți a da contribuții bisericii calvine, nu vreau să mai plătească acestei biserici, ci, la ordinul vlădicului, dau preoților români. 4. Români voiesc să schimbe slujba și plata dascălilor. 5. Aceeaș schimbare vreau să o facă și cu plata magistrului român.

Apaffi însă decide ca toate aceste lucruri să rămână neschimbate.

În 1665 Români din Făgăraș se plâng principesei Ana Bornemisa, că le-a ars biserica și că magistratul orașului nu le dă voie să-și zidească alta, cu toate că ei au încă diploma principelui Gavril Bethlen [1613—29], prin cari li se dă drept de-ași avea biserică și preot propriu. Dreptul acesta l-a recunoscut și răposata principesă Susana Lorántffy,

¹ În iarna anului 1659—60 au fost spânzurați în cetatea Făgărașului viteazul preot Gheorghe din Ciurila [jud. Turda] cu fratele său, pentru că au luptat în fruntea la 600 Români, alături de Gh. Rákoczy contra lui A. Barcsay. cf. Krauss, *Siebenbürgische Kronik*, II Viena, 1864, p. 288.

care a poruncit învățătorului școlii să ducă copiii la biserica românească în Dumineci și sărbători și să cânte și să predice românește, după cum am văzut mai înainte, unde am reprodus regulamentul școlii româno-calvine din Făgăraș.

Principesa Ana Bornemisa trimite, în 10 Aprilie 1665, această plângere lui Ștefan Csengeri și prefectului Gheorghe Udvarhelyi, cerându-le informații. Aceștia răspund, în 11 Aprilie, următoarele: văduva Gh. Rákoczi, a supus preoțimea din țara Oltului consistoriului reformat din Făgăraș și conform acestui ordin, Românii din acest oraș sunt datori să dea anumite contribuții bisericii calvine. Principesa să permită Românilor din Făgăraș să-și zidească altă biserică în locul celei arse.

Propunerea celor doi dregători unguri e primită de Ana Bornemisa.¹ Biserica, cum vom vedea, se va face numai la 1697.

Întâiul preot cunoscut e Radu, care în 1669—70, ca protopop, dă principelui Apaffy ploconul obișnuit anual de 10 taleri sau 20 fl., altădată darea de Crăciun a preoților de 50 fl.² În 1689 se vorbește de fiii protopopului Ioan din Făgăraș, deci acesta a fost probabil un înaintaș, nu urmaș, al lui Radu la slujba preoțească din Făgăraș.³ Părintele Radu va fi adăpostit, poate în casa sa, pe pribeagul Mitropolit al Țării Românești: Varlaam, care venise în această cetate a principilor ardeleni, sperând vre-un sprijin pentru el și cauza pe care o servea. Iată ce scrie din Făgăraș, în 21 August 1679, Sigismund

¹ După *Magyar protestáns egyháztörténelmi adattár*, VIII, în revista *Cultura creștină*, I [1911], p. 290—1.

² Szádeczky B., *o. c.*, I, 12—13.

³ Pușcariu, *Fragmente istorice etc.*, p. 437—442. — Ioan a fost răs-popit. Înaintea acestor doi se amintește un ieromonah Hariton în pomelnicul bisericii ort. din Făgăraș. cf. *Revista istorică*, VIII, Văleni, 1922, p. 144.

Boer către Apaffy: „In zilele acestea s'a refugiat aici episcopul român al lui Duca-Vodă și după cum am putut observa din vorbele lui, Voevodul de acum [Șerban Cantacuzino] a voit să-l prindă pentru moartea tatălui său. Fiind în țară streină îl trimit la Măria Ta împreună cu omul care vă aduce această scrisoare. Precum am putut știrici mai mulți boieri se vor refugia aici, iar acei cari vor merge cu Duca-Vodă [în Moldova] multă supărare îi vor face lui Șerban Cantacuzino. Episcopul român e un om foarte văzut și avea o mare autoritate în țara sa și înaintea boierilor“.¹

In alt capitol se va arăta [§ 46] greutatele întâmpinate la ridicarea bisericii ortodoxe de piatră din Făgăraș și ajutorul material dat pentru susținerea ei din partea ctitorului Constantin Brâncoveanu, Domn român cu moșii întinse în acest ținut, unde era privit ca un bun și milostiv părinte, care a contribuit nespus de mult la întărirea în credința ortodoxă, a Românilor din țara Oltului, cari s'au afirmat apoi așa de puternic în lupta contra unirii cu Roma papală, dușmana noastră de veacuri.

¹ Meteș, *Șerban Vodă Cantacuzino și biserica românească din Ardeal*, Văleni de Munte, 1915, p. 15—16.

CAPITOLUL IX.

BISERICA ROMÂNEASCĂ DIN MARAMUREȘ, „PĂRȚILE UNGUREȘTI“ ȘI DIN BANAT.

36. *Biserica și episcopii români din Maramureș.* — S'au arătat mai înainte începuturile vieții bisericesti din Maramureș, certele iscate între egumenul din mănăstirea Peri și vlădica rusesc din Muncaci, către sfârșitul veacului al XV-lea [§ 16], și stăpânirea trecătoare peste acest ținut a mitropolitului Ioanichie de Bălgradul sârbesc [§ 17—b], la rugarea căruia regele Matiaș scutește preoții români din comitatul Maramureș de orice taxe regale ordinare sau extraordinare. În veacul al XVI-lea biserica românească a Maramureșului a fost și sub ascultarea vlădicilor din Muncaci, dintre cari cunoaștem doi: Ladislau căruia regele Ferdinand, în 9 Oct. 1551, îi dă voie să adune venitele vlădicești dela preoții ruteni și iobagii din Maramureș,¹ apoi episcopul Ilarie, care, în urma unui ordin al comitelui Gheorghe Báthori, din 19 Febr. 1556 ia în stăpânire averea mobilă și imobilă a mănăstirii Sf. Mihail din Peri, unde se așează ca păstor sufletesc al credincioșilor din acest comitat.² Jurisdicțiunea episcopilor români dela Vad s'a întins și peste acest ținut de graniță, fără să avem date sigure despre aceasta decât în veacul

¹ Hodinka, *A munkácsi gör. kath. püspökség okmánytára*, I, Ungvár, 1911, p. 12—13 no. 9.

² *Ibid.*, p. 15—16 no. 12. — O conscripție dicală, din 1553, înseamnă că episcopul ortodox din Maramureș, are proprietate în Peri 4 porți [1 poartă = c. 10 oameni sau 4 familii iobăgești]. cf. Lukinich I., *Erdély területei változásai*, Budapesta, 1918, p. 15.

al XVII-lea. Se poate, că preoții români din aceste locuri mărginașe să se fi sfințit chiar și în Moldova, precum s'au sfințit mai mulți episcopi de aici de Mitropolitul din Suceava; pagubă că s'a pierdut condica veche a Mitropoliei moldovene, amintită în 26 Iulie 1600, căci am cunoaște numele tuturor episcopilor, cari au primit darul arhieresc dela capul bisericii din Moldova.¹

Cel dintâiu episcop român, care stăpânește dela 3 August 1572 și peste Maramureș, e Eftimie din Bălgrad [§ 23]. Altul este Serghie [§ 30] care din Muncaciu scrie, în 24 Noem. v. [3 Dec. n.] 1604, căpitanului care asediează cetatea Hust: Toma Kendy: „Știu că DVoastră vă amintiți de când eu locuiam lângă moșia DVoastră în mănăstirea Tismana, unde am fost conducătorul călugărilor. Încă în acel timp mi-ați arătat bunăvoința DV. Plecând de acolo în voia lui Dumnezeu Principii mi-au dat episcopia din Muncaciu, mănăstirile Peri de lângă Câmpulung în Maramureș, Habra de lângă Baia mare, ținutul Chioarului și acum sunt din voia lor episcopul călugărilor și preoților ruși, români, ruteni și sârbi din acele părți“. Cere lui Kendy să-i salveze o trăsură, apoi niște cărți grecești ale mănăstirii într'o ladă, și capelele și bisericile să nu fie prădate de haiducii săi în Maramureș. Ii dorește sănătate și biruință liniștită și în curând îl va cerceta.² În 17—18 Dec. 1606 principele Ștefan Bocskay dă ordin, ca episcopul Serghie de Muncaciu și mănăstirea lui să fie ocrotiți.³ În 20 April 1616 i se dă voie să adune milostenie dela Rușii din acele locuri.⁴

¹ Condica de hirotoniri descoperită de dl Iorga începe numai cu anul 1750 și e publicată în *Buletinul Comisiei istorice a României*. III, București, 1924, p. 3—41.

² Hodinka, *o. c.*, I, p. 45—7 no. 38.

³ *Ibid.*, p. 47—49, no. 40—1.

⁴ *Ibid.* I, p. 51—2 no. 44.

Păstoria lui Serghie asupra Maramureșului românesc a fost de peste zece ani, restringându-i-se drepturile asupra altor neamuri.

Vom vedea mai departe [§ 45] ce-au făcut Domnii Moldovei Simion și Constantin Movilă, pentru Români din Maramureș, cari le ceruseră un episcop de învățător și conducător în anii 1607—8 și care li s'a și trimis în persoana lui Silomon.¹

Dintre episcopii Vadului au jurisdicțiune asupra Maramureșului episcopii [§ 22]: Spiridon [1608], Augustin, Eftimie [1623] și Teofil din Bălgrad [1615].

De sigur un alt Spiridon — nu cel dela Vad — trebuie să fie cel amintit în 7 Maiu 1619, ca „episcop român în Maramureș” care merge în Moldova.²

Principele Gavril Bethlen numește, la 21 August 1620, de episcop al Muncaciului pe un grec din Macedonia *Ieremie* cu jurisdicțiunea și peste comitatul Maramureș. Fiu de preot, crescut într'o mănăstire din Atos, diacon făcut de mitropolitul Serafim din Târgoviște unde venise după milostenie, mitropolit „al Pelagoniei și Perlatului” timp de 20 ani. Din cauza asupririi turcești pe vremea lui Mihai Viteazul, se refugiază în Muntenia, de aici sub Radu Șerban trece în Ardeal; câștigând grația principelui Bethlen, ajunge episcop la Muncaciu, unde n'a păstorit nici un an, căci merge în Rusia, apoi peste Azov se întoarce iarăși în vechea sa patrie în Turcia, fără să mai știm altceva despre rostul lui în Maramureș.³

A fost aici amestec de drepturi și influențe între autoritățile locale: principe, episcopul de Muncaciu și Mitropolitul din Alba-Iulia, care aduceau schimbarea caleidoscopică a bieților vlădici din

¹ *Ibid.*, I, p. 49—51 no. 42—3.

² Hurmuzaki, XV, p. 678 no. 1744.

³ Dragomir, *Relațiile bisericii cu Rusia în An. Ac. Române*, XXXIV ([1912]), p. 1071.

Maramures, fără siguranța zilei de mâine. Astfel întâlnim tot la câțiva ani câte un nou episcop, și evident că în condițiile acestea rostul lor era foarte redus, nedându-li-se atențiunea cuvenită.

Întâlnim ca episcopi de Maramureș: la 1623 pe Petronie,¹ la 1627—1633 pe Grigorie,² apoi Dosofteiu, căruia nobilii în adunarea comitatului Maramureș, din 28 Noemvrie 1634, îi promet câte 3 bani, ca să meargă și să-și câștige întărirea dela principele Ardealului.³

Murind Grigorie Ioan, episcopul de Muncaciu, cu drepturi și peste Maramureș, principele Gh. Rákoczy dă voie, în 16 Octomvrie 1633, lui Vasile Tarasovici, ales episcop, să meargă în Moldova să se sfințească.⁴ Păstorește, ca și înaintașul său, peste aceiași preoți până la finea a. 1640, când pentru diferite abuzuri și vieață imorală e arestat și despoiat de drepturile episcopale.⁵

Adunarea comitatensă, din 5 Martie 1635, stăturește acestui vlădică venitele: dela fiecare preot 1 fl., iar de fiecare nobil 1 poltură. În acelaș an 24 Iulie, aceeaș adunare întregește venitele astfel, cu condiția ca să înceteze cu pribegia dintr'un loc într'altul: fiecare biserică îi plătește anual 24 bani, 4 piei de miel, 22 lumini, pentru sfințirea de biserică 1 fl. Vicecomitele să dea ajutor vlădicului, execvând pe cei neascultători și cari nu

¹ Hodinka, *o. c.*, I, p. 53—4 no. 46 [din 10 Febr.].

² *Ibid.*, p. 57—9 no. 50, p. 63 no. 53.

³ Cziplé Alex., *Documente privitoare la episcopia din Maramureș în An. Ac. Rom.*, sect. ist., XXXVIII [1916], p. 289 no. 8. Mitropolitul Dosofteiu din Bălgrad încă a păstorit peste Maramureș, după mărturisirea sa. Vezi mai sus p. 185.

⁴ Hodinka, *o. c.*, p. 62—3 no. 52.

⁵ *Ibid.*, p. 74—88 no. 62 65, 74: și ancheta cu ascultarea martorilor contra episcopului în *Történelmi Tár*, 1887, p. 129—143. — Comitatul dă 40 fl., în 19 Maiu 1641, omului care merge în Ardeal la principele în chestia episcopului Tarasovici. Cziplé, *o. c.*, p. 294 no. 17

voiesc să-i dea plata fixată. Preoții și satele să-l asculte, sub pedeapsă de 12 fl., să-i dea de mâncare și de beut, dar așa ca să nu se îmbete.¹

Poate că adunarea, când vorbește mai sus de pribegia episcopului, se gândește la altul [Dosofteiu?] și nu la Vasile Tarasovici, pe care Maramureșenii ani de-a rândul nu l-au primit, căci iată ce cetim în protocolul comitatului: „...Adunați fiind în această zi [19 Iulie 1639], după ce numitul episcop Vasile Tarasovici cere din nou hotărîrea noastră, — noi toți cei prezenți M. Sa comitele suprem contele A. Bethlen, etc. [ii înșiră cu numele], întreagă plasa de jos dimpreună cu districtul Sighetului am hotărît, că ne supunem ordinului M. S. principelui, stăpânului nostru și pe Tarasovici îl primim de episcop — până când M. Sa nu va da altuia această episcopie — pe lângă anumite condiții, având să se țină și d-sa de lucrurile de cari noi, întreg comitatul, i le vom da în scris, privitor la cinstea lui Dumnezeu, la dreptatea obștească și la libertatea de nobil, având în vedere excesele și purtarea nevrednică a episcopilor înaintași. Iar dacă d-sa, vrând să ruineze libertatea noastră de nobili, n'ar ținea condițiile acelea, încă de pe acum protestăm și vom încunoștiința pe principele domnul nostru“.²

În acest ținut al Maramureșului, supus tuturor influințelor și dușmăniilor politice, un biet vlădică românesc nu putea să păstorească decât scurt timp. Concurenții așa de mulți, cari băteau la ușe și primeau tot felul de condiții umilitoare, — căci umilința omenească chiar și la un vlădică e fără margini, când e condusă de ambiție josnică — erau bine primiți, și vlădica care păstorise doi-trei ani

¹ Kolozsvári-Ovári, *Corpus statutorum Hungariae municipalium*, III, Budapesta, p. 79, 162; Cziplé, o. c., p. 289—91 no. 9—11.

² Cziplé, o. c., p. 292—3 no. 16 și Hodinka, o. c., I, p. 73—4 no. 61.

lua drumul pribegiei până la adânci bătrânețe, murind în neagră sărăcie în vre-o mănăstire oarecare. Așa era soarta tuturor episcopilor din Maramureș, unde la 3 Noemvrie 1637 e episcop *Dimitrie*, popa din Moiseiu [lângă Borșa], care protestează în adunarea comitatului, din 15 Decemvrie acest an, contra vicecomitelui Nicolae Torday, care în loc să-l sprijinească după hotărîrea adunării din 1635, l-a împedecat în îndeplinirea slujbei sale arhieresti.¹ Și acestui episcop în curând îi piere urma.

Incepând cu 6 Maiu 1643, peste Maramureș și Sătmar păstorește *Ioan Iusko*, episcopul din Muncaciu;² în 1645 se amintește ca episcop *Silvestru* în Maramureș numit de principele și primit și de adunarea comitatului în 26 Aprilie.³ Gheorghe Rákoczy al II-lea numește la 12 Aprilie 1650, sub 7 condiții, de episcop pe popa *Savul* și peste Maramureș [§ 37],⁴ — vlădica *Savul* venise din Moldova, unde trimite în Maiu pe popa *Nicola* cu alți tovarăși să-i aducă cele rămase acolo; li-se iartă vama la Bistrița,⁵ — urmându-i *Mihail Molodeț*, pe care principele Rákoczy îl numește, în 7 Iulie 1651, peste

¹ Cziple, *o. c.*, p. 291 no. 12 [în 3 Noemvrie 1637 are un proces cu popa din Borșa], no. 13 [Comitatul recunoaște de episcop pe Dimitrie]. — În 29 Aprilie 1642 comitatul constată, că a dat voie episcopului [fără a-i indica numele] să țină sobor în Marția Rusaliilor viitoare, să iasă în cele patru plase și să adune pedepsele; a mai împuternicit pe episcop să scoată și banii dlui Budai, cf. Cziple, *o. c.*, p. 294 no. 19; — „Episcopul românesc” judeca aici, în 1 Octomvrie 1641, un iobag pentru necinstirea unei fete. *Ibid.*, p. 294 no. 18. — Principele Rákoczy dă, în 1641, drept mitropolitului din Bălgrad să păstorească și peste Maramureș. cf. *Történelmi Tár*, 1910, p. 163.

² Hodinka, *o. c.*, p. 143–8 no. 104 [Confirmarea lui Gh. Rákoczy]. — Socotelile orașului Cluj, la 9 Maiu 1643, înseamnă: Sosirea în Cluj a episcopului român de Muncaciu popa Ioan cu 7 persoane și soldați din Muncaciu. cf. Meteș *Domni și boieri din Țările române în Cluj* [supt tipar].

³ Cziple, *o. c.*, p. 295 no. 20.

⁴ Dobrescu, *Fragmente etc.*, p. 31–33 [numirea cu cele 7 condiții].

⁵ Hurmuzaki, XV, p. 1185 no. 2216.

preoții de legea grecească ai Românilor și ai Rutenilor din comitatul Maramureșului pe lângă aceleași condiții pe care le primise și Savul. Aceste condiții sunt: 1. Și pe Români și pe Ruteni să-i învețe cuvântul lui Dumnezeu în limba lor. 2. Sub pedeapsa depunerii din slujbă, să silească preoții a propaga cuvântul lui Dumnezeu, așa cum se află în Noul Testament, Catehism și în Psaltire, pe care preoții să și le câștige. 3. Numai din cauza adulterului se pot desface căsătoriile, și în cazuri grele să ceară sfatul superintendentului calvin și al vlădicului din Bălgrad. 4. Va face preoți numai pe cei vrednici, pe care examinându-i strict, îi va trimite spre supracenzurare la Bălgrad. 5. În administrarea diecezei nu va face nimic dela sine, fără consfătuirea protopopilor. 6. Cauzele mai însemnate le va trimite la Bălgrad, iar în ce privește promovarea pietății și mântuirea sufletească a credincioșilor săi, va fi supus superintendentului calvin și vlădicului din Bălgrad. 7. Este obligat a lua parte în persoană, sau prin delegați potriviți și demni de credință, la sinoadele anuale ale preoțimei în Bălgrad.¹

Aceste condiții sunt obișnuite în acest timp când calvinismul face toate eforturile desperate pentru mântuirea sufletelor românești din ghiarele legii strămoșești, — Ioan Petrovay, vicișpanul Maramureșului, trimite la 1620 o rudă a sa, un copil de român, la Bistrița să învețe limba latină² — pe

¹ Dobrescu. *o. c.*, p. 34 no. XII; Molodeț, pe notele unor cărți din vremea sa, era intitulat și „arhiepiscop”. În 8 Noemvrie 1654—7 era tot episcop în Maramureș. [Bârlea, *Insemnări din bisericile române din Maramureș*, București, 1908, p. 43 no. 164, 101 no. 358, 209 no. 778], Molodeț întrebuința de pecete un taler împărătesc. cf. Iorga, *Istoria Românilor din Ardeal*, I, p. 253 și n. 6.

² Hurmuzaki, XV, p. 882—3 no. 1749 [din 8 Ianuarie, din satul Petrova], — Ioan Petrovay a dăruit mănăstirii din Rohna un pământ din satul Bedeu. Cziple, *o. c.*, p. 301 no. 24 [din 28 Maiu 1652].

care o vedeau așa de stricăcioasă. Șeful lui Molodeț din Bălgrad Simion-Ștefan primise încă de mai înainte cunoscutele condiții umilitoare [§ 34] impuse de stăpânitorul țării, deci ce eroism poți aștepta dela P. S. Mihail, pe care în curând era să-l măture vânturile interesate și otrăvite ale celor dela cârmă.

Ni s'a păstrat din această vreme o numire de protopop în Maramureș din partea lui Rákoczy al II-lea la 11 August 1652. Numele protopopului e Simion Petrașcu, care primește și el condițiile generale ale calvinilor: Cuvântul lui Dumnezeu să-l vestească atât el, cât și preoții de sub ascultarea sa, în românește; să dea preoților săi catehismul apărut în românește; boscoanele dela botez și cununie să le părăsească; poruncile date mai înainte preoților toate să le țină; să asculte și să se înțeleagă cu superintendentul calvin, și-i îngăduie să cerceteze bisericile și să îndrepte ce-i de îndreptat.¹

Dela 1657 până cătră 1700 Maramureșul aparține oficios stăpânirii duhovnicești a mitropoliților din Bălgrad: Sava Brancovici și urmașilor săi, uneori însă puterea acestora era înlocuită prin cea a episcopilor, aduși de mai mari politici ai ținutului. În diplomele de numire li se impune din partea principilor, atât lui Sava Brancovici cât și lui Varlaam și Teofil, să înființeze școli în comitatul Maramureș, a căror menire era să lumineze mințile Românilor spre primirea, cât mai curând, a calvinismului atotputernic. Adunarea comitatului, din 4 Martie 1662, primește pe Sava Brancovici de vlădică peste Maramureș, cu condiția ca Testamentul nou să-l învețe românește și faptele necuviincioase și revol-

¹ Șincai, *Cronica Românilor*, III, p. 84. Intr'un proces cu Telcenii, pela 1638, „chipul vlădicesc“, popa Ion din Maramureș din ierașul de sus din Vișeu de sus scriu slujbă și închinăciune d-tale birou din Bistrița, Andrieșel și ca unui somsid al țeariei noastre a Maramureșului“. Iorga, *Doc. Bistriței*, II, p. 63 no. 84.

tătoare ale înaintașului său Molodeț să le părăsească. În legătură cu aceasta, adunarea comitatului, din 18 Iulie, hotărăște, ca vlădica să nu pună pe ascuns protopopi, ci după obicei în Sighet să pună anual protopopi înaintea oficianților și asesorilor comitatensi.¹ Într'un timp de siguranță a scaunului său arhieresc, vedem, că Sava Brancovici face drumul lung și obositor până în ținutul de graniță al Maramureșului, unde sfințește la 1672 mănăstirea Moiseiului, — având de egumen pe popa Timofteiu Brașoveanul, amintit la 1682 — care îi păstrează amintirea la pomelnic până astăzi.² „Mănăstioara“ cu hramul Adormirii Maicii Domnului din Moiseiu a fost făcută de metoh mănăstirii Putna din Moldova de însiși ctitorii ei, și acest raport între cele două mănăstiri s'a păstrat până târziu.³

Maramureșul, deși uneori și-a avut episcopii săi proprii, totuși aproape în tot veacul al XVII-lea a fost mărunț de ceartă între episcopii ruteni din Muncaciu și mitropoliții români din Bălgrad. Principii calvini ai Ardealului sprijineau când pe unii când pe alții, dupăcum le cereau interesele personale și mai ales materiale, căci de fapt aici erau cele mai întinse domenii fiscale ale principilor, cuprinzând o bună parte a comitatului Maramureș. Mitropoliții din Bălgrad vin rar până în acest depărtat colț în vizitațiuni canonice; administrarea Maramureșului din Bălgrad era ceva, dacă nu imposibil, foarte greu și nepractic, mai ales că aici congregația comitatensă a nobililor era puterea supremă peste episcopi și preoți, pe care-i numea și scotea din scaun după bunul plac, când voiau

¹ *Történelmi Tár*, 1910, p. 169; și *Cziple, o. c.*, p. 304—5 no. 29; *Kolozsvári-Ovári, o. c.*, III, p. 147.

² T. Bud, *Date istorice etc. din Maramureș*, Gherla, 1911, p. 89, 92; și *Hurmuzaki*, XV, p. 1382 no. 2533 [din 4 Noemvrie 1682].

³ *Cziple, o. c.*, 375—6 no. 117 [din 1759].

acești nobili caprițioși și reformați unguri. Pentru aceia amestecul vlădicilor din Muncaciu nu încetează, nici chiar după unirea cu Roma a Rutenilor, cari căutau să-și înmulțească turma cu oile valahe, cari și ele aveau păstori destul de înapoiați în ce privește înțelegerea conducerii sufletești a credincioșilor lor. O parte dintre Ruteni și-au păstrat credința ortodoxă, și vlădicii acestora, și dacă nu erau recunoscuți oficios, ei totuși își exercitau dreptul de jurisdicțiune duhovnicească și asupra Românilor de aceeaș credință cu ei. Fiindcă în acest timp era marea concurență cu împărtășirea darului preoțesc, — căci erau și mulți vlădici cu reședință și pribegi — mulți se grăbeau ca cu câțiva floreni, — fie și fără învățătura necesară preoțească, care se putea câștiga ulterior — să-și capete o singhelie de preot dela un vlădică, care stăpânea cu drept sau fără drept Maramureșul [§ 51]. De aceea și întâlnim câte 3—4 preoți și în satele de aici, dintre cari unii nu știau nici „Tatăl nostru“, decum credincioșii; pentru aceasta plătea fiecare câte 12 denari pedeapsă, sub numele „banii tatălui nostru“.¹

Dintre episcopii ruteni ortodocși, adevărați sau dubioși, sfințiți în Moldova: Vasile Tarasovici, *Porfirie Ardan*² apoi *Metodiu Racovețchi* au stăpânit biserica românească din Maramureș,³ într'o epocă

¹ Meteș, *Contribuții noi la Voevozii români din Ardeal*, Cluj, 1922, p. 11. — Despre cultura preoților din Maramureș vezi aici și § 53.

² Episcopul Ioanichie Zăican a fost scos din scaunul dela Muncaciu, la 1664, prin o intervenție explicabilă, — în urma relațiilor cu principesa văduvă Sofia Báthory — a fostului voievod în Țările române Constantin Basarab, care sub acest Ioanichie în 1661, zidise pe cheltuiala sa biserica de piatră din Muncaciu. cf. Meteș, *Domni pribegi din Principatele române în Ardeal*, Cluj, 1934, p. 23—4.

³ Pe larg despre acești episcopi ruteni în Hodinka, *A munkácsi püspökség története*, Budapesta, 1910. — În 26 Martie 1654 era în Bistrița un episcop de Muncaciu venit din Moldova, Iorga, *Studii și documente*, I—II, p. 57.

când oriunde și oricine știa alege cuvintele pentru a se linguși și umili, a fi gata pentru îndeplinirea poruncilor celor dela putere, chiar dacă nu se puteau traduce în practică, — acela biruia pe un moment, până când se ivea altă slugă mai bună și mai ascultătoare. Sistemul acesta urma înainte în haosul și nestatornicia vieții publice de atunci fără scrupul și obligamente luate. Insași mănăstirea Peri, în care lucrase o tipografie, tipărind cărți [§ 50], a fost distrusă, iar averea frumoasă: o moară cu 2 pietri pe râul Tisa, o cârciumă, 182 jugăre pământ de arat și de cosit, apoi 3573 jugăre de pădure,¹ principele Apafi în mod volnic și-o împrăștiară, ceea ce dealtcum am văzut că nu era ceva neobișnuit între nobilii ardeleni.

Intr'un timp potrivit, când se începuse o propagandă sistematică și îndârjită pentru corvertirea Românilor la credința Romei, în Maramureș apare un episcop român ortodox, hotărît și foarte energic.

Acesta e nobilul *Iosif Stoica*, — se coboară din înaintași cu rosturi mari aici, — care avea o avere proprie de 2000 floreni, sfințit în Moldova, ales de „consiliul ardelean“, întărit de Apafi, păstorește dela începutul anului 1690 în Maramureș.² Se întitula pe un antimis slavon din 1693: „Din mila lui Dumnezeu episcop ortodox al Maramureșului exarh stavropighiei patriarhale Constantinopolitane, *administrator al metropoliei din Bălgrad din Ardeal*“.³

¹ T. Bud, *Date istorice etc.*, p. 83. Vezi despre soarta mănăstirii declarațiile din anchetele din 24 Noembrie 1761 și 14 Ianuarie 1762 în *Inchinare lui N. Iorga*, Cluj, 1931, p. 333–35. Încă în 13 Februarie 1646 obștea preoților de legea grecească roagă comitatul Maramureș să intervină la principele Gh. Rákoczy I, să le înapoieze satul și mănăstirea Peri pentru că plătesc bucuros prețul în bani gata. Cziple, *o. c.*, p. 395 no. 21.

² Iorga, *Episcopul Iosif Stoica* în *An. Ac. Rom.*, secț. ist. XXXVI [1913], p. 151–56.

³ Iorga, *Scrisori ardeleni și maramurășene*, I, p. 298 no. V; și Hodinka, *o. c. l.* p. 383–4, no., 298, p. 390 no. 297 [din 1695–6].

Deci vlădica Stoica avea conștiința, că el e singurul reprezentant al bisericii ortodoxe românești din Ardeal, într'o vreme când Teofil din Bălgrad înota în apele tulburi ale iezuiților, dirigiați cu multă diplomație din Viena. Reședința o avea la Hust, uneori la Peri, la Giulești și la Budești, unde erau mănăstiri. La 15 Maiu 1690 ține un „parțialeșiu sabor

Fig. 54. Biserica din Budești (1643).

pentru îndreptare a multe trebi în satu Budești“, în care judecă împreună cu protopopul Ștefan și cu Nemiș Gergel în chestia unui „iosagu-moșie“ a svintei bisericei, pe care l-a luat „jupânul Iura Ionaș“, deși acel iosag preoțesc „este grigea și gându părintelui vlădică“. ¹ Ni s'au păstrat dela acest

¹ *Ibid.* p. 233—4 no. III; și Cziplé, o. c., p. 311 no. 37.

vlădică energic două singhelii din 1695—96.¹ La 17 Aprilie 1698 ține un sobor mare în Sighet, la care iau parte protopopii din ierașul de sus: protopopul Grigorie din Vișeu de jos, popa Gheorghe din Săcel, popa Ionașco din Vișeu de mijloc, protopopul Lupu din Giulești ierașul Coșăului, popa Lupu din Ber-

Fig. 55. Biserica-mănăstire din Giulești (1695).

bești, protopopul Ioan din Iagova ierașul de Sighet, popa Ștefan din Apșa de jos, popii din Slatina, toți asesori săborului mare, — apoi jupăn Dan Laslo din Biserica albă, jupăn Nan Iuon din Slatina, asesori fruntașii varmeghiei. „Noi șezând în scaunul de judecată“, au hotărît în cearta dintre „jupăn Steț Lupu“ și „jupăneasa Codra Axinia“ — amândoi din

¹ Iorga, o. c., I, p. II și n. 2.

satul Berbești, — care trăsese de păr și izbise la pământ în biserică în ziua de Paști pe fata [coana] lui Steț, Măriuța. Soborul judecă pe jupăneasa Axinia la gloabă de 24 floreni și 3 fl. cheltuială.¹ În anul următor în Ianuarie Iosif „episcop românesc al Maramureșului“ ține un sobor parțial în satul Drăgoești, iar în chestia unor locuri în biserică din Sarasău, sat din cercul Sighetul-Maramureșului.²

Din toate acestea se vede, că vlădica Iosif era un păstor harnic și cu grijă pentru vieața morală a credincioșilor săi și un apărător demn în contra celor cari voiau să înstrăineze averile bisericesti. Deși episcopul de Muncaciu, Iosif de Camilli „catholic“ fervent, într'o scrisoare [15 Martie 1692], ne spune de Stoica că hirotonește pe bani preoți fără pregătire, altădată se zice, că-i om cu moravuri ușoare,³ totuș Prea Sfinția Sa a fost un dușman hotărît al credinței cu Roma, într'o vreme când asaltul „catholic“ reuși prin fel și fel de mijloace să câștige la unirea cu Roma o parte dintre Românii ardeleni. Vlădica Iosif a fost la locul său și și-a apărat cu persistență, cu multă pricepere și succes turma sa în contra tuturor atacurilor venite dela reprezentanții bisericii latine, încât la actul de unire din Bălgrad n'a luat parte nici un Român din Maramureș; și aceasta e desigur meritul episcopului Iosif Stoica. Luptă cu cuvântul și cu scrisul în contra dușmanilor credinței noastre strămoșești, căci era și cărturar, dibaciu mănuiitor al condeiului. Așa ne spune atotputernicul cancelar și istoric al Ardealului Nicolae Bethlen, care era și un cunoscător foarte temeinic al Sfintei Scripturi, că episcopul român din Maramureș Iosif Stoica «*ex Synodo*

¹ Cziple, o. c., p. 314—5 no. 43.

² *Ibid.*, p. 316—7 no. 46.

³ Hodinka, o. c., I. p. 336 no. 261.

suorum collegarum» a scris, ca răspuns, o epistolă contra *unionem cum pontifice*, atât din Sfânta Scriptură, cât și din actele vechilor concilii, încât eu niciodată n'ași fi crezut, că din capul unui român din Maramureș să iasă așa ceva, nici că a mai cercat cineva să unească Maramureșul¹.

Despre viața ulterioară a vlădicului Iosif se va vorbi în vol. II, capit. I.

37. *Vieța bisericească a Românilor din «părțile ungurești» și din Croația.* — Sub numirea „părțile ungurești” înțelegem teritoriul locuit de Românii din comitatele dinspre Ungaria: Sătmar, Solnocul de mijloc, Crasna, ținutul Chioarului, Bihor, Zarand și Arad, aparținătoare Ardealului, fără ca această numire să corăspundă deplin adevărului istoric, căci înțelesul „partium” a variat în cursul timpului.²

Din cele mai îndepărtate vremuri Românii au trăit în această parte de graniță apuseană a României expusă tuturor valurilor străine. Mai întâiu se amintesc în Crasna la 1226 (?) și în Bihor la 1283, și apoi apar mereu în documente pe tot teritoriul numit aici „părțile ungurești”. Organizațiunea noastră națională cu voievozi și cnezi în fruntea popoului ni s'a păstrat, ca nicăiri pe teritoriul ungar, până către mijlocul veacului al XVIII-lea, scăzând neconținut din însemnătatea începutului de libertate și putere. Scaunul de judecată îl formau de pildă la Beiuș Voievodul sau vicevoievodul ca prezident, și 12 cnezi aleși de popor. Alegător putea fi oricare a trecut de 25 ani, afară de cei prea bătrâni, infirmi și bolnavi la minte. Alegerea se făcea de 2 ori pe an la sft. Ilie [20 Iulie] și la Botezul Domnului [6 Ianuarie], mandatul era pe o jumătate de an și depuneau

¹ Bethlen Miklós *önéletirása*, II, Pesta, cf. revista *Transilvania*, Sibiu, 1870 no. 5.

² Vezi despre aceste schimbări cartea lui Lukinich I., *Erdély területei változásai a török hódítás korában 1541–1711*, Budapesta, 1918 p. 646.

jurământ. Toți, cari făceau parte din scaunul de judecată, erau scutiți de slujbele iobăgești. Judecata adusă, numai episcopul latin din Oradea-mare — fiind pe domeniul acestuia — o putea schimba. Cine muria fără copii, averea o moșteneau rudeniile, dacă n'avea o putea lăsa bisericii, pentru pomenirea și iertarea păcatelor sale.¹

Fig. 56. Biserica din Hodiș (Bihor, 1700).

Preoții se alegeau liber și erau scutiți de sarcinile iobăgești, stăteau sub ascultarea unui protopop, dela care puteau apela la episcopul din Oradea. Cea mai veche menținere despre preoți e din 26 Iunie 1349, când episcopul latin din Oradea, Di-

¹ Meteș, *Contribuții noi la Voevozii români*, p. 8—9, 23—27. — Voevodul Gheorghe din Cărand [jud. Bihor] avea în 1533, drept să țină odată pe an târg — *nedelye* zice actul — în Dumineca de după Sf. Maria [în August].

mitrie, scrie către voievodul Petru — fiul lui Stanislav — cnezul satului Vintiri, că toți preoții din satele din nou colonizate în urma ciumii din 1348 sunt scutiți de toate serviciile și dările iobăgești.¹

Pentru întărirea acestor drepturi vechi, vedem pe protopopul și preotul român din Șeghiște Dan, că se prezintă cu hârtiile vechi spre întărire la episcopul orădan Gheorghe Sathmáry, care, în 21 Septembrie 1503, le întărește vechile privilegii ale preoților și protopopului, prin cari sunt scutiți de dări și biruri, și nici un dregător n'are dreptul să-i supere cu gloabe și alte pretensiuni. Episcopul își rezervă dreptul, ca apelul în contra judecății protopopului să se facă la el, ca ultimul for de judecată. Acest privilegiu îl întărește la 1538 episcopul Oradiei Gheorghe Martinuzi la cererea protopopului și preotului din Șeghiște Ioan, iar la 1554 episcopul Mathia Zabardi la cererea protopopului Petru din Șeghiște.² Ni s'au păstrat din vremea mai veche numele preoților din satul bihorean Leheceni-Cărpinet, până la 9 Noembrie 1619: Pascu, Marcu, Achim, Avram, Basca și Stan.³ Judecând deci după numărul acestor preoți, biserica din Cărpinet e veche cel puțin de pe la începutul veacului al XV-lea. În conscripția urbarială din 1566 a satelor aparținătoare cetății Chioarului ni s'a păstrat numele câtorva preoți, ca: Toma Pasca din Berința, etc., dând fiecare anual cetății câte un țol sau 1 fl. 25 denari.⁴

¹ Despre Români din Bihor până în sec. al 18-lea vezi și Bunyitay, *Biharvármegye oláhjai és a valás-unio* p. 3—34.

² Bunyitay, *A váradi püspökség története*, I, Oradia, 1883, p. 192 n. 1, 349 n. 1; Veres, *Documente*, VI, p. 66—7 no. 54. — Fica lui Alexandru Vodă al Țării-Românești Elisabeta, soția lui Ladislau, palatinul Ungariei, e îngropată în Oradea mare înainte de 1374. cf. Bunyitay, *A váradi káptalan legrégebbsébb statutumai*, Oradea, 1886.

³ *Revista Biserica și școala*, Arad, 1904 no. 23—4.

⁴ *Arhiva statului ungar*, Budapesta, Urb. et Conscript. fasc. 16 no. 19. — În Iulie 1669 se amintesc pe teritoriul Chioarului preoții: Ignat din Letca, Teodor din Șomcuta și Ioan din Coaș cu dările lor fiscale în taleri și jderi. cf. *Monumenta Com. Transilvaniae*, XIV, p. 410.

În comitatul Zarandului și Aradului se amintesc încă din veacul al XV-lea biserici și mănăstiri românești. Cele din Zarand le cunoaștem [§ 16]. Ioan Huniadi primește, în 1444, domeniul cetății Șiria dela despotul sârbesc Gheorghe Brancovici [§ 17—b], cu dreptul de patron „al bisericilor parohiale din Șiria, Galșa, Mâsca, Baia de Criș și Băița

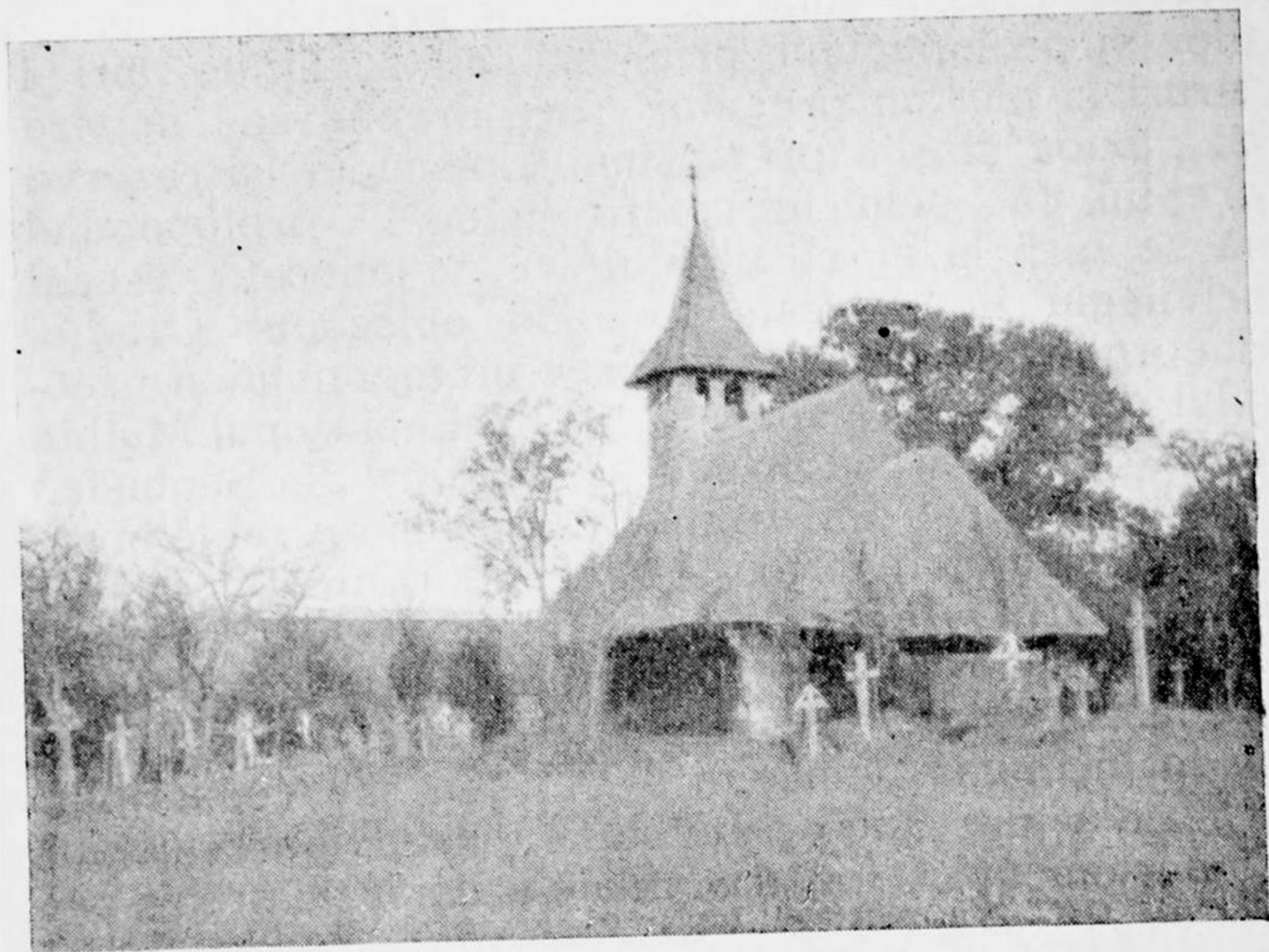

Fig. 57. Biserica din Șoimuș-Petreasa (Bihor, sec. 17).

și al tuturor celorlalte biserici și capele, fie creștine [latine], fie de ale Românilor, oriunde în cuprinsul cetății numite“. Mănăstiri avem în Găvoșdia la 1426, și în Hodoș-Bodrog, în partea stângă a Mureșului, care există până astăzi, dar nu trebuie să vedem în ea continuarea directă a unei biserici-mănăstiri Hodoș, foarte vechi, de care se face amintire în trei documente din veacul al XII—XIII-lea [1177, 1233,

1293].¹ La 1326 se amintește un Voievod Neagul „de Huduș“, care e satul Hodiș din Bihor.²

Episcop propriu pentru Românii din părțile ungurești nu întâlnim, numai la sfârșitul secolului al XVI-lea și'n cel următor, fără ca acesta să fi avut drept de păstorie peste tot teritoriul de aici, care în diplome, poate și în realitate, aparține jurisdicțiunii episcopilor de Vad [§ 22], și apoi mitropoliților din Bălgrad [§§ 31—34, 40—44] în tot veacul al XVII-lea, dar o fixare precisă e cu neputință. Stăpâna fiecare episcop cât putea și cât îi îngăduiau împrejurările și oamenii puternici din acel timp.

În părțile Aradului, pe la Inău, se oploșiseră, încă în veacul al XV mai mulți sârbi cu anumite privilegii și moșii întinse, ca cele ale familiei Brancovici despot sârbesc. Dintr'o familie a lui Gheorghe Brancovici — înrudită cu a despotului, — avem mai mulți episcopi în ținutul acesta de graniță. Avram, fiul lui Gheorghe, are un fiu care ajunge episcop: Mateiu-Moise, fără să cunoaștem ceva din faptele lui. Vlădica Mateiu a lăsat un fiu cu numele Solomon, care ocupă scaunul arhieresc al tatălui său, sub numele Sava.³ Om cu avere, în 1606 avea o casă în Lipova în strada Daraboș, în vecinătatea casei căpitanului de Lipova Ioan Lugassy. La 7 Aprilie 1606 prin o șiretenie, Vlădica român Sava — cu sediul în Inău și Lipova — recucerește cetatea Lipova dela Turci pe sama principelui Ștefan Bocskay.⁴ Urmașul acestuia, Sigismund Rákoczy, dăruiește lui Sava „episcopul unor biserici sârbești

¹ Márki, *Aradvármegye története*, I, p. 203. — Vezi despre Românii din jud. Zarand și Arad și bisericile lor, studiul lui Dragomir în *Transilvania*, Sibiu, 1917, p. 12—33.

² Hurmuzaki, I part. 1 p. 598 no. 474.

³ Vezi după Raici genealogia acestor Brancovici la V. Mangra, *Mitropolitul Sava Brancovici*, Arad. 1906, p. 27—32, 40—42.

⁴ Szamosközy, *Történelmi maradványai*, p. 359—60 — La 10 Iunie 1598 se amintește un Vasile al Ienopolei [să fie vre-un vlădică la Inău?]. cf. revista *Arhiva soc. științifice și literare*, II, Iași, 1891, p. 571.

și românești din ținutul nostru ardelenesc“, în 28 Iunie 1607, pentru recâștigarea cetății Lipova, moșiile [praedia] Bruznic, Rădmănești [azi în județul Severin], Melytkochia [dispărută] și Sâmbăteni [azi în jud. Arad].¹ Pentru aceleași merite, tot dela amintitul principe, Sava mai capătă în 9 Noemvrie 1607 și o moară pe râul Murăș în ținutul Radna.²

În 6 Noemvrie 1627 Sava, fiind bolnav și pentru a avea cu ce-și susține vieța de pe o zi pe alta, vinde cele 4 sate de mai sus lui Petru Raț Lipoveanul din Inău cu 3¹/₂ sute floreni, cu condiția ca să le poată rescumpăra, fără judecată, dacă restituie banii primiți.³

Episcopul Sava, dupăcum ne relatează o anchetă, din 26 Febr. 1629, făcută în Inău, a mai avut câteva sate: Sf. Petru mare din Cianad, Pața lângă Timișoara, apoi satul Hodoș pe care l-a colonizat și l-a dăruit mănăstirii Hodoș-Bodrog, ai cărei călugări îl cercetau ca pe șeful lor.⁴ Sava a restaurat, se pare și mănăstirea și biserica din Hodoș. [Fig. 58].

Urmașul lui Sava e un nepot al acestuia cu numele Lazar Brancovici, care și-a făcut călugăria în mănăstirea Beocinului, — primind numele călugăresc Longhin — de unde în 1624 merge pentru milostenie în Rusia. În 1628 e sfințit de mitropolit de Patriarhul din Constantinopol Chiril Lukaris. În anul viitor mitropolitul Longhin „din țara sârbească“, din mănăstirea Sf. Nicolae din Ienopolia, face iarăși un drum în Rusia pentru milostenie. Tovarăși de drum are pe fratele său Ioan [tatăl lui Sava Brancovici], arhidiaconul Teofil, nepotul său Petru, și trei ser-

¹ Dobrescu, *Fragmente etc.*, p. 15.

² *Ibid.*, p. 16—17.

³ Radonici în ziarul *Tribuna*, Arad, 1909 no. 29 [8/21 Februarie].

⁴ Dragomir, în *Anuarul institutului de istorie națională*, II, Cluj, 1926, p. 557—60. Emblema familiei Brancovici se vede în zidul dela stânga intrării mănăstirii Hodoș-Bodrog. *Ibid.*, p. 561.

vitori: Mitru, Marcu și Savcu. Prin Țara Românească, Polonia, Chiev, ajunge în 15 Septemvrie 1629 în Putivlia, unde e oprit.

Vlădica Longhin fiindcă mai fusese odată în Rusia, acum fără să mai vadă „ochii“ Țarului, primește milostenie un „soroc de soboli“ și 20 ruble,

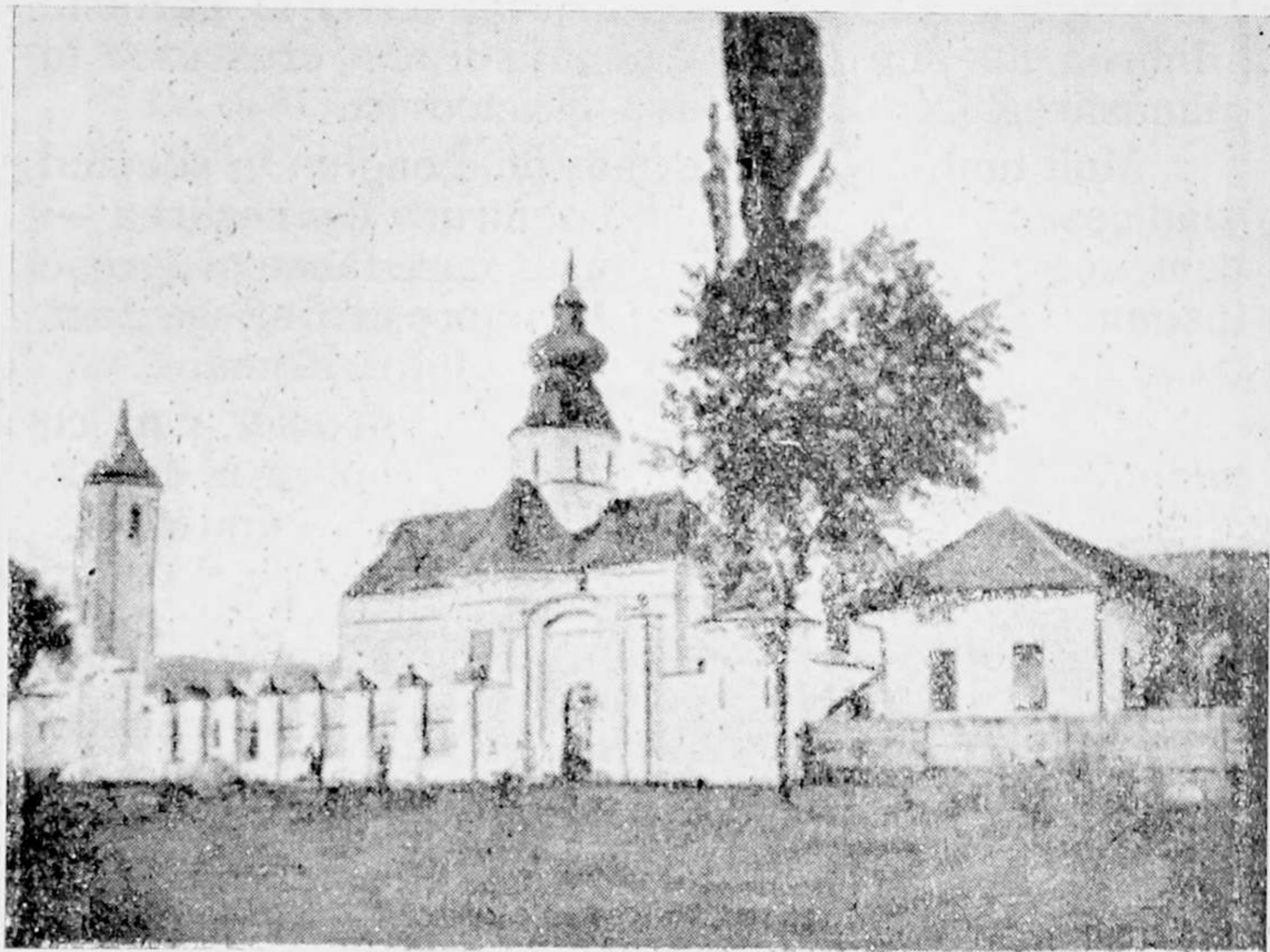

Fig. 58. Mănăstirea Hodoș-Bodrog (sec. 15).

și cei trei servitori câte 2 ruble. De aici se întorc toți împreună spre casă.¹ Cât a păstorit vlădica Longhin în Ienopole, nu se știe; din oarecare cauze a trebuit să-și părăsească scaunul, căci în 1643 îl aflăm în Țara Românească în mănăstirea lui Radu-Vodă Șerban: Comana, unde cu „osteneala și silința lui“ face o icoană prețioasă a Maicii Domnului

¹ Dragomir, *Relațiile bisericii rom. cu Rusia*, p. 1076—7.

pentru Mateiu Vodă-Basarab și Doamna Elina. Icoana făcută cu banii lui Vodă, s'a terminat în 15 August 1643, și se păstrează astăzi în mănăstirea sârbească Hilandar de pe muntele Atos.¹ Mitropolitul Longhin a murit în mănăstirea Comana unde e și îngropat, cum arată inscripția de pe piatra mormântului său fără dată, dar în 14 Septembrie 1656 încă trăia, deoarece în această zi ia parte la sfințirea de mitropolit a nepotului său, crescut și în mănăstirea Comana: Sava Brancovici.

Mult timp nu aflăm urmaș lui Longhin în scaunul vlădicesc din Inău, probabil pentruca convertirea — cum vom vedea — la calvinism, care făcea progrese însemnate în aceastea „părți ungurești“, să se facă cu rezultat mai vizibil și trainic între Români.

La 1651 apare mitropolitul Sofronie, dar cu sediul nu în Inău, ca Sava și Longhin, ci în mănăstirea Hodoșului, cu hramul Intrării preasfintei Născătoare de Dumnezeu. Iși zice „mitropolitul cetății Lipova-Giula“. În 29 Octombrie 1651 era în Putivlia împreună cu călugărul Axentie, diaconul Mihail, cu fratele său Toma Ivanov și cu servitorul Micolaica. În 24 Noembrie intră în Moscva, în 26 Decembrie mitropolitul Sofronie e primit în audiență de Țarul Alexie Mihailovici și cere milostenie „că nu avem afară de tine Domn drept pe nimenea cui să ne rugăm, căci viața noastră e în mijlocul Turcilor“, mănăstirea [dela Hodoș] și biserica s'a învechit cu toate zidirile mănăstirești și bisericesti și cu coperișul bisericii“. Într'altă petițiune Sofronie, cere bani pentru odăjdii bisericesti și cărți bisericesti. Rugarea e ascultată și Țarul dispune să i se dea cele cerute, pe care Sofronie, în 23 Februarie 1652, le și primește: pentru odăjdii 35 ruble și următoarele cărți: Evanghelia pentru pristol îmbrăcată în catifea neagră

¹ Dragomir, *Revista teologică*, II, Sibiu, Nr. 8—9.

în preț de 5 ruble și 4 grivenici; Evanghelia cu tâlc pentru toate zilele 3 ruble; Apostolul 90 de altini; Psaltirea 3 ruble; Octoihul $2\frac{1}{2}$ ruble, Triodul postului 6 ruble; 12 Minee 16 ruble; Jitiile Preacuviosului Serghie din Radonej o rublă și 10 altini, Efrem Sirul 2 ruble. Deci Sofronie a primit dela Țarul o prea frumoasă și bogată milostenie. Vlădica Lipovei recunoaște, că a primit dania și scrie: „dania domnească și cărțile le-am primit și am pus mâna pe ele”.¹ Cât a mai păstorit Sofronie, după întoarcerea sa din Rusia, nu știm.

La 1664 se amintește Ștefan, vlădică cu sediul în Lipova, sfințit în mănăstirea sârbească Gracianița². Poate acesta e „vlădica sârbesc” din 1664 care cutrieră Bihorul, după ce Oradea ajunsese pașalic turcesc, ca trimis al patriarhului din Constantinopol, provăzut de marele vizir cu „salvus conductus”. Adună dijmele și birșagurile dela preoți și credincioși de prin sate. Dela o „poartă” ia 2 polture [6 fileri], dela o biserică 4 fl., dela un preot dela 2 fl. până la 40 fl. sau mai mult după cum erau de păcătoși și cu stare, dela cei cari se divorțau dela fiecare 12 fl.³

Acest „vlădică sârbesc” n'a venit desigur numai pentruca să adune pedepsele în bani dela cei cari călcau poruncile legii dumnezeiești, precum n'au venit numai pentru aceasta nici alți vlădici în aceste ținuturi, unde calvinismul cucerise o mulțime de preoți, fără ca poporul să-și părăsească credința strămoșească, ba dimpotrivă vedem în partea întâi a veacului al XVIII-lea, că luptă cu un adevărat eroism în contra tuturor celor cari voiesc să-i câștige pentru

¹ Dragomir, *Relațiile bisericii rom. cu Rusia în sec. al XVII-lea*, p. 1079—80, 1169—70 no. XIX.

² Dragomir, *o. c.*, p. 1079 n. 3.

³ După revista *Magyar Sion*, VI, p. 834—6 în Bunyitay, *Biharmegye oláhjai*, p. 31—2 n. 1.

unire cu Roma.¹ Un țăran Ioan Martin din Chișlaz ne spune într'alte, la investigația luptelor religioase din 17 Iulie 1727, de ce cercetau vlădicii ținuturile Bihorului, în afară de adunarea de birșaguri, etc. „După războiul cu Turcii, în ținutul acesta preoții au început să-i învețe legea calvină, dar după aceea venind pe aici un episcop român a pedepsit și bătut pe astfel de preoți și de atunci nu se mai învață legea calvină“.² Deci vlădicii aceștia misionari au avut de scop și să înlăture din biserica ortodoxă a acestor ținuturi cangrena periculoasă a calvinismului, asupra căruia trebuie să ne oprim.

„Părțile ungurești“, fiind marginea cea mai expusă a României la toate curentele religioase străine, multe elemente prețioase au fost înghițite în cursul vremurilor, de masa cea mare ungu-rească, prin calvinism și apoi prin „catolicism“ îndeosebi în cele două veacuri din urmă.

Încă nu prinse rădăcini adânci calvinismul în sufletele Ungurilor, când aflăm la 1569 pe preotul român Francisc Achim, din satul Nimoești de lângă Beiuș, la sinodul calvin din Oradea,³ primind învățăturile calvine, pe care le lasă moștenire urmașului său, popii Mihail. Acesta primește la 15 Ianuarie 1608 dela principele Sigismund Rákoczy, ca și ceilalți păstori români calvini cari părăsiseră „rătăcirile“, Grecilor, dreptul de a se folosi de toate obiceiurile, riturile, onorurile, privilegiile și libertățile, pe cari le au și preoții calvini unguri.⁴ Preoții români cal-

¹ Ioanovici în *Legea Românească*, Oradea, I, II, și Firu, *Biserica ortodoxă din Bihor în luptă cu Unirea*, Caransebeș, 1913, p. 19—68.

² Firu, *o. c.*, p. 34.

³ Sipos Imre, *A belényesi ev. református egyház története*, p. 35.

⁴ Cipariu, *Arhivu etc.* p 609—10; Principele Bethlen, în 17 Februarie 1614, dă preoților români din jud. Bihor, Crasna, Solnocul de mijloc drepturi egale cu ale preoților unguri-calvini, cf. Pokoly, *Az erdélyi református egyház története*, II, Budapesta, 1904, p. 170.

vini nu mai sunt supuși păstoriei episcopilor și protopopilor bisericilor românești și sârbești, ci în viitor au drept să-și aleagă episcopi și protopopi. Și pentruca preoții români-calvini să-și poată exercita neconturbați drepturile amintite, atât popa Mihail din Nimoești [„Vajdafalva“] cât și ceilalți preoți de religiunea „ortodoxă“-calvină sunt scoși de sub jurisdicțiunea episcopului Sava de Inău-Lipova, căruia i se iau drepturile de arhieru asupra acestor păstori, ajunși acum niște pierduți pentru neamul nostru.

Sinodul calvin din Dobrițin. la 9 Iunie 1630, hotărăște, ca superintendentul să adune la Oradea-mare pe toți preoții români-calvini, ca să vadă ce progres au făcut ei și credincioșii lor în legea calvină, și pe acei, cari „sub pretextu religionis libertatem venantur“, să-i dea pe mâna administrației civile spre pedeapsă.¹

Sinoadele calvine, ținute în veacul XVII-lea în diferite localități din stânga râului Tisa, după obiceiul calvin, pe mai mulți preoți români, fără a fi sfințiți, îi trimit ca „păstori“ în diferite sate din Bihor. Așa sinodul din Bathor, în 7 Septembrie 1631, trimite pe Mihail Tatarosi de păstor în Brusturi; Andrei Kövesdi în Deta [Ghida] trimis de sinodul din Oradea, în 2 Iunie 1652. Sinodul din Dobrițin [7 Iunie 1671] pe Ioan Tatarosi în Ciutelec² și pe Petru Kövesdi în Monoș Petri [Petreu]; sinodul din Diószeg [30 Septembrie 1673] pe Gallus Dedai în Uifălău; sinodul din Csatár [23 Iunie 1675] pe Gheorghe Váralyai în Kamuti, pe Mihail Sárhegyi în Sársig, pe Dimitrie Totfalusi în Sârbi și pe Moise Tatarosi în Brusturi; sinodul din Nagy-Léta [27—8 Noembrie 1678] pe Mihail Sárszegi în Sársig, pe Ioan Tankafalvi în Tankafalva și pe Gavril Király în Chirălău. Sinodul acesta din urmă îngăduie protopopilor [se-

¹ Revista *Századok*, Budapesta, 1886, p. 437.

² Popa Ioan din Ciutelec, trăia în 1727, având 110 ani. cf. Firu, *o. c.*, p. 29.

niori] româno-calvini Mihail Pap [din Sărsig] și Andreiu Nagra, să ordoneze trei candidați români: pe Ioan Debrecseni în Debrecsen, Petru Isopallagi în Hotar și pe Gheorghe Funcskai în Funcska. Sinodul din Szoboszló [3 Iulie 1678] ordonează pe Gal Pap în Almaș.¹

Unii dintre acești preoți erau nobili, ca Ioan din Ciutelec, ridicat la rangul de preot, ca și Petru din Chișlaz, de Mateiu Nogradi, predicatorul din Dobrițin. Acești doi preoți propoveduiau învățăturile calvine, zicând despre posturi: „că nu-i păcat de aceea ce să bagă, ci de ceea ce iasă“ din gura omului.²

Un alt preot român, pentru că a părăsit legea strămoșească și a trecut la calvinism, e făcut nobil, el și urmașii lui, de principele Gheorghe Rákoczy al II-lea în 2 Aprilie 1650. Numele acestuia e *Ioan Siat* din satul Ucuriș din districtul Beiușului.³ Avea drept să poarte armura nobiliară pe toate lucrurile sale și urmașii de amândouă sexurile asemenea. Desigur, că cu astfel de distincții lumești se puteau câștiga mulți Români, fie preoți, fie săteni, pentru legea statului de atunci, și principii Ardealului practica des acest obicei de a ridica la rangul de nobil pe un „schismatic“, fiindcă experiența dovedise, că mijlocul acesta e cel mai sigur pentru cucerirea sufletelor românești la calvinism.

Principele Gheorghe Rákoczy I-ul, care lucra cu toate mijloacele accesibile pentru convertirea Românilor la calvinism, la 1643 înființează pentru comitatul Zarandului un protopopiat româno-calvin — numit și al Crișului — în satul Ciuci, scoțindu-l de

¹ Borovszky S., *Tiszántuli ev. reformatus papok (1597–1679)*, Budapesta, 1898, p. 17–43; *Századok*, 1885 p. 488. — În 1635 preoți româno-calvini sunt: Petru Tatarosi în Brusturi și Petru Papfalvi în Popești. cf. Bunyitay, *Biharvármegye oláhjai és a vallás-unio*, Budapesta, 1892, p. 33.

² Firu, *o. c.* p. 30.

³ Dobrescu, *Fragmente*, p. 29–30; Principele A. Barcsay ridică la rangul de nobil, în 17 Aprilie 1659, pe preotul român Ioan din Maroksár și pe fiul acestuia Teodor cu toți urmașii lor. *Ibid.*, p. 41.

sub jurisdicțiunea mitropolitului Simion Ștefan. Protopopul numit a fost instituit pe lângă anumite condiții și supus superintendentului calvin. Principele s'a înșelat însă în persoana numită, căci în 15 Decembrie 1648 încunoștințează comitatul Zarandului, că a întărit pe Petru din Ciuci în protopopiatul românesc al Zarandului, pe care înaintașul său nu l-a condus cu vrednicie. Principele va apăra pe noul protopop de ori-ce amestec al vlădicului românesc și al ori-cui, cu condițiile: să predice el și preoții supuși lui cuvântul lui Dumnezeu, să răspândească Catehismul românesc calvin, și să părăsească boscoanele dela botez și cununii. Fără știrea superintendentului calvin să nu despartă nici o căsătorie și să țină punctele date în această privință de principele înainte cu 5 ani. „Intru toate să asculte de episcopul ungar calvin și să i să supună. Deoarece răutatea a început să se răspândească pretutindeni, îi îngăduie să cerceteze bisericile, cari îi sunt supuse, și vizitațiunile acestea să le facă după obiceiul vechiu recunoscut“. Principele poruncește tuturor preoților din numitul protopopiat să-l recunoască și să asculte de protopopul Petru, căci la dincontră își pierde slujba.¹

Principii ardeleni nu numeau numai preoți și protopopi calvini în biserica noastră, ci puneau și episcopi, dintre cei dintâi, cari se dovediseră mai credincioși și mai aprigi propovăduitori ai legii calvine. Așa numește principele Rákoczy I-iul, la 30 Septembrie 1641, pe Avram Burdanfalvi [= din satul Burda] de episcop românesc în Bihor cu condiția, ca să atârne de episcopul calvin și de protopopii din comitatul Bihor. Să predice, ca și preoții săi, în limba poporului, ca astfel și „bieții Valahi să-și poată câștiga zilnic hrana sufletească atât în

¹ Márki, *Aradvármegye története*, II, Arad, 1895, p. 237—8.

religia cât și în știința mântuitoare, și din zi în zi, scoțându-se din întunerecul rătăcirilor superstițioase, să fie conduși spre lumină“. Dacă în vre-un sat nu-i biserică sau e în ruină „pe acel sat el să nu-l pedepsească dela sine, ci aducându-ne nouă lucrul acesta la cunoștință, să-l lase în buna noastră chibzuială“. Și dacă episcopul nu ar corespunde cu adevărat oficiului său „aducându-ni-se aceasta la cunoștință, noi vom fi liberi a-l degrada și a pune în locul lui pe altul mai demn“. De aceea principele poruncește tuturor supușilor săi, ca numitului episcop „să-i dea voie a umbla și a lucra liber în toate afacerile episcopoești, să-l țină și să-l apere în demnitatea lui, care i s'a dat pentru îndreptarea lucrurilor bisericoești“.¹

Episcopul Avram era reprezentantul calvinismului în partea sudică a „părților ungurești“; în partea nordică peste comitatele Solnocul din lăuntru, Solnocul de mijloc, Sătmar și districtul Chioarului, păstorește, dela 12 Aprilie 1650 înainte, episcopul Savul, numit de Rákoczy al II-lea sub cunoscutele 7 condiții calvine, pe cari le-am văzut la Mihail Molodeț, episcopul din Maramureș [§ 36].² În deosebire de episcopul Avram, Savul atârna nu numai de episcopul calvin, ci și de mitropolitul Ștefan din Bălgrad, ceea ce arată, că Savul era sufraganeș al lui Ștefan. Episcopul Savul — sau Sava — n'a păstorit decât un an și ceva, din cauza neînțelegerilor ivite între el și principele Rákoczy, din care cauză își părăsește scaunul și trece în Moldova. Trecerea aceasta în Moldova a lui Sava, ca și a altor vlădici, cari au

¹ Dobrescu. *o. c.*, p. 26–28. — Mitropolitul Ghenadie dela 1581 avea jurisdicțiune și asupra ținutului Oradiei mari [§ 23]. Căpitanul cetății Sătmar Andrei Doczy numește, în 18 Septembrie 1618, „vizitator“ peste Români din comitatul Sătmar, cerut de ei, pe călugărul din mănăstirea Cuța: Eutichiu sfințit de episcopul Larion din Muncaci. cf. Hodinka. *A munkácsi püsp. okmánytára*, I, p. 52–3 n. 45.

² Dobrescu, *o. c.*, p. 31–33.

primit la numirea lor condițiile calvine și au stat în relații bisericești-culturale cu cele două țări române, ne dovedesc un lucru, că decretul de numire al vlădicului românesc, încărcat cu diferite cerințe calvine, a rămas aproape întotdeauna, mai mult numai pe hârtie, dacă nu cu totul necunoscut în lumea ortodoxă românească. Vlădica se bucura în popor, ca și în țările române, de numele unui bun ortodox, pe care nevoia îl făcea să iscălească unele puncte, pe care el niciodată nu s'a gândit serios să le coboare în practica zilnică. Și chiar când îi sileau să se arate ceva rezultat pozitiv în răspândirea calvinismului, ei știau să spele păcatul acesta impus de forța statului înaintea fraților din țările române, unde se duceau des și erau bine primiți. Fără îndoială erau și aceia cari, după ce îi robea pofta materială de traiu bun, lucrau din greu și cu zel pentru convertirea Românilor la legea stăpânilor, de unde putea veni mântuirea lumească și bunul traiu de fiecare zi.

Cauza, pentru care Sava a trecut în Moldova, ne-o spune însuși principele Rákoczy al II-lea într'o scrisoare din 17 Iunie 1651 către orașul săsesc Bistrița în aceste cuvinte suspecte: „...Să știți D-Voastră pe ce căi tănuite a trecut popa Sava în Moldova și să aveți grijă de el. Celece vi le-a povestit nu sunt așa, pentrucă noi am fost cu toată bunăvoința față de el, dar el a luat cărțile dela preoții supuși lui, și făcându-le de vânzare pentru câștig, dacă n'a voit vlădicia treaba lui”.¹

Ultimii episcopi, cari se amintesc la sfârșitul veacului al XVII-lea în „părțile ungurești”, sunt: Sava la 1689,² Efrem Veniamin la Oradea în 4

¹ Hurmuzaki, XV, p. 1199 no. 2248.

² Radonici, *Prilozi za istoriu Srbai Ugarscoi u XVI-XVIII vecu*, I, Neoplanta, 1909, p. 48-9, cf. Iorga, *Geschichte des osmanischen Reiches*, IV, Gotha, 1911, p. 241-2.

Martie 1695 și Isaia Diacovici, care încă în primăvara anului 1690 își lua titlul de „episcop al Ienopolei“, deși era numai arhimandrit al mănăstirii Cruședol. În 1692 Isaia e de fapt episcop al Ienopolei și în părțile Timișoarei, de unde trece apoi la noua episcopie a Aradului.¹

Preoții din acestea „părți ungurești“, când n'aveau episcopi proprii, atunci mergeau la sfințire la șeful bisericii ortodoxe românești din Bălgrad. Așa preoții din Bihor: popa Mihai din Feneriș e sfințit de Varlaam mitropolitul Bălgradului,² popa Ioan din Așchilău și popa Gheorghe din Câmpanii de sus de mitropolitul Teofil și popa Nicola din Gigișeni tot de unul dintre acești vlădici de Bălgrad.³

*

Cartea aceasta tratând istoria bisericii românești din Ardeal și Ungaria, trebuie să cuprindă, pe baza știrilor puține ce ne-au rămas, și vieța bisericească a aceluia fragment din neamul nostru, pe care soartea l-a așezat în mijlocul unei mase compacte de străini, care apoi l-a desnaționalizat. Despre acești pierduți numai vechile documente prăfuite și ferfenițoase, risipite în toate arhivele țărilor cari ne încunjură, ne mai deșteaptă amintirea duioasă, că au fost frați de un sânge cu noi, vorbind aceiași limbă și având aceiași credință. Acest element astăzi dispărut sunt Românii din Croația, despre biserica cărora trebuie să vorbim ceva, deși ea n'a stat direct — sau poate încă n'avem știri cunoscute — în legătură canonică cu biserica românească din Ardeal și „părțile ungurești“, dar a avut

¹ Radonici, *o. c.*, p. 67, 84, 152, 234. cf. Iorga, *Istoria Românilor din Ardeal*, I, București, 1915, p. 311—2 n. 1 și studiul lui Dragomir în *Transilvania*, Sibiu, 1917, p. 32.

² Firu, *o. c.* p. 40. Teofil își zice „Mitropolit al Belgradului și Aradului“ într'o scrisoare din 30 Aprilie, 1693 către preotul din satul Roxin (azi pustă în jud. Arad). cf. Márki, *Aradvármegye története*, II, p. 242.

³ Gruia [= St. Pop] în *Revista teologică*, I, Sibiu, p. 414.

relații cu biserica din cele două țări române, fiind sprijinită cu daruri de Domni români.

Românii din Croația sunt veniți, în număr mai însemnat, pe la mijlocul secolului al XVI-lea din peninsula balcanică, de groaza și jaful păgânilor Turci. În Croația se așează în ținutul Pozega și Cernica, pe moșiile întinse ale familiei Zrinyi și ale altor fruntași ai țării. Element viteaz, îndrăzneț și neastâmpărat, era întrebuințat cu deosebire la războiu în contra Turcilor, cari străbătuseră adânc în Ungaria. Eroicul apărător al cetății „Szigetvár”, Nicolae Zrinyi, va fi avut între ostașii săi: „Vlahi” de pe moșiile sale,¹ cari au murit cu toții moarte vitejească, alături de căpitanul lor stăpân, la asaltul disperat în contra Osmanilor în 1566. Românii aceștia, cari trăiseră totdeauna liber sub șefii lor voievozi și cnezi,² după așezarea lor în Croația — erau mulți, încât ținutul ocupat de ei se numea „Vlahia mică” — nu s’au putut împăca niciodată cu regimul îngust feudal, nici chiar după ce primiseră [5 Octomvrie 1630] privilegiile însemnate dela împăratul Ferdinand.³ Nimeni nu-i putea înfrâna și sili să ducă o viață pacinică și supusă. Dieta Ungariei în repetite rânduri se ocupă de ei, le șterge privilegiile date „spre paguba țării”, dar totul e înzadar. Dijmă nu voiau să dea, mergeau de pe o moșie pe alta, jefuiau castelele, cu un cuvânt era un element dârz, care a pus serios pe gânduri pe mai marii țării cu moșii întinse în Croația, cari exploatau într’un mod barbar populația. Românii însă nu voiau nici decum supunere și nimeni nu în-

¹ *Monumenta Hungariae Historica*, XXIX, p. 492 no. 327.

² Iorga, *Constatări istorice cu privire la viața agrară a Românilor* (= *Studii și documente*, XVIII), București, 1907, p. 86—7 no. I, IV; și Iorga, *Studii și doc.*, XX, p. 47—54.

³ Diploma cu privilegiile publicată în *Columna lui Traian*, București, 1871, p. 125—6, 128—30, 147 și *Foia Soc. Românismul*, II, București, 1871, p. 138 și urm.

drăznea să-i asuprească, căci treceau pe partea Turcilor și atunci era vai și amar pe unde străbăteau. Dieta ungară hotărî colonizarea lor în diferite sate făcute anume pentru ei — o parte se așează prin Stiria austriacă; — așa pe rând micșorându-se numărul și puterea lor, risipiți în toate părțile, — în comitatele din dreapta Dunării și astăzi se amintesc cu numele câteva sate, în cari au locuit întâiu Români de aceștia din Croația¹ — pânăce cu timpul s'au desnaționalizat cu totul în marea de slavi, nemți și unguri.²

Românii aceștia aveau și organizație bisericască, erau ortodocși fervenți, urau pe cei de legea Romei, încât li se aduce învinuirea în legile țării, că prind copiii „catolicilor“ și-i vând Turcilor. Aveau preoți, episcopi și mănăstiri. Roma însă nu-i putea vedea cu ochi buni pe acești „schismatici“, căuta des și stăruitor să-i câștige la credința sa. Așa întâlnim între ei, la 1641, pe un misionar al Romei, pe călugărul Rafael Levakovici, — acesta avusese relații cu Udriște Năsturel, cumnatul lui Mateiu Vodă Basarab al Țării Românești — care ne-a lăsat câteva știri despre Români din Croația. Ne spune, că sunt 11 mii de Români în dieceza Zagrebului și zilnic vin din Turcia; au voievozi și un episcop cu numele Maxim Petrovici, care are lângă el pe un călugăr Gavril, foarte învățat.³ Călugărul Gavril e episcopul român de mai târziu Gavril Miakici, amintit pe la 1667, și om cu mari rosturi în acel timp. A fost sfințit în Moldova, probabil în 1650, fiindcă în acest an, în 12 August, Vasilie Lupu,

¹ Vezi despre aceste sate și Drăgan, *Românii în veacurile IX—XIV pe baza toponimiei și onomastice*, ed. Acad. Rom., București, 1933, p. 49—169.

² Vezi hotărârile dietei ungare relativ la acești Vlahi, în publicația *Corpus Juris Hungariae*, Budapesta, II—IV.

³ Revista croată *Starine*, Zagreb, 1889. p. 22—32.

Domnul Moldovei, împreună cu boierii țării și mitropolitul Varlaam, episcopii: Anastasie de Roman, Teofan de Rădăuți și Ghedeon de Huși fac o danie anuală mănăstirii Lipovina din Croația de 5000 aspri și 500 aspri pentru cei cari vin după această danie. Urmașii lui Vodă să dea în fiecare an numitul dar și călugării mănăstirii să se roage pentru păcatele ctitorilor români.¹

Fiul lui Vasile Lupu, Ștefan Vodă, apoi Dabija Vodă al Moldovei cu Doamna Ecaterina și fiica sa Maria și boierul Drăguțul, au sprijinit cu avutul lor mănăstirile ortodoxe din Croația, căci toți aceștia sunt amintiți ca ctitori ai mănăstirii Opovo de pe muntele Fruscagora în Sirmiu.² Se revărsa deci darul și milostenia bogată a Domnilor și boierilor din Moldova nu numai asupra bisericii românești din Ardeal, ci până departe în Croația și asupra bisericilor și mănăstirilor Românilor de aici, precum la toți creștinii ortodocși subjugăți din Peninsula balcanică și din Asia. De sigur, că și Domnii Țerii-Românești încă au ajutat pe Români din Croația.

Episcopul român Miakici ia parte la conspirația lui Petru Zrinyi și Frangepan, în urma căreia prin ordinul din 5 Decembrie 1670 a Impăratului Leopold, ajunge într'o temniță din Silezia, apoi în Graț,³ unde i s'a stâns vieța sbuciumată, precum s'a stâns mai târziu și turma sa în mijlocul valurilor tumultuoase ale străinilor de neam și lege.⁴

¹ Bărbulescu, *Relations des Roumains avec les Serbes, les Bulgares, les Grecs et la Croatie*, Iași, 1912, p. 312—14.

² *Revista Traian*, București, 1889, p. 56.

³ Nilles, *Symbolae ad historiam ecclesiae orientalis*, II, Innsbruck, 1885, p. 705, 715.

⁴ Pe larg despre acești Vlahi în studiul meu *Câteva știri privitoare la Români din Croația* în ziarul *Patria*, III, Cluj, 1921, Noembrie Nr. 254, 256, 258, unde se arată că au avut mai mulți episcopi, trecând cu toți, în 1688, la credința Romei.

38. *Biserica românească din Banat.* — Din cele mai vechi timpuri Banatul — numele vine dela dregătoria Ban, stăpânul acestui ținut — a fost locuit de Români, ai căror preoți se sfințeau la episcopul din Vidinul bulgăresc.¹ Când Țara Românească luă ființă știm, că Banatul atârna bisericeste de mitropoliții acestei țări și de episcopii de Severin [§ 14]. In timpul lui Vlaicu, și al lui Mircea cel Bătrân și al altor Domni ai Țerii Românești „banatul Severinului“ era în stăpânirea acestora. Deaceia vedem, că Vlaicu Vodă înființează pela 1370 mănăstirea Vodița de lângă Mehadia, prin învățatul egumen Nicodim, care și-a scris vestita sa „Evanghelie“ de sigur în această mănăstire, ori în cea dela Prislop [§ 16]. Vlaicu dăruiește mănăstirii moșii întinse, cu sate populate, care toate dădeau dijmă sfântului lăcaș. In ziua hramului, egumenul Vodiței primia dela Domn 1000 perperi [bani] pentru ospățul-pomana obișnuită în acea zi, și 300 perperi, 12 burdufuri de brânză, 12 cașuri și 12 părechi de haine, încălțăminte și paturi ca să le împărțească săracilor, și o majă de ceară pentru luminări. Vlaicu Vodă mai dăruise Vodiței odoare și odăjdii scumpe de mătasă și „camhă“, pe lângă diferite cărți bisericesti necesare. Ctitorul s'a îngrijit, ca egumenul să fie ales liber numai de călugării de aici, fără nici un amestec extern, de aceea și zice Vodă „am hotărât, ca după moartea lui Nicodim nimenea dintre domni să nu fie liber de a pune în locul lui stareț, nici vre-un arhiereu să facă asta, și nici altul oarecare, dar cum va zice Nicodim și cum va stabili el, așa să țină“. Nicodim trece de aici la mănăstirea Tismana, lăsând în

¹ După Iațimirski, *Manuscrise slave din biblioteci românești*, [rusește], Petersburg, 1904, la Dragomir în revista *Transilvania*, Sibiu, 1917, p. 24 nota 2.

locul său de egumen [la 1394] pe Vladislav, căruia îi urmează pe la 1421 Agaton.¹

Moșiile mănăstirii Vodița au fost întărite și de Domnii următori. Cneazul Lazar îi dăduse, încă înainte de 1391, zece sate sârbești ca danie. Împăratul Sigismund în 1418—29 și Ioan Huniadi în 1444, încă confirmă drepturile mănăstirii Vodița, pe care o scutește de orice vamă pe pământurile regale și ale nobililor unguri, apărând călugării, pentru a-și putea ținea nesupărați de nime legea lor.²

Turcii în veacul al XV-lea devin un pericol permanent pentru Ungaria, la granițele căreia ajunseseră încă la sfârșitul veacului trecut. Stăpânii de atunci ai Ungariei își dădeau foarte bine seamă, că în curând vine rândul Ungariei de a fi jăfuită și călcată în picioare de Turcii păgâni, în contra cărora trebuie făcut zidul de apărare din brațul vânjos al celui mai pornit spre fapte vitejești element al țerii, care s'a dovedit de secole ostaș neînfrânt oriunde, și oricând și în orice împrejurări vitrege. De aceea cel puțin o parte dintre Români din Banat capătă o situație militară mai privelegiată dela Împăratul Sigismund și urmașii săi, alcătuiindu-se în 8 districte sau scaune românești: Lugoj, Sebeș, Mehadia, Almaș, Caraș, Berzava, Comiat și Iladia, pentru apărarea graniței sudice a țerii în contra Turcilor.³ Numai prin cele „șapte vieți în pieptul de aramă“ ale acestor viteji Români bănățeni și ardeleni i-a succes lui Ioan Hunyadi și tuturor celor cari i-au întrebuițat și prețuit, ca mai bine de o sută de ani să scape Ungaria de cucerirea turcească.

E de necrezut, ca în această epocă de independență vitejească, Români din Banat cu rosturi

¹ Stefulescu, *Mănăstirea Tismana*, București, 1909, p. 47—9.

² *Ibid.*, p. 175—189.

³ Hurmuzaki, II, partea 2, p. 92—3.

așa de însemnate în țară, să nu fi avut în fruntea lor și episcopi. Au avut ei desigur, dar numele lor nu ni s'au păstrat sau încă nu s'au descoperit actele, cari ne-ar vorbi despre ei.

O viață bisericească cu preoți, protopopi și mănăstiri a fost însă, dar și despre aceasta abia ni s'au păstrat câteva știri răslețe.¹

Așa avem după cercetările mai nouă: Mănăstirea din Șemliug, numită și „mănăstirea Săracă”, care după arhitectura ei e considerată a fi din secolul al XV ori XVI-lea și renovată în 1730, când s'a pictat din nou.² Despre biserica mică din Lugoj profesorul Dimitrie Teodori, în broșura sa despre ea, tipărită în 1866 zice: „Această biserică, care e zidită în stil gotico-bizantin, și care în toată forma sa seamănă cu bisericuța ruinatei mănăstiri dintre Șemlacul-mare și Șemlacul-mic și cu cea din stânca dealului dela Vărădia, își trage originea ei după natura picturei ce mai din jos adecă aceia mai dintâi, doară încă din veacul al XIV-lea, prin urmare ar sta cam de 4—500 de ani... Această sfântă casă a avut mult de suferit, deoarece de trei ori fu renovată“.³

Deci fruntașii Românilor bănățeni în epoca lor de glorie sec. 14—15 au zidit biserici și mănăstiri, zugrăvindule, ca și Voevozii și nobilii români din județele Hunedoara și Zarand cum am văzut [§ 29].

Insemnătatea Românilor, ca militari privilegiați,

¹ Vezi îndeosebi despre mănăstirile din Banat cărțile: Karácsonyi I., *Ismeretlen délmagyarországi kolostorok*, Timișoara, 1905; și Szentkláray, *A szerb monostoregyházak történet emlékei Délmagyarországon*, Budapesta, 1908.

² Miloia în *Analele Banatului*, IV, Timișoara, 1931, fasc. 9, p. 97—8. La 1579 se amintește biserica ort. din Caransebeș, iar la 1643 ni se spune că biserica românească din Obreja s'a clădit nu de mult cu ajutorul domnului de pământ. cf. Pesty, *A szörényi bánság* I, p. 366—7.

³ *Analele Banatului*, IV, fasc. 9, p. 127.

scade cu totul, unii devin nobili-unguri, partea cea mai mare se coboară în rândurile iobagilor.

Situația bisericii ortodoxe românești din Banat se schimbă pe la mijlocul veacului al XVI-lea, din cauza împrejurărilor politice. Turcii cuceresc la 1552 Banatul, pe care apoi îl dau în stăpânirea principilor calvini: cetățile Caransebeș și Lugoj cu toate satele aparținătoare acestora. Osmanlăii ocrotesc tot mai mult pe Sârbi, cari încep a se așeza în număr însemnat în Banat și în alte părți, și reușesc prin sprijinul turcesc să înființeze în a doua jumătate a veacului al XVI-lea episcopii în Vârșeț, Timișoara și poate și în Lipova, unde în 1563 întâlnim pe episcopul Daniil venit să-și cumpere o casă în acest orașel.¹ Acesta e urmașul episcopului Sava dela Geoagiul-de-sus, a cărui jurisdicțiune principele Sig. Zápolya, o întindea 1562, până și asupra Caransebeșului bănățean [§ 19].

Înainte de acestora se aminiește „Sfântul Iosif cel Nou“, care ar fi fost mitropolit în Timișoara între anii 1529—1552 și e îngropat în naosul mănăstirii Partoș din acest ținut.²

La Vârșeț e episcop un Teodor, de unde își oferă cu banul Sava și poporul său sârbesc de vre-o 5—6 mii ostași, în 13 Iunie 1594, serviciile lui Moise Székely, după ce jurase credință înaintea lui Mihai Viteazul, pentru principele Sig. Báthory, dela care cere ajutor.³

Sârbii, veniți cu preoții lor, s'au așezat prin satele românești, unde preotul sârb a devenit păstorul sufletesc și al Românilor, cari aveau aceeași credință și limbă bisericească. Astfel Românii au

¹ Szentkláray, *A szerbmonostoregyházak története*, p. 12—13.

² Preot Bizerea în *Biserica ortodoxă română*, București, 1930, p. 416—22

³ Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului etc.* IV, p. 77—9, no 45.

ajuns în atârnare de episcopii sârbi din orașele amintite. Această dependență bisericească a Românilor ortodocși din Banat a ținut veacuri de-arândul, fiindcă Sârbii, înmulțindu-se neconținut prin noi veniți din sudul Dunării, au putut să-și câștige și să-și întărească stăpânirea, fiind ei dela început într'o situație privilegiată și sprijiniți de stăpânitorii țerii.

Mănăstirile, înființate și susținute de Români, au ajuns în mâinile Sârbilor, pe bază de credință ortodoxă, și le-au stăpânit exclusiv ei, până în zilele noastre. Așa a ajuns mănăstirea Vodița înființată de Vlaicu-Vodă, unde era în 1662 arhimandrit Nicodim, arhidiacon Arsenie și diacon Martirie. Aceștia se aflau, în 14 Octomvrie 1662, împreună cu „mitropolitul“ Teodosie din Vârșeț, în Moscva pentru milostenie dela Țar. Aici spun, că mănăstirea lor cu hramul Adormirei preacuratei Născătoare de Dumnezeu, a fost prădată și pustiită de Turci în ultimile războaie cu Ungaria, fiind chiar în drumul pe unde au trecut oștirile turcești. Pașa Turcilor a pus asupra mănăstirii un tribut greu, pe care numai zălogind vasele mănăstirii la Jidovi au putut să-l plătească, și acum n'au cu ce-și răscumpăra vasele. Țarul îi milostivește cu 350 ruble, și se întorc spre casă. La 1667 arhimandritul Nicodim iarăș e în Moscva, unde capătă milostenie 50 de ruble pentru mănăstirea Vodița.¹

Prin ajungerea Caransebeșului² și Lugojului, cu

¹ Dragomir, *Relațiile bis. rom. cu Rusia*, p. 16. — Episcopul Ignatie dela Râmnic se intitula: „arhiepiscop al Râmnicului și al Mehădiei toate, în 1646, deci și peste Banat. Ignatie era de neam sârb. cf. Iorga, *Istoria bisericii românești*, I.

² La finea veacului al XVII-lea episcopi la Caransebeș și Vârșeț sunt: Gherasim [1695] și Spiridon Stibița [1695—1700] cf. Minea *Foaia Diecezană*, Caransebeș. 1906, no. 40 după Pesty, *A szörenyibanság*, I. p. 354. Isaia Diacovici amintit, la 4 Martie 1695, ca episcop de Timișoara și Ienopole pentru Sârbi, Pesty *o. c.* I p. 355, 353. Spiridon pus din greșală

ținutul lor, în stăpânirea principilor ardeleni calvini, vedem că îndată se și iau măsuri pentru convertirea Românilor de aici la calvinism, cum de altcum s'a făcut aproape în toate ținuturile cu cetăți fiscale.

În aceste două târguri: Caransebeș și Lugoj, pe cari le cercetau des negustorii din Țara-Românească, Românii se puseră în serviciul legii celei nouă calvine. La 1582 se amintesc între cei cari au lucrat la traducerea „Paliei” predicatorii calvini: Moise Peștișel din Lugoj și Ștefan Herce din Caransebeș, apoi Efrem Zăcan dascăl de dascălie în Caransebeș. Din numele și oficiul acestora vedem, că în orașele numite, Românii aveau predicatori și o școală, în fruntea căreia era dascălul Efrem, care pregătea pe viitorii păstori ai poporului în legea cea nouă calvină. [§ 28].

Dar Românii de aici în marea lor majoritate voiau să rămână în legea părinților, și aceștia trimit doi nobili români din Lugoj și Caransebeș la vlădica Ghenadie din Bălgrad. În 7 Februarie 1584 sunt în Bălgrad și cer dela vlădica să dea un preot pentru ținutul lor, căci sunt 60 de sate în cari Românii nu voiesc să-și deie copiii să-i boteze ereticii, adică calvinii.¹

Ajungând Bathoreștii principii ai Ardealului — fiind catolici — au căutat să împedecă răspândirea calvinismului între Românii din Banat, și mai bucuroși voiau să rămână în vechea lor lege decât să treacă la calvini. Un iezuit Valentin Lado ne spune, că fiind în Caransebeș, a spovedit 28 de inși, a botezat

la 1625. [cf. Minea, *l. c.* no. 40 și Lupaș, *Istoria bisericească*, Sibiu, 1918, p. 138] e Stibița dela 1695. cf. Pesty, *o. c.* p. 355.

¹ Veress, *Fontes rerum Transilvanicarum*, II, Budapesta, 1912, p. 30.

18 copii și a predicat românește, căci puțini știu ungurește.¹

Calvinismul însă n'a dispărut din aceste orașe, ba în veacul al XVII-lea s'a întărit, căci pela 1640 cântările calvine [psalmii] erau traduse în românește și se întrebuintau de Români calvini din Caransebeș și Lugoj. Cântările le-a tradus predicatorul româno-calvin din Lugoj, Ștefan Fogarași — avusese în Țara Românească moșie în satul Jupănești dela Gura Jiului, partea Crăsnarilor, între Porceni și Sâmbotin [1631]² — care a mai tradus și Catehismul calvinesc, tipărit în Bălgrad în 1648, cu sprijinul lui Acațiu Barcsai, Banul Lugojului și Caransebeșului, cu deosebire „pentru școalele de religia creștină și pentru întărirea în credință a tinerilor elevi“ din cele două locuri „pentru care faptă [tipărire] Domnul să răsplătească pe Măria Ta [Barcsai], atât în această vieață cât și în cea după această vieață“.³

Câștigarea sufletelor românești pentru calvinism mergea foarte greu în acest ținut, chiar și atunci, când propaganda era ajutată cu toate mijloacele de stăpânitorii țării. Treceau la legea cea nouă numai

¹ *Ibid.*, II p. 168-9. — Ceva cucerire a făcut și catolicismul între Români bănățeni la finea sec. al XVI-lea, dar desigur nu e numărul exagerat dat de Iezuiți între 3-10.000 suflete [Veress, *o. c.*, p. 168 și urm.; *Dacoromania*, III, p. 790 n. 1]. Dintre acești Români catolici au plecat la învățătură în Viena și Roma Gheorghe Buitul, preot în Alba-Iulia, care a tradus în 1636, în românește Catehismul lui Canisius, apoi Gavril Ivul, călugăr iezuit, profesor în Cașovia și Viena [n. 1619-1678] cf. [*Ibid.*, III, p. 789-91; IV, p. 120]. — La Roma au mai studiat și acești „studenți“ din Ardeal „din părinți eretici“: Ioan Vaida [finea sec. 16] și Francisc Albinus, [la începutul sec. 17], convertit în Cluj, unde a studiat gramatica [cf. Veress, *Matricula et acta Hungarorum in Universitatibus Italiae Studentium*, Budapesta, 1917, p. 8]. Fiul lui Mihail Viteazul: Petrașcu încă a studiat la iezuiții din Cluj înainte de 1599. cf. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului etc.*, VII, București, 1934, p. IX-X.

² Iorga, *Studii și documente*, XII, p. 281-2 no. IX.

³ Bianu și Hodoș, *Bibliografia românească*, I p. 160-64.

cei puțini din cele două centre, cari erau mai iubitori de cele lumești, decât de cele sufletești. Masa cea mare a poporului nu voia nici decum să treacă la eretici, cum am văzut, și cu timpul a și biruit, căci cei câțiva pierduți, cari trecuseră la calvinism, au dispărut, rămânând mulțimea în legea cea veche românească-ortodoxă, la ceeace au contribuit negreșit și Sârbii ortodocși dârji și cu o ierarhie organizată și puternică privilegiată.

Dintre mitropoliții de Bălgrad numai Sava Brancovici și Teofil — acesta sfințește, la 1693, biserica din Sârbova [lângă Buziaș]¹ — au avut oficios jurisdicțiunea și asupra Românilor din banatul Severinului.

¹ Pop Ștefan, *Din trecutul diecezei Caransebeșului*, I, Caransebeș, 1932, p. 7.

CAPITOLUL X.

VIEAȚA ȘI FAPTELE MITROPOLITULUI SAVA BRANCOVICI.

39. *Vieața lui Sava Brancovici înainte de a fi Mitropolit.* — Sava Brancovici — numele de botez Simion — fiul lui Ioan și nepotul mitropolitului Longhin Brancovici, s'a născut în Ienopolea [Inăul de astăzi din jud. Arad] pe la 1620.¹ A crescut într'un mediu unde rudeniile sale erau fruntași, arhierii, păstori sufletești ai poporului, deci într'un mediu de vieață bisericească. Ar fi fost aici numai vieața bisericească, dacă Inăul n'ar fi fost o cetate puternică la granița apuseană a „părților ungurești“ aparținătoare Ardealului, unde se dădeau zilnic între creștini și Turci lupte crâncene. Astfel vieața bisericească liniștită, era neconținut tulburată de zăngănitul armelor, cari făceau pe oameni să fie îndrăzneți și cu sufletul împăcat gata de moarte. Deci în acest mediu a trăit o parte din vieața sa Simion Brancovici. Sârb de origine, trăind între Sârbi, — căci erau în Inău și Sârbi — și Români, și-a însușit limba românească ca un Român, păstrând ceva din neastâmpărul caracteristic al neamului său sârbesc, care i-a adus atâta sbucium, persecuție nemiloasă și suferință pe urmă.

¹ Informațiile relativ la vieața sbuciumată a lui Sava Brancovici sunt extrase în bună parte din Cronica fratelui său Gheorghe Brancovici, publicată din nou acum în urmă de Dragomir în *Anuarul inst. de istorie națională*, II, Cluj, 1924, p. 13—51 [originalul sârbesc], 52—70 [traducerea românească]. După Raici s'a tipărit întâi biografia lui Sava de fratele său în revista *Speranța*, Arad, 1869 no. 17—19 de prof. Ioan Rusu din Arad, apoi în *Transilvania*, 1870, no. 33—6, 45—48.

Cunoștințele elementare le-a primit în casa părinților săi și în curtea unchiului său, mitropolitul Longhin, care fusese împreună cu tatăl lui Simion în Rusia, după milostenie la Țar. Tinărul Simion, îndrăzneț și dornic de a vedea și ști multe, a făcut călătorii prin Ungaria și prin țările vecine. A trecut și prin Țara-Românească, și aici s'a oprit la mănăstirea Comana [județul Vlașca], unde se retrăsese unchiul său mitropolitul Longhin, care voi să oprească pe timp mai îndelungat pe nepotul său aici, pentru învățătură bisericească. În Inău însă se ivi în acest timp o holeră groaznică, care seceră pe tatăl lui Simion, apoi doi frați și o soră. Intors acasă moartea neașteptată a lor săi l-a amărât adânc pe Simion și s'a hotărât să se întoarcă, împreună cu fratele său rămas, la mănăstirea unde era unchiul lor în Țara-Românească. La rugarea stăruitoare a mamei sale văduve și singură, părăsește planul său, rămâne acasă și căsătorindu-se are apoi și copii. În cursul acestor întâmplări moare și protopopul Ienopolei Grigorie Brancovici, o rudenie de a lui Simion; credincioșii cari îl iubeau pe Simion, stăruiau pe lângă el să le fie protopop. La început n'a voit să primească, nevoind să fie preot, fiindcă în dese sale ciocniri avute cu Turcii s'a făcut mult sânge, căci îndrăzneala și vitejia lui Simion o cunoșteau și o simțiseră adeseori Turcii. În urmă totuși a cedat rugărilor prea multe ale rudeniilor sale și credincioșilor, și s'a hotărât să se facă preot și protopop în orașul său de naștere în Inău.

Provăzut cu toate scrisorile necesare, Simion trece în Țara-Românească, la unchiul său Longhin. Acesta intervine la mitropolitul Ștefan din Târgoviște, care-l și sfințește de preot-protopop. Cu daruri bogate: diferite odoare și odăjdii bisericești primite dela unchiul său, se întoarce Simion la Inău, unde tot poporul și preoții au eșit într-o intim-

pinarea lui, afară de soția sa, care murise în ziua și ceasul când a fost el sfințit de preot în Târgoviște de mitropolitul Ștefan.

Protopopul Simion Brancovici a fost desigur un bun păstor ortodox al turmei sale, într'o vreme când și pe aici începuse să străbată binișor calvinismul [§ 37] și să-și câștige aderenți, căci ne spune fratele său Gheorghe Brancovici, în cronica sa, că „mulți preoți de ai noștri din Ardeal, răsându-și barbele au căzut dela credință, și pentru buna stare a mijloacelor celor din afară ale vieții, nesuferind persecuțiunea, au purces după calvini, făcând scandal și ocară bisericii ortodoxe“.

Turcii, în luptele dese ce aveau cu cei din Inău, și-au dat seamă, că Simion Brancovici e un om periculos pentru ei, chiar și după ce s'a preoțit, de aceea cer dela căpitanul cetății să depărteze, dar li se răspunde Turcilor, că acum protopopul Simion nu se mai ocupă cu lucrurile lumești, ci numai cu cele sfinte; la aceasta solii turcești reflectează în ungurește: „ziua e preot iar noaptea dușman înarmat și stricător de pace“.

Cu toate acestea, protopopul Simion și-a păstorit credincioșii săi până în vara anului 1656, când moare mitropolitul din Bălgrad Simion Ștefan. Protopopul Simion fiind om cu legături și prieteni, și cunoscuți la curtea lui Rákoczy al II-lea, sinodul care se întruni în vară, îl alese de mitropolit în locul celui răposat. Cu scrisori de recomandație trece în Țara-Românească, unde prietenul vazal al lui Rákoczy, Constantin Vodă Basarab, îl primește bine pe viitorul arhiepiscop al Ardealului, căruia îi dă cu această ocaziune, obicinuita danie de 6000 aspri anual, ca ajutor mitropoliei.

În Târgoviște după ce Simion se călugări, primi numele de Sava. Mitropolitul muntean Ștefan, care-l sfințise de preot-protopop, îl sfințește împreună cu

unchiul său Longhin și ceilalți episcopi în ziua Înălțării Sfintei Cruci, în 14 Septemvrie 1656, de mitropolit al Românilor din Ardeal. Mitropolitul din Târgoviște dă noului său frate întru Hristos gramata arhierescă obicinuită, scrisă în românește: „...ca bine să învețe și să păstorească turma lui Hristos Dumnezeu, dar și turma să asculte de păstor ca de Domnul“.¹

A slujit încă o liturghie în catedrala dela Curtea Domnească, fiind prezent și Constantin Vodă Basarab, care apoi l-a ospătat pe Sava la masa sa domnească, cinstindu-l cu odăjdii și alte daruri. Mitropolitul Ștefan de asemenea l-a învrednicit de ospățare și daruri, iar pentru a întări frăția cu dragoste și împreună liturghisitoare, care s'a încheiat între ei, îi dăruie toiagul său arhieresc, care se găsește și până acum în acea mitropolie [din Bălgrad].

După aceste acte solemne mitropolitul Sava Brancovici se întoarce în Ardeal, pentru a-și ocupa scaunul arhieresc din cetatea Bălgradului, unde a păstorit 24 de ani.

40. *Activitatea mitropolitului Sava Brancovici.* — Intors în Alba-Iulia, la noua sa reședință, i s'a făcut lui Sava o primire impunătoare. Aici „erau foarte mulți soldați seimeni de legea noastră ortodoxă [gata să plece în expediția din Polonia cu Rákoczy], cari înșirându-se în două rânduri, ca soldații, împreună cu călăreții și așezându-se la poarta mare a Mitropoliei încăpând până la podul de peste Mureș [c. 3 km.] la locul, care în limba românească se chiamă Oarda, au întâmpinat pe noul Mitropolit Sava Brancovici asistând tagma duhovnicească. Ei au primit pe Mitropolit cu litie și cu cântări bisericesti și l-au introdus în bise-

¹ Publicată la Dragomir, o. c., p 20-27.

rica mitropolitană în chip desăvârșit după ritul obișnuit și cu vrednică preaslăvire“. Principele Rákoczy, în 28 Decembrie 1656, întărește pe Sava Brancovici după recomandarea lui Gheorghe Csulai, superintendentul calvin și pentru „modestia, integritatea vieții, învățătura și mărturisirea religiei“ lui Sava. I se dă drept de jurisdicțiune asupra bisericilor din comitatele Albei din Ardeal, Hunedoarei, Severinului, Bihorului, Zarandului, Crasnei, Solnocului de mijloc și din lăuntru, Dobăcii, Clujului, Turzii, Târnavei și Maramureșului, apoi din districtele: Chioarului, Bistriței, Beiușului și din toate scaunele săcuesti și săsești între Greci, Sârbi și Români. „Dăm și concedem — zice Rákoczy — aceluia Sava Brancovici și Corenici deplină putere în bisericile sau diecezele pomenite, supuse jurisdicțiunii sale, de a săvârși drept și legitim toate celeace se țin de dregătoria sa, de a vizita bisericile și de a le guverna, de a judeca cauzele de căsătorie, de-a pedepsi greșelile preoților cu vieața desfrânată, de a împlini dregătoria bisericească cu învățatură, cu evlavie și cu vieață curată, de a primi persoane destoinice și de-a depărta pe cele nedestoinice, și de a face toate celeace se țin de chemarea sa după usața lor, numai să nu fie contrare învățăturii dumnezeiești, și de-a se bucura de veniturile sale cele legitime, adecă de acelea, pe cari le-au avut din vechime predecesorii săi episcopi, de-a lua darea obișnuită pe an de fiecare preot și protopop“ din amintitele ținuturi. Totodată Rákoczy poruncește tuturor slujbașilor săi, ca pe Sava Brancovici pe tot teritoriul numit „să-l primiți, să-l lăsați să umble în toate locurile, să meargă și să se întoarcă, ba încă să-i stați într'ajutor cu toate mijloacele, ca să poată priveghia public peste bisericile sale, să le poată vizita, îngriji și guverna, să poată purcede legitim în dregătoria sa, să îndrepteze scandalele, să pedep-

sească cu pedeapsa cuvenită pe preoții, protopopii și laicii, cari fac excesuri, să-i aducă la ordine și să pedepsească după lege faptele cari se vor ținea de judecata sa, și să primească veniturile sale cele legitime, ca să aibă de unde să acopere cheltuielile pentru tipărirea cărților în limba națională a bisericilor, cari stau sub dânsul, pentru ținerea școlilor, pentru onorariul nostru, care a obişnuit din vechime a se plăti principilor Ardealului.¹

Am reprodus cât se poate de fidel conținutul diplomei de întărire a mitropolitului Sava Brancovici, care avea jurisdicțiunea așa de întinsă, cum n'avusese înainte nici un mitropolit din Bălgrad. Diploma de întărire nu cuprinde nimic din preceptele calvine primite de vlădica Simion-Ștefan, afară doar de recomandația suspectă a lui Csulai și de tipărirea cărților bisericești în românește, dar aceasta din urmă se cerea mai bine de o sută de ani, așa încât chiar și în cercurile bune ortodoxe, tipărirea cărților sfinte în românește avea aderenți, ba chiar sprijinitori materiali.

Păstoria lui Sava s'ar fi desfășurat în liniște și cu folos pentru biserică, dacă Rákoczy n'ar fi produs tulburări și nemulțumiri în Ardeal, prin expediția sa nenorocită în Polonia, a cărei rege voia să fie. Turcii, ca să pedepsească pe acest „ghiaur“ principe îndrăzneț, vin cu oștire în Ardeal, pe care-l prădează și-l jăfuie; însuși orașul Bălgrad e ars [în 6—10 Septemvrie 1658] împreună cu biserica românească de aici. „Mitropolia ardeleană — zice Gh. Brancovici — împreună cu întreaga mănăstire fiind de două ori aprinsă și jăfuită de năvălirea Turcilor și Tatarilor, mitropolitul numit o acoperi, prin silința sa, de două ori cu șindilă, iar a treia oară fiind

¹ Tipărit în *Magazinul istoric pentru Dacia*, III, București, 1846, p. 253—59, și Cipariu, *Arhivu*, p. 648—50.

aprinsă de potrivnici, mitropolitul Sava Brancovici lasă să i se facă în Țara Românească, cruci de fier, cu globuri de aramă, aurite, pe care le așează pe turnurile bisericii și săturându-se de a acoperi mitropolia cu șindilă cu osârdie și frica lui Dumnezeu, lasă să se aducă din alte părți astfel de țigle, pe cari le așează pe coperiș și cari, până în ziua de astăzi prea frumoase se văd. Din pricina incendiilor numeroase s'au nimicit și cinstitele icoane cu multe alte scule bisericesti împreună cu un steag al lui Mihai Vodă, Domnul țării Ardealului și amândouă țări slavo-vlahicești“.

Turcii pun de principe, în locul lui Rákoczy, pe Acațiu Barcsai, român de origine, dar cu totul calvinizat și ungar. Mitropolitul Sava știu în acestea împrejurări vitrege așa de bine să-și conducă biserica și să-și câștige favorul noului principe, încât acesta, prin decretul lui din 9 Ianuarie 1659, îi dă lui Sava drept de jurisdicțiune nu numai asupra ținuturilor avute, ci și asupra districtului Făgăraș,¹ care fusese administrat de protopopul Ștefan din Berivoiu [§ 35].

În timpul cât a ținut Barcsai dietă în Bistrița, vedem pe mitropolitul Sava în acest oraș, intervenind ca principele să scutească pe preoții săi de dijmele cele grele și nedrepte. Barcsai ascultă cererea lui Sava și cu data de 15 Martie 1659 scutește preoțimea, care „pentru multe feluri de împedcări ce au, abia pot să facă destul chemării sale“, mai ales din cele dintâi vremuri ale principilor ardeleni, au fost storși de dijme, none și altele de niște diregători orbiți de folosul lor material. „Drept aceea din născuta cu noi milă, — zice Barcsai² — care pururea o avem, căutând și la rugăciunea preacinstului Sava Brancovici, episcopul tuturor biseri-

¹ Dobrescu, *Fragmente etc.*, p. 37—8.

² Cipariu, *Arhivu*, p. 571—2.

cilor românești în țara noastră, și la a protopopilor, de toată darea dijmelor și a nonelor, adecă din dijma grâului, secarei, orzului, ovăsului, meiului, linteii, mazărei, bobului, fasolei, cănepei, inului, stupilor, mieilor, mieluşeilor și altor vite și marhe, care s'au obicinuit a se dijmui și a se da fiscului nostru, milostivește am socotit, și-i scutim și-i mântuim prin puterea acestor cărți". Inștiințează apoi și poruncește tuturor slujbașilor, ca pe preoții și protopopii români să nu mai îndrăznească a-i supăra pentru numitele dijme, none, etc. Peste cinci zile principele Barcsai scutea, cum am văzut, și pe preoții din ținutul Făgărașului de dijme.¹

Relațiile bune dela început, între mitropolitul Sava și Barcsai, se întrerup încurând, căci Sava trece pe partea lui Rákoczy, care din nou venise în Ardeal să-și reocupe tronul. În Iulie 1659, când Barcsai intră în Bălgrad, Sava nu mai era aici, ci un nou vlădică cu numele *Ghenadie*, pe care-l așezase Barcsai. La Ghenadie în Bălgrad vin din Șcheiul Brașovului: Vasilache și Vâlcu să se preoțească, dar „văzându-i sfinția sa, că sunt tineri și neîn-vățați, datu-le-au multă certare și n'au vrut să-i preoțească, ci au venit acasă nepreoțiți”.² Barcsai strâmtorat de oștirea lui Rákoczy se retrage toamna târziu [în 1659] în cetatea Sibiului. Sava din nou e în Bălgrad, de unde în Decembrie a acestui an scrie Bistrițenilor, amintindu-le de petrecerea lui acolo cu Sárpataky Márton.³

Stăteau față în față acum două partide, având fiecare în frunte câte un principe și pe lângă fiecare principe câte un vlădică românesc. Partida lui Rákoczy era mai numeroasă, fără să poată însă

¹ Dobrescu, *o. c.*, p. 39–40.

² Tempea, *Istoria beserecei Șcheilor Brașovului*, ed. Stinghe, Brașov, 1899, pag. 10.

³ Hurmuzaki, XV, p. 1289 no. 2386.

câștiga biruința. Mulți Români luptau în oștirea lui Rákoczy, între cari se amintește popa Gheorghe din satul Ciurila [comit. Turda-Arieș], care având sub comanda sa 600 de voinici, lupta cu o deosebită vitejie în contra Turcilor, pe cari îi ataca cu mare îndrăzneală. Rămânând Turcii biruitori, cum era și de prevăzut, pe popa Gheorghe l-au prins și ca pedeapsă l-au pus în țeapă împreună cu frațele său, în cetatea Făgăraș.¹

În oștirea lui Barcsai, retrasă în cuprinsul zidurilor Sibiului, încă erau Români, având cu ei și capul bisericesc, pe vlădica Ghenadie, asupra căruia ne oprim puțin, înainte de a vorbi mai departe despre Sava Brancovici. Ghenadie, care se intitula în Iulie 1659 „arhiepiscop de Bălgrad, Maramureș și a toată țara Ardealului”,² a fost întărit în Sibiu de Barcsai [15 Februarie 1660] numindu-se în diplomă: *Georgius Putivlensis Moscovita*.³ Nu e însă nici o îndoială că acest Gheorghe e același cu mitropolitul Ghenadie, care e al III-lea cu acest nume în Bălgrad. Vlădica Ghenadie-Gheorghe era rus de origine din Putivlia, localitate în sudvestul Rusiei, pe unde fuseseră călugării dela Prislop și mitropolitul Longhin din Inău, cu cari probabil va fi venit în Ardeal, dacă nu cumva din Țările-române.

Ghenadie, înainte de a ajunge mitropolit, fusese câțiva ani preot la biserica românească din Bălgrad. Barcsai, în diploma de numire a lui Ghenadie, acuză pe Sava Brancovici, că n'a îndeplinit datoriile oficiului său, n'a respectat condițiile împreunate cu acest oficiu, ci devenind necredincios principelui,

¹ Kraus, *Siebenbürgische Chronik*, II, p. 288.

² Hurmuzaki, XV, p. 1289 no. 2384.

³ Publicată în Hurmuzaki, XV, p. 1291—3 și Lupaș, *Principele ardelean Acațiu Barcsai și Mitropolitul Sava Brancovici, 1658—61*, în vol. *Studii, conferințe și comunicări istorice*, I, București, 1928, p. 184—187.

s'a amestecat în lucruri, cari contribuie la nenorocirea țării istovite și accelerează nu numai nimicirea principelui, ci și a patriei iubite. Și pentruca bisericile românești să nu rămână fără păstor și să fie periclitată ca o turmă rătăcitoare, sau rămânând sub cârmuirea lui Sava, să ajungă în mai mare pericol, Barcsai și-a ținut de datorință să așeze în fruntea bisericilor românești [după ritul și obiceiul vechiu] un episcop învățat, blând și cu merite. La recomandăția consilierilor săi, luând în considerare și intervenția câtorva protopopi români, cunoscând moravurile bune, modestia și învățătura lui Gheorghe de Putivlia, l-a întărit pe acesta de episcop al bisericilor românești sârbești și grecești, de sub stăpânirea sa. Întărirea lui Ghenadie sau Gheorghe o face pe lângă condițiile, cari în fond sunt cele puse lui Simion Ștefan la 1643, pe care doar forma expunerii le prezintă mai domoale.

Aceste condiții sunt: 1. Cuvântul lui Dumnezeu să nu îndrăznească a-l predica în biserici în limbă străină și nici altora să nu le îngăduie, ci numai în limba credincioșilor, curat românește. 2. Va căuta să delătore mulțimea de superstiții, cari sunt în uz. Sfintele Taine le va administra precum prescrie Sf. Scriptură: cuminecătura cu pâine și vin curat, botezul cu apă curată, delăturând orice alte superstiții. Sărutarea icoanelor și a crucii va elimina-o după putință. În divorțuri nu va aduce judecată fără știrea și învoirea episcopului calvin și a protopopilor români. 3. Atât el cât și preoții săi, vor învăța credincioșii din Sfânta Scriptură. 4. Preoții va sfinți numai oameni învățați, vrednici și potriviți acestei chemări sfinte, dar și pe aceștia numai cu învoirea și consimțământul episcopului calvin și al protopopilor români. 5. Se va îngriji ca protopopii și preoții bisericilor românești, sârbești și grecești să cetească în biserici Testamentul nou; de-

asemenea vor învăța catehismul apărut în tipografia din Bălgrad cu câțiva ani înainte. 6. Dela biserici protopopii și preoții, afară de plata obicinuită, nu vor pretinde mai mult. Pe păcătoși nu-i va pedepsi cu pedepse mai grele. 7. Pe protopopi și pe preoți îi va vizita conform condițiilor fixate pentru ei. 8. Ave-rile dăruite și cele cari se vor dărui bisericilor le va întrebuința exclusiv pentru zidirea bisericilor și școlilor. 9. E obligat să depindă întru toate de epis-copul calvin și să trăiască cu el în bună înțelegere. 10. In afaceri îndreptate împotriva Ardealului sau a principelui nu se va mesteca. Călugări străini sau orice altfel de oameni, fără știrea și consimțământul principelui și episcopului ungur, nu poate aduce lângă sine, nici a-i avea în apropierea sa. 11. In mănăstiri sau în alte locuri nu va îngădui răufăcă-tori, cari lucră împotriva legilor țării. 12. In contro-verse sau în aranjarea afacerilor mai grele din ofi-ciul său totdeauna va lucra în conțelegere cu pro-topopii. 13. Dreptul de dispunere al episcopului ungur, în afacerile bisericii românești, rămâne în vigoare și în viitor.

Condițiile acestea calvine, impuse de Barcsai lui Ghenadie, au rămas numai pe hârtie, căci e sigur, că în cuprinsul Sibiului în acelea zile grele în care au fost date, nimeni nu le-ar fi putut executa, iar după eșirea din acest oraș, Barcsai și Ghenadie s'au despărțit cu totul unul de altul, ba se poate chiar că vlădica, despre care se zice că a fost ales în Sibiu, — probabil la aceasta se referă intervenția amintiților protopopi — să fi murit aici în vara anului 1660 de holeră.¹ Ghenadie în timpul cât a fost silit să steie în Sibiu ni-se spune, că între alții „epis-

¹ Iorga, *Scrisori și inscripții ardelene*, II, p 180 se dă inscripția de pe mormântul mitropolitului Ghenadie din cimitirul din Groapă-Sibiu. Data de 1638 nu poate fi exactă, și cred că e din 1660 și privește pe acest Ghenadie din Putivlia.

copul părinților ardeleni“ a înmormântat și pe nobilul român Petru Balmoș de Szamostelek în 25 Aprilie 1660, după obiceiul bisericii noastre cu luminări aprinse și cu cântări românești.¹

Acestea sunt știrile ce ni-s'au păstrat despre mitropolitul Ghenadie al III-lea.

În Ardealul tulburat din acea vreme a mai fost un Mitropolit efemer, adus de neogoitele certe între conducătorii politici ai țării.

În cele trei pomelnice cunoscute² se înșiră între Mitropoliții din Alba-Iulia și un Mitropolit cu numele *Daniil*. Acesta a păstorit în vremea lui Sava Brancovici, între 1658—1662, când pe tronul Ardealului s'au perondat cinci principii: Gh. Rákoczy, Fr. Redey, A. Barcsai, I. Kemény și M. Apaffy. Unul dintre cei patru din urmă, — cu domnie așa de efemeră trei dintre ei, — va fi adus pe Daniil, ca partizan, din Țara Românească, unde tradusese greoiu din grecește în 1652 „Îndreptarea legii“, numindu-se „Daniil Panonianul“, adecă din Ardeal. Păstoria lui a fost de scurtă durată, neavând nici un document intern contemporan să-l amintească. Trece în Moldova, unde trăiește, între 12 Ianuarie—3 Noemvrie 1668, în schitul Sf. Ioan din Focșani, și mănăstirea Soveja numit „Daniil ce a fost Mitropolit la Bălgrad“.³ Între 1673—76 e episcop la mănăstirea din Strehaiia „a fost străini din țara Moldovei“,⁴ iar la finea anului 1685 ca „Daniil proin ardelean“, ia parte la alegerea și sfințirea în București a mitropolitului din Bălgrad Varlaam.⁵

Urmașul lui Barcsai și partizantul lui Rákoczy,

¹ Lupaș, *o. c.* p. 168—9.

² Publicate în Cipariu, *Acte și fragmente*, p. XIII—IV; Șincai, *Cronica Românilor*, III; Iorga, *Studii și documente*, IV, p. 66—7.

³ *Amintire lui I. Bianu*, București, 1916, p. 242—3.

⁴ Bianu, *Episcopia Strehaiia în An. Ac. Rom.*, sect. ist. XXVI [1904], și Lăpedatu, *Episcopia Strehaii*, București, 1906.

⁵ *Condica sfântă*, I, p. 63 no. XXI.

principele trecător Ioan Kemény, recunoaște pe Sava Brancovici de arhiereu, căci vedem pe „vlădica Sava“ ordonând, în 18 Aprilie 1661, lui Mije Mihai din Bungard, să se prezinte la judecată cu fata sa ce a fost măritată după popa Petru.¹ [Fig. 59]. Mai înainte în 21 Septembrie 1660 Sava întărise de protopop al Hunedoarei pe Ianăș.²

Sub domnia lui Mihai Apaffi [dela 14 Septembrie 1661 înainte] preoțimea românească se adună într'un sobor general în Bălgrad, unde, cu unanimitatea voturilor și înțelegerii, alege din nou în scaunul vacant pe Sava Brancovici de mitropolit, pe care Apaffi îl întărește prin diploma din 23 Aprilie 1662.³ De astădată se scoate de sub jurisdicțiunea lui Sava ținutul de peste Olt, adecă al Făgărașului, unde numise — cu trei zile înainte — de episcop pe Daniil [§ 35], și ținutul Severinului, unde păstoria cum am văzut „mitropolitul“ din Vârșeț Teodosie [§ 38]. Numirea lui Sava se face, pe lângă observarea condițiilor prescrise, mai înainte de episcopul calvin Gheorghe Csulai. Cari sunt acestea condițiuni, nu le amintește diploma lui Apaffi și nici a antecesorilor săi, dar cunoscând condițiile generale calvine din acel timp, știm la ce s'a obligat Sava. E interesant numai faptul, că ele nu se cuprind în diploma de numire a lui Sava după obiceiul de mai înainte.

Relațiile între Sava și principele Apaffi la început au fost bune. În 1 Septembrie 1663 Apaffi întărește decretul de scutire de zeciuală [din 15 Martie 1659] pentru fisc a preoțimei, dat de principele Acațiu Barcsai, cu adausul, că preoții români de pe moșiile fiscale se mai scutesc și de zeciuală de vin și de cenzul montan.⁴

¹ Hurmuzaki XV, p. 1308 no. 2409.

² Iorga, *Scrisori și inscripții ardeleni*, II, p. 281.

³ Bunea, *Vechile episcopii*, p. 120 nota 4.

⁴ Cipariu, *Arhivă*, p. 572.

In acest an Gheorghe Brancovici fratele lui Sava pleacă împreună cu Ion Daczo, solul lui

Fig. 59. Scrisoarea Mitropolitului Sava Brancovici (18 Aprilie 1661).

Apaffi, la Constantinopol, ducând tributul restant Porții. In capitala Sultanului Gheorghe stă patru

ani și aduce foarte însemnate servicii lui Apaffi, iar în vara anului 1667 se întoarce în Ardeal,¹ unde fratele său Sava ajunsese într'o situație foarte grea și neplăcută cu Apaffi și cu cei cari îl cârmuiau pe acesta, din cauza administrării rele a averii bisericești condusă de vlădica ortodox.

La 24 Maiu 1667 principele Apaffi poruncește protopopilor Ioan Zoba din Vinț și Toma Topai [din Bălgrad], apoi mirenilor Dimitrie Logofătul și Gheorghe Chira, toți ctitori și jurați — numiți de mai înainte — ai mănăstirii din Bălgrad și ai averilor ei, ca să ia dela vlădica Sava administrarea averilor mănăstirii și să înființeze din ele școală și tipografie, tipărind cărți românești folositoare. Pe vlădica să-l cârmuiască astfel, ca fără știrea lor să nu poată umbla nicăiri prin țară și să nu poată sfinți preoți pe nimeni fără învoirea lor. Pentru lecuirea relelor să ceară și ajutorul preoților din Lancrăm, Sassebeș și Armeni. Să cheme un sobor general și să asculte plângerile preoților neîndreptățiți de vlădica sau de alții, „pentru că vedem — zice Apaffi cu o aluziune discretă la Sava — că unii nu se prea gândesc la promovarea măririi lui Dumnezeu, ci numai câștigul lor să le vină“.²

Mitropolitul Sava, fiind în aceasta situație dificilă, reușește totuș să-și câștige dela Apaffi concesiuni pentru a merge la Țarul Rusiei pentru milostenie, ca să poată reface biserica și mănăstirea românească pustiită din Bălgrad, pe care apoi de fapt a și restaurat-o. Intre tovarășii de drum ai lui Sava sunt: fratele său Gheorghe, arhidiaconul Ioan, diaconul Stoica, doi nepoți și alți șase oameni. In

¹ Radonici, *Grof Gheorghe Brancovici*, [sârbește], Belgrad, 1911. Cf. recensia de Dragomir în *Neamul Românesc literar*, Văleni, 1911.

² *Monumenta Comititalia Transylvaniae*, XIV, p. 267—8 no. 30.

18 Ianuarie 1668 sunt în Bistrița, unde cu data aceasta Apaffi dă o scrisoare de recomandatie lui Sava către Țarul Alexie Mihailovici, ca să-l milostivească cu ceva pentru lipsurile bisericii din Ardeal. Prin Muncaciu trece în Polonia, unde regele îi dă o scrisoare [Varșovia, 30 Aprilie 1668], prin care-l recomandă pe Sava Țarului pentru milostenie. În 18 Maiu e în Smolensk, iar în 31 Maiu în Moscva, când e și primit în audiență de Țar împreună cu tovarășii săi, sărutând cu toții mâna Țarului, căruia îi prezintă darurile aduse.

Dupăce Țarul a întrebat de sănătate pe Sava, și de cea a lui Apaffi, a dispus să i se dea mila împărătească: O cupă de argint aurită cu acopere-mânt, „un cuftăr“ de camohă, un soroc de soboli, și bani 30 de ruble. A mai primit mitropolitul și odăjdii scumpe: Un stihar de atlas galbăn, la poale atlas roșu; un patrafir de urșinic verde cu flori, căptușit cu taftă galbină, noauă nasturi de argint alb: narucavițe iar așa, zece nasturi de argint albi; poaz de mătăasă pestriță cu ciucuri; un felon de camucă albă, la poale atlas galbăn, la spate sa-raisir roșu cu flori. Și pe ceialalți soți ai lui Sava i-a miluit Țarul cu darul său.

În 1 Iunie mitropolitul Sava prezintă o scrisoare la biroul ambasadurilor din Moscva, în care într'alte zice: „Auzim și despre aceea că Turcii vor război și au voie să ajute Cazacilor și atunci nici nouă nu ne va fi bine“, apoi: „Bucuroși am face și noi ceace e spre umilirea Turcilor, dar fără ajutorul altor creștini și monarhi și fără de voie și ajutorul lui Dumnezeu nimic nu-i cu putință, căci și noi suntem sub picioarele lor, deaceea și noi dacă am ști cu adevărat că va fi năvălire asupra procleților de Agareni, și noi am fi gata la aceea. Se află în părțile acestea mare mulțime de creștini pravoslav-

nici: Sârbi, Bulgari, Români; toți aceștia așteaptă să vină de undeva năvală a creștinilor asupra blăstămatului de Turc, căci sânt în mare lipsă, năcaz și strâmtoare; dacă ar vrea Dumnezeu aceștia toți ar fi cu oaste gata“. Din cuvintele acestea se văd limpede ideile politice ale mitropolitului, care credea într'o unire a tuturor pravoslavnicilor, pentru distrugerea păgânilor Turci.

În 2 August Sava din nou e în audiență „de adio“ la Țar, când primește milostenie încă 200 de ruble în „soboli“, în 4 August i se dă răspunsul Țarului pentru Apaffi, iar în 25 August a primit hrisovul de danie din partea Țarului, ca să poată veni în Rusia tot la șapte ani pentru milostenie. Astfel de hrisoave de danie erau foarte rare, numai cine câștiga grația deosebită a Țarului, numai acela îl primia și dintre mănăstirile românești numai două au primit: Galata, în județul Iași din Moldova și Coșula [= Bucovăț] din Țara-Românească.

În 28 August Sava cu suita sa pleacă din Moscva, însoțit de căpitanul strelîților [aceștia formau garda personală a Țarului] până la Smolensk; din Zverevici, dela graniță, în 12 Septembrie, într'o scrisoare mulțumește Țarului; în 22 Octombrie e în Varșovia, unde împrumutase niște bani unui cunoscut, primind în schimb obligațiune pentru ei.

Astfel mitropolitul Sava se întoarce acasă din Moscva, unde a fost așa de bine primit și stimat de Țar, slujind în ziua sfinților apostoli Petru și Pavel împreună cu patriarhul: Paisie din Alexandria, Macarie din Antiohia și mitropoliții răsăriteni în cea mai frumoasă și sfântă biserică a Rușilor pravoslavnici în soborul Uspeniei.¹

¹ Pe larg despre călătoria lui Sava în Rusia, vezi Dragomir, *Relațiile bis. ort. cu Rusia*, p. 1093—1106, 1179—89 no. 24—30. Despre primirea în

Mitropolitul Sava Brancovici în Moscva a avut parte de o largă și sinceră prețuire și de o bogată milostenie, dar întors acasă, în mediul de umilință și de intrigă al Ardealului, se deslănțui asupra lui dușmănia feroce a celor dela putere, — în timp ce Sava fusese la Moscva Apaffi a scutit din nou, la 24 Martie 1668, pe preoții români de dijmă¹ — pe care a reușit uneori s'o domolească, până ce pe urmă l-a învins și l-a zdrobit cu totul pe sârmanul vlădică român.

Călătoria lui Sava în Rusia va fi deșteptat multe bănuieli la curtea lui Apaffi, unde se lucra cu înverșunare, pentru supunerea totală a bisericii românești sub jurisdicțiunea superintendenților calvini. Am văzut că unele condiții calvine le-a primit și Sava, numai cât acesta era omul, care știa zăbovi mult timp punerea în praxă a condițiilor primite, lucrând pe ascuns în contra acestora și acelor cari i le impuseseră. În 20 Februarie 1669 noul superintendent calvin, Petru Kovásznai, aduce înainte spre aprobare „două hrisoave“ ale principilor Ardealului Sigismund Rákoczy [1608] și Gheorghe Rákoczy Iiu [1643] privitoare „la mărturisirea religiunii calvine, la alegerea episcopului românesc și la condițiile acordate de acel principe [Gh. Rákoczy I] episcopului român“. Apaffi le întărește „numitele hrisoave, care nu sunt rase, nici șterse, nici suspecte“,² dar el nu se mulțumește numai cu cele 15 condiții calvine puse lui Simion Ștefan la 1643, ci el e mai darnic, căci zice: „îndemnați de dragostea

Rusia vezi ce spune în cronica sa Gh. Brancovici. Dragomir în *Anuarul inst. de ist. națională*, II, p. 59—60. — Țarul mai dăruise lui Sava două rânduri de haine vlădicești și un rând popesc și diaconesc. cf. Iorga, *Studii și documente*, IV, p. 67; Mitr. Sava făcuse și o mitră cusută cu sârmă și împodobită cu mărgăritare. *Ibid.*

¹ Biblioteca Academiei Române, mss. no. 936 p. 63.

² Cipariu, *Arhivă*, p. 611—2.

noastră princiară, față cu promovarea binelui public al creștinismului“ mai adaugă încă 4 condiții, pentru a se observa de „episcopul bisericilor românești, de către protopopi și preoți“. Cele 15 condiții le-am văzut [§ 34], iar cele 4 sunt următoarele: 1. Să se înființeze școli românești în Bălgrad, și în comitatele Hunedoara și Maramureș, și pe teritoriul Cetății de piatră [Kövár], în cari tinerii români să învețe a scrie și ceti în românește și unde se poate, să se dea o cultură mai întinsă limbii. 2. Pentru a se putea ajunge acest scop, tipografia românească din Bălgrad cât mai curând să se restabilească în vechea ei splendoare, prin care să se publice cărți folositoare, îndeosebi de cele sfinte. 3. Preoții cari nu știu, decât să mormăie sârbește în biserică, după ce vor fi admoniați de câtevaori în mod creștinesc, să fie dați afară și în locul lor să pună preoți cari cunosc și carte românească. 4. Episcopul românesc să atârne de superintendentul calvin în toate afacerile privitoare la numirea, înlăturarea, și disciplinarea preoților și protopopilor, în judecarea cauzelor mai grele, în convocarea și ținerea sinoadelor, și după terminarea sinodului hotărârile acestuia să le supună spre revizuire superintendentului ungar calvin.

Condițiile acestea, din care unele erau bune, iar altele loveau direct în demnitatea și libertatea de cărmuire a lui Sava, desigur că n'au fost duse la îndeplinire, fiind mitropolitul încă destul de tare pentru a respinge un timp jignirile stăpânirii brutale. După impunerea celor 19 condiții calvine, vedem pe Sava, în Aprilie 1670, în Țara-Românească, la Antonie Vodă din Popești pentru dania de 6000 denari.¹ Tot în acest an era în Țara-Românească vestitul Patriarh al Ierusalimului Dosofteiu, cu care

¹ Pușcariu, *In orele libere*, Sibiu, 1867, p. 28—32.

mitropolitul Sava Brancovici face cunoștință și iscălesc împreună un act de judecată, [§ 46],¹ vorbind de sigur și despre situația grea a ortodocșilor din Ardeal, persecutați de calvinismul intolerant și, punând la cale anumite planuri politice, pe care blândul Voevod Antonie nu era în stare să le spri-

Fig. 60. Gheorghe Brancovici

jinească. Toate acestea arată, că Sava se mișca încă liber, fără considerație la condițiile calvine ale superintendentului Kovásznai.

Mai era cineva, care zădărnica înfăptuirea condițiilor calvine impuse lui Sava. Acesta e Gheorghe

¹ *Revista pentru filologie, istorie și arheologie*, XIII, București, 1912, p. 62—3.

fratele mitropolitului, care prin cunoștințele întinse de limbi și oameni devenise favoritul lui Apaffi, care avea atâtea năcazuri la Constantinopol. Gheorghe Brancovici [Fig. 60], un „politician“ dibaciu, în mediul de intrigi politice nesfârșite din Constantinopol, putea aduce foloase slăbănogului și ștersului principe Apaffi, care își câștigase destui dușmani în Ardeal și în capitala turcească pentru a-l mazili. Dar Gheorghe Brancovici nu era dintre aceia, cari au numai un plan și lucră cu îndărătnicie pentru el și cu credință pentru stăpânul lui; nu, Gheorghe lucră înainte de toate pentru el și pentru fratele său mitropolitul Sava, — în înțelegere cu acesta — ca să înlăture de pe capul acestuia apăsarea tot mai greoaie a calvinismului.

Gheorghe Brancovici, în 20 Aprilie 1673, încheie o învoială tainică cu Grigorie Vodă Ghica din Țara-Românească, între altele „pentru binele comun și întărirea bisericii ortodoxe“, cu gândul desigur la biserica din Ardeal în fruntea căreia era Sava. Grigorie Vodă îl cunoștea pe vlădica din Bălgrad, și când fu mazilit din domnie, soția sa Doamna Maria, în adăpostul ei de pribeagă în Ardeal, la Răcașul de jos [lângă Cohalm în iarna 1664] a fost cercetată și mângăiată de mitropolitul Sava cu cuvinte și pilde din Scriptură, care altfel „s'ar fi spânzurat fără îndoială“ de supărare.¹ Dar Ghica Vodă făcuse servicii reale lui Apaffi, tratând lucruri tainice pentru aceasta cu Impăratul, și avea tot dreptul să aștepte, în deosebi după înțelegerea tainică cu Gheorghe „Brâncoveanu“-Brancovici, ca fratele acestuia vlădica Sava să fie lăsat în pace în legea sa ortodoxă. Se pare că asupra calvine se liniștiră întrucâtva, dând răgaz lui Sava să facă vizitațiuni printre credincioșii săi, să țină sobor,

¹ Iorga, *Sate și preoți din Ardeal*, București, 1902, p. 69.

primind pe seama preoților dela principele, în 20 Decembrie 1673, o nouă scutire de dijme.¹

Sava ia parte în persoană la sfințirea mănăstirii reparate — se amintește încă la 1612 — a Moiseiului din Maramureș pela 1672, iar în 1674 sfințește biserica din satul Vlădeni de lângă Brașov, unde chemase și pe protopopul Văsii Hoban — acesta a fost pentru milostenie în Rusia la 1697 — și pe popa Vâlcu, amândoi din Șcheiul Brașovului. „Văzând părintele vlădica cum au umblat popa Vâlcu cu povești deșarte“ — fusese la soborul mare din Bălgrad la 1673 cu pâră contra protopopului Văsii, că „au fugit în țara muntenească, nu ascultă de vlădica Sava și de săbor“, crezând vlădica și soborul vorbele lui Vâlcu îl numește protopop pe acesta, dar poporul și sfatul din Brașov nu-l primesc — și cum protopopul Văsii este om drept... „dat-au poruncă popei Vălcului să fie mai mic și protopopul Văsii mai mare cum au fost“. La săborul din 1675 în Bălgrad ia parte și protopopul din Șcheiu, Văsii, în contra căruia popa Vâlcu iarăși trimite carte de pâră și povești deșarte la vlădica și săbor. Vlădica și de data asta le crezu poveștile lui Vâlcu, ca și în 1673, și puse de protopop pe Vâlcu, pe care însă Românii din Șcheiu și sfatul nu-l voiau și nici nu l-au primit. În anul 1675 mitropolitul Sava vine în Brașov în chestia acestor preoți, voind cu tot prețul să scoată pe protopopul Văsii și să pună în locul lui pe Vâlcu, dar domnii dela sfatul orășănesc „n’au îngăduit ca să fie pe voia părintelui vlădicăi“, care văzând asta „se duse de aici scârbit“ și a rămas Văsii de protopop la biserica românească din Șcheiu.²

¹ Cipariu, *Arhivu*, p. 573—4.

² Tempea, *Istoria beserecei din Șchei*, p. 12—15. Soborul din Alba-Iulia, în 1680, îl despoaie de protopopiat pe Vâlcu, *Ibid* [p. 17] Sava Brancovic i-a sfințit de preoți, în Maiu 1659, pe Vasii Hoban și Ion Corbe din Șcheiul Brașovului pentru biserica de acolo. *Ibid*.

În timpul acesta la curtea lui Apaffi probabil va fi străbătut ceva știri privitoare la tănuitele înțelegeri ale lui Gheorghe Brancovici — la care desigur era părtaș și mitropolitul Sava — cu dușmanii Ardealului. Aceasta ar explica de ce Apaffi, la 14 Iunie 1674, supune pe mitropolitul, vicarii, protopopii, preoții și toate bisericile românești sub stăpânirea superintendentului calvin Gáspár Tiszabécsi, ca „să le cârmuiască acesta după cunoștința sufletului său“, poruncind mitropolitului „să meargă înaintea numitului Domn pișpecului cel de legea calvinească, ori când îl va chema, în orice loc făcând el vizitațiile sale, altmintrelea de pedeapsă nu va scăpa“; totodată superintendentul ungar Tiszabécsi să cerceteze „unde este sau ar putea să fie tipografia românească pe care o făcuse răposatul principe Rákoczy“.¹

Principele Apaffi nu era omul, care merge pe drumul făcut de el, precum fuseseră Rákoczyeștii. Apaffi era incapabil să aducă singur o judecată în chestii esențiale ale țerii, se mlădia după spusele sfetnicilor săi, cari cu adevărat îl conduceau și-l sileau să dea tot felul de acte, pe cari el din îndemnul său propriu nu le-ar fi dat niciodată.

Gheorghe Brancovici, în Octomvrie 1675, ajunge „capucehaia“ al lui Apaffi la Constantinopol — Apaffi îi dă domeniul întins al Vințului de jos, fost odată și al lui Radu Vodă dela Afumați din Țara Românească, — unde apără cu succes cauzele stăpânului său până la începutul anului 1677. O schimbare în bine, pe scurt timp, în relațiile lui Sava cu Apaffi se ivește datorită deoparte împrejurării favorabile, că Gheorghe era reprezentantul Craiului ardelean la Poartă, iar de altă parte intervenției personale a lui Sava, care nu mai putea suporta

¹ Cipariu, *Arhivu*, p. 575; și *Transilvania*, XVI [1885], p. 102—3.

persecuțiile calvine. „Mitropolitul Sava — zice Gheorghe în cronică sa — văzând năvala silnică a dascălilor calvini asupra bisericii răsăritene, a dreptei noastre credințe, făcu dureros sfat cu ceilalți credincioși ai legii noastre ortodoxe și aduseră la cunoștința principelui, într'un glas, printr'o petiție, necazurile lor. Iar principele stăpânitor M. Apaffi bine judecând lucrul împreună cu oarecari sfetnici cu judecată sănătoasă, chiamă la sine pe mitropolit pentru a-l examina. Și mergând mitropolitul în acel sfat, își făcu apărarea sa adevărată și arătând vechile hrisoave numite privilegii, se convinseră aievea, că mitropolitul n'are nicidecum să asculte de episcopul calvin, ci fiecare să fie păstorul turmei sale. De aceea dase atunci principele stăpânitor o scrisoare cu poruncă și cu opreliște, latinește și ungurește“. Aceasta este diploma lui Apaffi, din 30 Decembrie 1675, prin care poruncește ca protopopii, preoții și bisericile românești să nu se mai răpească de sub jurisdicțiunea lui „Sava Brancovici vrednicul episcop al bisericilor românești, sârbești și grecești, de sub stăpânirea noastră, care locuiește în mănăstirea ce se află în Bălgrad“. Vlădica să-și capete obișnuitul floren dela fiecare preot, ca și celelalte venituri, ca să poată înnoi biserica și mănăstirea, că alte venituri nu are.¹ În anul următor în 12 August Apaffi întărește privilegiile sale de mai înainte privitoare la scutirea de dijme a preoților români, la cari adaugă scutirea și pentru cei din scaunele săsești.²

Pentru a putea fi judecat drept după faptele sale Sava, trebuie luminată din toate punctele de

¹ *Arhivu*, p. 631 și Dragomir, *Anuar etc.*, II, p. 33-4.

² Cipariu, *Arhivu*, p. 574. — Sub Mitr. Simion Ștefan se tipăriseră într'o broșură toate privilegiile preoților români sub titlul: *Diploma sacerdotibus Valachicis datum*. Alba-Iulia, 1653. Ultimul exemplar, avut de Cipariu, s'a pierdut în 1849. cf. Veres, *Bibliografia română-ungară*, I, București, 1931, p. 85, no 171.

vedere activitatea sa. Mitropolitul Sava e fără îndoială un arhieru cu multe însușiri distinse, pe cari nici un înaintaș al său nu le-a avut. A fost însă un cunoscător al realității grozave în care se sbuciuma biserica românească atunci, pe care el singur n'o poate mântui de neconținutele atacuri calvine, fiindcă mijloacele lui de luptă erau foarte reduse, față de cele nemăsurat mai puternice ale statului ardelean calvin. Vlădica Sava primia condițiile calvine, fără să le execute, având față de acestea o atitudine pasivă, știind prea bine că turma dreptcredincioasă și așa nu le primește, afară de câte un preot sau protopop dornic de traiu mai tihnit. E incontestabil însă, că sub păstoria sa viforoasă de 24 de ani au intrat în biserica noastră multe obiceiuri calvine, pentru că începuse propaganda între Români cu o sută de ani în urmă și s'a continuat cu mici întreruperi cu cea mai mare îndărătnicie din partea principilor și superintendenților calvini din Ardeal în tot veacul al XVII-lea.

La 1675 însuși Sava fu silit să țină în Bălgrad un mare sobor,¹ ale cărui hotărîri ni s'au păstrat și cari cuprind și unele obiceiuri și învățături calvine, aprobate și subscrise de vlădica Sava. Hotărîrile soborului sunt acestea:

Cuvântul lui Dumnezeu, care este mai de lipsă creștinilor și neînvățaților, cum este de lipsă lumina în vremea întunecului, să se vestească în limba noastră, românește, în biserică și unde va trebui și va fi de folos. Cărțile scrise și tipărite pe românește să se cetească creștinilor și să se învețe în biserică; să ia popia dela popa, care va da paștile să le poarte mireni pe afară și nu le va da cu mâna lui; să ia popia preotului care se va face vornic la nunți, joacă, umblă beat prin târguri și crâșme, și se face măscărici și vrăjitor; popa să anunțe căsătoria în

¹ Cipariu, *Acte și fragmente*, p. 145—50.

biserică cu o săptămână înainte, și dacă nu-i nici o piedecă, s'o facă cu jurământ să se știe ce-i căsătoria; bobonoșaguri, ce nu este scris la tipic să nu ție; vlădica eșind în țară să viziteze pe protopopi și preoți cum s'au purtat în diregătoria lor, cum au trăit cu cuvântul lui Dumnezeu între creștini și cu lucrul despărțirilor și cu adăul țării, ce este a bisericilor, cum s'au purtat cu casa și cu fomee lor; botezul să se facă și cu apă și cu foc, așa cum este tocmeala; omul căsătorit, care nu merge la biserică să se dojenească, să se învețe, de nu ascultă să nu i se dea Cina Domnului, și nici la moarte să nu-l cuminece, tot omul de 4 ori pe an să se cuminece; când chiamă creștinii pe popa la bolnavi să-i cuminece și nu vor să iasă după popa din casă, acolo popa să nu meargă la morții casei; să nu facă molitvă oaselor, nici hainelor, nici oi, nici vaci, peste mort să nu dea, au găini, iară în laturi pot da, picioarele dobitoacelor să nu le spele, nici să le arză cu lumină în frunte, și colac peste groapă să nu se dea, ban în groapă să nu se arunce, muerile să nu ție pe ulițe: popii să nu meargă la cei cari nu vor să-și îngroape morții Luni sau Mercuri; popii să nu facă molitfe pe dobitoace; să se arate șpanilor oamenii sau muierile, cari vor face foc în curte la Joia mare sau la Blagoveștenii, și aruncă apa pe pajiște, să beie morții, și acei cari țin vrăji, sărbătorile drăcești, Marța și Mercuria; pruncii să nu toace în paresimi; cu lopata la paști să nu se bată; în Lunea de paști în apă să nu se tragă; Dumineca și în sărbători să nu se joace, ci să meargă la biserică. Care nu ține acestea: popii vor fi fără popie, mirenii fără lege, iar ceialalți se vor arăta șpanilor pentru pedeapsă.

Apoi văzându-se supărarea și împresurarea preoților, că nu se pot hrăni fără muncă și lucru, săborul sfânt hotărește, că unde a fost obicei, pre

la orașe și pre la biserici mai cu dobândă, și plăta li să dă mai bună, să facă slujbă în biserică în toate zilele, iar ceialalți să facă cel puțin Duminică, Mercuri, Vineri, în sărbători și în posturi în toate zilele; sărbătorile fixate de mai înainte să se țină, ca și lucrurile, cari se unesc cu sfânta scriptură și tocmeala bisericii, la din contră vor fi pedepsiți; fiecare creștin să învețe Tatăl nostru, Credeul și cele 10 porunci; fiecare preot să țină școală în biserică cu pruncii după ce va isprăvi slujba bisericească; se opresc din popie popii, cari nu se nevoiesc cu rumânie,¹ ce tot cu sârbie, spre pedeapsa lui Dumnezeu, urîciunea poporului și scăderea săborului; protopopul să primească în popor numai pe acel preot, care aduce carte dela protopopul unde a fost, cum s'a purtat; popa care se tocmește în popor fără știrea protopopului, să fie oprit din popie. — Și precum era și firesc, soborul, la care luaseră parte și reprezentanții puterii calvine, mai hotărăște: „Cum am avut și până acum obicei și poruncă, cum în toate rugăciunile noastre să facem pomană pentru Măria Sa Craiu milostivul Domn“.

Deși hotărârile acestea cuprind unele învățături calvine, totuși ele în partea cea mai mare sunt măsuri disciplinare, referitoare la administrarea bisericii, la stârpirea superstițiilor și obiceiurilor rele dintre credincioșii ortodocși, cu înlăturarea cărora s'a ocupat și vlădica Dosofteiu dela 1627, cum vom vedea [§ 53] și, care există și în zilele noastre, cu toate încercările făcute de biserică oficială de a le stârpi de atunci încoace.

În curând soarta lui Sava Brancovici se schimbă tot mai spre rău, mai ales după ce Mihail Tófoi ajunge superintendent calvin, cunoscut ca un calvin

¹ În 1677 Sava Brancovici sfințește pe preotul Paștin și-i poruncește: „Să te nevoiești foarte tare, ca să propovăduiești Scriptura sfântă oamenilor în limba întru care grăesc, ca să înțeleagă tot creștinul cuvântul lui Dumnezeu“. cf. Lupaș, *Carte de istorie bisericească ilustrată*, București, 1933, p. 135—6.

cerbicos încă din timpul, când fusese numai predicator la curtea lui Apaffi. Dar ceea ce îngreună situația lui Sava, fu purtarea foarte suspectă a fratelui său Gheorghe la Constantinopol, care avea relații ascunse cu dușmanii lui Apaffi, pentru a-l delătura din scaunul domnesc. Sava încă nu era străin de aceste legături tainice, la trăinicia cărora lucra și el și cari i-au adus pierderea scaunului arhieresc și suferința cea multă.

41. *Judecata și sfârșitul mitropolitului Sava Brancovici.* — Superintendentul calvin Tófői, îndată ce ajunge în această slujbă, caută cu toate mijloacele să scoată pe Sava din scaunul arhieresc. Il acuză la Apaffi, că nu administrează conștientios averea bisericii și intervine, ca negligența lui Sava să fie adusă înaintea sinodului general. Sinodul se întrunește în 6 Iulie 1679 în Bălgrad, pentruca ctitorii, după porunca lui Apaffi, „să luăm samă dela părintele mitropolitul Sava Brancovici de tot bunul bisericii și venitul școalei și a tipografiei”.¹ Ni s'a păstrat lista odoarelor, odăjdiilor și cărților bisericesti, pe cari Sava cu această ocaziune le-a prezentat ctitorilor și juraților mitropoliei din Bălgrad, pe care-i cunoaștem cu numele. Și fiindcă Sava n'a putut să-și dea seama despre restul averii bisericesti, a școalei și tipografiei precum i s'a cerut, se despoaie de dreptul de a administra averile bisericesti. În acest sobor s'a adus înainte și vieața imorală a lui Sava, pentru care i se luă dreptul de a săvârși orice slujbă bisericască, ceea ce se vede din actul sinodului de judecată din 2 Iulie 1680,² în care se zice, că apărătorii lui Sava: fratele său Gheorghe Brancovici și negustorul Pater Ianăș, au cerut amânarea judecării pentruca să afle un procurator, care să apere cauza lui Sava. La această cerere Ștefan

¹ Cipariu, *Acte și fragmente*, p. 259—63.

² Publicat în Mangra, *Mitropolitul Sava Brancovici*, p. 101—4.

Paloș, acuzatorul și reprezentantul superintendentului Tófői răspunde: „cumcă destulă vreme și răgaz au avut, și procreator a-și căpăta, adecă dela săborul mare a ziselor biserici românești, cari s'au făcut în anul trecut, care cuprinde un an întreg“. Deci calvarul lui Sava se începuse în Iunie 1679, dar împăcându-se în curând cu Apaffi, care prin diploma din 4 Octomvrie 1679, întărește din nou pe Sava de mitropolit, peste toți ortodocșii din Ardeal, dându-i dreptul de hirotonire a preoților, de sfințire a bisericilor și de a alege protopopi.¹

Știrile despre Sava se adunau cu lăcomie dela oricine și de oricând. În direcțiunea aceasta se începuse o febrilă muncă de toți acei cari au avut ceva cu vlădicul românesc. Spre acest scop Apaffi deleagă pe doi oficianți din cancelaria sa, pe Gheorghe Csicsoi și pe Ștefan Pronai, cari ascultând toți martorii, ale căror mărturisiri contra lui Sava le cuprind într'un întins proces verbal „două vălătașe“, pe care apoi îl prezintă soborului general din Bălgrad. Sava, pe 29 Iunie 1680 pe ziua de sf. Petru și Pavel, convoacă un sobor mare pentru niște „pricini“ ale bisericii. Sinodul acesta se prelungește, și întrunit la porunca lui Apaffi în 2 Iulie, judecă și pe mitropolitul Sava după cercetarea actelor înaintate de Csicsoi și Pronai. Sinodul având 101 membri după cetirea dovezilor și acuzelor lui Ștefan Palos pentru vieață imorală, pentru chivernisirea rea a bunurilor mănăstirii, școalei și tipografiei din Bălgrad,² judecă cu unanimitate pe Sava

¹ Dragomir, *Anuarul inst. de ist. națională*, II 34–6 [în ungurește].

² Învinuirea că n'a îngrijit de tipografie e nefondată, căci la câteva zile după condamnare, Apaffi trimite la Sibiu 2 nobili de ai săi, unde au confiscat toată averea Mitropolitului Sava și a fratelui său Gheorghe, pe care punându-o în 9 lăzi încuiate și sigilate, le-au trimis principelui la Alba-Iulia. Din inventarul, din 9 Iulie 1680, se vede că Sava încă din 1674, avea în Sibiu o locuință în schimbul unui împrumut de 30–40 fl. dați sasului Ioan Graffius. În această locuință s'a găsit o tipografie completă cu toate instrumentele necesare, cu litere românești în 14 saci

Brancovici „să se lapede și din diregătoria episcopească și din cea păstorească, și să se ia dela el cârja episcopească și mitra, podoabele diregătoriei sale... să se dea pe mâna magistratului din afară, însă așa ca să fie dator a da samă de averile mănăstirii Bălgradului“. Președintele sinodului a fost Petru Alvinczi asistat de cei 101 de membri, între cari se mai amintesc protopopul calvin Ioan Vörösmarti din Benic și Ioan Zoba, protopop în Vințul de jos și notar al sinodului de judecată, dușman hotărît al lui Sava.¹

Invinuirile aduse lui Sava desigur sunt adevărate, dar nu în forma în care sunt prezentate, căci ar fi prea grele. Păcatele de vieață ușoară vor fi din tinereță, când era protopop văduv la Inău, și nicidecum din timpul păstoriei sale ca arhieru. Invinuirile de vieață imorală — de care Gheorghe fratele lui Sava nu amintește nimic în cronica sa — ca și chivernisirea rea a bunurilor bisericești, nu erau de ajuns pentru a-l înlătura pe Sava din scaun în Ardealul stăpânit de Apaffi, unde fiecare răpea avutul altuia, dacă putea, și unde vieața socială era atât de laxă și ușoară, încât nici unul dintre cei dela putere n'ar fi judecat de păcate grele cele aduse în contra lui Sava, nici pentru un arhieru. Cauza de căpetenie a depunerii și suferințelor lui Sava e atitudinea lui politică veșnic dubioasă, intrigile cele multe și tainice, legăturile ascunse de tot felul, — Francisc Rhédey trimisese odată pe Sava, ca sol, la pașa turcesc din Buda,²

de tipărituri, cari au fost apoi confiscate. [cf Lupaș în revista *Biserica și școala*, Arad, 1915, nr.ii 37—39]. În 29 Sept. 1680 Apaffi trimite tot la Sibiu 4 persoane, ca să-i aducă „banii vlădicului valah“. (*Ibid.*). Toată averea aceasta din Sibiu vlădica Sava o lăsase unei rude: Sigismund Korda (*Ibid.*).

¹ Mangra, o. c., p. 101—3.

² Din scrisoarea lui Petru Buday scrisă în Târgoviște, la 19 Decembrie 1659, către Gheorghe Rákoczy, unde scrie: „Măria Ta vei ști mai

— călătoriile lui în Rusia, mai dese în Țara Românească, relațiile cu Viena și cu toți dușmanii lui Apaffi, cari îi voiau tronul.¹ Toate aceste tradări față de principele și țară, la cari lucra pe ascuns cu fratele său Gheorghe, au fost descoperite pe rând, aducând lui Sava nu numai scoaterea din scaunul arhieresc, ci darea lui pe mâna puterii civile, care apoi l-a închis și l-a bătut.

Neastâmpăratul Gheorghe Brancovici n'a putut lăsa pe fratele său Sava să fie chinuit de calvini, ci după ce-l cercetează în temnița din Iernuț, trece în Țara Românească la Șerban Vodă Cantacuzino, care fiind un Domn ortodox cu multă trecere la toți vecinii, prin intervenția lui, Sava scapă din temniță.² Apaffi însuș știa, că osânda și pedeapsa lui

bine pentruce" [a fost trimis Sava la Buda]. cf. Szilágyi, *Erdély és az észak keleti háboru*, II Budapesta, p. 465—6, Redey e viitorul principe ardelean, care întărește în scaun pe Sava. [cf. *Cronica lui Gh. Brancovici*, ed. Dragomir, *Anuarul etc.*, II p. 58]. — Sava era adeseori trimis sol în țerile vecine cum ne spune și fratele său: „În răstimpul vlădiciei sale, fu trimis de multeori în solie de către toți principii stăpânitori, atât la Voevozii stăpânitori în Moldova, cât și la cei domnitori din Muntenia“. *Cronica citată*, ed. Dragomir, p. 58.

¹ A mai contribuit desigur la condamnarea lui Sava și lăcomia, după banii și averea vlădicului, a unor nobili unguri, prietini ai lui Apaffi: Ștefan Naláczy și Ladislau Székely, rudă cu Sava, dar „om de cea mai rea specie“, care avea de soție pe Sara Buicescu din Țara-Românească.

² În temniță, la despărțire, Sava îi spuse fratelui său: „Niciodată să nu te lapezi de credința dreaptă a strămoșilor noștri“. Gheorghe pentru a elibera pe Mitropolit trece pe la Hațeg, pasul Vulcanului, la Craiova, unde marele Ban Radu Năsturel, învățat atât în slovenie cât și în latinie, îl primește cu cinste, îl ospătă bine ca pe un vechiu cunoscut, apoi merge la București la Șerban Vodă Cantacuzino, care-l primește cu multă căldură, zicându-i: „Vechea ta iubire de frate n'o uit, când eram și eu pribeag, iar tu puternic, nu ai îndepărtat dela mine și rudele mele toate binefacerile cu prisosință, de aceea vreau să te cinstesc“... rămâne aici, de unde lucrează prin toți pentru Sava. Apaffi văzând că-și pierde toate legăturile și pretiniile, dar mai ales ca Șerban Cantacuzino să nu se unească cu dușmanii săi, pentru a-i câștiga, slobozi din temniță pe Sava Brancovici. cf. *Cronica din Anuarul inst. de ist. naț.* II, p. 67—9; și studiul meu, *Șerban Vodă Cantacuzino și biserica românească din Ardeal*, p. 23—5, unde se vorbește despre cronica lui Gheorghe și relațiile acestuia cu învățatul boer Constantin Cantacuzino.

Sava va avea un răsunet dureros la toți prietenii acestuia, mai ales că fratele său Gheorghe nu cruța nici o osteneală pentru a-l mântui din ghiarele veninoase ale calvinilor, bătând la ușa tuturor celorlora cari îi puteau da un ajutor în această privință. Apaffi se aștepta la o intervenție la Constantinopol pentru Sava, de aceea scrie, în 30 Septembrie 1680, reprezentantului său de acolo Andrei Székalmi: „Dacă afacerea vlădicului românesc se va aduce înainte, poți răspunde precum e și adevărul: lămuririle date sunt false, căci el a fost osândit după legea cea dreaptă, într'un sobor de obște al preoților unguri și români și de față cu oameni înțelepți dintre mireni, la pierderea vlădiciei sale, și afacerea e încă înaintea judecății [civile]. Dar după faptele lui cele rele, ar fi vrednic nu o singură dată de moarte. Poți lua și hotărîrea sinodului [din 2 Iulie] ca dovadă“. În ce privește pe Gheorghe tot în această scrisoare principele Apaffi zice: „Dacă va fi atinsă chestia lui Brancovici, poți spune că și el a fost amestecat în conspirația lui Béldi și, cu toate că l-am primit în grația noastră, totuși nu a îndrăznit să rămână, fiindcă nu avea conștiința curată și se temea de o nouă acuzație și de pedeapsa meritată“.¹

Gheorghe Brancovici din Țara-Românească, — unde vorbi în chestia fratelui său Sava cu Șerban Vodă, care cu greu se învoi la sfințirea lui Iosif Budai [§ 42], „că după Pravilă s'ar fi căzut să cercetăm cum stă afacerea“ lui Sava, pe care l-au condamnat „nepoftind judecată de aiurea“² —

¹ *Török magyar állam-okmánytár*, VI, p. 101.

² *Condica sfântă*, I, București, 1885, p. 55 no. VI. — Cronicarul ungur M. Cserei spune că chinuirea lui Sava Brancovici a fost o „nemaipomenită barbarie“ și pentru a resbuna aceasta Șerban Cantacuzino, declară că va cheltui și 500 mii taleri, numai să-l scoată din scaun pe Apaffi. cf. Cipariu, *Acte și fragmente*, p. 270.

pieacă la Constantinopol. Șerban-Vodă scrie lui Constantin Brâncoveanu, să se pună în legătură cu pribegii ardeleni, cari voiau detronarea lui Apaffi, cu Ladislau Csáky și Cristofor Paskó și să ceară dela aceștia „ca religiunea sa [ortodoxă] să aibă exercițiu liber după uzul celor bătrâni, și înțeleptul Domn mitropolit Sava, care s'a închis fără vină de guvernul de acum cel tiranic al lui Apaffi, să se restabilească în deregătoria sa de mai înainte și să i se integreze cinstea atacată“. Cei doi pribegi ardeleni în 21 August 1681 dau o declarațiune în care spun: „Dacă vom ajunge cu ajutorul lui Dumnezeu doritul scop [detronarea lui Apaffi], vom face ca religiunea ortodoxă, de comun românească, să se restabilească în ceremoniile cele obișnuite din vechime, cu exercițiul liber după legile țerii și cu toate cele oprite în contra voințelor, ne vom strădui să restabilim pe mitropolitul Sava cu toată cinstea și autoritatea în diregătoria sa de mai înainte, și îi vom proteja pe ei în contra tuturor asupritorilor, atât în religiune, cât și în liberul exercițiu și ceremonii“.¹

Planul lui Csáky, Paskó și al tovarășilor lor nu s'a înlăptuit, dar Sava, la intervenția energică a lui Șerban-Vodă, a fost eliberat din temniță unde se afirmă, că ar fi fost și bătut.² Bătrân, bolnav-podagros, mitropolitul Sava n'a mai trăit să-și vadă marea distincție dureroasă, din 7 Iunie 1683, prin care Impăratul Leopold îl ridică la rangul de baron pentru serviciile sale politice, ca și pe fratele său Gheorghe,³ care încă în 1673, oferise Impăratului din Viena ajutor de oaste românească.⁴

¹ Cipariu, *Arhivu*, p. 652.

² Samuil Klein spune: „Tot norodul și clerul românesc ca un lucru adevărat ține, cum dela cei bătrâni au luat, că Sava acesta toate întâmplările acestea le-a pățit pentru credință, că s'a împotrivit eresului calvinesc, și l-a lăpădat și n'a vrut a se uni cu acela“. cf. *Istoria Românilor*, mss. IV part. 8 § 6 la Mangra, o. c., p. 106.

³ Cipariu, *Arhivu*, p. 653.

⁴ Radovici, *Prilozi etc.*, p. 6 și urm.

Mare pierdere pentru cunoașterea vieții și suferințelor îndurate de Sava Brancovici e faptul, că până astăzi nu s'a putut descoperi „ziarul legat în piele“, al acestui vlădică martir, pe care oamenii lui Apaffi l-au confiscat în Iulie 1680 în Sibiu.¹ Acest „ziar“ sau „memorii“, unic în trecutul nostru cel vechiu, ar aduce bogate lumini relative la istoria Românilor ardeleni.

Sava a murit înainte de 1 Maiu 1683, căci la această dată fratele său Gheorghe „Brâncoveanul“ dăruiește din București o evanghelie — primită dela Șerban Vodă — bisericii din Veștem de lângă Sibiu, ca preoții de aici să-l pomenească la sfânta liturghie pe „răposatul Sava mitropolitul Ardealului“. ² Gheorghe în cronica sa românească spune despre suferințele fratelui său Sava: „...Pentru că n'au vrut să se plece după eresurile lor, s'au învrednicit a primi nu numai sudalme și bănuiale, ci încă închisori și munci dela ereticii acelei țări, care numai pentru adevărata credință, cu bună nădejde spăseniei fiind, arhiepiscopul foarte bucuros le aștepta întru toată viața lui. Și așa cu boala muncilor dându-și sufletul în mâinile lui Dumnezeu, dintru această lume s'au petrecut la strămoșii părinții Sfinției Sale“. ³

¹ Lupaș în *Biserica și școala*, Arad, 1915 no. 39.

² Iorga, *Studii și documente*, XIII, p. 201—2 no. 711. — Principele Apaffi, în 5 August 1684, restituie mănăstirii românești din Bălgrad, odăjdile din Sibiu ale mitr. Sava Brancovici, care probabil e îngropat sub piatra aceea mare de mormânt părăsită și acoperită cu mușchiu din cimiterul bisericii ort. rom. din Groapă [suburbiul iosefin] din Sibiu. cf. Lupaș, *Studii, conferințe și comunicări istorice*, I, București, 1928, p. 206—9.

³ *Revista critică-literară*, Iași, 1893, p. 393.

CAPITOLUL XI.

BISERICA ROMÂNEASCĂ DIN ARDEAL PÂNĂ LA UNIREA CU ROMA.

42. *Mitropoliții români din Bălgrad spre finea veacului al XVII-lea.* — După scoaterea volnică și brutală a lui Sava Brancovici din scaunul mitropolitan, biserica ardeleană e condusă de câțiva vlădici cu scurtă și ștearsă păstorie la dispoziția calvinismului dominant.

a) *Mitropolitul Iosif Budai.* — Urmașul imediat lui Sava Brancovici s'a ales — după Zaconic sau cartea legilor — în Iunie—Iulie 1680 de soborul mare al tuturor protopopilor, cu voia și porunca lui Apaffi, fiind notar al soborului mare protopopul Ioan din Vinț și ctitor al mănăstirii Bălgradului, împreună cu protopopii Gheorghe din Daia, Văsiu din Bălgrad și Oprea din Armeni, apoi Havașali [= din Țara Românească] Pavel Suciu din Bălgrad, ctitorii bisericii și jurații scaunului și mitropoliei Bălgradului.¹ Acest nou ales e părintele Iosif Budai din satul Pișchinț [jud. Hunedoara] — venit din Moldova, desigur la recomandăția lui Duca Vodă, prietenul „craifului”² — care cu scrisori dela Apaffi merge în Țara-Românească la sfințire. Actul hirotonirii s'a săvârșit — după ce a fost ales din nou după Pravilă de sinodul arhieresc din București, — de mitropolitul Teodosie și episcopii: Ioasaf — viitorul mitropolit în Ardeal — și Neofit, cari dau cu subscrierea lor, în 23

¹ Cipariu, *Acte și fragmente* p. 257.

² Despre relațiile lui Duca Vodă cu Apaffi vezi studiile mele: *Familia boierească Buhuș din Moldova în An. Ac. Rom.*, secț. ist., vol. VII, 1927, p. 9—12 și *Gheorghe Duca Vodă și Guvernul Ardealului în ziarul Românul*, Arad, 1913 no. 95—6.

August 1680, un foarte prețios act.¹ În acest document important cei trei arhieri din Țara-Românească spun că „metropolia Bălgradului din țara Ardealului au rămas fără de păstoriu, cel mai dinainte mitropolit Sava, scoțându-se din scaun de celce domnește acolo craiul Ardealului, împreună cu tot sfatul țării și a protopopilor bisericii noastre, cari sunt acolo, pentru ale lui năpaști, de care sfatul ca niște oameni slobozi l'au judecat acolo nepoftind judecată de aiurea“; craiul cu tot sfatul țării, și cu voia protopopilor și creștinilor pravoslavnici au ales pe ieromonahul Iosif de mitropolit, care „mărturisind a fi om cu credință curată și cu vieța sufletească, l'au trimis aici la noi să se hirotonească *după lege*, rânduind lângă dânsul martori trimiși din pravoslavnici protopopi doi“. Șerban Vodă cu sfatul „și cu noi dimpreună au socotit să se hirotonească acest chir Iosif ieromonah, dupăcum l'au ales țara de acolo, ca să nu rămâie acel scaun văduv, și creștinii de acolo fără de păstoriu, neputând cel mai dinainte să-și dobândească scaunul, adecă mitropolitul Sava, pentru nemutatele obiceiuri și tocmele ce are republica țării Ardealului“. Iosif făcând obicinuita mărturisire ortodoxă, se leagă „întru toată vremea vieții mele să nu gândesc asupra ei niscare lucrure împotrivă nici într'un chip, ci cu totul să urmez și să mă plec învățăturilor celor bune ale prea sfințitului *mieu stăpân* și biruitorul a toată țara Ungrovlahii chir Teodosie... cât îmi va fi puterea să mă păzesc curat de toate răutățile nedrepte și viclene... mai mărturisesc și de câte tocmeale, ce are scaunul Ungrovlahiei, se păzesc neschimbat întru toată eparhia mea“. După sfințire se întoarse în Ardeal.

Șerban Vodă Cantacuzino, care n'a văzut cu ochi buni fapta nelegiuită a scoaterii lui Sava din scaun, și nici sfințirea lui Iosif, scrie în 4 Septemvrie 1680

¹ *Condica sfântă*, I, p. 55 no. VI.

aceste cuvinte lui Apaffi: „Am primit scrisoarea Măriei Tale și am sfințit de vlădică, pe cel care ni l-ați trimis cu toate că Pravila noastră ortodoxă spune, că trebuie examinat din multe lucruri arătate în Pravilă, dar luând în considerare că creștinii de religiunea noastră din țara Măriei Tale nu pot fi fără păstor, am lăsat la o parte unele examinări și în înțelegere cu Sfinția Sa Mitropolitul l-am sfințit de vlădică, cu toate că nu i-am examinat păcatele lui după spusele celui alt vlădică [Sava Brancovici“].¹

Întărirea lui Iosif întârzie până în 23 Decembrie 1680, când Apaffi de fapt îl confirmă peste toate ținuturile,² — afară de Severin, și districtul Beiuș în locul căruia e a Bârsei, se înșiră cu numele scaunele săcuiești și săsești — pe care le căpătase la 1656 „caterisitul“ mitropolit Sava. „Păcatele“ lui Iosif vor fi fost multe, între care cunoaștem cele 19 condiții calvine pe cari le-a primit, 15 condiții sunt cele ale lui Simion Ștefan din 1643 și 4 sunt cele adause lui Sava la 20 Februarie 1669.

Vlădica Iosif, după întărirea sa, face vizitațiuni canonice pentru cunoașterea credincioșilor săi din arhidieceză. În Ianuarie—Februarie 1681 îl întâlnim în Bistrița,³ apoi în satul Iuda, de unde scrie în 2 Februarie Bistrițenilor, mulțumindu-le pentru cinstea cu care l-au primit în cetate și l-au petrecut prin vidic.⁴ Păstoria lui Iosif Budai a fost de scurtă durată; a murit la sfârșitul anului 1681 sau la începutul celui următor.

b) Mitropolitul Ioasaf. — Șerban-Vodă după moartea — se pare nenaturală — a lui Iosif Budai, caută să așeze în fruntea bisericii românești un ar-

¹ *Török-magyar állam okmánytár*, VI, Budapesta, 1872, p. 97 no. 64.

² Cipariu, *Arhivu*, p. 632—3.

³ Iorga, *Studii și documente*, I—II, p. 52.

⁴ Hurmuzaki, XV, p. 1376, no. 2520.

hiereu, care ține, mai presus de toate, la credința nealterată a bisericii ortodoxe. Un astfel de arhiereu tare în credință află în persoana grecului *Ioasaf*, pe care Șerban-Vodă îl trimite la Apaffi „amicul și vecinul său binevoitor”¹ acum, ca să-l primească de mitropolit în Ardeal. „Craiul Ardealului”, în timpul când ținea dieta din Făgăraș în 17 Februarie — 14 Martie 1682, e cercetat de Ioasaf,² pe care-l primește de vlădică al Românilor din țara sa, și-l și provide cu scrisorile necesare pentru sfințirea sa la București. Și fiindcă Ioasaf e numit de Apaffi, fără a fi ales legal de soborul cel mare al protopopilor și preoților, el, pentru a-și câștiga simpatiile, eventual și voturile, în tovărășia boierului român din țara Făgărașului Sigismund Boer de Recea, cercetează mulți protopopi și preoți, dintre cari cei mai mulți l-au primit bine și numai puțini au fost cărora nu le-a convenit acest dârz arhipăstor, cum vom vedea în cele ce urmează:³

Dupăce primește scrisorile necesare, Ioasaf împreună cu Sigismund Boer trece în Țara-Românească prin Brașov, unde e în 26 Martie.⁴ „Modestia noastră — zice Șerban Vodă — primind de sus și dela început îngrijirea acelei mitropolii, de a stabili în dânsa mitropolit pentru cercetarea și îngrijirea plinirei [poporenilor] celor ce se află acolo cu numele lui Hristos” s’a dat voie arhiereilor: Teodosie, Auxentie, Ioan și Gherman să aleagă și să sor-

¹ *Monumenta Comititalia Transilvaniae*, XVII, Budapesta, 1894, p. 268—9.

² *Ibid.*, XVII, p. 247 și urm.

³ *Convorbiri literare*, 1905, p. 1144—7 și *Mon. Com. Transilvaniae*, XVII, p. 200.

⁴ Iorga, *Socotelile Brașovului în Analele Academiei Române*, XXI, sect. ist., p. 223. Insoțit de 9 persoane, între care e și popa Statie din Șchei; 1 Aprilie pleacă prin pasul Branului spre Târgoviște. *Ibid.*

tească dintre Ioasaf, ieromonahul Nicodim și Partenie pe care-i mai demn pentru chivernisirea mitropoliei din Ardeal. Se alege în 1 Aprilie 1682 Ioasaf, care face mărturisirea credinței, ca și Iosif,

... Δὲ ἀγέστε ἀκκ μὰ μζ τβονίε κβ ιηι δι κβτε τὸμκαε ἀρε σκᾶ-
 ηβ ἀγί τα ὀ ὕρ κλαχίη σζ λε παζε κβ ηι σκῆλα ἀ ὕρ β τοῦτα ιηὸ ὕμ α κ.

Ἰωάσαφ ἐλέωθη ὑποψήφιος
 τῆς ἀνωτάτης μετ' πόλεως ἀβησ
 ἰουκίας ἐνοία χερὶ τῆς ἰσαφα.

Ioasaf cu mila lui D-zeu alesul prea Sântei Mitropolii a Albei Iulia
 cu mâna proprie am subscris.

Fig. 61. Scrisoarea grecească a Mitropolitului Ioasaf.

și se sfințește în biserica mitropoliei din București, cu hramul sf. Constantin și Elena, de mitropolit al Românilor din Ardeal.¹ După aceasta Șerban Vodă scrie, în 14 Aprilie, lui Apaffi rândurile ce urmează: „Am înțeles din scrisoarea trimisă prin Sigismund Boer dorința Măriei Tale că episcopul de acum să se sfințească ca să fie de Paști acolo la mănăstire [în Bălgrad]. Ne rugăm de Măria Ta, să-i dai libertate și putere acestui vlădică, ca să aibă drept asupra creștinilor de religiunea noastră, și să fie învățătorul și diregătorul tuturor lucrurilor și regulelor lor și toate să atârne de el”.²

Felul numirii lui Ioasaf, pe care nu-l alesese soborul general, și altele cum vom vedea, produsese o vie nemulțumire în mijlocul preoților și protopo-

¹ *Condica sfântă*, I, p. 58-9 no. XVII.

² *Török magyar állam okmánytár*, VI [1872]. p. 229-30 no. 158.

pilor români cari avuseră ocaziune să-l cunoască personal înainte de sfințire.

Evident, că superintendentului Mihail Tófői nu-i convenea nicidecum, ca mitropolit în Bălgrad să ajungă un ortodox așa de dârz și recalcitrant ca Ioasaf, care respingea cu indignare toate condițiile calvine. Deaceia caută orice dovezi contra lui Ioasaf, pentru a-i împiedeca stăpânirea efectivă. Spre acest scop cunoscuții protopopi români calvinizați: Ioan Zoba, Gheorghe din Daia, Vasile din Bălgrad, David din Romoșel, Ioan din Tuștea, Moise din Hunedoara și Dănilă din Ilia, în timpul când Ioasaf fusese la sfințire, meraseră la Apaffi în Făgăraș și protestară în contra numirii lui Ioasaf, ne ales de sobor, pe motivele aduse înainte de ei, pe care le vor dovedi și martorii oculari. Principele Apaffi poruncește să se facă cercetare în cauza aceasta prin judecătorul suprem al comitatului Albei, Gaspar Diosi și prin Petru Konczay, cari ascultă următorii patru martori, în 26 Aprilie 1682, privitor la spusele lui Ioasaf în scopul destituirii lui Sava Brancovici din scaunul arhieresc din Alba-Iulia:¹

Nicolae Pap, preot la biserica românească din Sassebeș [de 33 ani] declară, că venind călugărul grec Ioasaf în mănăstirea românească din Bălgrad și vorbind una alta, a întrebat: cine a judecat pe Sava Brancovici? Ioan Zoba, protopopul din Vințul de jos i-a spus că craiul împreună cu preoții ungurești și cu cei românești. La aceasta Ioasaf a zis, că nu era în dreptul craiului să judece pe un episcop, acest drept îl are patriarhul și el trebuia să-l judece; și că Brancovici ar fi trebuit să apeleze la Patriarh. La reflecția lui Ioan Zoba, că

¹ Vezi despre acest proces de destituire al lui Ioasaf pe larg în *Monumenta Com. Transylvaniae*, XVII, p. 292—805, 286—7, și *Török magyar állam okmánytár*, VI, p. 273—4.

„patriarhul n'are a face nimic cu noi, asta e treaba principelui sub a cărui putere stăm, și darea nu o plătim patriarhului, ci împreună cu toată țara o plătim principelui și puternicului împărat turcesc“, Ioasaf răspunde, că „Brancovici ar fi trebuit să aducă afacerea sa înaintea patriarhului, care, dacă ar fi putut veni în țară, bine! Iar de n'ar fi putut veni, ar fi trimis în Ardeal în locul său oameni pricepători de legi. Greșala e a lui Brancovici, că nu a apelat și rău a făcut, că nu a înștiințat pe patriarh, prin scrisoare sau prin vre-un om al său, despre afacerea lui“. La fel cu popa Nicolae răspund și cei trei călugări dela mănăstirea din Bălgrad: Vasilie [60 ani], Evloghie [20 ani] și Chirilă, care era preot al mănăstirii.

În timpul acesta Ioasaf se întoarce din Țara-Românească, și ocupând scaunul, începe să facă rânduială în biserică sa supravegھیată prea de aproape de calvini. Destituie pe nouă protopopi împovărați cu diferite păcate sau prieteni ai calvinilor, între cari cunoaștem pe Nicolae din Armeni, Mihail din Săcădate, Ionașcu din Mohu, Gheorghe din Corabia și Gheorghe din Daia. Ia lângă sine pe 2 preoți cu renume rău la calvini: popa Neagul din Veștem și protopopul Ionuț, degradat din preoție de Sava Brancovici, tunzându-i — se zice — și părul.

Principele Apaffi, în 5 Iunie 1682, confirmă din nou privilegiul preoților români pentru scutirea de dijmă în favorul fiscului.¹ Mișcarea pornită contra lui Ioasaf continuă, câștigând încă câțiva aderenți. Până și Sașii se amestecă în această agitație, care pe ei nu trebuia să-i privească. Astfel Sașii din Sassebeș, în 10 Iulie 1682, într'o scrisoare adresată superintendentului calvin Mihai Topheus și

¹ Pușcariu, *Documente pentru limbă și istorie*, I, Sibiu, 1889, p. 217—8.

protonotarului tablei judecătorești și prefectului bunurilor fiscale Petru Alvintzi, vorbesc de „dificultățile ce au preoții întregii națiuni românești cu privire la episcopul introdus acum de curând în contra obiceiului observat la ei“, și roagă pe superintendentul calvin „să se îndure ca pe suplicanții, cari prezintă această scrisoare să-i țină pe lângă datoriile vechi, deoarece datina veche e ca și lege, permițându-le lor alegere liberă, ca ei să-și aleagă din națiunea lor o persoană demnă de oficiul acela“.

Cei interesați stăruiau, ca Ioasaf să fie scos din scaunul pe care-l ocupase, fiindcă le zădărnicea orice propagandă calvină. Se convoacă un sinod în Bălgrad pe 12 Iulie 1682, pentru a hotărî în chestia lui Ioasaf. Sinodul întrunit în casa nobilului Pavel Szöcs din strada sf. Mihaiu [„extra muros“] ascultă 16 martori, cari răspund la 8 întrebări puse cari nu ni s'au păstrat, dar din răspunsul martorilor le cunoaștem. Cei mai mulți dau acelaș răspuns la întrebări, alții nimic. Vom reproduce la fiecare întrebare numai răspunsurile acelora, cari difer și întregesc cunoașterea judecății lui Ioasaf.¹ Martorii răspund precum urmează la cele 8 întrebări:

1. Popa Iuon [c. 46 ani], preotul bisericii românești din Bălgrad: „eu înainte am locuit în Moldova de unde am venit cu sârmanul domn Iosif Budai înainte de asta cu 2 ani; situația de aici nu o prea cunosc, dar știu că în Moldova nu se suferă episcopi greci, ci trebuie să fie români“; Ștefan Hatzok [c. 40 ani], preot reformat în Bărbant: „eu de când îmi amintesc că sunt vlădici în Ardeal, tot vlădici români știu de naștere de aici, ba îmi aduc aminte, că a fost un episcop român Ștefan, pe vremea lui Csulai, care a tradus Testa-

¹ *Mon. Com. Trans.*, XVII, p. 292 și urm.

mentul nou pe românește“; popa Staicu [c. 47 ani], preot și protopop la biserica din Șcheii Brașovului: „nu știu, nici n'am auzit, că aici în Ardeal să fi fost episcop român un grec sau de altă națiune, ci numai români de aici“.

2. Popa Iuon: „m'a înjurat turcește călugărul Macarie, omul lui Ioasaf [„hana szana szitim, ghidi csopek“], pentru că n'am lăsat sluga sa să-i aducă vin dela crîsmă lui Macarie; popa Luca Rus [c. 35 ani], preot la biserica românească din Bălgrad: „am auzit dela călugărul lui Ioasaf, că dacă vine acesta, va ordona să se cânte și să se predice din cărți grecești pe care le aduce;“ Ștefan Hatzok: „fiind domnul Ioasaf în casa mea din Bărăbanț l-am întrebat, că sosind tipografia, va permite ca și cărțile noastre calvine să se traducă și să se tipărească în românește? la care Ioasaf a răspuns: „Doamne ferește, avem noi cărțile noastre, pe cari le vom traduce și tipări;“ Mihai Szilvási [c. 23 ani], student al colegiului Patachin din Bălgrad: „am auzit dela servitorul lui Ioasaf, un flăcău cu plete mari, al cărui nume nu-l știu, dar pe care îl cunosc personal și acum, zicând românește, că Ungurii, Românii și Papistașii nu sunt creștini“.

3. Popa Iuon: „are cărți grecești... cântările le ordonă să se cânte grecește. La Paști a predicat odată grecește; ca să predice românește, încă n'are atâta îndemânare;“ St. Hatzok: „văd și știu, că n'are nici o facultate, ca să știe predica și face alte slujbe în românește;“ Staicu: „am auzit dela Greci chiar, că nu-i înțeleg totdeauna vorba nici în grecește, având împiedecare de limbă;“ popa Nicolae [c. 73 ani], preot și protopop în Armeni: „nu e în stare să predice în românește, și *astăzi* a lăsat pe predicatorul, care a predicat românește, și a ieșit din biserică, fără să învețe;“ popa Ionașcu [c. 40 ani], preot la biserica românească din Mohu: „s'a

îmbiat Grecilor din Sibiu să le fie popă, dar n'au voit să-l primească din cauza vorbirii sale defectuoase;" popa Gheorghe [c. 50 ani], preot și protopop în Daia; „nu știe să spună românește nici Tatăl nostru, nici credeul și nici cele 10 porunci“.

4. Popa Iuon: „am auzit dela Pavel Szöcs aici în Bălgrad și dela popa din Vinț, că Ioasaf a promis înainte de a fi episcop, că va da 50 [fl. ?] dacă îl vor pune episcop, dar n'a primit răspuns favorabil și așa s'a dus în Făgăraș, unde cu cine s'a târguit nu știu;" popa Evloghie [c. 40 ani], preot al bisericii românești din Bălgrad: „am auzit, dela popa Iuon, că ar fi zis cătră Ioasaf, nouă nu ne trebuie darurile tale, nici pe tine, dacă nu ști românește;" popa Luca: „nu știu, ca preoții români să-l fi chemat sau să-l fi ales de episcop pe „Achaus Iosefet“ — Ioasaf, dar am auzit că vorbind odată cu popa Iuon, acesta i-a spus, că a dat bani pentru episcopie, la care Ioasaf a răspuns: am dat și dau;" St. Hatzok: „nu i s'a dat oficiul de episcop, ci și eu am fost atunci în Făgăraș, când preoții români de obște, trimițând oameni, au protestat în contra slujbii lui de episcop;" Staicu: „fiind eu protopop în acel tract, au ascuns și de mine, și numai târziu am auzit, că și-a cumpărat cu bani episcopia;" popa Moisiu [c. 60 ani], preot în Calbor: „dela nimeni dintre noi n'are oficiul de episcop;" popa Nicolae: „și-a câștigat vlădicia înafară de obicei, pentru protestul căreia și eu am mers la Făgăraș"; popa Mihai [c. 53 ani], preot în Săcădate: „nu numai că nu l-am ales, dar îndată ce am înțeles [numirea], cu voința de obște a preoților români după obicei am mers la Făgăraș și am protestat;" popa Lupea [c. 70 ani], preot și protopop în Uifalăul-săsesc: „știu, că n'a avut nici un drept dela sobor, ci a venit neobicinuit;" popa Gheorghe din Daia încă a fost cu ceilalți de a protestat la Făgăraș.

5. Popa Staicu: „dela [Șerban] Vodă n'am auzit, dar dela fruntașii din curtea acestuia și din orașul [București] am auzit, zicând cu mirare: ne mirăm cum de principele și țara îngăduie pe un grec de episcop în Ardeal, au zis că-i și mare nebunie“.

6. Popa Iuon: „cum va fi informat Ioasaf pe Craiul și pe Voievodul din Țara Românească nu știu, dar știu că preoții români din Ardeal nu l-au voit și nu-l voiesc“.

7. Popa Evloghie: „știu că ocazional vorbind despre Sava Brancovici, Domnul Ioasaf a zis în casa popii Iuon: nu poruncește aici episcopului român nimeni, numai patriarhul, și dacă Sava ar fi mers la patriarhul, altă judecată ar fi avut“.

8. Popa Iuon: „dupăce a venit, s'a împrietenit îndată cu popa Ionuț, care pe vremea lui Sava și-a pierdut popia și i s'a tuns părul, și cu popa Neagul din Veștem, cu aceștia e acum în prietenie;“ popa Luca: „știu că a scos din oficiul protopopesc pe protopopii Mihai [din Săcădate] și pe Gheorghe [din Corabia], dar pentruce greșeli, nu știu;“ popa Staicu: „eu însu-mi am fost cu Ioasaf la patriarhul în Țara-Românească, am auzit și știu, că s'a tânguit cătră patriarh despre preoții români din Ardeal, că succesiv țin mai multe muieri, acuzându-i pentru aceasta cu păcate neiertate; la aceasta în auzul meu patriarhul a zis: îți dau putere să-i afurisești pe aceia, ca să fie afurisiți atât ei, cât și ceice să însoțesc, beau și mânâncă cu ei; dacă nu va face aceasta patriarhul va trimite omul său, să-l aducă în Țara-Românească“. A fost pe la Pavel Beldi, dușmanul lui Apaffi; popa Nicolae: „și eu știu că a destituit pe 9 protopopi, între care și pe mine, punând în locul meu pe altul;“ popa Ionuț e iobagul lui Pavel Haller și de atunci de când a fost scos, soborul nu l-a mai recunoscut de preot; popa Mihai: „și pe mine m'a scos din protopopie, dând altuia drept să

adune darea, nu mie;“ popa Ionașcu: „și pe mine m'a scos din protopopie, probabil de aceea, că mi-a trimis vorbă să-i duc 6 galbeni și nu i-am dus;“ popa Lupea: „știu că pe popa Gheorghe din Corabia l-a scos din protopopiat și a pus în locul lui pe popa Dumitru;“ popa Gheorghe [c. 36 ani], preot în Corabia: „știu că prin popa Ionuț m'a scos din protopopiat“, popa Ionuț cu puterea duce caii protopopilor la poște, și câțiva și-i-au rescumpărat cu bani; popa Gheorghe din Daia: „știu că și pe mine m'a scos din protopopiat între alții“.

Afară de preoții de mai sus între martori mai aflăm pe popa Vasile [c. 80 ani], preot la biserica românească din Bălgrad, venit cu un an mai înainte aici din Țara-Românească; apoi popa Ilie [c. 65 ani] din Ida și popa Lupu [c. 40 ani] din Calbor; mărturisesc toți ca și ceilalți.

Sinodul, după ce a ascultat spusele martorilor, se constituie în scaun de judecată, în 13 Iulie, asupra dreptului de vlădică al lui Ioasaf. El însă nu vrea să recunoască dreptul sinodului — acum tribunal — de a-l judeca, ci le spune în față: „Deoarece eu n'am luat oficiul de episcop cu forța, ci mi l-a dat mie ca donațiune Măria Sa Domnul nostru cu consilierii săi, de aceea doresc, ca judecata să se facă înaintea Măriei Sale și consilierilor săi, pentru că eu acum aici nu răspund de merito nimic“. Procurorul Ioan Némethi replică, că în acest for de judecată e reprezentat prin delegați și principele Apaffi, dar Ioasaf nu vrea să-i recunoască dreptul de judecată asupra-i. Sinodul-tribunal constată cu toate acestea, că Ioasaf a ajuns episcop contra obiceiului țării, fără să fi fost ales de preoți, cari au protestat îndată contra lui, nu știe românește, a cumpărat scaunul cu bani în contra spuselor Pravilei capitolul 9, și contra canoanelor apostolești 29 și 30 și nici laicii nu vo-

iesc să-l primească de cap suprem bisericesc al lor. Sentința se amână pe a doua zi, pe 14 Iulie 1682, dar fără să se pronunțe formal, fiindcă — zice o notă dela sfârșitul actului — Ioasaf a renunțat de bună voie la oficiul său vlădicesc.

Din cele de mai sus se constată, că el de fapt a fost recunoscut de Apaffi și sfetnicii săi, dându-i scrisoare cu care a mers la sfințire și alegere în Țara-Românească. Invinuirea că a dat bani e adevărată, dar cei dintâi, cari au luat bani se par a fi chiar sfetnicii lui Apaffi, dacă nu și el. Argumentele aduse contra lui sunt foarte slabe, căci doar însuși principele Apaffi l'a recunoscut de vlădică. Vedem, că între martori sunt și 5 preoți, pe cari Ioasaf i-a destituit din protopopiat, 2 străini, ceialalți chiar dacă spun lucruri drepte, nu împovărează greu pe Ioasaf.

Acești 16 martori contra lui Ioasaf sunt fără îndoială niște oameni ai calvinismului, reprezentat prin neîmpăcatul superintendent Tófői, care în greul Ioasaf își dădu de om, contrar hotărât legii „necreștine“ a statului. Martorii pentru mărturisirile lor, cari n'au folosit nimic, își vor fi căpătat după puțină răsplata obișnuită materială.

Ioasaf — cu toate că se zice, că a renunțat de bună voie la scaunul său — a păstorit și mai departe, între împrejurări grele de intrigi și pări zilnice de ale calvinilor. Dacă au fost câțiva în contra lui, sprijiniți de Tófői, care răsplătea bine, partea cea mai mare a clerului a fost pentru vlădica Ioasaf ortodoxul curat, care știa românește, numai nu așa de bine, ca să predice în biserica din Bălgrad. Dovadă că Ioasaf a păstorit și după data de 14 Iulie 1682, ne-o dă o scrisoare, din 20 Maiu 1683, a preoților către principele Apaffi: Danil din Cluj-Mănăștur, Neagul din Veștem, din scaunul Sibului și Ioan din Chiuești, din comitatul Solnocul

din lăuntru, cari sunt pe lângă „vlădica românesc de acuma Iosephus Achaicus». Din această scrisoare se vede, că chestia lui Ioasaf „episcopul nostru de acuma“, — zic cei trei preoți — Apaffi a adus-o din nou înaintea sinodului preoților, care era să se țină mai înainte în Aiud, dar s'a ținut acum „nu de mult“ la Sighișoara, unde s'au adunat 223 de preoți și câțiva protopopi. Toți îl iubim pe acest „Iosephus Achaicus“ [Ioasaf] și suntem mulțumiți cu D-lui. Trei preoți sunt contra lui, cari caută binele lor personal nu binele obștesc. Toate scrisorile privitoare la episcopie, date și luate de Măria Ta, să se dea în mâna episcopului [sfințirea lui legală s'a făcut în Țara-Românească]. Au primit poruncă, să se aleagă lângă vlădica 3 preoți, a căror alegere va fi în Făgăraș. Și ei toți trei vor fi acolo pe spesele lor. Se roagă, să isprăvească chestia episcopului, conform promisiunii din Sighișoara, ca atât el cât și ei să știe de ce să se țină.¹

O altă cerere din acest timp a „protopopilor și preoților români“ partizani ai lui Ioasaf, către Apaffi ne spune: „noi cu vlădica acesta evlavios al nostru ne-am îndestulit, numai câțiva preoți sunt dintre noi, cari nu se pot liniști, ei știu din ce cauză“... „Pentru aceea foarte umilit ne rugăm Măriei Tale ca să rămânem sub conducerea cinstitului nostru vlădică mai sus amintit cu voia Măriei Tale“. Că de fapt Ioasaf a păstorit și după 14 Iulie 1682, ne-o dovedește și această jalbă, scrisă după data de mai sus către Apaffi din partea unor preoți și protopopi români calvinizați, cari zic că „înaintea noastră“ Ioasaf a renunțat de bună voie la dregătoria arhierescă. „Episcopul grecesc din nou ne silește și ne conturbă, își cere episcopia, și prin autoritatea sa proprie pune dieci români fără știrea soborului general, și în alte locuri pe

¹ *Revista teologică*, X, Sibiu, 1916, p. 80.

ascuns, deși după rânduiala legii noastre numai aici în mănăstire cu învoirea sinodului general ar trebui puși; lângă Cluj a sfințit și o biserică grecească contra legilor țării, fără știrea Măriei Tale și a țării, ceea ce până acum nu s'a întâmplat... din porunca Măriei Tale am început tipografia și voim să înființăm și școală, după puterile noastre ne trudim tot spre bine și Măria Ta să ne ia sub ocrotirea sa. Aducându-te Dumnezeu în țară, Măria Ta vei isprăvi afacerea noastră cu el [Ioasaf].¹

Astfel cea mai mare parte din protopopi, preoți și credincioși, cu voia „Măriei Sale a Craiului” și prin intervenția lui Șerban-Vodă, a rămas sub păstoria sigură a vlădicului Ioasaf, până când acesta a murit spre sfârșitul anului 1683.

c) *Mitropolitul Sava din Veștem*. — După moartea lui Ioasaf, Apaffi scrie, la 12 Ianuarie 1684, către Gaspar Diósy, că murind episcopul Românilor, a dat voie preoților și protopopilor să aleagă alt vlădică. Sinodul pentru alegere va fi în 24 Ian. vechiu, în mănăstirea din Bălgrad. Apaffi trimite la sinod pe Diósy ca prezident.² În sinodul acesta, sau probabil în cel convocat de popa Ioan Zoba pe 27 Iunie, s'a ales un nou vlădică al Românilor ardeleni, cu numele *Sava* din satul Veștem. Acesta merge la o nouă alegere canonică și sfințire în București, unde era mitropolit consăteanul său Teodosie, care de sigur a stăruit pentru alegerea lui Sava. Dintre 3 candidați — Sava, Grigorie și Averchie — aleg pe Sava, care după ce face obișnuita mărturisire ortodoxă, e sfințit și se întoarce la Bălgrad.³ Șerban Vodă dăruiește noului mitropolit Sava mai multe cărți bisericești, pe cari acesta avea să le dea apoi dife-

¹ *Történelmi Tár*, 1878, p. 706—7.

² *Mon. Com. Trans.*, XIX, p. 104 no. 16 [aici din greșală data e 1687]

³ *Condica sfântă*, I, p. 61—2, no. XIX.

ritelor biserici sătești. Dintre acestea cunoaștem Evanghelia [din 1682] și Apostolul [din Noemvrie 1683] dăruite bisericii din Bălgrad,¹ apoi Evan-

Савѣ Исмаѣлѣ Архиепископу
 Рѣшѣннѣ Фирта митрополтоу
 Лїеадѣ Вѣбѣлѣ Рѣмѣна мѣ
 Тѣмѣ а томѣ а нѣисѣнѣ

Fig. 62. Scrisoarea Mitropolitului Sava din Veștem.

ghelia din Tilișca, dată cu ocaziunea sfințirii bisericii de aici Luni în 16 Octomvrie 1684,² Apostolul și Evanghelia din Daia dăruite tot în acest an.³ Toate aceste cărți s'au dăruit de Șerban Vodă prin vlădica Sava, spre a fi pomenit în numitele biserici românești.

Păstoria lui Sava Veștemeanul a durat abia un an, căci în vara 1685 a și murit.

d) *Mitropolitul Varlaam.* — Domnul Țării-Românești, Șerban Cantacuzino, care purta de grijă Românilor din Ardeal, căută din nou să așeze, ca vlădică în Bălgrad un arhieru, care nu se lasă răpit de valurile periculoase ale calvinismului, ci ține cu

¹ Cipariu, *Acte și fragmente*, p. 261.

² Iorga, *Studii și documente*, XIII, p. 193, no. 670, și *Arhiva din Iași*, IV [1893], p. 108.

³ *Revista Răvașul*, Cluj, 1907, p. 793—4 [Evanghelia din 1682 e în satul Straja, lângă Alba-Iulia].

tărie la legea strămoșască. Indată după ce și-a închis ochii Sava, Șerban Vodă scrie în 1 Septembrie 1685 Craiului așa: „Am înțeles, că și episcopul ardelean, pe care anul trecut l-am sfințit, a murit; de aceea pentruca să nu se trimită de acolo cine știe ce om neînvățat, care să nu fie vrednic de episcopie, am aflat și am ales pe sfinția sa popa Ieremie, care e om vrednic și învățat, cunoscut și de Măria Ta, și am gândit, că-i vrednic să fie episcop, de aceea l-am trimis la Măria Ta, și dacă-ți va conveni, rog cu prietenie, pe Măria Ta să-i dai voie să vină aici să se sfințească“.¹

Voia lui Șerban nu fu îndeplinită, căci s'a ales un ardelean cu numele Vasilie, iar în călugărie și ca mitropolit *Varlaam*. Plecă la București unde, dintre cei 6 candidați — egumenii: Partenie dela Cotroceni, și Paisie dela mănăstirea Radu Vodă, apoi Axentie Sofianul, Gherman al Nisei și Daniil „proin ardelean“ — e ales din nou² și după ceremonialul obișnuit se întoarce acasă; în 23 Decembrie 1685 trece prin Brașov în rădvan cu 6 cai spre Bălgrad.³ Intărirea din partea Craiului a întârziat până în 10 Aprilie 1686, dar nu înzădar, căci ea cuprinde întru toate diploma de confirmare a lui Iosif Budai, cu acelaș teritor de jurisdicțiune și cu aceleași 19 condiții calvine, de care a fost mântuit Ioasaf.⁴

Deși vlădica *Varlaam* era un supus liniștit și ascultător al superintendentului calvin Horti István, totuși el tipărește cărți bisericești [§ 50], se îngrijește de bunăstarea bisericilor, fixează plata preoților săi [§ 52],⁵ conform însemnărilor sale zălogește

¹ *Mon. Com. Trans.*, XVIII, p. 355 b.

² *Condica sfântă*, I p. 63 no. XXI.

³ Iorga, *Socotelile Brașovului*, p. 228.

⁴ *Mon. Com. Trans.*, XVIII [1895], p. 486—95 no. 158.

⁵ Cipariu, *Acte și fragmente*, p. 264 [din 27 Iunie 1688].

6 rături din Oarda, la 26 Iulie 1690, pentru mitropolia din Bălgrad.¹

Sub păstoria lui Varlaam a intrat în biserică noastră instituțiunea calvină a juraților la scaunul protopopesc.

„Zaonicul“ ne spune, că „titorii adevărați și jurați s'au rânduit în vlădicia mitropolitului Sava Brancovici“ după obiceiul din biserică calvină. Cronica bisericii din Șcheiul Brașovului înseamnă: „Și luând pildă dela mănăstirea Bălgradului, rânduirea să fie la această sfântă biserică [din Șcheiu] patru jurați și doi gocimani jurați și zece oameni bătrâni, tocmiți la fire cu frica lui Dumnezeu, iară jurați. Se fie gocimanii de a purta grija bisericii, și preoții cu cei zece de a lua seama gocimanilor și celor zece jurați de cele ce le va fi intrat în mână de ale bisericii“.²

În 31 Iulie 1689 Varlaam recomanda judeului Ioachim din Bistrița pe „popa Gligorie din Mititei [jud. Năsăud], precum l-am fost rânduit să fie giurat lângă protopopul“ și să-i ajute ca acest popă să strângă o dare de porți pusă de Craiu.³

Când Tököly cucerește Ardealul cu ajutorul lui Vodă Brâncoveanu, Varlaam adună provizii dela preoții săi pentru armata noului principe ardelean.⁴

În postul Crăciunului 1689 face vizitațiuni canonice prin județul Someș, participând în 4 Decembrie la un scaun de judecată protopopesc din satul Rogoz, unde decide în chestia proprietății „Cazaniei“

¹ *Foaia pentru minte, inimă și literatură*, Brașov, 1846, no. 34 p. 268; Iorga, *Studii și documente*, IV, p. 67.

² Tempea, *Ist. bes. rom. din Șchei*, p. 17—18.

³ Hurmuzaki, XV, p. 1421 no. 2625. — Popa Gligoraș uneltea „prela tisturile de afară“ pre a domni în contra protopopului Mateiu și a-i lua el locul. *Ibid.*

⁴ *Mon. Hungariae Historica*, XXIII [1868], p. 81—2.

Mitropolitului Varlaam din Moldova și înseamnă cu mâna sa aceste cuvinte pe paginile cărții:

„Noi Vlădica Varlaam având sobor de eparhie în vidicul Lăpușului în Rogoz și fiind câțiva protopopi și preoți și alți oameni de cinste viniră înaintea noastră Vâscu Alec din Lăpușul-românesc și cu sătenii din Rogoz, aducând lucrul acestei cărți ce se cheamă Qucitelnă, socotind toți din toate părțile s'au împăcat așa, cum aceasta carte să rămâe la biserica Rogozului și să fie pomană lui Vâscu Ionașcu și Vâscu Alece și rămășițelor lor și cine

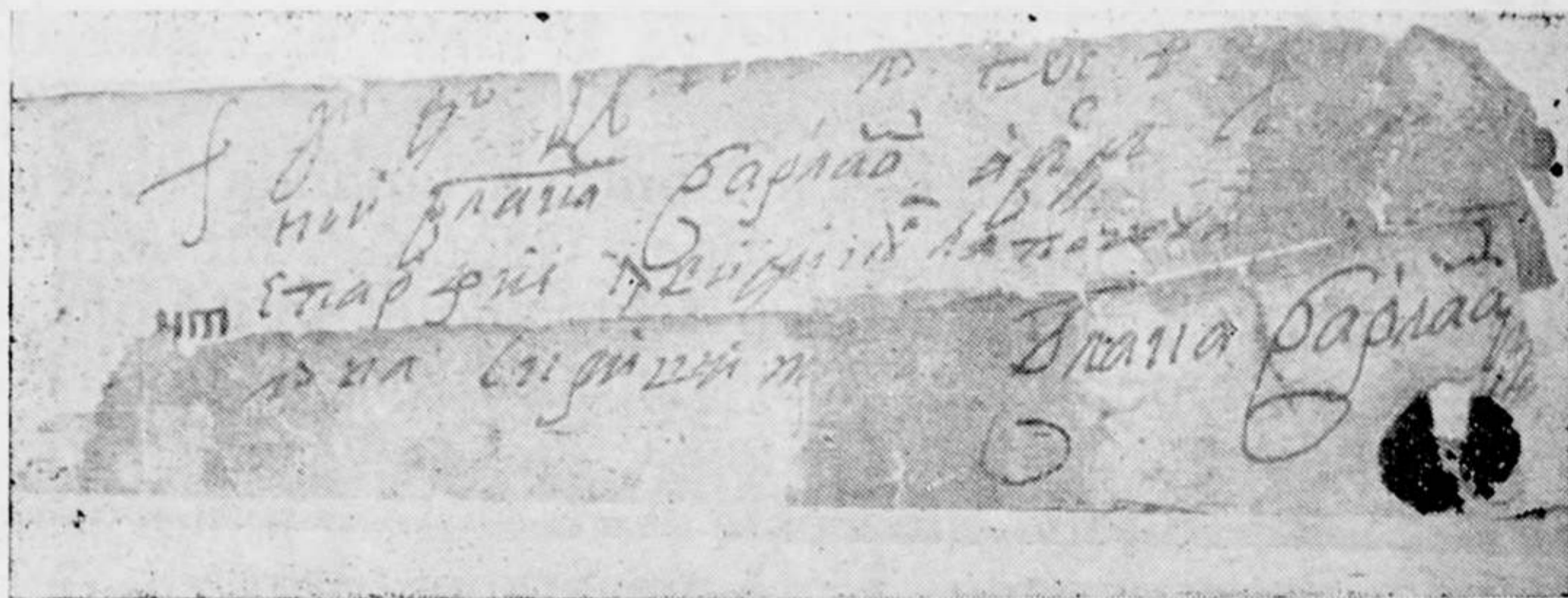

Fig. 63. Scrisoarea și pecetea Mitropolitului Varlaam (4 Dec. 1689).

s'ar ridica mai mult după această împăciuală să caute lucrul acestei cărți să nu poată până nu pune două sute de florinți, o sută vlădicești, o sută șpănești. Pre aceasta s'au legat și au dat mâna înaintea voastră, anul și luna mai sus scriși. Vlădica Varlaam“.¹

Mitropolitul Varlaam, sub care se începuse propaganda unirii cu Roma, moare în anul 1692, urmându-i în scaun un nobil din Teiuș: Teofil.

43. Inceputul propagandei pentru unirea Românilor cu Roma. — Insemnătatea Ardealului sub

¹ Stanca Seb. în *Revista Teologică*, XX, Sibiu, 1930, p. 32—34.

slăbănogul principe Apaffi scade neconținut, până ce în toamna anului 1687, această provincie e cucerită de oștirile austriace, trecând legal în 9—10 Maiu anul următor sub stăpânirea împăratului din Viena Leopold. Ardealul de data asta ajunge o provincie de exploatare statornică a Austriei. Stăpânirea acestui principat însă nu era ușoară, mai ales că puternicii nobili calvini pretindeau, ca toate să rămână în obiceiul cel vechiu. Guvernul din Viena era mai cuminte și mai viclean, ca cel care credea că de fapt conduce Ardealul. Nobilii unguri calvini sunt foarte dârji, dar formează minoritatea populației, căci mulțimea constă din Români harnici, nepretențioși, cari pot fi întrebuințați la multe lucruri folositoare Impărăției. Ungurii sunt calvini, Români ortodocși, deci cu toții „schismatici“ față de legea Impăratului stăpân. A câștiga pe Ungurii calvini la legea Romei e foarte greu, dacă nu cu neputință, dar cu atât mai ușor se pot cuceri Români, cari au fost supuși la exploatări și asupririle nobililor ardeleni. Deci se începe din partea Vienei catolice îndată propaganda pentru primirea credinței romane din partea Românilor. Scopul Austriei era, ca prin Români câștigați la legea Impăratului să sfarme cu totul puterea dominantă a calvinismului intolerant al nobililor unguri.

Incercările de a converti pe Români din Ardeal la unirea în credință cu Roma s'au început nu sub Teofil, ci sub înaintașul său mitropolitul Varlaam, sub ochii căruia turma credincioasă era atacată din două părți, fără ca el să încerce orice apărare, pentru care i-ar fi trebuit fără îndoială însușiri superioare, pe cari el nu le-a avut niciodată, căci ale lui erau foarte modeste.

Pericolul ce amenința biserica românească din Ardeal, — prin pătrunderea stăpânirii austriace, cu tendințe vădite de a câștiga pe „schismatici“, la cre-

dința împăratului prin misionarii fanatici iezuiți, cari cutreerău satele românești, — a fost înțeles îndată de frații din Țara-Românească, cari căutau prin Șerban Vodă o alianță puternică cu Rusia ortodoxă, în contra asaltului curajos al iezuiților.¹ Un arhimandrit, vestitul Isaia din mănăstirea sft. Pavel din Atos, — unchiul marelui vizir Suleman Pașa — negociatorul alianței lui Șerban Vodă cu Rusia, a spus în Moscova, unde era în 13 Septemvrie 1688, cele ce urmează cu privire la pericolul „papistașilor“ pentru biserica ortodoxă:

„Se roagă toți ortodocșii, cu lacrimi în ochi imploară mila dela marele Domn [Țarul], să nu-i lăsați a cădea din nevoia Turcilor în una și mai rea și mai amară, ci să cătați prea milostiv și să-i mântuiți, căci papistașii totdeauna au pismuit biserica ortodoxă. Și dacă au ocupat armata împărătească și venețiană vre-un oraș în Ungaria și în Morea, unde se află biserici ortodoxe, au început pe toate a le sili și întoarce la unie sau a le preface în biserici catolice. Sub jugul Turcilor, cu toate că le e greu să trăiască totuși în credință nu li-se face nici o siluire și prigonire. Și lucrul acela îl știu bine și autentic patriarhii și toți creștinii ortodocși, că papistașii au hotărît să împartă între ei toate mitropoliile și episcopiiile, cari le vor lua dela Turci, spre a le face catolice și a le impune „biscopii“ lor, pe urmă a izgoni și înlătura preoțimea ortodoxă. În fața acestui plan al catolicilor, toți pravoslavnicii petrec în mare supărare“. Toții ortodocșii cer ajutorul țarului „chiar și Turcii, cari trăiesc între ei, se vor supune mai ușor Marilor Domni decât Nemților, căci toți

¹ Vezi amănunte în studiul meu, *Șerban Vodă Cantacuzino și biserica românească din Ardeal*, Văleni, 1915; și Radonici, *Situația internațională a principatului Țării Românești în vremea lui Șerban Cantacuzino [1678—1688]* în *An. Ac. Rom., sect. ist., XXXVI [1914]*.

sunt de naștere din Sârbi, Bulgari și din alte neamuri ortodoxe“.

Isaia „a trecut prin Ardeal, care s'a lepădat de Turci și s'a supus Cesarului. Sunt mulți oameni bine credincioși de legea grecească acolo, cari au început a fi siluiți în credință de papistași. A venit din Viena un episcop latin și a făcut o conscriere a tuturor bisericilor ortodoxe, spunând preoților să se unească toți cu biserica latină; pe aceia cari nu se vor învoi de bună voie, îi vor chinui, iar poporul îl vor sili printr'un decret al Cesarului. În Ardeal e mare supărare din pricina acestei siluirii a creștinilor la unie, căci sub jugul turcesc aveau greutate numai în dări, dar în credință nu le venea silă“.¹

Spusele arhimandritului Isaia ne arată clar, că iezuiții îndată ce-și întăriră stăpânirea în Ardeal, începură vânarea după sufletele Românilor. Isaia la întoarcerea sa din Rusia fu prins la Brașov de Austrieci, cari luându-i scrisorile îl duseră la Viena în captivitate, de unde scăpă prin intervenția Țarului rusesc, pe care-l încunoștiințase călugărul grec de pe muntele Sinai Averchie, — contra-candidatul lui Sava Veștemeanul la mitropolie — cu care a vorbit Isaia în Sibiu în drumul spre Viena. Isaia în prisoarea din Viena e cercetat adeseori de un preot catolic, care l-a convertit la legea lui. Din Rusia, unde mai făcu un drum, — aici însă a fost rău primit, căci tradase toate planurile — se întoarse în Ungaria, aici ajunge paroh în Careiu, apoi în 1692 în Dobrițin. Trece la unire, și se obigă față de Iosif de Camelli, episcop unit, să aducă pe Români „din ținutul Orăzii și comitatul Bihorului, până la Dealumare“ la unire. În Ianuarie 1694 e vicar peste Ro-

¹ Cantemir, *Istoria imperiului otoman*, București, 1876, p. 506—7 n. 73. Dragomir, *Relațiile bis. rom. cu Rusia*, p. 1122—24.

mânii din aceste părți. Trece la mănăstirea Bicsad¹ unde e și omorât, în 15 Maiu 1701, de niște hoți, acest grec, care din apărător s'a făcut dușmanul legii ortodoxe.²

Decretul de „silă“ adecă de ademenire și promisiuni zadarnice n'a întârziat mult. În 23 August 1692 împăratul Leopold aduce la cunoștința preoților români dorința părintească a Măriei Sale prin un decret, că sunt scutiți de orice robotă iobăgiască față de domnii de pământ, dacă trec la biserica Romei de care se ține și împăratul, stăpânul cel nou al Ardealului, având aceleași drepturi ca și preoții latini.³

Dupăce se făcuseră începuturile de propagandă, și s'au convins împăratul și iezuiții, că împrejurările și terenul sunt priincioase pentru răspândirea legii apusene între Români, fie chiar și cu sila, rămânea numai ca oficios să se trateze și cu „șefii“ bisericii „schismatice“, cari se și iviră.

44. *Mitropoliții: Teofil și Atanasie.* — Abia și-a închis ochii vlădica Varlaam, se și găsi cine să-i ia locul arhieresc cu aceleași condiții umilitoare, gata să servească cu dibăcie la doi domni, fie calvini fie iezuiți.

a) *Mitropolitul Teofil.* — Noul păstor al Românilor ardeleni Teofil — din botez Toma — era feciorul popii Simion Szeremi, din Teiuș,⁴ dela care ni s'a păstrat o scrisoare românească din [15 Oct.] 1648, fiind încă atunci preotul acestui sat⁵ cu o bi-

¹ Pe o carte dela mănăstirea Bicsad popa Ilieș, la 1684, subscie și probează o pecete cu funingine, cf. revista *Țara de sus*, I, Satu mare, 1921, p. 117.

² Iorga, *Studii și documente.*, XII, p. XLIX—L.

³ Nilles, *Symbolae etc.*, p. 162.

⁴ Cipariu, *Acte și fragmente*, p. 265—6. — În socotelile papale de dijmă din 1333 Teiușul e numit *Spinis* cf. revista *Századok*, XX, Budapesta, 1886, p. 309.

⁵ Cipariu, *o. c.*, p. 266.

serică zidită, pe la 1600, de sulgearul Mihail Raț, probabil rudă Domniței Stana fiica lui Mircea Ciobanul, Domnul Țării-Românești.¹ Intre Români din Teiuș erau unii veniți de groaza Turcilor, chiar dela Boroș-Inău, ca Ioan Popa, Toma și Marcu Faur, Tripon și Gheorghe Cocioabă, Gheorghe Curechiu și Ignatie Vankully, pe cari dieta ardeleană îi acuză, că nu sar în ajutor, când cineva strigă „tolvaj“ [tulaj]. Principele Apaffi, la 30 Iunie 1665, dă unele privilegii acestor familii.²

Teofil, urmând tradiția înaintașilor, merge în Țara-Românească la București, unde ales din nou — având contra-candidat pe egumenul Atanasie dela Tismana — și sfințit, după obicinuita mărturisire ortodoxă, în 18 Septembrie 1692.³ Intors, guvernatorul Ardealului de atunci, Gheorghe Banfi, în 18 Decembrie îl întărește pe lângă cele 19 condiții ale predecesorului său și cu dreptul de jurisdicțiune asupra acelorași ținuturi românești.⁴ Indată în anul următor își începe vizitațiunile prin eparhie. În 8 Ianuarie e în satul „Sântu“ din comitatul Cojocna, de unde comunică birăului din Bistrița, Ioachim Wallendorf,⁵ un ordin privitor la felul de plată al dăjdii popilor românești, cari se jeluiseră încă în 1682, că nu-și capătă dela credincioși dijma fixată. În 10 Iulie scrie protopopului Miron din Telciu, că afurisește pe sătenii din „Tatrău“ [=Tăurea?], cari n'au vrut să iea parte la un sinod de preoți și săteni.⁶ În 1694—5 îl vedem în legături cu orașul

¹ Iorga, *Studii și documente*, XIII p. 192 no. 663.

² Bunea, *Vechile episcopii*, p. 116.

³ *Condica sfântă*, I, p. 265—6.

⁴ Nilles, *Symbolae etc.*, p. 153; Vlădica Teofil sfințește de preot, în Oct. 1692, pe dascălul Flore din Șcheiul Brașovului. cf. Tempea, *Istoria beserecei din Șchei*, p. 21.

⁵ Hurmuzaki, XV. p. 1453 no. 2705.

⁶ *Ibid.*, p. 1455 no. 2710 [aici se dă în faximil iscălitura lui Teofil].

Bistrița și Sibiu;¹ a făcut un stihar mohorât cu flori și a zălogit un rât de fân în satul Găureni de lângă târgul Ighiu.²

S'au adus înainte niște acte latine, spre a dovedi, că unirea unei părți a Românilor ardeleni s'a început încă sub mitropolitul Teofil prin un sinod ținut în Februarie 1697 în Alba-Iulia.³

Vlădica prezintă o icoană sumbră a suferințelor bisericii românești îndurate din partea calvinilor recalcitranți. Astfel spune, „cum s'au silit ereticii prin cărțile lor să infecteze religiunea bisericii românești, iar prin cele tipărite în limba românească voiau să tragă pe nesimțite pe Români pe partea lor; apoi au ordonat și au impus clerului român, să publice în biserică și să învețe poporul, că icoanele sunt numai niște ornamente ale bisericilor și ale caselor⁴; oamenii nu sunt dator să observa posturile Miercurea și Vinerea și cele de peste an, ba au ordonat Românilor să mănânce carne Miercurea și Vinerea; au orânduit vizitatori eretici, cari să intre

¹ *Ibid.*, p. 1457 no. 2715; și Iorga, *Socotelile Sibiului* în *An. Acad. Rom.*, secț. ist., XXI [1899], p. 287.

² Iorga. *Studii și documente*, IV, p. 67.

³ Desbaterile și cuvântarea lui Teofil în românește și latinește sunt publicate în *Magazinul istoric*, III, p. 267—275; și Nilles, *Symbolae etc.*, p. 164—174; iscăliturile suspecte ale Mitropolitului Teofil și celor 12 protopopi din 10 Iunie 1697; Ion din Vizagna, Costin din Țagul mare, Gabor din Sovaroș, Gavril din Bistra, Ionașc din Orăștie, Costan din Șieuți, Todor din Poșaga, Iancu din Geomal, Simion din Săcal, David din Uifalău, Macaveiu din Minice și Si[m]ion din Silvaș, se reproduc în facsimil, p. 173—174; hotărârile sinodului din Febr. sunt prezentate de Teofil, în 21 Martie 1697, Mitropolitului primat latin Kolonci, prin preotul latin din Alba-Iulia, Paul Baranyi. *Ibid.*, p. 169—70.

⁴ Superintendentul calvin Geleji scria între altele lui Rákoczy în Sept. 1640: „Eu în afară de cinstirea sfinților și icoanelor și purcederea Duhului sfânt abia văd alte deosebiri între religia noastră și cea adevărată grecească; diferență e mai multă la ceremonii și regulamente externe, pe care nu le putem împiedeca altfel, decât câștigând biserica lor. cf. *Uj magyar muzeum*, I, p. 214—15.

în casele tuturor Românilor și să viziteze, dacă ei gătesc bucate cu carne în zilele oprite de biserică. Din cauza aceasta Români ferbeau macru, de post, într'un vas care-l ascundeau când intrau vizitatorii, și în altul carne, pe care-l arăta lor. Calvinii prin diferite mijloace sileau pe Români să îmbrățișeze unirea cu dogmele lor, dădeau mari prerogative preoților și altor români, cari îmbrățișau învățăturile lor; pe predicatorii și superintendenții calvinii îi pun mai mari peste Mitropolitul și clerul român, nici un ordin sau dispozițiune a acestor din urmă n'avea valoare fără aprobarea celor dintâi. Chi-nuiau pe Români tari în credință și îndeosebi fețele bisericesti, pe care le și băteau, cum au făcut cu Sava Brancovici. Se povestește cum Sava fiind la masa lui Apaffi din Blaj, i se prezintă în batjocură un cățel spre botezare. Mica javră refuză mâncarea de post oferită de vlădică, în schimb se apucă cu lăcomie de carnea din blidul lui Apaffi, la ceeace Sava zice: „...Să-l boteze așadară aceia cu cari împreună mănâncă tot aceleași bucate, că se numără cu dreptul între ai lor“. Principele luând mânie și din aceasta întâmplare, dă ordin să-l bată cu toiege pe Mitropolit până și-a dat sufletul. Pe preoții români calvinii i-au încărcat cu felurite sarcini, slujbe, zile de clacă, tribute, bani și alte greutateți, ca pe niște țerani iobagi“.

Acum sub Impăratul Leopold a încetat persecuțiunea bisericii române în cea mai mare parte și nu se mai cere spre pacea dorită, decât unirea oferită cu legea împăratului, un adevărat părinte binefăcător și desrobitor de greutateți.

A doua zi Mitropolitul și clerul „în ședință s'au consultat despre rit, ca nu cumva să se schimbe ritul sau disciplina și să se constituiască al bisericii latine, apoi calendarul cel vechiu să nu se substituiască cu cel nou, ci până ceilalți neuniți de ritul

grecesc în țările casei austriace, vor rămâne în uzul calendarului celui vechiu să rămână și uniții. Afară de aceasta, uniții să poată avea în toate locurile bisericilor de ritul lor, și ca nu cumva, unde sunt puțini Români uniți și n'au preoți, să fie siliți a primi misterile dela preoți latini, ci să poată chema pe preotul de ritul lor; în judecăți, să nu purceadă după dreptul canonic al latinilor, ci după canoanele și disciplina bisericești grecești; la mai mult decât cele 4 puncte [1. Recunoașterea Papei de cap văzut al întregii biserici creștine din lume. 2. Pânea azimă este materie destulă pentru misterul euharistiei. 3. Purgatoriul loc între raiu și iad pentru curățenia sufletelor. 4. Spiritul sfânt purcede nu numai dela Tatăl, ci și dela Fiul], să nu fie constrânsă biserica românească sub nici un pretext; să dea tot felul de drepturi și libertăți bisericilor și persoanelor bisericești de ritul grecesc, ca și celor de rit latin; Români să nu fie socotiți numai tolerați, ci fii ai patriei; Români laici uniți să fie primiți și înaintați în toate dregătoriile, ca și oamenii celorlalte națiuni și religiuni primite în patrie, iar fii lor să fie primiți în școlile latine și la fundațiunile școlastice fără distincție; și să se dea subsistența cuvenită Mitropolitului bisericii române.

Primesc Unirea cu Roma pe lângă asigurarea condițiilor de mai sus.

Spusele Mitropolitului Teofil despre persecuțiile deslănțuite asupra bisericii românești din partea calvinilor sunt adevărate, ca și condițiile puse pentru trecerea la legea Romei și pe care le întâlnim și la înfăptuirea unirii sub Atanasie.

Desigur cuvântarea, care aruncă cu atâta îndrăzneală în obrazul calviniștilor toate fărădelegile săvârșite mai bine de un secol față de biserică și preoții români, n'a fost rostită într'un sinod general cu publicitate, căci bietul Teofil, era un vlădică fricos,

turtit de calvinismul, încă destul de tare, cum ne dovedește și cele două cazuri caracteristice de mai jos:

1. Românii din Deva, așezați proaspăt în acest oraș, își câștigă pe la 1645 un loc pentru biserica lor pe lângă următoarele condiții: *a)* Să lucreze egal cu reformații pentru biserica și parohia calvină. *b)* Să plătească predicatorului, dascălului, clopotarului și celui care trage ceasul calvinilor, ca și calvinii. *c)* Să nu umble cu crucea la morți sau alt undeva. *d)* Să nu țină toacă. *e)* Să nu tragă nici odată clopotul înaintea calvinilor. *f)* Cu orașul să trăiască în bunăînțelegere.

Românii peste câțiva ani își clădesc biserica, care pe la 1650 arde.

S'au dat decenii lupte între Românii și Ungurii din Deva, pentru a șterge sau a modifica măcar aceste condiții, atât de grele și jignitoare pentru ortodocși. A intervenit până și Mitropolitul Teofil, care cu autoritatea sa redusă, la consfătuirea din Bobâlna, în 2 Februarie 1694, abia a putut să schimbe o singură condiție de sub *e)*, dându-li-se voie de aici înainte Românilor să-și tragă clopotul, când vor înaintea Ungurilor.¹

2. Mitropolitul Teofil pe popa Ioan din Hunedoara nu l-a putut numi administrator protopopesc în locul răposatului său frate protopop Niculae din Hunedoara, fără ca actul de numire, din 9 Aprilie 1697, să nu fie scris și în ungurește și iscălit de Ștefan Veszprémi „episcopul reformat ungar și român al Ardealului.”²

¹ *A hunyadmegyei tört. és régészeti társulat évkönyve*, II, Arad, 1884, p. 49—50.

² Cipariu, *Acte și fragmente*, p. 254—55; Ioan se spune, că era protopop în Hunedoara încă din 18 Iunie 1687, când se judecă cu fratele său popa Mihai din Răcășdia pentru moștenire în fața mai multor nemeși între care e numit și un alt protopop în Hunedoara State alias Gheorghe Csoka;

Actele, așa cum ni s'au păstrat și cum ni se prezintă desbaterile și lucrările de unire din sinodul general din Febr.—Iunie 1697, în centrul calvinilor sunt o falsificare a călugărilor iezuiți.

Nu suferă însă nici o îndoială adevărul, că Teofil a avut relații cu iezuiții și a tratat cu ei unirea Românilor cu Roma prin preotul latin Paul Baranyai din Bălgrad, cu care adeseori s'a întâlnit vlădica român în consfătuiri secrete.¹

Motivele cari ispiteau spre unire pe slăbănogul Teofil nu erau în nici un caz de ordin superior, de convingere și luminat de „Spiritul sfânt“, pentru mântuirea poporului român. De așa ceva nu poate fi vorba.

Indemnul venia nu numai din dorința de traiu mai bun, mai potrivit cu demnitatea unui Mitropolit și al sftenicilor săi protopopi, lacomi și ei după bunurile acestei vieți trecătoare, ci și din o cauză personală. Un „iubitor de cercetări istorice“ și un cronicar ungur spun, că Teofil a făcut pasul spre unire, fiindcă era să-l scoată din scaunul mitropolitan, pentru beție și călcarea postului, și pentru că un altul ar fi oferit bani pentru ocuparea scaunului vlădicesc al lui Teofil.²

Acest vlădică n'a întreprins o mare acțiune publică, prin o adunare sau sinod general, pentru părăsirea legii strămoșești, dar se poate, dacă ar fi trăit mai mult, să fi fost el înfăptuitorul Unirii și nu urmașul său. Asaltat zilnic de promisiunile și sfa-

procesul continua și în 19 Martie 1698 între cei doi frați. *A hunyadmegyei történelmi és régészeti társ. évkönyve*, IX, Deva, 1898, p. 121—2; despre casa parohială zidită lângă biserică de protopopul Nicolae din sec. al XVII-lea. *Ibid.*, p. 122—3 [din 4 Ian. 1711].

¹ In 20—30 Martie 1697 Teofil e în Brașov, dar e rău primit pentru simpatia sa față de legea Romei. cf. *Quellen zur Geschichte Kronstadt*, VI, p. 241.

² Iorga, *Sate și preoți din Ardeal*, p. 174 n. 1.

turile din ce în ce mai poruncitoare ale iezuiților. Teofil n'a pregetat să familiarizeze cu ideea unirii pe intimitii săi protopopi și preoți în consfăturile reduse și tainice avute cu ei.

Teofil, fiind bolnav și simțind că sfârșitul i se apropie își face testamentul în 12 Iulie 1697 „eu Teofil arhiepiscop și Mitropolit țării Ardealului și Mitropolit din Belgrad dau testamentul meu să fie de mare credință ce-am grăit la sfârșitul vieții mele de pre această lume, cum eu după moartea mea, ce am agonisit mai de înaintea Vlădiciei și în Vlădicie cu sărăcia mea: haine, cai, cară [hinteu cu 6 cai, un car nou, nu de tot], bani [400 zloți], her și alte unelte, precum sînt scrise la istrom [lista] și cărți Triod, Penticostar, Octai, Pravila din Moldova românească de judecata, Cliuce românesc, toate acestea cu limbă de moarte le las sf. bese-reci Mitropolii din Belgrad“, apoi o scoartă, un Engolpion, rîtul-livada dela Găureni de lângă Ompoi zălogit cu 360 fl., carte despre moșiile cumpărate dela Beca și Oarda, etc. Afurisește pe cei cari vor strica acest testament din urmă. În cursul anului moare vlădica Teofil, lăsând poporul român ardelean, adânc zguduit în ființa sa morală, la cea mai importantă cotitură din dezvoltarea sa istorică.¹

b) Mitropolitul Atanasie. — În împrejurările acestea grele, când împăratul și iezuiții se foloseau de cele mai rafinate mijloace, ca Românii să treacă la credința Romei, se ivi omul curajos, care primi și iscăli în public unirea cu Roma. Atanasie — din botez Anghel — e fiul popii Ioan din Bobâlna, nepot popii Luca; ca nemeș învățase puțină carte la școala calvină din Bălgrad.² Având părintele Ioan ceva bani, reuși să câștige câțiva nobili cu greutate,

¹ *Revista istorică*, II, Văleni, 1916, p. 83—4.

² Cipariu, *Acte și fragmente*, p. 267 [după N. Bethlen].

pentruca să ajute pe fiul său Anghel în scaunul arhieresc din Bălgrad.

În Țara Românească încă erau informați de ceea ce se petrece în Ardeal cu biserica românească și despre uneltirile iezuiților, așa că atunci când Anghel trecu munții pentru alegere — contracandidați are pe ieromonahii: Mitrofan și Dionisie — și sfințire, aici zăbovi, se zice, vre-o șapte luni de zile¹ până ce fu sfințit în 22 Ianuarie 1698.² Știindu-se, că în Ardeal e foarte mare ispita, și noul vlădică un om mai ușurel, care nu-și face

... ДѢПЪ А ЧѢСТА, РЪКЪ МѠ МЪРЪТѢРНСКЪ
 ШИ ДЕ КЪТЕ ТОМЪЛЕ ЧЕ АРЕ СКАДНО АЧЕГА А ОУ-
 РЪ ВЛАХИИ СЪ ЛЕ ПЪЗЪСКЪ НЕСКНЪА А ГРЪ ГОАГЪ
 ЕПА ХІА МЪ.

Αθανασίε πύμνα ἰδὲ τῆς ἐκείνου ἰερῆς
 ἐκείνου ἐπιπέσει ἐφ' ἡμῶν πόνων
 Ἰππὶ ἀβίπα ἰνὸν.

Fig. 64. Scrisoarea Mitropolitului Atanasie.

păcat din orice, atât mitropolitul Teodosie — căruia Atanasie îi dăduse „ca mulțămită“ 80 de Lei — cât și patriarhul Ierusalimului Dosofteiu, care era de față, dau lui Atanasie o instrucție foarte amănunțită, în tot ce privește pe un arhieriu ortodox în datoriile sale de arhipăstor.

¹ Tempea, *Ist. bes. din Șcheiu*, p. 27.

² *Condica sfântă*, I, p. 77—8 no. XXVIII.

Instrucțiunea dată „episcopului“ Atanasie¹ dela „sfânta episcopie a Ardealului“ — cum i se zice în actul de sfințire — e de o importanță deosebită, fiindcă în ea se atrage atențiunea, mai ales, asupra acelor puncte din învățăturile bisericii noastre, în cari eram loviți și atacați de dușmanii vechi calvini și de cei noi, cari se țineau de credința Romei, și de aceia merită să fie cunoscută în amănunte, pentru a putea aprecia deplin personalitatea lui Atanasie, cel unit oficios cu Roma papală.

Atanasie va păzi ca niște „table scrise de Dumnezeu tocmelele sf. Scripturi vechi și noi, canoanele și hotărârile sfintelor soboară și ale sf. părinți“ supuindu-se „la puteri și la stăpânire“ numai în „lucrurile cele politicești“. Va păstra cele șapte taine, botezând în casă cu „apă curată“, la caz de nevoie și de un mirean, la biserică numai de preot cu unt de lemn în apă, întrebuintându-se îndată mirul și cuminecătura, — înștiințare în contra calvinilor cu botezul simplu. Împărtășirea va face-o cu pâine de grâu curat și dospită — nu ca la „catolici“ cu azimă — și vin cu apă amestecat“, cari prin binecuvântarea preotului se prefac în trupul și sângele lui Hristos, cu cari va împărtăși atât preoții cât și mirenii, — înștiințare împotriva „catolicilor“ la cari numai preoții au drept nu și mirenii. „La taina preoției“ va primi numai pe cei neînsurați, sau pe căsătoriți odată, dar nu cu „văduvă sau lăsată de bărbat sau prostituată“; prin a doua căsătorie se pierde darul preoțesc. La nuntă va păzi „spițele după orânduitele canoane“, se îngăduie vestirea publică cu trei zile înainte după obiceiul „ce au păzit la taina aceasta biserică Transilvaniei până acum“. Duhovnici să aleagă numai „cuvioși de

⁶ *Ibid.*, I, p. 80—87; și Cipariu, *Acte și fragmente*, p. 240—51.

preoție“ ; spovedania și împărtășirea să se facă de 4 ori pe an, în cele 4 posturi, sau cel puțin odată în postul Paștilor; maslul să se facă cu șapte preoți sau cel puțin cu doi. Inmormântările — împotriva învățăturilor calvine — să se facă cu „cântările, slujbele, cazaniile, alte ce sunt tocmită și orânduite de sobornicească biserică și asemenea să se facă pomenile și liturghiile și milele“.

Icoanele din toate bisericile, vor fi „nu numai spre podoabă, ci spre cinste“ conform hotărîrii sinodului ecumenic VII-lea; sărutarea acestora să se facă „cu cinste“, și nu cu „adevărată închinăciune“, care se cuvine numai lui Dumnezeu, — se lovea prin asta în obiceiul păgân al țăranilor și în eresul calvin — „tămăierile și luminele spre cinstea acestora să se facă“. Sfinții apostoli, proroci și mucenici sunt „mijlocii și solitorii“ către Dumnezeu. „Credința pravoslavnică trebuie să păzească neclintit“, dar pentru mântuire mai trebuie și fapte bune. „Ca să nu lungim vorba poruncim arhieriei Tale să păzești dogmele, tainele și năravurile bisericii răsăritului neclintit“ după „mărturisirea ortodoxă“ a mitropolitului Petru Movilă tipărită în românește în 1691; astfel pentru o înțelegere mai deplină „de vreme ce limba românească iaste puțină și îngustă“ trebuie să ceară „deslegare și tâlcuire dela temeiu, adecă dela elinească“ [dela originalul grecesc].

Preoții să fie „oameni de cinste“, — vlădica să nu ia bani sau mită la hirotonirea preoților — și să propovăduiască cuvântul lui Dumnezeu „atât la biserici cât la pogribanii.. la Sârbi și la Ruși în limba slovenească, iar la Rumâni pre limba românească“, dar „slujba besearicii adecă Ohtaiul, Mineaele și alalte cărți ce să cântă duminecile și sărbătorile și slujbă de toate zilele“ să se facă negreșit slavonește sau elinește, iară nu rumânește sau într'al chip“. Evanghelia să se cetească slavo-

nește sau românește, după cea tipărită de Constantin Vodă Brâncoveanu în 1697.

Fiindcă sunt „creștini mincinoși“, cari caută „vrajbe și îndoiri, când la dogme, și când la năravuri“, să strângă pe an de două ori sau măcar odată sobor „de aleși și înțelepți și cinstiți preoți“, și aici „să răsipești măhnirile și zăticnirile, și să tai îndoirile, și așa să aduci pacea bisericii“. La caz de „îndoire“ să scrie curat la vlădica din București, ca „P. S. mitropolitul Ungrovlachiei și cu soborul său, și cu cei ce se vor afla aici s. arhieriei și dascăli, și înțelepți“ să cerceteze și deslege îndoirile după sf. pravilă, dându-i răspuns, iar de nu se va face deslegare nici la „oblăduitorul eparhiei Tale exarh mitropolitul Ungrovalachiei“, atunci să facă apel la patriarhul din Țarigrad [Constantinopol].

Atanasie „episcopul țării Ardealului“ subscrie această instrucțiune, care cuprinde dogma întreagă și curată a bisericii ortodoxe, și cu daruri bogate se întoarce în Ardeal, unde își ocupă scaunul arhieresc în împrejurări deosebit de grele. Ademenirile și promisiunile împărătești continuau și om trebuia să fie care să poată rezista acestor ispite dirigate de o diplomație abilă vieneză și romană, care a distrus unitatea și solidaritatea Românilor ardeleni, micșorându-le forțele de luptă și rezistență contra dușmanilor exploatare în toate formele, introducând vrajba și ura între fiii aceluiași popor cu urmări atât de funeste pentru viața lor națională.

Vlădica Atanasie, om cu însușiri foarte mediocre de altcum, după sfințirea „shismatică“ dela București de care se spală în apele iezuiților, se sfințește a doua oară, în Viena la 25 Martie 1701, de episcop unit al Românilor ardeleni.¹

¹ Despre Atanasie și Unirea cu Roma pe larg în volumul II, cap. I.

CAPITOLUL XII.

RELAȚIILE BISERICII ROMÂNEȘTI DIN ARDEAL CU ȚĂRILE-ROMÂNE ÎN VEACUL AL XVII-LEA.

45. *Relațiile cu Moldova.* — În veacul al XVII-lea relațiile bisericești cu Moldova au fost tot așa de intime și zilnice, ca și în veacul trecut. Ajutorul Domnesc s'a revărsat cu aceeaș dărnicie ca și mai înainte. Mitropoliții și călugării străbat Ardealul, ca și cei de aici Moldova; era o ajutorare frățească în adevăratul înțeles al cuvântului și de o parte și de alta a Carpaților.

Vlădica Serghie, venit din mănăstirea Tismana a Țării-Românești, sta cu reședința la Muncaciu. Episcopii din Maramureș păstrau și mai departe relații cu Moldova, cum se vede și din scrisoarea căpitanului cetății Hust: Valentin Drugeth de Homonna, în 9 Martie 1607, dată în urma rugării comitatului Maramureș și a lui Simion Vodă Movilă din Moldova: „...Mănăstirea aceea Peri din Maramureș și înainte de aceasta, pe vremea principilor de fericită amintire, a fost lăcașul episcopilor români și s'a anexat cetății Hustului pe vremea schimbărilor deacum; cu considerare deci, atât la M. Sa voevodul Simion al Moldovei, iubitul nostru vecin și prietin, cât la comitatul Maramureșului, conform dorinței lor, mănăstirea am restituit-o așa, ca să fie a episcopului și acesta să asculte de cetatea Hustului, apoi cu puterea și vrerea noastră dela dânsul să treacă la episcopii următori, dimpreună cu pământurile arătoare, cu livezile, pădurile și apele de pescuit. Mă-

năstirea și episcopul trebuie să trăiască în bună înțelegere cu căpitanul de Hust.¹

Nepotul lui Simion, care ajunsese Domn al Moldovei în locul unchiului mort: Constantin Movilă, încă purta grijă sufletească Românilor din aceste părți de graniță, căci iată ce scrie el din Iași, în 30 August 1608, principelui ardelean Gavril Báthory: „La rugarea creștinilor de legea noastră grecească din Maramureș de a le trimite acolo un episcop din țara noastră, pentrucă înainte în timpul principilor de pioasă memorie de aici se duceau episcopi, am trimis în Maramureș, conform cererile lor, un om cu vieață cuvioasă, să fie creștinilor de acolo dregătorul, conducătorul și învățătorul lor. Rugăm pe Măria Ta stăpânul locului, vecinul și prietinel nostru să dea scrisorile de aprobare pentru acel episcop, ca să nu fie neliniștit, ci stabil, și să i se dea cinstea cuvenită din partea tuturor; venitul acelei episcopii el să-l administreze, fără amestecul altora, să observe obiceiurile și regulile de mai înainte și se va ruga pentru Măria Ta“.²

Numele noului vlădică trimis din Moldova e Silomon și pentru sprijinul ce i s'a dat acestuia, Constantin Vodă mulțumește, în 24 Iunie 1609, căpitanului cetății din Muncaciuc Francisc Magocsi.³

Episcopii din Maramureș și dela Vad se sfințeau de obicei de mitropolitul Moldovei, de care și atârnavau ierarhicește, ca cei din Bălgrad de mitropolitul Țării-Românești. Pagubă, că nu ni s'a păstrat condica mai veche a mitropoliei Moldovei, precum s'a păstrat, pentru un timp oarecare, cea munteană, pentru a cunoaște care dintre episcopii

¹ Cziplé, o. c. p. 238—9 no. 7.

² Veszely K., *Erdélyi egyháztörténelmi adatok*, I, Cluj, 1860, p. 377—8 c. și *Columna lui Traian*, 1874, p. 132; Hodinka, *A munkácsi püspökség okmánytára*, I, p. 50—51 no. 43.

³ *Történelmi Tár*, 1895, p. 412—3.

ținuturilor numite s'au sfințit de fapt de șeful bisericii moldovene din Suceava sau Iași.

Episcopul Augustin dela Vad, renunțând la oficiul său pe la 1616, trece în Moldova. Urmașul acestuia Spiridon „episcopul român din Maramureș” în primăvara anului 1619 merge în Moldova, dar înainte de a trece munții, lasă spre grijă la un om, Drăgan, din Bărgăul de sus un paloș și o ținură vrednică 1 floren, și bani gata 48 floreni, iar la popa Tămaș din Năsăud o carte care ușor ar fi plătit 32 floreni și alte unelte în preț de 25 floreni. Intorcându-se vlădica din Moldova, unde de altcum împrejurările erau nesigure, își cere dela cei doi credincioși banii și lucrurile, din cari însă nu capătă decât 14 floreni. De aceea intervine la principele Gavril Bethlen, care, în 7 Maiu 1619, scrie judeului din Bistrița, să scoată banii și lucrurile vlădicului dela Drăgan și popa Tămaș, ca Spiridon să nu-l mai cerceteze pentru acest lucru.¹

Mitropolitul Dosofteiu din Bălgrad venise din Moldova, unde „am fost — zice într'o notă scrisă, în 21 Aprilie 1622, pe o evanghelie slavonă — în Roman și Huși, și mai mare peste toate mănăstirile țării Moldovei”, și cu ajutorul lui Ștefan Vodă Tomșa a ajuns în scaunul arhieresc din Bălgrad.² Dosofteiu trimite din Bălgrad, la 1 Ianuarie 1625, prin Bistrița pe un popă în Moldova la Radu Vodă Mihnea, și la vestitul mitropolit Anastasie Crimca, care duce fier în greutate de trei cai și o scrisoare a lui Bethlen către Radu Vodă.³ Altă dată trimite pe un popă, care adunând în vidicul Bistriței restanța „dela vlădica Eftimie încoace” a „osfeșteniilor” și gloabelor, cu o parte din bani să

¹ Hurmuzaki, XV, p. 878 no. 1744.

² Moldovan, *Arhivu*, Blaj, p. 780—81.

³ Hurmuzaki, XV, p. 946, no. 1824.

meargă în Moldova „de va fi vreme de-a merge de nu va fi vr'o schimbare în Domni la Moldova”.¹

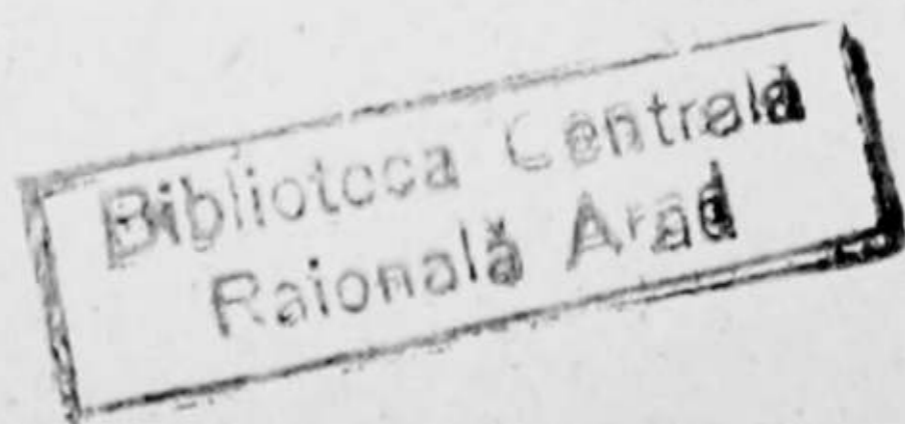
Lămuriri mai amănunțite despre rostul lui Dosofteiu în Moldova ne dă o scrisoare de a lui, datată Brașov în 10 Noemvrie 1627, către Nil, egumenul mănăstirii Bistricani, unde a fost călugăr și a învățat carte:² „Pentruce mi-ați fost scris... cu Ioan... să știți, că scriu și mărturisesc, că acelea zapise Ștefan Vodă [Tomșa] mi le-au dat în mâna mea și le-am strâns într'un sepecior cu alte multe”; le-a dat apoi lui Ștefan din Sinești, care le-a îngropat în pământ când venise Alexandru Vodă Movilă cu Korecki și cu Cazacii din Polonia [Noemvrie 1712] „deci când m'am înturnat în țară și mi le-au adus înainte” toate au fost stricate „de n'am avut ce prinde în mână”. Hrisoavele amintite au fost cu danie dela Petru Rareș și Ieremie Movilă pentru mănăstirea Bisericieni. Deci Dosofteiu era omul de încredere al lui Ștefan Tomșa, fugind în Ardeal, iar s'a „înturnat în țară”, ajungând pe urmă prin sprijinul protectorului său vlădică în capitala Ardealului. Se poate, că dupăce Dosofteiu a părăsit scaunul său din Bălgrad [1627], să se fi retras la vre-o mănăstire în Moldova sau va fi ajuns episcop în Maramureș [§ 36].

În preajma orașului săsesc Bistrița, în satul „Budișor” [azi Buduș], se așezase un pribeag episcop cu numele Venedict, cu gândul poate la scaunul vlădicesc din Vad. De aci trimite pe diacul său român Teodor, în 4 Maiu 1631, în Moldova la mănăstirea Sucevița pentru oarecare trebi sufletești, ducând și un cal mănăstirii.³ Diacul Teodor sau Toader ni-e cunoscut și din alte acte.

¹ *Ibid.*, p. 967, no. 1851.

² *Arhiva istorică a României*, I, București, 1865, p. 92—3, no. 122.

³ Hurmuzaki, XV, p. 982, no. 1871.

Toader era din satul Feldru [com. Bistrița Năsăud], învățase carte multă într'una din mănăstirile moldovene, devenind un om cu renume în vremea sa, și foarte prețuit de boierii Moldovei pe ai căror copii îi învăța carte.

În Iunie 1635, Pătrașco-Ciogolea, vel-logofătul lui Vasile Vodă Lupu din Moldova, scrie birăului Șimon din Bistrița rândurile astea explicite: „Să ne trimiteți pe acest diac, anume Toader diac din Felder, pentru că ne-au fost și mai de înaintea vreme om al nostru, acum îl poftim dela Măriile Voastre

Fig. 65. Vasile Vodă Lupu.

să ni-l dați; noi încă vom sluji M. Voastre, întru ce va fi pofta la noi, că avem cuconi să ni-l învețe».¹

De aici vedem, că Toader mai fusese în casa boierului Ciogolea, când învățase carte pe fiii acestuia, ajunși oameni cu rosturi în țară: pe Constantin, Petrașco, Ionașco, Miron și Teofana. Acum a douăoară venise, ca un dascăl vrednic ce era, să învețe și pe nepoții bătrânului. Ani de zile a stat

Toader dascălul la curtea fruntașului boier Ciogolea, căci își făcea datoria, luminând sufletele și mințile micilor copilași, cari au avut un rol important în afacerile publice ale Moldovei. E interesant să știm, că ce-i învăța dascălul Toader pe copiii lui Ciogolea. Domnul Moldovei și cel dintâiu învățat al Europei răsăritene din timpul său, Dimitrie Cantemir, ne spune că fiii boierilor învățau, pe vremea lui Vasile Lupu și mai înainte, de-a rostul: Ceaslovul bisericii ortodoxe, Octoihul și Psaltirea. După ce terminau acestea, li se

¹ *Ibid.*, p. 1009 no. 1906.

mai explicau Evangheliile, Scrierile apostolilor, Pentateuhul [= cele 5 cărți ale lui Moise], numai rar și celelalte cărți ale testamentului vechiu, ca să înțeleagă ce se cuprinde în sfânta scriptură. Acestea le învățau și toate fiicele boierilor, însă cu acel scop ca să poată ceti și scrie mai bine românește.¹

Deci dascălul ardelean, preda copiilor boierului aceste studii religioase în limba românească și poate chiar și în cea slavonă. Și când bătrâna jupăneasă Sofronia, soția logăfătului Petrașco Ciogolea, își închise ochii pe vecie, în 17 Martie 1639, în Sâmbăta sf. Alexie, pe moșia feciorului ei Constantin, în satul Calafendești din sudul Bucovinei — dascălul Toader crezu că-i datoră lui de cărturar destoinic, să țină o cuvântare la înmormântarea jupănesei Sofronia, care ani de zile l-a adăpostit în casa sa bogată și darnică. Diacul, pe baza cunoștințelor sale — citise și predicile lui Ioan Gură-de-aur — a compus un frumos „Cuvânt la slujba îngropăciunei“ jupănesei Sofronia, care ni s'a păstrat până astăzi scris frumos de însuși autorul. „Cuvântul“ acesta despre zădărnicia vieții și despre moarte, diacul Toader l-a copiat în mai multe exemplare, pe cari le-a răspândit. Astfel „cuvântul“ dascălului ardelean s'a auzit la îngroparea multor boieri moldoveni, ca și prin Ardeal, de unde ne-a rămas copia din 1668.²

Desigur că diacul Toader nu va fi fost singurul dascăl ardelean, care învăța fiii boierilor din Moldova cetitul și scrisul.

Mănăstirile moldovene având averi întinse, vin-

¹ Cantemir D., *Descriptio Moldaviae*, București, 1872, p. 153.

² Pe larg despre diacul Toader și cuvântarea sa în Pârvan V., *Un vechiu monument de limbă literară românească*, București, 1904. Vezi un alt cuvânt la înmormântare din Maiu 1668 în revista *Teodor Codrescu*, I, Iași, 1915, p. 59—61 [mss. la Acad. Rom., Nr. 279].

deau bucate și vite prin Ardeal, mai ales în orașul Bistrița, care era foarte des cercetat din partea călugărilor moldoveni, cu diferite produse de pe moșiile mănăstirii, cumpărând în deosebi articole industriale. Se întâmpla uneori — și nu prea rar — că dușmanii Poloni, Tatari și alții năvăleau în țară și atunci toate bunurile mișcătoare erau răpite de acești dușmani, rămânând săracă mănăstirea. Egumenul și călugării eșind din adăpostul lor, văzând jaful și pustiirea păgână, o luau după milostenie prin țară și prin Ardeal, pentru a înjgheba vechea vieață din mănăstire. Pe la 1620 arhiepiscopul Teofan, fost mitropolit, și egumenul Partenie dela mănăstirea Slatina trimit doi călugări în Ardeal să adune milostenie, cine cu ce-i va milui „cu bouleani, cu călușei, cu vâcșere, cu oișoare, cu chelșugel”.¹ Tot aceștia își trimit odată „oamenii noștri” la vlădica Ghenadie II din Bălgrad.² Popa Epifanie, egumenul mănăstirii Voroneț, trimite [1636] pe doi călugări în Ardeal, pentru că „foarte au slăbit mănăstirea de dobitoc ce-i marha”... „la acești oameni buni, doar vor întări sfânta mănăstire, cine cu ce-l va îndura Dumnezeu”.³

Urmașul lui Epifanie la această mănăstire e egumenul Partenie, — învățase carte la Homor, se întoarse apoi acasă în vidicul Bistriței în Năsăud ca „dascăl de biserică”, unde se certa cu Popa Toma pentru un fiu al acestuia,⁴ — care trimite la Bistrița pe popa Mihail, ca să schimbe grâu cu „vre-o 2 sute de coți de pânză de se va găsi eftină, ca să fie de cămăși călugărilor”.⁵ „Sunt din satul Măriei Tale — scrie Partenie către judele Bistriței —

¹ Iorga, *Doc. Bistriței*, I, p. 35-6 no. 47.

² Iorga, *Doc. Bistriței*, I p. 42 no. 56.

³ *Ibid.*, I, p. 57 no. 77.

⁴ *Ibid.*, I, p. 83-4 no. 101.

⁵ *Ibid.*, I, p. 55 no. 82.

de naștere din Năsăud, și acea biserică este făcută de moșii noștri; ce au venit popa Toma acolo de șeade; deci s'au întâmplat un fecior al lui învățând carte aici în țară la noi, nu la mănăstirea noastră, ci la altă mănăstire"... — la Homor pe care a „bat-jocurit-o“, cum ne spune egumenul de aici Achindie,¹ ... „Când au venit la noi, l-am socotit cu bucate și cu încălțăminte pentru frăție. Au pus unchiul meu Gavril niște cărți zălog la popa, până vor însemna oamenii noștri banii“. Popa acum nu vrea să dea cărțile în schimbul banilor. Cere „puținel dar: o păreche de mănuși cu deagite“.² Altădată tot egumenul dela Voroneț a trimis doi frați pentru milostenie în numele lui Dumnezeu prin Maramureș,³ iar egumenul Teofan dela Putna pe călugărul Simon la „oameni buni, la potrupopi și preouți pentru milostenie“ în Ardeal.⁴

Unii dintre acești călugări, fiind și caligrafi buni, rămâneau prin Ardeal la vre-o mănăstire, unde copiau la cărți bisericești, pe cari sătenii le cumpărau cu bani scumpi, dăruindu-le pentru iertarea păcatelor lor bisericilor de unde erau; alții ajungeau chiar și egumeni, ca „ieromonahul Atanasie din țara Moldovei“ la mănăstirea Ștefanca, scriind pe un Octoih slavon, la 25 Noemvrie 1631, că l-a legat Pascul și soția sa Acsa din Câmpeni și l-au dăruit întru pomenirea lor și a părinților bisericii din acest sat.⁵ Călugării și diecii veniți din Moldova străbăteau ținuturile românești, vânzând cărți, odăjdii și icoane bisericești tuturor acelora, cari prin o mică jertfă bănească puteau răscumpăra sufletul împovărat de păcate prin dăruirea acestor lucruri bise-

¹ *Ibid.*, p. 83 no. 101.

² *Ibid.*, I p. 55—6 no. 72.

³ *Ibid.*, p. 92 no. 116.

⁴ *Ibid.*, II, p. 8 no. 172 și Hurmuzaki, XV, p. 1089 no. 2026.

⁵ Iorga, *Studii și documente*, XIII, p. 79 n. 1.

ricilor. Pe o evangheliie slavonă din veacul al XVI-lea din Nadișul românesc [lângă Cluj] e această însemnare: „Această carte a cumpărat-o popa Istin din Câlata, drept 8 ducați, în zilele lui Cristof Báthory, și în țara Moldovei Petru Voevod în 1581—82; a scris Rus diacul din Colomeia; gramatic diacul Ion“.¹ Un diac ardelean a însemnat, la 1662, pe un liturghier, pe care l-a dăruit protopopul Vasii bisericii din Șcheiul Brașovului, pentru pomenirea preotesei Neacșa: „Să se știe de scrisoarea acestei lăturghii a popelui Vasilache de Brașeu, precum au scris Vasilova Gelasie, călugăr dela mănăstirea Dobromirna [= Dragomirna] și apoi s'au pristăvit. După aceea, m'am apucat eu Ion diacul unguresc din Ardeu, din ținutul Cetății de baltă de pe Târnava cea mică din sat Cergid cel mare, feciorul lui Aron Bob Andonie, de am scris cu multă osteneală, zlataust, preovestena, otpusturi, acatistul, de am săvârșit când am șezut în Moldova la mănăstirea Bistrița în zilele lui Istrate Dabija Voevod“.² Dieci de aceștia cutreerău până și Bihorul și Banatul, copiind cărți bisericesti, ca acel Vasile Sturdza moldoveanul dela sfârșitul veacului al XVII-lea [§ 47].

Dela un diac venit din Moldova cumpără [în 1635] Adam Raț — fiul Domniței Zamfira și nepot lui Mircea Ciobanul — niște odăjdii frumoase în preț de un cal și câțiva bani, pe cari Gavriil Vodă Movilă, așezat în Bihor vre-o 17 ani și căsătorit cu o ungueroaică, le dăruiește vlădicului românesc Ghenadie din Bălgrad.³

¹ *Ibid*, p. 134 no. 442 n. 1. — Un Mineiu slavon din biserica maramureșană din Borșa a fost al lui Bogdan Vodă fiul lui Ieremie Movilă, Domn al Moldovei în 1600. [Bârlea, *Inscripții maramureșene*, p. 39].

² *Biserica ortodoxă română*, XI, București, p. 1035.

³ Hurmuzaki, XV, p. 1011—2 no. 1910; Vezi despre așezarea, vieța lui Gavril Vodă de pe domeniul său întins cu vre-o 30 sate în castelul din Peșteș, în Bihor; murind, corpul lui a fost transportat, în August

Mitropolitul Ilie Iorest, crescut la mănăstirea Putna, e cercetat chiar în Bălgrad de „proegumenul Ghervasie de Putna, că au venit până la noi — zice Iorest — cu treabele sfintei mănăstiri“.¹ Toma Catinaș, șpan din țara-ungurească, umblând pentru oarece afaceri în Moldova, dăruiește, la 1 Septembrie 1643, pentru pomenirea sa o Evanghelie-liturgie mănăstirii Neamțul.²

Oierii mărgineni aveau cele mai întinse relații cu Țerile române, fiind un element important de unitate sufletească între Românii liberi și subjugăți,³ ortodocși dârji, oameni cu bune și trainice câștiguri, erau totdeauna sprijinitori devotați ai bisericii cu fapta și cuvântul. Cărțile sfinte, odoarele și odăjdiile bisericesti nu lipseau din desagii acestor oieri când se întorceau acasă, pentru a fi dăruite unei biserici lipsite. Mănăstirile din Țările române aveau mulți călugări dintre acești ardeleni, din care s'au ridicat și vlădici cum vom arăta.

O țarancă din Săliștea Sibiului Stanca soția lui Oprea Alămanuț, își trimite, în 1651, fiul său Oprea în Moldova, ca „să învețe scrisoare“.⁴

Precum preoții din Șcheiul Brașovului mergeau la sfințirea pompoasă a bisericii din Argeș, făcută în 15 August 1517, tot așa veniau din Moldova la sfințirea unei modeste biserici sau mănăstiri dela noi. Așa trimite în Noemvrie 1682 Sava egumenul dela Putna doi „frați“ „în Maramureș, la sat la Moseiu, cu pohta boiarilor din Maramureș,

1637, dealungul Ardealului, însoțit de preoți ortodocși, până la Târgoviște unde domnise. cf. studiul meu, *Domni pribegi din Țerile române în Ardeal în sec. al XVII-lea*, Cluj, 1934, p. 4—12.

¹ Hurmuzaki, XV, p. 1066—7 no. 1996.

² *Revista pentru ist. arheologie*, II, București, 1884, p. 140. *Columna lui Traian*, 1882, p. 108, și Iațimirski, *Manuscrisele slavone dela mănăstirea Neamțul*, Moscova, 1898, p. 27 [din 1642].

³ Meteș, *Păstori ardeleni n Principatele române*, Arad. 1925, p. 191.

⁴ Moga I., în *Anuarul inst. de ist. națională*, III, p. 563—4.

de-au fost la sfințenia unei mănăstiri ce s'a făcut în hotarul Moseiului".¹ Mănăstirea Moiseiu, zidită de boierii maramureșeni a fost un metoh al Putnei, cu care a întreținut relații foarte strânse până târziu în secolul al XVIII-lea.

Popa Gheorghită din Borșa scrie [c. 1700] către egumenul Dosofteiu dela Dragomirna, pentru un fecioraș Moise, fugit în Moldova: „De ce mă rog să-l primești lângă tine, și să-l înveți harată [carte] bine, că-i bon la fere“. Și fiindcă și părintele Gheorghită avea un copil aici, și preteasa știindu-l dus departe la școală în „străinătate“, vărsa adeseori lacrimi după el, mai adaogă acestea vorbe duioase: „Să scri și dea a coconului miu sănătate, că molto plânge maica sa după dăsol“.²

Când propaganda calvină în Ardeal devine mai intensivă sub principele Rákoczy I-ul, care tipărește cărți eretice calvine în românește cu scopul de a le răspândi între Români, — cel dintâiu care se ridică în contra acestor cărți otrăvitoare pentru sufletele ortodoxe românești din Ardeal, e însuși șeful bisericii din Moldova. În 1640 apare Catehismul calvinesc în românește, cu cheltuiala predicatorului Gheorghe Csulai dela curtea lui Rákoczy [§ 48]. Cartea aceasta eretică ajunge și în Țara-Românească la un învățat boier. Mitropolitul Varlaam al Moldovei, mergând în solie, la 1644, la Târgoviște pentru a împăca pe Vasile Vodă Lupu cu „fratele“ său Mateiu Vodă-Basarab, vorbind aici cu un „boier cinstit și slovesnic și a toată destoinicia și înțelegerea, harnic, drept pravoslavnic creștin“, fratele doamnei Elina, al doilea logofăt Udriște Năsturel „un iubitor de învățătură și socotitor credinței cei drepte, în mijlocul altor cărți nouă ce mi-au arătat adusume-au și o cărțulie mică în limba noastră

¹ Hurmuzaki, XV, p. 1382 no. 2533.

² *Ibid.*, p. 1474-5 no. 2789.

strămoșească tipărită, și dacă o am cetit, am văzut semnul ei scris Catehismul creștinesc, care o am aflat plină de otravă de moarte sufletească“.

Mitropolitul Varlaam, care a luat parte, în 1642, la „soborașul“ din Iași unde s'au adunat teologii fruntași ai bisericii răsăritene, pentru a pune zid de apărare în contra calvinismului o „Mărturisire ortodoxă“ în scris-tipar — s'a primit aici cu unele modificări „Mărturisirea ortodoxă“ a mitropolitului român din Chiev Petru Movilă, — nu întârzie a-și spune cuvântul său în contra eresurilor calvine. Într'o broșură cu titlul „Cartea care se cheamă Răspunsul împotriva catihismului calvinesc, făcută de părintele Varlaam mitropolitul Suceavei și arhiepiscopul țării Moldovei“ [tip. 1645] să arată pe baza sf. scripturi netemeinicia eresurilor calvine.¹ În predoslovie se adresează „Către creștini din Ardeal“ și le zice: „Credincioși pravoslavnici și adevărați fii svintei noastre biserici apostolești, *iubiți creștini și cu noi de un neam Români*. Pretutinderea tuturor, ce se află în părțile Ardealului, ... ce sunteți cu noi într'o credință... dar vouă și pace ...eară dela smerenia noastră, ca niște fii iubiți întru Christos blagoslovenie, rugă și iertăciune“... Apoi continuă, că multă grija și scârbă i-a cuprins sufletul și inima cetind acea carte eretică, „socotit-am și noi și am cercat, nu cu unul sau cu doi, ce cu adunare și cu săbor... am strâns săbor din amândouă părțile și din Țara Românească și din Țara Moldovei“, nu pentru că doar calvinii ar putea clăti pe Români dela credința lor veche și bună, ci pentru ca să arate cât de „fără de cale“ și rău

¹ Publicat acest răspuns al lui Varlaam în revista *Biserica și școala*, Arad, 1903, no. 21—22, p. 165—6, 173—4; și de Drăgan în *Anuarul inst. de istoria națională*, III, Cluj, 1926, p. 245—52 [copia lui Grăj-dean din Bârlad pentru pribeagul Gheorghe Ștefan Vodă, s'a terminat tiparul în 1647].

tâlcuesc calvinii sf. scriptură. „Pentru aceea am socotit, că am datorie mare se fac răspuns și se arăt strâmbătura și tâlcul cel rău al lor... și aceasta nu doară prepuiu ceva întru făpturile cele pravoslavnice ale creștinătății voastre, că știu foarte bine, și sânt adevărit, cum credința voastră ce ați apucat dintâiu, nici unul de voi cărțile cele ereticești și învățătura lor în număr nu le socotiți, ci numai pentru se arăt întunerecul și neînțelegerea lor, ce au întru scriptura sfântă, carea o tâlcuiesc pre voia și pre volnicia lor“... Combate apoi pe rând toate doctrinele calvinilor din catehismul lui Csulai, cari „până în șapte mueri iau și-s tot popi“, și sânt mai răi decât „păgânii: Turcii, Tătarii“; vorbește despre cultul icoanelor, care nu sânt „bozi“ [idoli], despre puterea credinței pentru mântuire, maslu, etc.

Interesul și grija cea mare pentru Români de sub stăpânirea ungurească l-a făcut pe mitropolitul Varlaam să adune îndată un sobor al arhierilor din cele două Țeri-române, pentru a răspunde cu sfânta Scriptură calvinilor răpitori de suflete. Abia peste 11 ani răspunseră calvinii lui Varlaam sub titlul: „Scutulu catehizmușului cu răspuns din Scărptura Svânta împotriva răspunsului a două țări fără Scărptura Svântă“. Oricâtă erudiție seacă și interpretare haotică se face aici de calvini, totuși într'un loc recunosc adevărurile spuse de Varlaam în contra lor: „De 10 lucruri, ce aduceți despre legea voastră, nu nii voia să grăim de toate pe rând, pentrucă multe aduceți din scriptura sfântă și ne place nouă“.

De sigur tot cu gândul la Români din Ardeal și preoților supuși zilnic la ispita poruncitoare a calvinismului, a tipărit Varlaam în Iași, la 1644, cele „Șiapte taine a Beserici“, care erau atăcate și reduse de calvini.

Fig. 66. Titlu la Cazania lui Varlaam, Iași

Cărțile bisericești ale lui Varlaam — vestita lui Cazanie [Fig. 66] — treceau munții, mângăind sufletele oropsite românești și până prin Sălaj, Bihor și Banat ajungeau prin dieci sau alți „librari“ ambulanți ai vremii de atunci.

Sub domnia strălucită a lui Vasilie Lupu, la intervenția căruia se scoteau din scaun până și patriarhii din Constantinopol și Alexandria, Români și biserica lor din Ardeal au avut un bogat sprijin material și moral din Moldova. Insuși Vasilie Vodă, a cărui dărnicie regală era cunoscută și simțită de toți credincioșii din lumea ortodoxă, în fiecare an da din vistieria sa 12300 de aspri bisericii românești din Șcheiul Brașovului, pe lângă alte ajutoare bisericilor și preoților ardeleni, a căror amintire scrisă începe să iese la lumină. Știm că a uneltit pentru cucerirea Ardealului, unde Români îl doriau [§ 33].

La 1627 au venit în Transilvania câteva familii moldovene cu preoții Emanuil Lupu și fiul său Filip, și au întemeiat cu Români băștinași satul Ticușul nou [lângă Brașov]. Popa Emanuil era de neam boier și avea legături cu Mitropolitul Varlaam dela Iași, care apoi a intervenit la Vasile Vodă Lupu să ajute pe acești Români săraci. Domnul Moldovei ascultând cererea, zidește în 1634, în satul numit o biserică în stil arhitectonic moldovenesc, o zugrăvește frumos și o înzestrează cu cele necesare.¹

Paul diaconul din Alep, care a întovărășit în călătoria sa pe Macarie, patriarhul din Antiochia în Țerile române [1653—57], unde au stat timp îndelungat și ne-a dat acea admirabilă și copioasă descriere a tuturor lucrurilor văzute în aceste țări, ne spune, că mitropolitul Moldovei mai are sub jurisdicțiunea sa

¹ Teculescu H., *Oameni și locuri din Târnava-mare în Anuarul liceului principele Nicolae din Sighișoara pe anii 1929—33*, III, Sighișoara, 1933, p. 256—7

încă doi episcopi, în Țara-Ungurească, și acestor episcopi sunt supuși 800 de preoți.¹ Acești doi episcopi erau Ioanichie Zăican din Muncaciu — acesta în 26 Martie 1654 se întoarce din Moldova prin Bistrița,² — și Mihail Molodeț, amândoi sfințiți în Moldova de mitropolitul Varlaam. [§ 36].

Episcopul Zăican a păstorit în Muncaciu de pe la 1650 până la 1664. Constantin-Vodă Basarab, fost Domn în amândouă Țările române, — știa grecește, turcește și ungurește — și-a cumpărat, cu 33 mii de taleri în Blaj, la 7 Maiu 1658, prin pribeagul Domn al Moldovei Gheorghe Ștefan, dela principele Gheorghe Rákoczy II-lea, cetatea Solyomkő [în hotarul satului Peșteș] din comitatul Bihorului de care se țineau peste 30 de sate românești,³ între care și Tinodul, unde Constantin Vodă sau mai curând Gavril Vodă Movilă, — care 17 ani stăpânise peste aceste sate — a zidit o biserică de piatră.⁴

În anii 1659—60 se adăposteau la curtea Racoteștilor din Muncaciu, cei doi domni ai Țărilor-române: Gheorghe Ștefan din Moldova și Constantin Basarab [Fig. 67] cu Doamna Nedele din Țara-Românească. Cu această ocaziune darnicul Domn Constantin clădi în Muncaciu pe cheltuiala sa o biserică de piatră în locul celei de lemn, care, după inscripția de pe ea,⁵ s'a terminat în 13 Maiu 1661 sub episcopul Ioa-

¹ ed. Cioran, *o. c.*, p. 76.

² Iorga, *Studii și documente*, I—II, p. 47. — Episcopul de Muncaciu Metodie Racovețchi sfințit în Moldova, la 1686, de mitropolitul Dosofteiu, aduse acestuia și actul grecesc din 1391, al patriarhului Antonie pentru mănăstirea Peri din Maramureș. Dosofteiu, înțelegând însemnătatea actului, îl copiază pe o carte a sa grecească. Această copie o reproduce Kogălniceanu în revista sa *Arhiva românească*, I, ed. II, Iași, p. 11—13.

³ Vezi despre această cetate și adăpostul lui Constantin Basarab acolo în studiul meu, *Domni pribegi etc.*, p. 15—24.

⁴ Bunyitay, *Biharvármegye oláhjai és a vallás-unio*, Budapesta, p. 45.

⁵ Publicată de Basilovits, *Brevis notitia foundationis Teodori Koriathovics*, I, Casovia, 1799, p. 100—1. — Se amintește în inscripție și Doamna Nedele, numită aici Dominica.

nichie. În 1664 vântul pribegiei aduce din nou pe Constantin în acest oraș, când e întâmpinat de doi episcopi: ortodoxul Ioanichie și unitul Partenie, sfințit în Bălgrad de Simion Ștefan. La intervenția călugărilor iezuiți, Constantin — ca ctitor al bisericii — intervine la principesa Sofia Báthory, văduva lui Rákoczy, și pe Ioanichie îl scoate din scaunul de aici, aducând în locul lui pe bătrânul episcop de 70

Fig. 67. Constantin Vodă Basarab.

de ani pe Partenie, care de silă a trebuit să rezideze până atunci în Ungvar, fiind scaunul din Muncaciuciu ocupat de Ioanichie.¹

Gheorghe Ștefan, ca Domn al Moldovei, în 5 Aprilie 1656, „sfătuit“ și de arhieriei: Gedeon, mitropolit de Suceava, Anastasie de Roman, Iorest episcop de Huși [poate celce fusese în Bălgrad]. Sava de Rădăuți, dăruiește bisericii din Șcheiul Brașovului 8000 de aspri, — nu 12.000, ca Aron

Vodă — iar celor cari merg după ei 300 aspri, ca să-l pomenească și să se roage pentru iertarea păcatelor lui, ale moșilor și strămoșilor.² Biserica din

¹ Hodinka, *A munkácsi püspökség okmánytára*, I, p. 207—8 no. 159.

² Tempea, *Ist. bisericeii din Șchei*, ed. Stinghe, p. 176—8 no. II; Gheorghe Ștefan Vodă, dăruiește, în 1656, Cazanăa lui Varlaam bisericii din Măceu în țara Hațegului. [cf. *Revista istorică*, Văleni, 1922, p. 146—7]. — Popa Vasilie, cronicarul din Șcheiul Brașovului, era în bune relații cu boieri din Muntenia, dintre care Radu Comisul, fiind în Oradea mare, în expediție cu Turcii, scrie de aici, în 10 Sept. v. 1658, către judele Brașovului, însemnând la urmă: „Și mă închin părintelui popei Vasilie de sănătate“. — cf. Iorga, *Brașovul și României*, [= *Studii și documente*, X], București, 1905, p. 290—1 no. 8.

Șchei, pierzând acest act de danie, nu mai primește darul anual al Voevozilor moldoveni până la 1721 sub Grigorie Vodă Ghica. Vor fi venit alte daruri dela stăpânii Moldovei, căci în pomelnicul bisericii din Șcheiu, pe lângă alții mulți cari au miluit-o, aflăm și numele lui Ștefan Tomșa și Maria, Vasile Vodă Lupu, Istrate Vodă Dabija și a Doamnei sale Dafina, Duca Vodă și Anastasia.¹

Ajutorul material și cultural trimis din Moldova Românilor din Ardeal, ca și venirea preoților din Moldova și Țara-Românească între frații de aceeaș lege, nu le vedea cu ochi buni guvernul Ardealului, încât în dieta din Octomvrie 1678 se plâng delegații comitatelor, că mulți preoți români vin din Țările-române în Ardeal, așa că în unele sate sunt câte 3—4, dintre cari unii își câștigă dreptul de nobil și apoi moșii fără știrea nobililor „pe când nici ungurii — de aceeaș lege și religione cu noi — nu pot avea moșie fără incorporațiune“.²

Legile și asupririle nobililor ardeleni nu puteau împiedeca nici în cele mai vijelioase timpuri comunitatea sufletească între Români din Ardeal și Moldova, care trimite și tipografi la Bălgrad. Așa avem în biserica maramureșană din Cuhea un antimis, scris pe pergament, dela episcopul Iacov din Rădăuți din 1692 [7200], adus de vre-un preot în vremea când aici nu era episcop local.³

Biserica de piatră din Sarăsău din acelaș ținut, a fost zidită de soția unui mare boier moldovean: Balașa, care-și trăgea originea dintre boierii satului ctitoriei sale.⁴

¹ Tipărit de Iorga, *Studii și documente*, XIII, p. 61—2.

² *Mon. Com. Trans.*, XVI, p. 571. Un Liturghier slavon din 1508 a ajuns dela mănăstirea Slatina din Moldova, în 1686, la Bărgăul Năsăudului. cf. *Noua revistă română*, București, 1912 no. 11, p. 167.

³ Papahagi, *Graiul și folclorul Maramureșului*, p. XVIII.

⁴ *Gazeta maramureșană*, V, Sighet, 1924. no. 46 [din 14 Noemvrie].

Schimbul moral și material între aceiași frați de neam și lege, — unii liberi și mai bogați, ceilalți săraci și apăsați, biruind toate greutățile, — ajuta neamul nostru în toate domeniile culturii și solidarității naționale.

46. *Relațiile cu Țara-Românească.* — Domnia ardeleană, așa de scurtă, a lui Mihai Viteazul a înfrânt încrederea oarbă a Ungurilor în siguranța lor de stăpânire peste această provincie. Frica întoarcerii unei noi cuceriri românești a cuprins deopotrivă și pe nobilii și pe principii unguri, cari au început să-și manifeste și în acte publice această teamă, precum și dorința, evident silită, de a trăi în bună vecinătate cu Principatele române. Fapta lui Mihai Vodă a fost rodnică și pentru iobagii români, cari au văzut și înțeles, că și ei pot avea un bun și temut Domn din neamul lor și, că fără mișcări revoluționare sângeroase nu se înmoaie inima împietrită a nobililor. Astfel ei desnădăjduiți, nu odată în frunte cu preoții lor, le-au încercat cu mari sacrificii ce-i drept, chiar și când zăbovea prea mult biruința dreptății lor. Cine străbate numeroasele și variatele cronici, memorii, apoi miile de documente din tot cuprinsul Ardealului, poate să vadă precis, dar și mișcat, tendința generală a elementului românesc spre libertate, pentru care nu cruțau nici o jertfă oricât de mare li s'ar fi cerut. Frământările acestea violente aveau resunet și la frații din Țerile române, și măcinau zi de zi feudalismul unguresc anacronic și anatopic, scoțând la lumină și libertate un popor, care nu era întru nimic inferior stăpânilor unguri.¹

Ajutorul domnesc dat de Mihai Viteazul bisericii românești din Ardeal l-am văzut [§ 30].

¹ Pe larg despre aceste mișcări în cartea mea, *Istoria iobăgiei românești din Transilvania* [supt tipar].

Petrașcu Vodă [fiul lui Mihai-Viteazul], Doamna Stanca și fiica sa Domnița Florica dăruiesc bisericii din Șcheiul Brașovului, la 28 Sept. 1602, înaintea „mai mulți de o sută de bărbați și muieri, satul Micșenești din județul Ilfov, pentru ca să se poată ținea preoți, diaconi, țircovnici și să slujească ziua și noaptea, rugându-se pentru sufletele ctitorilor și creștinătății“. Intre cei cari iscălesc actul de danie scris de popa Neagoslav din Floci, sunt: proto-popul Mihai din Șcheiu, popa Ilie iconomul din Cernavoda, popa Mihăilă din Zârnești, duhovnicul Timoteiu, și dascălii Sava și Vasile din Șcheiu. Satul Micșenești a fost în stăpânirea bisericii din Șcheiu peste 30 de ani, când Mateiu Vodă Basarab îl dăruiește mănăstirii Căldărușani, pe care a clădit-o el. În schimb biserica Sf. Nicolae din Șcheiu primește dela Mateiu Vodă 150 de ughi [galbeni ungurești] pe an.¹ Urmașul lui Mateiu, Constantin Basarab zis și Cârnuț, ia satul Micșenești dela mănăstirea Căldărușani și-l dăruiește postelnicului Dumitrașcu. Atunci protopopul Vasile din Șcheiu, ne mai primind cei 150 ughi pentru biserică, merge la Constantin Vodă și-i arată „hri-zovul“ lui Petrașcu Vodă. Însă divanul — sfatul țării — „a judecat pe dreptate și pe legea lui Dumnezeu cum n'au avut Petrașcu Vodă treabă, nici s'a căzut... să dea acel sat milă la străini. Astfel popa Vasile ot Șchiai a rămas de lege și de judecată, cum mai mult treabă să n'aibă cu Micșeneștii, nici alți popi de acolo“. ² Pierzând biserica din Șcheiu dania aceasta munteană, i-a mai rămas cea de peste 12.000 aspri din Moldova.

¹ *Tesaur de monumente istorice*, I, București, 1865, p. 385—6 no. I.

² *Ibid.*, I, p. 387—8 no. II. — Doamna Balașa a lui Constantin Vodă Basarab a dăruit mitropoliei din Alba-Iulia o păreche de narucvițe și be-draniță, cusute cu sermă și umplute cu mărgăritar. cf. Iorga, *Studii și documente*, IV, p. 67.

Radu Vodă Șerban în două lupte strălucite [din 1603, 1611] nimicește oștirea ungurească la marginea Brașovului, răzbușând astfel omorîrea mișe-

Fig. 68. Radu Vodă Șerban.

lească a lui Mihai Viteazul. Domn cu credință tare și umilit în fața puterilor cerești, văzând câmpia acoperită, în 1611, de mulțimea dușmanilor săi morți, exclamă: „Dumnezeu din ceruri a dat aceasta, eu sunt prea slab pentru a săvârși o astfel de biruință“, în amintirea căreia ridică, pe câmpul de luptă, o cruce frumoasă aurită cu chipul lui Isus Hristos

și inscripție românească, pe care apoi ostașii lui Báthory au tăiat-o în bucăți.¹

Radu Vodă și Doamna sa Elena au făcut danii și bisericii din Șcheiul Brașovului, care i-a trecut în pomelnicul ctitorilor săi.²

Mateiu Vodă an de an a trimis dania tradițională de 6.000 denari celor trei mitropoliți din Bălgrad: Ghenadie, Iorest și Simion Ștefan, la cari adeseori vor fi găzduit arhierii și boierii munteni veniți în solie la „Craiul Ardealului“ în afaceri diplomatice. Marele ctitor de biserici și mănăstri muntene nu uită să ridice o biserică și la frații săi din Ardeal pentru pomenirea sa. În satul Porcești de lângă Turnu Roșu clădește Mateiu Vodă cu

Fig. 69. Mateiu Vodă Basarab

¹ Engel, *Monumenta ungrica*, Viena, 1809, p. 292 [după cronica lui Gaspar Bőjthinus].

² *Foaia pentru minte, inimă și literatură*, Brașov, 1853, no. 11—12 [din 1605]; și Iorga, *Studii și doc.*, XIII, p. 61.

cheltuiala sa, din Aprilie până în Septemvrie 1653, o biserică, sub supraveghierea ispravnicilor săi: „Jupân Tâmaș beciariul, Ion Logofăt, și Radul Postealnic, feciorii lui Tâmaș“, cari zic, „că și noi încă am dat ce am putut ca să avem și noi pomani“. ¹

Domnul muntean mai dăruise, în 1645, desigur unei biserici ardeleno o cruce de mână de argint

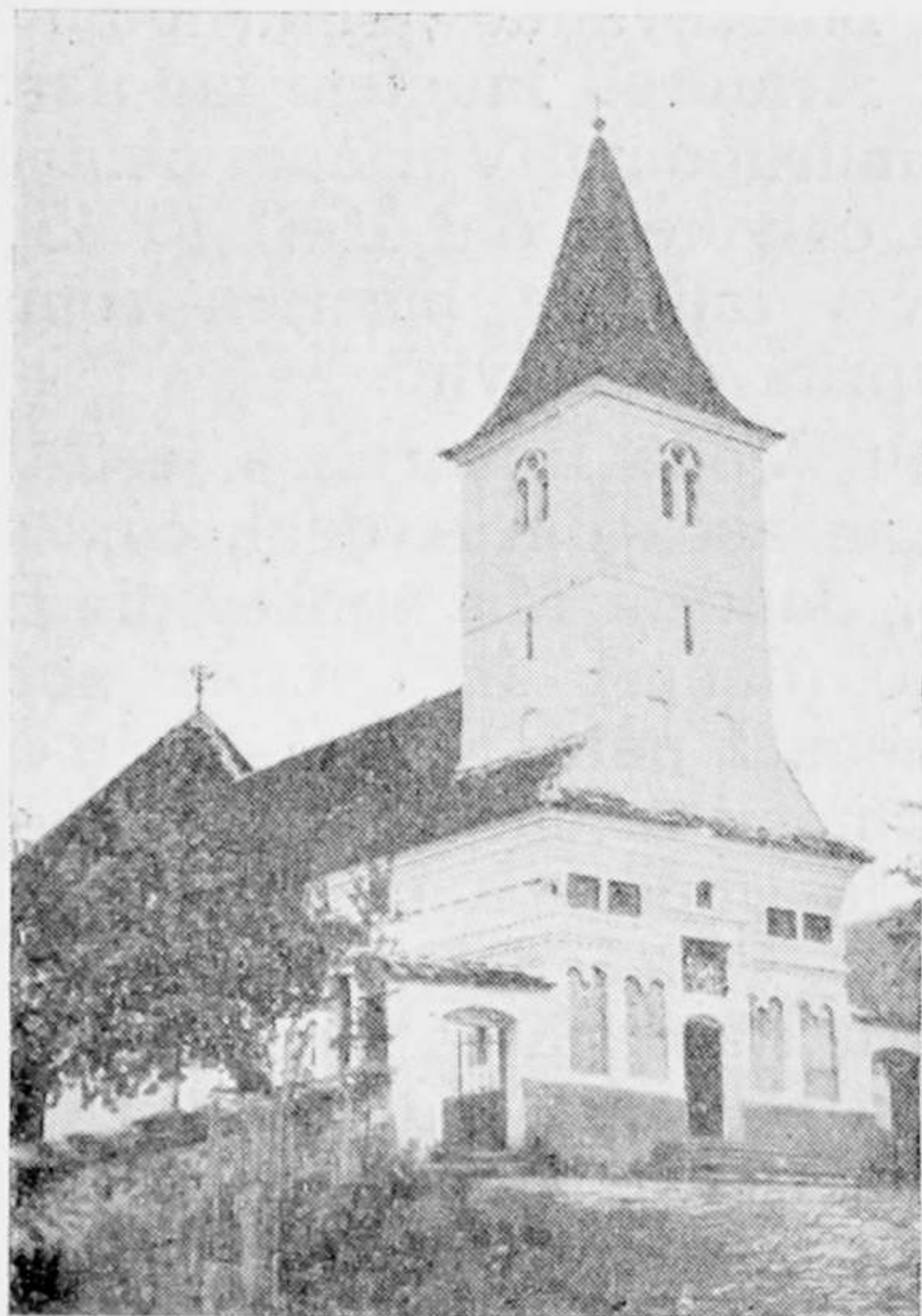

Fig. 70. Biserica din Porcești.

cu marginile aurite, lucrată de un maistor sas din Brașov ori Sibiu „Hanțul gociman“ și găsită în biserică din Galda de sus [lângă Teiuș].² Biserica din Comana de jos [jud. Făgăraș] primește dela Matei

¹ Iorga, *Studii și documente*, XIII, p. 152, Ioan Zilot pivnicierul dăruiește în 1653 bis. din Porcești Pravila rom. 1652 pentru pomenirea mamei sale Cașea. [Comunicat de păr. consilier A. Gâlea din Sibiu].

² *An. Ac. Rom.*, debateri, vol. LII, din 1932, p. 20.

Basarab toate cărțile bisericești, apoi odoarele și odăjdiile indispensabile serviciului religios.¹

În domnia îndelungată și bogată în foloase culturale a lui Matei Vodă vedem, că cu învoirea arhierilor munteni trec în Ardeal tipografii: popa Dobre și ieromonahul Silvestru, cari tipăresc cărți bisericești în tipografia din Bălgrad și Prisaca. Pravila dela Govora 1640 apare și într'o ediție pentru Ardeleni, cu binecuvântarea mitropolitului Ghenadie din Bălgrad. Arhierii munteni iau parte la soborul convocat de mitropolitul Varlaam pentru a răspunde Catehismului calvinesc din 1640 [§ 45], deci aveau un interes viu față de biserica românească din Ungaria, asuprită de calvini.

Constantin Vodă Basarab a jertfit mult pentru biserica românească din Ardeal, cum s'a arătat mai înainte [§ 45], dând și Mitropoliei din Bălgrad darul anual de 6000 denari. În domnia acestuia era în Țara Românească patriarhul Macarie din Antiochia, pe care „sărmanii ortodocși din Brașov, cât și cei din toate țările Ungurilor, doriau mult, dupăcum am fost informați, — zice diaconul Paul de Alep, — ca Domnul nostru Patriarh să meargă la ei”.² Pe Grigorie Ghica și Doamna Maria Sturza — pe care o mângăia Sava Brancovici cu cuvinte din Sf. Scriptură -- încă îi aflăm între ctitorii bisericii din Șcheiul Brașovului, iar pe Mihnea Mihail Vodă între binefăcătorii bisericii din Făgăraș.³

Cel mai avut boier al Țării-Românești, Preda Vornicul din Brâncoveni, — un iubitor de cronici —

¹ Stan, *Școala poporană din Făgăraș și de pe Târnave*, I, Sibiu, 1928, p. 208.

² Paul de Alep, *Călătoriile patriarhului Macarie*, p. 236. — Arhidiaconul acesta Petru-Paul, nepotul patriarhului Macarie, în 14 Aprilie 1658 era în Brașov, pentru a cumpăra unele „marhe de negoate”. cf. Iorga, *Socotelile Brașovului în An. Ac. Rom.*, XXI, p. 210.

³ *Revista istorică*, VIII, p. 143.

în 1653, cumpără dela Rákoczy II-lea — strîmtorat de bani — satul Sâmbăta de sus din Țara Făgărașului cu 1800 ughi, și urmînd tradiția boierilor și Domnilor munteni cu moșii în Ardeal, zidește aici sau într'alt loc o frumoasă mănăstire. Diaconul Paul din Alep, care a petrecut multe zile bune în casa bătrînului boier Preda cel bucuros de oaspeți, ne spune în August 1657, cînd din nou cercetează pe darnicul boier: „El e acum în Ungaria, ca să clădească o mănăstire, căci Craiul [Rákoczy al II-lea] îl iubește foarte mult și-l numește *tată*“.¹ Astfel una din multele mănăstiri din Țara Făgărașului, s'a zidit în vara anului 1657 de evlaviosul boier muntean Preda, și ea a fost pînă la dărîmare o școală de dascăli și preoți în acest ținut curat românesc, pe care calvinii voiau cu sila să-l câștige pentru ei, prin școala din Făgăraș a Susanei Lorántffy [§ 35].

Era obiceiul ca mitropolitul din Bălgrad să cerceteze în persoană pe noul Domn al Țării-Românești, ctitorul mitropoliei, dorindu-i „mulți ani“ de domnie pașnică și rodnică în fapte bune creștinești; dacă vlădica era împiedecat de oricare împrejurări, atunci își trimitea reprezentanții săi, preoți din curtea mitropolitană, la Domnul muntean. Cu această ocaziune se prezentau vechile hrisoave de danie spre întărire din partea noului Domn, primind apoi în fiecare an cei 6000 denari, pe lângă diferite daruri de odoare, cărți și odăjdii bisericesti. Așa vedem pe mitropolitul Sava Brancovici în primăvara anului 1670, trecînd munții cu diplomele de danie dela Mateiu Basarab și Constantin Șerban, la noul stăpîn al țării: Antonie din Popești, care în 25 Aprilie și întărește — împreună cu mitropolitul Teodosie, episcopii: Serafim de Râmnic și Grigorie de Buzău și boierii din sfatul țării — actul

¹ Paul de Alep, *o. c.*

de danie al înaintașilor săi, prin care mitropolia din Bălgrad primește anual 6000 denari ajutor domnesc.¹ A doua zi, în 26 Aprilie, vlădica ardelean Sava iscălește împreună cu Dosofteiu patriarhul Ierusalimului și mitropolitul Teodosie un act de judecată în contra călugărului Manoil, care fiind „beat și amăgit“ calomniase pe nepotul Doamnei Elina, pe Logofătul al 2-lea Radu Năsturel — fiul lui Udriște — ajuns apoi Ban al Craiovei.²

Spătarul Hrizea, care voise să fie Domn în locul lui Constantin Basarab, e arestat și dus în 1655 la Rákoczy în Bălgrad. Cronicarul Szalárdy zice: „Locțiitorul lui Rákoczy, plecat în Polonia, banul Acațiu Barcsay locuind în Bălgrad mai adeseori chema pe Hrizea-Vodă la prânz de-l ospăta, care văzând Hrizea Vodă și a băgat în cap ca să încerce modalitatea de a scăpa din robie, pentru aceia s'a rugat de banul, ca pentru umblarea la slujba dumnezeiască să-i fie slobod a locui în mării, aproape de biserica cea românească, care o făcuse Mihai Vodă pentru sufletul său, și a și dobândit ce poftea, pentrucă zicea, că de acolo mai lesne va umbla la bdenii, decât care nimic nu iubește mai mult și în fiare, zicând că pedestrașii unguri tocmai așa l-ar putea străjui și acolo ca și în cetate. Zic unii, că banul Barcsay pentru aceia ar fi îngăduit aceasta lui Hrizea Vodă pentrucă a fost înțeles cu dânsul, că de va scăpa și va putea căpăta domnia Valahiei să lucre la Poartă să capete și Barcsay domnia Ardealului. Așa punând Hrizea bun temeiul scopului său, ziua noaptea umbla la biserică și pedestrașii unguri care-l păziau, încă

¹ Pușcariu, *In orele libere*, Sibiu, 1867, p. 28—32. — Pomelnicul mitropoliei din Bălgrad notează despre Antonie Vodă: „Acesta a făcut hrisov sfintei Mitropolii“. cf. Iorga, *Studii și documente*, IV, p. 67.

² *Revista pentru istorie, filologie și arheologie*, XIII, București 1912, p. 62—3.

mult credeau lui“. Hrizea înțeles cu căpitanii celor 200 de seimeni rămași pentru paza Bălgradului, aceștia taie pe păzitorii lui Hrizea și-l eliberează, și „a pornit spre Țara Românească pela ameazi, când bea mai bine Barcsay la prânz“ în 1675. Constantin Basarab îl prinde pe Hrizea și-l ucide.¹

O rudă a acestui Hrizea doritor de domnie: Apostol, fiul lui Hrizea banul, după 1658, pentru a scăpa de persecuția lui Mihnea Vodă, trece în Ardeal și se așează în Reșinar, de unde face un întins negoț cu pește. Aici în casa popii Manea Izdrail face nunta cu a doua sa soție Dumitana. Era un iubitor al bisericii cum ne spune popa Neagoe din acest sat la o anchetă târzie: „Mai este la biserica noastră, unde se ducea acel Apostol al Hrizei Banului din București [iar eu slujiam atunci ca un uceceinic în biserică], un iconostas țesut în mătase, pe care l-a dat Hrizea, când într'un rând i-a fost bolnavă femeia. Ba m'am găsit și eu foarte adeseori la praznicul pe care-l dădea de Sf. Nicolae preoților și bătrânilor din acest loc“.²

Grigorașcu Vodă Ghica reuși prin șiretenia sa deosebită să ajungă a doua oară pe tronul Țării-Românești, după ce făcu un jurământ de credință Romei și-și botezase în această lege, în Viena, pe un fiu al său născut aici, dându-i numele Leopold al împăratului de atunci. La aparență era un bun vecin al lui Apaffi, dar pe ascuns întrebuița toate mijloacele pentru a-l înlătura din domnie și a-i lua în stăpânire o parte din țară. Scopul acesta ni-l arată o scrisoare, din 28 Ianuarie 1673, a lui Ioan Bethlen către Apaffi în care se cuprind și acestea rânduri: „Precum văd în toată țara s'a lățit vestea rea, că voevodul Țării-Românești [Ghica Vodă] pretinde că

¹ Șincai, *Cronica Românilor*, III, București, ed. 1886, p. 106.

² Iorga în revista *Literatura și arta română*, București, 1899—1900, p. 402—407.

întreagă țara Făgărașului a fost a Țării-Românești și acum solicită la Poartă să i-se dea iarăși. Solicitarea aceasta nu o țin de neputință, fiindcă și Măria Ta își aduce aminte, că la dieta trecută din Bălgrad [în Oct. 1672] ce fel de scrisoare românească v'am dat în mână, pe care Măria Ta prin Imre Lazar a trimis-o vlădicului românesc [= Sava Brancovici], ca s'o traducă; din aceasta s'a văzut ce uneltea Vodă în contra Măriei Tale".¹ Nu era numai atâta. Ghica-Vodă mai voia și o ocrotire a bisericii românești din Ardeal în contra calvinilor, ceea ce vedem din o legătură tainică încheiată în 20 Aprilie 1673 cu fratele mitropolitului Sava Brancovici în care se zice: „Datam scrisoarea noastră în mâna prietenului nostru Gheorghe Brâncoveanu, cum noi să-l ținem pe dumnealui la mare cinste și la din destulă milă și la mare credință, nu numai pe Dumnealui, ci încă *pe tot neamul dumnisale*, și taina și sfatul, care între noi este legat *pentru bonum publicum și pentru lărgirea sfintei bisericei noastre*, această taină în toată viața s'o ținem în taina cea sufletească a noastră“, apărându-l de toți dușmanii.²

Despre înțelegerea aceasta ascunsă, pentru binele comun și pentru lărgirea bisericii ortodoxe, a avut știre desigur și Sava Brancovici, care traducea în ungurește lui Apaffi scrisorile de uneltire ale lui Ghica Vodă. Dar Sava nu numai că a avut știre, ci însuși a luat parte cu sfatul la înțelegerea făcută în taină de Ghica cu fratele său Gheorghe, care numai mai târziu s'a putut descoperi, ca și celelalte pretinii și relații cu dușmanii dela Poartă ai lui Apaffi, cari voiau scoaterea lui din scaun.

Acestea îndeosebi, pe lângă altele pe care

¹ *Török magyar állam okmánytár*, VII, p. 158 - 9 no. 108.

² *Columna lui Traian*, 1872, no. 8 p. 62-3 și *Revista din Iași*, 1908 no. 1.

le-am văzut, au adus lui Sava Brancovici pierderea scaunului arhieresc din Bălgrad și multa suferință și mizerie pe urmă.

Atitudinea de ocrotitor și sprijinitor cu fapta a lui Șerban Vodă Cantacuzino, față de biserica românească din Ardeal, din cele tratate până aici s'a

Fig. 71. Șerban Vodă Cantacuzino.

putut cunoaște pe larg [§ 41—43]. Sub domnia lui, Țara-Românească ajunge la însemnătate deosebită în politica generală a Europei sud-ostice. Nici o chestiune esențială nu era în lumea turcească și răsăriteană, pe care Șerban Vodă să n'o cunoască, și tocmai de aceea împăratul din Viena căuta cu toate mijloacele unei diplomații rafinate, să câștige

pe partea sa pe Domnul muntean, care prin ajutorul său putea fi un factor hotărîtor în zdrobirea Turcilor, precum a și fost. Strălucitele biruințe ale armatei împăratului din Viena asupra Turcilor între anii 1683 și 1688 se datoresc informațiilor precise ale lui Șerban Cantacuzino asupra tuturor slăbiciunilor oștirii turcești în decădere.¹

Șerban Vodă a fost cel mai zelos sprijinitor în taină ai acelor pribegi nobili unguri Csáky și Pasko, cari unelteau la Poartă pentru detronarea lui Apaffi. În relații zilnice erau „prieteni și buni vecini“, ba Apaffi cere dela Vodă, înainte de a pleca la asediul Vienei din 1683, nu mai puțin de o sută de mii floreni împrumut, dar Șerban cunoscându-și vecinul nu i-a dat.

Gheorghe Brancovici, după nenorocirea fratelui său Sava, trece la curtea lui Șerban Vodă, unde stă vre-o 8 ani de zile, scriindu-și aici cronica plină de lucruri bune și false.²

Având Șerban Vodă relații întinse de negoț cu Brașovul, nu și-a uitat nici de Români de aici, cărora le-a făcut împreună cu Doamna Maria daruri prețioase, pentru a fi pomeniți la slujba bisericii sf. Nicolae din Șchei,³ asemenea și bisericii din Făgăraș.⁴ Un gociman al bisericii din Șcheiu Vasii

¹ Radovici, *o. c.* din *An Ac. Rom*; Nistor, *Un român iscoadă la 1683 în tabăra regelui Sobieski în An. Ac. Rom. secț. ist.*, seria III, vol. XII no. 6; Meteș, *Șerban Vodă Cantacuzino etc.*, p. 30 și urm.

² Radovici, *Grof Gheorghe Brancovici*, cf. darea de seamă de Dragomir în *Neam. Rom. literar*, 1911.

³ Iorga, *Studii și doc.* XIII p. 62; Șerban Cantacuzino a dăruit bis. sf. Nicolae din Șchei un stihar și un patrahir. Soția pribegă a acestui Domn: Maria e îngropată „în tinda cea mare a bisericii“ din Șchei, alături de ginerile ei contele Const. Bălăceanu, mort în lupta din Zărnești. cf. Lacea, *Gazeta Transilvaniei*, Brașov, 1915 Nrul de Crăciun. — Vezi însemnarea lui Vasii din Șchei pe un Penticostar scris de Alexandru dascălul din 1695, despre lupta dela Zărnești. *Biserica ortodoxă română*, XI, p. 1034-5.

⁴ *Revista istorică*, VIII, p. 143.

Neamțu „s'au ridicat cu toată casa lui și s'au dus în țara românească poftindu-l și chemându-l măria sa Șerban Vodă, ca să-i slujească casei“.¹ Popa Ilie din Veștem însemnează pe Evanghelia dăruită bisericii din acest sat prin Gheorghe „Brâncoveanu“ la 1683: „S'au dat pomenă la beserica Veștemului, pentr'ace să se pomenească numele aceluia Domn, anume Io. Serban Voevod, toți preoții ce vor fi la biserica Veștemului“.²

În general familia Cantacuzinilor a ajutat bisericile sărace ale Românilor ardeleni. Cu ajutorul fiicei lui Șerban Vodă, Maria soția lui Constantin Bălăceanu, zidesc negustorii greci din Sibiu la 1690 biserica din Bungard.³ Evanghelia din Ghiriș e dăruită de spătarul Mihaiu Cantacuzino, unchiul lui Constantin Vodă Brâncoveanu;⁴ preaînvățatul stolnic Constantin Cantacuzino dă bisericii românești din Recea [l. Făgăraș], în folosul pravoslavnicilor creștini, un Penticostar, și un Triod bisericii din Berivoiul mic pentru pomenirea sa;⁵ Gheorghe Cantacuzino și neamul său e ctitorul prin dărnicie a bisericii românești din Deva,⁶ iar Ștefan Vodă Cantacuzino miluește cu un potir o mănăstire din Maramureș cu hramul Înălțarea Domnului Hristos.⁷

¹ Tempea, *Ist. bes. din Șchei*, p. 19. Dascălul Ioan Corbea, fost și preot în Șchei, trece în Țara Românească unde se călugărește la mănăstirea Sinai [cf. Prișcu, *Gazeta Transilvaniei*, 1920, no. 221 (din 17 Oct.)]; Diaconul Tudor tot din Șchei, fratele popii Cârste de aici, a murit în București. cf. Tempea, *o. c.*

² Iorga, *Studii și documente*, XIII, p. 202 no. 711.

³ Iorga, *Studii și doc.*, XII, p. VII—VIII și urm. Un domn din Țara Românească a făcut biserica din satul Cut nu departe de Sebeș [jud. Alba]. cf. *Biserica ort. română*, IV [1877—8] p. 505.

⁴ *Răvașul*, 1908, p. 46—7 [Evanghelia din Ghiriș e din 1696].

⁵ Iorga, *Studii și doc.*, XII, p. 54 no. 97.

⁶ *Ibid.*, p. 87 no. 226.

⁷ Bârlea, *Insemnări din bis. maramureșene*, p. 165 no. 598.

Nici unul dintre Domnii Țării-Românești n'a cheltuit atât de mult din avutul său, pentru ajutorul și apărarea bisericii românești din Ardeal, ca Constantin Vodă Brâncoveanu. Intr'un anume moment foarte critic era să ajungă principe al Ardealului. Nicolae de Porta, un grec cu informație sigur și cunoscător bun al culiselor politice scrie despre Brâncoveanu:

Fig. 72. Constantin Brâncoveanu
cu 4 fii ai săi.

„Ardelenii cari vedeau înlăturat principele lor închipuit [Apaffi], temându-și libertățile lor după exemplul din Ungaria și neavând un om de această importanță, date fiind grelele dușmăanii între dânșii, ar fi primit bucuros pe Brâncoveanu, om de frunte, principe încoronat și cu faimă de mare politic, pentru a potoli revoluțiile de acasă“.¹

Toată istoria Românilor ardeleni ar fi luat o altă înfățișare, și nici unirea cu Roma nu s'ar fi făcut, dacă Brâncoveanu ar fi avut marele noroc să fie, pe la 1692, stăpânitorul Ardealului, punând Domn în locul lui în Țara Românească pe prințul Filip de Lichtenstein, după care voia să-și mărite una din fetele sale.

Când Atanasie s'a sfințit în București, Vodă nu-l lasă să se întoarcă cu mâna goală la reședința

¹ Giurescu-Dobrescu, *Documente și registre privitoare la Constantin Brâncoveanu*, București, 1907, p. 74.

sa, ci îi dădu pe lângă un rând de odăjdii vlădicești,¹ un sacos arhiepiscopal cu fir de aur, o păreche de mănuși cu mărgăritare,² cărți bisericești, și dania tradițională de 6000 bani, conform hrisovului prețios și frumos scris din 25 Maiu 1698, pe cari în fiecare an îi poate lua în 1 Septemvrie vlădica, fiind banii aceștia „mitropoliei de întărire și ajutor...” pentrucă știe această mitropolie „că să învăluște ca o corabie în mijlocul valurilor mării, fiind întru multe feluri de eretici necredincioși și se năpăstuiește de dânșii în multe chipuri”.³ [Fig. 73]. Chiar și după ce Atanasie se uni cu Roma într'un sinod public, îndemnat exclusiv de interese materiale, — de credință ar fi nesperios să se și vorbească, căci n'a avut nici una — Constantin Vodă credea, că totuși Atanasie se va întoarce la legea părinților săi, dacă îi va face o danie mai mare pe care n'a mai avut-o nici un înaintaș al său. În 15 Iunie 1700 Brâncoveanu dăruiește mitropoliei din Bălgrad moșia Merișani din județul Argeș „cu tot pământul, câmpul, pădurile, apele și pometul satului cu toate veniturile cari sunt”.⁴ Atanasie, cu toate acestea daruri importante, apucat pe povârnișul iezuiților, nu mai putea fi oprit, și promisiunile împărătești, rămase pe hârtie, l-au adus pe vlădica unit la o mizerie pe care vom vedea-o îndată.

Biserica din Ocna Sibiului [astăzi unită] e făcută la 1701 de Constantin Brâncoveanu, al cărui chip cu calpac, haină roșie și manta cenușie se păstrează până astăzi.⁵ Pe aici trecu Vodă în 1690 cu armata sa, după ce instalase pe Tököly de principe al

¹ Iorga, *Studii și doc.* IV, p. 67; amintite darurile de odăjdii și în testamentul lui Teofil. *Revista istorică*, II, Văleni, 1916, p. 84.

² *Magazinul istoric pentru Dacia*, III, 1846, p. 307.

³ Cipariu, *Arhivul pentru istorie și filologie*, Blaj, 1874, p. 453—55.

⁴ *Magazinul istoric*, III, p. 305—6.

⁵ Iorga, *Studii și doc.* XIII, p. 139 no. 457.

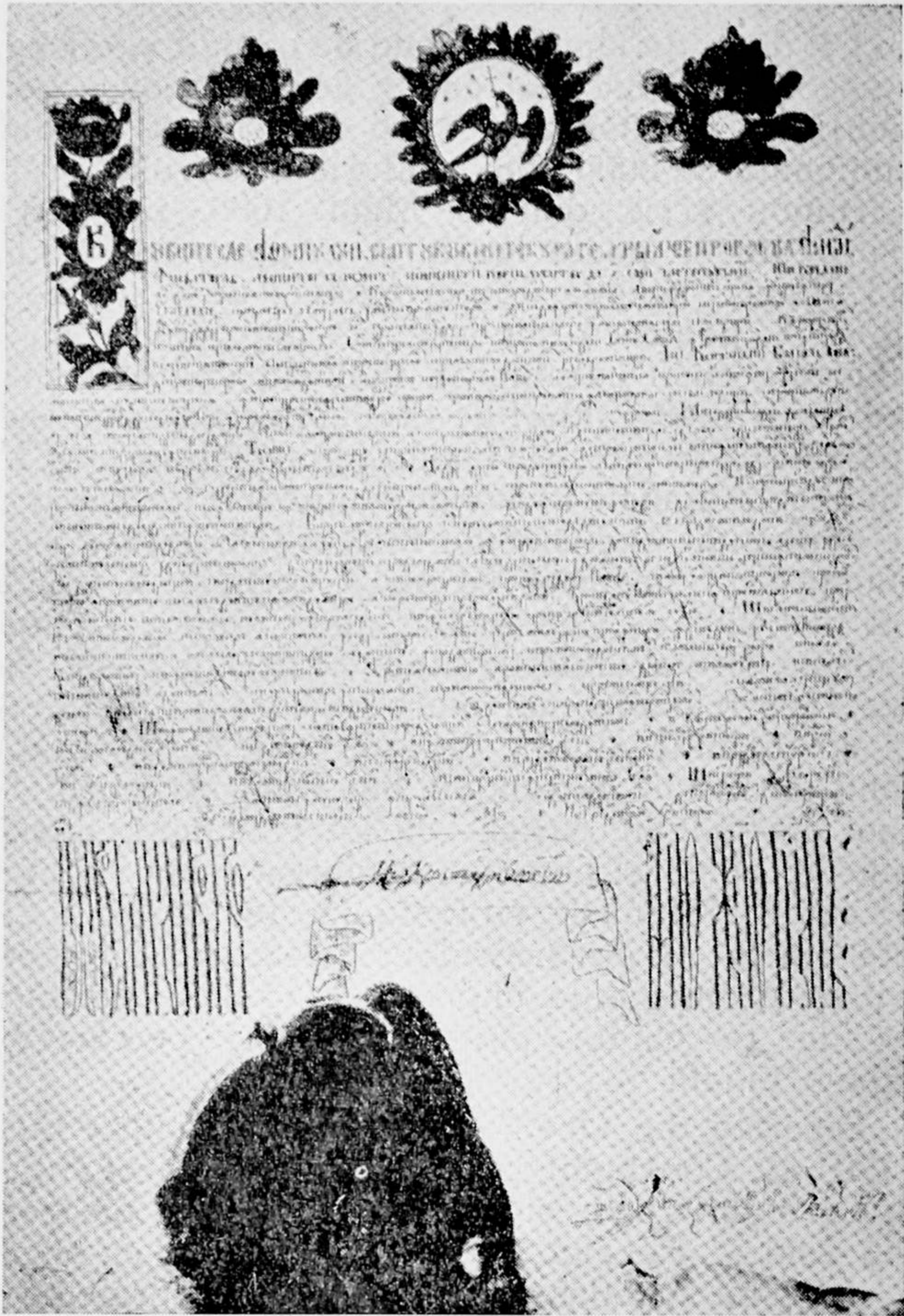

Fig. 73. Hrisovul lui Constantin Brâncoveanu (Sept. 1698).

Ardealului în biserica săsească din Cristian unde
 îi ținu o cuvântare în românește.¹

¹ Radu Log. Grecianu, *Viața lui Constantin Vodă Brâncoveanu*, ed. Ștefan D. Grecianu, București, 1906, p. 37, 86.

Constantin Vodă avea proprietăți întinse în Ardeal, pe care le cerceta cu familia sa, ca satele făgărășene: Sâmbăta de sus și de jos, Poiana Mărului și Tamaș Pataca de lângă Hunedoara, apoi pământuri zălogite dela țărani în Cincul mic și Șomărtin, și case în Șchei și în Brașovul vechiu. Bisericile din aceste locuri de sigur n'au rămas fără ajutor dela noul stăpân Român.¹ Biserica Sf. Nicolae îl amintește între ctitori pe Constantin Vodă și pe Doamna Maria.²

Frumoasa mănăstire din Sâmbăta de sus, — astăzi restaurată — a fost zidită tot de Constantin Brâncoveanu înainte de 1701, cum ne asigură o notă scrisă pe un Triod: „Acest Triod ni s'a dat de pomană de Măria Sa Vodă Ion Constantin Brâncoveanu voevod mănăstirei dela satul Măriei Sale dela Sâmbăta de sus anul 7209 [= 1700—1].³ Este interesantă o notă pe o evanghelie din 1697: „Iaste dat de pomană de *bun stăpânul nostru* Io Constantin Basarab Brâncoveanu Voevod, bisericii de lemn ot Sâmbăta de sus în Țara Oltului ținutul Făgăraș“.⁴

Cărțile bisericești tipărite în Țara-Românească cu cheltuiala lui Constantin Vodă au avut o largă și binefăcătoare răspândire pe la toate bisericile românești din Ardeal, în tipar sau în manuscrise copiate frumos și cu multă sârguință de preoții și dascălii harnici.⁵

¹ Meteș, *Moșiile Domnilor etc.*, p. 79—89. În Sâmbăta de sus Vodă ținea la curtea sa un preot.

² Iorga, *Studii și doc.* XIII, p. 62. — Constantin Vodă ridică o cruce de piatră în satul Tohanul vechiu în amintirea biruinței dela Zărnești din 1690. cf. Bariț, *Catehismul calvinesc*, Sibiu, 1879, p. 11—14.

³ Meteș, *Viața bisericească a Românilor din țara Oltului*, p. 100 n. 4.

⁴ Iorga, *Studii și doc.* XIII, p. 184 no. 631. — Constantin Vodă dăruiește acestei biserici o Pravilă cu iscălitura sa. cf. ziarul *Olteanul*, Făgăraș 1913 no. 17.

⁵ Vezi Iorga, *Activitatea culturală a lui Constantin Vodă Brâncoveanu* în *An. Ac. Rom.*, secț. ist., XXXVIII, [1914], p. 8—12.

Din 17 Iunie 1697 până în 30 Septemvrie 1698 zidește Brâncoveanu biserica cu hramul sf. Nicolae din Făgăraș [astăzi unită], sub îngrijirea pitarului său Neagoe Rătescu și a „iereului

Fig. 74. Biserica lui Constantin Brâncoveanu din Făgăraș.

Cristea, fost preot când s'a zidit biserica și a umblat în trebile bisericii până s'a isprăvit".¹ Pentru susți-

¹ Pușcariu, *Fragmente istorice despre boierii din țara Făgărașului*, Sibiu, 1907, p. 466—7 no. 129 [din 17 Oct. 1699]. Vezi despre alte danii bisericii românești din Făgăraș din partea Domnilor, vlădicilor și boierilor din Țara Românească, *Revista istorică*, 1922, p. 143—6; și aici § 35.

nerea ei și a preoților mai dăruiește 50 taleri din vămile domnești dela Rucăr și Dragoslavele, pe care sumă preoții bisericii o puteau ridica în fiecare an la sf. Dumitru în 26 Octomvrie.¹

Edificarea acestei biserici însă n'a mers fără greutăți, puse de oficialitatea ungurească. După multe intervenții principele Apaffi a dat voie lui Brâncoveanu, în 10 Oct. 1694, să clădească biserica de piatră mult dorită de Români din Făgăraș numai pe lângă aceste două condiții:

1. „Biserica aceasta să nu jignească în drepturile sale jurisdicțiunea bisericii reformate din Făgăraș, pe care au exercitat-o până acum superintendenții calvini asupra tuturor preoților români din Ardeal. Voevodul însuș să fie un bun prietin, ocrotitor și patron al bisericii calvine din Transilvania. — 2. Clădirea să nu fie ridicată din ziduri prea groase și prea înalte, din respect către cetate, al cărei turn se cuvine să stăpânească împrejurimea“.²

Constantin Vodă Brâncoveanu, în opera lui de a ajuta cu toate mijloacele pe Români din Ardeal, a fost îndemnat și sprijinit necontenit de marele mitropolit al Țării-Românești: Teodosie, de naștere din Veștemul Sibiului, dela care avem un antimis, din 1692, în biserica din satul Fânațe [jud. Bihor].³ Acest arhieru n'a pregetat nimic pentru a apăra cu cuvântul și cu fapta pe frații săi din Ardeal, cutoși de apăsarea greoaie a calvinismului, și de promisiunile înșelătoare ale iezuiților fanatici.

Teodosie, mitropolit peste 30 de ani, împreună cu Patriarhul Ierusalimului, Dosofteiu — acesta era în 1674 prin Banat pela Becicherec — dau lui Ata-

¹ Meteș, *Relațiile bisericii românești ortodoxe din Ardeal cu Principatele române în veacul al XVIII-lea*, Sibiu, 1928, p. 5.

² *Ibid.*, o. c., p. 4—5, n. 1.

³ Petran, *Monumentele istorice ale județului Bihor*, Sibiu, 1931, p. 27.

nasie instrucțiunea pe care am văzut-o. Mitropolitul muntean, încă în iarna anului 1687 cu Domnul său Șerban-Vodă, scrisese Țarului prin arhimandritul Isaia [§ 43], cerând ajutor contra Turcilor și „papistășilor“. Pericolul acestor din urmă pentru Românii din Ardeal încă de atunci îl prevăzuse Teodosie și s'a și nizuit cu toate mijloacele disponibile să-i rețină la credința veche ortodoxă. Despre grija ce o avea mitropolitul de biserica românească din Ardeal, — peste care de fapt el avea drepturi tradiționale vechi — ne vorbește o scrisoare a lui din 8 Noemvrie 1700 către patriarhul Adrian din Moscva, zugrăvind și siluirile iezuiților față de Românii de sub noua stăpânire austriacă:

„Nu atât din partea păgânilor necurați [Turci] întimpină greutate sfintele lucruri bisericești [căci ei chinuesc și năcăjesc foarte neamul creștinesc în privința politică și națională], cât din partea papistașilor se fac în toate ținuturile lor mari siluiri, mari ispite și mari prigoniri, ca să-i convertească la sine la dușmanii dumnezeieștii biserici a răsăritului, că *cu multă durere în inimă și amărăciune a sufletelor noastre și a tot poporul ortodox auzim și înțelegem că sfintelor biserici din Ardeal și altor ortodocși, cari trăiesc în Ungaria de sus, li se fac multe, nespuse cruzimi și cu toată înșelăciunea și viclenia, iezuiții și alții, cari se numesc „barați [=ung. călugări], ca lupii răpitori ascunși în piele de oaie, se întrec fără încetare și fără de odihnă a amăgi și a duce în rătăcire poporul și adevărata turmă ortodoxă a lui Hristos; și duc în rătăcire și amăgesc pe mulți neputincioși și neștiutori cu invenția lor de un cuvânt înșelător și nefolositor, pe care îl numesc *unie*, ducând orb pe orb de mână, ca amândoi să cadă într'o groapă conform cuvintelor nemincinoase ale Domnului Hristos“. Asupririle acestea ale papistașilor amărăsc mult inima lui și a poporului său credincios. „căci unde stăpâ-*

nesc și domnesc [papistașii] o fac aceasta cu puterea, iar unde nu domnesc, turbură necurmat cu înșelăciune această adevărată și cea mai de frunte biserică“. El însuși a întărit pe frații săi în credință cu scrisul și cu cuvântul. Tot astfel face și Domnul țării tipărind cărți bisericești în românește, grecește, slavonește și arabă. „Acestea le face — spunem — și cu acestea ne ajută Domnul nostru, la care noi nu putem ajunge, *căci fără de puterea și autoritatea lumească nu se pot apăra drepturile bisericii și cele ale clerului*».¹

Bisericii românești din Ardeal i-a lipsit această putere lumească apărătoare așa, că ea în toate timpurile a fost prigonită și greu apăsată.

Despre rolul lui Constantin Brâncoveanu și al arhierilor munteni în lupta contra iezuiților asupra ai Românilor ardeleni și în păstrarea vechei credințe strămoșești la aceștia, vom vorbi pe larg în volumul al II-lea.

¹ Dragomir, *Relațiile bis. rom. cu Rusia*, p. 1226—1229, no. XLIX.

CAPITOLUL XIII.

LITERATURA ȘI ARTA BISERICESCĂ ROMÂNEASCĂ DIN ARDEAL ÎN VEACUL AL XVII-lea.

47. *Literatura bisericască și profană. Răspândirea ei prin manuscrise.* — Unul dintre scopurile calvinilor a fost, ca tipărind cărți în românește, să scoată cu desăvârșire din biserică limba slavonă, introducând limba națională românească, înțeleasă de toți creștinii. Rezultatul acesta nu l-au putut ajunge, pentru că n'au tipărit cărțile rituale în românește fără de care e cu neputință o slujbă bisericască în românește. Înălăturarea limbii slavone din biserică s'a făcut treptat prin munca comună a tuturor preoților și dascălilor, și care abia în cele dintâi decenii ale veacului al XVIII-lea e izgonită cu totul din bisericile românești ardelenene și din cele două Țări române, prin răspândirea largă a numeroaselor cărți rituale tipărite în Țara-Românească. Intrebuințarea limbii slavone în bisericile ardelenene în tot cursul veacului al XVII o dovedește și hotărîrea sinodului din 1700, sub episcopul unit acum Atanasie, care zice: „*Popii să facă slujbă cât vor putea românește*“. Popa Chirilă din Aciua [jud. Satu-mare], la 1698, fiind „poporat“ în Unimăt [jud. Sălăgiu] traduce și scrie un Mineiu românesc pentru popa Iuon din Mădăraș,¹ iar în 1702 altul, în care spune aceste cuvinte caracteristice pentru timpul dispariției limbii slavone din biserică ardelenă: „Anthologia sau Mineiu... premenit de pe limba slavoniască, cu socotință pre

¹ Bârlea, *Insemnări din bis. Maramureșului*, p. 2.

limba rumâniască întoarsă... E făcut de înțelesul celor neînțelegători, nu numai celor proști, ce, mai tare și mai vârtos, preuților cărora nu știu înțelegerea slovenească. Că noi Rumânii, cari simtem întru aceștia ținuturi amestecați printre alte limbi, simtem ca trâmbița, de o răsufli și nu-i înțelegem glasul ei, *așia și tocmealele svinților le auzim într'altă limbă*, cumu-s străhile de sara, slavele, pro-costviile, nastavnele, troparele cu sdealnele și canonul tot și nahvalitele, și nici un folos nu luoăm, iară alte limbi au de știu toată Scriptura în limbilor, adecă cumu-s Sârbii, Rușii, Grecii, iară după aceia, jeluind și ai noștri spre înțelesul sloveniei, au întors mult den cartia sloveniască pre limba noastră cea rumâniască, cu îndemnarea milostivului Dumnezeu și de acum încă avem nădeajde să ni-se înmulțască scriptura pre limba noastră¹. Deci popa Chirilă era un traducător harnic al cărților slavone în românește, pe cari le copia în mai multe exemplare și le vindea. Știm pe popa Arsenie care scria un liturghier pentru popa din Gozimani, cerând în acelaș timp dela popa Ion din Șoimuș un canonic „să faci bine să mi-l dai vre-o 2—3 zile, să scriu de pe dânsul, și iarăși ți-l oi trimite acasă“. Popa Arsenie, caligraf vestit, își câștiga pâinea și prin copierea cărților sfinte, cari se plăteau foarte scump în vremurile bătrâne.

Nu erau numai preoții copiiști ai cărților sfinte, ci și diecii sau dascălii, și călugării călători, cari cu desagii plini de cărți bisericesti tipărite sau manuscrise, apoi cu hârtie, călămar cu negreală și condeiu, străbăteau satele, aciindu-se de obicei la popă, dela care se puteau informa dacă biserica satului e înzestrată cu toate cărțile necesare la slujba dumnezeiască. Dacă lipseau cărți sau erau stricate, popa pe banii săi, sau chemând câțiva

¹ Iorga, *Studii și doc.*, XIII, p. 135—6, no. 446.

săteni mai bogați și evlavioși, îndată se înțelegeau cu diacul sau dascălul să le vândă, dacă are gata, cărțile necesare bisericesti sau dacă nu, să le scrie. Și după înțeles în casa popii sau a unui fruntaș țaran se apuca diacul de copiat și scria necontenit săptămâni, ba uneori chiar luni întregi, precum era cartea de mare și precum se cerea execuția artistică. Modelul după care copia îl avea în desagii săi, și e interesant, că acești dieci căutau să-și câștige îndată cartea cea mai nouă bisericască eșită de sub tipar, ortodoxă și vrednică de toată credința; dacă nu puteau, atunci cel puțin o copie își făceau de pe cea tipărită. Unii țărani voiau să fie cartea, pentru care își dădeau banii, după un „izvod“ pe care ei îl cunoșteau ca frumos și vrednic dar bisericii. Așa popa Samoilă, Turcuș Garbo și soția Șimon Pelaghia din Dragomireștii Maramureșului plătesc 12 floreni dascălului Nicolae din Țara-Românească, să le scrie o sfântă evanghelie românească după „izvodul dela Săliște din biserica nistorească“, pe care o dăruiesc bisericii din satul lor.¹

Pe un octoih slavon din mănăstirea Neamțului ni s'a păstrat această notă: „Eu ereu Filimon și Popadia lui Cristina cu copii Andonie și Nastea am cumpărat această carte Anghirest“ pentru pomenirea lor și părinților și au dat bisericii Sf. Ah. Mihail și Gavril în satul Vindeoni... Această carte am legat-o și tocmit-o și înfrumusețat-o eu însumi Diacul Ioan din Țara ungurească din cetatea Silie [=Șiria, jud. Arad], au plătit iereu Lazar și Popadia lui Nastasia nepot iereului Filimon din acelaș sat Vindeone în anul 7150 luna Iunie 12 în zilele lui Vasile Vodă al țării Moldovei [1644].²

¹ Bârlea, *o. c.*, p. 94—5 no. 333.

² Melchisedec în *Revista pentru istorie, arheologie și filologie*, II, București, 1884, vol. I, fasc. II p. 129—30. — Vezi despre un Molitvelnic mss. slavo-românesc, cumpărat cu 55 aspri de popa Dobre din Șcheiul Brașovului la 1569. Prișcu în revista *Țara Bârsei*, II, Brașov, 1930, p. 131—32.

Diacul Ioan din satul Nancova în Maramureș scrie la 1653 o cazanie slavonă, în 1655 un mineiu slavon,¹ apoi tot în acest an cele „Șapte taine“ tipărite în Moldova la 1644 de mitropolitul Varlaam,² care carte se răspândește în copii variate prin Bihor, dintre care scrie una dascălul Vasile Sturza, la 1708, în satul Sânt-Andreas lângă Timișoara în „țara-Turcului“. Cărțile tipărite chiar și în Țările-române repede ajungeau pe la bisericile românești ardeleni.

Prețul acestor cărți pe acel timp era foarte mare³ și adeseori trebuia multă osteneală ca să le câștigi, de aceea nu se putea o mângâiere mai deplină pentru creștinul adevărat, — care din prisosul ostenelilor sale jertfea o parte, — decât cumpărarea unei cărți bisericești pentru iertarea păcatelor sale, împodobind cu ea strana și sfânta masă din biserică. Mulți creștini erau cari cu astfel de daruri laudau pe Dumnezeu.

Intr'o vreme când dispărea din biserică limba slavonă, pe care numai câte unul o mai înțelegea, vedem preoții din toate părțile copiind cu multă sârguință cărțile bisericești necesare serviciului divin. Aproape în fiecare biserică românească din Ardeal sunt astfel de copii, dintre cari unele, judecate după limba lor, au o vechime de sute de ani, coborându-se începutul lor până în secolul al XV—XVI. Cele mai multe din aceste manuscrise prețioase zilnic ajung în colecțiile străinilor și se nimicesc din neprișoare, spre cea mai mare pierdere a studiilor privitoare la limba și cultura noastră din trecut. Academia română a ajuns în posesiunea unor astfel de

¹ Bârlea, *o. c.*, p. 42—3, 97.

² *Transilvania*, Sibiu 1910, p. 14—16.

³ Vezi pe larg cu amănunte despre prețul cărților bisericești în Ardeal, cartea mea, *Relațiile comerciale ale Țerii Românești cu Ardealul*, Sighișoara, 1921, p. 151—2, 96—199.

manuscrite de cărți bisericești din Ardeal, care merită să fie cunoscute:¹

Molitvelnice scrise²: de monahul Agathon moldoveanul din Iași în 17 Ianuarie, 1701 în Șiria, fiind preotul „orașului” popa Ianăș din Valea-Bradului; altul de Petru în 29 Maiu 1688; și unul aflat în biserica din Așchilău scris înainte de 1695, iar diacul Vasile Sturze copiază în satul bihorean Popmezeu, în Sept.—Oct. 1698 Molitvelnicul apărut în Bălgrad în primăvara aceluiaș an.³

Octoih [două] scrise de Vasile Sturze fiul Badiului din Moldova unul în 15 Maiu 1695, celalalt scris în satele Luctelec și Nădab în 1706.

Ciasloave scrise: tot de Vasile dascălul moldoveanul „când am șezut la mănăstire la Hinidoara pe seama popei lui Simion, când am șezut în Mada, scrisam când a fost blagoveștenia Luni după Paști și era frig... în 11 April 1695”; altul de popa Ștefan din Molosig locuitor în Leta-mare, pentru popa Gheorghe din Poceiu [Bihor în 1705].

Liturghiere scrise: de dascălul Gheorghe, pentru popa Simion din Iaz [l. Caransebeș]; de popa Gavril din Sititelec [Bihor 1739]; și de popa Vasile Moldoveanul și zugrav în satul Bărboși din Moldova [jud. Covurlui]⁴ 1718.

„*Izvod de parimii*” scris la 1700 de popa Teofil din Rucăr [com. Făgăraș], un «*Sinaxar*» pe 12 luni în românește scris în 1699—1700 diacul Petru din Băcăinți [com. Hunedoara], o *Cazanie* la Duminecile

¹ *Biblioteca Academiei Române*, manuscrite Nrii 577, 1832, 1833—39, 2301, 2524, 2932, 3052, 3107, 3197, 3821, 4151, 4155, 4214—16.

² Despre un fragment din cel mai vechiu Molitvelnic manuscris din sec. al XVI-lea studiul lui Drăgan în *Dacoromania*, II, [1922], p. 254—326.

³ *Revista Familia*, I, [1926], p. 8—9.

⁴ *Revista Teodor Codrescu*, III, Iași, 1934 p. 173. — Fragmente din Liturghierul românesc mss. din Bihor din sec. 16—17 se publică în revista *Cele Trei Crișuri*, I, Oradea, 1920, p. 20—26.

de peste an¹ popa Constantin, *Sabornic* ales din Mineiu pe limba rumânească la praznice domnești și la sfinți scrie în Iunie 1705 Luca Telec în Timișoara.²

Dela alți dieci din Bihor ni s'au păstrat mss. românești din sec. al XVII-lea: Cazania lui Coresi copiată de Ion din Pocioveliște, popa Ștefan ori diacul Gheorghe ne-a lăsat Triodul din Brusturi, iar dela popa Urs din Cotigleți [fusese jude în acel sat] o carte de cântece rituale în sens calvin din 1676,³ popa Mihai din Topa de sus scrie în 1658 „Viețile sfinților“.⁴

În Șcheii Brașovului preoții au fost totdeauna oameni cărturari, cari se învăteau într'o societate de cultură mai aleasă. Așa cunoaștem pe popa Iane și Mihai, cari au tradus Evanghelia învățătoare din 1580—81, apoi popa-protopopul Vasilie a scris un frumos Penticostar în 1613, și ne-a lăsat o prețioasă cronică a bisericii Sf. Nicolae din Șchei, pe care am studiat-o în amănunte și cu informațiuni bogate într'alt loc.⁵ Dascălul Alexandru [polon] din Brașov traduce în 1694 un Penticostar⁶ și în 1697

¹ O cazanie-evanghelie de învățătură manuscris terminat în August 1640 se află în Biblioteca Muzeului național din Budapesta [cf. Iorga, *Mărunțișuri istorice din Ungaria*, Budapesta, 1905, p. 9—11]; — „Mântuirea păcătoșilor“ manuscris tradus în 1692 de un oarecare Cosma, publicate titlurile de Drăgan, *Anuarul inst. de ist. națională*, IV, p. 422—27.

² Dintr'un sbornic ardelenesc din sec. 17-lea, mss. românesc, se reproduc: 8 evanghelii și cuvânt la Nașterea Domnului în revista *Ion Neculce*, Iași, 1930, fasc. 8, p. 153—59.

³ Ciuhandu, *Diecii din Bihor* în ziarul *Tribuna*, 1919 no. 46, 47.

⁴ Revista *Familia*, I, Oradia, 1926, no. 6 p. 8; — Vezi fragmente din cărțile necesare serviciului divin: Octoih, Triod, Mineie, mss. rom. din sec. 16—17-lea publicate în revista *Cele Trei Crișuri*, I [1920], no. 10—11; vol. II, p. 45—48, 114—17, 152—54, 214—17, 244—47, 653—55.

⁵ Vezi revista «*Drum drept*», Văleni, 1913 no. 3.

⁶ O notă scrisă pe acest Penticostar de dascălul Vasii, fiul proto-popului Vasii din Șchei. cf. *Biserica ortodoxă română*, XI, p. 1034—5.

o Psaltire slavo-românească cu tâlc,¹ iar dascălul Vasii din Șchei scrie în 1695 viețile sfinților cu bogate învățături pentru credincioși,² iar Simion Hrăst ne-a lăsat o copie a „Pravoslavniciei mărturisiri“ a lui Petru Movilă [1691] „când am învățat la părintele Radu Tempea“ [1727] un cunoscut cărturar dela biserica din Șchei.

Pe neobositul dascăl moldovean Vasile Sturze, prin 1699—1701, îl întâlnim în satul Străcaș din Bihor, unde scrie un Liturghier și un Ciaslov, iar Agathon din Moldova în 1717 era în satul bihorean Șiumugiul și copia un „Strasnic“. Tot în aceste părți s'a copiat cea mai veche traducere românească a unui Anghilest [= Octoih] și a unui Ceaslov în 10 Februarie 1685 de protopopul Petru din Tinod în Bihor, care avea un deosebit interes pentru cărțile bisericesti în limba sa.³ Tot popa Petru din Tinod, care servea în biserica lui Gavril Movilă ori Constantin Basarab, a scris cea mai veche slujbă pentru *sfințirea bisericii* pela 1673—74, apoi *Maslul* la 1673 pentru popa Marcu din Săcădat, care după limbă e copia unui vechiu manuscris din veacul al XVI-lea,⁴ învățătura despre munca celor 7 Macavei la 1675, o feștanie

¹ cf. Gaster, *Crestomația română*, I, p. 312—5.

² Iorga, *Studii și documente*, XIII, p. 67. — In biblioteca bis. Sf. Nicolae din Șcheiu avem din 1693 „Credeul“ în mss. românesc scris de popa Florea Băra, cf. Prișcu în *Țara Bârsei*, II, p. 133—4.

³ Mangra V., *Cercetări literare istorice*, București, 1896, p. 11—29.

⁴ *Biserica și școala*, Arad, 1905, p. 279 și urm., 291. — Popa Petru din Tinod notează pe un mss. din Evanghelia de învățătură, copiată de el la 1682: „Aceasta carte iaste tipărită în țara rusească și iaste izvodită și întoarsă pe limba românească de un popă rusesc; și multe cuvinte am tocmit [cf. Giuglea, *Dacoromânia*, I [1921], p. 356—9]. Dela el este și Liturghierul din 1679 [cf. *Revista Cele Trei Crișuri*, Oradia 1921 no. 8—11]. — Popa Giurgiu din Lunca sprie [jud. Bihor] copiază o Evanghelie scrisă încă prin veacul al XV—XVI-lea. cf. Firu, *Urme vechi de cultură românească în Bihor*, Oradia, 1922, p. 11 și Ciuhandu, *Cele Trei Crișuri*, 1921 no. 8—11]; „Litania“ scrisă de popa Ioan la 1674 în Rabagani. cf. revista *Familia*, Oradea, 1926, no. 6 p. 9.

dela Botezul Domnului la 1684.¹ Din acest veac ni s'au păstrat mai multe manuscrise, cărți bisericesti ori povestiri apocrife² cari circulau dela un preot la altul, copiindu-se, schimbând sau lăsând la o parte cuvintele pe cari nu le mai înțelegeau și erau uzate, dar pe care cunoscătorul subtil al limbii românești istorice cu ușurință descopere, că ele pleacă din acel neguros veac bătrân, care se socotea a fi veacul al XV-lea.³

Din Testamentul vechiu s'a tipărit la 1582 două cărți ale lui Moise: Facerea și Eșirea sub numele Paliia. Dar ni-au rămas în manuscris și celelalte trei cărți, căci la 1679 se amintesc în cărțile dela mitropolia din Bălgrad „Cinci cărți ale lui Moisi rumânești“.⁴ S'a descoperit la o biserică din Bihor tot din Testamentul vechiu unele fragmente din Cartea Impăraților, din Cartea lui Daniil prorocul și din cartea lui Tovie.⁵ Manuscrisele și traduceriile Testamentului vechiu, cari cuprind multe elemente miraculoase, povestiri colorate, atrăgătoare, împreu-

¹ Ciuhandu în ziarul *Tribuna*, Oradea, 1919, no 48—49

² Vezi cele trei povestiri apocrife copiate, în 1678, de popa Florea din Dobricinești-Bihor. cf. *Biserica și școala*, Arad, 1905, p. 266—7.

³ Vezi astfel de manuscrise reproduse de Iorga, *Ceva despre episcopul maramurășean Iosif Stoica. Câteva fragmente de vechi cazanii românești* în *An. Ac. Rom.*, XXXV₁ [1913], p. 7—11, 13—14. — Vezi un fragment din „Pravila sfinților“ în românește copiată de popa Toder din Râpa de jos [jud. Mureș], la 1610. cf. Rosetti Alex., în *Grai și suflet*, I, București, 1924, p. 331—32. Alt fragment mss. de Pravilă românească din sec. al XVI-lea în revista *T. Codrescu*, I [1915], p. 43—44. — A se îndrepta cele dela p. 138 n. 3 astfel: „Pravila“ publicată de Spulber *o. c.*, p. 7—30 e cea tipărită de Coresi, care s'a tradus după un text slavon. Copii românești ni s'au păstrat în Codex Negoeanus [*Columna lui Traian*, 1883], Codex Sturdzanus [Hașdeu, *Cuvente din bătrâni*, II, p. 223 și urm.] și Codex Teodorescu [ed. *Acad. Rom.*, de Drăgan]. Vezi și observațiile lui Al. Rosetti din revista *Grai și suflet*, București, 1932 p. 94—198 [Datarea lui Spulber 1563 e contestată].

⁴ Cipariu, *Acte și fragmente*, p. 260.

⁵ Mangra, *Cercetări literare istorice*, p. 29 și urm.

Fig. 75. Din „Indreptarea legii” Târgoviște, 1652.

nate cu numeroase învățături, de sigur în trecut au avut o foarte largă răspândire în mijlocul preoțimii române pe care o captivau mai curând, fiind mai accesibile priceperii ei. Am văzut câteva codice importante vechi și cum povestirile religioase din ele, numite apocrife, s'au răspândit în popor și cum copiau preoții aceste cărți false cu o deosebită predilecție [§ 26]. Afară de codicele citate mai avem un al treilea manuscris, — aflat în jud. Arad, — care cuprinde 17 povestiri religioase apocrife.¹

Deosebit de cărțile bisericești și povestirile apocrife răspândite în toate părțile ardelenene prin manuscrise copiate de preoți, călugări și în special de biserică, mai era o altă literatură, să-i zicem profană, tot așa de mult gustată de preoți și de popor. Aceasta e literatura astrologică de prevestire și romanele populare, pe care o găsim adunată și în două colecții de vechi texte populare din veacul al XVII-lea, copiate în Ardeal de popa Ion Românu, [Fig. 76], la 1620, din Sâmpetru [probabil în jud. Hunedoara] și de Costea dascălul, la 1693, dela biserică Sf. Nicolae din Șcheiul Brașovului.²

Cărțile astrologice sunt străvechi, ele pun în corelație schimbările de pe pământ cu constelațiile și planetele cerești, căutând prin acestea să desvăluie oamenilor tainele viitorului. Astfel sunt: *Rojdanicul*, *Gromovnicul* și *Trepetnicul*.

Rojdanicul este o carte care încearcă desvăluirea viitorului după luna sau zodia în care s'a născut omul. Cel mai vechiu text păstrat, îl avem în codicele Negoianuș, adică al lui Ion Românu. Cuprinde numai patru luni: Sept., Oct., Noem. și Dec.

¹ *Ibid.*

² Codicele lui Ioan Românu e publicat de Bianu I., *Columna lui Traian*, 1883, p. 322—29, 445—56; iar manuscrisul lui Costea Dascălul e inedit în *Biblioteca Academiei Române*, ms. no. 1436.

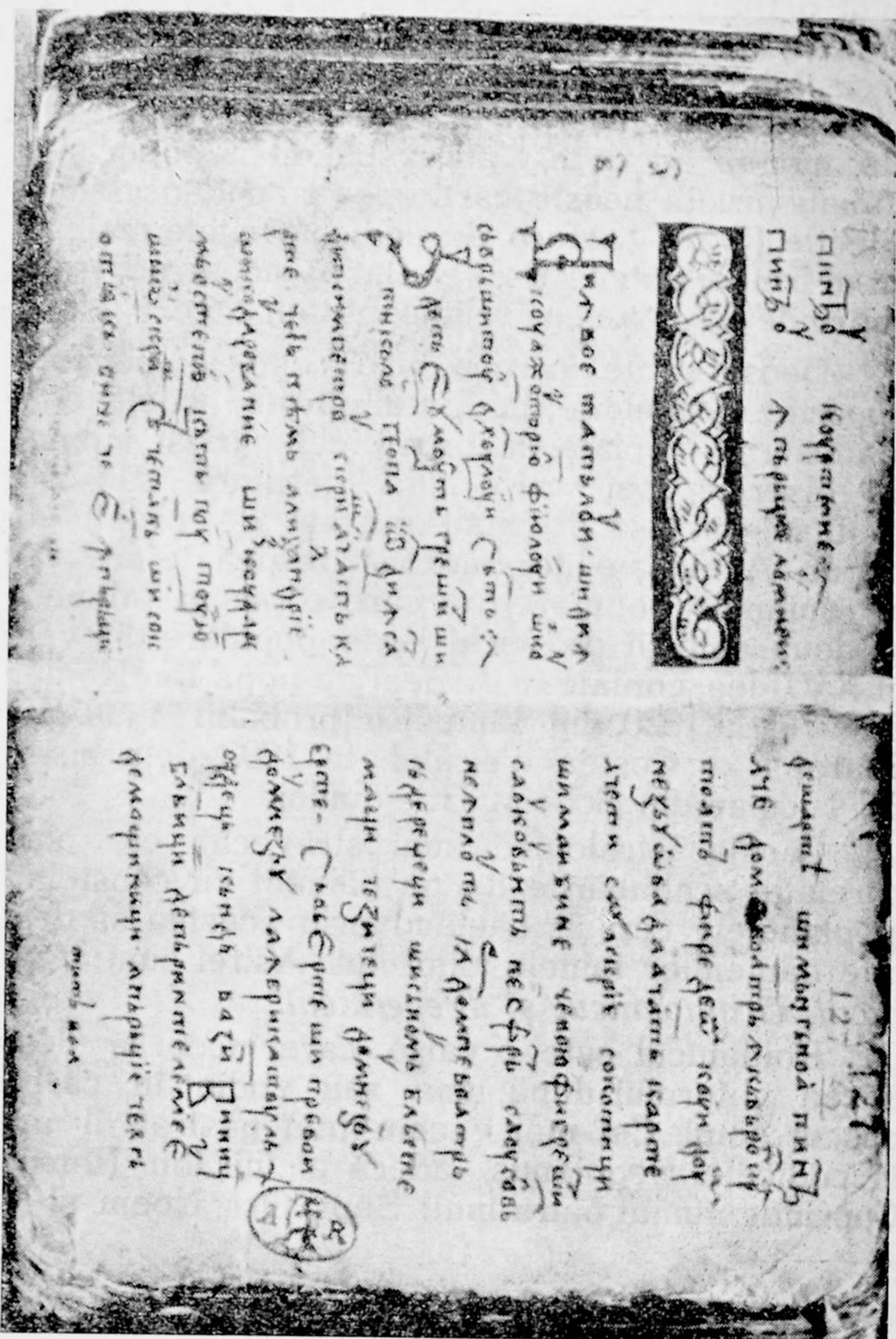

Fig. 76. „Codex Negoeanus” scris de popa Ioan Românu din Sâmpetru (1620).

adecă Răpciunii, Brumarii, Brumariu mare și Indrele, restul s'a pierdut.¹

Gromovnicul prezice întâmplările de pe pământ și între oameni, după zodia în care cade tunetul.²

Trepetnicul are acelaș scop de a prezice viitorul oamenilor după diferitele mișcări ale trupului, de ex.: bătaia ochilor, clipirea genelor, clătirea buzelor, bătaia palmei, etc.

Aceste două din urmă se vede că erau mult căutate; manuscrisele nu puteau satisface cerințele curioșilor, încât a fost nevoie să se tipărească amândouă în Alba-Iulia la 1639 cum vom vedea, dacă nu cumva se cuprindeau și în calendarul românesc din 1569, tipărit la Brașov și cumpărat de o solie din Moldova cu 6 denari.³

Două cărți cu largă răspândire, având cuprins legende despre paseri și animale cu învățături morale, sunt: *Fiziologul* și *Fiore di virtu* numită în literatura românească veche: *Albinușa* [Fig. 77], și *Floarea darurilor*.

„Fiziologul este o curioasă carte de științe naturale, — plecată din Egipt în sec. II-lea — în care paseri, animale, reptile și pești sunt descrise cu obiceiurile lor, după tradiții populare, pentru a fi apoi interpretate ca simboluri ale unor idei morale și religioase“, zice Cartoian. Are două părți: una descrie viețuitoarele alta ne dă interpretarea morală. Prin acest Fiziolog — copiat și de dascălul Costea din

¹ Vezi despre Rojdanicul popii Ion Românul studiul lui Cartoian în *Dacoromânia*, V, Cluj, 1928, p. 584—601 și faximile.

² Cel mai vechiu Gromovnic e dela începutul secolului al XVI-lea publicat un fragment de Cipariu în *Organul luminării*, Blaj, 1847, p. 130 și reprodus și de Gaster în *Crestomația română*, I p. 175; și cel copiat de Costea dascălul la *Acad. Rom.*, mss. no. 1436.

³ Meteș, *Relațiile comerciale etc.*, p. 152 și n. 1. — Vezi despre aceste 3 cărți astrologice Cartoian, *Cărțile populare în literatura românească*, I, p. 172—87, unde se dă și toată bibliografia.

1
 2
 3
 4
 5
 6
 7
 8
 9
 10
 11
 12
 13
 14
 15
 16
 17
 18
 19
 20
 21
 22
 23
 24
 25
 26
 27
 28
 29
 30
 31
 32
 33
 34
 35
 36
 37
 38
 39
 40
 41
 42
 43
 44
 45
 46
 47
 48
 49
 50
 51
 52
 53
 54
 55
 56
 57
 58
 59
 60
 61
 62
 63
 64
 65
 66
 67
 68
 69
 70
 71
 72
 73
 74
 75
 76
 77
 78
 79
 80
 81
 82
 83
 84
 85
 86
 87
 88
 89
 90
 91
 92
 93
 94
 95
 96
 97
 98
 99
 100

Fig. 77. „Fiziologul” și „Albinușa” scrise de Costea Brașoveanul (1693).

Brașov — au pătruns multe legende ornitologice în literatura noastră veche, fiind mult cetit.¹

„Albinușa“ de origine din Italia, s'a tradus direct din italienește de un moldovean Gherman Vlahul la 1592, și din slovenește avem traduceri românești din secolul al XVII-lea, păstrate una în copia dascălului Costea la 1693 și a popii Petru din 1620.

Cartea tratează despre virtuți și viții. După fiecare virtute urmează vițiul opus: dragoste—pizma; bucurie—întristare; dreptate—strâmbătate: adevăr—minciună, etc.

Fiecare capitol are patru secțiuni: 1. cuprinde definiția virtuții sau a vițiului despre care se vorbește, 2. compararea virtuții sau a vițiului respectiv cu un animal real sau mitic, 3. o serie de maxime și 4. încheie cu o povestire morală, cu scopul să evidențieze avantajile virtuții sau nenorocirile vițiului.

Copiștii români au prescurtat unele capitole, iar altele le-au amplificat. Cartea însă a avut influență asupra literaturii populare.²

Vestita poveste, născută în Egipt, a faptelor Împăratului Alexandru Machedon, numită *Alexandria*, a fost cea mai cunoscută și iubită de popor. Acest roman popular a avut o mare influență asupra cărturarilor, s'a încălzit de el până și Mihai Viteazul în acțiunile sale războinice, și a lăsat urme vizibile în arta și literatura noastră populară. Traducerea s'a făcut din sârbește, și o copie a acestei traduceri, de sigur din veacul al XVI-lea, ne-a lăsat la 1620 părintele Ioan, care a pus această notă caracteristică pe manuscris: „Eu mult greșitul și tică-

¹ Cartoian, *Cărțile populare*, p. 188—94 cu bibliografia și analiza Fiziologului.

² *Ibid.*, p. 195—208 [se dă analiza și bibliografia]; tot Cartoian, *Fiore di virtu în literatura românească* în *An. Ac. Rom.*, seria III. sect. lit., IV, [1928], p. 92—105.

losul popa Ion [sau tînărul popă Ion Românul] din sat din Sâmpetru, scris această carte ce se cheamă Alexandrie... și mă osteniiu cât putui și o scris să cetească și să socotească bine ce este împărăție cești lumi deșarte și mângănoasă"...¹

După literatura aceasta manuscrisă cu resunet așa de larg și adânc asupra cărturarilor și poporului nostru ne oprim la cărțile bisericești tipărite în veacul al XVII-lea.

48. *Catehismul calvin din 1640 și alte tipărituri din acest timp.* — Imprejurările politice, războaiele interne și externe, împiedecă tipărirea cărților bisericești românești în Ardeal peste 60 de ani. Abia când norii grei se risipiră și stăpânirea era mai sigură, se gândi principele Gavril Bethlen la mântuirea sufletească a „schismaticilor“ români, prin cărți tipărite în limba lor. Spre acest scop a căutat niște traducători și cunoscători ai limbii românești, cu cari a tradus toată sf. Scriptură în limba noastră, care însă n'a văzut lumina tiparului din cauza morții prea timpurie a lui Bethlen. Traducerea completă a rămas în manuscris căci e amintită în Zaconicul din 1680, dar până acum nu s'a descoperit din ea, decât un mic fragment.²

Traducătorul acestei Scripturi va fi fost un preot cărturar sau vre-un călugăr învățat, care și-a câștigat simpatia deosebită a lui Bethlen, ca acei

¹ Vezi pe larg despre Alexandria, răspândirea și influența ei asupra sufletului poporului studiile: Cartoian, *Alexandria în literatura românească*, București, 1910, acelaș, *Alexandru în lit. rom. Noul contribuții*, București, 1922; acelaș, *Cărțile populare etc.*, p. 213—231 [analiza și bibliografia]; Iorga, *Faze sufletești și cărți prezentative la Români, cu specială privire la legăturile „Alexandriei cu Mihai Viteazul în An. Ac. Rom. XXXVIII* [1915], sect. ist., p. 545—600.

Despre un mss. Alexandria în satul Hărniciești din Maramureș vezi Bărlea, *Insemnări din bisericile Maramureșului*, București, 1909, p. 113.

² Publicat de Bitay A., în *Erdélyi irodalmi szemle*, III, Cluj, 1926, p. 195; Cipariu, *Arhivul*, p. 658.

călugări Sava Popa și Toma Moisin, cărora, pentru viața lor curată, a moravurilor bune și a erudiției lor, le dăruiește, în 9 Iunie 1614, principele Bethlen mănăstirea Râmeți împreună cu o livadă numită Hopaț, care până astăzi e în stăpânirea acestei mănăstiri-biserici de sat.¹

Iezuiții, cu totul strâmtorați și persecutați de calvinismul atotstăpânitor, fac unde pot proselitism, pentru a converti la credința lor câte un Român. În Banat, pe unde umblau iezuiții printre Români făcând propagandă, predicând românește [§ 38], vedem pe un Gheorghe Buitul, Român din Caransebeș, pe care episcopul ales al Ardealului Ștefan Csiky îl recomandă din Iaurini [Györ], în 15 Septembrie 1619, către conducătorul colegiului propagandei din Roma, ca să-l primească în colegiu.² Întors de aici, Gheorghe Buitul traduce în românește catehismul cunoscutului iezuit Paul Canisius, care se tipărește în 1636 în Pressburg.³ La tipărirea unui catehism în românește se gândise și vestitul diplomat iezuit Antonio Possevino la 1583 cu sprijinul principelui Ștefan Báthory, ba voia chiar să facă propagandă „catolică“ în Țările române, prin

¹ Dobrescu, *Fragmente etc.*, p. 17—8.

² Iorga, *Studii și documente*, XIII, p. 235; Bitay, în *Dacoromania*, III, p. 789—92 și Drăgan, în *Dacoromania* IV, p. 118—20. — În 11 Dec. 1608 ungurul Francisc Lovăș a ținut o cuvântare românească, scrisă cu litere latine, în colegiul roman din Roma cu prilejul primirii călugărului iezuit ducele Gonzaga, trimisul regelui francez Henric al IV-lea. S'a publicat un fragment cu comentariu în publicația *Codrul Cozminului*, II—III, Cernăuți, 1925—6, p. 277—84.

³ Mihail Halici tatăl din Caransebeș, reformat, a scris pe la 1640, psalmi în românește. Drăgan în *Dacoromania*, IV, p. 86 [se reproduc]. Tot din Caransebeș a plecat românul Gavril Ivul, pe urmă iezuit învățat și profesor, *Ibid.*, p. 120—1. Un alt român din județul Cluj, născut în satul Leghia [1629]: „Ioan Kájoni Valahul“, călugăr franciscan, considerat ca „Pázmány al Ardealului“ pentru înalta lui învățătură și numeroasele sale publicații. *Ibid.*, p. 102 nota 6.

cărți tipărite în românește și răspândite-vândute aici de negustorii din Ungaria.¹

Am văzut [§ 32], că Ungurii calvini nu erau mulțumiți cu mitropolitul Ghenadie Brad, despre care superintendentul Geleji zice „nevoieșul acesta pe unele [condiții] le ținea, pe altele nu“. În timpul păstoriei lui se înjghebase în Bălgrad o tipografie, cu ajutorul principelui Gheorghe Rákoczy I-iul. Cea dintâiu carte tipărită aici e din 1639, care n'are nimic din erezile calvine, din contră cuprinde Paraclisul Precistei, cele 7 taine ortodoxe, cele zece porunci și diferite molitve, apoi Gromovnicul, Trepetnicul și alte texte vechi slave-românești adunate. Cu drept cuvânt observă, dl Drăgan, studiind pe larg conți-

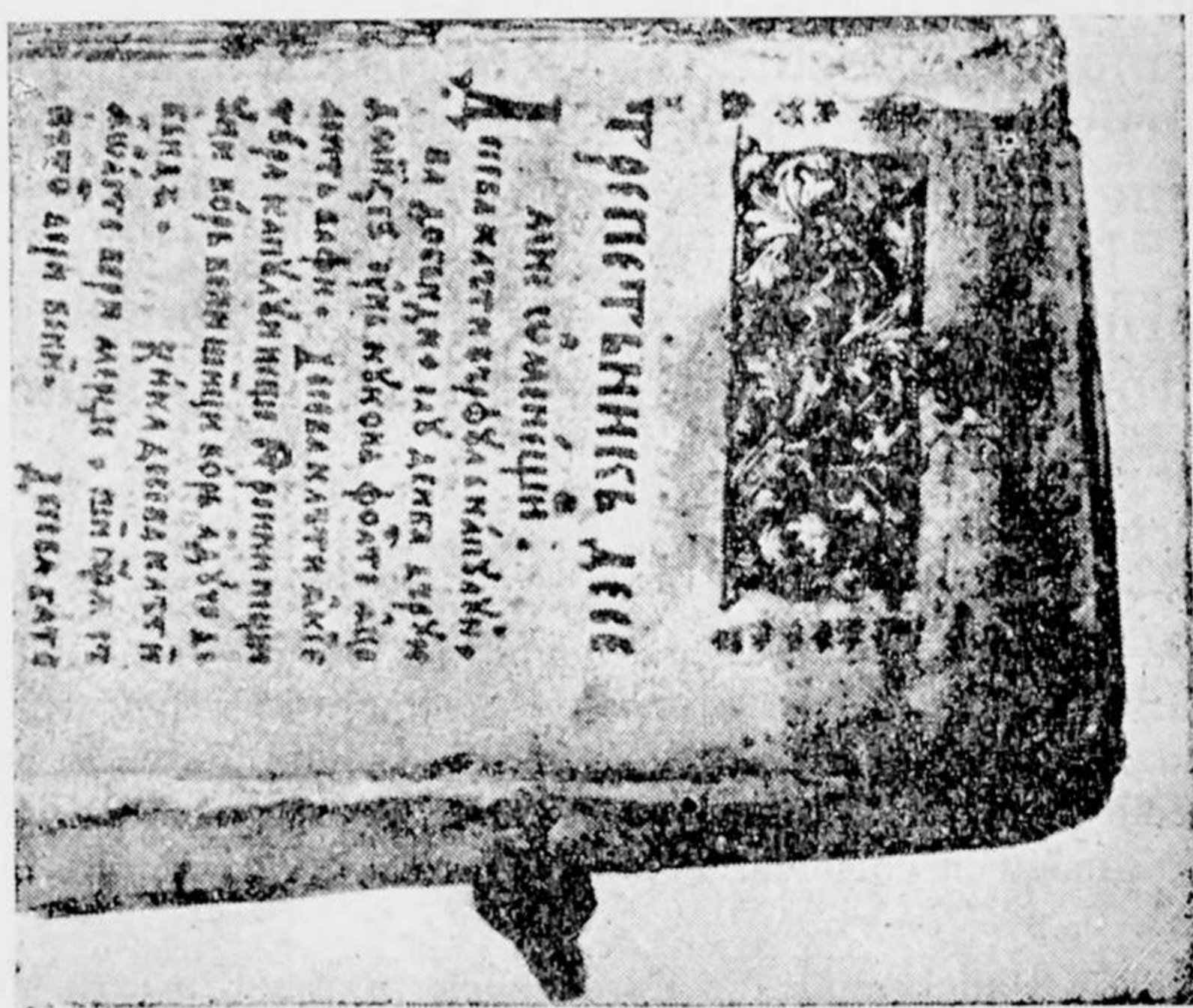

Fig. 78. Trepetnic, tip. Bălgrad (1639).

¹ Veress, *Fontes rerum Transylvanicarum*, III, Budapesta, 1913, p. 267.

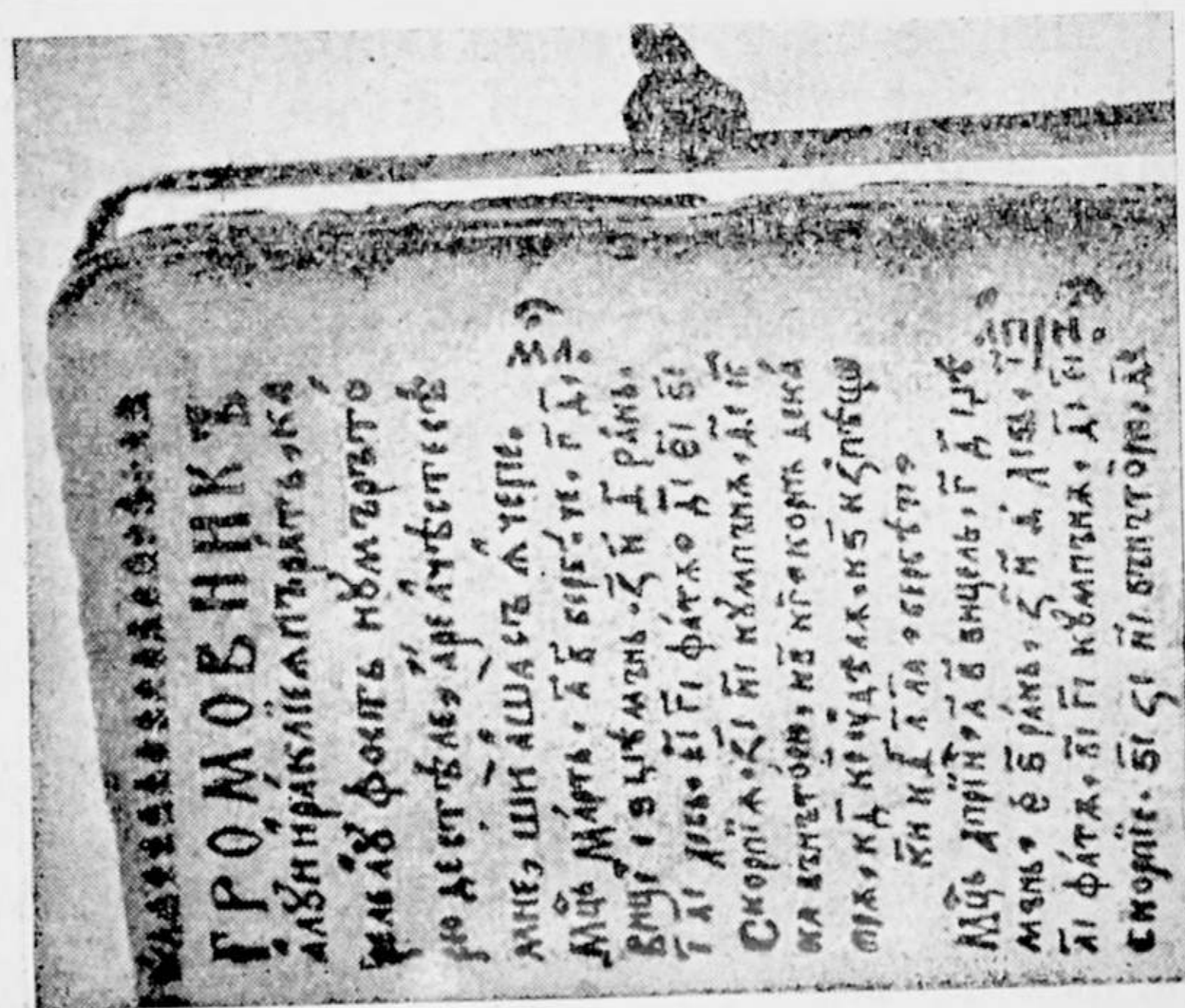

Fig. 80. Gromovnic. tip. Bălgrad (1639).

Fig. 79. Paracლის Precestei, tip. Bălgrad (1639).

nutul acestei cărți: „Importanța textelor este cât se poate de mare: cele mai multe sunt cele mai vechi texte românești de acest fel, nu numai între tipări-turi, ci și între manuscrise, iar fragmentul Păscă-liei slavonești ne dă puțința să stabilim aproape cu siguranță data tipăririi cărții“.¹

Ghenadie, în 22 Maiu acest an, era în Brașov, și făcu să apară în anul următor în mănăstirea Go-vora: „Pravila: aceasta iaste dreptătoriu de leage, tocmelele sfinților apostoli, tocmita de 7 săboară: cătră aciasta și a preacuvioșilor părinți învățătorilor lumei“, într'o ediție deosebită cu numele său pentru preoții din Ardeal, cari și-o puteau câștiga în schimbul prețului de 21 „costande de argint“.²

În Maiu 1640 Ghenadie avu fericita ocaziune de a primi în reședința sa din Bălgrad pe mai marele său ierarhic, pe însuși mitropolitul Teofil din Târgoviște, care într'o solie cu boierii munteni în afaceri diplo-matice, veni la principele Gheorghe Rákoczy I-iul.³ În acest timp se pare, că popa Dobre, tipograful din Muntenia, venise în Bălgrad și se și apucase de tipărirea *Cazaniei* pe care i-o dăduse Ghenadie, care-l numește pe Dobre „dascălul“. Ceeace a îndemnat pe vlădica să retipărească această „*Evanghelie cu în-vățătură*“ ne-o spune însuși: „și foarte jăluia toți preoții de aceasta carte“, care se afla foarte greu. „*Evanghelia*“ lui Ghenadie e numai o reproducere cu mai multe greșeli a *Evangheliei* lui Coresi din 1581 [§ 28]. Știm că aceasta din urmă a fost tra-dusă de preoții din Șcheiu: Iane și Mihai, cari au adus originalul slavon dela mitropolitul Serafim din Târgoviște. Acest manuscris de „*evanghelie sla-vonă*“ cu chipul Voevozilor Alexandru și Mihnea

¹ Vezi studiul publicat în *Anuarul institutului de istorie națională*, I, Cluj, 1922, p. 161—278.

² Bianu & Hodoș, *Bibliografia rom. veche*, I, p. 113.

³ Iorga, *Studii și documente*, IV, p. 218, 221.

Fig. 81. Indreptarea legii, Târgoviște (1652).

a ajuns mai târziu, în 1605, în mâinile lui Ieremie Vodă-Movilă din Moldova, care îl dăruiește mănăstirii înființate de el: Sucevița.

„Evanghelia“ lui Ghenadie, eși de sub tipar numai după moartea acestuia — din Septembrie 1640 — în anul viitor 1641 sub Ilie Iorest, care zice în prefață „văzând lucrul început de părintele Ghenadie... eu din al meu am dăruit și am sfârșit aceste sfinte cărți“.¹

Tipografia din Bălgrad însă n'a fost înființată pentru tipărirea de cărți bisericești în românește, cari cuprindeau „superstiții băbești“ și alte eresii de ale sătenilor „valahi“, ci pentru îndeplinirea planului mareț al lui Rákoczy sfătuit de superintendentul Gelei, care era convertirea Românilor la calvinism prin cărți tipărite în limba lor, prin predică și școală pe care le cunoaștem [§ 33—35]. Pentru a servi scopul fixat, îndată și apare vestitul Catehism calvinesc în 20 de zile, din 5—25 Iulie 1640: s'a tipărit „cu voia și porunca“ lui Gheorghe Rákoczy — vlădica Ghenadie e străin de el — și „s'au întors din limba diecească și slovenească pe limba rumânească cu sfatul și îndemnătura și cu cheltuiala domniei lui Ciulai Gheorghii, păstoriul sufletesc al Mării sale. Cu scrisoarea s'a ostenit popa Gheorghe din Secul și s'au izvodit în cetate Belgradu și s'a tipărit în sat în Prisaca [lângă Ighiu]. Meșterul tiparului a fost popa Dobre din țara muntenească“.²

Stăpânirea a răspândit acest Catehism în cercuri cât mai largi, ca să facă cunoscută legea calvină, pentru câștigare de credincioși noi. Un exemplar a ajuns în mâinile învățatului boier muntean Udriște

¹ Bianu-Hodoș, *o. c.*, I, p. 116—18.

² Drăgan, *Codicele pribeagului Gheorghe Ștefan Voevodul Moldovei în Anuarul institutului de istorie națională*, III, p. 250.

Кумна въ дѣмнезехъ єѹ, архїи митрополитѣль генадіе
 възвндѣ оуѣлѣкѣ дѣмнезескѣ • ачесте сѣнте кѣрцн •
 єѹліе, рѣмѣнскѣ кѣрвѣцѣтѣрѣ чесе кемъ мѣргѣрнтѣ
 ѣлѣцннѣдѣсеши фѣрте жѣлѣа тоци преѣцн дѣачѣстѣ кар
 те шчмѣ сокотнїю кѣпреѣн мїен • кѣмъ всю фаче свѣда
 шемъ ачестѣ вѣкрѣ дѣмнезескѣ съсѣдаѣгѣ, ѣмѣлте
 пѣрцн сѣфіе дѣвѣцѣтѣрѣ крѣцнннѣлорѣ шнфорте мѣ єра
 жѣвнїе лѣ нннѣ съадѣкѣ тнпарѣ свѣтнпѣрѣскѣ ачн
 ѣнѣстѣ царѣ амѣрїен салѣ керѣн дѣрѣптѣ ачѣмъ салѣ
 флатѣ ачестѣ дѣскѣль попа добре дѣ аѣ веннтѣ днѣцарѣ
 рѣмѣнскѣ дѣаѣ фѣкѣтѣ тнпарѣ ачѣ фѣрделѣ шнвѣзн
 нѣ ачестѣ лѣкрѣ фѣрте мнсе ѣндѣлѣн нннѣ мѣ дѣачѣ
 ле тнпарѣ шннѣ жѣвѣен мѣрнѣнсѣлѣ лѣкрѣн раколѣн геїю
 ге дѣачѣстѣ лѣкрѣ сѣтнпѣрѣскѣ кѣрцннѣ ачѣ ѣцарѣ мѣ
 рнѣнсѣлѣ шн мѣрнѣнсѣ мїеѣ дѣтѣ вое сѣтнпѣрѣскѣ дѣрѣптѣ
 ачѣмъ єѣ мѣкрѣцѣн дѣѣчѣмн дѣрѣнсе дѣмнезехъ рѣ аѣвѣрѣ
 чѣдѣдѣ дѣскѣлѣлѣн аѣѣторїю єлѣ тнпѣрѣскѣ ѣтнпѣрѣ
 чѣ фѣкѣ дѣлѣ ачѣмъ ѣрѣ кѣндѣлѣ ѣчѣпѣтѣ асѣтнпѣрн ачѣ
 сте кѣрцн нѣаѣ ннсе тѣмпѣлѣ пѣтрѣчѣре дѣпрѣчѣстѣ лѣм
 шн амѣкѣлѣсѣтѣ • лѣмѣлѣрте нѣаѣстрѣ прѣчннѣкѣ лѣмннѣмнѣс
 стннѣлѣ дѣмнезехъ, прѣскѣлѣнѣлѣ мнтропѣдїен бѣлѣградѣ
 лѣн • сѣнѣ пѣрѣскѣ ачѣстѣ лѣкрѣ бѣнѣ, чѣсѣтѣрѣскѣ •
 Дерѣптѣ ачѣмъ кѣмнѣлѣ лѣ дѣмнезехъ іѣѣрнстѣ архїн
 мнтрополнтѣ • кѣзѣндѣ ачѣстѣ лѣкрѣ, дѣмнезескѣ чѣ
 салѣ фѣстѣ ѣчѣпѣтѣ дѣачѣлѣ, пѣрннтѣ жнрѣ, гннѣдїе
 фѣрте мнсе ѣндѣлѣн нннѣ • шн мѣвѣкѣрѣаїю дѣрѣптѣ сѣ
 сѣтѣрѣскѣ лѣцѣ крѣцннѣскѣ шн крѣдннѣцѣ дѣмнезѣскѣ
 дѣрѣптѣ ачѣмъ кѣтѣ нѣаѣ ѣпѣлѣтѣ ачѣлѣ пѣрннтѣ ѣрѣ єѣ дѣѣ
 чѣ мїеѣ фѣстѣ дѣрѣнтѣ • дѣдѣмнезехъ амѣ ѣпѣлѣтѣ шн амѣ
 сѣврѣшнтѣ ачѣсте сѣнте кѣрцн, кѣсѣсе ѣмѣлѣцѣскѣ кѣѣвѣ

Fig. 82. Prefața «Evangheliei cu învățătură», Bălgrad (1641).

Năsturel,¹ cumnatul lui Mateiu Vodă Basarab, la care îl află apoi în 1644 — ce-i drept cam târziu — luminatul mitropolit al Moldovei Varlaam, care cetindu-l vede că-i „plin de otravă de moarte sufletească“. Convocând un sinod al tuturor arhierilor din cele două Țări-Române, Varlaam compune un răspuns la acest Catehism calvinesc, pe care îl și tipărește în 1645. Conținutul și efectul avut în Ardeal l-am văzut mai sus [§ 45].

49. *Tipăriturile românești din vremea mitropolitului Simion-Ștefan.* — Calvinii căutau să întrebuițeze pentru scopurile lor de proselitism până și averea rămasă dela vlădica românesc, căci iată ce scrie Geleji către Rákoczy în Septembrie 1640 despre averea rămasă de răposatul Ghenadie: „Cu banii rămași dela el ar fi mai bine să se tipărească pe românește niște cărțuții folositoare, decât să-i lăsăm să se risipească, mai ales dacă nu i-a lăsat rude-niilor sale“.² Ca stăpâni atotputernici și lacomi calvinii vor fi făcut și aceasta.

În 1648 apare în Bălgrad un nou catehism calvinesc, în românește, cu litere latine și ortografie ungurească. Traducătorul din ungurește e cunoscutul predicator româno-calvin Ștefan Fogarași — autorul e profesorul Alstedius dela școala calvină din Bălgrad — din Lugoj. În prefață ni se spune și cu a cui bani se tipărește: „Catehismul pe care Măria Ta [Acațiu Barcsai, Banul Lugojului și Caransebeșului și fișpanul comitatului Severin], cinstite Domnule Ban, când ți l'am arătat, ai primit

¹ Poate în urma acestui Catehism calvin, pe care-l avuse Udriște încă în 1642, scria acest boier cuvintele aspre din predoslovie „Evangheliei învățătoare“ dela Govora din 1642, privitoare la acei cari „rezlușindu-se din credința cea adevărată“ s'au împreunat cu ereticii calvini. Bianu-Hodoș, *Bibliografia rom. veche*, p. 121.

² *Uj magyar muzeum*, I, Budapesta, 1859, p. 198 și urm.

îndată ca să se tipărească sub protecția Dumnitale, în aceste două locuri cu deosebire în Lugoj și în Caransebeș pentru școalele de religie creștinească și pentru întărirea în credință a tinerilor elevi de acolo“. Ștefan Fogarași nu era numai un zelos predicator, ci și un harnic traducător; încă în 1640 avea traduse cântările calvine în românește pentru credincioșii săi din Lugoj, iar la 1648 o parte din psalmii lui David, dar fiind ocupat cu alte lucruri — spune el — a întrerupt cu traducerea mai departe a Psaltirii.¹ Manuscrise din felul acestor traduceri de cântări calvine și Psaltire cunoaștem pe cele ale lui Grigorie Sándor de Agyagfalva din Hațeg la 1642,² și ale lui Ioan Viski, din 1697, predicator româno-calvin în satul Sântă-Măria de lângă Hunedoara,³ într'un limbajiu românesc foarte prost, ceea ce ne arată, că traducătorii erau mai mult unguri decât români și cunoșteau foarte puțin limba noastră. Temeiul învățăturilor calvine era Sf. Scriptură, deci calvinii căutau cât mai în grabă să pună la dispoziția Românilor această carte în limba lor, și nu mai puțină osteneală i-a costat, decât 5 ani de zile. Ștefan Geleji, episcopul calvin ungar, într'un circular din 19 August 1643 către proto-popii români, zice: „Va tălmăci Scriptura [Testamentul nou] pe românește din grecește, că până acum a fost tradusă numai din slavonește. Am

¹ Bianu—Hodoș, *o. c.*, I, p. 160—164.

² Sztripszki & Alexics, *Szegedi Gergely énekes könyve XVI századbeli román fordításban*, Budapesta, 1911, p. 174—87.

³ Silași Gr. în *Transilvania*, VIII, Sibiu, 1875 no. 12—14 p. 141—3, 151—3, 160—63. — Vezi despre o carte mss. de Psalmi și cântece bisericesti din veacul al XVII-lea, cu litere latine și ortografie ungurească, scrise pentru preoți, celedalte cunoscute sunt pentru laici, cf. *Dacoromania*, VI, p. 90 n. 1. și Alexics, *Revista pentru istorie și filologie* XIII [1912], p. 278—9 și *Noua revistă română*, XI [1912], p. 203. — Bariț are o notă despre o broșură din 1674, tipărită în românește cu caractere latine, cf. *Biblioteca Acad. Române*, mss. no. 981, p. 269.

aflat traducător pe un român, care știe grecește și românește. Pentru tipărire trebuie însă bani mulți, de aceea e de lipsă să adunăm dajdea rămasă de pe un an dela Vlădica Iorest. D-Voastră proto-popii să adunați cât mai îngrabă 1 floren dela fiecare preot, să-i trimiteți popii Ioan pus de mine și vlădica. Să se însemne numele preotului și suma dată“. Și mai adaugă: „Predicați în limba popoului și învățați catehismul pe alții“. ¹ Peste un an, în 24 August 1644, Rákoczy scrie soției sale Susana Lorántfy să plătească preotului român, care a tradus Testamentul nou; i se dă 50 fl. și un postav. În 1646 traducerea era pe sfârșite, căci principele scrie administratorului averilor sale din Ungaria Toma Debreczeni, să trimită materialul de lipsă la turnarea literilor cirilice necesare pentru tipărirea acestei cărți. ² Traducătorul e nevrednicul [„taha“] ieromonah Silivestru, venit din Țara-Românească, după ce tipări aici la Govora în 1642 „Evanghelia învățătoare“ „scoasă și primenită“ din rusește încă dela 1638 într’o limbă greoaie, fără mlădiere, nu ca cea a mitropolitului Varlaam din Moldova tipărită în 1643 în Iași. Aceasta din urmă e o traducere a cuvântărilor Sf. Calist, isprăvită încă înainte de Iulie 1637 [când cere ajutor dela Țarul pentru a o tipări, „ca s’o cetească preoții — zice Varlaam — în biserică spre învățătura Românilor“], scrisă într’o limbă de o deosebită frumseță, bogată, vioaie și colorată în expunere, având darul să răzbată în toate ținuturile românești, ba până astăzi încă se aud în unele biserici ardelenne „cazaniile“ frumoase și vechi de aproape 300 de ani ale lui Varlaam mitropolitul Moldovei, ³ care cu Sinod a răspuns la

¹ Hurmuzaki, XV, p. 1108—9 no. 2052.

² Századok, V, Budapest, 1871, p. 718.

³ Bianu & Hodoș, o. c., I, p. 137—43.

Catehismul calvinesc din 1640, otrăvitorul sufletelor românești.

Popa Silvestru n'a trăit să-și vadă rodul ostenețelor sale eșit de sub tipar; a murit în decursul muncii grele și obositoare, cum ne spune urmașul lui la acest lucru, mitropolitul Simion Ștefan în pre-doslovie cărții: „Acest testament l-au început a-l izvodi ermonah Silvestru din porunca și chelșugul Măriei sale, și el s'a ostenit cât s'a putut și curând i s'a întâmplat lui moarte"... Vlădica Ștefan n'a fost mulțumit cu lucrarea lui Silvestru, ci s'a apucat însuși „a posedui, și unde n'a fost bine, amu isprăvit și amu înplut și am tocmitu din câtu amu pututu". S'a ținut mai mult de originalul grecesc la traducere, folosind și alte traduceri latinești și slavonești. La urmă adaugă un rezumat „șuma“, cu scopul ca să înlesnească căutarea în carte. Fiind convins, că a făcut o faptă bună, poștește pe cetitori să compare traducerea cu „izvoadele“, că numai atunci „veți afla pe ce cale amu umblatu“.

Vlădica Ștefan, lucrând în chilia sa călugărească la această operă migăloasă, care cerea multă răbdare întru alegerea cuvintelor românești, pentru ca să dea adevăratul înțeles al originalului acestei cărți sfinte, și sufletul său prea mult torturat se înalță în sfere mai senine și vede neamul său întins, dar fărămițat, a cărui amintire dureroasă îi fură aceste cuvinte lămurite și vrednice să se pomenască totdeauna, fiindcă exprimă ca nimeni altul, nevoia unei limbi literare pentru toți Românii, fără deosebire de clasă și ținut, și și ideia unității noastre etnice: „Aceasta încă vă rugăm să luați aminte, că Rumânii nu grăesc în toate țările într'un chip, încă neci într'o țară toți într'un chip; pentru aceia cu nevoie poate să scrie cineva să înțeleagă toți, grăind un lucru unii într'un chip, alții într'alt chip: au veștmânt, au vase, au altele multe nu le numesc

într'un chip. Bine știm că cuvintele trebuie să fie ca banii, că banii aceia sunt buni, cari umblă în toate țările, așa și cuvintele, acelea sunt bune, care le înțeleg toți. Noi drept aceia ne-am silit, din cât am putut, să izvodim așa cum să înțeleagă toți; iară, să nu vor înțeleage toți, nu-i de vina noastră, ce-i de vina celuiia ce-a răsfirat Rumânii printr'alte țări, de și-au mestecat cuvintele, de nu grăiesc toți într'un chip".¹ Cuvintele acestea ale mitropolitului Simion Ștefan, de toată frumuseța și adevărul sunt din predoslovia Testamentului nou din 1648.

„Testamentul nou“, în care Simion Ștefan, își lua titlul de „arhiepiscop și mitropolit scaunului Belgradului, a Vadului, a Maramureșului și a toată țara Ardealului“, nu s'a prea vândut, deși era scris într'o bună limbă românească, căci o scrisoare a lui Fr. Klobusiczky, din 5 Oct. 1690, către Grigorie Nagy dregătorul moșiei Ecsed [jud. Satu-mare] — în castelul de aici a fost depozitată o bună parte din „Noul Testament“ — proprietatea familiei Rákoczy se spune: „Domnia ta vinde numa Bibliile valahe, dacă afli cumpărători“.²

În Decembrie 1651 apare „cu toată cheltuiala... și întru a Măriei Sale tipografie“ *Psaltirea* românească în Bălgrad. Traducătorul anonim zice în prefață: „Pentru aceea se arată luminat, că rugăciunile... liturghiile, cântările și alte slujbe Dumnezeiești numai ce sunt în deșert în limba străină, celora ce nu înțeleg. Pentru acestea toate Măria Ta ai promis nouă slugilor, împreună cu Simion Ștefan, mitropolitul din scaunul Bălgradului, să izvodim *Psaltirea*

¹ *Ibid.*, I, p. 165—70. Stoian logofătul din oastea munteană a lui Grigorașcu Vodă Ghica cumpără „Testamentul nou“ din Bălgrad în orașul Zălau și ajuns în Érsekújvár (azi în Cehoslovacia), înseamnă pe el aceasta cumpăratură în 24 August 1663. cf. revista *Cuvântul Adevărului*, IV [1908] no. 21 p. 189.

² Revista *Századok*, V [1871], p. 718.

lui David din limba jidovească pe aceea românească, ca să o poată ceti și înțelege mic și mare...“ Cu toate că tălmăcitorul zice, că a tradus-o după „limba jidovească“ pentrucă „apa tot e mai curată și mai limpede în izvor, decât în pârâu, că de ce să de-

Fig. 83. Titlu la Psaltire, Bălgrad (1651).

partă apa de izvor, totuși e mai amestecată și mai tulbure“, — trebuie să primim aserțiunea aceasta cu toată rezerva, căci era mai mult numai o recomandare ca să se vândă cartea, decât adevăr.¹

¹ Bianu-Hodoș, *Bibliografia rom.*, I, p. 184—90. — Dl Iorga crede că monahul Silvestru e traducătorul nu numai al „Testamentului nou“, ci și al „Psaltirei“ din 1651, cf. *Istoria Românilor din Ardeal și Ungaria*, I, p. 252—3 n. 1.

Intr'un târziu se trezesc calvinii din Ardeal, că datoresc cu răspuns mitropolitului Varlaam din Moldova, care combătuse cu argumente din Sf. Scriptură Catehismul din 1640. Răspunsul acesta se întitula „Scutulu caticizmușului cu răspuns din sf. Scriptură etc.“ și s'a tipărit în Bălgrad, terminându-se în 25 Iunie 1656.¹ Autorul probabil e chiar superintendentul calvin Gheorghe Csulay, celce tipărise cu cheltuiala sa pe cel din 1640. Traducătorul cu o limbă românească puțin literară, e vre-un preot român, care îndrăgise calvinismul din considerații materiale. Catehismul acesta, la care e adaus întreg și cel tipărit în 1640, tratează botezul, Cina Domnului adecă cuminecătura, căsătoria, etc.

Răsboaiele interne și externe ale ambițiosului principe Rákoczy al II-lea, pustiirea Bălgradului de Turci, deci și a tipografiei crăiești de aici, luptele pentru tronul Ardealului au contribuit foarte mult la stagnarea tiparului românesc, chiar în epoca celui mai vrednic Mitropolit în veacul al XVII-lea.

Cu toate piedicile acestea Sava Brancovici, care avea tipografie în Bălgrad, a tipărit cărți bisericești în românește, căci din acestea trebuie să fie cele însemnate astfel în catalogul bibliotecii bisericii Sf. Nicolae din Șcheiul Brașovului:

„A pogrebanie romunească dela Belgrad; 1 propovedanie romunească a morților tipărită în Belgrad; ² 1 leturghie tiparnică dela Belgrad“.³

¹ Bianu-Hodoș *o. c.* p. 207. — Gheorghe Bariț a dat o nouă ediție a acestui *Catehism calvinesc*, în Sibiu, 1879.

² Vezi fragmente dintr'o Cazanie la morți, probabil din sec. al XVI—XVII-lea după limbă, în revista *Legea românească*, Oradea, 1925 no. 14 [găsită în biserică din Valea-mare, jud. Bihor]; propovedanii în mss. din 1676 în biserică din Valea Lupului, jud. Hunedoara, cf. Radu I., *Istoria vicariatului Hațegului*, p. 330.

³ Lacea în *Transilvania*, Sibiu, 1909, p. 101. Despre trecerea cărților din Principatele române în Ardeal vezi și *Ibid.*, p. 103—5. — Vezi un fragment din cea mai veche „slavoslovie“ [= doxologie] românească scrisă între 1640—50, după o copie scrisă pe la 1600, publicat de Drăgan în „*Transilvania*“, 1929, p. 311—315.

De altfel atât în Zaconicul lui Sava Brancovici, cât și în testamentul Mitropolitului Teofil se amintesc

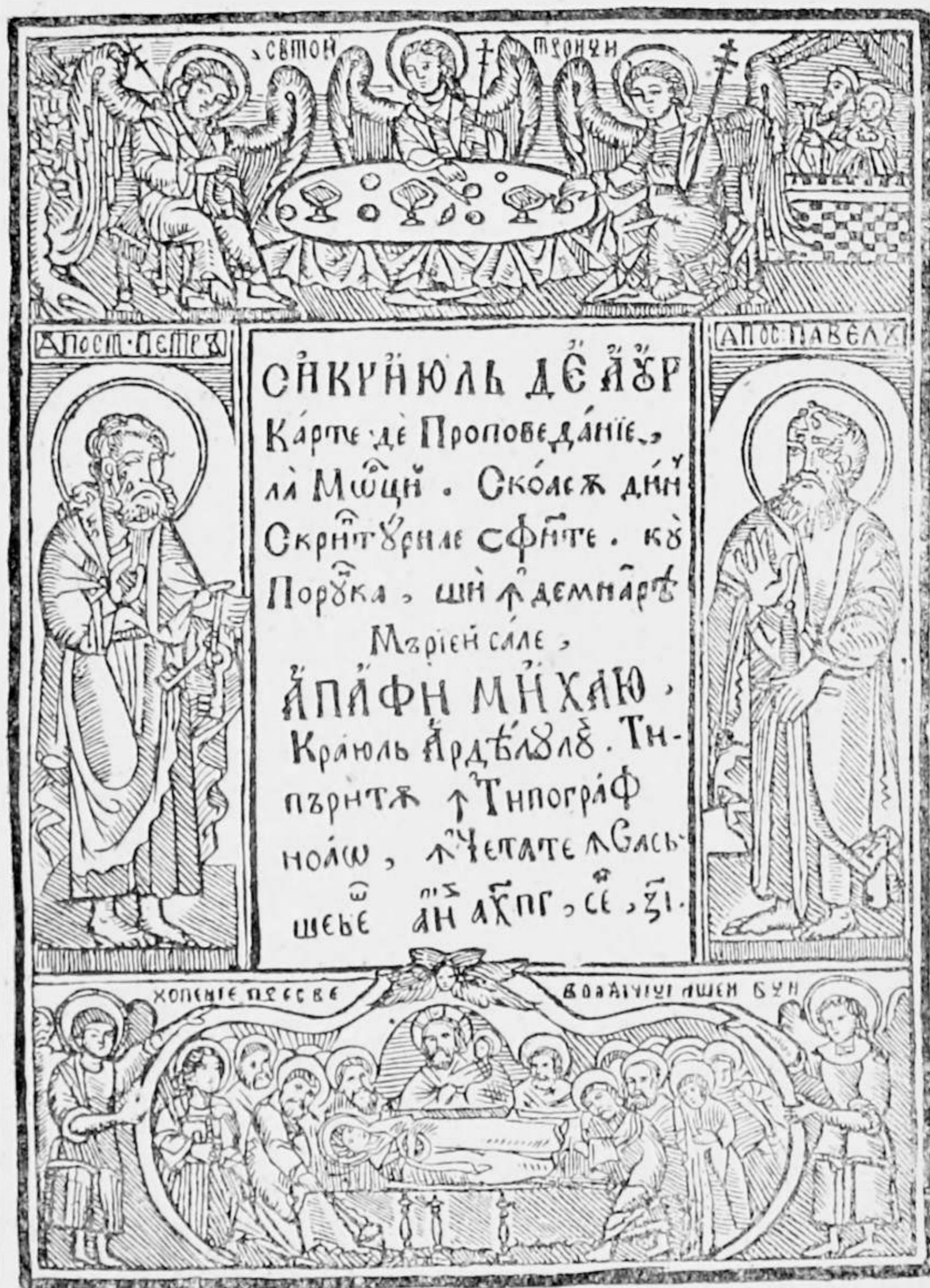

Fig. 84. Sicriul de aur, Sassebeș (1683).

cărți bisericești necunoscute, care sunt probabil tot din cele tipărite în Bălgrad.¹

50. Cărțile bisericești tipărite pe la sfârșitul veacului al XVII-lea. — Indată ce liniștea se stabili

¹ Cipariu, *Acte și fragmente*, p. 260—1; și *Revista istorică*, II, p. 83.

și fu asigurată, sub credinciosul supus turcesc principele Apaffi, în Ardeal se începe iarăși tipărirea cărților bisericești în românește. Cel care îndrăznește să tipărească sub numele său e un protopop român din Vințul de jos, cunoscutul nobil Ioan Zoba, omul credincios al calvinilor și marele dușman al lui Sava Brancovici și Ioasaf. În timp de 5 luni, din 15 Martie până în 17 Septembrie 1683, apare în Sassebeș „*Sicriul de aur*“, și cuprinde 15 propovedanii la morți scoase „din scriptura veche“ adică din diferite cărți ungurești, pe care Ioan traducătorul le-a „întors pe limba rumânească spre folosul și întrămarea neamului nostru rumânesc“, cum ne spune în prefața iscălită de el „cu toți protopopii și cu tot săborul Românilor din Ardeal“. În 1685 se tipărește în Bălgrad tot de popa Ioan din Vinț o neînsemnată broșură de morală calvină cu titlul „*Cărare pe scurt spre fapte bune îndreptătoare*“, care e traducerea din ungurește a cărții lui Stefan Matko, predicator în Baiasprie [jud. Satu-mare], apărută în Sibiu la 1666.¹ Tot în anul 1685, când fu ales de mitropolit Varlaam, apare în Bălgrad un *Ceasloveț*, a cărui „ispravnici și nevoitori“ sunt popa Ioan din Vinț și protopopul Gheorghe din Daia, iar tipograf ieromonah Iosif Rusu, apoi în 1 Septembrie 1687 „*Rânduiala diaconstvelor*“ de „tipograful Chiriac și scriitor“.²

În 22 Aprilie 1689 eșia de sub tipar *Molitvelnicul*, în care Varlaam își ia titlul prea măreț „arhiepiscop și mitropolit sf. mitropolii a Belgradulni, al

¹ Veress, *Erdély és magyarországi régi oláh könyvek és nyomtatványok (1544–1808)*, Cluj, 1910, p. 27.

² Bianu-Hodoș, *o. c.*, p. 280 și Veress, *o. c.*, p. 24–28. — Principele Apaffi poruncește, în 23 Febr. 1681, să se dea din visteria sa 40 ferii de vin și 12 găble de grâu lui Stefan Matko pentru traducerea *Testamentului vechiu* în românește. Plata aceasta să i se dea în tot timpul cât lucrează la traducere, chiar dacă ar lucra doi ani. cf. *Történelmi Tár*, I. [1878], p. 205. — Sașii din Bistrița dau în 1683 un floren unui necunoscut, ca „să facă o Biblie în românește“. Iorga, *Studii și doc.*, I–II, p. 52.

Vadului, al Silvașului, al Făgărașului și al Maramurășului și al episcopilor din țara ungurească". Prefața e scrisă de popa Ioan din Vinț, iar de tipar s'a îngrijit tipograful Chiriac din Moldova. În acest an 15 Iulie apare tot în Bălgrad o cărticică «*Povestea la 40 de mucenici*».

Un product al propagandei iezuiților între Români e *Catehismul* apărut în Sâmbăta-mare [Tyrnau] la 1696 sub îngrijirea lui Francisc Szennyogh.

O nouă ediție a Ceaslovețului din Bălgrad [1685] dă în Sibiu, la 1696, Teofil „Mitropolitul Bălgradului, a Vadului, a Maramurășului și a Silvașului”. La cheltuiala tipăririi contribuie pe lângă Teofil și protopopul Gheorghe din Daia. Lucrătorii tiparului sunt: popa Chiriac, tipograful din Moldova și ucenicii acestuia: Oprea, Mihai Banci și Toma.¹

Ni se spune, că la finea veacului al XVII-lea un tipograf refugiat din Cracovia cu numele Svoipold Fiol a tipărit în mănăstirea Peri următoarele cărți bisericești: *Evanghelie românească* și *Molitvelnic* la 1696, iar în limba slavonă un „Bucvar”, un *Penticostar*, un *Triod*, fără indicația anului tipăririi. Tot aici s'a mai tipărit un *antimis* la 1693 în text slavon.²

În anul 1699, când prozelitismul fanatic al iezuiților puse o destul de solidă stăpânire materială pe mulți dintre fruntașii bisericii noastre, vlădica Atanasie tipărește în Bălgrad două cărți cu totul neobișnuite până atunci: una în conținut, cealaltă în titlu. *Bucoavna* e compusă din materie religioasă: rugăciuni, Tatăl nostru, Credeul, cele 7 taine, etc., având de scop să facă din oameni creștini buni și luminați și e tipărită de M. Istvanovici cu cheltuiala protopo-

¹ Bianu-Hodoș, *Bibliografia*, I, p. 369—40; și Filimon în *Dacoromania*, V, p. 374—5.

² Evmenie Sabov, *Cristomatia* [în limba ruteană], Ungvar, 1893, p. 185, cf. Marțian în revista *Răvașul*, Cluj, 1909, p. 144, și *Inchinare lui N. Iorga*, Cluj, 1931, p. 335 și nota 1.

pului Gheorghe din Daia și Șt. Raț din Chișfalău [azi Micești].¹ *Chiriacodromionul* sau *Evangelie învățătoare*, cazanii la toate Duminicile de peste an și la praznicele dumnezești și la sfinții cei numiți“, — tipărit din 1 Martie până în 20 Decembrie 1699,

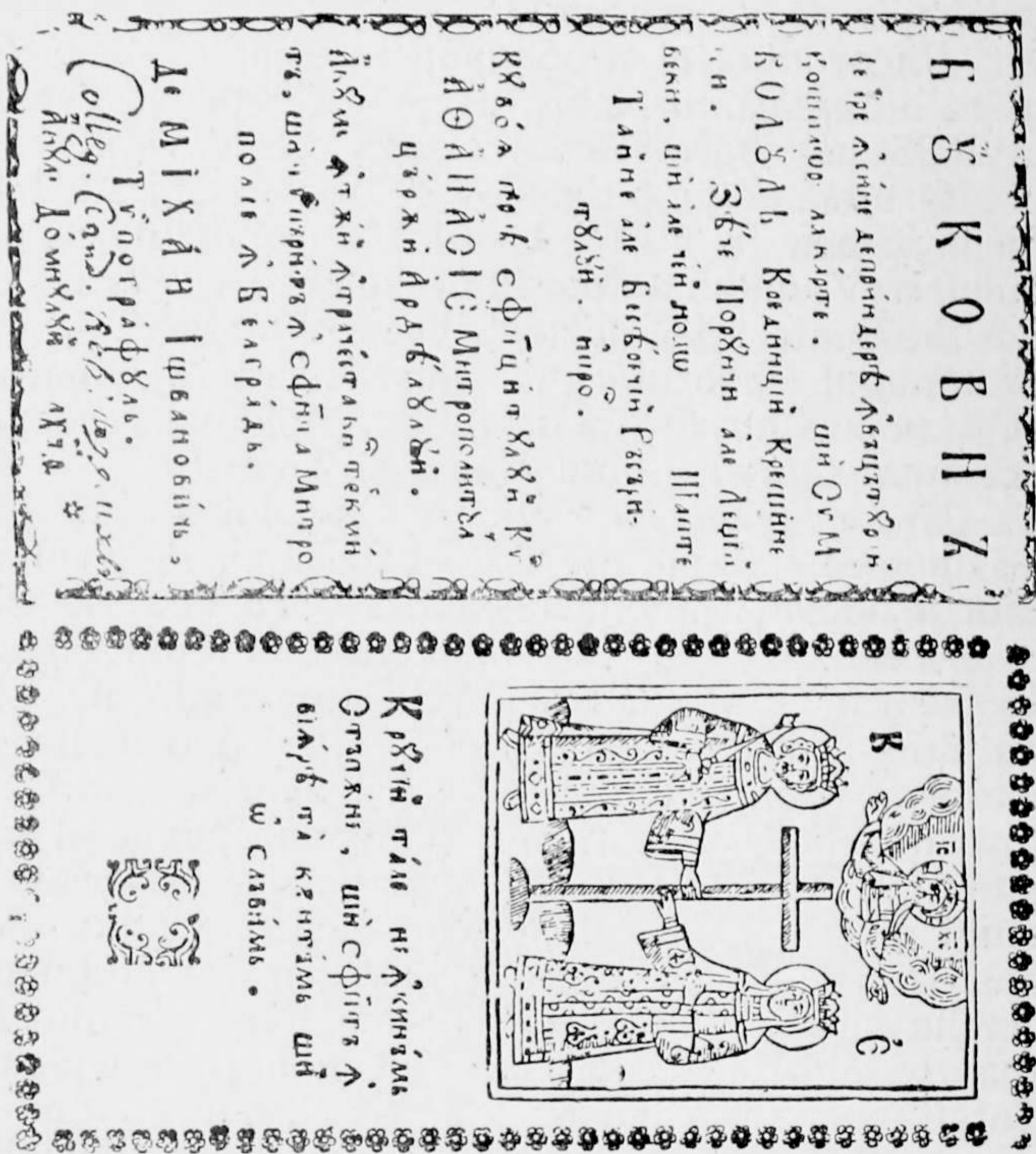

Fig. 85—86. Бусоваина, Бѣлград (1699).

de Atanasie, cu acest titlu pretențios „arhiepiscop și mitropolit al Belgradului, al Vadului, al Maramurășului, al Făgărașului și a toată țara Ardealului, a părților țării ungurești, vidicului Chivarului, Silagiului și al Crasnei“, cu ajutorul protopopului Gheorghe

¹ Veress, o. c., p. 30—32; Ghibu, *Din istoria literaturii didactice românești*, I, în *An. Ac. Rom.*, secț. lit. XXXVIII [1916], p. 8—9.

notarășul din Daia, Ștefan Raț din Chișfalău, odor-birăul Bălgradului și îndeosebi cu al lui Brâncoveanu. Vestitul tipograf, ardelean de origine, Mihail Istvanovici [= fiul lui Ștefan] — a tipărit cărți și în Țara Românească, în Georgia Asiei-mici, pe urmă întorcându-se în Ardeal, împăratul Carol îi dă rangul de nobil pentru meritele sale [1717] — în prefața Chiriadromionului, pe care o iscălește, ne dă aceste rânduri prețioase: „...Însă ajutor nelipsind și dela prea luminatul și înălțatul biruitor al toatei Ungrovalahii Io Constantin Brâncoveanu Basarab Voevod, care nu cu puțin s'au arătat [și pururea se arată] luminător credinței pravoslavnice, întărindu-o cu dumnezeieștile cărți în tot chipul tipărindu-le, care fiind patronosul adevărat sfintei Mitropolii de aici din Ardeal și tuturor celor ce se năzuiesc sub a Mării Sale milă, nici sfinții tale [lui Atanasie] nu ți-au trecut cererea, ce după pohta sfinții tale și a cinstului săbor, neîntâmplându-se de aciasta neamului nostru rumânesc aici în Ardeal meșter pentru lucrul tipografiei, Măria Sa“ la trimis pe Iștvanovici. Deci ajutorul darnicului Domn muntean venia și pe această cale, cu toată recunoștința fariseului vlădică Atanasie, care tratând cu Iezuiții asigură pe Voevodul patron, că în Evanghelia aceasta n'a făcut nici o „strămutare în potriva sf. Scripturi, au în rânduiala dogmelor ce ține și poruncește pravoslavnică Besearecă a Răsăritului“.¹ Cartea e dealtcum mai mult o retipărire a Evangheliei lui Ghenadie din 1641 cu unele modificări de limbă; și până astăzi se cetesc cazanii din ea în bisericile noastre ardelen.

Am văzut sprijinul moral și material venit din cele două țări române bisericii românești din Ardeal, într'o vreme când era atacată din două părți, de calvini și iezuiți. Cărțile de acolo, purtând pecetea

¹ Bianu-Hodoș, *o. c.*, I, p. 372—77.

curăției ortodoxe, s'au răspândit larg dincoace. La 1699 apare „Mărturisirea ortodoxă“ a lui Petru Movilă la Snagov, după cele întâmplate în Ardeal cu biserica românească. Patriarhii răsăritului răspund contra atacurilor calvine și papistașe în grecește. Dosofteiu al Ierusalimului zice în a doua prefață la „Scrierea lui Meletie Sirigiul în contra calvinilor“, scrisă în 1690: „Ni s'au rugat ortodocșii din Ardeal ca să le dăm unele scrieri, ca să poată răspunde Calvinilor, care-i supără prea mult“. ¹ Tot acest neobosit patriarh scrie din Constantinopol, la 1692, o enciclică către Românii ardeleni contra Latinilor, cari începuseră atunci să-i siluească pe ai noștri ca să-și părăsească credința. ²

Toate acestea n'au fost în stare să împiedece unirea unei părți a Românilor din Ardeal cu Roma, și vom vedea din ce cauză.

51. *Arta bisericască română din Transilvania în veacul al XVII-lea.* — Informațiile noastre relative la arta religioasă din acest veac sunt ceva mai numeroase, fără a avea studii de amănunte asupra ei. Ni s'au păstrat monumente de artă: biserici de lemn și de piatră, apoi la unele și pictura lor, pe lângă câteva icoane, odoare și odăjdii, manuscrise bisericesti cu unele podoabe de naivă artă, etc., care toate merită să fie înfățișate, chiar și când sunt modeste, într'o carte despre dezvoltarea vieții bisericii române ardeleni.

a) *Arhitectura.* — Cele spuse despre arhitectura bisericilor din veacurile trecute [§ 29—a] se

¹ Dosofteiu, *Istoria Patriarhilor Ierusalimului*, [în grecește], București, 1715, p. 44. cf. D. Stăniloae, *Viața și activitatea patriarhului Dosofteiu al Ierusalimului*, Cernăuți, 1929, p. 48 n. 4.

² Bianu-Hodoș o. c. I, p. 309—11; și *Biserica ortodoxă română*, XVIII, p. 21.

potrivesc și pentru epoca de care vom vorbi.¹ Mici deosebiri se observă la bisericile de lemn, mai mari la cele de piatră. Se întrebuințează acelaș material rezistent din pădurile seculare, și piatra solidă, uneori poroasă, a râurilor și dealurilor bogate. Bisericile au forma longitudinală, care crește în proporție cu mulțimea credincioșilor. În sate mai populate bisericile sunt mai mari, iar în cele cu credincioși puțini mai mici. Au trei părți: altarul totdeauna spre răsărit, nava sau naosul unde stau bărbații și pronaosul sau tinda pentru femei. Tinda de navă se desparte prin câțiva stâlpi, ori grilaj făcut din lețe subțiri ori din scânduri cari împiedecă vederea spre altar, dar care în timpul slujbei divine se ridică, pentruca femeile să poată vedea desfășurarea serviciului religios. Acoperișurile sunt din șindrile trainice, sau paie, cu pantă mare, tipișe, ca apa să se poată scurge repede, fiind aruncată de parte de streșine largi pentru a nu pătrunde umezeala la temelia de zid ori lemn a bisericii.

Turnurile înalte, — de cele mai multe ori frumos construite, influențate poate și de cele gotice din apus, dar așa de diferite încât nu întâlnești două să se semene, bine înțeles cele de lemn — chiamă din mari depărtări atențiunea omului, că acolo se află o biserică cu credincioși, un sat de creștini, cari dau adăpost și ajutor la nevoie călătorului obosit. Turnurile fiind clădite deasupra tindei, adăposteau clopotele care vesteau începutul slujbelor bisericești, ori moartea cuiva, venirea dușmanilor sau alte pericole prea dese și multe, de care nu era scutit traiul zilnic al Românilor.²

¹ Vezi părerile elogioase ale mai multor învățați străini despre arhitectura bisericilor noastre de lemn și despre originalitatea lor în broșura lui C. Petran, *Bisericile de lemn ale Românilor ardeleni*, Sibiu, 1934 p. 71+14 ilustrații.

² Cred justă părerea dlui Petran, că galeria, coiful piramidal și cele 4 turnulețe, care împodobesc turnurile de lemn dela bisericile românești,

Un călător neamț, care a trăit câțiva ani se pare între Români, cunoscându-le și limba, ne spune pe la 1658—9, că în ținutul Maramureș Satu-mare, Bihor, Sălaj, „în multe sate, în loc de turn, am găsit și am văzut câte un copac mare cioplit, care în vârf avea o furcă. Intre coarnele furcei atârna un clopoțel. Acesta era sunetul de clopot ori turnul

Fig. 87. Biserica din Călinești (1663).

clopotelor. Lângă turnul acesta se afla un șopron acoperit cu paie. Aceasta nu era numai biserica lor, ci și șura întregului sat“.¹

Am însemnat mai sus numele și data unor biserici de lemn foarte vechi, care ni s'au transmis re-

sunt transmise din arhitectura daco-romană, cf. studiul său din *Inchinare lui N. Iorga*, Cluj, 1931, p. 341—2.

¹ *Transilvania*, LX, Sibiu, 1929, p. 308.

staurate sau numai amintirea lor.¹ Din secolul al XVII-lea cunoaștem mai multe, clădite din prisosul unor credincioși pioși sau din bogăția darnică a unui nobil român, pe care încă nu-l putuse înghiți valurile pustiitoare ale maghiarizării catolice ori calvine.

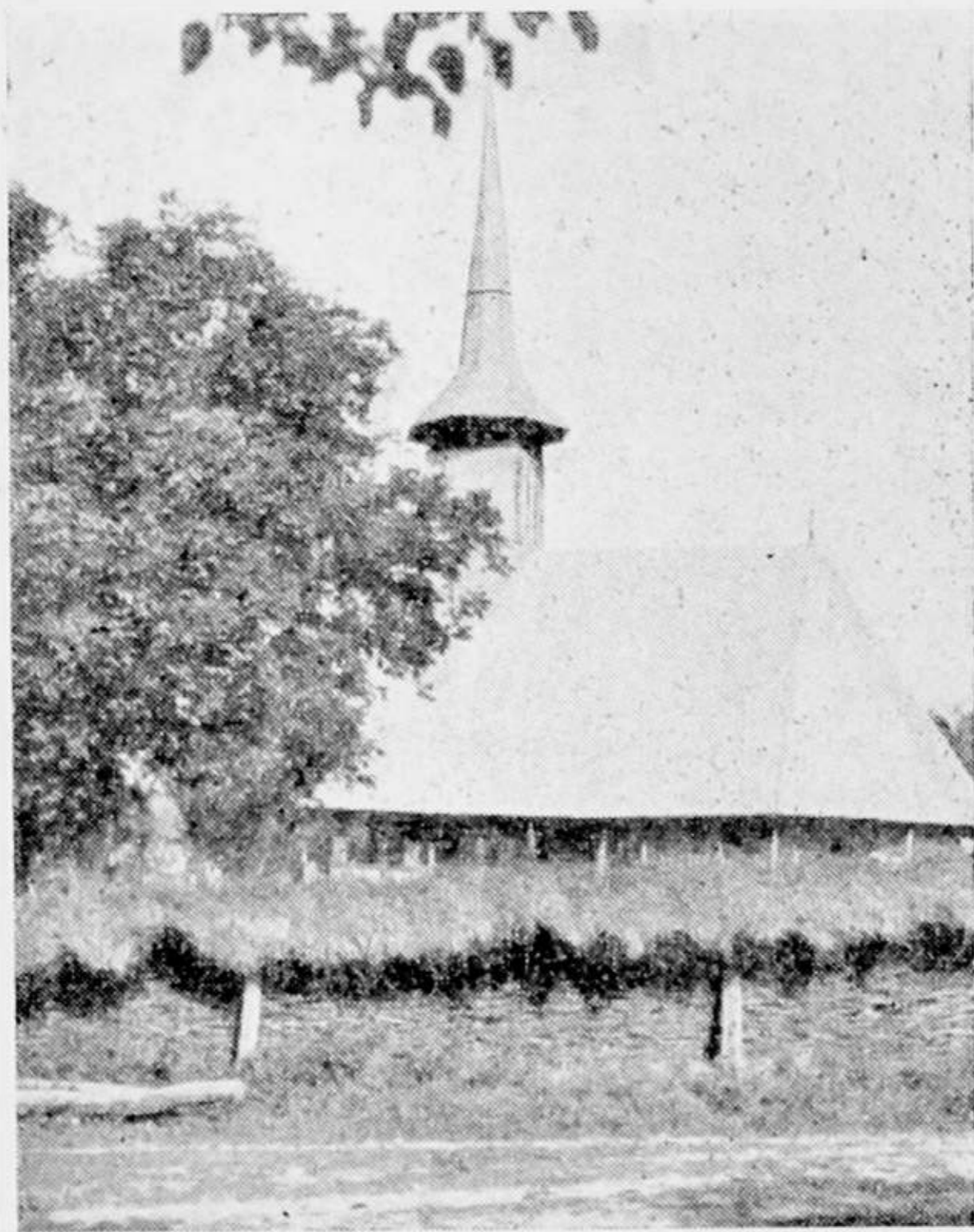

Fig. 88. Biserica din Margine (Bihor, 1700).

Înșirăm bisericile de lemn după județe, cu data înființării lor; multe din ele astăzi nu mai sunt și asupra celor ce-au mai rămas zi de zi bate vântul nesocotit al dărîmării, pentru a fi înlocuite cu altele de piatră, mai mari, dar în care va fi mai puțină credință și evlavie. Au dispărut multe, și dintre cele mai originale și frumoase, fără ca chipul lor să se

¹ Vezi mai sus p. 58—59 n. 1, 147 n. 2, 151—2.

fi transmis posterității spre studiere măcar prin reproduceri fotografice.¹

În Maramureș mai avem bisericile de lemn din satele: Nămești [1600], Sat-Șugatag [1642], Budești

Fig. 89. Biserica din Borșa (Bihor, 1692).

[1643], Călinești [1663, Fig. 87], Strâmtura [1667], Săliște [1680], Giulești [1695], Poeni [1700] și Ferești [1700].²

¹ Vezi frumoasele cuvinte, despre bisericile rom. de lemn dărâmate din jud. Turda-Arieș, ale lui Téglás în revista *Művészet*. III, Budapesta, 1904 p. 404–411 [unde se reproduc chipurile următoarelor biserici de lemn din acest județ din satele; Sânmărtinul sărat, Coc, Petridul de jos și Poșaga de jos].

² *Gazeta maramureșană*. 1924, no. 46; și *Șematismul episcopiei gr. cat. din Gherla pe 1914*, p. 269, 273, Papahagi, *Grăiul și folclorul Maramureșului*, p. XVIII; și mai sus p. 147 n. 2.

In jud. Satu-mare: Lechința [1635].¹

Jud. Bihor: Borșa [1692], Totoreni [1697], Săcălășău și Margine [1700],² și Corbești [sec. 17].

Jud. Sălaj: Derșida mică [1600], Sighetul Silvaniei [1632], Marin [1650], Porț [1658], Coșniciul de sus [1700], Zalnoc [1700], Vâlcăul de sus [1700], și Boian [1700].³

Jud. Solnoc-Doboca [= Someș]: Letca [1600], Țiop [1600], Nicula [1659], Gâlgău [1658], Hașmaș [1675], Ciaba [între 1662—90], Nimegea românească [în sec. 17],⁴ cea din Lăpușul românesc, numită a lui Balta [din sec. 15—16], dusă în Budapesta.⁵

Jud. Bistrița-Năsăud: Chiraleș și Zagra [1700].⁶

Jud. Cluj: Dâmbul de câmpie [1602], Fildul de jos [1630], Berchieș [1656], Silivașul de câmpie [1662], Uilac [1663], Ormenișul de câmpie [1673, făcută de boierul Andrei Călbază], Cubleșul român [1675 (?)], Budateleac [1677], Țâgșor [1699], Almașul deșert [1700] și Poca [1700].⁷

Jud. Turda: Chimitelnicul de câmpie [1670].⁸

Jud. Mureș: Socol [1312 (?)], Milașul mare [1640] și Archiud [1700].⁹

¹ *Șematismul citat*, p. 175, 237; și mai sus, p. 147 n. 2.

² Petran, *Monumente istorice ale jud. Bihor*, p. 27.

³ *Șematismul jubilar*, Blaj, 1900, p. 150; *Șematismul Gherla pe 1914*, p. 180, 184, 189, 191, 226, 228, 236.

⁴ *Ibid.*, p. 40—41, 65, 81, 150—1; Popa Atanasie în *Anuarul Com. Mon. istorice din Transilvania pe 1929*, Cluj, p. 379; *Anuarul citat din 1930—1*, p. 303; *Cultura creștină*, 1919 p. 61—2; Bunea, *Petru Paul, Aron și Dionisie Novacovici*, Blaj, 1903, p. 349. [Biserica de lemn din Nicula ar fi din 1552].

⁵ *Revista Műveszet*, III, Budapesta, 1904, p. 302—4.

⁶ *Șematismul Gherla*, p. 133, 143.

⁷ *Șematismul jubilar*, Blaj, 1900, p. 206, 209, 211, 215, 217—8, 262, 467; Popa în *Anuarul Com. Mon. ist.*, 1932, p. 186—202.

⁸ *Șematismul jubilar*, p. 369.

⁹ *Ibid.*, p. 319, 329, 324.

Jud. Alba: Oieșdea [1600], Cergăul mare [înainte de 1648], Tâmpahaza [=Rădești, 1675], Ciunga [1700].¹

Jud. Târnava-mare: Mucundorf [1695].²

Jud. Târnava-mică: Agriștau [1700], cea din Ibașfalău a ars înainte de Maiu 1676, cum ne spune Ana Bornemissza.³

În Banat biserica din Crivina [jud. Caraș-Severin] e construită la 1676.⁴

Partea cea mai mare a bisericilor în trecut era din lemn, și nu numai fiindcă acest material era mai ieftin și mai ușor la dispoziția credincioșilor, ci și pentru faptul foarte decisiv, că ele puteau fi desfăcute și transportate în alte locuri, unde trebuiau de atâtea ori ctitorii iobagi să se mute, siliți de împrejurările caprițioase ale naturii sau de dorința poruncitoare a nobilului ungar, proprietarul pământului muncit de Români.

Bisericile de piatră cum am văzut sunt foarte puține, pentru că erau mai costisitoare și nu puteau fi duse dintr'un loc într'altul, cum cereau nevoile credincioșilor supuși unor stăpâni neîndurați.

Aceste biserici în general urmează planul longitudinal de construcție inspirat dela cele de lemn. Cu prilejul restaurării lor se mai fac unele modificări și întregiri, adaugându-li-se tinda și turnul, unde nu erau, sau numai mărindu-le.

Se observă peste tot că ferestrele sunt mici, ceva mai mari ca la cele de lemn și astfel se strecoară puțină lumină externă în biserici, unde cre-

¹ *Șematismul jubilar*, Blaj, 1900, p. 145, 130, 445; și Radu Iacob, *Biserica sf. Unirii din Tâmpahaza-Uifălău*, Oradea mare, 1911, p. 19 [se dă chipul bisericii de lemn], și Iorga, *Studii și documente*, XIII, p. 250 no. 79.

² *Șematismul jubilar*, p. 611.

³ *Ibid.*, p. 347; și *Grof Teleki Mihály oklevéltára*, VII, p. 325 no. 176.

⁴ Miloia, în *Calendarul Banatului pe 1934*, p. 90.

dincioșii trebuie să se lapede de toată grija cea lumească, pentru a se împărtăși de lumina Duhului Sfânt, mult mai decisivă pentru viața sufletească a credincioșilor. Faptul acesta predispune pe om la mai multă cucernicie și ascultarea în cursul serviciului religios atât de frumos.

Din acest veac avem următoarele biserici de piatră în satele: Ilba [jud. Satu mare, 1600], Bucium [jud.

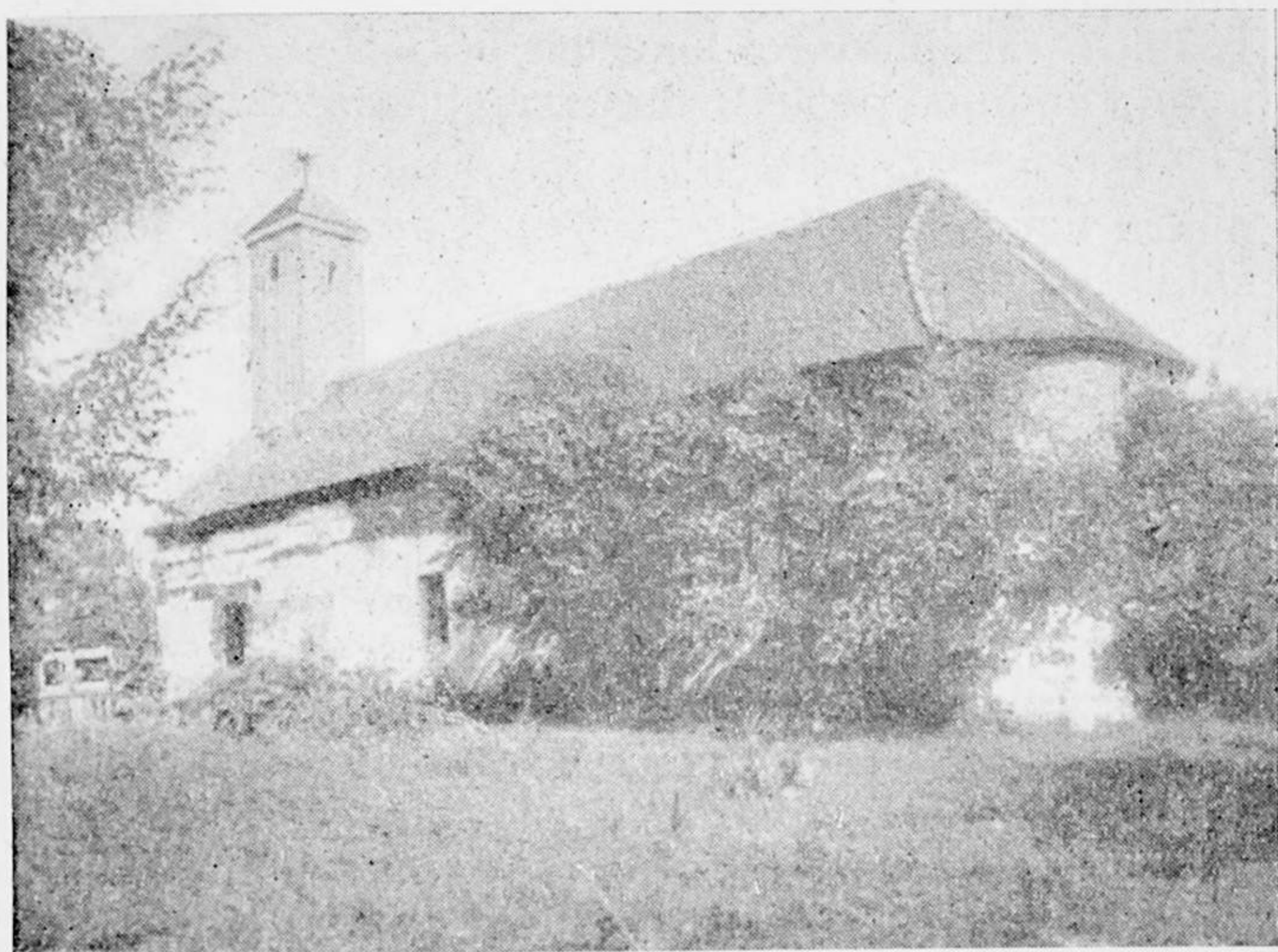

Fig. 90. Biserica din Săliște (jud. Sibiu, sec. 17-lea).

Făgăraș, 1603], în Maramureș la Sârbi-Suseni [1665] și Sărăsău [1700],¹ apoi în jud. Solnoc-Doboca cele din Benediug [1700] și Letca zidită în 1665 cu cheltuiala popii VasIU și a lui Iacob Ionașcu;² în jud.

¹ Șematismul jubilar, p. 600; Șematismul Gherla, 1914, p. 254; Bârlea, *Insemnări din bis. Maramureșului*, p. 186 no. 679. și *Gazeta maramureșană*, 1924 no. 46.

² Iorga, *Studii și doc.*, XIII, p. 123 no. 385.

Alba cea din Geomal, la 1664 cu sprijinul proto-popului Miclăuș din acest sat,¹ și Abrud, care azi e în stăpânirea Ungurilor de legea Romei, dar a fost a Românilor, — după Rubin Patița, care a văzut-o de mai multe ori și ne spune, că „pictura din lăuntru e cu sfinți românești și scrisoare slavonă“. E văruiată în alb, dar se vedeau prin 1912 cei 12 apostoli în jurul altarului, și o icoană „Ioachim și Ana cu Isus Hristos ca prunc“.² Oierii mărgineni, bogați și buni ortodocși, au zidit, înainte de 1650, o încăpătoare biserică în Săliște cu pridvor, având lungime peste 15 metri și lățime 5,75 m. [Fig. 90].³

În jud. Hunedoara pe lângă vechile biserici de piatră cunoscute [§ 16, 29] mai adaugăm cele din satele: Pui, renovată, în 1661, de nobilul Gaspar Pui și soția sa Susana, ca Silvașul de sus din 1665, și în Ciula mare făcută în 1680, de protopopul Ioan Muntean din Tuștea, de origine din Ciula.⁴ Deasupra ușii bisericii unite din Hunedoara se poate ceti și astăzi această inscripție: „...Cu vrerea Tatălui... întemeiatu-s'au aciastă sf. și dumnezeiască besereca pre hramu Sf. Nicolae în 1634 cu osteneala și împreună cu toată cheltuiala a protopopului Ianăș ot Hinedoara și protopop Nicolae și Vasile sna protopop Ianăș și Statie ginerè-său și cu mila a mai mulți neguțători s'au zidit ca să fie pomiană părinților“...⁵ Știm că biserica e cu mult mai veche, așa ca „ctitorii“ de mai sus n'au „întemeiat-o“, ci numai au

¹ Meteș, *Contribuții noi la trecutul satului Geomal în Transilvania*, Sibiu, 1921 no. 11—12.

² *Țara Țopilor*, Orăștie, 1912, p. 14—15.

³ Lupaș în *Anuarul inst. de ist. națională*, V, Cluj, p. 496, și Moga în *Anuarul Com. Mon. Ist. pentru Transilvania pe 1930—1*, Cluj, 1932, p. 151—3.

⁴ Radu I., *Istoria vicariatului gr. cat. a Hațegului*, Lugoj, 1913, p. 202—3, 325, 182.

⁵ Iorga, *o. c.*, XIII, p. 117 no. 362.

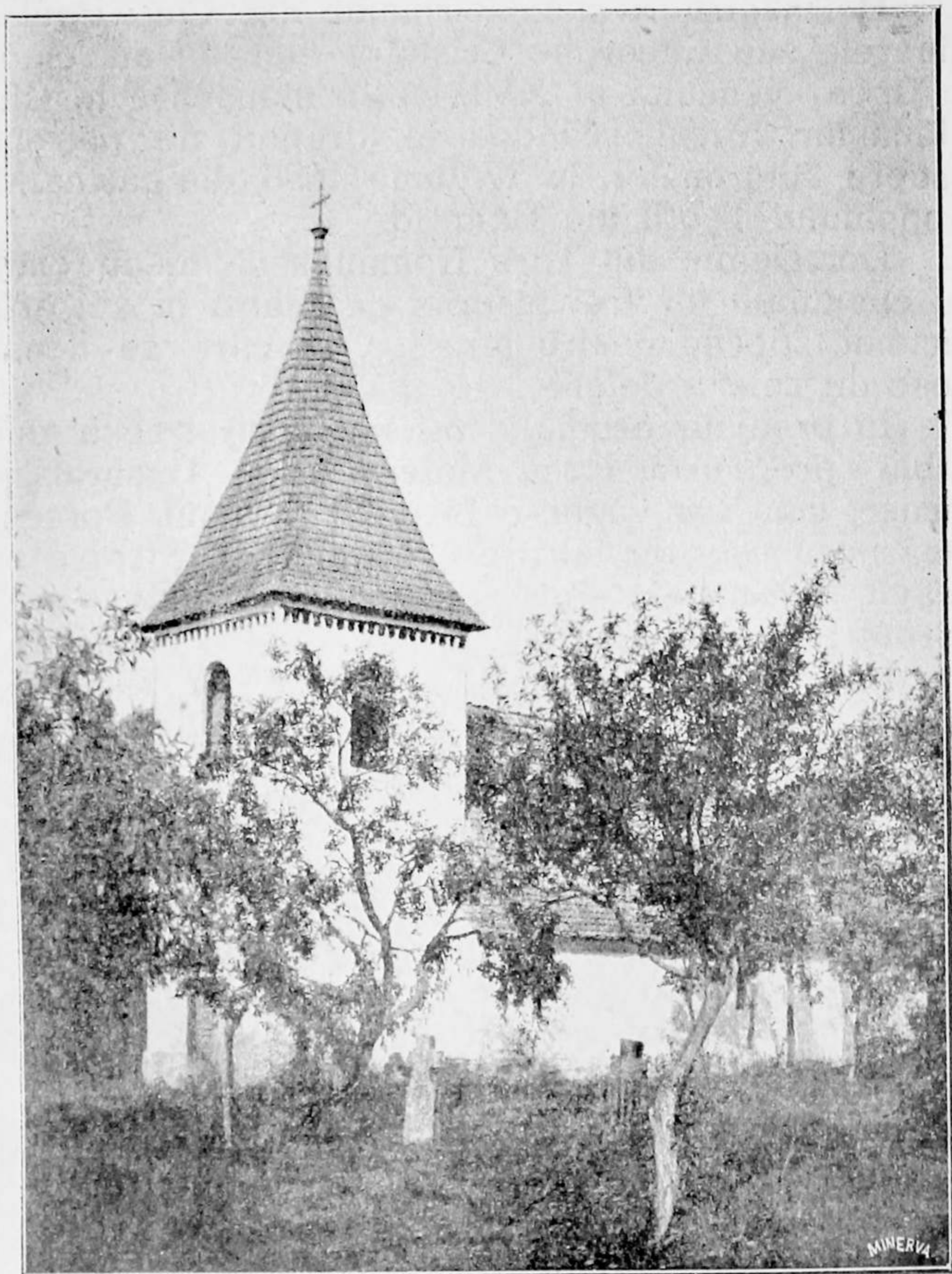

Fig. 91. Biserica din Ciula mare (1680).

restaurat-o, adaugându-i se pare linda și turnul mare cu balustradă de lemn, ce se văd în chipul reprodus mai sus [Fig. 13].¹

¹ Vătășianu, *o. c.*, p. 65—73,

Doi negustori macedo-români din Cluj: Paul și ginerele său Gheorghe Cristofor literatul au clădit, la finea veacului al XVII-lea, o mănăstire în Cluj-Mănăstur, recunoscându-li-se dreptul de patronat asupra ctitoriei lor, în 17 Iunie 1696, din partea Mitropolitului Teofil din Bălgrad.¹

Doi Domni din Țara Românească ne-au clădit cu cheltuiala lor trei biserici de piatră în stil arhitectonic special pentru țara lor, și care se deosebesc de cele ardelenene.

În preajma drumului de negoț ce trecea dela Sibiu spre Turnu Roșu Mateiu Vodă Basarab ridicase, cum am văzut, o biserică în satul Porcești. Deasupra ușei de intrare e hramul Sf. Nicolae zugrăvit, iar mai în sus e stema Țării-Românești cu corbul având crucea în cioc. Inscripția e la dreapta jos, făcută de vre-un meșter sas, fiind între literile cirilice sunt amestecate și cele latine. Ferestrele păstrează ceva din podoabele gotice, îndeosebi cele dela turn, care e așezat deasupra pronaosului, care la început a fost pridvor transformat pe urmă, prin înmulțirea credincioșilor, în parte integrantă din pronaos. Podoabele externe de pe pereți sunt cele caracteristice bisericilor din Țara Românească în sec. XVII.² [Fig. 70].

Bisericile din Făgăraș și Sâmbăta de sus au trăsăturile speciale ale arhitecturii din vremea lui Constantin Vodă Brâncoveanu, ctitorul lor.

Biserica din Făgăraș are inscripția ctitorului deasupra ușii de intrare în pronaos, peste care se ridică turnul octogonal. În față e pridvorul deschis cu arcade răzimate pe 6 stâlpi, [Fig. 74] cum sunt: biserica Doamnei din București și cea din Mogoșoaia din vecinătatea Bucureștilor.³

¹ *Cultura creștină*, 1919 p. 156 și n. 6.

² Vezi Ghica—Budești, *Evoluția arhitecturii în Muntenia și în Oltenia, veacul al XVII-lea*, București, 1933, p. 108+336 planșe.

³ *Buletinul Comisiunii Mon. Istorice*, II, București, 1910, p. 151 și urm., și Iorga-Balș, *L'art roumain*, Paris, 1922, p. 201—2.

Biserica mănăstirii dela poalele Carpaților din Sâmbăta de sus, are o lungime de 18 metri, asemenea și înălțimea cupolei, iar lățimea de 6 metri.¹ Planul e în formă de treflă cu abside laterale, cu turla pe naos și pridvorul deschis arcadat pe 4 stâlpi în față. La turlă are ferestre multe și înguste.²

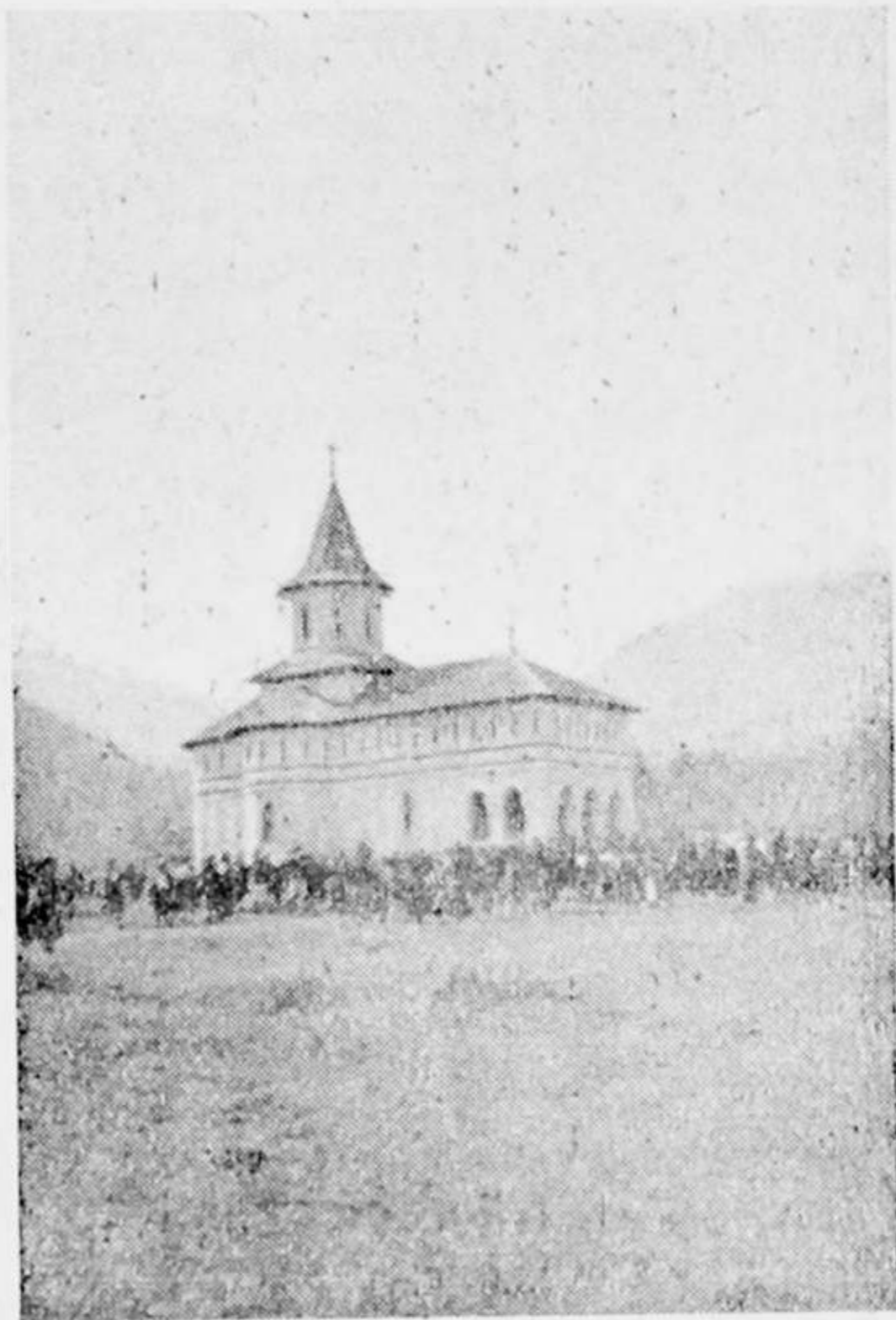

Fig. 92. Mănăstirea din Sâmbăta de sus (restaurată).

Aceste trei biserici domnești din urmă sunt monumentele arhitectonice bisericesti cele mai de seamă ale Ardealului românesc din veacul al XVII-lea.

¹ Pușcariu, *Documente pentru limbă și istorie*, I, p. 394—5 [văzută în ruină în anii 1884—5; de curând restaurată de I. P. Sf. Mitropolit Nicolae din Sibiu].

² Vezi în general, pentru comparație cu bisericile muntene, Ghica-Budești, *o. c.*, și *Buletinul Com. Mon. Ist.*, I—II.

Intercalăm la finea acestei expuneri despre arhitectura bisericească, ceea ce trebuia să spunem mai sus la § 29. La marginea apuseană a pământului românesc, în Bihor, s'a clădit solid o biserică de piatră în satul Șeghiște în veacul al XV-lea de vre-un Voevod din acele părți, imitând în dărnicie pe cei din ținutul vecin al Zarandului. Aici rezida un protopop încă din acest veac cum se vede din documentul episcopului latin din Oradia Gheorghe Sathmari [Sept. 1503], în care spune: „...Din scrisorile antecesorilor noștri am înțeles, că numitul protopop [Dan] și preoții sus amintiți au fost scutiți de plata tuturor birșagurilor și de orice jurisdicțiune a Capelanilor, Voevozilor și altor dregători”.¹ În acest sat a avut sediul desigur și Voevodul ctitor, căci în veacurile al XV—XVI-lea organizația voevodală se menține încă prin părțile acestea și cunoaștem numele mai multor Voevozi de atunci cu numeroase sate sub oblăduirea lor.²

Biserica cu ziduri groase de 1 metru și înfiptă 2 metri adânc în pământ, era menită să străjuească neamul peste 400 ani, ruinându-se din negrije abia în 1910. Ziduri puternice despart altarul de naos și pronaosul de naos. Intre aceste două din urmă era o singură ușă de comunicație și vedere. Hramul bisericii sunt „mai marii voevozi Mihail și Gavril”.³ Turnul de lemn și coperișul au fost înoite de mai mulțori.

b) Pictura. — Înainte de a trece la zugrăveala bisericilor din secolul al XVII-lea, amintim că biserică din Șeghiște și-a avut dela început podoaba

¹ Mai sus p. 241 n. 2.

² Bunyitay, *Biharmegye oláhjai és a vallásunio*, [dă numele celor 8 Voevozi, din 1595, cu satele lor]; și Meteș, *Contribuții nouă privitoare la Voevozii români*, p. 8.

³ Preotul Popovici M., *Monografia comunei Șeghiște* în revista *Transilvania*, Sibiu, 1911, p. 213—18.

ei murală, pe care vicisitudinile vremii, apoi nepriceperea și sărăcia oamenilor au acoperit-o cu altele

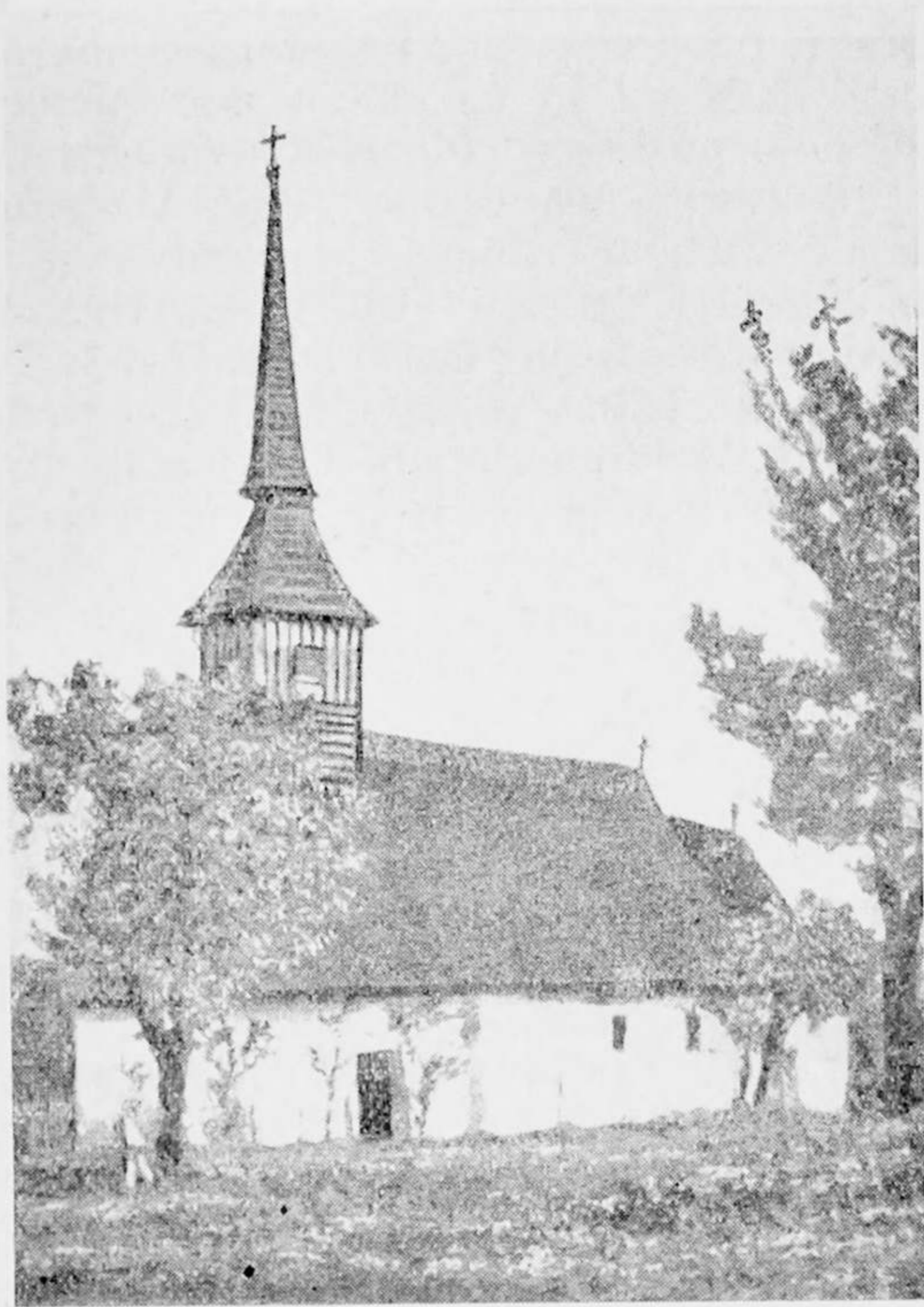

Fig. 93. Biserica veche din Șeghiște (sec. 15).

mai inferioare. În urma ruinei și a multor ploii și viscole, căzând straturile mai noi de pictură din sec. 18-lea, a ieșit la suprafață pictura veche inițială din sec. 15—16-lea de pe masivul iconostas de piatră cu câteva scene biblice. Se afirmă de cei cari au văzut-o, că chipurile și coloratura ar

semăna cu vestitele picturi din aceleași secole dela Voroneț, Humor și alte biserici din Moldova.¹ Reproducerea palidă ce dăm aici n'are nimic din vi-goarea picturii fragment, dar îi facem loc ca unei reminiscențe prețioase condamnată să dispară pentru totdeauna, dacă nu se va găsi vre-un pictor înțele-gător să ne-o păstreze prin o copie colorată.²

Doi dintre zugravii lui Mihai Viteazul, după moartea acestuia, au rămas în Transilvania, așezân-du-se în orașul Cluj. Unul era Petru Armeanul, din familia Grigorovici, la care vine fratele său mai mic, preot, trimis în August 1604, de Ieremie Movilă Domnul Moldovei.³ Celalalt Nicolae din Creta, care după spusele cronicarului contemporan Wolfgang Bethlen, la dorința episcopului Malaspina, delegatul Papei la Mihai Viteazul, a desemnat și apoi a zugrăvit, în Noemvrie 1599, în Alba-Iulia capul tăiat al principelui ardelean Andrei Báthory. Acest chip a fost trimis Papei la Roma.⁴

Din cuibul său ardelean zugravul Nicolae în-treținea relații suspecte cu cei doi Voevozi ai Prin-cipatelor române: Radu Șerban și Ieremie Movilă, cum se vede din scrisoarea guvernatorului Ardea-lului Sigismund Rákoczy, din 29 Aprilie 1606, către căpitanul Ioan Petky: „...Oamenii sunt foarte falși, de aceia Domniata să fi din vreme atent, pentrucă aud că zugravul valah Nicolae, care locuiește în Cluj, a fost la Voevod [în Țara-Românească], acum a plecat din Sibiu spre Bistrița, ca să meargă în

¹ Comunicat de Ștefan Lupșa, prof. la Acad. teologică ort. din Oradia.

² Preot Popovici M., *Un vechiu monument istoric dispărut*, Beiuș 1934, p. 21. — Biserica de piatră, ungurească azi, din Remetea, lângă Beiuș, a fost românească, zidită prin veacul al XIV—XVI de vre-un Voevod român din acest ținut. Pictura din tindă e bizantină și cu inscripții slavone, cea din altar și naos cu inscripții latine e mai nouă după ce au luat-o Ungurii catolici, trecând la calvini. cf. revista *Arheologion Értesítő*, XLII, Budapesta, 1928, p. 234—7.

³ Hurmuzaki, XV, p. 816 no. 1659.

⁴ cf. *Historia de rebus Transilvanicis*, IV, Sibiu, 1785, p. 467.

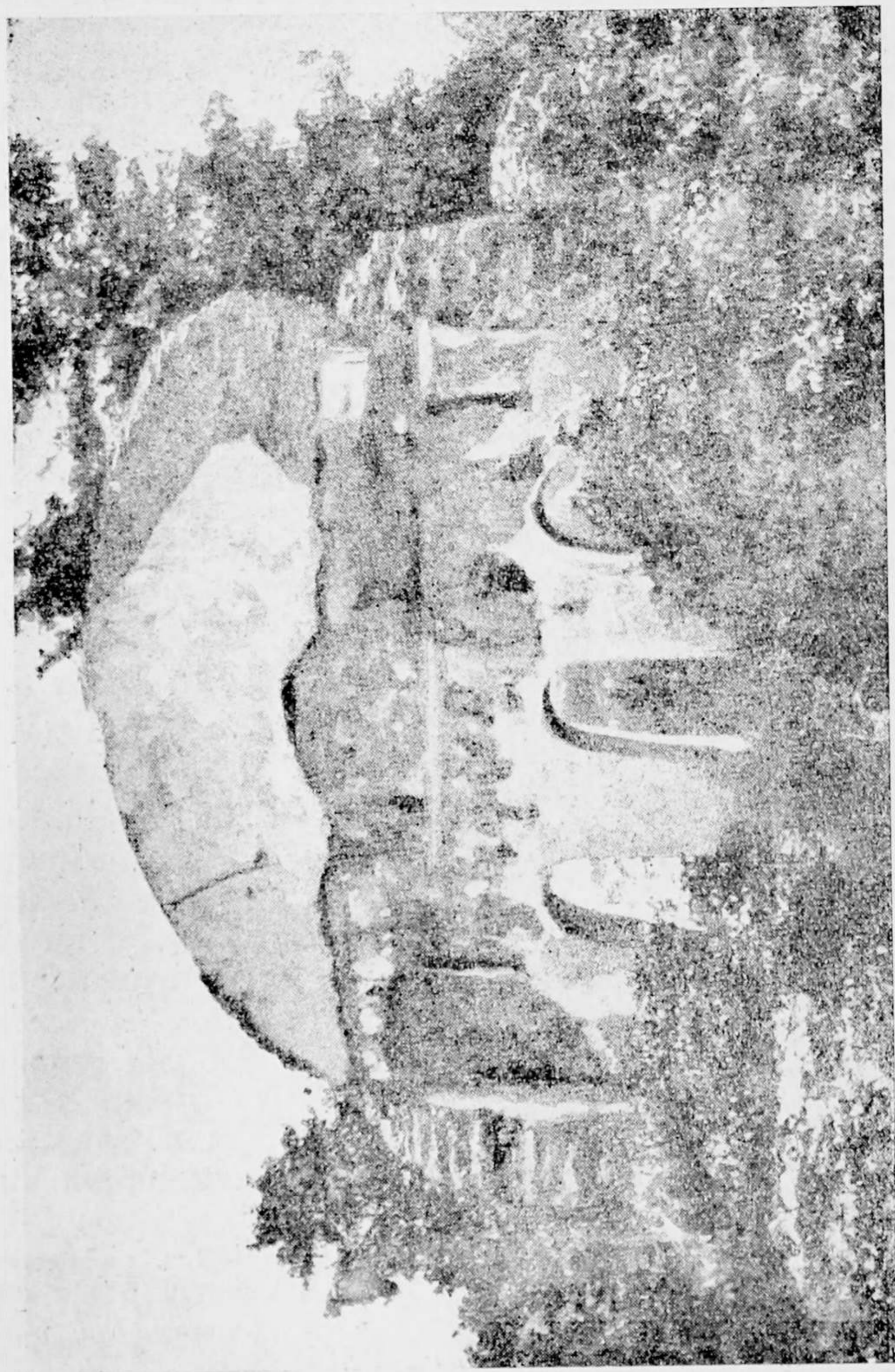

Fig. 94. Pictura iconostasului din Șeghiște (sec. 15 - 16).

Moldova, ar fi bine să vedeți de el".¹ Socotelile orașului Cluj notează la 10 Sept. 1609, că „Stefan Lenard, sluga principelui Gavril Báthory, vine cu pictorul Nicolae și 6 persoane în Cluj”.² În cursul celor 10 ani cât știm că a stat în Ardeal zugravul Nicolae desigur va fi zugrăvit icoane și biserici, dar informațiuni despre această operă artistică ne lipsesc până acum. Poate că chipul lui Isus Hristos de pe crucea ridicată de Radu Vodă Șerban lângă Brașov, în 1611, să fie fost opera acestui artist grec.

Din cronica lui Gheorghe Brancovici avem informația că pe scaunul mitropolitan din Bălgrad a stat un vlădică, care a fost și un iscusit zugrav, suferind persecuții și temniță grea. Iată cuvintele: „A doua prigonire în contra ortodoxiei noastre a fost sub Mitropolitul Dositeiu [= Iorest], care nu numai în temniță cu cunună de mucenic a preslăvit pe Dumnezeu, ci fiind maiestru zugrav legat în lanțuri de fier fu silit a împodobi cu zugrăveală palatul principelui în castelul din Iernut, în zilele de domnie a lui Gheorghe Rákoczy I-iu, în 1643”.³

Mitropolitul Iorest a trebuit să fie un zugrav priceput, dacă principele Rákoczy și-a înfrumusețat palatul prin penelul acestui „artist” valah. Meșteșugul l-a învățat în Moldova, dar până astăzi nu s'a putut descoperi nimic din opera de zugrav a lui Iorest înainte și în cursul păstoriei sale.

Preoții, cu sprijinul negustorilor bogați, restauraseră biserica din Hunedoara în 1634. Peste 20 de ani, în 1654 „aflatu-s'au lângă titorii cei bătrâni, iar niște neguțători creștini Dumitru Mărcocianul din

¹ *Mon. Com. Trans.*, V, Budapesta, 1879, p. 313—4 n. 1; și Veress, *Documente relative la istoria Ardealului etc.*, VII, București, 1934, p. 269.

² Meteș, *Domni și boieri din Țerile române în orașul Cluj* [supt tipar], și Meteș, *Din istoria artei religioase*. I, p. VI, 11²—14.

³ *Anuarul inst. de istorie națională*, II, Cluj, 1924, p. 62.

Hinidora și cu Nicola Crăciun, de-au zugrăvit și au înfrumușățat, iar cheltuială din osteneala dumnealor. ca să fie pomană părinților și sufletelor lor în veci... Varul și aurul la păreți și la stâlpișor au dato iară popa Nicola“, iar cei cari au „scris-o“ sunt zugravii: Constantin Caian și Stan.¹ Zugrăveala acestor meșteri s'a păstrat în parte.

Fig. 95. Iconostasul unei biserici din ținutul Hațeg.

În naos cupola e împodobită cu chipul Mântuitorului Hristos încunjurat de serafimi, profeți și îngeri, iar pe pereții din naos se văd: Nașterea și Botezul Domnului, Fecioara Maria, Răstignirea, Adormirea Maicii Domnului și alte multe scene biblice.

În absida principală se pot distinge bine: Fecioara Maria cu pruncul Isus la sân, figurile impu-

¹ Iorga, *Studii și documente*, XIII, p. 117—8 no. 36?.

nătoare ale Arhanghelilor Mihail și Gavril în vestimente purpurii și cu perle, doi îngeri, 8 episcopi și doi sfinți diaconi.

Iconostasul de zid e împodobit deasupra cu sfinții praznicelor de peste an, iar de-o parte și alta a ușilor împărătești cele patru icoane: Isus Hristos, Maica Domnului cu pruncul, Adormirea Fecioarei Maria și Sf. Nicolae, care sunt din veacul al XVII-lea, rămase intacte.

Pictura aceasta murală e considerată ca opera unor zugravi de mâna a doua.¹

Cu două decenii mai nouă e pictura din biserica oierilor harnici și cucernici din Săliște, pe care a făcut-o un străin, Poloni Nicolae în 1674. Biserica fiind azi în ruină, totuși ni s'a păstrat un tablou dela acest zugrav. Acesta e raiul de pe peretele despărțitor între pridvor și pronaos. Afară de aceasta pictură, e un strat mai vechiu cum ne spune un tinăr cercetător și bun cunoscător al împrejurărilor locale:²

„Anterior acestei picturi trebuie să considerăm fragmentul din judecata din urmă aflător în fața exterioară a zidului despărțitor, reprezentând în zona inferioară o gură de bălaur și câteva scene din muncile iadului, în zona mijlocie o serie de grupuri de câte trei boieri și călugări, iar în zona superioară cei 12 apostoli. Fragmentul descoperit sub cele două straturi mai noi de pictură, pare să fi fost zugrăvit de un pictor muntean, sau de un cunoscător al picturii bisericesti muntene, judecând după costumele muntenești cu care sunt îmbrăcați boierii și călugării din zona mijlocie a picturii. Forma hainelor boierești, culoarea și faptul că sub

¹ Descrierea amănunțită a picturii la Ștefănescu I. D., *Contribution a l'étude peintures murales valaques*, Paris. 1923. p. 31—32.

² Moga I., *Cea mai veche biserică din Săliște (jud. Sibiu) în Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, secția pentru Transilvania, 1930—31*, Cluj, 1932, p. 152—3.

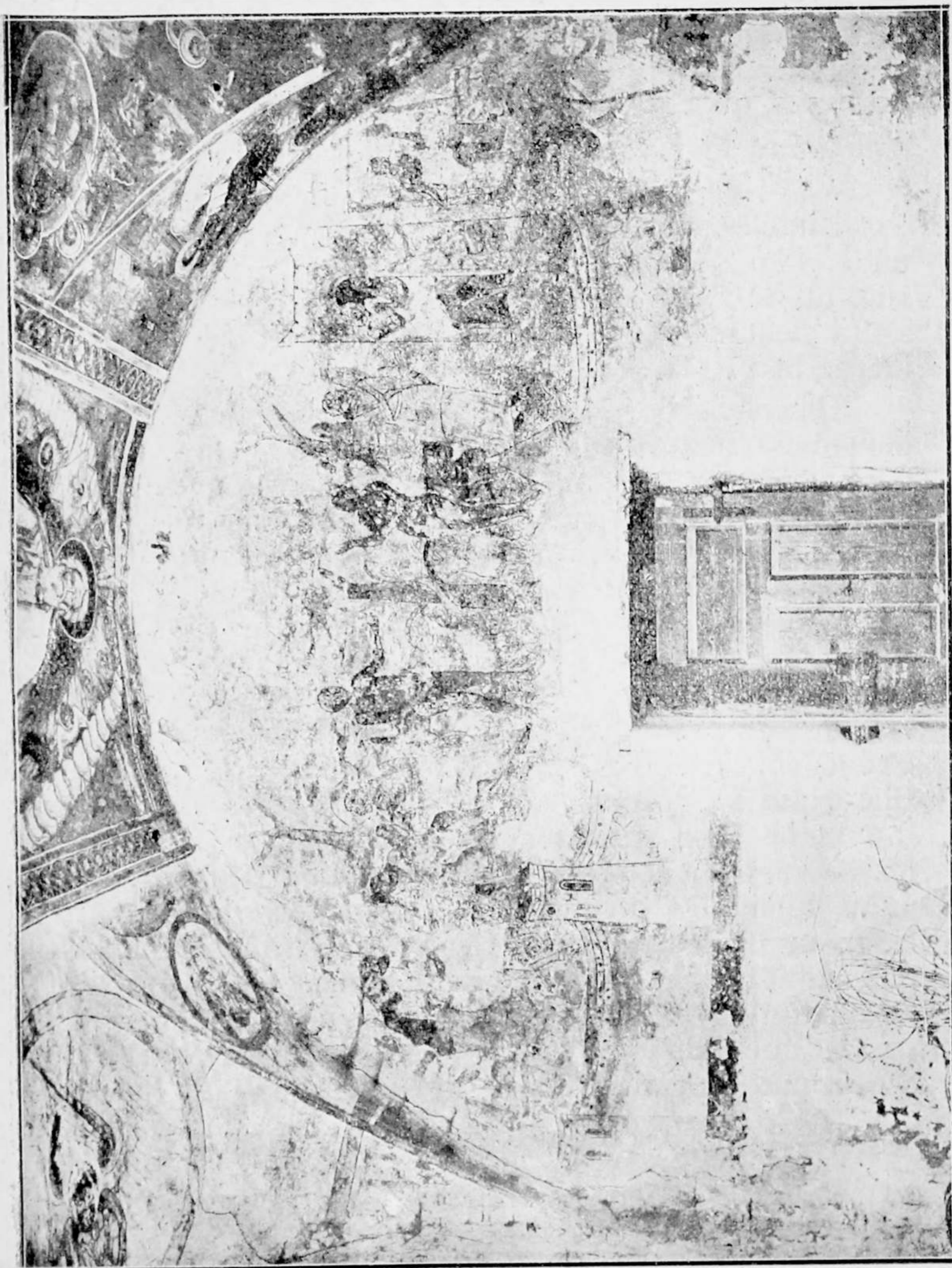

Fig. 96. Pictura bisericii din Săliște (1674).

ea nu se găsește nici o urmă de altă pictură, ne face să credem că datează din prima jumătate a secolului XVII¹.

Stratul al treilea de pictură, care acopere pe cele două mai vechi e din veacul următor, din 1739, și s'a păstrat în cea mai mare parte.¹

Judele și bătrânii din satul Maier [jud. Năsăud], unde știm că era o biserică de lemn amintită în sec. al XV-lea, recomandă birăului din orașul Bistrița pe un „meșter bun, anume zugrav“, care le-a lucrat la biserică și stă în satul lor.²

Biserica din Porcești a lui Mateiu Basarab încă-și va fi avut din sec. 17-lea pictura ei murală dela Domnul ctitor sau dela urmașii acestuia: Șerban Cantacuzino, Constantin Brâncoveanu și Ștefan Cantacuzino, cari sunt amintiți în pomelnicul acestei biserici domnești ca binefăcătorii ei. Pictura veche se păstrează numai prin restaurarea făcută în 1750 de zugravul Oprea Mihail Crăciun. Toată tinda sau pridvorul vechiu este acoperit cu zugrăveală, iar în afară pe peretele nordic sunt 4 icoane: Preacurata în fresco, Mateiu Vodă și Elena, Sft. Gheorghe și Preacurata și arh. Mihail.³

În biserică românească din Nicula s'a păstrat multă vreme cu mare venerație icoana Maicii Domnului, făcătoare de minuni, care a lăcrimat între 15 Febr. și 12 Martie 1699. Ea este opera din 1681 a pictorului preot Luca din Iclodul mare,⁴ pe care Voievodul Moldovei din acea vreme voia s'o cumpere cu una mie taleri.⁵ A fost răpită pe urmă de baronul Sigismund Kornis și dusă la castelul său din Bene-

¹ Moga, *o c.*, p. 153.

² Iorga, *Documentele Bistriței*, I, p. 82 no. 98.

³ Comunicația păr. consilier A. Gâlea, de origine din Porcești.

⁴ *Buletinul Comisiunii Mon. Ist.*, VIII, p. 46.

⁵ Veress, *Bibliografia româno-ungară*, I, București, 1931, p. 194—5 no. 365.

diug, iar de aici a ajuns iar în Nicula, apoi în biserică catolică din Cluj, lângă Universitate, fiind cedată de prezent Românilor uniți din acest oraș.¹

Biserica Sf. Nicolae din Șcheiul Brașovului, cu arhitectura ei așa de complicată, a fost de mai multeori întregită, tot așa s'a făcut și pictura ei în

Fig. 97. Icoana Maicii Domnului dela Nicula.

mai multe etape, fiind Aron Vodă ultimul Domn cu cheltuiala căruia s'a mai completat zugrăveala sfântului lăcaș.²

În socotelile Brașovului este o scurtă însemnare, din 13 Iunie 1694, care ne spune că s'a plătit

¹ Mânzat, *Originea și istoria icoanei P. V. Maria dela Nicula*, Cluj, 1923 și Ghibu, *Catolicismul unguresc în Transilvania*, Cluj, 1924, p. 109. [Icoana fusese dăruită bisericii de nobilul Ioan Cupșa din Nicula].

² Mureșan în *Anuarul inst. de ist. națională*, IV, p. 196.

din partea orașului „6 fl. zugravului, care a renovat chipul lui Mihai din biserica românească“ din Șchei.¹ Acest Mihai este Mihai Viteazul, care a stat de câteva ori în strana acestei biserici, ascultând sfânta slujbă în vremea domniei sale vijelioase, făcându-se și ctitorul ei prin danii importante. Chipul original va fi fost făcut de unul din zugravii lui Mihai Viteazul: Mina ori Nicolae din Creta, iar renovarea de zugravul Radu pomenit în socotelile Brașovului la data de 3 Decembrie 1697,² sau poate de meșterii Iancu și Ioan, cari au zugrăvit catapiteasma acestei biserici.³

Cele mai de seamă monumente de artă, supt raportul arhitecturii și picturii, sunt cele două biserici dela finea veacului al XVII-lea, din Făgăraș și Sâmbăta de sus, clădite de Constantin Brâncoveanu și împodobite prin o pictură bizantină distinsă, executată de cei mai pricepuți zugravi din acea epocă.

Altarul și naosul bisericii din Făgăraș conservă pictura veche, iar pronaosul pe cea făcută mai târziu sub episcopul unit Grigorie Maior [după 1772].

Pe cupola naosului se vede Isus Hristos Pantocrator, având în jurul său cetele îngerilor, Maica Domnului, profeții, diferite scene din vieța Maicii Domnului, apostolii, înmormântarea și învierea lui Hristos, apoi sf. părinți, etc.

Pereții naosului înfățișează diferite întâmplări din vieța lui Isus, Nașterea, Învierea fiicei lui Iair, Spălarea picioarelor, Cina cea de taină, Rugăciunea de pe Munte, Arestarea, condamnarea și restignirea lui Hristos, etc., și mai mulți sfinți.⁴

¹ Iorga, *Socotelile Brașovului* în *An. Ac. Rom. sect. ist.*, XXI, p. 243.

² *Ibid.*, p. 246.

³ Iorga, *Studii și doc.*, XIII p. 65 no. 141.

⁴ Descrierea picturii la Ștefanescu, *o. c.*, p. 51–53.

Atât pictura din naos, cât și cea din altar și iconostas, este de o rară frumusețe. Cel care ne-a

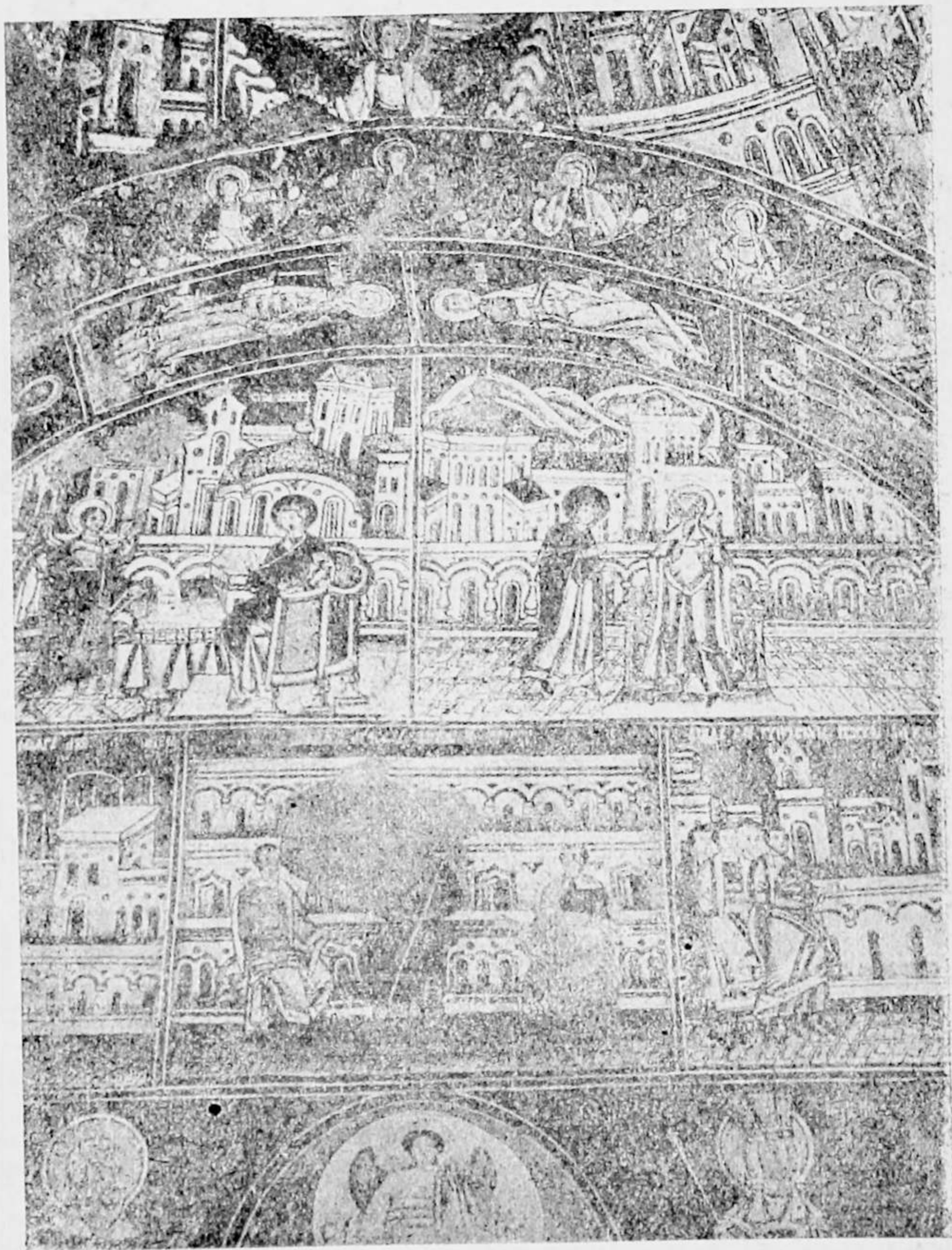

Fig. 98. Pictură: Imnul Acatist din bis. lui Brâncoveanu din Făgăraș (azi unită).

dat această operă de artă este unul din cei mai renumiți zugravi din domnia glorioasă a lui Brâncoveanu, care a zugrăvit împreună cu alții biseri-

cile mănăstirii Hurez și Cozia.¹ Autorii acestei picturi sunt Preda și ucenicii lui, cum ne indică o inscripție de pe poala hainei Sf. Spiridon din altar și de pe icoana Sf. Nicolae de pe tâmplă.

Meșterii au primit pentru munca lor 800 fl. dela negustorii și meseriașii români, bogați și evlavioși, din orașul Făgăraș.²

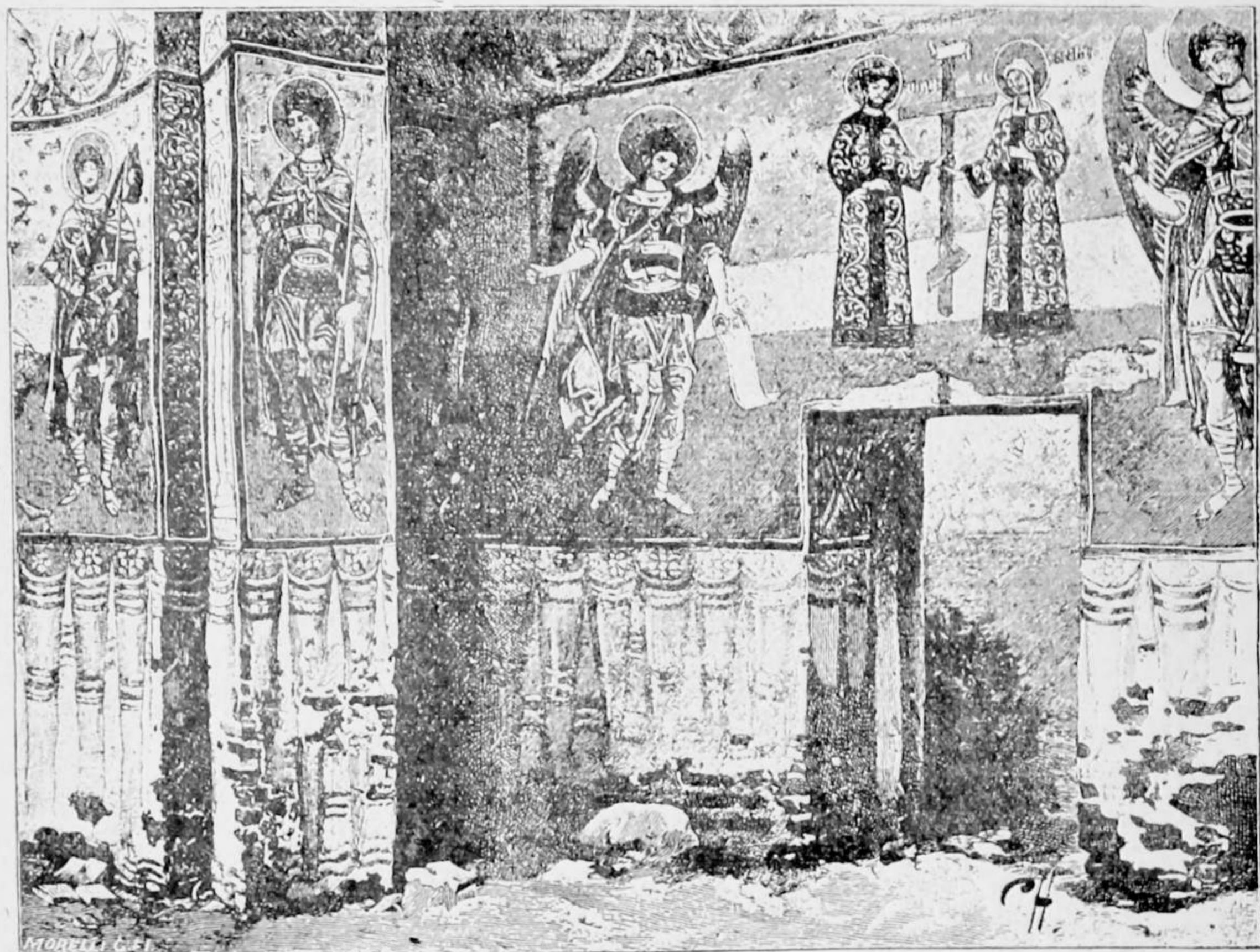

Fig. 99. Pictură din mănăstirea Sâmbăta de sus.

Mănăstirea din Sâmbăta de sus, după spusele răposatului arhimandrit Ilarion Pușcariu, care a văzut-o în 1884—5, „înlauntru și în afară este zugrăvită frumos de sus până jos. Pe altar sunt

¹ Pe larg despre pictura acestor 2 biserici Ștefanescu, *o. c.*, p. 19—26, 32—47; și Baltazar în *Buletinul Com. Mon. Ist.*, II, București, p. 126 și urm.

² Meteș, *Din istoria artei religioase*, I, p. 121 și n. 4.

arhanghelii zugrăviți în mărime naturală cu colori vii, desemn regulat și cu aureole în aur strălucitor atât de gros, încât se poate rade de pe perete".¹

Zugravi vor fi fost cei dela Făgăraș sau alții veniți din Țara Românească, unde erau numeroși și buni în domnia ctitorului Constantin Vodă.

Credincioșii dela foarte puține biserici se bucurau de privilegiul de a avea zugrăvită toată biserica sau cea mai mare parte. Aceste erau cele clădite și susținute de Domnii din Principatele române sau de nobili români ortodocși bogați și cu iubire față de cele sfinte.

Pictura marei majorități a bisericilor de lemn și celor câteva de piatră se reducea la câteva icoane absolut indispensabile într'un lăcaș creștin ortodox și anume pe iconostas: 4 icoane la cele 3 uși împărătești: Isus la dreapta și Sfânta Maria la stânga, sfântul hramului la sud și Ioan Botezătorul sau alt sfânt la nord, apoi deasupra acestora se așează 12 icoane care reprezintă praznicele împărătești de peste an, 12 apostoli și 12 proroci. Numărul acestor icoane creștea sau scădea în porție cu sărăcia și evlavia credincioșilor.²

Pictura murală, ca și cea de icoane pe lemn, trebuia să se facă după cel mai autentic tipic ortodox-bizantin, pe care zugravii ardeleni l-au învățat în mănăstirile din Țerile române sau la meșterii veniți de acolo în Ardeal, pentru a-și practica meșteșugul zugrăvitului. Fiecare meșter zugrav avea în atelierul său modest câte unul sau doi ucenici sau și mai mulți, dacă meșterul era cu faimă și

¹ Pușcariu, *Documente pentru limbă și istorie*, I, p. 395.

² Vezi de zugravul Gheorghe, *Iconografia, arta de a zugrăvi templele și icoanele bisericesti*, ed. episcop. Ghenadie de Râmnic, București, 1903; și Dr. Miron Cristea [actualul patriarh], *Iconografia și întocmirile din internul bisericii răsăritene*, Sibiu, 1905, p. XVIII+300.

pricepere.¹ Pictorii de frunte căutau pe orice cale, fie prin cumpărare, fie prin copiere, să ajungă în posesiunea unui manual de pictură, care era așa de rar și greu de câștigat. Aceste cărți circulau în manuscrise și se numeau „erminii“ sau iconografii; cuprindeau toate regulele și informațiile necesare pentru zugrăvirea icoanelor aparte sau a scenelor diferite din biblie pe pereții bisericilor.²

Erau meșteri iconari cari lucrau în casa lor și acolo îi cercetau mulți creștini cumpărători de icoane, și numai rareori se deplasau în satele vecine la vre-o biserică pentru a o împodobi pentru bună plată cu icoanele cerute.

În afară de aceștia mai cu „talent“, erau iconari călători, cari străbăteau ținuturi întregi cu icoane sau numai cu paleta, penelul și văpsele în desagi. Sosind în sate se grăbeau să vadă pe părințele și biserica, ca să se convingă personal dacă au icoane suficiente și pereții sunt zugrăviți. Meșterul îndrăzneț, ori erau ori nu icoane, totuși căpăta ceva de lucru la popa din sat ori la vre-un creștin cuvios, cu care făcea un scurt înțeles pentru o icoană sfântă și dacă o avea gata în desagi, își lua banii și ceva „bucățele“ și-și vedea de drum, dacă nu, atunci iconarul se așeza în casa unui țeran mai iubitor de cele bisericesti și începea pe îndelete să execute comanda. Lucra meșterul o lună două sau mai multe, n'avea nimic a face lungimea timpului, căci lumea se îndesa la cumpărare și iconarul la câștig bun.

Uneori creștinii cumpărători sau popa mai priceput și mai umblat în lume cereau, ca noua icoană să se facă după un „izvod“ vestit. Aceasta cerință cu izvodul precizat, de obicei nu le convenea bie-

¹ Despre școlile de zugrăvi în cartea mea, *Din istoria artei religioase române*, I, p. 5—14.

² Despre vechile „erminii“ și conținutul lor în *Ibid.*, p. 19—24.

ților iconari, încrețeau fruntea și-și ascuțeau privirea uitându-se la izvod. Dacă erau meșteri iscusiți se apucau serios de lucru, dacă nu se îndreptau spre alt sat, unde găseau oameni fără izvod, pe care puteau să-i tragă mai ușor pe sfoară, făcându-le un lucru prost cu bani scumpi. Așa se răspândeau în largul provinciei ardelenne tot felul de icoane, și frumoase și urâte, sub raport artistic, precum erau de altfel și ceice le executau, căci talentul, care era mai rar, se confunda cu dibăcia mai deasă a meșterului de icoane.

Dintre acești iconari călători cunoaștem pe zugravul Vasile Sturze, care plecând din satul moldovean Bărboși, a cutreerat județul Hunedoara, Someș, Arad și Banatul, desfășurând o bogată activitate prin zugrăvirea de icoane și biserici [cea din Gălgău poate] și prin copierea unui mare număr de cărți bisericești, apoi popa Luca zugravul din Iclod¹ și alții.

Credincioșii români veac după veac s'au închinat în fața acestor modeste icoane, simțind o mare mângâiere sufletească, dar dintele asprelor vremuri le-a șters colorile, carii le-au ros lemnul și ne mai putând satisface evlavia credincioșilor, au fost aruncate în poduri spre dispariție și distrugere. Astfel se explică de ce noi nu putem înregistra aici din icoanele mai bătrâne ale epocii noastre, decât patru, afară de cea dela Nicula.

Acestea patru reprezintă pe Maica Domnului. Cea mai veche, din 1564, e în biserica Sf. Nicolae din Șcheiul Brașovului în altar, având rama sculptată de preotul Andronic Andonie, al cărui talent l-a remarcat și Odobescu;² a doua e din 1634 de Stan zugravul, găsită în biserica din Gurariului ori Orlat;³ a treia cu inscripție slavonă, din 1677, în tinda mă-

¹ Poate acest Luca să fi zugrăvit la 1697 biserica de lemn al nemeșilor din Lăpușul-românesc. cf. Kádár, o. c., V, p. 38.

² Lacea în *Gazeta Transilvaniei*, 1915 no. 281 [Nr. de Crăciun].

³ E în proprietatea pictorului Aurel Pop din București.

năstirii Toplița [jud. Mureș];¹ a patra din 1700 în satul bihorean Valea mare de Criș.²

c) *Odoare și odăjdii bisericesti* — Dintre odoarele bisericesti din acest veac cunoaștem. potirul și cele două candelă [din 1674, 1688], — dintre care una a fost cumpărată de suljerul Vlăduț, — din bi-

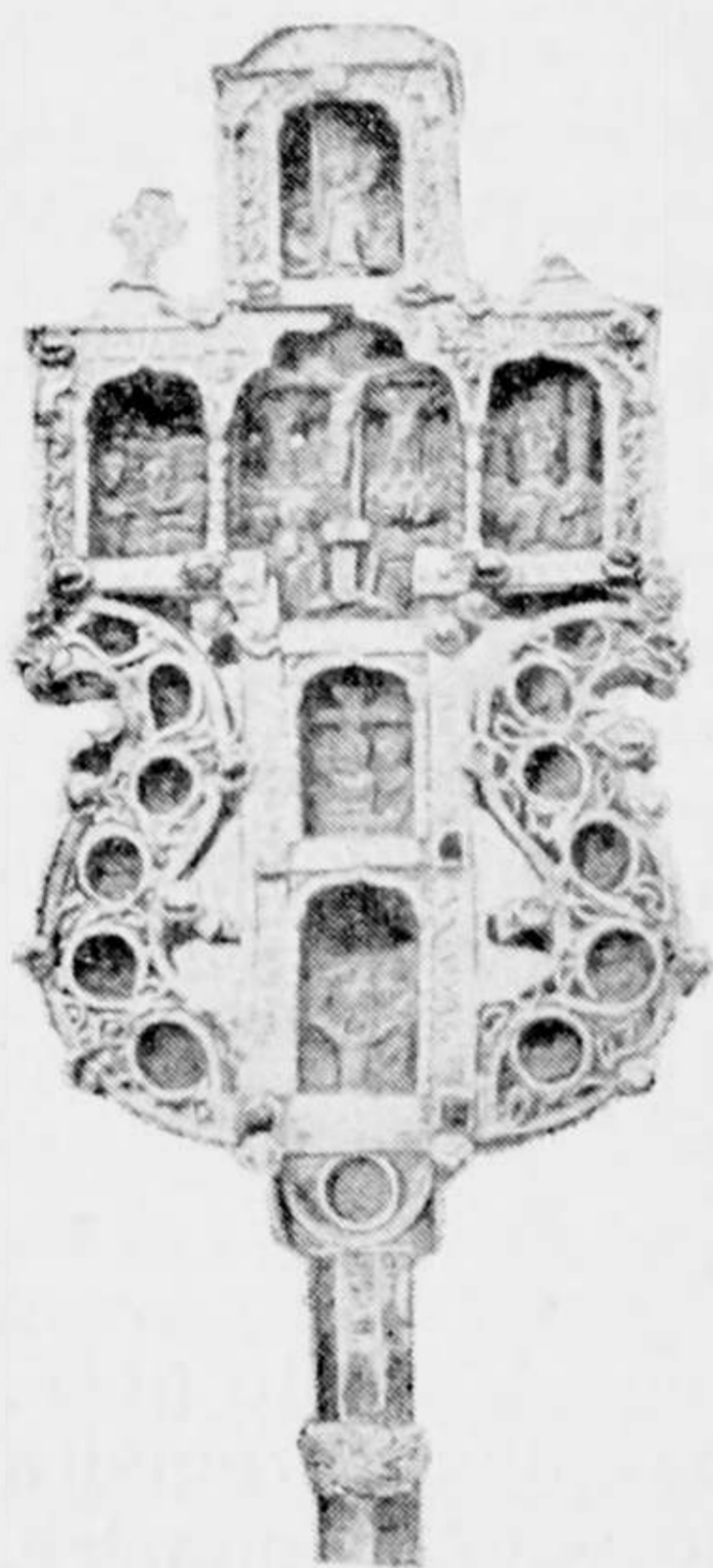

Fig. 100. Cruce dela măn. Hodoș-Bodrog (sec. 17).

serica unită din Hunedoara;³ apoi crucea dela mănăstirea Hodoș-Bodrog sculptată în lemn cu multă artă, încadrată în argint și email verde, vânăt și roșu, atât în față cât și pe revers sunt șapte scene importante din vieța lui Hristos; are tipul crucilor dela Atos, de unde va fi fost adusă, și seamănă mult cu una dela mănăstirea Secu din Moldova.⁴ Astfel de opere de artă erau numai pe la mănăstiri bogate sau la bisericile, unde slujea vre-un vlădică stabil sau trecător. La mitropolia din Bălgrad au fost mai numeroase, dar au dispărut cu vreme. Intre obiectele predate de Sava Brancovici ctitorilor, în 6 Iulie 1679, se amintesc mai multe potire de argint poleite cu

aur, un pahar de argint cu scaun în mijloc chip de înger cu trimbiță, supt picioare moartea, o scafă cu

¹ Elefterescu, *Locuri ardelene*, București 1934, p. 104. — Vezi ornamentație naivă de animale pe o Cazanie mss. dela finea sec. al XVII-lea făcută de vre-un preot copist, cf. ziarul *Telegraful Român*, Sibiu, 1905 no. 88—94 [se reproduc aici fragmente din cazanie].

² *Petran, o. c.*, p. 27.

³ Iorga, *Studii și documente*, XIII, p. 118 no. 365—6.

⁴ Vezi descrierea la Ștefanescu, *Monuments d'art chrétien en Roumanie*, Bruxelles, 1931, p. 592—3.

12 apostoli scriși.¹ Intre lucrurile confiscate în Sibiu, la 1680, dela acest Mitropolit-martir mai aflăm: „o cruce românească“ din lemn de Cipru încadrată cu argint, aur și email, cu diferite chipuri sculptată; un sfeșnic aurit, foarte prețios.²

Sava Brancovici cu prilejul călătoriei sale în Rusia duce Țarului, cum era și firesc, niște daruri de cea mai înaltă valoare artistică, procurate desigur dela niște vestiți meșteri din Țerile române ori din sudul balcanic: „Chipul sfânt al făcătoarei de vieață Treimi încadrat în argint, o cruce de lemn în cadru de argint cu diamante, panaghie tăiată din chiparos, încadrată în aur cu pietrii scumpe și rubine, două cruci tăiate din lemn de cedru“.³

În biserica ortodoxă din Lipova s'au păstrat până în vremurile noastre engolpionul cu chipul Fecicării Maria pe care-l purta vlădica, potirele din care se cuminecau credincioșii, crucile și odăjdiile prețioase ale vechilor episcopi, cari au rezidat în acest târg de pe malul stâng al Mureșului în cursul veacului al XVII-lea [Fig. 101].⁴

Mitropolitul Teofil în testamentul său din 1697 lasă între altele mănăstirii din Bălgrad: o cădelniță cu ibric, de argint, cu flori poleită cu aur, un pahar cu 12 apostoli.⁵ Intre odoarele și alte obiecte bisericești, dăruite la finea sec. XVII-lea de Domnii și boierii munteni, se amintesc la biserica sf. Nicolae din Brașov: o tipsie de argint dela Pârvu Cantacuzino, 1 stihar și 1 epitrafir dela Șerban Vodă Cantacuzino,⁶ iar pe mormântul de aici al Mariei

¹ Mangra, *Mitr. Sava Brancovici*, p. 94—96.

² Lupaș în *Biserica și școala*, Arad, 1915 no. 38.

³ Dragomir, *Relațiile bis. ort. rom. cu Rusia*, p. 1101—2.

⁴ Marki, *Aradvármegye története*, II, p. 240; și mai sus § 37.

⁵ *Revista istorică*, II, Văleni, 1916, p. 83—4.

⁶ Vezi odăjdiile dăruite de către acest Șerban Vodă și familia sa bisericii românești din Făgăraș, *Revista istorică*, VIII, p. 143.

.Fig. 101. Odoarele și odăjdiile episcopilor ort. din Lipova (sec. 17).

doamna lui Șerban Vodă era un covor și o candelă date de familia ei, o altă candelă ardea tot

aici la mormântul ginerelui său Constantin Bălăceanu, căzut în lupta dela Zărnești la 1690.¹

Avem însemnarea numeroaselor odăjdii, deosebit de valoroase și lucrate cu mult gust și artă, care s'au păstrat la Mitropolia din Bălgrad, din care cităm, — afară de cele aduse de Sava Brancovici din Rusia, în 1668, și pe care le-am văzut mai sus,² — următoarele: „Odăjdii vlădicești: 1. Un stihar alb cu flori de aur, la mâneci cu atlas roșu cu flori, și la spate și la poale cuptușală atlas roșu. 2. Patrahil roșu de atlas, cu fir de argint, și prime albe de argint, căptușală de atlas alb, zece nasturi auriți. 3. Rucavițe de sarasir verde cu prime albe de argint, cu zece nasturi auriți. 4. Sacos roșu cu flori de aur, prime albe de argint împrejur, 12 nasturi galbeni auriți, căptușit cu atlas roșu și galben. 5. Poaz verde cu flori roșii, ciucuri de fir. 6. Prebederniță de sarasir cu flori, un nastur de argint, căptușală de atlas roșu. 7. Omofor alb cu 4 cruci mari de sarasir, 5 nasturi de argint auriți, împrejur prime de fir galbene, ciucuri de fir“.³

Intre lucrurile confiscate dela Mitropolitul Sava în Sibiu la 1680 mai găsim: „Intr'o ladă, legate într'un pachet, este un vestmânt vlădicesc foarte prețios din 13 bucăți de mătasă, unele cusute bogat cu scofium și împodobite cu mărgăritare“.⁴

Mitropolitul Teofil a fost cinstit și cu aceste odăjdii de Constantin Brâncoveanu: „Un stihar de lastru galben cu flori de mătasă, un patrafir de sa-

¹ Lacea în *Gazeta Transilvaniei*, 1915 no. de Crăciun. [Multe odoare vechi de argint, candelă, discuri, pahare, etc. dela biserica din Șchei au fost topite la 1847]. — Un potir din 1515 găsit în biserica de lemn distrusă din Rusu la 1897 [cf. Kádár, *Szol.-Doboka megye története*, V, p. 328 n. 8], alt potir cu sfinți tot în biserica din Șchei dela Doamna Maria lui Șerban Cantacuzino. cf. Iorga, *Argintăriile românești*, București, 1933, p. 16.

² Vezi aici p. 231.

³ Mangra, o. c., 95-6.

⁴ *Biserica și școala*, 1915 no. 38.

rasir cu 4 nasturi sirmă albi, cu marjanuri roșii în vîrvu, cu 5 cănaci sirmă, o pareche naraclițe de lastru verzi și un sacos de sarasir hatai roșii cu flori deasă, mari și mici, de hir, albe, pe de laturi cu 18 nasturi suciți de argint auriți, căptușit cu atlaz de naragiu".¹

Odăjdiile acestea așa de scumpe și frumoase erau lucrate prin mănăstirile Principatelor române sau de meșterii iscușiți orientali, cari le furnizau Domnilor, boierilor, cari apoi le dăruiau diferitelor episcopii și biserici pentru pomenirea lor la sfintele slujbe dumnezeiești. Negustori ambulănți umblau și în vechime din târg în târg, oferind bunilor credincioși odăjdii mai simple și mai ieftine, după cerințele și posibilitățile lor materiale mai reduse.

Rugina vremii a măcinat toate odăjdiile, așa că astăzi n'avem nici una din veacul al XVII-lea, decât amintirea lor notată în cărți și pomelnice.

În vechime nu era nici o biserică de sat, care să nu fie împodobită cu țesăturile cele mai frumoase ale artei populare, dăruite de femei pentru iertarea păcatelor și pomenirea lor. Astfel sunt perdelele dela ușile împărătești, apoi măsurile de pe tetrapod și sf. masă din altar, și ștergarele din jurul icoanelor sfinte de pe iconostas. Fiecare creștină își dădea silința, să dea sf. biserici ce avea mai frumos și trainic din lucrul mânilor sale.

d) *Arta tipografică, legătura de cărți și sculptura.* — Contribuția bisericii și în acest domeniu e din cele mai importante. Nu numai cărțile tipărite erau bisericesti, dar înșiși lucrătorii tipografi în cea mai mare parte erau călugări sau slujitori ai bisericii, cari și-au învățat meseria în Țerile române. De aici trec chemați în Ardeal, ca diaconul Coresi și ucenicii săi, diacul Tudor, diacul Lorinț, diacul

¹ *Revista istorică*, 1916, p. 84.

Marian și diaconul Șerban fiul lui Coresi. Toți participă cu muncă la tipărirea cărților bisericești în limba slavonă și românească în veacul al XVI-lea în orașele Brașov, Bălgrad, Sebeș și Orăștie.¹ Coresi când trecu munții își aduse sacii plini de litere cirile, întrebuințate și la cărțile tipărite în Târgoviște, cum ne dovedește o comparație între ele. Literile uzate erau înlocuite prin altele nouă făcute desigur de meșterii sași. Reproduceau sau copiau aceleași frontispicii ce se tipăriseră la Târgoviște. Ca de ex. cel din Evangheliul slavon din 1512 îl găsim ceva mai stângaciu reprodus în Evangheliul românesc din Brașov la 1561,² apoi altul tot din aceeași carte din 1512 se găsește în Octoihul slavon al lui Coresi din 1574.³ Un frontispiciu mai mare și mai deosebit se reproduce la fel în Octoihul slavon din 1575 și Psaltirea slavonă din 1577,⁴ cu mici deosebiri e și în Octoihul mic slavon din 1578.⁵ La stema Țării Românești din cărțile lui Coresi se observă o deosebire și anume corbul cu crucea în cioc are piciorul stâng ridicat spre mergere. Aceasta va fi opera meșterilor sași, ca și stema judeului sas Luca Hirscher reprodusă în Evanghelia din 1581 și alte podoabe simple de gust săsesc criticabil.⁶

Se observă la aceste tipăriri litere inițiale împodobite, care evident reproduc pe cele așa de frumoase și variate din mulțimea manuscriselor larg răspândite. Evident că literile adeseori n'au fineța și nici chipurile distincția și frumuseța celor din Principatele române. Faptul acesta își are ex-

¹ Mai sus aici § 28.

² Bianu-Hodoș, *Bibliografia*, I, p. 16, 45.

³ *Ibid.*, p. 12, 58.

⁴ *Ibid.*, p. 62, 66.

⁵ *Ibid.*, p. 71.

⁶ *Ibid.*, p. 86.

plicare nu în împrejurarea că tipografiile erau lipsite de gust, ci în sărăcia bisericii ardelenne care tipărea cărțile sau în intenția voită a principilor și nobililor unguri și sași de a nu tipări cărți la fel cu cele „schismatice” din Țările române, în ce privește frumusețea literelor și ornamentației.

În veacul al XVII-lea între tipografiile ardelenne venite și aceștia din Țările române,¹ unde vor fi fost unii numai la învățătura tiparului, găsim: popa Dobre la 1640—1, apoi egumenul mănăstirii Govora Meletie Macedoneanu, — candidat la Mitropolia din

Fig. 102. Frontispiciu din o carte bisericească.

Bălgrad — tipărește o ediție specială a Pravilei din 1640 în Govora, pentru Mitropolitul ardelen Ghenadie; ieromonahul Chiriac, după ce tipărise la București, lucrează la tiparul cărților din Bălgrad și Sibiu — întrebuintând aceleași litere în cele două orașe [la Molitvelnicul din 1689 și Ceaslovețul din 1696], — ca și ieromonahul Iosif Rusu² și arhidiaconul Avram.³

Cărțile acestea din urmă sunt uneori mai inferioare celor din veacul precedent în frumusețea frontispiciilor și a altor ornamentații așa de dorite de creștini cetitori și cumpărători mulți-puțini de atunci.

¹ Aici § 48—50.

² Vezi Bianu-Hodoș, *o. c.*, p. 115—17, 165—66, 184, 186—7, 374.

³ Filimon în *Dacoromania*, VI, București, 1931, p. 374—5.

În general cărțile bisericești în vechime aveau o *legătură* simplă, afară de cele dăruite de Ruși și Domnii și boierii Țerilor române, care erau cu *legătură* scumpă și cu multă artă executate, ca de

Fig. 103. Ușile și interiorul bisericii din Vad (sec. 15–16).

ex. Evanghelia dela Feleac din 1498 legată în metal în care sunt săpați sfinți¹ apoi cea dela mitropolia din Bălgrad „ferecată, îmbrăcată cu urșinic vânat” [1680]² și cea din biserica sf. Nicolae din

¹ Hașdeu, *An. Ac. Rom.*, seria II, vol. III [1882], p. 41.

² Mangra, *Mitropolitul Sava Brancovici*, p. 96.

Brașov, opera argintarului român de acolo Gheorghe Mai din c. 1695.¹

Sculptura în biserică noastră era foarte redusă. Se făcea în lemn și piatră. Cea dintâi o practicau adeseori cu multă iscusință meșterii lemnari din sate, când făceau iconostasele, crucile, potirele de lemn, sfeșnicele, candelabrele, brânele din jurul bisericii, apoi la uși și la alte mici podoabe cu figuri geometrice, pe lângă inscripțiile săpate în grinzi pentru a arăta anul zidirii bisericii și numele ctitorilor. Pietrarii ciopleau piatra dela ferestrele cu forme gotice și stâlpii ușilor [de ex. biserică episcopiei din Vad [Fig. 103], apoi crucile dela morminte și pietrele de comemorare ce se puneau în zidurile bisericii, săpând în ele stema țării [ca la Porcești și la Făgăraș] și inscripțiile de pomenire ale ctitorilor pentru urmași [Fig. 104].

e) *Cântarea bisericească*. — Cântarea în general, și cea bisericească în special, face pe om să se lepede de toată grija cea lumească și să se înalțe cu sufletul în sferi senine pentru a se purifica. Ea se învăța dela „dascălii“ cari cântau în strana bisericii sau dela preot. Mergeau mulți la mănăstirile din Țerile române, unde-și însușeau cântarea după tipicul ortodox, pe care întorși acasă în mediu cu totul schimbat repede-l uitau, amestecând elemente din poezia noastră poporală, care cuprindeau durere și duiosie și acea căldură, care toate cuceau ființa omenească zdrobită prea mult de nedreptăți, cum erau de altfel sărmanii noștri Români. Nu știm dacă școala de muzică din Iași, ni se pare din vremea lui Alexandru Vodă Lăpușneanu [1552—67],

¹ Iorga, *Argintăriile românești*, p. 18; despre argintarul Mai mai mult în cartea mea, *Relațiile comerciale etc.* p. 189—90. — Alți trei legători de cărți bisericești sunt; popa Oană [1678], diacul Carp [1679] și David [1684] cf. Iorga, *Studii și doc.* XIII, p. 55, 71, 132.

va fi fost cercetată și de vre-un „elev“ ardelean, preot sau dascăl de biserică.

Slujbă bisericească pentru popor cu greu se poate închipui fără cântare. Românii iubeau și căutau

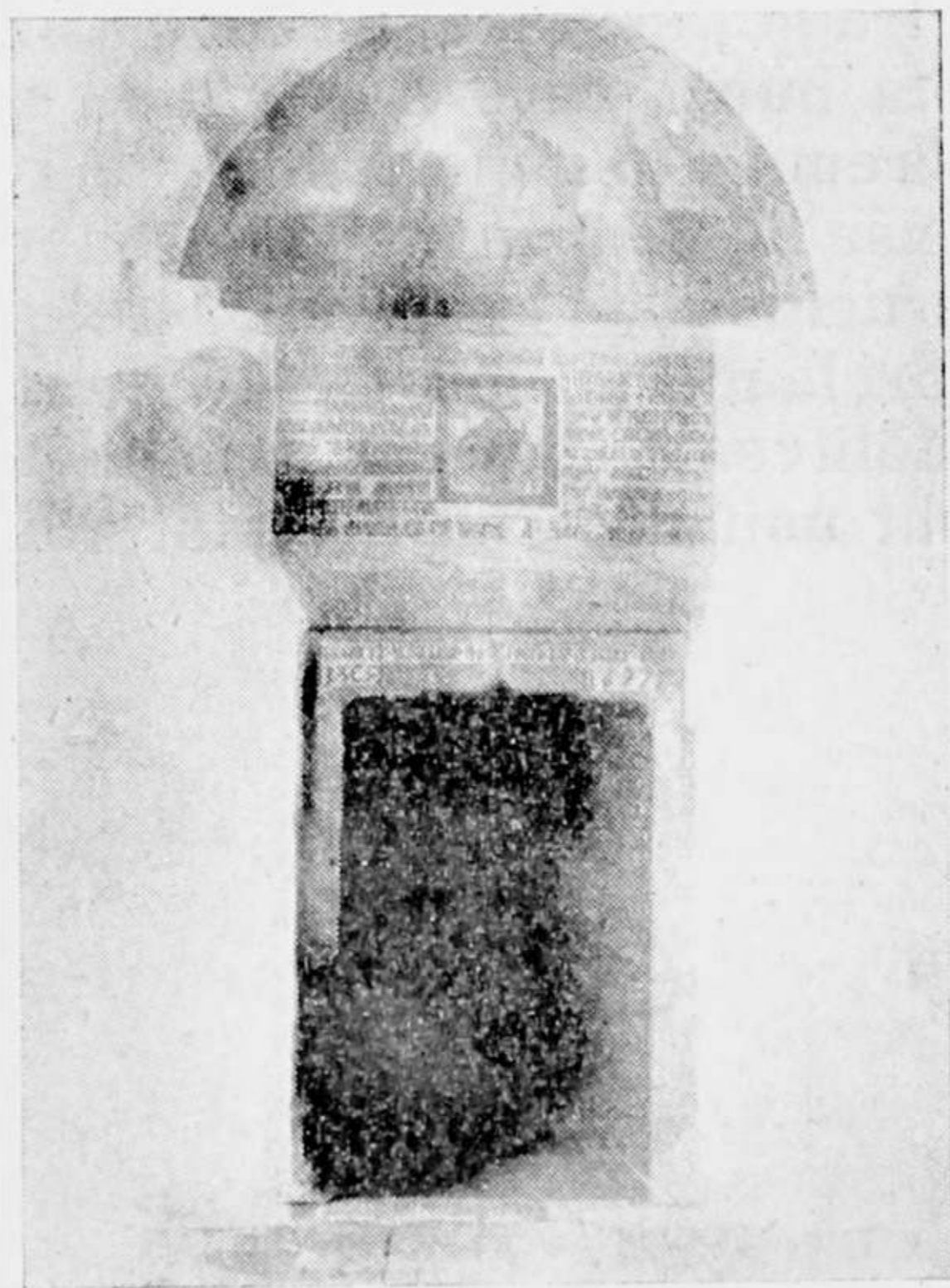

Fig. 104. Pisania dela ușa bisericii lui Brâncoveanu din Făgăraș.

mult pe preoții și dascălii cari cântau frumos, având pentru ei o deosebită prețuire, iertându-le pentru aceasta calitate multe greșeli și păcate. Nu erau praznice religioase, mai cu seamă în satele vecine, unde glasul acestor vestiți cântăreți să nu se audă, primind în schimb și cinstea morală și materială cuvenită din partea sătenilor ascultători.

În trecut viața românească din Ardeal, oricât de aspră și neîndurată a fost prin asupririle zilnice ale străinilor de sânge și credință deosebită, ea a avut în simplitatea ei patriarhală multă poezie, care mân-

găie și curăță sufletul amarit chiar și în mediul cel mai nenorocit. Poezia era tovarășul nedespărțit al Românului din leagănul copilăriei până la moarte, când trupul se dă pământului. Preoții sau dascăli sătești se îngrijau, ca și cel din urmă rămas bun al mortului să fie în poezie. Și astfel sub impresia momentului tragic se făceau cunoscutele versuri sau tânguiri la morți, care s'au cântat din cele mai îndepărtate vremuri la înmormântările românești ca ceva indispensabil pentru mângăierea rudeniilor și a tuturor participanților creștini. Cele mai vechi versuri-tânguiri la morți sunt din 1659, scrise la sfârșitul unui Molitvenic păstrat în biblioteca răposatului mitropolit unit din Blaj: Victor Mihalyi.¹

¹ Iorga, *Istoria literaturii românești din sec. al XVIII-lea*, II. București, 1901, p. 469 n. 1.

CAPITOLUL XIV.

SITUAȚIA PREOȚIMII ROMÂNEȘTI DIN ARDEAL ȘI UNGARIA PÂNĂ LA UNIREA CU ROMA.

52. *Situația materială și socială.* — Tratându-se în acest capitol situația preoțimii în general, trebuie să se arate în special starea materială și socială a mitropoliților și episcopilor, apoi a protopopilor și preoților până la finea veacului al XVII-lea.

Mitropoliții sau episcopii se alegeau de sinodul cel mare al protopopilor și preoților al aceluși ținut, peste care avea să păstorească noul arhieru. *Zaconicul* sau cartea legilor dela Mitropolia din Bălgrad zice: „Alegerea vlădicăi nostru românesc aicea în Ardeal este din mila și din voia craiului, care lucru ne este îngăduit dela craii cei mai dedemult răposați, când va fi lipsă să se strângă toți protopopii și încă și dintre ceilalți preoți și din voia a tot soborul, unindu-se toți la un cuvânt așa să-l aleagă, care de se va părea și Craiului că este harnic, așa-l va întări în vlădicie precum se vede în probata constitutiones, titlul al optulea, articoluș întâi”.¹

Trebuia să se aleagă totdeauna persoana cea mai „vrednică” în înțelesul calvinesc și unguresc, ca principele Ardealului s'o întărească, căci altcum

¹ Cipariu, *Acte și fragmente*, p. 259. — In „Approbatæ” art. citat se zice: „Românii să ceară episcop dela principe, însă o astfel de persoană pe care preoții români, cu învoire deoprotrivă, o găsesc corespunzătoare. Pe care dacă și principii o găsesc potrivită, să o confirme în condițiile și modalitățile privitoare la credința către principe, către binele țării și către alte lucruri necesare”.

membrii sinodului erau siliți să mai facă un nou drum greu la al doilea sinod, pentru a alege pe unul și mai vrednic. Uneori nu era de nevoie să se facă alegere, căci principele, în schimbul unor bani buni, întărea pe un vlădică pribeag venit de cine știe unde și acesta stăpânea până se ivea altul. Când Domnii Moldovei stăpâneau Ciceul, era de ajuns să se arate scrisorile dela Vodă, pentruca noul vlădică venit să fie întărit de principele. Dar nu odată se și înșelau în „vrednicia“ noului ales arhireu.

Sinodul cel mare de obicei se întrunea odată pe an prin Iunie, în caz de nevoie și de mai multe ori. În veacul al XVII-lea, când stăpânirea calvinismului e covârșitoare, vedem la sinod totdeauna și reprezentantul odios al stăpânirii, care supraveghia de aproape și strict toate afacerile bisericești. Sinodul se îngrija de administrarea eparhiei, alegea „asesorii“, jurații dela curtea vlădicului, judeca și depunea pe mitropolitul, etc. Tot sinodul mare numea pe cei doi protopopi, cari însoțeau pe nou alesul vlădică în Țara-Românească la sfințire.¹ Dintre acești protopopi cunoaștem pe Staicu din Brașov, care a fost cu Ioasaf în 1682, apoi pe protopopul Opre și pe popa Siicu tot din Șcheiul Brașovului, cari au însoțit la sfințire în Iulie 1692 pe mitropolitul Teofil.² Notarul sinodului era locțiitorul vlădicului, un fel de vicar de astăzi, deci om cu rosturi însemnate în trebile bisericii, ca protopopii Ioan din Vinț și Gheorghe din Daia, cari au contribuit mai mult ca oricine la judecarea mitropoliților Sava Brancovici și Ioasaf.

Vlădicii se susțineau din contribuția anuală a fiecărui preot de 1 fl., iar în Maramureș i se statorește cum am văzut, dela fiecare nobil o poltură,

¹ *Condica sfântă*, I, p. 55 no. XV și Cipariu *o. c.*, p. 234.

² Tempea, *Ist. bes. din Șchei*, p. 20—1.

dela fiecare biserică anual 24 bani, 4 piei de miel, 22 lumânări, și pentru o sfințire de biserică 1 fl.¹ Afară de venitul acesta aveau moșiile mănăstirii sau mitropoliei unde residau, ca Oarda, Beca și Găureni, aparținătoare mitropoliei din Bălgrad,² apoi cei 6000 de aspri danie dela Domnii Țării-Românești.

Fig. 105. Episcop român ardelean (sec. 17).

Izvor de câștig erau vizitațiunile canonice, cari în vremuri vechi se făceau cu mult mai des ca acum, și trebuia pentru ele și învoirea nobililor [1583] pe a căror moșii se face vizitațiunea credincioșilor. Sate întregi eșiau întru întâmpinarea vlădicului pe unde trecea, ale cărui cuvinte părintești erau un ade-

¹ Dieta din Bălgrad [Maiu—Iunie 1626] hotărăște, ca vlădica românesc să nu ia taxă mai mare dela credincioși, ci numai cea obicinuită. *Mon. Com. Trans.*, VIII, p. 320.

² Vezi testamentul lui Teofil din 1697 în *Revista istorică*, 1916, p. 84.

vărat balsam mângăetor pentru sufletele chinuite de nedreptate ale sătenilor. Toți acești credincioși alergau înaintea Sfinției Sale cu tot felul de daruri, pe care le-au dat lor Dumnezeu și munca lor harnică, pentru a-l cinsti cu ce au ei mai bun. Când vlădica se întorcea la reședința sa, după o astfel de vizitațiune, aducea o adevărată avere. Care încărcate cu tot felul de daruri de ale țăranilor: bucate, pânză, miere, ceară, lumini, țesăturile cele mai frumoase și gingașe pentru împodobirea bisericii din Bălgrad, etc. Apoi veneau turme de vite și oi, pe lângă banii ce se încasau cu această ocaziune dela cei judecați pentru fărădelegi și păcate, toate acestea se adunau în curtea vlădicească, unde se și întrebuițau.

Vizitațiunile acestea se făceau cu pompă deosebită și mare suită ceea ce nu convenea nici nobililor unguri, nici Sașilor, și la tânguirea acestora din urmă din Bistrița Sigismund Báthory, la 18 Februarie 1593, oprește pe vlădicii români să mai cerceteze satele cu alaiu mare.¹

Un vlădică român ar fi putut trăi modest din venitele sale arhieresti, dacă n'ar fi fost atâția nobili hrăpăreți și cu influință, cari să râvniască la averea vlădicească. Așa a pățit Sava Brancovici, despre care se zice că ar fi fost chiar bogat. Întâlnim însă și de acei mitropoliți, cari trăiau în cea mai neagră mizerie, vânzându-și până și odoarele și odăjdiile vlădicești. Și cine ar crede, că un astfel de arhieru e chiar faimosul mitropolit Atanasie, care a făcut unirea cu Roma exclusiv din interes material, care desigur lui nu i-a adus nici o mulțumire materială, cum se vede din ce urmează. În 23 Aprilie 1707 — deci destul timp după unire, în care putea veni ajutorul material, chiar și din depărtare așa mare cum e Viena — vlădica Atanasie pune

¹ Hurmuzaki, XV, p. 716—7 no. 1316.

zălog la un negustor din Sibiu pentru 200 de zloți acestea:¹ „un rând de odăjdii vlădicești a mitropolii Bălgradului Ardealului, o mitră cusută cu scofium, umplută cu mărgăritar, un patrahir cusut cu scofium cu 12 apostoli, o cădelniță de argint poleită, o evanghelie ferecată cu argint și poleită, o bederniță cusută cu scofium, umplută cu mărgăritar, 1 sacos dela Moscva de sarasir roșu cu flori de aur, 1 stihar de atlas alb cu flori cu primuri roșii, 1 potir și 1 discos de argint, poleit cu aur, o cruce de chiparos ferecată cu argint poleit și zimalț, și matricula ștampii și instrumentele tipografiei. Cu banii primiți cumpără 15 sute table de fer alb și 6000 cuie, ca să acopere mitropolia Bălgradului. La atâta sărăcie umilitoare nici un arhieru român n'a ajuns. Cineva — dacă nu chiar Atanasie — înseamnă privitor la această zălogire cuvintele: „Cătu-i hiara de buiacă, încă-și pleacă coarnele“.

Așa am pățit-o totdeauna, când ne-am aliat cu străinul, care ne-a stors sufletul, ne-au întrebuințat pentru scopurile lui, care nu sunt ale noastre, lăsându-ne săraci, zdrobiți în drumul mare, „abia viu“. O învățătură e aceasta!

Mitropoliții sau episcopii dădeau principelui dajdea obicinuită de 32 piei de samor și 4 de răs, pe care Sava Brancovici le răscumpără odată cu 100 floreni, pe lângă acestea erau obligați cu onorariul anual de vre-o 25 fl. și 25 blăni de jderi.²

În ce privește *rostul social al arhierilor*, e incontestabil, că în mijlocul credincioșilor se bucurau de toată încrederea și stima. Numai când se ivește calvinismul în mijlocul Românilor, atunci vedem, că

¹ Iorga în revista *Răvașul*, III, Cluj, 1905, no. 37—8 p. 153; și Iorga, *Studii și doc.*, XIII, p. 96 no. 268—9.

² Szádeczky, *Apafi M. udvartartása I*, p. 272.

autoritatea arhierilor scade,¹ împărțindu-o de silă cu protopopii, dintre cari unii devin foarte puternici, având toate drepturile unui vlădică, afară de sfințirea preoților, ba reușesc să fie cu totul independenți de episcopul român, supuși numai principelui. Pe episcopul româno-calvin Gheorghe din Sângiorz preoții îl batjocoreau cu vorbe urâte și diferite sudălmii. În veacul al XVII-lea se întâlnesc mulți preoți, cari acuză în public pe vlădica lor scoțindu-l din scaun, ca pe Iorest, Sava Brancovici și Ioasaf, cu ajutorul și îndemnul atotputernic al nobililor calvini.

Oricât a scăzut prin amestecul calvinismului puterea și rostul social al arhierilor noștri, — pe care le-au descentralizat — cu toate acestea îi vedem luând parte la acte sociale foarte însemnate. Așa, bunăoară, tălmaciul principelui în diferite legături politice cu Țările române — când solii voievozilor cu suită mare veneau în Bălgrad — era însuși mitropolitul român din Bălgrad, care traducea principelui din românește în ungurește până și scrisorile cele mai secrete ale voievozilor români, care atentau la existența principatului ardelean. Și principele se încredea în mitropolitul, dându-i spre traducere o scrisoare tainică a lui Ghica Vodă, în contra Ardealului ca stat, la care complota chiar și fratele traducătorului, Gheorghe Brancovici. Francisc Rhedei trimite în solie la pașa turcesc din Buda pe însuși mitropolitul Sava Brancovici.

Arhierii noștri luau parte nu numai la diferite convenții politice, ci și la războiu, ca Anastasie de Vad la asediul orașului săsesc Bistrița din partea lui Petru Rareș [Oct. 1529], — fusese sol la Lipova — apoi Ioan Cernea dela Vad, care luptă

¹ În dieta dela Oradea mare din 24 Decembrie 1616, fiind de față și principele Gavril Bethlen, se aproabă la dorința acestuia „hirotonirea“ alor 60—70 preoți români, desigur pentru o mai eficace propagandă a calvinismului între Români, cf. Veress, *Bibliografia ungară română*, I, p. 72 no. 146.

cu o vitejie de admirat, pânăce lovit de un glonț moare la asediul Satmarului în 1605, iar Sava din Inău contribue la cucerirea Lipovei.

Protopopii se numeau din partea vlădicului în sinod, în înțelegere și cu aprobarea stăpânilor cetății, a comitatului sau principelui, dar adeseori aceștia din urmă numesc protopopii și fără a întreba pe vlădica. Stăpânii cetății Hunedoara: Beatrix Fran-gepan 23 Aprilie [1506] și marchizul Gheorghe de Brandenburg [22 Maiu 1526] numesc de protopop peste satele aparținătoare acestei cetăți pe Popa Petru din Socet,¹ iar Valentin Török [în 12 August 1582] pe popa Moise.² Intr'o vreme când Sava Brancovici trecuse pe partea lui Rákoczy, vedem că principele Acațiu Barcsai confirmă în 28 Iunie 1659 pe popa Nicolae din Hunedoara.³ Avem însă afară de acestea numiri și confirmări din partea puterii lumesti, altele pe cari le-au făcut mitropoliții din Bălgrad tot privitor la protopopul din Hunedoara. Numirea românească se deosebește de cea ungurească, ea nu cuprinde condițiile obligatoare calvine ca la Ștefan din Berivoi, Ioan din Țichindeal⁴ Petru din Ciucii Zarandului, etc. [§ 35—37].

¹ Iorga, *Studii și documente*, XII, p. 278—9 no. IV—V.

² *Ibid.* p. 279—8 no. VI.

³ Dobrescu, *Fragmente etc.*, p. 41—2.

⁴ Principele Gh. Rákoczy numește, în 8 Iulie 1647, pe popa Ioan din Țichindeal protopop peste următoarele 17 sate (din jud. Sibiu): Cornățel, Nucet, Săcădate, Avrig, Racovița, Sebeșul de sus și de jos, Porcești, Glâmboaca, Colun, Găinari, Noul [român], Feldioara, Rucăr, Săsăuș, Fofeldea și Bendorf. Vlădica românesc îl împiedecase în dreptul de jurisdicțiune peste aceste sate, de aceea principele îi confirmă supunerea față de superintendentul calvin, șeful său de mai înainte, ca să poată face vizițiuni și cerceta credincioșii din satele numite după obiceiul vechiu neconturbat. Să predice românește, tot astfel să facă și preoții săi, să răspândească Catehismul tradus în românește, să părăsească multele superstițiuni pe cari le-au observat la botez și cununii, pe cei căsătoriți să nu-i

Ghenadie la 1628 obliga pe protopopul Ianăș din Hunedoara, „să fie tare și statornic a socoti întru toate lucrurile legii, alegând sfintele biseareci de acoperiș, de ținterimuri, și de săcriul din lăuntru, cum isprăvesc preoții și cum învață sfânta evanghelie și toți oamenii cum petrec și cum ascultă, și de toate necăderile să socotească până la a cincele văr, și de cuscrii, și de cumetrii, de care se amestecă cu știre și fără știre, și de oameni, cari își lasă muierile, așisderea și muierile cari își lasă bărbații“. Deci preoții și cu „tot clericul bisericilor“ să asculte de protopopul „pentru că i-am dat putere cum, unde va fi lege, împreună cu jurații să poată despărți și birșăglui, cu dreptate, iar cine nu va asculta de cuvântul cărții noastre să fie birșag 12 florinți; iar de se va ținea într'alt chip cineva, acela să fie oprit de beserică“.¹ Vlădica Teofil la 1696 numește — în locul răposatului protopop Nicolae — de „ispravnic“-administrator protopopesc pe popa Ioan din Hunedoara „până la săborul mare“, ca „adăul împărătesc, dăjdiile vlădicești, și alte venite să le strângă și să le aducă la sobor, alte lucruri necuvioase ce se va afla între creștini“ să le îndrepteze împreună cu preoții. „La săborul mare se va așeza protopopie cum va fi mai bine“, până atunci toți să-l asculte pe popa Ioan.² În Ardealul întreg erau aproape 50 de protopopiate, protopopul fiind

despartă. Să observe condițiile, cari i s'au pus și le-a primit înainte cu 4 ani. Deci aceleași drepturi și datorii le avea, ca și protopopul Petru din Ciucii Zarandului în 1643. Diploma publicată în revista *Răvașul*, VIII, Cluj, 1910, no. 12 p. 574—5.

¹ Iorga, *Studii și documente*, XII, p. 280—1 no. VIII. Intăresc acest act pentru protopopul Ioan din Hunedoara și doi Mitropoliți de mai târziu: Simion Stefan la 22 Maiu 1656 și Sava Brancovici la 21 Sept. 1660. *Ibid.*, p. 281 și Dobrescu, *o. c.*, p. 42.

² Cipariu, *Acte și fragmente*, p. 254—55, și Iorga, *Studii și documente*, XII, p. 282 no. X.

reprezentantul legal al vlădicului, sau „chipul vlădicesc“ după vorba de atunci.

Comitatul Maramureș cere dela Sava Brancovici în 28 Iulie 1662, ca vlădica, urmând vechiul obicei bun, să numească protopopii pe câte un an numai, și aceasta s'o facă în orașul Maramureș-Sighet înaintea oficianților și asesorilor comitatensi. Tot atunci se fixează protopopului plata de 12 denari — ca și solgăbirăului — în caz de cercetare oficioasă prin parohiile supuse lui.¹ Protopopul dedea anual onorar dela 10 până la 20 fl. cetății sau principelui, pe lângă alte daruri la Crăciun, Paști și Rusalii, ca și preotul. Erau între protopopi unii cu rang de nobili; aceștia aveau proprietate și situație socială mult mai bună decât ceilalți, pe lângă venitul din parohia lor ca preoți; protopopii aveau și venituri însemnate din parohiile de sub jurisdicțiunea lor.

Nu cunoaștem actele de numire ale protopopilor sau preoților din satele Alămor, Orăștie, Hațeg, Inidoara, Ilia, și ale celor din cele 3 protopopiate din Țara Făgărașului, cari fiind scoase de sub jurisdicțiunea lui Simion Ștefan, erau supuse superintendentului calvin. În Alămor știm că principele ridică la rangul de nobili câțiva țărani români de aici, cu condiția ca să adereze la calvinism, pierzând distincția nobiliară, cât și moșiile dacă părăsesc aceasta lege mântuitoare; deci pentru acești nobili români-calvini de aici era un preot calvin. Din Hațeg cunoaștem mai târziu pe popa Ianăș, sfințit de vlădica Atanasie.² Pe cei din Inidoara i-am văzut. Despre cele 3 protopopiate din Țara Făgărașului, numai pe protopopul prim Ștefan din Berivoiu îl

¹ Cziplé, *o. c.* p. 304–5. În 16 Iunie 1670 Sava Brancovici ia parte la adunarea comitatului Maramureș, vorbind, ca tutor, în chestia unor rude ale sale: Francisc și Gheorghe Korda.

² Iorga, *Studii și doc.*, XII, p. 282–3 no. XI [din 2 Maiu 1700].

cunoaștem, iar pe la 1667—70 se amintesc trei protopopi aci anume: la Făgăraș [Radul], la Ucea de jos [Man] și la Vad [Sim], cari desigur erau supuși episcopului român-calvin Daniil.¹

Unii dintre protopopi aveau o situație materială de frunte, din care jertfeau pentru mărirea lui Dumnezeu și iertarea păcatelor lor zidind sau re-

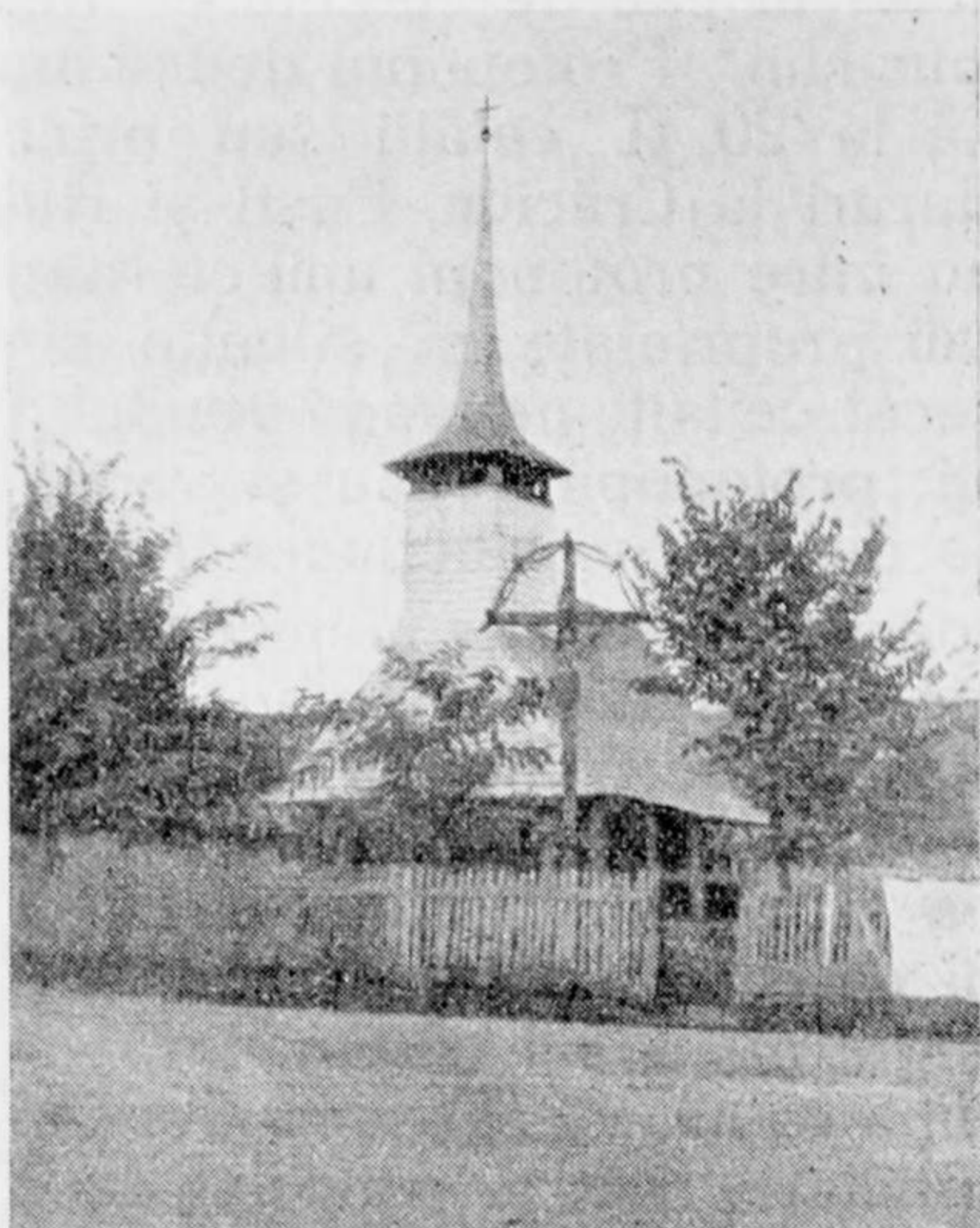

Fig. 106. Biserica din Săcălășău (Bihor, 1700).

staurând biserici. Așa s'a zidit cea din Ciula mare de protopopul Ioan Muntean și s'a reînnoit biserica românească [astăzi unită] din Inidoara la 1634 „cu oste-neala și împreună cu toată cheltuiala protopopului Ianăși ot Hinidoara, și protopop Nicolae și Vasilie snă protopop Ianăși și Statie ginere-său și cu mila a mulți negustori... Varul și aurul la păreți și la

¹ Szádeczky. *Apaffi udvartartása*, I, tabla; și aici mai sus, p. 221.

stâlpișor“ l-au dat iar popa Nicola. Jupân Vlăduțul Suljeriul și jupănița Anuca dăruiesc o candelă în 1674, cu menire „să fie unde vor fi oasele d-lor“. O altă candelă, ca dar, din 1688.¹

Dintre toți protopopii, Ioan Zoba din Vinț a avut un rol mai însemnat și decisiv la mitropolia din Bălgrad. Acesta pentru „fidelitate și servicii credincioase“ e ridicat, în 20 Mai 1664, de principele Mihail Apafi la rangul de nobil, împreună cu Oprea fratele său și toți urmașii lor de amândouă sexurile, cu dreptul de a purta și insigniile potrivite pentru un preot și cărturar: un scut ostășesc pătrat de culoarea ceriului, în partea de jos se întinde un câmp verde în care stă în piciorul stâng un vultur, având înaintea sa o carte deschisă, iar în piciorul drept ținând un condeiu ca un scriitor și în cioc o cruce dublă.² Ocrotit tot mai mult de Apafi, reușește părintele Ioan să facă multe zile triste lui Sava, în coastele căruia fu pus, încă din 1667, împreună cu popa Toma din Bălgrad și alți doi, ca titori și jurați ai averilor mitropoliei din Bălgrad. Nobil era și protopopul Vasilie din satul Făurești [comitatul Solnoc-Doboca] încă înainte de 1669.³

Protopopul Mihai din Șcheiul Brașovului intervine la Mihai Viteazul în 1599, când trece în Ardeal, ca Brașovul și țara Bârsei să nu le prădeze și Domnul român îl ascultă. Tot acest protopop în 1604 merge de mai multe ori la Radu Vodă Șerban, — dorit de Ardeleni principe al Ardealului⁴ — apoi

¹ Iorga, *Studii și documente*, XIII, p. 117—8 nr. 368. — Gheorghe Mărcocianu dăruiește, în 1693, bisericii din Hunedoara un clopot cumpărat din Cașovia. *A hunyadmegyei tört. és régészeti társulat évkönyve*, IX, p. 120, și vol. XV, p. 112.

² Lupaș, *Telegraful român*, LXI, Sibiu, 1913, nr. 39—40.

³ Kádár, *Szolnok-Doboka vármegye monografiája*, IV, p. 425.

⁴ Ovári, *A magyar tud. Akademia tört. bizottságának oklevélmásolata*. cf. Minea, *Cercetări istorice*, V—VII, Iași, 1923, p. 367.

Hrisovul lui Petrascu Vodă pentru biserica din Scheiul Brașovului (28 Sept. 1602).
 The image shows a page of handwritten text in an old Romanian script, likely Cyrillic or a similar historical form. The text is arranged in several columns, with some lines starting with large, decorative initial letters. The handwriting is dense and characteristic of the early modern period in the Balkans. The paper appears aged and slightly yellowed.

Fig. 107. Hrisovul lui Petrascu Vodă pentru biserica din Scheiul Brașovului (28 Sept. 1602).

popa Balea în 1609, în afacerile orașului săsesc, precum merseseră înaintașii săi în tot veacul al XVI-lea în solie la Domnii celor două țări românești, contribuind prin intervenția lor la bună starea și mărirea Brașovului săsesc, care a fost cel mai bogat oraș al Ardealului în acelaș timp.¹ Cronica bisericii Sf. Nicolae din Brașov arată în aceste cuvinte contribuția preoților români din Șchei pentru salvarea de atâtea ori a Sașilor nerecunoscători din acest oraș: „Poate să socotească fieștecine precum au fost Sașii cătră ticăloșii Șchiai, avându-i la cinste și dragoste, pentru multe lucruri bune ce avea dela Șchiai, că, unde era ca să trimită cu vre-o solie, tot din Șchiai trimitea, și când avea Sfatul nescari greutăți, trimitea de ducea pe protopop și cu doi jurați la Sfat și se sfătuia“.² Tot protopopul de aici Vasii Hoban e trimis în 1673 cu trebile orașului la Grigorie Ghica Domnul Țării-Românești.³

La lupte încă luau parte protopopii încunjurați de credincioșii lor, cum a fost de exemplu protopopul Simeon Brancovici din Inău, despre care Turcii, atăcați mai des de el, ziceau că „ziua e preot iar noaptea dușman înarmat și stricător de pace“.

Să vedem acum, care era *situația materială și socială* a preoțimii românești.

Preoțimea românească în trecut a fost scutită de robotă, uneori și de dijmele naturale din partea regelui sau principelui ardelean, această scutire din urmă foarte adeseori a fost nesocotită de nobilii hrăpăreți, nu arareori și scutirea de robotă. Scutirea de dijme o aveau numai preoții în funcțiune, ceilalți nu. Faptul că preotul nu făcea robotă [lucru gratuit

¹ Iorga, *Socotelile Brașovului*, p. 116—119, 129.

² Iorga, *Insemnări de cronică ale clericilor din Șcheii Brașovului* în *Buletinul Com. Istorică a României*, XII, p. 68.

³ Tempea, *Ist. bis. din Șchei*, p. 12.

cu brațele] îndemneau pe mulți țărani să se facă preoți. Imprejurările din trecut favorizau existența mai multor preoți într'un sat. În trecut erau cu mult mai numeroase satele, decât acuma. Preotul nu se alegea pe vieață, ci pe un an sau mai mulți după înțelegere, de obicei, la sf. Gheorghe, sau la sf. Dumitru, sau și altădată precum se nimerea. Inafară de satele fiscusești, sau cele ale episcopiiilor de legea latină, a căror stăpân era mai totdeauna unul și același, adică principele și episcopul, însă o mare parte din sate aveau mai mulți stăpâni adică nobili-domni de pământ. Judele satului se alegea pe rând, când dintre iobagii unui nobil, când din ai altuia pe un timp de un an și era scutit de robotă, pe care o făceau sătenii la acel nobil al cărui iobag era judele. Cu timpul s'a ajuns deși popii se alegeau în aceeași formă ca și juzii, deci într'un sat puteau fi și 6—10 preoți, precum era mărimea satului și numărul domnilor de pământ.¹ Fiecare țăran mai avut căuta să-și facă feciorul popă, căci astfel era scutit de robotă, mai totdeauna, iar dacă reușia să fie ales preot în comună, atunci și de plata dijmelor era mântuit. Pentru a-și câștiga cineva singhelia de preot, nu trebuia multă carte, ba uneori deloc, căci învăța pe urmă după sfințire cele de nevoie pentru a putea sluji ca preot la altarul Domnului, precum ne arată o scrisoare înainte de 12 Oct. 1685 a „popii Lupu și fratele nostru, cu protopop den Moisei“ [Maramureș] către orașul Bistrița pentru „acest călugăraș al nostru [din mănăstirea Humor], ce ne este dascăl, și șeade în casa noastră de ne învață un fecior al nostru, ce este popă».² Singhelia de preot deci se putea ușor câștiga, în schimbul unor bani de argint; scumpetea atârna dela sărăcia sau lăcomia vlădi-

¹ Adunarea comitatului Maramureș, în 19 Dec. 1691, dispune, ca mai mulți de 2 preoți să nu fie în nici un sat. Cziplé o. c., p. 321—38.

² Hurmuzaki, XV, p. 1398—9 no. 2574.

cului și dela averea candidatului de preot, care se tot balansau până ce se ajungea la o înțelegere folositoare pentru amândoi slujitori ai lui Dumnezeu.

Vlădicii erau destui și pribegi prin țară, veniți din Țările-române sau dintr'alt loc și adăpostiți pela diferite mănăstiri, fără ca stăpânirea să știe unde li e reședința. Vedem că dieta din Cluj, la 20 Februarie 1655, ia măsuri în contra acestor vlădici:

Fig. 108. Preot român ardelean (sec. 17).

„Venind înainte plângeri de acelea, că episcopii români câteodată se amestecă și în lucruri, ce nu se țin de ei și pedepsesc pe nedreptul pe nobili de legea lor și pe iobagi; iar dacă oare cine voiește a le face proces, nu le poate ști forul, deoarece sunt oameni fără reședință, se hotărăște: ca cel vătămat să poată alege după plac tabla sau comitatul spre acuzarea vlădicilor acestora, și când ar cere așa

meritul lucrului dela comitat, se poate strămuta procesul la Tablă, numai cât vlădica să depună 200 fl. cauțiune până la terminarea judecății“.¹

Când vlădica din Ardeal nu voia să-i sfințească pe preoți pentru o cauză sau alta, atunci treceau munții, ca Vasile și Vălcul din Șcheiul Brașovului sfințiți la Buzău, în Octomvrie 1661, de episcopul Serafim,² sau un oare care popa Câdea, sfințit de episcopul Varlaam dela Râmnic, la 1671—72, în zilele lui Antonie Vodă.³

Toate acestea împrejurări favorizau mulțimea de preoți în satele noastre, dintre cari acela izbutea mai des la alegeri, care putea reduce mai mult „stola“. Cei cari nu puteau fi preoți în funcțiune, aceia își aflau alt mod de traiu, ca diac, dascăl, legător de cărți, zugrav, până la o nouă alegere, când se puteau prezenta mai bine pentru a obține mai multe voturi hotărîtoare de ale credincioșilor.

Cea mai veche scutire de taxe ordinare și extraordinare e cea a regelui Matiaș, din 1479, pentru preoții români din Maramureș.⁴ Dieta din Turda la 24 Mai 1548 scutește pe preoți de darea „cincizecime“ [= darea oilor; din 50 se da o oaie cu un miel și mioară], dând în schimb o legătură de piele, un sac ori traită-desagi [„izsák“] și o chingă [„heveder“]. Iar la 24 Aprilie 1578 dieta din Cluj oprește de a se pune dare pe preoții români.⁵ Mihai Viteazul încă intervine în favorul preoțimii românești (§ 29), dând și locuri de pășunat tuturor satelor românești din

¹ *Mon. Com. Trans.*, XI, Budapesta, 1886, p. 196.

² Tempea, *Ist. bes. din Șchei*, p. 10.

³ Iorga, *Studii și documente*, XVI, p. 125

⁴ *Magazinul istoric*, III, p. 166 și urm.

⁵ *Mon. Com. Trans.*, I, p. 141 [din 1548], și vol. III, p. 127. — Hotărârile dietelor ardelene din 1643—1690 privitoare la biserica românească sunt publicate de Moldovan I. și în *Archivu pentru filologia și istoria*, Blaj, 1867—1872, pg. 219, 279, 299, 318, 358, 395, 421, 436, 539, 576.

Transilvania.¹ Ura deslănțuită din partea nobililor în contra preoțimii, — supusă la tot felul de greutăți după moartea tragică a lui Mihai, — ne-o zugrăvește, în colorile cele mai vii un decret, din 9 Iunie 1609, al lui Gavril Báthori pentru îmbunătățirea situației insuportabile a preoțimii române: I s'au tânguit foarte mulți preoți români „câte nici din pământul, care au născut și de sub puterea domnului său pământesc, dobândind alt popor mai bun și mila altor domni, a să muta nu-i lăsa, ci cu obiceiul iobăgesc asemenea cu ceilalți iobagi, domnii pământești, cu slujbe pământești, cu slujbe mișelești să rabde și să poarte. Văzând aceasta răutate neauzită, dintâi vrem a-i sfătui și pe ei întru aceasta parte mai vârtos, să aibă vreme spre deregătoria dumnezeiască a-i ajutora, aceasta din mila și puterea noastră“ le îngăduie „cum ei de aici înainte măcar a cui iobagi vor fi și fără voia domnului său, sub care vor fi, umplându-se vremea, unde nu-i va fi lui voia a rămânea mai mult, slobozie să aibă, a schimba locul cel dintâiu unde-i va plăcea lui să aleagă loc de popie și să se mute el cu toate bunătățile lui, și cu feciorii și cu muierile lor, fără nici o sminteală cu știrea vlădicului din Bălgrad“. Fiind scutiți de toate aceste, preoții trebuie să dea domnilor de pământ numai daturile obicinuite din vechime.² Nu era pretutindeni în Ardeal această situație tristă pentru preoții noștri.³

Preoțimea din țara Făgărașului, din „pământul crăiesc“ [„fundus regius“, pretins săsesc] avea o situație superioară față de ceilalți frați în Hristos de pe teritoriul comitatelor. În pământul crăiesc preoții, și în general

¹ *Mon. Com. Trans.*, IV, p. 527.

² Cipariu, *Arhivul*, p. 550—1, și Șincai, *Cronica Românilor*, II, București, ed. 1886, p. 504—6.

³ Dietele din Febr. 1668 și 15 Iulie 1689 hotărăsc, ca Românii să dea dijmă și preoților unguri din satul lor, cum dau preoților sași. cf. *Mon. Com. Trans.*, XIV, p. 293, și vol. XX, p. 261.

Românii, au avut veacuri dearândul egale drepturi cu Sașii și avere imobilă: pământ, ba chiar biserica încă era înzestrată de săteni cu pământuri, mori, etc.¹ Nația noastră din acest ținut, muncind pe tăcutele cu hărnicie și credință, cucerea terenul de sub picioarele jupânilor Sași, ca și ale Ungurilor. Întărirea și sporirea elementului românesc nu convenia nicidecum acestora, de aceea iau măsuri de apărare în felul celor dinainte de marele războiu, Principele Apafi scrie, la 22 Maiu 1676, către Sibieni rândurile aceste jalnice: „Experiența zilnică întărește, că Româ-nimea e o nație de tot spornică, iar Ungurimea și Săsimea din zi în zi se împuținează. Ungurimea aceea nu peste mult o vor nimici Românii cu bise-rică cu tot“. În urma acestor convingeri dureroase Apafi poruncește: „Nu-i îngăduit nici unui Ungur din Săcădate [în comitatul Sibiului] să vândă moșie unui Român și aceștia să le cumpere. Chiar care le-au vândut până acuma, să le dea înapoi Ungurilor“.²

¹ Buna stare materială și culturală a preoților din aceste părți ne-o arată acest fapt, petrecut într'un sat situat în drumul dintre Miercurea și Cristian [jud. Sibiu]: În 7 Ianuarie 1633, principele ardelean Gheorghe Rákoczy I, prânzește la masa unui preot român, căruia principele îi dă vin bun din Ungaria și câțiva bani. Preotul îl binecuvântă [cf. ziarul lui Rákoczy publicat în revista *Erdélyi Muzeum*, XVII, Cluj, 1900, p. 647]. În 6 Maiu 1636 același principe, împreună cu contele Haller iau masa în mănăstirea din Daia românească [jud. Alba, lângă Vințul de jos] după ziarul lui Haller din publicația Szabó Károly, *Erdélyi történelmi adatok*, IV, Cluj, 1862, p. 33.

² Hurmuzaki, XV, p. 1363—4 nr. 2495. — „Preoții cei românești din scaunul Sibiului și anumit din Avrig și din Săcădate să jăluiesc lui Apafi, că nișcari dișmași, cu călcarea a două privilegiumurilor îi năcăjesc și-i strâng ca să dea dijme... și nu le iartă altmintrelea dijma, fără dacă cu taleri la dișmași își isprăvesc treaba“. Apafi în 5 Iunie 1682, poruncește aspru arândașilor și dișmașilor, mai ales celor din scaunul Sibiului „să nu îndrăsnească pe preoții cei românești a-i strânge la darea dișmelor“, că-i va pedepsi, cât va fi și altora pildă dea mai vătămă Mărimea Noastră“, cf. Pușcariu I., *Documente pentru limbă și istorie*, I, Sibiu, 1889, p. 217—18; și *Mon. Com. Trans.*, XVII, p. 286.

Nici Sașii nu se lasă întrecuți. În 18 August 1679 se prezintă la Brașov judele sas din Râjnov cu tânguirea caracteristică, că Românii câștigă dela ei pământul „parte prin cumpăratură și schimb șiret, parte l-au moștenit dela părinții lor“ ... „Căci despre aceasta, e știut de țară și de oraș că această nație barbară e un popor amestecat și în legături de înrudire cu Românii din țările vecine, Moldova și Țara Românească, așa că murind dintre cei dintâiu, în lipsa copiilor, prin împărțirea averii imobile s'ar putea întâmpla foarte ciudate și minunate amestecături în fundul regal“. Sfatul orășenesc din Brașov ascultând cu înduioșare și indignarea cuvenită aceste tânguirii venite dela un reprezentant săsesc, își mai amintește de vremuri vechi „cum acest popor românesc după nefericita năvălire a lui Mihai Vodă Viteazul, în această țară foarte slăbită, într'atâta s'au amestecat în fundul regal, încât în deosebite locuri bieții Sași au fost cu totul desrădăcinați, și, pe de altă parte, această nație barbară așa de mult a prins rădăcini, încât acum mai toate unghiurile sunt pline de această pleavă“. Pentru a împiedeca peirea inevitabilă, pornind sfatul orășenesc brașovean dela principiul, fals cu desăvârșire, că: „de drept fundul regal se cuvine Sașilor și nu Românilor“ se hotărăște, că pământul Românul și-l poate lăsa moștenire numai copiilor săi, cari locuiesc în satul respectiv și nu sunt însurați în alte părți, dar și aceasta o parte face numai atunci, dacă dovedește că pământul de moștenit n'a fost cumpărat dela vre-un Sas și nu-i la mijloc nici o înșelătorie de cumpărare.¹

Toate aceste legi barbare se aduceau în contra Românilor, fiindcă ei erau elementul cel mai nepre-

¹ Iorga, *Sate și preoți din Ardeal*, p. 104—106. — Vezi despre persecuția Românilor din partea bisericii săsești. Teutsch Fr., *Geschichte der evangelischen Kirche in Siebenbürgen*, I, Sibiu, 1921, p. 495.

tențios, care, fără nici o răsplată dela nimeni, apăra de dușmani țara, lucra pământul, care rodea pentru săturarea tuturor neamurilor stăpânitoare și revoltător de nerecunoscătoare.

În țara Făgărașului o parte dintre preoți era dintre boieri, deci cu proprietate imobilă, care ajuta și înlesnea traiul preotului;¹ onorar dădeau aici 7 fl. 50 den., feciorii de popă din iobagi sfințiți preoți 15 fl. și câte o cablă de ovăs, popii făcuți din iobagi plăteau onorar după cum dispunea curtea din Făgăraș uneori și 30 fl. ca popa Petru din Iași [1668]. Unii preoți pentru merite și servicii ajungeau nobili, ca popa din Sâmbăta de sus, la 1617, Oprea Pilțe și fiii săi Stoica, Aldea și Lupul, apoi la 1668, popa din Galați, Ioan și copiii săi Zaharie, Ioan și fetele Stanca, Bucura și Ana.²

Când scaunul principilor ardeleni, după multe lupte interne, devine mai stabil, atunci principii își reiau vechea activitate întru cucerirea Românilor pentru calvinism. Prin decretul lui Sigismund Rákoczy, din 15 Ianuarie 1608, toți preoții români, cari trec la calvinism se vor bucura de aceleași privilegii ca preoții Unguri.³ Tot această diplomă o întărește mai târziu, 20 Februarie 1669, principele Apafi. În acest sens e și cel al lui Gavril Bethlen, din 17 Februarie 1614, pentru preoții români din comitatele Bihor, Crasna și Solnocul de mijloc.⁴ Bethlen, mai stăruitor pentru binele preoțimii românești, în sens calvinesc, decât înaintașii săi, întărește întru toate,

¹ Indeosebi studiul meu, *Situația materială a preoților din țara Făgărașului*, Sibiu, 1935.

² Vezi pe larg și cu amănunte cartea mea, *Viața bisericească a Românilor din țara Oltului*, Sibiu, 1930.

³ Cipariu, *Arhivul*, p. 609—10.

⁴ Pokoly, *Az erdelyi reformatus egyház története*, II, p. 170. — Dieta din Bălgrad, în Maiu 1639, hotărăște, ca fiii preoților din iobagi, să rămână tot iobagi. *Mom. Com. Trans.*, X p. 220, no. V.

în 25 Iunie 1614, decretul de scutire de servicii iobăgești a lui Báthory din 1609, ca și urmașii săi, principii ardeleni Gheorghe Rákoczy I-iu la 1638 și Rákoczy al II-lea în 1653.¹

La 1 Septembrie 1663 Apaffi confirmă decretul de scutire al preoților dat de Barcsai, [§ 40] adăugând și scutirea de cenzul montan și de decima de vin a preoților români de pe moșiile fiscale.² Dela Apaffi avem mai multe decrete de scutiri, care dovedesc cât de puțin erau respectate drepturile preoților români, într'o țară unde porunca principelui n'o ascultă nimeni, fiind nobilii feudali singurii stăpâni volnici ai țării. În 24 Martie 1668 Apaffi, într'un ordin către dregătorii săi din toată țara, zice că l-au întâmpinat preoții români spunându-i că dintru început au avut imunități, că nu plătesc nimănui dijmă, dar acestea de mulți li se nesocotesc, și le iau dijmă; până și popa săsesc din Ticușul săsesc a cerut dijmă dela preotul român din Ticușul românesc [înființat de Români la 1627]. Deaceea poruncește tuturor dregătorilor, să nu-i mai silească la datul dijmelor, fiindcă și noi ne-am arătat mila față de ei, atât în anii trecuți, cât și acum. Fiind lucrul așa cum îl spun ei" să nu-i mai păgubească, „pentru că până acum au fost recunoscuți în imunitatea lor atât de țară cât și de alții“.³

În nădejdea că „Dumnezeu va lumina pe preoții românești“ pentru a primi calvinismul, Apaffi, în 20 Decembrie 1673, îi scutește din nou de dijma de vin, grâu și alte leguminoase, ce au să plătească fiscului, dar numai după produsele de pe moșiile

¹ Cipariu, *Arhivul, Dobrescu, o. c.*, Hurmuzaki, XV. cf. mai sus p. 184, 193, 205—6.

² *Arhivul*, p. 570—74; Dobrescu, *o. c.* p. 39—40; dieta din 1684 între altele nimicește și privilegiul dat de Barcsay preoților români din Ardeal. cf. *Mon. Com. Trans.*, XVIII, p. 218.

³ Hurmuzaki, XV, p. 1337 no. 2449.

lor proprii și ale bisericilor, precum și după oile, porcii și albinele lor, nu însă și de dijma după moșii private și pământurile sătești. În 12 August 1676 Apaffi întărește din nou acest privilegiu.¹

Toate privilegiile de mai sus ale preoților români dieta din Sighișoara, în 12 Ianuarie 1680, le șterge.² Procedura aceasta arbitrară a dietei, Apaffi, cum am văzut din porunca sa din în 5 Iunie 1682, n'a împărțit-o. Dieta din 23 Februarie 1683 hotărăște, ca și diecii români să plătească onorar domnului lor de pământ.³

Impăratul Leopold, prin diploma din 14 Aprilie 1698, dă aceleași privilegii preoțimii românești pe care le au preoții celor trei confesiuni recepte: calvină, luterană și „catolică“, dacă se vor uni cu una din acestea. Dieta Ardealului din Bălgrad cu nobilii calvini protestează, în 12 Decembrie 1698 în contra acestei diplome, cerând ca preoții români chiar dacă se vor uni cu vre-o confesiune receptă, ei tot să dea darea ca mai înainte și onorariul domnului de pământ.⁴

Astfel se îngrijeau dieta și principele Ardealului pentru bunăstarea materială a preoților români.⁵ În schimb fiecare preot trebuia să-și achite onorariul obicinuit față de domnul de pământ. Acest onorar era foarte diferit. Preoții de pe teritoriul cetății Chioarului dădeau în 1566 pe an câte un țol sau 1 fl. și 25 denari, preoții supuși cetății Făgărașului dădeau pe la 1570 câte un floren anual la Rusalii, cei de pe domeniul cetății Șimleu la 1594 iarăși un țol, pe teritoriul cetății Crasna la 1703 stăpânul primea dela

¹ Cipariu, *Arhivul*, p. 570 și urm.

² *Mon. Com. Trans.*, XVII, p. 76.

³ *Mon. Com. Trans.*, XVII, p. 93—94.

⁴ *Mon. Com. Trans.*, XXI, p. 407.

⁵ Cipariu, *Acte și fragmente*, p. 272 aduce înainte hotărîrea dietei din Cluj, la 1538, din care se vede că preoții români atunci erau scutiți de contribuțiune ordinară.

fiecare preot câte o piele de vulpe. Popa din Catina [com. Cojocna] da [1677] onorar o păreche de desagi și lumini de ceară, la 1689 două piei de vulpe; popa din Spring [1674] un țol, o traistă și chingă de lână, popa din Cut pe lângă acestea încă 5 fl. [1676].¹ Deci onorarul varia mult după împrejurări și după stăpân. La contribuția statului fiecare preot român figurează cu o sumă deosebită de mare. În 1655 dieta hotărăște numai pentru zidirea unei case la Constantinopol pentru reprezentantul Ardealului, să dea fiecare preot 25 denari. În 1657 dieta dispune ca tot preotul român mai bogat să dea 2 taleri, cel mai sărac 1 taler, iar protopopul și vlădica câte 3 taleri. Contribuția aceasta în veacul al XVII-lea a crescut într'un mod îngrozitor, gândindu-ne la sărăcia preoțimei din acel timp. Dietele ardelenene în 1689 au pus contribuție pe preoții români, fără credincioșii lor români, nu mai puțin de: 13250 fl., 7000 câble de grâu, 300 măji de carne, 29 buți de vin, 900 câble de ovăs și 200 care de fân.²

Preoțimea din trecut pentru a putea plăti contribuția statului, care se urca repede din an în an, și onorarul domnilor de pământ, pe lângă alte pretenziuni, nu era destul venitul ei după patrahir, ci trebuia și ea să îndeplinească munca grea a credincioșilor-iobagi, din revărsatul zorilor, până târziu în noapte.

Calvinii fixează încă în veacul al XVI-lea plata preotului dela credincioși. Anume, dieta din Turda [Iunie] 1569 poruncește ca fiecare familie românească trecută la calvinism să plătească predicatorului său o clae de grâu.³ În veacul următor vlădica Sava Brancovici se ocupă cu „stola“ preoților

¹ Vezi Meteș, *Contribuții noi la Voevozii din Ardeal*, p. 13 ; și Szádeczky, *Apaffi Mihály udvartartása*, I.

² Vezi hotărârile dietelor ardelenene în *Mon. Com. Trans.*, XX [1897], p. 159, 164, 244, 257—8, 317.

³ *Mon. Con. Trans.*, II, p. 365.

săi, precum ne arată o tânguire a protopopului Vasile din Mocod și a tuturor preoților din vidic, adunați în sobor în Năsăud la 19 Maiu 1682, către orașul Bistrița: „Preoții vidicului s'au jeluït că nici o simbrie dela sate n'au, cum au rânduit țara și vlădica Sava: de toată casa 10 bani și o mirță de grâu și clacă, și s'a alegăduit vidicul pe aceea... acum necum să dea mirța și bani, ce nici ce au fost până acum mai demult nu dau“. Se roagă de birăul orașului să le scoată simbria hotărîtă „să nu supărăm pe Sventia Sa vlădica Ioasaf“... că s'au făgăduit să dea clacă la zile, pielceale de miel la Sim Giordz și la Ispas, ce nu dau nimica“.¹ Această tânguire, — poate fi generală, — se explică prin faptul, că concurența de preoți era prea mare, cari scărițau neconținut plata preotului, ajungând pe urmă să nu primească nici acel puțin cu care s'a tocmit. Mai erau însă și alte împrejurări, care contribuiau la neplătirea „stolei“ preotești din partea credincioșilor.

Unii preoți abuzau, și știind că slujba lor în acel sat e de scurtă durată, cereau pentru diferite servicii preotești sume prea mari dela credincioși, cari nu le puteau plăti sau le plăteau cu foarte mare greutate. Așa o hotărîre a comitatului Maramureș din 28 Octomvrie 1679 spune că: preoții români și ruși iau pentru o înmormântare 10—12 floreni, uneori și mai mult, ba chiar câte și o vită mare, deaceea se statorește ca nimeni să nu plătească pentru înmormântări, — fie bătrân sau copil — mai mult de 1 fl. Preotul care va pretinde mai mult să se pedepsească cu 12 fl. Cine vrea însă să dea preotului mai mult de 1 fl., are voe liberă.²

Mitropolitul Varlaam în soborul mare din Bălgrad, la 27 Iunie 1688, fixează mai amănunțit și mai precis

¹ Hurmuraki XV, p. 1380 nr. 2527.

² Cziplé, o. c. p. 307 nr. 33.

veniturile preoțești. Preotul „care a străinat moșiile bisericii, și au stricat obiceiul plata popilor, unul ca acela va fi fără popie și se va globi cu 66 floreni, precum au rânduit țara cu cinstitul pișpecul [calvin] Horti Istvan“. Sâmbria preoților, din toate satele românești ale Ardealului, Varlaam o stabilește cu soborul așa: „Tot omul să-i dea o clae de grâu și una de ovăs, și o zi de coasă, și alta de secere până în seară. Și ziua de sâmpetru un caș; cine n'are oi, să plătească prețul cașului în ziua de Paști 2 potori. De botez 12 bani; de cununie 12 bani. Și dacă se va strica ceva la casa popii satul să direagă, cum dereg biserica, așa să grijască și casa popilor. Pe popa să-l biciuluiască [stimeze], cum își biciuluiiesc toate limbile popii săi. Birăul cu lucruri șpănești și mirenești la casa popii să nu meargă, nici la marha popilor, nici cu birăul satului fără știrea pișpecului [calvinesc] al craiului și fără știrea vlădicului“.¹

Sâmbria aceasta o primeau preoții cum și când da Dumnezeu dela credincioșii lor, de aceia și ei cu greu puteau plăti la timp contribuția față de stat, și dajdea de 1 fl. Vlădicului, care uneori silit îi da pe mâna administrației civile să-i încaseze dajdea sa. Așa scrie odată, la 18 Iunie 1696, mitropolitul Teofil către sfatul săsesc al Brașovului: Protopopul Vasile Grid a venit la mine și s'a plâns, că preoții pe cari țara îi îngreunează cu porția, au rămas cu restanță încă de pe timpul protopopului Sicul [tot din Brașov], iar unii dintre preoți sunt așa de neascultători și îndărătnici încât nu vreau să deie restanța nici decum“. Se roagă vlădica de sfat, să amenințe pe preoți ca să-și plătească restanța.²

Principii Ardealului obicinuiău pentru diferite servicii credincioase să ridice la rangul de nobil

¹ Cipariu, *Acte și fragmente*, p. 264.

² Hurmuzaki XV, p. 1461—2 nr. 2737.

pe unii preoți români, dintre cari am și văzut câțiva mai sus. Prin nobilitare situația materială și socială a preotului câștiga deosebit de mult.

Mai cunoaștem acești preoți nobilitați: Ștefan din Mănăștur-Copalnic, la 1609, de Gavriil Báthory, Daniil și fiul său din Ileanda-mare la 1672, Gheorghe din Ciceu-Corabie la 1674, și Pavel cu fiii săi din Poiana-Blenchii la 1678 de Mihail Apaffi,¹ apoi Ioan din Maroksar la 1659 de Barcsay,² Andrei da „Szarvarhegy“ [comitatul Crasna] cu soția și copiii, la 28 Ianuarie 1661, de Apaffi,³ Gavril Ilea din Valea-Bărgăului la 19 Februarie 1682 tot de Apafi,⁴ și Ștefan Grama din țara Făgărașului la 9 Iulie 1696.⁵

Popa românesc pe lângă slujba bisericească îndeplinea întru toate lucrul obositor al câmpului ca și credincioșii săi iobagi, de cari îl deosebeau în îmbrăcăminte numai barba lungă, potcapul de culoare albastră, — potcapul protopopilor avea culoare neagră — pe care nu-l lua de pe cap nici când se întâlnea cu cei mai de frunte oameni.⁶ Traiul material al preotului era foarte anevoios, căci pe lângă aceia că erau mai mulți preoți într'un sat, mai veneau și alte împrejurări, care îngreunau mult viața, și anume: satele în trecut deși multe, erau cu totul mici, cu credincioși puțini, dar și aceștia venind o secetă, foamete, sau alte năpăști asupra lor se ri-

¹ Kádár, *Szolnok-Doboka megye története*, IV, p. 122, 104, II, p. 441. — In Mănăștur-Copalnic era la 1424 o mănăstire, înființată înainte de acest an de sigur de proprietarii satului, de fiii Voevozilor Balc și Drag din Maramureș. *Ibid.*, IV, p. 221.

² Dobrescu, *Fragmente etc.*, p. 41.

³ Petri, *Szilágyvármegye története*.

⁴ *Revista Transilvania*, Sibiu, 1894, p. 71—4.

⁵ *Arhiva statului ungar*, Budapesta, *Liber regius grationalium*, I, p. 148—50, 178.

⁶ Nilles, *Symbolae etc.*, p. 145; Dobrescu, *Fragmente etc.*, p. 66; Iorga, *Sate și preoți*, p. 169. — Mitropolitul Dosofteiu, în 1627, obliga preoțimea să umble cu haine lungi până la glezne sub pedeapsă de 12 fl. Cipariu, *Acte și fragmente*, p. 152.

sipeau în toate părțile, încât află preot, care n'avea mai mulți de 10—20 credincioși cu copii cu tot, după cari desigur nu putea trăi liniștit și fără griji pentru ziua de mâine în ce privește cele pământești.¹ Așa Sfinția Sa popa Arsenie, pe la sfârșitul veacului al XVII-lea, se adresează către un „adevărat ctitor sfintei mănăstiri și nouă socotitor... ca unui cinstit părinte sufletesc“ preotului Ioan din Șoimuș cu aceste vorbe mult cuprinzătoare și duiioase: „Să faci bine... să grăiești cu acei boiari ai noștri, cu dumnealui jupânul Lazar și cu ceialalți Lazar, să-mi facă dumnealor bine la nevoia mea să mă împrumuteze, cu o sută de bani, să ne cumpărăm ceva bucățele de dulce, că n'avem și ne merge foarte prost: ne-am cumpăra ceva unțșor și peșțșor, că la biserică n'aduce nime nimica, și n'avem bucate“. Dar părintele Arsenie era un om de omenie, și se îngrija din altă parte, dacă patrahirul nu-i aduce cele de lipsă pentru traiul zilnic. El n'avea numai darul preoțesc, ci și un meșteșug foarte prețuit în acele vremuri bătrâne; popa Arsenie e și diac-copist de cărți sfinte pentru biserică. Asigură pe fratele său în Hristos popa Ioan, că din acest câștig de copist nu peste mult va întoarce banii boierilor, dacă-l vor ajuta: „Indatorim că nu voi zăbovi mult, ci voi trimite curund banii, dumilor sale acasă, că scriu o leturghie popei lui Mihaiu de Gozimani; deci — deacă oi găta-o — l-oi strânge de bani, și voi trimite mentean banii dumilor sale“.²

Ce mizerie trebuiau să îndure bieții preoți români din partea calvinilor, o dovedește îndeajuns celece urmează. Dacă câteva oi perdate ortodoxe

¹ Vezi pentru venitele preoților dela credincioși în Țara Românească la 1673—4. Bianu, *Episcopia Strehaiiei în An. Ac. Rom.*, secț. ist., XXVI [1904], p. 173—4, 177.

² Iorga, *Studii și documente*, IV, București. 1903, p. 70.

rătăciau în staulul calvin,¹ atunci calvinii luau biserica Românilor ortodocși și o dau celor câțiva trecuți la legea lor, sau trebuia să și-o răscumpere cu mulți bani. La 1609 Români din Alămor: Oprea Pop și Stanislau Avram, și cei din Ocna: Marcu și Stoica Pais, Ioan Mocan, Mircea Mihai, popa Gheorghe, Bac Gheorghe, Szöcs Balint, Cherecheș Ștefan, Oprea Miclăuș și Marges Martor răscumpără biserica lor din Ocna Sibiului dela ruinare, — făcută de Mihai Vi-teazul, — plătind o sumă de bani în folosul bisericii calvine de aici.² Biserica românească din Turdaș, unde încă în veacul al XVI-lea trecură câțiva la calvini [§ 21], a fost luată cu putere de calvini, cum ne spune însuși preotul de aici într'o notă din 1 Iunie 1655: „Craiul Ardealului, Măria Sa Gheorghe Rákoczy la anul 1652, ne-a luat biserica dimpreună cu pământurile dela câmp și le-a dat calvinilor... [26 suflete], pentru cari multă vrajbă am avut cu ei. Neputând prididi am fost siliți a ne face altă biserică și aceea de nuele.³

Din îndemnul preoților, și adeseori cu contribuția lor materială, au clădit țeranii iobagi, pe tot cuprinsul pământului românesc din Ardeal, mulțimea bisericilor de lemn și de piatră, din care multe au rezistat veacurilor de urgie. Pe lângă cele cunoscute mai însemn aici câteva biserici de lemn din comitatul Solnoc Doboca cu anul întemeierii: Toplița [1500], Husmezău [1600], Morău [1639], Rogoz [arsă în 1661], Valea Groșilor, Dobric, Groși, Selișca [toate din 1680], Simisna [1692], Maia [1698], Rece Cristur [1693], Seplac [1700], Suareș [sec. 17], Șieu-Odorheiu [1700] și bi-

¹ Vezi în această privință declarațiunile interesante, din 16 Iulie 1677, ale lui Ștefan Alexă și soției sale Ecaterina Mora, prin care se leapădă de legea ortodoxă română și trec la calvinism. cf. Hurmuzaki, V partea I, p. 293 nr. 419.

² Iorga, *Studii și documente*, XII, p. 280 nr. VII.

³ Revista *Unirea*, Blaj, 1900 nr. 38.

serica de piatră din Lușardea făcută la 1684 de meșterul Vasile.¹

Cu toate împrejurările nespuse de vitrege preotul își avea autoritatea cuvenită în mijlocul fiilor săi sufletești, chiar dacă uneori ar fi fost certat prin faptele sale nedemne cu morala evangheliei. Ori

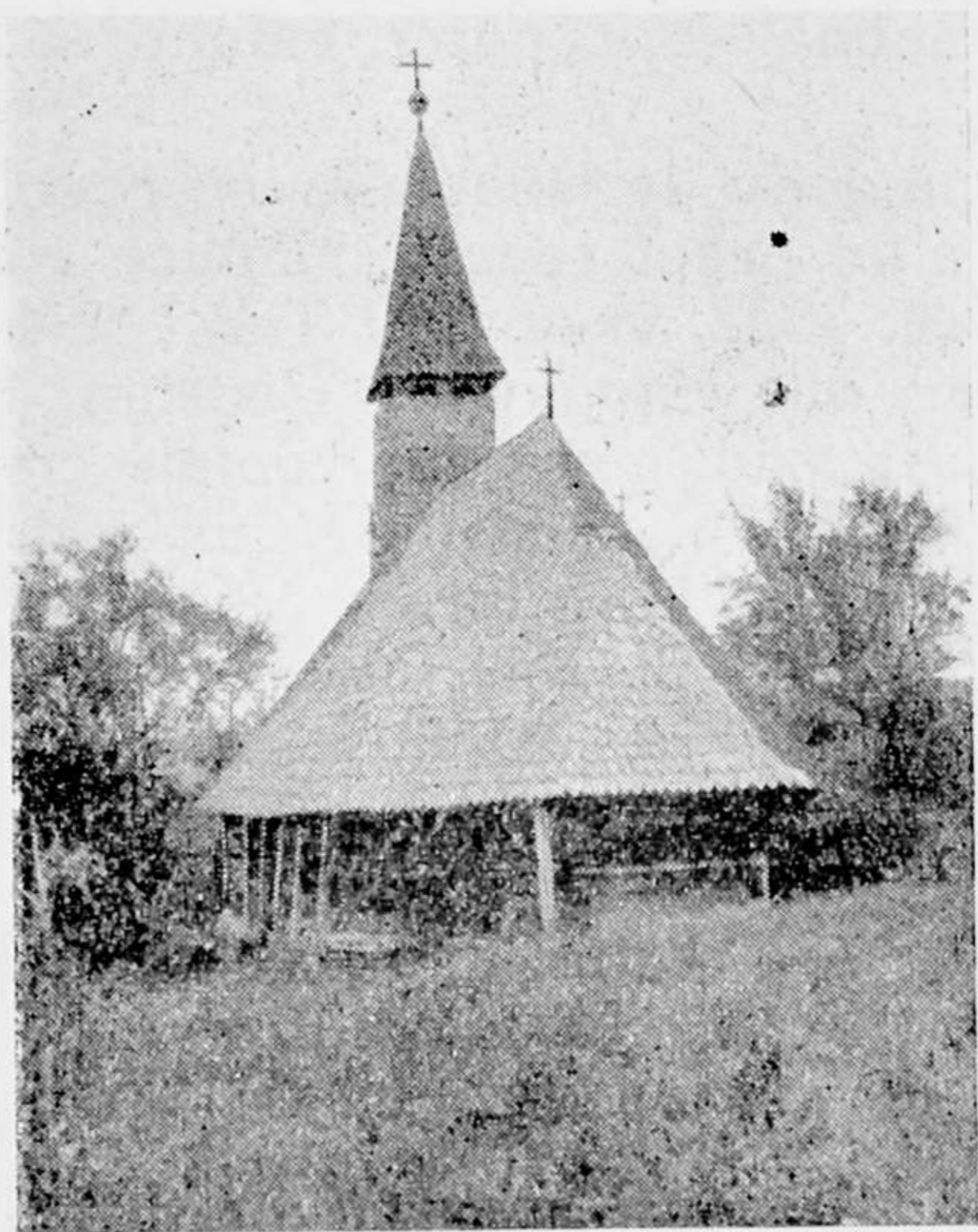

Fig. 109. Biserica din Corbești (Bihor, sec. 17).

cât dispreț ar fi arătat nobilul ungar și sasul față de preotul român, ei trebuiau să-l respecte de teamă, căci mare era vraja preotului cu „crucea în frunte“ într'o vreme de nedreptate și de asuprire brutală. Acești nobili erau cuprinși de groază, când se gândeau la afurisenia preotului valah, fiind convinși

¹ Kádár, *Szolnok-Doboka vármegye monografiája*, II, p. 539, IV. p. 51, V p. 93—4, 127, 143, 545, 569, VI, p. 54, 85, 304, 433, 486, 553. VII, p. 25, 29. — Datele de aici nu se potrivesc cu cele din *Șematismul episcopiei unite din Gherla*, 1914.

că pedeapsa lui Dumnezeu îi va ajunge pentru fărădelegile lor, cari au îndemnat pe preot să pună genunchele la pământ — cetind în fața poporului, batjocorit și exploatat, — cu credință profundă în dreptatea celui de sus, teribilul blăstăm, care fulgera dușmanii nemiloși și haini ai neamului său.

Pentru a împiedeca aceasta, nobilii caută prin legi să impună ca „popii valahi să nu afurisească“.

Participă activ la războaie și revoluții, astfel credem cum un preot român conduce contra cetății Deva, în Dec. 1552, vre-o 600 Turci și 400 Tătari.¹ Popa Todor din Sângiorzul Bistriței în vremea lui Mihai Viteazul lupta în fruntea credincioșilor săi, apoi popa Gheorghe din Ciurila, în 1659—60 iarna, ca comandantul celor 600 ostași, cu cari lupta la Sibiu contra lui Barcsai, atacă și prădează Deva și Hunedoara, trece pela Baia-de-Criș, Beiuș, Oradia, apoi Zlagna și Aiud, pretutindeni luptând cu vitejie de admirat în contra Turcilor, ca partizan al principelui Rákoczy.²

În vremea când domniile celor două Țări-române aveau în stăpânire moșii întinse în Ardeal, vedem că preoții satelor stăpânite și dependente de episcopii din Vad, unde era puternica biserică reprodusă aici [Fig. 110], adeseori umblau pe la curtea Domnilor români în diferite afaceri. Popa Ioan din Guruslău merge, pe la 1550, la Iliăș Vodă din Moldova — stăpânul cetății Ciceu — pentru a cere drept dela acesta, să colonizeze un nou sat Draghia [com. S.-Doboca].

Preoții români din suburbiile sau din satele vecine ale orașelor săsești aveau un deosebit rol în

¹ *Történelmi Tár*, 1892, p. 656, și *A hunyadmegyei történelmi évkönyve*, XI, Deva, 1898, p. 52.

² Vezi cele spuse de Szalárdi I., *Siralmas magyar kronikája*, ed. Sig. Kemény, Pesta, 1853.

ce privește relațiile Sașilor cu Țările-române. Ei erau mijlocitorii între Sașii negustori și Români de peste munți. Duceau daruri bogate lui Vodă în schimbul unui privilegiu de negoț, care aducea foloase materiale imense jupânilor. Când Domnul român, atâțat de sgârcenia nerecunoscătoare și obraznicia Sașilor, închidea granița, tot Sfinția Sa „blochul“ dela biserica Sf. Nicolae din Șcheiu sau din Rășinari

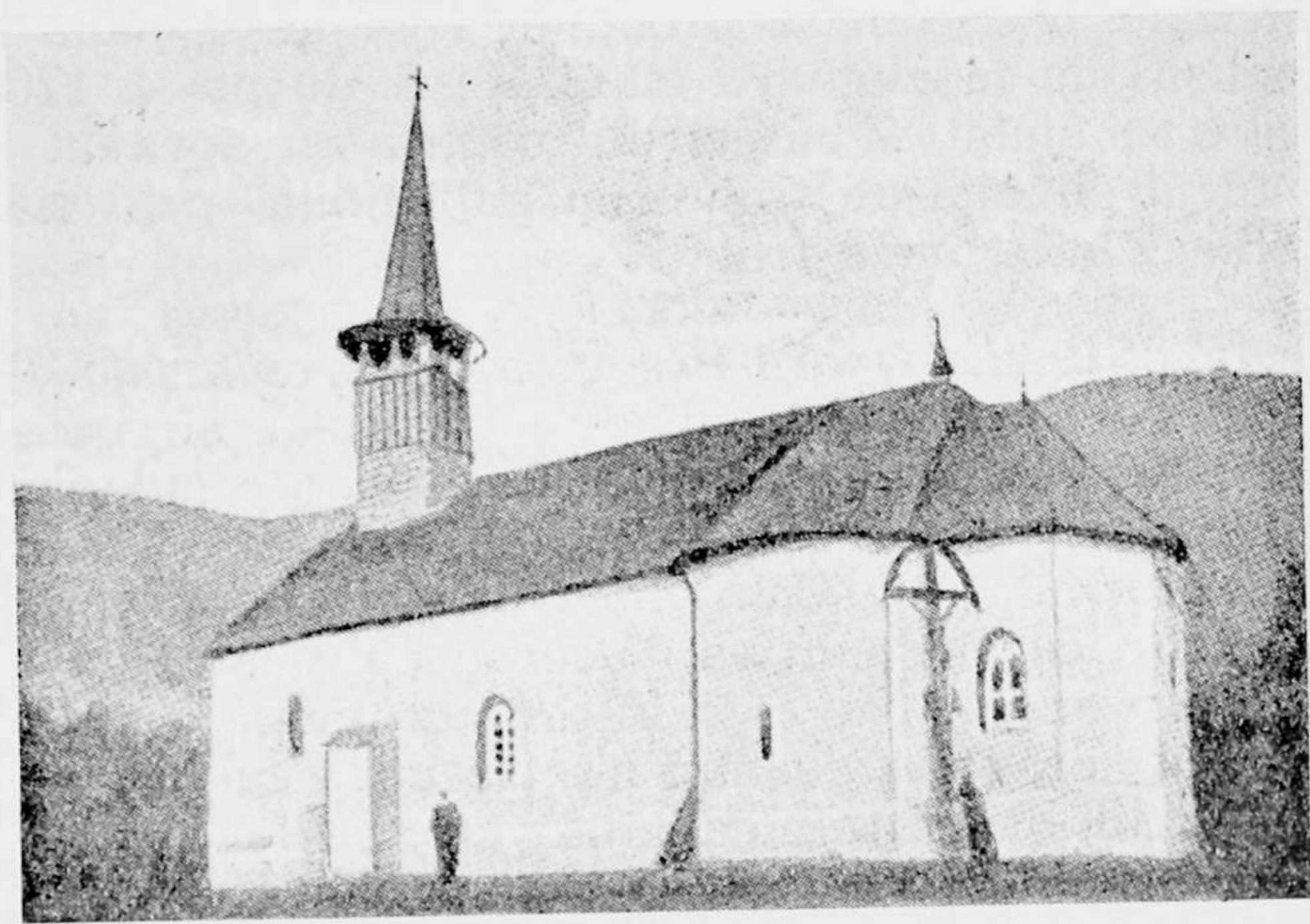

Fig. 110. Biserica episcopiei din Vad (sec. 15—16).

trecea munții la Vodă, îmblânzindu-l cu o vorbă bună și ceva daruri, ca să nu asficsieze economicește pe jupâni, și granițele se deschideau. Tot popa „valah“ a mântuit orașele săsești de jaful oștirii românești al lui Mihai Viteazul, Radu Șerban și a altor domni. Cunoaștem numele tuturor preoților din Șcheiu: Petru I, Ivan, Mihai, Balea, etc.¹ cari mergeau

¹ Mureșianu în *Anuarul inst. de ist. națională*, IV, p. 208—10 și notele dela studiul meu, *Cronica popii Vasilie din Șcheiul Brașovului* în revista *Drum drept*, I, Văleni, 1913, no. 3.

solii la Domnii români pentru binele Sașilor, ca și popa Bratu din Rășinari și popa Petru Grama din Comana de jos pentru interesele familiei Mailat, etc. Dintre preoții din Șcheiul Brașovului: popa Oprea [1690—91] și Chiprian [? 1693], apoi protopopul Vasile Hoban [Ianuarie 1697] merg pentru milostenie la Moscva, la Țarul Rusiei, care îi și miluește cu cărți și cu bani-ruble.¹

Aceasta e icoana posomorită și tristă a situației materiale și sociale a preoțimii românești, până la promisiunile înșelătoare împărătești de pe la 1700, care n'au ajutat nimic, ci din contră au agravat și au făcut situația de traiu mai imposibilă, prin hărțuielile zilnice între frați.

53. *Situația morală-religioasă și culturală.* — Oricât de grea a fost situația materială și socială a preoțimii noastre în trecut, ea totuși a îndeplinit cu jertfe mari un rol însemnat cultural și moral chiar, luptând — cu toate mizeriile vieții — în contra calvinilor, cari căutau să cucerească pentru legea lor pe Români. Nu e ce-i dreptul numai meritul preoțimii, că nația noastră n'a trecut la calvini, ci și al poporului nostru în cea mai mare parte, care conservator din fire n'a voit să-și părăsească cu nici un chip obiceiurile vechi strămoșești, prin care el se deosebea de neamurile conlocuitoare a căror lege o considera ca „spurcată“. Cultul icoanelor cari lăcrimează și fac minuni, — se amintește icoana Maicii Domnului din satul Nicula,² — ținerea cu rigoare a posturilor de peste an, a celor 7 taine ortodoxe, ca și a molitvelor și obiceiurilor dela înmormântări, — toate acestea formau parte integrantă din viața sufletească a Românului, care nu se putea ridica la concepția abstractă a dogmelor, în starea

¹ Dragomir, *Relațiile bis, rom. cu Rusia*, p. 1129.

² cf. Veress, *Bibliografia ungaro-romano*, București, I, 1931, p. 194—95; II, p. 220—21.

lui culturală de atunci, așa că dogmele îi erau ceva cu totul în afară de înțelegerea lui reală și vizibilă. Și fiindcă calvinii cereau delăturarea tuturor acestor forme vizibile și „eresii românești“, Români n'au primit în massă calvinismul, pe care l-au considerat ca o lege păgână și stricătoare mântuirii sufletului.¹ Orice atac al calvinilor îndreptat în contra legii vechi românești, — la care se adause cu timpul toate datinile și obiceiurile religioase ale trecutului lor, dintre care multe erau de proveniență păgână, — Români îl considerau ca un păcat strigător la cer. Avem un decret domnesc din 1662, prin care se opresc Români din Deva — cărora li se permisesese așezarea în acest oraș abia sub Gavril Bethlen — de a mai pune cruci pe morminte, de a da pomeni după morți, de a folosi ceremonii superstițioase la slujbele bisericesti „cari se împotrivesc cuvântului dumnezeiesc și obiceiurilor creștine, pentru că Hristos nu poate petrece împreună cu Belial“; preotului calvin ungur de aici fiecare Român e silit să-i facă 2 zile de coasă sau să-i dea câte 50 bani.²

În Deva, după presiunea calvină tot mai puternică, s'a înjghebat o comunitate religioasă româno-calvină, care, în 22 Maiu 1684, se roagă de principesa Ana Bornemisza, — soția lui Apaffi — ca să le trimită de predicator pe Mihail Eperjesi din Aiud, care știe românește „căci venind acesta între noi mulți Români vor trece la calvinism, iar dacă vom avea un predicator, care nu știe românește, cu siguranță vă putem scrie, că și cei cari au trecut se vor întoarce la legea Românilor și papistașilor, precum s'a și întâmplat“.³

¹ Vezi pentru influența calvină și cartea tendențioasă a lui Grama Alex., *Instituțiile calvinești în biserica românească din Ardeal*, Blaj, 1895.

² *A hunyadmegyei tört. és régészeti évkönyv*, II [1884], p. 43—4, [porunca aceasta a fost confirmată și în 1679].

³ Bariț, *Părți alese din istoria Transilvaniei pre două sute de ani din urmă*, I, Sibiu, 1889, p. 716—7, no. XXIII.

Dar și slujbele „eretice“ ale preoților români erau bune și primite de Dumnezeu, când țara dela un capăt la altul era bătută de pericol turcesc. Atunci calvinii îndărătnici dădeau poruncă, — de ex. în Maramureș [25 Aprilie 1658], — ca Miercurea să postească cu toții, copii-bătrâni, să nu mănânce și să nu beie nimic; preoții români să facă serviciu divin în acea zi, la care să ieie cu toții parte, nelucrând nimeni nimic. Popa, dacă nu va asculta această poruncă, va fi pedepsit cu 12 fl. iar credincioșii cu temniță.¹ Deci se recunoștea din partea statului calvin, că și molitfa făcută de popa „valah“ cu credincioșii săi, încă poate împrăștia viforul deslănțuit asupra țării nenorocite.

În mediul de asuprire faraonică-calvină și de nesiguranță a vieții, Românul nu putea duce traiul său numai cu lăsarea în „bătaia lui Dumnezeu“ pe cel care îi răpea rodul ostanelilor sale îndelungate, ci își făcea el adeseori dreptate, căci nu era cine să i-o facă. Urmarea acestora erau păcate grele, și de tot felul, pe care bietul Român le răscumpără îndeajuns prin suferința lui îndelungată, prin rugăciunile lui zilnice și prin darul bogat al sărăciei lui în folosul bisericii și spre mărirea lui Dumnezeu. Unii dăruiau o parte din averea lor mobilă: de pildă creștinul Simion Brad, care dă mănăstirii Rîmeșului șase boi cum se vede din inscripția slavo-română cu data, de 7 Martie 1678, reprodusă aici. [Fig. 111].² Alții cumpărau, pentru iertarea păcatelor lor, bisericii din satul de unde erau, odoare și odăjdii bisericesti sau câte o frumoasă și prețioasă carte bisericească, care în vremuri vechi valora cât o moșie, și ridicau cruci în preajma drumurilor ca mulțumită lui Dumnezeu. Să întovărășau doi sau mai mulți, pentru a putea face un dar de carte sfântă bisericii lor, care carte

¹ Cziplé, *o. c.*, p. 303 no. 27; și p. 306 no. 32 [din 20 Iulie 1672].

² Iorga, *Studii și documente*, XIII, p. 158 no. 543.

pe atunci era foarte scumpă, dela 10—30 fl., ceeace în banii noștri de astăzi ar face multe mii de lei, sumă de bani respectabilă, pe care astăzi abia o dăruiește un credincios luminat și bogat, dar pe

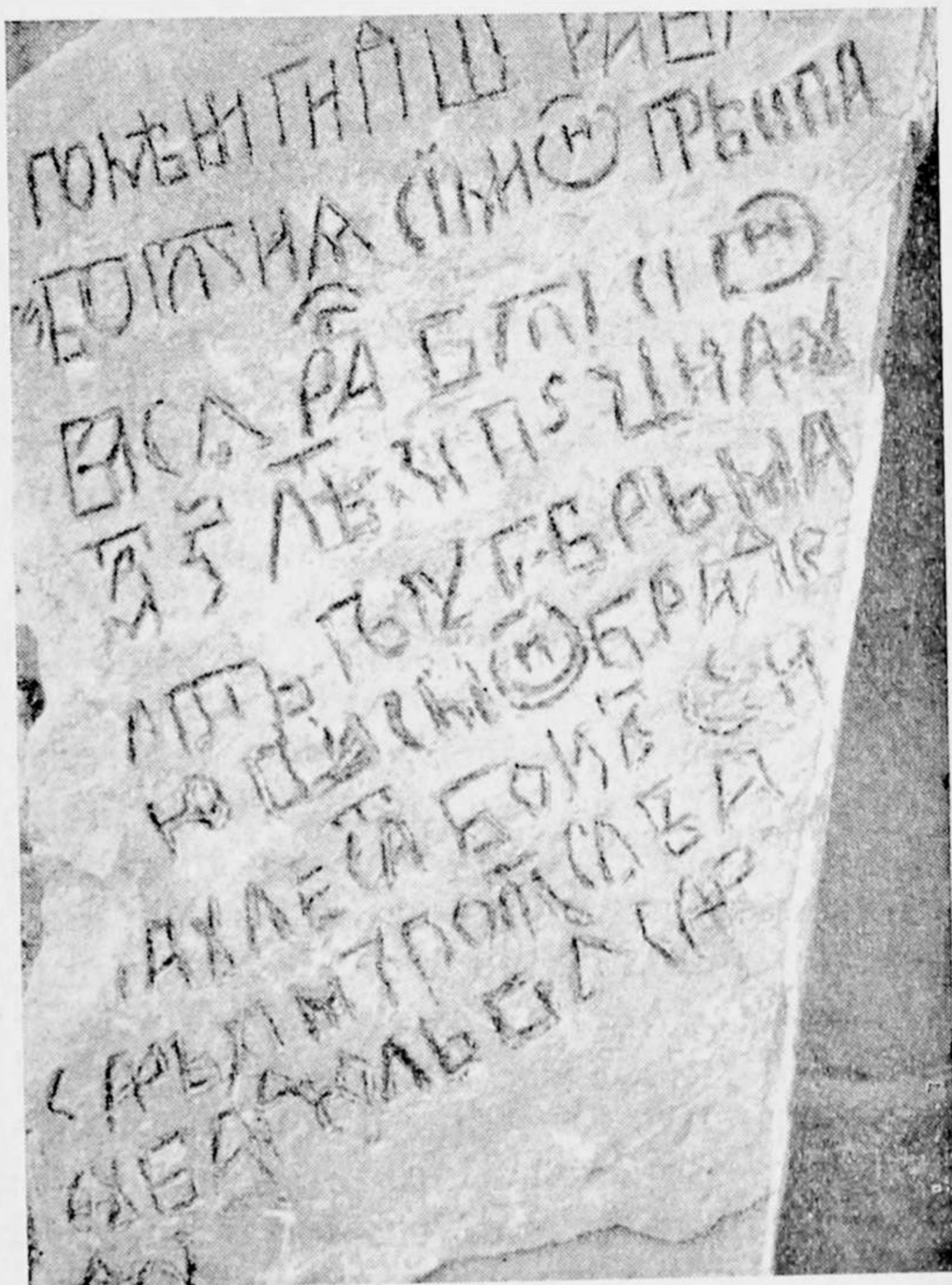

Fig. 111. Inscricția de danie dela măn. Rimeși (Martie 1678).

care o dădeau des înaintașii noștri săraci și întunecați, ca dar bisericii pentru pomenirea numelui și iertarea păcatelor lor. Și pentrucă o astfel de carte sfântă era considerată ca o moșie, se însemna pe ea numele celor cari au dăruit-o și cui au dăruit-o,

dela cine au cumpărat-o, martorii de față — era un adevărat testament bătrânesc -- și pentru ce se dăruiește. Pe urmă venea afurisenia, din care se vede cât de mult prețuiau o carte bisericească, — în terminii aceștia aspri: „Cine s'ar ispiti a o fura, au să o ia cu sila, au alte hicleenii, să fie blăstămat de hei 318 părinți dela Nicheia... ciară să se topească, aerul să ruginească, pietrile să se farme, iar trupul aceluia să stea în veci, și sufletul lui să fie cu a Iudei într'un loc în brațele lui Satanail, și părinții lui, și feciorul lui și nepoții lui și strănepoții lui“.¹

Uneori ajungeau la proces pentru aceste cărți bisericești. Așa se pâresc la 1687 doi țărani pentru cazania lui Varlaam din Moldova înaintea scaunului protopopesc — adunat în curtea unui nobil ungar — compus din protopopul Rusul, popa Anghel din Cismău, popa Vadeș din Rapolt, popa Marian din Bozăș, popa Ioanaș din Bobâlna și popa Gheorghe din Mada.² Se judecă de aceștia să se plătească cartea cu 24 floreni. Bisericile, cari aveau toate cărțile bisericești în tipar și manuscrise, acelea erau privite ca cele mai bogate din dărnicia credincioșilor săi evlavioși. Am văzut pe ce cale se câștigau aceste cărți sfinte și dela cine. Iată ce notează un preot, la data de 24 Februarie 7195 [1687],³ pe o Pravilă din Târgoviște [1652] fostă în biserica din Porcești: „Scrisam eu Popa Toma din Sadu, ca să se știe că am dat văru meu popa Ianea din Bungard venit la mine și a luat zălog 2 florinți la popa Giurca din Cornățel și o am scos eu de acolo, apoi după aceia i-am mai dat 4 fl. și 4 potori bani de a

¹ Iorga, *Studii și documente*, XIII, p. 168—9 no. 580, etc.

² *Ibid.*, XIII, p. 102 no. 302; altă judecată tot despre această carte vezi mai sus p. 318.

³ Când avem dat anul dela facerea lumii, atunci trebuie să scădem 5508 pentru data din 1 Ian.—31 August, și 5509 pentru data din 1 Sept.—31 Decembrie, pentru a avea data precisă a erei creștine.

cumpărat vin la nuntă; apoi după aceea m'am dus la Brașov și am cumpărat de acolo una tiparnică din Moldova și alta scrisă cu mâna și dacă am venit acasă el s'a rugat de mine să-i vând cea scrisă cu mâna și m'am tocmit drept 15 florinți și dintracea bani mia dat 10 fl. și 5 fl. mi-a rămas dator".¹

Negustorii greci și români, aciuai prin diferite orașe ardelenne, aveau o deosebită grijă de bisericile românești, pe cari le înzestrau cu tot felul. În călătoriile lor negustorești nu uitau să mulțumească lui Dumnezeu pentru câștigul lor bogat, prin un dar prețios cumpărat pentru biserica lor. Am văzut cum negustorii jertfeau pentru împodobirea bisericii din Hunedoara. Nici negustorii din Bălgrad nu se lăsau întrecuți în binefaceri și în înfrumsețarea bisericii mitropolitane de aici. Așa dăruiesc bisericii vlădicești: Pavel Suciu, un zveadaz de argint, un prilog, clopotul de mijloc și un Testament românesc; grecul Alexă o evanghelie ferecată argint și clopotul cel mare; Ceaușul Petru o paucenie moldovenească; grecul Saul Gh. Kirie un potir, un disc, — multe biserici sătești sărace aveau numai potir și disc de lemn — un zveadaz de argint poleit și un rând de pocrove de atlas roșii; grecul Pantazi un antimis de atlas roșu zugrăvit cu aur, — ni s'au păstrat antimise dela mitropoliții Ioasaf [1682], Varlaam [1686], Teofil, Atanasie și Teodosie [1691—2 în bis. din Râmeți] al Țării românești² — și clopotul cel mic;³ Matei Parota 50 fl., pentru înnoirea bisericii;

¹ Comunicat de păr. consilier A. Gâlea din Sibiu.

² Iorga, *Studii și documente*. XII, p. 297—8 și vol. XVI, p. 125 [dela episcopul Varlaam de Râmnic, 1671—2]; M. Voileanu cu lămuririle sale din *Telegraful Român*, 1921, no. 82.

³ Clopote vechi sunt amintite la următoarele biserici din satele jud. Someș: Lemniu din 1598 [Kadár, *o. c.*, V, p. 49]; Vima-mare 1600 [*Ibid.*, VI, p. 559], Curtuiuş 1621 [*Ibid.*, IV, p. 487], Sânmarghita 1654 [*Ibid.*, VI, p. 376—7], Baba 1670 [*Ibid.*, II, p. 87], Ciubanca 1683 [*Ibid.*, II, p. 450] și Săsarm, sec. 17 [*Ibid.*, VI, p. 448]; apoi în Luța făgărășană, 1683 [Iorga, *Studii și doc.*, XIII, p. 131]; Giulești 1679 [Bârlea. *Insemnări din bis. Ma-*

apoi nemeșul Raț Ștefan și familia sa dă dijma de grâu de pe pământurile sale, de „moșie“ mitropoliei. Un prolog din Moldova și un Penticostar din Țara-Românească dăruiește mănăstirii din Bălgrad Pater Ianăș negustorul și luptătorul contra unirii cu Roma.¹

Nici un țăran sau țărăncă nu se simțiau mângăiați și liniștiți în sufletul lor, chinuit, dacă nu puteau jertfi din sărăcia lor amară un dar bisericii. Un sfeșnic, o cruce cât de modestă, o carte sfântă cumpărată în târgul vecin sau dela un oarecare negustor ambulant, pe seama sfintei biserici, mângăia mai mult ca orice sufletul românesc creștin. Femeile dela sate cu mâna lor harnică lucrau toate țesăturile necesare pentru împodobirea sfintelor locașuri de închinare. Aceste țesături erau cele mai gingașe și mai artistice lucrări de mână ale femeilor noastre din trecut, adevărate comori de artă populară românească, pe lângă care cele de astăzi, cumpărate dela jidani sau fabrici se pot ascunde. În acele vremuri vechi de bunăcuviință și de respect pentru cele sfinte, nimeni n'ar fi îndrăznit să ducă spre împodobirea bisericii țesături de fabricație străină cum se face în zilele noastre.

Doamnele române dăruiau bisericilor lucrări făcute de mâna lor domnească, ca Stanca lui Mihai Viteazul sau Balașa lui Constantin Basarab mitropoliei din Bălgrad.² Tot de mâna unei Doamne sau jupânese de boer din Țările române a fost făcut și acel covor minunat așternut pe scaunul din biserică sf. Nicolae din Șcheiul Brașovului, în care a stat însuși Mihai Viteazul în acele zile glorioase

ramureșului, p. 106, no. 381], și Ocna-Șugatag 1695 [*Ibid.*, p. 178 no. 642], cel din Hunedoara din 1623. [cf. *Șematismul istoric al diecesei unite a Lugoșului*, Lugoj, 1903, p. 449]. Clopotul din Deda e de sigur cu mult mai nou ca sec. al XI-lea. În cursul marelui războiu toate aceste clopote istorice vor fi fost rechiziționate și topite.

¹ Iorga, *Studii și documente*, IV, p. 68.

² Iorga, *Studii și documente*, IV, p. 67—8.

din Maiu 1600. Toate aceste daruri, care sunt și însemnate lucrări artistice, vijelia bântuitoare a vremii, ca și dușmanii nemiloși le-au nimicit din bisericile noastre pentru totdeauna.

Două știri din veacul al XVIII-lea, dar care se potrivesc foarte bine și pentru epoca de care vorbim, ne arată că locul fiecărui creștin în biserică era hotărât de cinste, bătrâneță și muncă. Era mare tulburare în biserică, dacă vre-un nerușinat ar fi îndrăznit să-și facă loc cu coatele, pentru a trece înaintea altuia. În Sibiu, la intervenția ambasadurului rusesc din Viena [Martie 1699] pe lângă ministrul Kaunitz, își zidiră negustorii greci și români o biserică în cetate pe locul catedralei de astăzi. În această biserică se face o rânduială cum „jupânesele să meargă la biserică, când merge la evanghelie și la icoane și la anafură, ca să sărute, și care și cine să stea la foișor sus, și care să stea jos”.¹ Avem o cercetare în Făgăraș în contra unei Teodora soția jupânului Enachie Arpasi, care „fiind tinără și de curând măritată, a eșit în biserică la mir, la anafură, la evanghelie și la icoane înaintea nurorii mele [a Semcutsi Veseloaiie], fiind nora mea mai bătrână, cu copii căsătoriți și măritată de 20 de ani și mai bine... suntem de cinste și gazde care purtăm toate rânduielele cu cinste“. Cere să se hotărască „mergerea nurorii mele în biserică după bătrânețele și vrednicia ei“. Cucoana Zoița, care a fost de față la această întâmplare rușinoasă, zice cu indignare: „Nu m'a împins pe mine, că i-ar fi sărit căița din cap“... căci în sfânta biserică se cade smerenie, plecare și rugăciune, iară nu a-și căuta înălțare și mărire sau ceartă“, zice decisul gocimanelor, cari pun și o gloabă de câte 2 fl. pe femeile cari au făcut cearta în biserică.²

¹ Iorga, *Studii și documente*, XII, p. 64 no. 116.

² *Ibid.*, XII, p. 190—1 nr. XVI.

Am văzut, că episcopul Iosif Stoica într'un sobor mare, din 1698, încă a judecat pe una din cele două jupânese la 24 fl. gloabă pentru ceartă și nerespectarea rânduelii în biserică.¹

Imoralitatea oamenilor era pedepsită public, cum se constată în două sate din Bihor: Totoreni avea biserica cu pridvor închis, și acesta servia de „închisoare pentru femeile stricate“, iar în Surduc în biserică exista un scaun de pedeapsă, un „stâlp al rușinei“ numit „perinderi“ [dela ungh. pellengér], pe care erau așezați cei păcătoși, hoți, bețivi, etc.²

Vieața religioasă a credincioșilor români era întărită prin mulțimea sărbătorilor, pe cari le fixau preoții, adecă vlădica. Într'o vreme îndepărtată însăși biserica a impus o mulțime de sărbători, pe cari astăzi nu le mai ține. Mitropolitul Dosofteiu din Bălgrad, împreună cu tot soborul în 4 Iulie 1627 „izvodit-am zilele cele mari de peste an, care nime să nu cuteze a lucra nici sie, nici în clacă, că cine va lucra, să fie de gluba 6 floreni, iar popa de nu va spune sărbătoarea, birșag 12 fl“. Intre cele obligate se înșira după luni, în Septemvrie: 1, 7, 8, 14, 23, 26; Oct.: 6, 9, 14, 18, 23, 26; Noemv.: 1, 8, 13, 14, 16, 21, 30; Dec.: 5, 6, 9, 13, 25, 29; Ian.: 1, 6, 7, 25, 27, 30; Febr.: 2, 3, 24; Martie: 9, 25, 26, Sâmbăta lui Lazar; Apr.: 23, 25; Maiu: 7, 8, 21, 25; Iun.: 18, 24, 29, 30; Iul.: 8, 15, 17, 20, 22, 25, 27; August: 1, 2, 6, 15, 25, 29. La acestea mai adaugă încă 12 Vineri, dintre cari cunoaștem numai nouă: Vinerea mare înainte: de 40 de mucenici, de Buna

¹ Cziplé, *o. c.*, p. 314—5 nr. 43. — Soborul protopopesesc cu 8 preoți și câțiva nobili, adunați în Săpânța [în Maramureș], în 5 Dec. 1689, decide între două femei pentru locul de stat în biserică, condemnând pe una vinovată să plătească 24 fl. și 8 fl. cheltueli [Cziplé, *o. c.*, p. 309—11 nr. 36]; în altă ceartă, tot între femei „pentru întâietate în biserică“, se pedepsește răsvrătita cu 100 fl. de episcopul Stoica și soborul preoților ținut în Sărăsău, *Ibid.* p. 317—9 nr. 48 [din 29 Sept. 1704].

² Petran, *Monumente istorice ale județului Bihor*, Sibiu, 1931, p. 14.

Vestire, de Paști, de Înălțarea Domnului, de Rusalii, de Sâmpetru, de Sântă Măria cea mare, de Tăierea capului lui Ioan, și de înălțarea crucii.¹

Mulțimea aceasta de sărbători nu era numai în biserica românească din Ardeal, unde preoțimea trăind în împrejurări vitrege nu-și putea câștiga o cultură bisericească mai superioară, ci și în Țările Române. Vestitul mitropolit al Moldovei Varlaam încă înșiră în cartea românească „Șapte taine“, [tipărită în Iași 1644] unele sărbători, în care credincioșii sunt opriți să lucreze.²

Invățații români s'au ocupat în studii numeroase și întinse de sărbătorile noastre anuale, înfățișând în legătură cu ele toate tradițiunile, legendele, obiceiurile și credințele, fie de origine păgâne, — așa de multe și cu adânci rădăcini — fie creștine.³

Numărul cel mare al acestor sărbători a fost redus tot mai mult prin amestecul volnic al calvinismului în biserica românească ardeleană, silind pe iobagii români să lucreze și în zile de sărbători.

¹ Cipariu, *Acte și fragmente*, p. 153—4.

² Acestea le-am dat cu cursive între cele ale lui Dosofteiu, din 1627, la care să se mai adauge 6 Septemvrie.

³ Vezi toate aceste în cărțile: Marian Fl., *Sărbătorile la Români*: I. *Cârnilegile*, II. *Păresimile*; III. *Cincizecimea și Legendele Maicii Domnului*, București, 1898—9, 1901, 1904; Pamfile T., *Sărbătorile la Români*: I. *Sărbătorile de vară*, II. *Sărbătorile de toamnă și postul Crăciunului*, III. *Crăciunul*, București, 1910, 1914; Rădulescu-Codin-Mihalache, *Sărbătorile poporului*, București, 1910, Viciu, *Colinde din Ardeal. Datine de Crăciun și credințe populare*, București, 1914; apoi despre insondabila viață sufletească a Românilor, cu credințe și datine milenare și extrem de variate, ne dau lămuriri bogate publicațiile: Pamfile, *Povestea lumii de demult după credințele poporului român*; *Diavolul învrăjbitor al lumii*, *Cerul și podoabele lui după credințele pop. român*; *Văzduhul după credințele pop. român*; *Mitologia românească. Dușmanii și pictorii omului*; *Comorile după credințele poporului român*; *Pământul după credințele pop. român*, București, 1913—16, 1924; Voronca, *Datinile și credințele pop. român*, Cernăuți, 1903. Voronca, *Credințe și superstiții ale poporului român*, București, 1915; Rădulescu-Codin, *Ingerul românului după credințele poporului român*, București, 1913; Otescu, *Credințele țeranului român despre cer și stele*, București, 1907.

Un caracter măreț luau sărbătorile românești, când vlădica cu toată suita sa venea în cutare sat, ca să sfințească o biserică, ca de exemplu în Vlădeni Sava Brancovici, și în Tilișca în 16 Octomvrie 1684 Sava Veștemeanul, care dăruie bisericii „făcută“ de el, cu hramul „Sfântul Sava“ o evanghelie frumoasă legată în argint, adusă dela Șerban Cantacuzino „când a fost pentru vlădicie“.

În ce privește moravurile preoțimii, se poate zice că erau poate prea mulți, cari duceau o viață ușoară, venind prea des în conflict cu morala evanghelică, dar pe lângă aceștia se aflau și de aceia, cari reprezentau o valoare morală superioară în simplitatea mediului patriarhal. La destrămarea vechei vieți morale-religioase a preoțimii și în general a poporului a contribuit nespus de mult infiltrarea silită a calvinismului în biserică noastră. Sava Brancovici a luat unele măsuri disciplinare la înlăturarea moravurilor rele și întărirea celor bune în mijlocul preoțimii noastre, în sinodul din 1675 [§ 40]. Ni s'au păstrat dela mitropolitul Dosofteiu, din 4 Iulie 1627, mai multe dispoziții privitoare la disciplina și morala preoțimii, între cari cele următoare: Popa de nu-și va ținea preoția cu curăție, de va fi bețiv, sau fur, sau ucigaș, să fie gloabă vlădică-i 8 florinți, de va ținea crâșmă 24 fl.; de va fi mâniat sau jucător 12 fl.; de va fi lotru, și-și va însoți bucatele cu lotrii, bucatele aceluia să fie vlădicești și să nu fie popă; de va umbla cu arme și cu pușcă, gloabă 12 florinți.

Altele privesc datorințele în oficiul preoțesc: Popa de nu va ști liturghia și vecernia și itrosul bine, birșag 24 fl.; de nu va cânta liturghia cu 7 prescuri, 12 fl.; de nu avea cărți, vestminte și unelte și vase de antimis altarului și a hramului, 24 fl.; de nu va ținea biserică în cinste și curăție, 12 fl.; de nu va avea diac și va sluji, 24 fl.; de va trece rândul bisericii peste zi mare, sau sfânta Duminecă

pentru beție, 24 fl.; de nu va observa la cununie gradele: 4 de frăție, 3 de cumetrie, de cuscrie și de văr, 50 fl.; de va merge pre poporul altui popă sau va cununa oameni fără știrea vlădicii, sau de va cumineca, de va spovedi pe cela om, ce nu ascultă de porunca vlădicăi, 100 fl. etc.

Unele privesc pe credincioși: Cine nu va asculta de preotul său, cum îl va învăța legea lui Dumnezeu, 8 fl.; cel ce nu ține 2 zile în săptămână 24 fl.¹, cine va răpi fata, birșag 40 fl.

Măsurile acestea disciplinare ale lui Dosofteiu arată îndeajuns, ce moravuri urâte se încuibaseră în sânul preoțimii noastre, la care nu puțin a contribuit și amestecul calvin. Astfel de moravuri nu erau lățite numai între preoții români, cari trăiau în împrejurări foarte umilitoare, ci chiar și preoții celor trei confesiuni recepte, adică ai Ungurilor² și ai Sașilor, cu nimic nu erau superiori în ce privește viața lor morală, ba chiar făceau abusuri mai mari, ca unii ce erau privilegiați în toată privința, fără ca dieta ardeleană să ia măsuri disciplinare în contra lor, cum luau față de preoții români în ce privește cununiile [Maiu 1640], divorțurile pentru care protopopii să se pedepsească cu moarte [Martie 1651], și alte abuzuri de neîmplinire a oficiului preoțesc [dieta din Maiu 1665].³

Prin calvinism s'a introdus în biserica noastră căsătoria a doua a preoților, pe care sinodul din Aiud, în 1569, sub episcopul româno-calvin Paul Tor-dasy o îngăduiesc. Nu trebuie să se creadă că obi-

¹ Cipariu, *o. c.*, p. 150—154.

² Diplomatul iezuit Possevino, în descrierea Ardealului, ne spune, la 1584, că preoții calvini și catolici de atunci numai beau și mânâncă și nu-și bat capul cu chemarea lor apostolească. cf. Veress, *Fontes rerum Transylvanicarum*, III, Budapesta, 1913, p. 196. Possevino dorea să ducă copiii valahilor în seminarul din Vilna și în altele, ca prin acești convertiți să facă propagandă apoi între Români. *Ibid.*, p. 199.

³ *Mon. Com. Trans.*, XI, p. 127 [din Martie 1651].

ceiul acesta antitraditional ar fi avut o răspândire largă în biserica românească, căci Românii n'au tolerat nici odată așa ceva. Căsătoria a doua bisericească la preoții români, dacă nu e cu totul exclusă, atunci vor fi făcut-o desigur numai acei preoți români, cari au trecut cu totul la calvinism, având și credincioșii necesari din această lege, cum vor fi fost cei din localitățile scoase de sub jurisdicțiunea lui Simion Ștefan la 1643. Sub căsătoria a doua a preoților, în contra căreia ia măsuri însuși Mihai Viteazul, probabil trebuie înțeleasă numai traiul nelegitim a preotului cu o „găzdoaie-economică“, — după vorba de astăzi — și nicidecum o căsătorie a doua legală-bisericească. Acel preot, care s'a căsătorit a doua oară bisericește, nu mai funcționa ca preot, ci ca un laic putea lua parte la afacerile bisericești, cum avem dovezi sigure despre doi preoți din Șcheiul Brașovului: popa Balea și popa Ion Corbea, despre cari ne spune cronica bisericii: „fiind văduv și tânăr s'au iertat de preoție și s'au însurat“. Ion Corbea a rămas apoi ca dascăl și gociman al bisericii sf. Nicolae, până când trece în Țara-Românească, unde fusese de atâteaori și fiind bătrân, s'a și călugărit.¹

Vlădica sârbesc, care cutreerese tot Bihorul, în vara și toamna an. 1664, și aduse calvinismul de aici într'o „stare jalnică și de plâns“ — cum se exprimă un preot calvin — ia măsuri aspre relative la preoții căsătoriți a doua-oară: „Să se despartă de soție, sau se dea în fiecare an 40 taleri, sau se face țăran, lipsindu-se de preoție“.²

Partea cea mai mare a bisericilor românești erau sărăcuțe; foarte puține aveau averi imobile, dar și acestea erau deosebit de mici. Averele bisericească, mai mult mișcătoare, constă din odoare,

¹ Tempea, *Istoria bis. Șcheilor*, Brașov, 1899, p. 4, 10, 20.

² *Revista Magyar Sion*, Esztergom, 1868, p. 834—36 [scrisoarea din 6 Noembrie 1664].

odăjdii și cărți bisericești, cari formau uneori o adevărată bogăție. Se aflau unii preoți, cari robiți mai mult de cele trupești decât de cele sufletești, înstrăinau pentru folosul lor unele din lucrurile sfinte. Așa i se încredințează în „o ladă și într'alta mai mică o samă de arginturi împreună cu catastiful și cu alte scrisori vechi ale sfintei biserici și hrisoave pe mâna protopopului Staicu“ din Brașov, pe care îl cunoaștem din pâra făcută contra mitropolitului Ioasaf. Lada cu odoare, arginturi, etc. a dispărut din mâna lui Staicu spre marea jale și pagubă a tuturor credincioșilor. Preoții, gocimanii și jurații bisericii din Șcheiu au judecat „să plătească acea pagubă protopopul Staicu, și a plătit“.¹

Unii dintre preoți erau certăreți, iubitori de băuturi, răpitori, intriganți, nesupuși vlădicului, se amestecau în tot felul de lucruri, cari nu erau în armonie cu chemarea unui preot adevărat. Episcopul Atanasie da acestora sfatul: „Drept aceea fiule și tie-ți se cade, se fi treaz, nebețiv, nesfadnic, neiubitor de argint, ce blând, smerit, cu învățătură bună, ca să te spăsești și pre tine și pre cei ce te vor asculta“.² Cunoaștem certele și pâriile false ale preoților din Șchei Constantin și Stan, apoi Vasii Hoban și Vâlcu,³ pentru cercetarea cărora au mers în Brașov înșiși mitropoliții din Bălgrad: Teoctist [1606], Teofil [1615]⁴ și Sava Brancovici [1675]. Am văzut preoții-protopopi cari au fost scoși din oficiu de rigurosul mitropolit Ioasaf, ca și numele celor cari au luat parte, prin mărturisirea lor la condamnarea acestui arhieru. Tot preoții și protopopii, sub presiunea calvină în soborul

¹ Tempea, *Istoria bis. Șcheilor*, Brașov, 1899, p. 19—20.

² Cipariu, *Acte și fragmente*, p. 256 [din 1700].

³ Tempea, *o. c.*, p. 6, 11, 15.

⁴ În socotelile Brașovului se amintește, la 26 Martie 1620, „vlădica al doilea“ din Bălgrad, fără a i se da numele. cf. Iorga în *An. Ac. Rom. sect. ist.*, XXI [1899], p. 154.

mare, au despoiat de scaunul vlădicesc pentru pretinsă vieață ușoară pe Ilie-Iorest și Sava Brancovici, căruia i se aduc învinuiri grele, că ar fi trăit în relații nepermise cu o țiitoare a fratelui său Gheorghe, etc. Intru cât au contribuit acestea învinuiri la condamnarea lui Sava Brancovici, am arătat mai sus [§ 41]. Vlădica Spiridon, la 1619, trebuie să intervină la principele Gavril Bethlen, ca popa Toma din Năsăud să-i restituie unele lucruri în preț de vre-p 60 floreni, pe cari i le încredințase spre păstrare până se întoarce din țara Moldovei.¹ Preoții batjocoreau urît, la 1567, pe episcopul româno-calvin Gheorghe de Sângiorz.

Autoritatea vlădicilor, în urma atotputerniciei calvinismului, în veacul al XVII-lea a scăzut foarte mult, câștigând însemnătate adeseori hotărîtoare protopopii, cari păstoriau peste 20 și până la 50 de preoți, supuși judecății soborului mic sau protopopului pentru călcarea sau neascultarea legilor bisericesti. Câte odată preoții nu ascultau nici de vlădica sau reprezentantul său. Popa Avram din Bălgrad, comisarul preoților din Cluj, se tânguie într'o scrisoare din Nimigia ungurească, în 14 Martie 1691, către Bistrițeni, că venind în ținutul lor, în numele vlădicului Teofil, să facă cercetare a preoților — acești preoți jură în 1691 credință și ascultare noului stăpân al țării Impăratului Leopold² — împreună cu protopopul de acolo, preoții români nu vreau să-l asculte.³

Deci erau preoți cu moravuri slabe, neascultători față de superiorii lor bisericesti și cari păstoreau prost turma încredințată lor. Dar afară de aceștia, mulțimea preoțimii, chiar și în condițiile apăsătoare de iobăgie, — țeranul iobag, care voia să se facă preot, trebuia să se rescumpere dela iobăgie prin o plată în

¹ Hurmuzaki, XV, p. 878, no. 1744.

² *Ibid.*, XV, p. 1436 și urm. no. 2655—63, 2666, 2668—70.

³ *Ibid.*, XV, p. 1440 no. 2672.

bani dată domnului de pământ, ca bunăoară iobagul Iuon Oltean din Hopârta [1760] cu 60 floreni¹ și popa Ștefan din Tilișca cu cei 3 fii [1667] pentru 115 fl.² — trăia în moravurile curate și sănătoase, slujind cu toată credința lui Dumnezeu, muncind pentru binele sufletesc și material al credincioșilor.

Fig. 112. Călugăr român ardelean (sec. 17).

La bisericile modeste din sate, la mănăstiri retrase prin văi și poeni se aflau preoți și călugări evlavioși, cinstiți, de o morală cu totul superioară, cari petreceau neconținut în post și rugăciune, având credința smerită, dar puternică, că prin cererile lor pioase și statornice Dumnezeu tămăduiește de prea multe boale și năcazuri pe credincioșii lor. Vor fi fost de sigur preoți de aceia, la care alergau din cele mai

¹ Bianu, *Catalogul manuscriselor românești*.

² *Anuarul inst. de istorie națională*, III, p. 564—5.

îndepărtate ținuturi credincioși, bântuiți de toate boalele trupești și sufletești, pentru tămăduire, ca la „lacul Siloamului“. După slujba bisericească făcută cu o adâncă credință de Sfinția Sa părintele „eretic-schismatic“ român își vor fi „luat patul“ atâția creștini chinuiți de ani de zile și vor fi umblat mulțumind celui de sus, că le-a dat sănătate.¹ Mulți jupâni și jupănese săsoaice și unguri calvini au recurs la icoanele făcătoare de minuni² și la „molitva“ preotului „valah“, în care, în durerile lor amare și nealinate, mai curând vedeau pe slujitorul adevărat credincios al lui Dumnezeu, decât în „pastorul“ lor laic și prea asemenea lor.

Biserica era cercetată mai ales de femei, căci pe bărbați atunci îi fura foarte adeseori, dacă nu totdeauna, munca silnică a iobăgiei dela prăznuirea sărbătorilor.³ Unele femei, mai ales din părțile de graniță sudică a Ardealului, treceau Carpații și se făceau călugărițe în mănăstirile din Țerile române. [Fig. 113]. De aici se întorceau din timp în timp să-și vadă pe cei lăsați acasă sub jug dușman, și să adune ceva milostenie pentru sf. mănăstire, în care se înălțau zilnic rugăciuni pentru toți drept credincioșii creștini români, pentru sănătatea și mântuirea lor.

Câte un nobil român bogat, pe care nu-l absorbise legea calvină, ci trăia în credința ortodoxă a părinților, la care ținea cu sfințenie. În zilele lui de bătrânețe, când nu mai putea cerceta biserica,

¹ Slujbe mai mari și lungi se plăteau de ex.: un sărindar cu o Evanghelie [la 1662], trei sărăcuste cu un octoih slavon [1613], iar un sărindar mare de 12 taleri cu o Evanghelie, un Apostol, și un Liturghier [la finea sec. al XVII.] cf. Iorga, *Studii și documente*, XIII, și Bârlea, *Insemnări din bis. maramureșene*.

² Vezi numele la zeci de grofi, baroni și nobili unguri din Ardeal, cari s'au vindecat prin icoana Maicii Domnului din Nicula, a zugravului Luca, furată de iezuiți și dusă în Cluj. Conform broșura ungurească: *A kolozsvári könyvező szüznek historiájá*, I, Cluj, 1819, p. 256.

³ În unele comune se alegeau în biserică judele-primarul, ca de pildă în Săliștea Sibiului. cf. Iorga, *Sate și preoți din Ardeal*, p. 120—24.

se adresa, ca un creștin cucernic la vlădica român să-l dispenseze cel puțin pe timpul de iarnă. Bogatul nobil român, cu rosturi importante în viața publică ardeleană, Adam Raț — strănepot lui Mircea Vodă Ciobanul și fiul Zamferei — ctitor al mitropoliei din Bălgrad, — ca și fiul său Ștefan, — stăpânul satelor Bogata ungurească și românească,

Fig. 113. Călugăriță română ardeleană (sec. 17).

Poiana-Blenchii și Gâlgăul, toate în comitatul Solnoc-Doboca, — cere dispensă, în 1648, dela vlădica Ștefan din Bălgrad, pentru el și soția sa „că sunt slabi și bătrâni“ și nu pot merge la biserică că-i „foarte departe de casă... și acum iaste și vreme tare de iarnă și grea gerăască“. Vlădica Ștefan face de știre, în 2 Decemvrie acest an, popilor „Măirean“ și Pavel că „pe carele va pohti el [Raț], să mergeți să-i faceți slujbă la casa dumnealui, însă vecernia

și itrosul, iar la zile mari și leturghia, să fie la be-searecă și să fiți sănătoși".¹

Preoțimea românească, cu toate ispitele vremii, a fost cel mai însemnat factor moral în biserică și în viața neamului nostru, luptând cu mari greutate și contra multor atacuri dușmane pentru a putea păstra sufletul românesc în legea creștină ortodoxă. Prin îndemnul și sfatul părintesc al preoțimii neamul nostru a persistat și s'a întărit în acele virtuți morale, cari până astăzi îl înalță și-l deosebesc de neamurile conlocuitoare.

Situația de drept a Românilor, scăzută neconținut dela libertate egală cu noui stăpâni la iobagii acestora, a făcut ca poporul nostru să nu se poată desvolta culturalicește în aceeași măsură, ca stăpânii favorizați de soarte. În situația aceasta scăzută chiar, preoțimea românească a îndeplinit un important rol cultural și național.

O cultură înaltă bisericească preoțimea românească nu putea avea, din cauza împrejurărilor sociale în care era silit să viețuiască poporul nostru. Aceasta se putea câștiga numai în școlile străine și oricine îndrăznea să învețe în ele era pierdut pentru neamul și biserică noastră. Rămânea deci pentru învățătura preoților școala de mănăstire sau cea dela vre-un iscusit dascăl sătesc. Afară de aceasta era altă școală, pe care calvinii o înființaseră cu scopul de a converti pe Români la legea lor. Sub diplomatul principe Gavril Bethlen se aduce legea, în Iunie 1624, că și fiii iobagilor pot cerceta școala dacă vreau să se facă predicatori și institutori — calvini — și sub pedeapsă de 300 fl. domnul de pământ era oprit să ia dela școală pe astfel de tineri.² Școli pentru servirea acestui scop se înteme-

¹ Iorga, *Studii și documente*, IV, p. 28, no. XXXVII.

² *Mon. Com. Trans.*, VIII, p. 236 și *Arhiva*, p. 596.

iară în Bălgrad, Lugoj, Caransebeș, Hațeg, Hunedoara și Făgăraș. Am văzut, că în locurile acestea erau comunități româno-calvine, o dovadă că școala din ele era cercetată. Vlădica Atanasie într'o scrisoare către primatele Kollonich, în 26 Octomvrie 1700, spune, că zece preoți din comitatul Hunedoarei, cu toate că oficiază liturghia ca mai înainte, cinstesc sfinții, țin sărbătorile și posturile, s'au declarat uniți cu calvinii.¹ În Maramureș-Sighet încă era o școală, căreia adunarea comitatului, în 23 Iunie 1696, îi votează anual un ajutor de 100 fl. pentru susținerea meditorilor, ori a unui magistru sau învățător și să nu se ceară mai mult pentru întreținerea copiilor Românilor, decât pentru ai Ungurilor.² De sigur că toate acestea școli au fost înființate cu acelaș plan de învățământ, ca și cea dela Făgăraș, pe care o cunoaștem mai amănunțit [§ 35].

Școlile acestea, înființate de „stat“ pentru scopurile lui, incontestabil au fost cercetate de Români, poate de prea mulți; așa știm că mitropoliții Simion-Ștefan și Atanasie au învățat la o astfel de școală din Bălgrad, pe lângă alții.

Mulțimea cărturarilor și preoților români învățau la modesta școală românească, cu mult mai binefăcătoare și mai rodnică pentru viața sufletească a neamului, ca cea susținută și supravegheată de calvini. Școala aceasta era de sat și de mănăstire. Mănăstiri în tot cuprinsul Ardealului se aflau multe și se susțineau din darul des al creștinilor. În cuprinsul chiliilor umile călugărești, ferite de sgomotul lumii, se îndeplinea o muncă harnică și folositoare.³ Băieții din toate părțile aduși aici și dornici de lumină, învățau cu sete scrisul, cetitul, cântările și slujba necesară unui slujitor la altarul Domnului.

¹ Cipariu, *Arhivă pentru istorie*.

² Cziple, *o. c.* p. 313—4 nr. 42.

³ În satul Șimișna (jud. Someș) era o mănăstire în secolul, al XVII-lea, cf. Kádár, *o. c.*, VI, p. 85.

Invățătura bisericească mai solidă se căpăta în mănăstirile din Principatele române sau în cele dela reședința arhierilor: la Prislop, de unde au ajuns doi călugări mitropoliți în Belgrad, Ioan și Teofil, iar egumenul Antonie de aci scrie patriarhului rusesc, trimițând pentru milă la țar pe câțiva călugări, apoi la Vad, Bălgrad, și la mănăstirea Peri din Maramureș.

Despre cultura preoților maramureșeni iată ce ne relatează un neamț, care a stat între ei, prin 1658—59, fiind aici și în serviciul Domnului Moldovei pribeag Gheorghe Ștefan, cunoscând și limba noastră românească:

„Popii sunt egali cu norodul, ca port și ca gospodărie țărănească; între ei și oamenii de rând alt respect, altă deosebire nu-i decât doară că ei știu să cetească și să scrie și că poartă părul lung, pe când oamenii de rând se tund.

Odată am văzut vre-o sută de căruțe cu sare, *diaconul* mâna boii carului său ca și ceilalți, și i se întâmplă ca roatele dinainte ale carului din față să dee într'o mlastină. Atunci țăranul cel mai deaproape strigă pe diacon să ajute, zicând: „*Diacone bi tunessu!*” adică: Diacone, ajută-mă să ies din noroiu. El sări îndată și-i ajută, dar se și murdări binișor, de ceeace însă nu-i pasă nimic.

Adeseori eu am glumit cu oamenii aceștia foarte simpli, cu diaconul bovin am voit să discut chestiuni religioase, dar înzadar am voit, eu îl întrebam *alb*, el răspundea *negru*, se lăuda numai cu cele două posturi mari anuale, și cu slujba ce-o fac de câteva ori pe an, când se adună și el le predică. Întrebam: Ce le-a predicat? Atunci el mi-a arătat o carte și zis: *Asta!* Și astfel aflaiu că el numai cetea predica. L-am mai întrebat: De ce nu învață predica, să o spună pe de-arostul? El însă răspunse *nu*, pentrucă

de-ar spune-o pe de-arostul, oamenii nu l-ar crede,¹ pentru că oamenii sunt ticăloși, dar buni văcari.

Despre studiile sale mi-a spus, că în tinerețele sale tatăl său l-a învățat să cetească și atâta știe și că în viitor și el va învăța pe copilul său, cetirea, pentruca, după el, copilul să se facă diacon.

La alte întrebări mi-a răspuns așa de bălțat, încât a trebuit să-i dau pace, ca oricărui ignorant.

Oamenii aceia simpli ne stăteau adeseori în față, căscau gura și ziceau: „Diacone, apără-te, că noi te ajutăm, dacă el va fi prea grosolan ori se va întrece cu vorba“. Și adesea a trebuit să plec dela acei nătărăi rușinat și batjocorit, altfel m'ar fi bătut; dar uneori tot au răs de mine“.²

Valurile nemiloase ale vieții politice și schimbările caprițioase ale naturii făceau vieța neamului nostru să fie neconținut mișcată, necunoscând alte granițe decât cele ale limbii românești. Treceau ai noștri dincolo în principate și de acolo treceau aici; și acest neconținut schimb se observa și în biserică. Veniau din Țările române în Ardeal călugări și episcopi, și de aici treceau acolo, servind astfel frățeste biserica și neamul nostru întins departe pe amândouă laturile Carpaților.³

¹ Acest lucru îl spune și un preot iezuit Andrei Freyberger, pe la 1700, cf. Dobrescu, *Fragmente privitoare la ist. bis. române*, p. 67. — Vezi pentru explicarea evangheliei în limba românească în epoca slavonă, cele spuse mai sus p. 113. — Avem o predică românească despre Tatăl nostru copiată la 1619 de popa Grigorie din Măhaciu, după una mai veche din sec. al XV—XVI-lea, publicată de Hajdeu, *Cuvente den bătrâni*, II, București, 1879, p. 117—135.

² Bogdan-Duică traducere în revista „*Transilvania*“ LX, Sibiu, 1909, p. 308—9. — Dela nobilul român calvinizat Nicolae din satul Petrova ni s'a păstrat un manuscris cu litere latine și ortografie ungurească, scris la la 1671—2, care cuprinde: Tatăl nostru și poezii românești, publicate de Alexici în *Revista pentru istorie, filologie*, XIII, București, 1913, p. 279—93; Tatăl nostru românesc publicat într'o colecție din Cașovia la 1614. cf. Veress, *Bibliografia română-ungară*, I, p. 67—8.

³ Superintendentul Geleji spune, în Sept. 1640, de ce preoții din Ardeal nu prea alegeau bucuroși vlădici pe cei din alte țări; „Nu prea

Un ieromonah Simon, din mănăstirea Neamțului, se iscălește în veacul al XVI-lea pe un Triod slavon — un exemplar la 1702 se vindea cu 15 fl.,¹ — al mănăstirii Plosca de lângă Hunedoara.² Popa Lupul din Maramureș în 1685, ținea în casa sa pe un călugăraș din mănăstirea Homor ca dascăl, să-i învețe ficiorul ce este popă. Diacul Iuon Ardel din vidicul Solnocului, în Cuhea Maramureșului a „în-vățat coconi în casa lui Mariș Văsiu“. Am văzut pe acel neobosit dascăl Vasile Sturze din Moldova, care a străbătut toate ținuturile românești din Ardeal, copiând la cărți bisericești. Și din Ardeal mergeau la învățătură în Țările române foarte mulți; așa am văzut pe acel Ioan de pe Târnave la mănăstirea Bistriței din Moldova, apoi Ion dascălul din Ardeal, scrie un Octoih la „școala gospod ot Eși“. Un alt dascăl Ioan din orașul săsesc Bistrița, ținea școală în satul Chiojdul cel bătrân [jud. Prahova], între anii 1691—1700 și scria acte de vânzare și cumpărare pentru țărani de acolo.³ Băiatul unui țaran din satul Gledin [jud. Năsăud] trece la mănăstirea Neamțului, unde în 1697 se călugărește, ajungând peste câțiva ani sub numele de Pahomie unul dintre cei mai învățați arhieriei ai vremii sale și episcop la Roman. Pahomie zidește în apropierea Neamțului schitul Pocrov, — altul cu acest nume găsim în munții Sângeorzului [jud. Năsăud], având poate acelaș ctitor — în care s'a adăpostit în vremea refugiului său silit, ca și în mănăstirea ardeleană din Strâmba-Fizeșului, de unde apoi trece în Polonia.⁴

au voie de vlădică din altă țară, fiindcă aceștia tot ce strîng duc din țară lor“. *Uj magyar muzeum*, I. p. 199 și urm.

¹ Vezi prețurile cărților bisericești în sec. XVII în cartea mea, *Relațiile comerciale etc.* p. 1961—99.

² Iorga, *Studii și documente*, XIII, p. 121.

³ *Codrul Cozminului*, I, Cernăuți 1925, p. 102—3.

⁴ Melchisedec, *Cronica Romanului*, I, p. 321—27, 351. — Insemnări despre mănăstirea Pocrov [jud. Năsăud] în revista *Țara de sus*, I, Satu-mare, 1921, p. 9—10 [nu din 1660, ci sec. al XVIII-lea].

În Banat la Orșova dascălul Matei Bojidar, venit din Mehedinți, scrie la 1686, un Molitvenic românesc.¹

Ieromonahul Ioasaf din mănăstirea Daia — de naștere din satul Milea — avea pe la 1700 un frate în târgul Bacău din Moldova: popa Petru, și altul popa Ursache în Țara-Românească lângă București.² Popa Gheorghe din Borșa maramureșană avea un copil la învățătură în mănăstirea Dragomirna din Moldova, de dorul căruia „mult plânge maica sa“ preoteasa.

Preoția în foarte multe locuri se moștenește de la tată la fiu, așa că uneori poți urmări pe o sută de ani sau și mai mulți, preoții din aceeași familie. În acest caz mai totdeauna tata era și dascălul fiului său, care se pregătea pentru a fi nu peste mult păstorul sufletesc al creștinilor din satul său sau în altele vecine. Cea mai mare parte a preoțimii eșia dintre iobagi, cari primeau cele dintâi noțiuni de scris și cetit de la preotul sau dascălul bisericii, care înseamnă nu numai țârcovnic și cântăreț la biserică, ci și învățător sătesc în înțelesul cuvântului de astăzi. Acești umili slujitori ai altarului dascăli anonimi au răspândit cultura în masele poporului. Tinda bisericii și casa dascălului, de atâtea ori și a popii, au fost cele mai vechi școli de învățătură ale neamului nostru.

Iată între altele ce îndemnuri bune da Mitropolitul Sava Brancovici, în 1675, către preoții și protopopii săi relativ la învățătura copiilor:

„Iară pentruca să se mai întărească și pruncii, ne fiind școală unde să învețe, tot creștinul să-și ducă pruncii la biserică și popa după ce va isprăvi slujba bisericii, să facă știre, cum să se strângă

¹ Bianu-Caracaș, *Catalogul manuscriselor românești*, II, București, 1913, p. 290 [o notă slavonă pe Molitvenic: „A scris Toader Copac din Orșova, spre pomenirea iereului Mihailă“].

² Iorga, *o. c.*, XIII, p. 168—9 no. 580.

Паци

тема. Чи те лахлзце ши сьспз
 немб слава маре рхсзтб тине
 хс іс рчѣ бѣкоріе, а пачи порѣ.
 Сприжѣще пре нон рпоаѣ дртмѣ
 де перирѣ. сѣфлетѣи, шпачтрѣпѣ
 харѣ маре дзтб ціе. чине днрмоа
 рте тѣи сѣбнатѣ, шпдомнеши
 дїсїсїсї пѣрїнтѣ ісѣ патїсї сѣтїсї
 шпїсї дхѣ чѣ сѣнтѣ оудмнзѣ
 ашѣ фїе ісѣ

агеспрѣ рсзиппѣ пѣци

Рескѣ рпѣрзторюпѣ, пѣтїеи іс хс
 аї недежде маре роѣнторгопѣ
 чертѣи. шп оунзтїонеплѣфнцїлѣ
 Моартѣ. грозїдїсї, елѣ рлїнсѣ
 пѣтѣрѣ, драїсїнї ефрзїсѣ, гѣра
 ладѣлѣнї елѣ ркїсѣ пзїкатѣ. де
 пре нон елѣне лѣї пѣнѣ тїне

Fig. 114. Molitvenic copiat de popa Giurgiu din Lunca-spie (c. 1674).

pruncii în biserică, să-i învețe cum ieste scris mai sus".¹

Școli de aceste bisericești cunoaștem două care au trebuit să aibă în vremea veche un rol important și au fost cercetate de mulți „elevi“.

În Brașov popa Mihai clădește o școală românească de piatră, în 1597, lângă biserică Sf. Nicolae din Șcheiu, care a costat 150 floreni.² Numele numeroșilor ei dascăli, ajunși pe urmă preoți aici, îi cunoaștem din cronica bisericii. Între acești luminători e și dascălul Giurca din a doua jumătate a secolului al XVII-lea.³

În Săliștea Sibiului se amintește la 1616 dascălul de școală Dumitru Popa, în favorul căruia judele comunei cere scutire de căraușie și de dări. Dascălul ajunge apoi preot, iar în 1628 e protopopul acestui centru de românism și ortodoxism.⁴

Pe lângă cunoașterea și scrierea buchilor, ceice voiau să se facă preoți învățau glasurile din Octoih, Psaltirea, rugăciuni, tainele bisericii, tipicul și în general mersul slujbii bisericești și, numai după ce știau acestea plecau la sfințire, dar de multe ori și fără acestea se sfințeau. Vlădica Atanasie [1700] cerea dela un viitor preot acestea, deși le-a redus pe urmă: „Diecii cari vreau să se preoțească să aducă carte dela protopop, și să știe Psaltirea de înțeles și glasurile și toate tainele bisericii, și până nu va fi la mitropolie 40 de zile, până atunci vlădica să nu-l preoțească; și popor să-i caute protopopul, căruia trebuie să-i dea o piele de vulpe.”⁵

¹ Cipariu, *Acte și fragmente*, p. 149.

² Amănunte la Mureșeanu A., *Clădirea școalei românești din Brașov în Anuarul inst. de ist. națională*, IV, p. 217—224.

³ Mureșeanu în revista *Țara Bârsei*, III, Brașov, 1931, p. 501.

⁴ Lupaș, *Sibiul ca centru al vieții românești din Ardeal în Anuarul inst. de ist. națională*, V, p. 46; și Iorga, *Studii și doc.*, IV, p. 16—17 no. 27 [nu „Sălagiu“].

⁵ Laurean Tr., *Documente istorice etc. în Magazinul istoric*, III, p. 313, și Moldovan, *Acte sinodali*, II, Blaj, 1872, p. 119 și urm.

ЦѢТЕКЪ ДЪ ѠМЪЛЪ МОРЕМЪ
 ІІ СЛѢДѢЮЩИ КРЕЩЕНІИ ЛОРЪ БОТЪЗЪ
 ЧУНЪ ЧЕ ЧУНЪ ХЕ. ХЕ ФІЧЕ ПРЪСЪ
 ТАЧНЪ ШЪ ШНЪ РЪТЪЧНЪ СЪЛЪ МЪР
 ЧЕЧНЪ ПЪПЪСЪТЪ КОЛЪСЪ ПРЪСЪСЪ
 АААМЪ ШНЪСЪ ФІА ТЪ МЪ АЕ АІАШОЛЪ
 АЕЧНЪ ПЪСЪБЕН ШН АЪ ЧЕЛЪМЪ ПРЪСЪСЪ
 АЕШН ПІЕРААЪ АЪЛЪЧЪЧЪ СЪ АНЪ РЪЮ
 АШН ФЪЧЕ АРЪАІЪ ШН АНЪМЪ ПЪЛЪ
 АЪЛЪ ѠАМНННЛОРЕ. ДЪ СЪЛЪ АРЪ ШРЪ
 СЪ ПЕРНЪМЪ НОНЪТОЧНЪ АЪМЪ ПЕРН
 АРЪАМЪ ШНШН ПІЕРААЪ АЪЛЪЧЪЧЪ СЪ
 АНЪ РЪЮ АЪ ПОМЪА МОРЕЛЪМЪ : :
 ІІ РЪ ПРЪСЪКЪННЪ АЪ ПЪ ФІЕРЪБЪНЪТЪ
 АЪ СЪФЪАТЪА МЪНІЕН АЕШН ѠМОРЕ

Fig. 115. Molitvenic copiat de popa Urs din Cotigleți (1676).

Am arătat în cele spuse mai sus contribuția însemnată a slujitorilor altarului român-ortodox în biserică și școală, copiind și răspândind cărți bisericești și povestiri morale, apocrife și de vitejie.

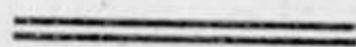
întreținând iubirea și interesul viu al credincioșilor față de asemenea produse literare ale sufletului și minții omenești atât de binefăcătoare pentru bieții oameni supuși la toate nedreptățile și asupririle străinilor de neam și credință.¹ Prin preoții, călugării și dascălii români, stabili sau călători, au fost împodobite cu zugrăveală bisericile, și icoanele au răzbătut nu numai în locașurile sfinte, ci și în casele țăranilor noștri, apoi prin cântările lor la diferite slujbe și în strane a fost mângăiat bietul iobag în asprele lui dureri și neajunsuri, iar cărțile ce ni s'au păstrat ne vin tot dela grija și legătura trainică ce le-au dat acești umili anonimi, cari se sfiau să-și noteze de atâtea ori numele, când săvârșeau o binefacere, o icoană ori alt act cultural.²

Astfel prin munca aceasta culturală a preoțimii românești, modestă, dar îndărătnică și plină de o credință puternică în dreptatea lui Dumnezeu și în unitatea sufletească a neamului biruitor, a pătruns în căscioarele sărăcioase ale țăranilor noștri lumina, care le-a destăinuit, că n'au nimic mai scump pe acest pământ, ca neamul, legea și limba strămoșească, și că nici o jertfă nu e prea mare ca acestea să se păstreze și să se întărească în contra

¹ Români din satele: Bungard la 1628 și din Retișdorf la 1648 sunt siliți să plătească dijmă și preoților sași din aceste sate, cf. *Biblioteca Academiei Române*, mss. no. 966 f. 52 și 52 v.

² Din Bihor mai avem: popa Giurgiu din Lunca-sprîie, la 1674, copiază „Litaniile”, adică rugăciuni pentru toate nevoile credincioșilor după o traducere afirmativ din sec. 15 [cf. Iorga în *Neamul Românesc*, București, 1920, no. 56; și Firu, *Urme vechi de cultură românească în Bihor*, p. 11—15; reproduce fragmente], și un Molitvenic. cf. Fig. 114. [*Bibl. Acad. Rom.* mss. 4642 f. 53]; popa Urs din Cotigleți copiază în secolul XVII-lea de multe ori Cazania Mitropolitului Varlaam și un Molitvenic la 1676 [Fig. 115], Firu, *o. c.*, p. 17—18 și *Bibl. Acad. Rom.*, mss. 4641 p. 27. Din codicele numit Gheorghe Lazar, cu texte bisericesti, etc. din sec. 16—17, se publică câteva fragmente de Pușcariu, *Documente pentru limbă și istorie*, I, p. 1—29.

tuturor atacurilor veninoase ale dușmanilor răi și lacomi. Cuvântul faptă s'a făcut și Românul nu s'a dat răului, ci ascultând povețele din sfintele scripturi ale preotului său, a muncit cu îndârjire, reușind, prin hărnicia lui tăcută, să înfrângă dușmanul de veacuri aciuat în preajma sa și în ogorul său.

Lista episcopilor și mitropoliților.

I. Episcop în Hunedoara:

Ioan de Caffa 1456.

II. Episcopi peste Maramureș, cu reședința în mănăstirea din Peri sau în Muncaciu, etc.

1. Ioanichie „mitropolit de Belgradul“ sârbesc, 20 Martie 1479.	12. Ioan Grigorie, 1627—33.
2. Luca, 1485.	13. Vasile Tarasovici, 1633—40.
3. Ioan, 1494—98.	14. Dosofteiu, 28 Noem. 1634.
4. Ladislau, 1551.	15. Dimitrie din Moiseiu, înainte de 3 Noemvrie 1637.
5. Ioan, 1556.	16. Ioan Iusko, 6 Maiu 1643.
6. Serghie, înainte de 24 August 1597 —după 20 April 1616.	17. Silvestru, înainte de 26 Apr. 1645.
7. Petronie, 2 Iunie 1600.	18. Porfirie Ardan, 1649.
8. Silomon, 1608—9.	19. Savul, 12 April 1650.
9. Spiridon, amintit la 7 Maiu 1619.	20. Mihail Molodeț, 7 Iulie 1651.
10. Ieremie, 21 August 1620.	21. Ioanichie Zăican, 1664.
11. Petronie, 1623.	22. Metodiu Racovețchi, 1688.
	23. Iosif Stoica, începutul anului 1690.

III. Episcopii din Feleac.

1. Marcu, grec, înainte de Octomvrie 1488.	2. Daniil, după Oct. 1488.
	3. Petru, 1538.

IV. Episcopii de Vad.

1. Ilarion, 29 Sept. 1523, 14 Februarie 1533.	6. Eftimie, 1574—1576 (fusesse vlădică în Bălgrad).
2. Varlaam, 1527.	7. Spiridon, 1576—c. 1599.
3. Anastasie, 11 Oct. 1529—c. 1546.	8. Ioan Cernea, 1599—c. 1605.
4. Tarasie, 20 Iulie 1546—49.	9. Spiridon, 23 Sept. 1605—1614.
5. Gheorghe, 5 Ian. 1550—c. 1560.	

10. Teofil, 21 Febr. 1615—c. 1620. 12. Eftimie al II-lea, confirmat
1620. 1 Iunie 1623.
11. Augustin, c. 1621.

V. Episcopii Silvașului cu reședința în Prislop.

1. Ioan din Peșteana, după 15 Iunie 1553.

VI. Episcopii de Geoagiul de sus.

1. Cristofor, 16 April 1557. în 10 April 1562.
2. Sava, primăvara 1559. 4. Sava, restituit în 10 April
1562—c. 1570.
3. Gheorghe din Ocna, scos

VII. Episcopii româno-calvini.

1. Gheorghe de Sângiorz, în- 1569—† înainte de 21 Apr.
ainte de 30 Noem. 1566—† 1577.
1569. 3. Mihail din Turdaș, 1577—
2. Pavel din Turdaș, 8 Febr. † după 14 Iulie 1582.

VIII. Mitropoliții din Bălgrad (Alba-Iulia).

1. Eftimie, 5 Octomvrie 1571 1643—† după 22 Maiu 1656.
—Martie 1574. 11. Sava Brancovici, vara 1656
2. Cristofor, 6 Iunie 1574—† — destituit 2 Iulie 1680.
toamna 1579. 12. Daniil, c. 1659—1662.
3. Ghenadie I-iu, 1579—Febr. 13. Ghenadie al III-lea, Iulie
1585. 1659—† vara 1660.
4. Ioan de Prislop, 20 Martie 14. Iosif Budai, Iulie 1680—
1585—c. 1601. finea 1681.
5. Teoclist înainte de 13 Martie 15. Ioasaf, grec, Martie 1682—
1606—c. 1614. finea 1683.
6. Teofil, 1614—c. 1620 (și 16. Sava din Veștem, 24 Ian.
peste eparhia Vadului). 1684—† August 1685.
7. Dosofteiu, 21 April 1622— 17. Varlaam, Dec. 1685— vara
vara 1627. 1692.
8. Ghenadie de Brad, înainte 18. Teofil, sfințit 18 Sept. 1692:
de 17 Octomvrie 1627—† —† după 12 Iulie 1697.
3 Septemvrie 1640. 19. Atanasie, sfințit 22 Ianuarie
9. Ilie-Iorest, Oct. 1640—1643. 1698—1700.
10. Ștefan, înainte de 19 Aug.

IX. Episcopi în Făgăraș.

1. Daniil, 20 April 1662—c. 1672.

X. Episcopii din Inău, cu sediul în Hodoș-Bodrog și Lipova.

1. Mateiu-Moise, c. 1600.	polit", 1628—1643.
2. Sava, înainte de 7 April
1606—† după 6 Noem. 1627.	4. Sofronie „mitropolit", 1651.
3. Longhin Brancovici „mitro-	5. Ștefan, c. 1660—1664.
	6. Isaia Diacovici, c. 1690.

XI. Episcopi în Bihor, etc.

1. Avram din Burda, 30 Sept.
1641.	3. Efrem Veniamin, Martie
1695.
2. Sava, 1689.	

XII. Episcopii din Banat.

1. „Sf. Iosif cel nou", mitro-
polit, între 1529—1552
(cu sediul în Timișoara).	diul în Vârșeț).
2. Daniil, 1563 (cu sediul în
Lipova.	4. Teodosie, 1662 (cu sediul
în Vârșeț).
3. Teodor, Iunie 1594 (cu se-	5. Gherasim, 1695.
	6. Spiridon Stibița, 1695—1700.

XIII. Episcopi fără reședință stabilă.

1. Venedict, 4 Maiu 1631.	3. Grigorie de Moldovița, 14
Iunie 1651.
2. Sava de „Bistra", 14 Iunie
1651.	

Tabla ilustrațiilor.

	Pag.
1. Piatră funerară creștină din Dacia c. 140	6
2. Sinodul dela Nicea din 325 după „Indreptarea legii“ (1652)	10
3. Lampa creștină (c. sec. V—VI-lea)	12
4. Mănăstirea Prislop (gravură din 1862)	48
5. Piatra de pe mormântul Zamfirei dela Prislop	51
6. Biserica din Streiu-Sf. Gheorghe	52
7. Evanghelistul Luca din Evanghelia scrisă de călu- gărul Gavril dela mănăstirea Neamțului	53
8. Biserica din Sântă-Măria Orlea (azi calvină)	54
9. Biserica din Crișcior	55
10. Biserica din Ribița	56
11. Biserica de lemn din Sârbi-Maramureș (1532)	58
12. Biserica de lemn din Apșa de mijloc (1428)	59
13. Biserica din Hunedoara	62
14. Biserica din Feleac	66
15. Ștefan cel Mare, Domn al Moldovei	68
16. Petru Rareș, Domn al Moldovei	71
17. Biserica dela episcopia Geoagiului de sus	74
18. Mănăstirea din Rîmeț	76
19. Epilogul Psaltirii românești (Brașov, 1570)	85
20. Neagoe Vodă Basarab al Țării Românești	103
21. Biserica Sf. Nicolae din Șcheiul Brașovului	105
22. Alfabetul cirilic cu literile mari	111
23. Alfabetul cirilic cu literile mici	111
24. Alfabetul cirilic cu literile mari tipărite și valoarea lor numerică	111
25. Codicele dela Ieud: „Scriptură dela Isus Hristos cătră oameni“, căzută în Ierusalim	116
26. Psaltirea șcheiană	122
27. Codicele voronețean	122
28. Cazanie mss. de pe la 1600	123

TABLA ILUSTRĂȚIILOR

	Pag.
29. Apostol mss. din 1550—1600	124
30. Intrebarea creștinească: Tatăl nostru (Brașov, 1559)	128
31. Epilogul Evangheliei române (1561)	130
32. Apostolul românesc (1563)	132
33. Octoihul slavonesc (1574).	137
34. Evanghelia cu învățătură (1581)	140
35. Biserica de lemn din Apșa de mijloc (a II-a—1440)	151
36. Biserica din lemn din Apșa de jos (1564)	152
37. Biserica din Streiu (jud. Hunedoara)	153
38. Biserica din Ostrovul-mare	154
39. Biserica din Gurasada	155
40. Biserica din Denșuș	157
41. Pictură din biserică Sf. Măria-Orlea	160
42. Ruinele bisericii din Rîu de mori	161
43. Pictură: ctitorii bisericii din Streiu-Sângiorz (1408)	165
44. Pictură: ctitorii bisericii din Crișcior (c. 1411) . . .	166
45. Pictură: ctitorii bisericii din Ribița (1417).	168
46. Inscricția dela intrarea mănăstirii Rîmeț (1487) . . .	169
47. Icoana Sf. Nicolae dela mănăstirea Vadului (1531)	170
48. Disc dela mănăstirea Hodoș-Bodrog (1523)	171
49. Stema Mitropoliei ort. din Alba-Iulia după „Chiria- codromionul“ din 1699	175
50. Episcopul latin D. Naprágy primește pe Mihai Viteaul în Alba-Iulia (1599, după pictorul D. Stoica)	177
51. Scrisoarea românească a Mitropolitului Ioan din Bălgrad (c. 1600)	180
52. Mitropolitul Ghenadie Brad întărește protopop de Hunedoara pe Ianăș (Dec. 1628)	189
53. Subscrierea Mitropolitului Ștefan (1648)	202
54. Biserica de lemn din Budești (1643)	236
55. Biserica de lemn din Giulești (1695)	237
56. Biserica de lemn din Hodiș (Bihor, 1700)	240
57. Biserica de lemn din Șoimuș-Petreasa (Bihor, sec. 17)	242
58. Mănăstirea Hodoș-Bodrog (sec. 15-lea)	245
59. Scrisoarea Mitr. Sava Brancovici (18 Aprilie 1661)	279
60. Gheorghe Brancovici	285
61. Scrisoarea grecească a Mitropolitului Ioasaf (1682)	304

TABLA ILUSTRĂȚIILOR

	Pag.
62. Scrisoarea Mitr. Sava din Veștem (1684)	315
63. Scrisoarea și pecetea Mitr. Varlaam (4 Dec. 1689)	518
64. Scrisoarea Mitropolitului Atanasie (1698)	330
65. Vasile Vodă Lupu al Moldovei	338
66. Titlu la Cazania Mitr. Varlaam (Iași, 1643)	347
67. Constantin Vodă Basarab al Țării Românești	350
68. Radu Vodă Șerban al Țării Românești	354
69. Mateiu Basarab, Domn al Țării Românești	354
70. Biserica din Porcești (jud. Sibiu, 1653)	355
71. Șerban Vodă Cantacuzino al Țării Românești	361
72. Constantin Brâncoveanu, Domn al Țării Românești cu 4 fii ai săi	364
73. Hrisovul lui Constantin Brâncoveanu pentru Mitro- polia din Bălgrad (Maiu 1698)	366
74. Biserica lui Const. Brâncoveanu din Făgăraș (1698)	368
75. Din „Îndreptarea legii“ (Târgoviște, 1652)	380
76. „Codex Neagoeanus“ scris de popa Ioan Românul din Sânpetru (1620)	382
77. „Fiziologul“ și „Albinușa“ scrise de dascălul Costea Brașoveanul (1693)	384
78. Trepetic (Bălgrad 1639)	388
79. Paraclisul Precestei (Bălgrad, 1639)	389
80. Gromovnic (Bălgrad, 1639)	389
81. „Îndreptarea legii“ — Pravila (Târgoviște, 1652)	391
82. Prefața „Evangheliei cu învățătură“ (Bălgrad, 1641)	393
83. Titlu la „Psaltire“ (Bălgrad, 1651)	399
84. „Sicriul de aur“ (Sassebeș, 1683)	401
85—86. Bucoavna (Bălgrad, 1699)	404
87. Biserica de lemn din Călinești (Maramureș, 1663)	408
88. Biserica de lemn din Margine (Bihor, 1700)	409
89. Biserica de lemn din Borșa (Bihor, 1692)	410
90. Biserica din Săliște-Sibiului (sec. 17)	413
91. Biserica din Ciula-mare (jud. Hunedoara, 1680)	415
92. Mănăstirea din Sâmbăta de sus (restaurată)	417
93. Biserica veche de piatră din Șeghiște (Bihor, sec. 15)	419
94. Pictura iconostasului din Șeghiște (sec. 15—16)	421
95. Iconostasul unei biserici din ținutul Hațeg	423

TABLA ILUSTRĂȚILOR

	Pag.
96. Pictura bisericii din Săliște (1674)	425
97. Icoana Maicii Domnului din Nicula	427
98. Pictură: Imnul Acatist din bis. lui Brâncoveanu din Făgăraș (azi unită)	429
99. Pictură din mănăstirea Sâmbăta de sus	430
100. Cruce dela mănăstirea Hodoș-Bodrog (sec. 17)	434
101. Odoarele și odăjdiile episcopilor ortodoxi din Lipova (sec. 17)	436
102. Frontispiciu din o carte bisericească	440
103. Ușile și interiorul bisericii din Vad	441
104. Pisania dela ușa bisericii lui Brâncoveanu din Făgăraș	443
105. Episcop român ardelean din sec. al XVII-lea	447
106. Biserica din Săcălășău (Bihor, 1700)	454
107. Hrisovul lui Petrașcu Vodă pentru biserica din Șcheiul Brașovului (28 Septemvrie 1602)	456
108. Preot român ardelean (sec. 17)	459
109. Biserica din Corbești (Bihor, sec. 17)	473
110. Biserica episcopiei din Vad (sec. 15—16)	475
111. Inscricția de danie dela mănăstirea Rimeț (Martie 1678)	479
112. Călugăr român ardelean (sec. 17)	491
113. Călugăriță română ardeleană (sec. 17)	493
114. Molitvenic copiat de popa Giurgiu din Lunca sprie (Bihor, c. 1674)	500
115. Molitvenic copiat de popa Urs din Cotigleți (Bihor, 1676)	502

* * *

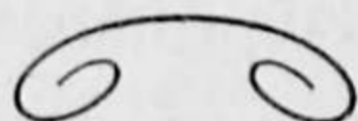
Lămuriri despre ilustrații. — O parte din ilustrațiile volumului de față au fost adunate din diferite publicații, iar alta e înedită. Sub forma de clișee și fotografii am primit dela următoarele persoane și societăți: Prof. I. Lupaș (Nr. 51, 59), prof. Cor. Petran (no. 13, 21, 43, 56—57, 74, 84, 88—89, 99, 106, 109), Comisia Monumentelor Istorice secția pentru Transilvania prin C. Daicovici (no. 4, 6—10, 14, 18, 37—41, 44—45, 90—91, 93—98), Com. Mon. Ist. centrala București prin Brătulescu (no. 32, 104), Em. Bucuță (no. 11—12, 35—36, 54—55, 87), consilier A. Gâlea (no. 70), consilier Seb. Stanca (no.

63), soc. de editură „Minerva”—Cluj (no. 15—16, 20, 22—24, 26—27, 65, 67—69, 71—72) și studentul Marius Dăncilă (no. 17, 46, 111).

Ilustrațiile cari privesc cărțile și manuscrisele sunt din publicațiile Academiei Române: Bianu-Hodoș, *Bibliografia românească veche*, I.; Bianu, *Texte de limbă din sec. al XVI-lea*; Bianu-Cartojan, *Album de paleografie românească*. Alte isvoare sunt indicate în note.

Un sas din Sibiu, din a doua jumătate a veacului al XVII-lea, ne-a lăsat prețiosul „*Album de porturi ardelene*”, al cărui original e în orașul austriac Gratz, iar o copie se găsește în Biblioteca Universității din Cluj, după care am reprodus No. 105, 108, 112—113.

Mulțumesc deosebit și aici tuturor persoanelor și societăților de mai sus pentru contribuția lor însemnată la ilustrarea acestei cărți.

BIBLIOGRAFIE.

1. *Almanahul graficeii române pe anul 1926 și 1929*, Craiova, 1925, 1928.
2. *Amintire lui Ion Bianu*, București, 1916.
3. Amlacher-Pič, *Die dacischen Slaven und Czergeder Bulgaren*, Praga, 1885.
4. *Amvonul* (revista), XIX, București, 1916.
5. *Analele Academiei Române*, debateri, III, XLII; secț. ist., VIII (1888).
6. *Analele Banatului*, IV, Timișoara, 1931.
7. *Anuarul institutului de istorie națională*, I—III, V, Cluj, 1922—30.
8. Ardeleanu I., *Istoria diecezei greco-catolice a Oradiei mari*, II, Oradea mare, 1888.
9. *Arheologiai Értésítő*, Budapesta, 1928.
10. *Archeologiai közlemények*, Budapesta, 1879.
11. *Arhiva istorică a României*, I, București, 1865.
12. *Archivu pentru filologia și istoria*, Blaj, 1867—1870.
13. *Arhiva românească*, ed. II, Iași, 1860.
14. *Arhiva societății științifice și literare*, II, Iași, 1890.
15. Aron, *Monografia bisericilor și școlilor din Făgăraș*, Făgăraș, 1913.
16. Bărbulescu I., *Calvinismul și începutul de a scrie românește în Convorbiri literare*, XXXIV, București, 1900, p. 858—877.
17. Bărbulescu, *Relations des Roumains avec les Serbes, les Bulgares, les Grecs et la Croatie*, Iași, 1912.
18. Bărbulescu, *Inceputurile scrierii cirilice în Dacia Traiană în Arhiva de filologie, istorie și cultură românească*, XXIX, Iași, 1922, p. 161—195.
19. Bârlea I., *Insemnări din bisericile Maramureșului* (= Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria Românilor*, vol. XVII, supliment), București, 1909.

20. Bariț Gh., *Catehismul calvinesc din 1656*, Sibiu, 1879.
21. Bariț Gh., *Părți alese din istoria Transilvaniei pre două sute de ani în urmă*, I, Sibiu, 1889.
22. Bârseanu A., *Catehismul luteran românesc în An. Ac. Rom.*, seria III, secț. lit., I, București, 1923.
23. Basilovits, *Brevis notitia foundationis Teodori Koriathovics*, I, Casovia, 1799.
24. Bethlen Wolfgang, *Historia de rebus Transilvanicis*, IV, Sibiu, 1785.
25. Bethlen Miklós *önéletirása*, I—II, ed. L. Szalay, Pesta, 1858—60.
26. Bianu-Hodoș, *Bibliografia românească veche, 1508—1830*, I, București, 1903.
27. Bianu I., *Episcopia Strehaiei în An. Ac. Rom.*, secț. ist., XXVI (1904).
28. Bianu-Caracaș, *Catalogul manuscriselor românești*, II, București, 1913.
29. Bianu, *Texte de limbă din secolul al XVI*: I. *Intrebarea creștinească*; II. *Manuscript dela Ieud*; III. *Pravila Sfinților Apostoli*; IV. *Lucrul apostolesc de Coresi*, ed. Acad. Rom., București, 1925—7.
30. Bianu-Cartojan, *Album de paleografie românească*, București, 1929.
31. *Biserica ortodoxă română (revistă)*, IV, XI, XVIII, XXXV, (1912), 1930, 1934, București.
32. *Biserica și școala*, Arad, 1903, 1904, 1915.
33. Bogdan I., *Vechile cronice moldovenești până la Ureche*, București, 1891.
34. Bogdan I., *Cronice inedite atingătoare la istoria Românilor*, București, 1895.
35. Bogdan I., *Cultura românească veche*, București, 1898.
36. Bogdan I., *Alfabetul cirilic în Omagiu lui Titu Maiorescu*, București, 1900.
37. Bogdan I., *Documente și regeste relative la relațiile Țării-Românești cu Brașovul și Ungaria în secolul al XV și XVI-lea*, București 1902, și ed. II, 1905.

38. Bogdan I., *Istoriografia română și problemele ei actuale*, (discurs de recepție la Acad. Română), București 1905.
39. Bogdan I., *Evangheliile dela Homor și Voroneț în An. Ac. Rom.*, secț. ist., XXIX (1907).
40. Bogdan I., *Cronica lui Azarie în An. Ac. Rom.*, secț. ist., XXXI (1909).
41. Borovszky S., *A Tiszántuli ev. reformatus papok (1597—1679)*, Budapesta 1898.
42. Bud T., *Date istorice asupra protopopiatelor, parohiilor și mănăstirilor românești din Maramureș, Gherla*, 1911.
43. *Buletinul Comisiunii Istorice a României*, III, XII, XIII, București, 1924, 1933.
44. *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice*, III, XIX, XXIV, București, 1909.
45. Bunea A., *Episcopul Inocențiu Klein*, Blaj, 1900.
46. Bunea A., *Episcopii Petru Paul Aron și Dionisie Novacovici*, Blaj, 1902.
47. Bunea A., *Vechile episcopii românești a Vadului, Geoașului, Silvașului și Bălgradului*, Blaj, 1902.
48. Bunea A., *Ierarhia Românilor din Ardeal și Ungaria*, Blaj, 1904.
49. Bunea A., *Mitropolitul Sava Brancovici*, Blaj, 1906.
50. Bunea A., *Stăpânii țării Oltului*, ed. Acad. Rom., București, 1910.
51. Bunea A., *Incercare de Istoria Românilor până la 1382*, ed. Acad. Rom., București, 1912.
52. Bunyitay V., *A váradi püspökség története*, I, Oradia 1883.
53. Bunyitay V., *A váradi káptalan legrégebbsébb statutumai*, Oradea, 1886.
54. Bunyitay V., *Biharvármegye oláhjai és a vallás unio*, Budapesta, 1892.
55. Buracu C., *Cronica Mehadiei*, Turnu-Severin, 1924.
56. *Calendarul Asociațiunii pentru cultura poporului român din Maramureș pe anul 1921*, Sighet, 1920.
57. *Calendarul Banatului pe anul 1934*, Timișoara, 1933.

58. Candrea A. I., *Monumentele mai vechi de limbă românească în Noua Revistă română*, București, 1900, pp. 533—41, 14—24.
59. Candrea, *Psaltirea scheiană*, București, 1916.
60. Cantemir D., *Descriptio Moldaviae*, București, 1872.
61. „ „ *Istoria imperiului otoman*, București, 1876.
62. Capidan Th., *Raporturile lingvistice slavo-românești*, I în *Dacoromania*, buletinul muzeului limbii române, III, Cluj, 1924.
63. Caradja Const., „*Lucru apostolesc*“ al lui Coresi dela 1563 în *An. Ac. Rom.*, secț. lit., II (1924).
64. Cartoian N., *Alexandria în literatura românească*, București, 1910.
65. Cartoian, *Alexandria în lit. rom. Noul contribuții*, București, 1922.
66. Cartoian, *Cel mai vechiu zodiac românesc: Rujdenița popii Ioan Românul (1620)* în *Dacoromania*, V, Cluj, 1929, p. 584—601.
67. Cartoian, *Fiore di virtu în literatura românească* în *An. Ac. Rom.*, secț. lit., IV, (1928).
68. Cartoian, *Cărțile populare în literatura românească*, I, București, 1929.
69. Ceușanu, *Superstițiile poporului român în asemănare cu a altor popoare vechi și noi*, ed. Acad. Rom., București, 1914.
70. *Cele Trei Crișuri* (revistă), I (1920), II (1921), Oradia.
71. Chițu G., *Cuvinte creștine în limba română* în revista *Columna lui Traian*, X, București, 1882, p. 452 și urm., 607 și urm.; XI (1883), p. 83 și urm.
72. Cipariu T., *Acte și fragmente latine și românești pentru istoria beserecei române mai ales unite*, Blaj, 1855.
73. Ciuhandu Gh., *Diecii din Bihor* în ziarul *Tribuna*, Oradia, 1919, no. 46—52.
74. Ciuhandu Gh., *Vechi urme de cultură românească în Bihor* în *Cele Trei Crișuri*, I—II, Oradia, 1920—1.
75. *Codrul Cozminului*, II—III, Cernăuți, 1925—6.
76. *Columna lui Traian* (revistă), București, 1871—2, 1874, 1882.

BIBLIOGRAFIE

77. *Convorbiri literare* (revistă), București, 1901—3, 1905 (XXXIX).
78. *Corpus Juris Hungariae*, II—IV, Budapesta, 1896—1900.
79. *Cultura creștină*, (revistă), Blaj, 1914 1919, 1922.
80. *Cuvântul Adevărului*, (revistă), IV, Râm.-Vâlcea, 1908.
81. Csánki D., *Magyarország történelmi földrajza*, V, Budapesta, 1913.
82. Cziplé Alex., *A máramarosi püspökség kérdése*, Budapesta, 1910.
83. Cziplé Alex., *Documente privitoare la episcopia din Maramureș în An. Ac. Rom., secț. ist., XXXVIII (1916).*
84. *Dacoromania* (buletin), I—VII, Cluj, 1921—1934.
85. Dăianu I., *Molitvelnicul diaconului Coresi (1564) în Răvașul*, VI, Cluj, 1908, p. 168—181.
86. Dăianu I., *Memorii despre mănăstirea Prislop în Calendarul călugărilor din mănăstirea Bicsad pe 1934.*
87. Dan D., *Mănăstirea și comuna Putna*, ed. Acad. Rom., București, 1905.
88. Dan D., *Cronica episcopiei de Rădăuși*, Viena, 1912.
89. Dăncilă I., *Episcopia Geoagiului de sus și mănăstirea dela Rîpa-Rimeșului în vol. În slujba neamului prin Evanghelie*, Sibiu, 1925, p. 65—94.
90. Densușianu O., *Histoire de la langue roumaine*, I, II fasc. II, Paris, 1902, 192.
91. Dobrescu N., *Fragmente privitoare la istoria bisericii române*, Budapesta, 1905.
92. Dobrescu N., *Intemeierea Mitropoliilor și a celor dintâi mănăstiri în Principatele române*, București, 1906.
93. Drăgan N., *Două manuscrise vechi. Codicele Teodorescu și cod. Marțian*, ed. Acad. Rom., București, 1914.
94. Drăgan N., *Cea mai veche carte rákóczyană în Anuarul inst. de istorie națională*, I, Cluj, 1922, p. 161—278.
95. Drăgan N., *Un fragment din cel mai vechiu molitvelnic în Dacoromania*, II, Cluj, 1922, p. 254—326.
96. Drăgan N., *Catehisme luterane în Ibid.*, II, Cluj, 1922, p. 582—92.

97. Drăgan N., *Codicele pribeagului Gheorghe Ștefan, Voievodul Moldovei* în *Ibid.*, III, Cluj, 1926, p. 181—254.
98. Drăgan N., *Codicele din Ieud* în *Ibid.*, III, p. 929—37.
99. Drăgan N., *Copiștii Psaltirii șcheiene* în *Ibid.*, III, p. 475—508, 914—29.
100. Drăgan N., *Mihail Halici, Contribuție la istoria culturală românească din sec. al XVII-lea* în *Ibid.*, IV, partea I, Cluj, 1927, p. 76—168.
101. Drăgan N., *Cei dintâi studenți români la universitățile apusene* în *Ibid.*, IV, București, 1929, p. 419—22.
102. Drăgan N., *Românii în veacurile IX—XIV pe baza toponimiei și onomastice*, ed. Acad. Rom., București 1933.
103. Diclescu C., *Vechimea creștinismului la Români. Argument filologic*, ed. Acad. Rom., București, 1910.
104. Diclescu C., *Religiunea Gepizilor în Anuarul inst. de ist. națională*, III, Cluj, 1926.
105. Dragomir S., *Contribuții privitoare la relațiile bisericii românești cu Rusia în veacul XVII-lea* în *An. Ac. Rom.*, secț. ist., XXXIV (1912).
106. Dragomir S., *Cele mai vechi știri cu privire la Românii din eparhia Aradului în Transilvania*, Sibiu, 1917.
107. Dragomir S., *Cronica sârbească a lui Gheorghe Brancovici* în *Anuarul inst. de ist. naț.*, II, Cluj, 1924, p. 13—70.
108. Dragomir S., *Vechile biserici din Zarand și ctitorii lor în sec. XIV și XV* în *Anuarul Comisiunilor Monumentelor istorice pentru Transilvania pe 1929*, Cluj, 1930, p. 223—264.
109. Dragomir S., *Ctitorii bisericii din Bârsău* în *Ibid.* pe 1930—31, Cluj, 1932, p. 139—148.
110. Dvornik F., *Les Slaves, Byzance et Rome au IX-a siècle*, Paris, 1926.
111. Elefterescu Em., *Locuri ardelene*, II, București, 1934.
112. Engel *Monumenta ungrica*, Viena, 1809.
113. Erbiceanu C., *Condica sfântă*, I, București, 1886.
114. *Erdélyi irodalmi szemle*, III, Cluj, 1926.
115. *Erdélyi muzeum* (revistă), XVII, Cluj, 1900.

116. **Familia**, seria II (revistă), I, Oradea, 1926.
117. Firu N., *Biserica ortodoxă din Bihor în luptă cu Unirea*, Caransebeș, 1913.
118. Firu N., *Urme vechi de cultură românească în Bihor*, Oradea, 1922.
119. *Floarea darurilor* (revistă), vol. II, București, 1907.
120. *Foaie pentru minte, inimă și literatură*, Brașov, 1846—7, 1853.
121. *Foia bisericească și școlastică*, Blaj, 1887—90.
122. *Foia societății Românismul*, București, 1871.

123. **Gaster**, *Crestomația română*, I, Lipsca, 1891—3
124. *Gazeta maramureșană*, Sighet, 1924.
125. *Gazeta Transilvaniei*, Brașov, 1915, 1920.
126. Gelzer în *Byzantinische Zeitschrift*, I—II, München, 1892—3.
127. Ghibu O., *Din istoria literaturii didactice române în An. Ac. Rom., secț. lit., XXXVIII* (1916).
128. Ghibu O., *Catolicismul unghuresc în Transilvania*, Cluj, 1924.
129. Giurescu C.—Dobrescu N., *Documente și regeste privitoare la Constantin Brâncoveanu*, București, 1907.
130. *Graiu și suflet* (revista), I, II, V, București, 1923—26, 1932.
131. *Graiul românesc* (revista), II, București, 1928.
132. Grama Alex., *Instituțiile calvinești în biserica românească din Ardeal*, Blaj, 1895.
133. Grecianu Radu Log., *Viața lui Constantin Brâncoveanu*, București, 1906.

134. **Hașdeu**, *Cuvente den bătrâni*, II, București, 1870.
135. Hodinka, *A munkácsi püspökség története*, Budapesta, 1910.
136. Hodinka, *A munkácsi gör. kel. püspökség okmánytára*, I, Ungvár, 1911.
137. Hodoș A., *Un fragment din Molitvelnicul lui Coresi (1564) în Prințul lui D. A. Sturdza*, București, 1903, p. 235—76.

138. Holban, „Popii“ și biserica Românilor din Polonia în *Arhiva de filologie, istorie*, Iași, XXXVIII—IX, (1931—2).
139. Homan B., *Szent István görög oklevele* în revista, *Századok*, Budapesta, 1917.
140. Hunfaly P., *Az oláhok története*, I—II, Budapesta, 1892—94.
141. *Hunyadmegyei régészeti és történelmi társulat évkönyve*, I—II, VIII—IX, XI, XV, Budapesta, 1882 și urm.
142. Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria Românilor*, I partea II, II partea II. V, III partea I, IV partea II, IX, XI, XIV, XV, publicate de Densușianu N., Iorga N., ed. Academiei Române, București, 1888—1916.
143. Iakab E., *Kolozsvár története, oklevéltár*, II, Budapesta, 1888.
144. Iașimirski, *Manuscritele slavone dela mănăstirea Neamțul* (rusește), Moscva, 1898.
145. Iașimirski, *Manuscrite slave în bibliotecile românești* (rusește), Petersburg, 1904.
146. Iirecek, *Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien*, I, Viena, 1912.
147. *Infrățirea*, (ziar) Cluj, 1920.
148. *Inchinare lui N. Iorga*, Cluj, 1931.
149. *Ion Neculce* (revistă), Iași, 1930.
150. Iorga N., *Documente românești din arhivele Bistriței*, I—II, București, 1899—1900.
151. Iorga N., *Socotelile Brașovului în secolul al XVII-lea* în *An. Ac. Rom.*, secț. ist., XXI (1899).
152. Iorga N., *Banul Hrizea și urmașii lui* în revista *Literatura și arta română*, IV, București, 1899—1900.
153. Iorga N., *Studii și documente cu privire la istoria Românilor*, București-Văleni, vol. I—II, IV, XVI, XX, din 1901, 1902, 1909, 1911.
154. Iorga N., *Istoriu literaturii române din sec. al XVIII-lea*, II, București, 1901.
155. Iorga N., *Istoria literaturii religioase a Românilor până la 1688*, București, 1904.
156. Iorga N., *Sate și preoți din Ardeal*, București, 1902.

157. Iorga N., *Mărturisiri istorice din Ungaria*, Budapesta, 1904.
158. Iorga N., *Ștefan cel Mare, Mihai Viteazul și Mitropolia Ardealului*, în *An. Ac. Rom.*, secț. ist., XXVII (1904).
159. Iorga N., *Câteva documente de cea mai veche limbă românească* (sec. al XV-lea) în *An. Ac. Rom.*, secț. lit., XXVIII (1905).
160. Iorga N., *Istoria poporului românesc*, I, trad. din limba germană, Văleni, 1922.
161. Iorga N., *Brașovul și Români*, (= *Studii și documente*, X), București, 1905.
162. Iorga N., *Constatări istorice cu privire la viața agrară a Românilor* (= *Studii și documente*, XVIII part. I), București, 1905.
163. Iorga N., *Scrisori și inscripții ardeleno și maramureșene*, I—II (= *Studii și documente*, XII—XIII), București, 1906.
164. Iorga N., *Neamul Românesc din Ardeal și Țara Ungurească*, I—II, București, 1906.
165. Iorga N., *Istoria bisericii românești și a vieții religioase a Românilor*, I, Văleni de Munte, 1908; ed. II, 1929.
166. Iorga N., *Geschichte des osmanischen Reiches*, IV, Gotha, 1911.
167. Iorga N., *Insemnătatea Românilor în istoria universală*, Văleni, 1912.
168. Iorga N., *Mănăstirea Neamțului. Desvoltarea și viața ei*, Văleni, 1912.
169. Iorga N., *Istoria statelor balcanice în epoca modernă*, Văleni, 1913.
170. Iorga N., *Ceva despre episcopul maramureșan Iosif Stoica*. — *Câteva fragmente de vechi cazanii românești* în *An. Ac. Rom.*, secț. ist., XXXVI (1914).
171. Iorga N., *Activitatea culturală a lui Constantin Brâncoveanu* în *An. Ac. Rom.*, secț. ist., XXXVII (1915).
172. Iorga N., *Faze sufletești și cărți reprezentative la Români cu specială privire la legăturile „Alexandriei” cu Mihai Viteazul*, în *Ibid.*, XXXVIII (1916).
173. Iorga N., *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XV-siecle*, IV, București, 1915.

174. Iorga N., *Istoria Românilor din Ardeal și Ungaria*, I—II, Văleni, 1915.
175. Iorga N., *Acte românești din Ardeal privitoare în cea mai mare parte la legăturile Secuilor cu Moldova în Buletinul Comisiei istorice a României*, II, București, 1916.
176. Iorga N., în *Neamul Românesc*, București, 1920, no. 56.
177. Iorga N., (și G. Bals), *L'art roumain du XIV-e au XIX-e siècle*, Paris, 1922.
178. Iorga N., *Relations entre l'Orient et l'Occident au Moyen Âge*, Văleni, 1923.
179. Iorga N., *Condica de hirotonii a Mitropoliei Moldovei în Buletinul Com. Ist. a României*, III, București, 1924.
180. Iorga N., *O mărturie din 1404 a celor mai vechi „Moldoveni“ în An. Ac. Rom., secț. ist., seria III, vol. VI (1926).*
181. Iorga N., *Cele mai vechi ctitorii de nemeși români din Ardeal (1408—9) în An. Ac. Rom., seria III, secț. ist., VI (1926).*
182. Iorga N., *Vechea artă românească din țara lui Litovoiu în Neamul Românesc*, 1926 no. 125.
183. Iorga N., *Octoihul diaconului Lorinț în An. Ac. Rom., secț. ist., XI (1930).*
184. Iorga N., *Argintăriile românești*, Văleni, 1933.
185. Iorga N., *Insemnări de cronică ale clericilor din Șcheii Brașovului în Buletin Com. Istorice a României*, XII, Văleni, 1933.
186. Iorga N., *Les arts mineurs en Roumanie*, (I, Icônes, II, Argenterie, III, Miniatures), București, 1934.
187. Iuhász K., *Die Stifte de Tschanader Diözese im Mittelalter*, Münster, 1927.
188. Iung, *Zur Geschichte der Pässe Siebenbürgens în traducere românească în Convorbiri literare*, XXVIII, București, 1899, p. 388, 404, 529, 702.
189. Kádár I., *Szolnok-Doboka vármegye monografiája*, II, IV, V, VI, Dej, 1901—1903.

BIBLIOGRAFIE

190. Karácsonyi I., *Katholikus Szemle* (revista), Budapesta, 1900.
191. Karácsonyi I., *Ismeretlen délmagyarországi kolostorok*, Timișoara, 1905.
192. Karácsonyi I., *Magyarország egyház története*, Oradia, ed. II, 1915.
193. Karácsonyi I., *A székelyek ösei és a székely magyarok*, Cluj, 1924.
194. Kemény, *Notitia hist. dipl. arhivii capituli albensis*, II, Sibiu, 1836.
195. Kogălniceanu M., *Cronicele României*, I—III, București, 1872.
196. Kolozsvári-Ovári, *Corpus statutorum Hungariae municipalium*, III, Budapesta, 1892.
197. *Korespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, XVII, Sibiu.
198. Kraus Gh., *Siebenbürgische Kronik (1608—1665)*, I—II, Viena, 1862, 1864.
199. Lacea Const., *Copiștii Psaltirii șcheiene în Dacoromania*, III, p. 461—471.
200. Lacea C., *Așezarea definitivă a lui Coresi la Brașov în Revista filologică*, II, Cernăuți, 1929, p. p. 354—58.
201. Lăpedatu Alex., *Episcopia Strehaiiei*, București, 1906.
202. *Legea românească* (revistă), I—II, 1925, Oradia.
203. Laurian Tr. A., *Documente istorice despre starea politică și religioasă a Românilor din Transilvania în Magazinul istoric pentru Dacia*, III, p. 95—330.
204. Lukinich I., *Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541—1711*, Budapesta, 1918.
205. Lupaș I., *Principele ardelean Acațiu Barcsai și mitropolitul Sava Brancovici în An. Ac. Rom., secț. ist.*, 1912.
206. Lupaș I., *Nobilitarea popii Ioan din Vinț în Telegraful Român*, 1913.
207. Lupaș I., *Odăjdiile mitr. Sava Brancovici în Ibid.* 1915.
208. Lupaș I., *Averea confiscată a lui Sava Brancovici, în Biserica și școala*, Arad, 1915, no. 37—39.
209. Lupaș I., *Istoria bisericească a Românilor ardeleni*, Sibiu, 1918.

210. Lupaș I., *Doi umaniști români în secolul al XVI-lea în An. Ac. Rom., sect. ist., VIII, (1928).*
211. Lupaș I., *Carte de istorie bisericească ilustrată, București, 1933.*
212. Lupaș I., *Studii, conferințe și comunicări istorice, București, 1929 (cuprinde de aici și no. 204—208, 210).*
213. Lupaș I., *Cronicari și istorici români în Transilvania, I, Craiova, 1934.*
214. Lupșa Șt., *Catolicismul și Românii din Ardeal și Ungaria până la 1556, Cernăuți, 1929.*
215. Mačurek I., *Husitismul în România în Revista istorică, Văleni, 1928.*
216. *Magazinul istoric pentru Dacia, III, București, 1846, vezi Laurian.*
217. *Magyar protestáns egyház történelmi adattár, VIII, Budapest, 1910.*
218. *Magyar Sion (revisiă), Esztergom, 1868.*
219. Mangra V., *Cercetări literare și istorice, București, 1896.*
220. Mangra V., *Mitropolitul Sava Brancovici, Arad, 1906.*
221. Marian Fl., *Nașterea la Români, București, 1892.*
222. Marian Fl., *Nunta la Români, București, 1890.*
223. Marian Fl., *Înmormântarea la Români, București, 1892.*
224. Marian Fl., *Sărbătorile la Români: I Cârniligile, II Păresimile, III Cincizecimea, București, 1898—99, 1901.*
225. Marian Fl., *Legendele Maicii Domnului, București, 1904, (toate ed. Acad. Rom.).*
226. Márki Alex., *Arad vármegye története, I—II, Arad, 1892, 1895.*
227. Mazilu D., *Diaconul Coresi, Ploiești, 1933.*
228. Melchisedec episcop, *Manuscrisele dela mănăstirea Neamțul în Revista pentru istorie, arheologie și filologie, II, București, 1884, vol. I, fasc. II.*
229. Melchisedec episcop, *Cronica Romanului și a episcopiei de Roman, I—II, București, 1874—75.*
230. Melchisedec episcop, *Biserica ortodoxă în luptă cu protestantismul în An. Ac. Rom., sect. ist., XII (1890).*

231. Meteș Șt., *Cronica popii Vasilie din Șcheiul Brașovului* în revista *Drum drept*, Vălenii de Munte, 1913, no. 3.
232. Meteș Șt., *Gheorghe Duca și Guvernul Ardealului* în ziarul *Românul*, Arad, 1913 no. 95—6.
233. Meteș Șt., *Șerban Vodă Cantacuzino și biserica românească din Ardeal*, Văleni, 1915.
234. Meteș Șt., *Relațiile comerciale ale Țării Românești cu Ardealul și Ungaria până în veacul al XVIII-lea*, Sighișoara, 1921.
235. Meteș Șt., *Câteva contribuții privitoare la Românii din Croația*, în ziarul *Patria*, III, Cluj, 1921 no. 254, 256, 258.
236. Meteș Șt., *Câteva însemnări istorice despre satul românesc din Ardeal: Geomal în Transilvania*, Sibiu, 1921 no. 10—12.
237. Meteș Șt., *Contribuții nouă privitoare la Voievozii români din Ardeal și părțile ungurești în veacul al XVI—XVIII-lea*, Cluj, 1922.
238. Meteș Șt., *Istoria neamului românesc*, I, Sibiu, 1922.
239. Meteș Șt., *Moșiile Domnilor și boierilor din Țerile române în Ardeal și Ungaria*, Arad, 1925.
240. Meteș Șt., *Păstori ardeleni în Principatele române*, Arad, 1925.
241. Meteș Șt., *Contribuții nouă privitoare la familia boierească Buhuș din Moldova în An. Ac. Rom., seria III, secț. ist., VII (1926)*.
242. Meteș Șt., *Din istoria artei religioase române*, I, Cluj, 1929.
243. Meteș Șt., *Viața bisericească a Românilor din țara Oltului*, Sibiu, 1930.
244. Meteș Șt., *Note despre zugravii bisericilor române în veacul XV—XIX*, Sibiu, 1932.
245. Meteș Șt., *Satul ardelean: Cetea și logofătul Ioan Noroceă din Pitești și iobagii săi*, Cluj, 1933.
246. Meteș Șt., *Domni din Principatele române pribegi în Transilvania în sec. XVII*, Cluj, 1934.
247. Meteș Șt., *Scaunele românești de judecată din Transilvania în veacul al XIV—XVIII-lea în An. Ac. Rom., secț. ist., 1935*.

248. Meteş Şt., *Situația materială a preoților români din țara Oltului în sec. al XVIII-lea*, Sibiu, 1935.
249. Mihalache D. și Rădulescu Codin, *Serbătorile poporului*, ed. Acad. Rom., București, 1910.
250. Mihalyi I., *Diplome maramureșene*, Sighet, 1900.
251. Miklosich, *Die Sprache der Bulgaren in Siebenbürgen* în *Denkschriften der Akademie der Wissenschaften*, VI, Viena, 1855.
252. Minea I., *Cercetări istorice*, V—VII, Iași, 1925.
253. Moga I., *Cea mai veche biserică din Săliște* în *Anuarul Com. Mon. Ist. pentru Transilvania pe 1930—31*, Cluj, 1932, p. 149—160.
254. Moldovan I., *Acte sinodali*, II, Blaj, 1872.
255. *Monumenta Comitialia Transsylvaniae*, I—XXI, Budapesta, 1875—1899, publicate de Alex. Szilágyi.
256. *Monumenta Hungariae Historica*, Diplomataria, I, XXIII, XXIX; Scriptorum, XXIX, Budapesta, 1857 și urm.
257. Morușca P., *Mănăstirea Hodoș-Bodrog*, Arad, 1927.
258. Mureșan A., *Clădirea școlii românești în Brașov de către popa Mihai în 1597* în *Anuarul inst. de ist. naț.* IV, Cluj, 1929, p. 195—228.
259. Mușlea I., *Bulgarii din Cergău și folclorul lor în Daco-romania*, V, Cluj, 1929, p. 1—50.
260. Netzhammer, *Die christlichen Altertümer der Dobru-dscha*, București, 1918.
261. Nicolaescu St., *Documente slavo-române cu privire la relațiile Țării-Românești și Moldovei cu Ardealul în sec. al XV—XVI-lea*, București, 1905.
262. Nicolaescu St., *Diaconul Coresi și familia sa* în *Revista pentru istorie, filologie*, X, București, 1909.
263. Nistor I., *Un român iscoadă lu 1683 în tabăra regelui Sobieski* în *An. Ac. Rom.*, secț. ist., seria III, vol. XII.
264. Nilles, *Symbolae ad illustrandam historiam ecclesiae orientalis*, I—II, Innsbruck, 1885.
265. *Noua revistă română*, XI, București, 1912.
266. *Olteanul* (ziar), Făgăraș, 1913.

267. Onciul D., *Papa Formosus în Omagiu lui Titu Maiorescu*, București, 1903, p. 624—31.
268. *Organul luminării* (revistă), Blaj, 1847.
269. Ottescu I., *Credințele țăranului român despre cer și stele*, ed. Acad. Rom., București, 1907.
270. Pamfile T., *Sărbătorile la Români: I Sărbătorile de vară, II Sărbătorile de toamnă și postul Crăciunului, III Crăciunul*, ed. Acad. Rom., București, 1910, 1914.
271. Pamfile T., *Povestea lumii de demult, după credințele poporului român*, București, 1913.
272. Pamfile T., *Diavolul învrăjbitor al lumii*, București, 1914.
273. Pamfile T., *Cerul și podoabele lui după credințele poporului român*, București, 1915.
274. Pamfile T., *Văzduhul după credințele poporului român*, București, 1916.
275. Pamfile T., *Mitologia românească. Dușmanii și prietini ai omului*, București, 1916.
276. Pamfile T., *Comorile după credințele poporului român*, București, 1916.
277. Pamfile T., *Pământul după credințele poporului român*, București 1924.
278. Panaitescu P. P., *La littérature slavo-roumaine (XV-e—XVI-e siècle) et son importance pour l'histoire des littératures slaves*, Praga, 1931.
279. Papahagi T., *Graiul și folclorul Maramureșului*, ed. Acad. Rom., București, 1925.
280. Pârvan V., *Un vechiu monument de limbă literară românească*, București, 1904.
281. Pârvan V., *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, București, 1911.
282. Pârvan V., *Inceputurile vieții romane la gurile Dunării*, București, 1923.
283. Pârvan V., *La pénétration hellénique et hellénistique dans la vallée du Danube*, București, 1923.
284. Pârvan V., *Getica. O protoistorie a Daciei*, în An. Ac. Rom. secț. ist., III (1926).

285. Paul de Alep, *Călătoriile patriarhului Macarie de Antiochia în Țerile române în 1653—59*, ed. E. Cioran, București, 1900.
286. Pesty Fr., *A szörényi bánság története*, I, Budapesta 1878.
287. Petran C., *Die Kunstdenkmäler der Siebenbürger Rumänen im Lichte der bisherigen Forschung*, Cluj, 1927.
288. Petran C., *Bisericile de lemn din județul Arad*, Sibiu, 1927.
289. Petran C., *Monumentele istorice ale județului Bihor*, Sibiu, 1931.
290. Petran C., *Bisericile de lemn ale Românilor ardeleni în lumina aprecierilor străine recente*, Sibiu, 1934.
291. Pokoly I., *Az erdélyi református egyház története*, II, Budapesta, 1904.
292. Popa At., *Biserici vechi de lemn românești din Ardeal în Anuarul Com. Mom. Ist. pentru Transilvania pe 1929*, Cluj, 1930, p. 351—399, și *Ibid. pe 1930—31*, Cluj, 1932, p. 161—314.
293. Pop Șt., *Din trecutul diecezei Caransebeșului*, I, Caransebeș, 1932.
294. Popovici I., *Paliia din Orăștie*, în *An. Ac. Rom.*, sect. lit., XXXIII (1911).
295. Popovici M., *Monografia comunei Șeghiște în Transilvania*, XLII, Sibiu, 1911.
296. Popovici M., *Un vechiu monument istoric dispărut*, Beiuș, 1934.
297. Pușcariu Ion, *Fragmente istorice despre boierii din țara Făgărașului*, Sibiu, 1907.
298. Pușcariu Ion, *In orele libere*, Sibiu, 1867.
299. Pușcariu Ilarion, *Documente pentru limbă și istorie*, I, Sibiu, 1889.
300. Pușcariu Sextil, *Istoria literaturii române epoca veche*, ed. II, Sibiu, 1930.
301. Pușcariu Sextil și Procopovici, *Evanghelia cu învățătură (1581)*, București, 1914.
302. *Programul liceului ort. român din Brașov*, Brașov, 1901.
303. *Quellen zur Geschichte Kronstadt*, I—IV, VI, Brașov, 1886, 1915.

304. Radonici, *Prilozi za istoriu Srbai Ugarscoi u XVI—XVIII veku*, I, Neoplanta, 1909.
305. Radonici, *Grof Gheorghe Brancovici (sârbește)*, Belgrad, 1911.
306. Radonici, *Situația internațională a principatului Țării-Românești în vremea lui Șerban Cantacuzino (1678—88) în An. Ac. Rom., secț. ist., XXXVI (1914).*
307. Radu I., *Biserica sf. Uniri din Tâmpăhăza—Uifalău*, Oradia mare, 1911.
308. Radu I., *Istoria vicariatului gr. catolic al Hașegului*, Lugoj, 1913.
309. *Răvașul* (revistă), Cluj, 1905, 1907—8, 1910.
310. *Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt und der sächsischen Nation*, I, Sibiu, 1880.
311. Reisenberger L., *Die Kerczer Abtei*, Sibiu, 1894.
312. *Revista catolică*, I, București, 1912.
313. *Revista critică și literară*, II, Iași, 1894.
314. *Revista din Iași*, Iași, 1908.
315. *Revista istorică*, II, VII, VIII, IX, Văleni de Munte, 1916 și urm.
316. *Revista pentru istorie, arheologie și filologie*, II, VII, X, XIII, București, 1884—1913.
317. *Revista Teologică*, I, X, XX, Sibiu, 1907 și urm.
318. *Revista Tinerimii române*, XV, București, 1897.
319. Romer Floris, *Régi falképek Magyarországon*, III partea I, Budapesta, 1874.
320. Roques Mario, *Les premières traductions roumaines de de l'Ancien Testament, Palia d'Orăștie (1581—82)*, Paris, 1925.
321. Rosetti Alex., *Colindele religioase la Români în An. Ac. Rom., secț. lit., XL (1916).*
322. Russo D., *Studii bizantino-române*, București, 1907.
323. Sbiera, *Codicele voroneșean*, Cernăuți 1885.
324. Schultz Fr., *Die Holzkirchen im Bistume Szatmar în Mitteilungen der K. K. Central Comision*, XI, Viena, 1876, p. 6—14.

325. Sevastos E., *Nunta la Români*, ed. Acad. Rom., București, 1889.
326. Simionescu Efr., *Monumentele literare vechi. Codicele dela Cohalm 1592*, Iași, 1925.
327. Skok P., *La terminologie chrétienne en slave: l'église, les prêtres, les fidèles* în *Revue des Études slaves*, VII, (1927), p. 177—198.
328. *Speranță* (revistă), Arad, 1869.
329. Spulber, *Cea mai veche pravilă românească*, Cernăuți, 1930.
330. Stan, *Școala poporană din Făgăraș și de pe Târnave*, I, Sibiu, 1928.
331. *Starine* (revista croată), Zagreb, 1889.
332. Sulică N., *Limba vechilor noastre cărți bisericești*, Brașov, 1896.
333. Sulică N., *Un capitol din activitatea diaconului Coresi*, Brașov, 1902.
334. Sulică N., *Inștiințări (Câteva capitole din trecutul Românilor din Șcheii Brașovului)*, Brașov, 1907.
335. Sulică N., *O nouă publicație românească din sec. al XVI-lea: Liturghierul diaconului Coresi tipărit la Brașov în 1570* în revista *Șoimii*, III, Târgu Mureș, no. 9—10.
336. Szabo Károly, *Erdély történelmi adatok*, IV, Cluj, 1862.
337. Szádeczky B., *Apaffi Mihály udvartartása*, I, Budapesta, 1911.
338. Szalárdy I., *Siralmas kronikája*, Pesta, 1853, ed. Sig. Kemény.
339. Szamosközy, *Történeti maradványok*, ed. Al. Szilágyi, Budapesta, 1880.
340. *Századok* (revistă), Budapesta, 1871, 1879, 1886, 1889, 1900, 1905, 1908.
341. Szekfü, *A magyar állam életrajza*, Budapesta, 1917.
342. Szendrei-Radisics, *Chefs d'oeuvres d'art dela Hongrie*, III, Budapesta, 1902.
343. Szentkláray, *A szerbmonostoregyházak történeti emlékei Délmagyarországon*, Budapesta, 1908.

344. Szilágyi Alex., *Erdély és az észak keleti háboru*, II, Budapesta.
345. Sztripszky H., *Jegyzetek a görög kultúra árpádkori nyomairól*, Budapesta, 1918.
346. Sztripszky și Alexics, *Szegedi Gergely énekes könyve román fordításban a XVI században*, Budapesta, 1911.
347. Szinte G., *Kolozsmegyei fatemplomok în Magyar Nemzeti Muzeum néprajzi osztályának értesítője*, XIV, Budapesta, 1913, p. 1—13.
348. Szinte L., *Erdélyi fatemplomok és haranglábak*, în *Ibid.*, p. 279—285.
349. Șaguna Andrei, *Istoria bisericii ortodoxe*, II, Sibiu, 1860.
350. Șăineanu L., *Incercare asupra semaseologiei române*, București, 1887.
351. *Șematismul arhidiecezei gr. cat. pe 1900*, Blaj, 1900.
352. *Șematismul diecezei gr. cat. din Gherla pe 1914* (latinește), Gherla, 1914.
353. Șincai Gh., *Cronica Românilor*, II—III, București, 1886.
354. Sipos Imre, *A belényesi ev. református egyház története*, Oradia, 1883.
355. *Șoimii* (revistă), II—III, Târgu-Mureș, 1926—7.
356. Ștefănescu I. D., *Contribution a l'étude des peintures murales valaques*, (= vol. III din *Orient et Byzance*), Paris, 1928.
357. Ștefănescu D., *Monuments d'art chrétien trouvés en Roumaine*, (extras din revista *Byzantion*, IV), Bruxelles 1931.
358. Ștefulescu, *Mănăstirea Tismana*, București, 1909.
359. Teculescu H., *Oameni și locuri din Târnava-mare*, în *Anuarul liceului principele Nicolae din Sighișoara pe 1929—33*, III, Sighișoara, 1933.
360. Tempea R., *Istoria beserecei Șcheilor Brașovului*, ed. Șt. Stinghe, Brașov, 1899.
361. *Teodor Codrescu* (revistă), I, III, Iași.
362. *Telegraful român* (foaie bisericească), Sibiu, 1905, 1913.

363. Teutsch Fr., *Geschichte der evangelischen Kirche in Siebenbürgen*, I, Sibiu, 1921.
364. *Tezaur de monumente istorice*, III, București, 1864.
365. *Traian* (revistă), București, 1889.
366. *Transilvania* (revistă), Sibiu, 1870, 1875, 1885, 1909—10, 1929.
367. *Tribuna* (ziar), Arad, 1909.
368. *Törökmagyar állam okmánytár*, VI—VII. Budapesta, 1870—1.
369. *Történelmi Tár* (revistă), Budapesta, 1887, 1878, 1895, 1910.
370. *Țara Bârsei* (revistă), II, III, Brașov, 1930—1.
371. *Țara de sus* (revistă), Satu-mare, 1921.
372. *Uj magyar muzeum* (revistă), I, Pesta, 1859.
373. *Unirea* (foaia bisericească), Blaj, 1897, 1900, 1905, 1911, 1914.
374. Pret. Ursăchescu, *Psaltire slavonă în An. Ac. Rom.*, secț. lit., III (1926).
375. Vătășianu, *Vechile biserici de piatră românești din județul Hunedoara în Anuarul Com. Mon. Ist. pentru Transilvania pe 1929*, Cluj, 1930, p. 1—222.
376. Velcu D. A., *Contribuții la studiul creștinismului dacoroman sec. I—IV d. Hr.*, București, 1934.
377. Veress A., *Erdély és magyarországi régi oláh könyvek és nyomtatványok (1544—1808)*, Cluj, 1910.
378. Veress A., *Fontes rerum Transilvanicarum*, II, III, IV, Budapesta, 1912—4.
379. Veress A., *Erdélyország pápai követek jelentései*, Budapesta, 1910.
380. Veress A., *Matricula et acta Hungarorum in Universitatibus Italiae Studentium*, Budapesta, 1917.
381. Veress A., *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, I—IV, VI, VII, București, 1929—34.

BIBLIOGRAFIE

382. Veress A., *Bibliografia română-ungară*, I—II, București, 1930—1.
383. Veszely I., *Erdélyi egyháztörténelmi adatok*, I, Cluj, 1860.
384. Viciu Alexie, *Colinde din Ardeal. Datine de Crăciun și credințe poporane*, ed. Acad. Rom., București, 1914.
385. Zeiller I., *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain*, Paris, 1918.

Lista cărților și manuscriselor

- Albinușa* (mss. românesc din 1620), 384—5.
Alexandria (mss. rom. din 1620), 385—6 și n. 1.
Anghilest (=Octoih, mss. slavon și rom.) 374, 378.
Apostolul, 142—3 (mss. voronețean), 122—3. (mss. rom. 1550—1600), 124—5 n. 1. (rom. tipărit 1563, Brașov de Coresi), 131 și n. 1, 132.
Biblia (mss. rom. 1683), 402 n. 2.
Bucoavna (rom. tipărit, Bălgrad, 1699), 403—4. (tip. slavonă Peri, finea sec. 17-lea), 403.
Calendar românesc (tip. Brașov, 1569), 383.
Cântece calvine (mss. rom. 1676), 377. (mss. rom. din 1642, 1697), 395.
Cărarea pe scurt spre fapte bune (rom. tip. Bălgrad, 1685), 402.
Carte românească de învățătură (rom. tip. Iași, 1643), 347.
Catehism (luteran, rom. tip. Sibiu, 1544), 126—7. (luteran, tip. rom. Brașov, 1559), 79 n. 3, 127 și n. 2. (calvin, rom. tip. Bălgrad, 1640), 356, 386, 392, 394 și n. 1, 400 (calvin, rom. tip. Bălgrad, 1648), 394 (catolic rom. tip. Sâmbăta-mare, 1696), 403.
Cazanie (mss. rom. c. 1600), 123, 125 n. 1. (mss. rom. 1640), 377 n. 1. (mss. rom. sec. 17), 376—7. (mss. rom. finea sec. 17), 434 n. 1. (mss. slavon, 1653), 375. (rom. tip. Brașov, 1581), 144. (a mitropolitului Varlaam, tip. Iași, 1643), 347, 350 n. 2, 396.
Ceasloveț (mss. rom. 1685), 378. (mss. rom. 1695, 1705) 376. (mss. rom. 1699), 378. (tip. rom. Bălgrad, 1685), 402. (rom. tip. ed. II, Sibiu, 1696), 403, 440.
Chiriadromion (rom. tip. Bălgrad, 1699), 404—5.
Credeul (mss. rom. 1693), 378 n. 2.
Cronica bisericii sf. Nicolae din Șcheiul Brașovului (scrisă c. 1640—50, rom.), 141, 377.

- Codice*, 381. (dela Cohalm), 117. (dela Ieud), 116—17. (Gh. Lazar), 503 n. 2. (Marţian), 117 şi n. 2. (dela Năsăud), 117. (Neagoeanus), 379 n. 3, 381—2. (Sturdzan), 177, 379 n. 3. (Teodorescu), 117, 379 n. 3. (Voroneţean), 117, 122—3.
- Cuvânt la îngropăciune* (mss. rom. sec. 16—17), 400 n. 2. (mss. rom, 1639 de diacul Toader), 339.
- Erminie* sau iconografie (mss. şi tip. rom.), 431 n. 2, 432.
- Evangelia*, 343, 363, 367. (mss. rom. husit), 125. (mss. rom. din sec. 15—16), 378 n. 4. (mss. rom. 1574 de Radu gramaticul), 145 şi n. 1. (mss. rom. 1682), 378 n. 4. (mss. slavon, 1404—5), 49 şi n. 1. (mss. sârbesc, 1450), 112 n. 2. (mss. slavon, c. 1498 la Feleac), 66—7, 441. (mss. slavon, sec. 16), 342, 390. (românească, tip. Braşov, 1561 de Coresi), 129, şi n. 3, 130—31, 143. (slavonă, tip. 1512, Târgovişte, 129, 131, 439. (slavonă, tip. Braşov, 1562 de Coresi), 131. (slavonă, tip. 1578—9 de Coresi), 136. (slavonă, tip. Bălgrad, 1579 de diacul Lorinţ), 138. (slavo-românească, tip. 1580 de diacul Lorinţ), 138. (cu învăţătură, rom. tip. Braşov, 1581 de Coresi), 139—40, 377, 390, 439. (slavonă, tip. 1583, de Coresi), 142 n. 1. (cu învăţătură, rom. tip. Bălgrad, 1640—1), 390, 392—3. (rom. tip. Govora, 1642), 394 n. 1, 396. (rom tip. Iaşi, 1643), 396. (rom. tip. mănăstirea Peri, 1696), 403.
- Feştanie la Botezul Domnului* (mss. rom. 1682), 378—9.
- Fiore de virtu* (mss. rom. din 1693), 383.
- Fiziologul* (mss. rom. din 1693), 383—5.
- Gromovnicul* (mss. rom. 1620), 381—83 şi n. 2, 384. (rom. tip. Bălgrad, 1639), 388—9.
- Indreptarea legii* (rom. tip. Târgovişte, 1652), 380, 391, *vezi* şi Pravila.
- Intrebarea creştinească* (rom. tip. Braşov, 1559), 79 n. 3, 127 şi n. 2.
- Învăţătură despre munca celor 7 Macavei* (mss. rom. 1675), 378.
- Izvod de parimii* (mss. rom. 1700), 376.

- Legende* (biblice), 118 (hagiografice), 118.
- Litanii* (mss. rom. din Bihor, 1674), 378 n. 4, 503 n. 2.
- Literatura* (apocrifă), 114—18, 379 n. 2, 381 (astrologică), 118.
- Liturghier* (mss. slavon, 1481), 152. (mss. rom. din sec. 16—18), 376 şi n. 4. (mss. rom. 1679), 378 n. 4. (mss. rom. sec. 17), 342. (mss. rom. 1701), 378. (rom. tip. Braşov, 1570 de Coresi), 85 şi n. 3, 134. (slavon, tip. Braşov, 1588 de Şerban tipograful), 142. (rom. tip. Bălgrad, sec. 17), 400. (slavon, tip. Târgovişte 1508), 85, 351 n. 2.
- Mântuirea păcătoşilor* (mss. rom. 1692), 377 n. 1.
- Manual în contra rătăcirii calvine* de Melefiu Sirigul şi Patriarhul Dositeiu al Ierusalimului (tip. greceşte, Bucureşti, 1690), 406.
- Mărturisirea ortodoxă* (tip. greceşte, la Snagov, 1699), 406. (mss. rom. 1727), 378.
- Maslul* (mss. rom. 1673), 378.
- Mineiu* (mss. rom. sec. 16—17), 377 n. 4. (mss. slavon, 1655), 375. (mss. rom. 1698, 1702) 372—3.
- Molitvelnic* (mss. rom. sec. 16), 376 n. 2. (mss. slavo-român sec. 16), 374 n. 2. (mss. rom. din Bihor, 1674—76), 500, 502—503 n. 2. (mss. rom. din Orşova, 1686), 499 şi n. 1. (mss. rom. 1698) 376. (mss. rom. sec. 17), 376. (rom. tip. Braşov, 1564 de Coresi), 133. (rom. tip. Bălgrad, 1689), 402—3, 440. (rom. tip. mănăstirea Peri, 1696), 403.
- Octoih* (mss. rom. sec. 16—17), 377 n. 4. (mss. rom. 1685), 378. (mss. slavon, sec. 16—17), 341. (mss. rom. 1695, 1706), 376. (mic, slavon, tip. Braşov, 1557 de Coresi), 129 şi n. 2. (slavon, tip. Braşov, 1577, de diacul Lorinţ), 136 n. 1. (slavon, I—II, tip. 1574—5 de Coresi), 136—7, 439. *vezi* şi Anghilest.
- Paliia* (rom. tip. Orăştie, 1582), 142—3, 379.
- Paraclisul Precestei* (rom. tip. Bălgrad, 1639), 388—9.
- Penticostar* (mss. din 1613), 377. (slavon, tip. la Peri, finea sec. 17), 403. (mss. rom. din 1694), 377 şi n. 6, 362 n. 3.
- Poezii româneşti* (mss. rom. cu litere latine din 1671), 497 n. 2.
- Pogrebanie românească* (tip. Bălgrad, sec. 17), 400.
- Povestea la 40 de mucenici* (rom. tip. Bălgrad, 1689), 403.

- Pravila* (Sf. Părinți, rom. tip. Braşov, c. 1570—80 de Coresi), 138 n. 3, 379 n. 3. (mss. rom. sec. 16, și din 1610), 379 n. 3. (rom. tip. la Govora, 1640), 390. (rom. tip. Târgoviște, 1652), 355 n. 1, 367 n. 4.
- Praxiu* (sau Apostolul rom. tip. Braşov, 1563 de Coresi), 122—3, 131.
- Propovedanie românească* (tip. Bălgrad, sec. 17), 400. (mss. rom. din 1676), 400 n. 2.
- Psaltire*, 143. (scheiană, sec. 15—16), 121—2, 144. (mss. slavon-rom. 1697), 377—8. (rom. tip. Braşov, 1570, de Coresi), 134—5 (rom. cu litere latine, tip. Oradia,¹ c. 1570), 143, 395 n. 3. (rom. tip. Braşov, 1577, de Coresi), 135. (slavonă, tip. 1577—80 de diacul Lorinț), 135 n. 1. (slavonă, tip. 1577 de Coresi), 136, 439. (rom. tip. Bălgrad, 1651), 398—9 și n. 1.
- Rânduiala diaconstvelor* (rom. tip. Bălgrad, 1687), 402.
- Răspunsul împotriva Catehismului calvinesc* (rom. de Varlaam, tip. Iași, 1645—7), 345—6.
- Rojdanic* (mss. rom. 1620), 381—3.
- Sbornic* (mss. rom. sec. 17), 377 n. 2. (mss. rom. 1705), 377 (slavon, tip. 1568 de Coresi), 136. (slavon, tip. Sassebeș, 1580 de Coresi), 138—9.
- Scutul catehizmului* (rom. tip. Bălgrad, 1656), 346, 400.
- Sfânta Scriptură* (mss. rom. c. 1615—29), 386.
- Sfințirea bisericii* (slujba, mss. rom. 1673—4), 378.
- Sicriul de aur* (rom. tip. Sassebeș 1683), 401—2.
- Sinaxar* (mss. rom. 1699—1709), 376.
- Slavoslovie* (= Doxologie, mss. rom., c. 1640—50), 400 n. 3.
- Strasnic* (mss. rom., 1717), 378.
- Șapte taine* (rom. tip. Iași, 1644), 346.
- Tâlcul evangheliilor* (rom. tip. Braşov, 1564 de Coresi), 133—4.
- Tatăl nostru* (rom. tip. în Caşovia, 1614), 497 n. 2. (mss. rom. cu litere latine în Maramureș, 1671), 497 n. 2.
- Testamentul nou* (rom. tip. Bălgrad, 1648), 396—8 și n. 1.

¹ cf. Veress, *Bibliografia română-ungară*, I, p. 31—32 no. 79.

- Testamentul vechiu* (mss. rom. din 1679), 379. (mss. rom. din Bihor), 379. (mss. rom. 1681), 402 n. 2. (rom. tip. Orăștie, 1582), 379.
- Tetraevanghelier* (slavon tip. 1546 de Filip Moldoveanul), 126 n. 2.
- Trepetnic* (mss. rom. 1620), 381, 383. (rom. tip. Bălgrad, 1639), 383, 388—9.
- Triod* (tip.) 363. (mss. rom. sec. 17), 377 și n. 4. (slavon, tip. 1578 de Coresi), 136. (slavon, tip. mănăstirea Peri, finea sec. 17), 403.
- Viețile sfinților* (mss. rom. din 1678), 377. (mss. rom. din 1695), 378.
- Zaconicul* sau cartea legilor dela mitropolia din Alba-Iulia (din 1680), 300, 401, 445.
- Ziarul* sau memoriile mitr. Sava Brancovici (mss. înainte de 1680), 299.

Tabla numelor și locurilor istorice¹⁾

A.

- Abrittus (episcopie), 19, 25.
Abrud (târg, jud. Alba), 414.
Achindie (egumen la Humor), 341.
Achirie (protopop în comitatul Hunedoara), 142.
Achtum (principe ungar), 31.
Aciua (sat, jud. Satu-mare), 372.
Adrian (patriarh rus în Moscova), 370.
Agathon (monah-diac din Moldova), 376, 378.
Agaton (egumen la Vodița), 259.
Agristău (sat, jud. Târnava-mare), 412.
Aiud (oraș, jud. Alba), 84, 313, 474, 477, 487.
Alămănuț Oprea (țăran din Săliște-Sibiului), 343.
Alămor (sat, jud. Alba), 201, 453 (Românii din —), 472.
Alba (județ), 73, 201, 270, 305, 412, 414.
Alba-Iulia (*vezi* și Bălgrad), 79, n. 1, 85, 88, 91 n. 1, 95, 109, 135 n. 1, 171, 179 n. 1, 183, 208—10, 213, 221, 264 n. 1, 269, 277, 294 n. 2, 305, 315 n. 3, 324 și n. 3, 353 n. 2, 383, 420.
Albinus Francisc (student la Roma), 264 n. 1
Alep (oraș în Asia-mică), 49 n. 1, 348, 356—7.
Alexă (grecul), 481. (Stefan din Orăștie, român calvinizat), 472 n. 1.
Alexandria (oraș în Egipt), 282, 348.
Alexandru (Machedon, cel Mare, împărat). 385 (Sever, împărat roman), 4 (cel Bun, Domn al Moldovei, 1400—1432), 98 (Domn al Țării Românești, c. 1340—1364), 241 n. 2 (II-lea, Domn al Țării Românești, 1568—1577), 107, 136, nul, dascăl în Brașov) 377 (episcop de Tomi), 14 n. 1.

¹ Numărul *cursiv* arată, că numele la pagina respectivă a fost lipărit greșit.

- Almaș (district în Banat), 259, (sat în Bihor), 250.
 Almașul (mare, sat, jud. Hunedoara), 47 (deșert, sat, județul Cluj), 411.
 Alstedius (profesor la școala calvină din Bălgrad), 394.
 Alvinczi Petru (prefectul bunurilor fiscale), 295, 307.
 Amlaș (ducat, jud. Sibiu), 40, 103.
 Ananie (mitropolit în Târgoviște), 78.
 Anastasie (episcop de Vad), 67 n. 3, 69 n. 2, 70—71, 101—2, 167, 450 (episcop de Roman), 199, 257, 350 (Crimca, mitropolitul Moldovei), 336 (Doamna lui Gheorghe Vodă Duca), 351.
 Andonie Andronic (preot-sculptor), 433.
 Andrei (apostolul), 2.
 Andrieșel (judele orașului săsesc Bistrița), 232 n. 1.
 Anghel (preot în Cigmău), 480.
 Antiochia (oraș în Asia-mică), 282, 348, 356.
 Antonie (din Popești, Domn al Țării Românești, 1669—72), 284—5, 357—8 n. 1, 460 (patriarh în Constantinopol), 58, 349 n. 2 (egumen la Prislop), 192, 496.
 Apaffi Mihail (I-ii, principele Ardealului, 1662—1690), 217—24, 235, 277—83, 286—9, 293—300, 302—6, 312—15, 319, 323, 325, 359—60, 364, 369, 402, 455, 462 și n. 2, 464—6, 470, 477.
 Apșa de jos (sat în Maramureș), 152, 237.
 Apșa de mijloc (sat în Maramureș), 59, 151.
 Apostol (fiul lui Hrizea banul), 359.
 Arad (județ), 112 n. 1, 150, 239, 242—3 și n. 1, 244, 433 (episcopia ortodoxă din —) 254.
 Archiud (sat, jud. Mureș), 411.
 Ardeu (sat, jud. Târnava mică), 342.
 Argeș, (județ), 365 (biserica), 343.
 Armeni (sat, jud. Alba), 280, 300, 305, 308.
 Arnota (mănăstire în Țara Românească), 108.
 Aron (Domn al Moldovei, 1591—95), 106, 108, 141, 171, 350, 427.
 Arpasi Enache (negustor în Făgăraș), 483.
 Arsenie (arhidiacon la Vodița), 262 (preot), 373, 471.

- Arva (ținut), 59.
 Așchilău (sat în Bihor), 254, 376.
 Asia mică, 2, 4, 405.
 Atanaric (rege got), 11.
 Atanasie (Anghel, mitropolit în Bălgrad), 322, 326, 329—33, 364—5, 369, 372, 403—5, 448—9, 453, 481, 489, 495, 501 (egumen la Tismana), 323 (ieromonah), 341.
 Athos (sf. Munte), 227, 246, 320, 434.
 Attila (regele Hunilor), 13.
 Audius (din Mesopotamia, predicator), 11.
 Augustin (episcop de Vad), 90, 227, 336.
 Aurelian (împărat roman), 7.
 Aurelius-Babus (veteran-soldat roman), 4—5.
 Ausoni (= Daco-romani, popor), 13.
 Austria (țară), 319, 321.
 Auxentie (episcop), 303, 316.
 Auxențiu (episcop de Durostorum-Silistra), 11.
 Avari (popor), 19.
 Averchie (candidat de mitropolit), 314, 321.
 Avram (din satul Burda, episcop româno-calvin în Bihor), 251 —2 (arhidiacon-tipograf) 440 (preot în Bălgrad), 490.
 Avrig (sat, jud. Sibiu), 451 n. 4. 462 n. 2.
 Axentie (călugăr), 246.
 Azarie (călugăr-cronicar în Moldova), 100.
 Azov (oraș în Rusia sudică), 227.

B.

- Baba (sat, jud. Someș), 481 n. 3.
 Băcăinț (sat, jud. Hunedoara), 376.
 Bacău (oraș în Moldova), 499.
 Baia (târg în Moldova), 68 (mare, oraș, jud. Satu-mare), 226 (sprie, oraș, jud. Satu-mare), 402 (de Criș, târg, jud. Zarand), 242, 474.
 Bălăceanu Constantin și Maria (boier), 362 n. 3, 363, 437.
 Bălan Nicolae (mitropolit al Transilvaniei), 417 n. 1.
 Balașa (Doamna lui Constantin Vodă Basarab), 353 n. 2, 482 (jupâneasă din Moldova), 351.

- Balassa Melchior (nobil ungar), 76.
- Balc (sau Balită, Voevod în Maramureș), 57, 59, 112, 470 n. 1 (preot în Peșteana), 38.
- Balea (preot în Șcheiul Brașovului), 457, 475, 488.
- Bălea (Voevod în Crișcior), 57.
- Bălgrad (*vezi* și Alba-Iulia), 89—96, 107—8, 136, 138, 173 și urm., 176, 184—9, 192, 197—8, 200, 201, 206, 231—33, 238, 243, 254, 265, 269, 271, 273—4, 280, 284, 287, 289, 293—4, 299—300, 304 și urm., 307 și urm., 314—15, 328, 336, 343, 351, 354, 356 și urm., 376, 379, 390, 392, 394 și urm., 398, 400—405, 416, 434—5, 437, 439—41, 445, 447—50, 455, 461, 464, 466, 468, 481, 489 și n. 4, 490, 493, 495—6.
- Balmoș Petru de Szamosfelek (nobil român), 277.
- Banat (provincie), 17—18, 31, 34, 36, 40, 65, 158, 225, 258 și urm., 342, 348, 369, 387, 412, 433, 499.
- Banci Mihai (tipograf), 403.
- Banffy Gheorghe (guvernatorul Ardealului), 323.
- Bărăbanț (sat, jud. Alba), 307.
- Baranyai Paul (preot latin în Bălgrad), 324 n. 3, 328.
- Bărbat (Voevod în țara Hațegului?), 47, 158.
- Bărboși (sat, jud. Covurlui), 376, 433.
- Barcsay Acașiu (principele Ardealului, 1659—60), 221 n. 4, 222 n. 1, 250 n. 3, 264, 272—79, 358, 394, 451, 465, 470, 474.
- Bârgău (sat, jud. Bistrița-Năsăud), 92, 351 n. 2.
- Bârgăul de sus (sat, jud. Bistrița-Năsăud), 336.
- Bariț Gheorghe (istoric), 395 n. 3.
- Bârsa (țara), 302, 455.
- Bârsău (sat, jud. Hunedoara), 57, 156, 159, 163 și n. 2.
- Bârseanu Andrei (istoric și literat), 127.
- Basarab Laiotă (Domnul Țării-Românești, 1473—77), 104.
- Basta (general), 183—4.
- Bathory (Andrei, principele Ardealului, 1599), 175, 420 (Cristofor, principele Ardealului, 1576—81), 92 n. 4, 138—9, 342 (Gavril, principele Ardealului, 1608—13), 89, 184 n. 4, 335, 422, 461, 465, 470 (Gheorghe, comite), 225 (Sigismund, principele Ardealului, 1581—99), 88, 108, 117

TABLA NUMELOR ȘI LOCURILOR ISTORICE

- 173—4, 182, 208, 448 (Sofia, văduva lui Gh. Rakoczy I-iu) 234 n. 2, 350 (Ștefan, principele Ardealului, 1571—76), 49 n. 2, 86—88, 91—2, 138, 387.
- Bator (târg, în Bihor), 249.
- Becicherec (oraș în Banat), 369.
- Beca (moșie, azi cătun în satul Galtiu), 187, 329, 447.
- Beiuș (district, oraș în Bihor), 239, 248, 250, 270, 302, 420 n. 2, 474.
- Bela (al IV-lea, regele Ungariei, 1230—1270), 37, 41.
- Beldi Pavel (nobil ungar), 310.
- Belgrad (oraș sârbesc), 64—5.
- Bendorf (sat, jud. Sibiu), 451 n. 4.
- Benckner Ioan (judele Brașovului), 79 n. 1, 129, 131.
- Benediug (sat, jud. Someș), 413, 426—7.
- Benic (sat, jud. Alba), 295.
- Beocinul (mănăstire), 244.
- Berbești (sat în Maramureș), 237—8.
- Berchieș (sat, jud. Cluj), 411.
- Bereg (ținut), 59.
- Berința (sat, jud. Solnoc-Doboca), 241.
- Berivoiul (mare, sat, jud. Făgăraș), 208 n. 3, 210, 272, 451, 452
(mic, sat, jud. Făgăraș), 363.
- Berzava (ținut în Banat), 259.
- Bethlen (A. comite în Maramureș), 229 (Gavril, principele Ardealului, 1613—1629), 89—90, 185—9, 190—93, 200, 208, 222, 227, 248 n. 2, 336, 386—7, 450 n. 1, 464, 490, 494 (Ioan, istoric), 219, 359 (Nicolae, istoric), 238 (Ștefan, guvernatorul Ardealului), 90 (Wolfgang, cro-nicar), 176, 420.
- Bicsad (mănăstire, jud. Satu-mare), 322.
- Bieresioe (oraș în Suedia), 160.
- Bihor (comitat), 65, 90, 150, 239—40 n. 1, 243, 247 și urm., 251, 254, 270, 321, 342, 348—9, 375—8, 408, 411, 418, 464, 484, 488, 503.
- Biserica-albă (sat în Maramureș), 237.
- Bisericiani (mănăstire în Moldova), 337.
- Bistra (sat, jud. Turda-Arieș), 324 n. 3.

TABLA NUMELOR ȘI LOCURILOR ISTORICE

- Bistrița (district, oraș săsesc), 59, 69—70, 72, 82—4, 88—91, 93, 100, 102, 111—12, 127, 144, 175, 193, 230—1, 234 n. 3, 253, 270, 272—3, 281, 302, 323—4, 336—8, 340, 342, 349, 402 n. 2, 411, 420, 448, 450, 458, 490, 498 (mănăstire în Moldova), 90—100, 199, 205, 342, 498 (mănăstire în Oltenia), 63 n. 1, 145.
- Blaj (oraș, jud. Alba), 70, 174, 178, 323, 349, 444.
- Bob Aron Andonie (din Cerghidul mare), 342.
- Bobâlna (sat, jud. Hunedoara), 193, 327, 329, 480.
- Bocskay Stefan (principele Ardealului, 1605—6), 88, 183—4, 226, 243.
- Boemia (provincie), 119.
- Boer Sigismund (boer făgărășan), 223—4, 303—4.
- Bogata românească și ungurească (sate, jud. Solnoc-Doboca), 70, 493.
- Bogdan (Voevod în Maramureș și Moldova, c. 1340—1360), 35 (Constantin, pretendent domnesc din Moldova), 102.
- Boian (sat, jud. Sălaj), 411.
- Boița (sat, jud. Hunedoara), 49.
- Bojidar Matei (dascăl), 499.
- Bolhas Aelius (veteran roman), 5—6.
- Bonifaciu (al IX-lea, papa), 106 n. 1.
- Boris-Mihail (principe bulgar), 26.
- Bornemisza Ana (soția lui M. Apaffi I-iu), 220—223, 412, 477.
- Boroș-Inău 323, *vezi* și Inău-Ienopole.
- Borșa (sat în Bihor), 411 (sat în Maramureș), 230, 342 n. 1, 344, 499.
- Bozen (oraș în Tirol), 144.
- Bozeș (sat, jud. Hunedoara), 480.
- Bran (pas), 303 n. 4.
- Brâncoveanu Constantin (Domnul Țării-Românești, 1688—1714), 97, 218, 224, 298, 333, 363—71, 405, 416—24, 428—431, 437, 482.
- Brâncoveni (sat, în Țara-Românească), 356.
- Brancovici (Avram), 243 (Gheorghe, despotul), 65, 242 (Gheorghe), 243, 266 n. 1, 268, 271, 279, 280, 282 n. 1, 285—6, 288—9, 293, 295—99, 317, 360, 362—3, 422, 450, 490.

TABLA NUMELOR ȘI LOCURILOR ISTORICE

- (Grigorie, protopop), 267 (Ioan), 244, 266 (Longhin, mitropolit în Inău), 244—46, 267, 269, 274 (Sava, mitropolit de Bălgrad), 183, 198—9, 210, 219—20, 232—33, 244, 246, 265—302, 306, 317, 325, 356—7, 360—2, 400—2, 434—5, 437, 446, 448—52 n. 1, 453, 455, 467—8, 486, 489—90, 499 (Simion, protopop), 457.
- Brandenburg Gheorghe, 451.
- Brașov (oraș și sfatul săsesc), 68, 79 n. 3, 80, 83, 85, 93, 95, 104—8, 111, 127 și urm., 172, 179 n. 1, 184—5, 188, 194, 197, 278, 302, 316, 321, 328 n. 1, 337, 342, 354—6, 367, 383, 385, 390, 422, 427—8, 435, 439, 442, 446, 455—7, 469, 481, 489, 501, *vezi* și Șcheiul Brașovului.
- Bratu (preot în Rășinari), 107, 126, 476.
- Breb (sat în Maramureș), 151.
- Breslau (oraș în Germania), 112.
- Britani (popor), 3.
- Brusturi (sat în Bihor), 249—50 n. 1, 377.
- Bruznic (sat, jud. Arad), 244.
- Brzesk (oraș în Polonia), 181.
- Bucium (sat, jud. Făgăraș), 413.
- Bucovăț (mănăstire în Țara-Românească), 282.
- Bucovina, (finut), 338.
- București (capitala Țării Românești), 277, 300, 303—4, 310, 314, 316, 323, 333, 359, 363 n. 1, 364, 416, 440.
- Buda-Budapesta (oraș unghuresc), 41, 49, 60, 295 și n. 2, 411, 450.
- Budai Petru (sol), 295 n. 2.
- Budaker (judele sas al Bistriței), 144.
- Budateleac (sat, jud. Cluj), 411.
- Budești (sat în Maramureș), 236, 410.
- Budișor (sat, jud. Năsăud), 337.
- Buia (sat, jud. Târnava-mare), 174.
- Buicescu Sara (boieroaică), 296 n. 1.
- Buitul Gheorghe, 164 n. 2, 387.
- Bulgari, (popor), 1, 26—30, 99, 282, 321.
- Bulgaria (țară), 26.
- Bungard (sat, jud. Sibiu), 278, 363, 480, 503 n. 1.
- Burda (sat în Bihor), 251.
- Buzău (râu), 11 (episcopie), 107, 357.

C.

- Căbești (în loc de Nimăești, sat în Bihor), 248.
 Caffa (oraș în Crimeia), 61, 63.
 Calafandeuți (sat în Moldova), 339.
 Calata (sat, jud. Cluj), 342.
 Călbază Andrei (boier-clitor), 411.
 Calbor (sat, jud. Târnava-mare), 309, 311.
 Căldărușani (mănăstire în Țara Românească), 353.
 Călinești (sat în Maramureș), 410.
 Călugăreni (sat în Țara Românească), 108, 174.
 Calvin Ioan (reformator), 79, 125.
 Câmpanii de sus (sat în Bihor), 254.
 Câmpani (târg, jud. Turda), 341.
 Câmpulung (sat în Maramureș), 226.
 Căndea (Lațco, pârcălab de Hațeg), 50, 52, 164 (preot), 460.
 Canisius Paul (iezuit), 264 n. 1, 387.
 Cantacuzino (Constantin, stolnicul), 363 (Mihai, spătar, Gheorghe, boieri), 363 (Pârvu, boier), 435 (Șerban, Domnul Țării Românești 1678—1688), 224, 296—304, 510, 314—16, 320, 361—3, 370, 426. 435 și n. 6, 436—7 n. 1. 486 (Ștefan, Domnul Țării Românești 1714—15), 363, 426.
 Cantemir Dimitrie (Domnul Moldovei, 1693, 1710—11), 338.
 Capadochia (oraș în Asia mică), 10.
 Capistran Ioan (călugăr latin), 63.
 Căpriană (mănăstire în Basarabia), 91.
 Carand (sat în Bihor), 240 n. 1.
 Caransebeș (district), 42—3, 76, 394 (oraș în Banat), 142, 260—4, 387.
 Caraș (râu), 18, (district în Banat), 41, 259.
 Careiu (oraș, jud. Satu-mare), 321.
 Carol (Robert, regele Ungariei, 1310—1342), 34, 40 (împărat), 405.
 Carp (diac, legător de cărți), 442 n. 1.
 Carpinet *vezi* Leheceni.
 Cârste (preot în Scheiul Brașovului), 363 n. 1.
 Cârța (sat, jud. Făgăraș), 206.
 Gartojan Nicolae (istoric literar), 113—14, 383.

TABLA NUMELOR ȘI LOCURILOR ISTORICE

- Cașin (mănăstire în Moldova), 218.
 Cașovia (oraș în Ungaria nordică), 264 n. 1, 455 n. 1, 497 n. 2.
 Catina (sat, jud. Cluj), 467.
 Câțcău (sat, jud. Solnoc-Doboca), 70.
 Cavaran (în Banat), 158 n. 3.
 Cazaci (popor), 281, 357.
 Cehi (popor), 120.
 Cergăul-mare și mic (sate, jud. Alba), 27, 412.
 Cerghidul-mare (sat, jud. Târnava-mică), 342.
 Cernica (ținut în Croația), 255.
 Cetatea de baltă (târg, jud. Târnava-mică), 66, 98, 170, 342.
 Cetatea de piatră (Chioara-Kövár, ținut azi în jud. Someș), 90,
 201, 226, 239, 241 și n. 4, 252, 270, 284, 404, 466.
 Cetea (sat, jud. Alba), 77.
 Chiev (oraș în Rusia), 174 n. 1, 181, 245, 345.
 Chimitelnicul-de-câmpie (sat, jud. Turda), 411.
 Chiojdul cel bătrân (sat, jud. Prahova), 498.
 Chiprian (preot în Scheiul-Brașovului), 476.
 Chiralău (sat în Bihor), 249.
 Chiraleș (sat, jud. B.-Năsăud), 411.
 Chiriac (tipograf), 402—3, 440.
 Chiril Românu (episcop în Galiția), 39.
 Chirilă (preot în Aciua), 372—3 (preot în Bălgrad), 306.
 Chișfalău (Micești, sat, jud. Alba), 404—5.
 Chișlaz (sat în Bihor), 248—50.
 Chiuești (sat jud. S.-Doboca), 312.
 Ciaba (sat, jud. Someș), 411.
 Ciceu (cetate, jud. S.-Doboca), 66, 69, 103, 446, 474 (ținut), 59.
 Ciceu-Corabie (sat, jud. S.-Doboca), 306, 310—11, 470.
 Cismău (sat, jud. Hunedoara), 480.
 Cincul-mic (sat, jud. Făgăraș), 367.
 Ciogolea (Petrașco, Sofronia, Constantin, Ionașco, Miron, Teo-
 fana, boieri în Moldova), 338—39.
 Ciolan (mănăstire în Țara Românească), 143.
 Cipru (insulă), 435.
 Ciubanca (sat, jud. S.-Doboca), 481 n. 3.
 Ciuci (sat în Zarand), 250—1, 451 și n. 4.

- Ciula-mare (sat, jud. Hunedoara), 156, 414—15, 454.
 Ciunga (sat, jud. Alba), 412.
 Ciurila (sat, jud. Turda), 222, 274, 474.
 Ciutelec (sat în Bihor), 249—50.
 Clain *vezi* Klein.
 Clopotiva (sat, jud. Hunedoara), 38.
 Cluj (oraș), 65, 75, 84, 86, 96 n. 1, 129, 184, 230 n. 2, 264 n. 1, 314, 342, 387, 416, 420, 422, 460, 466 n. 5, 490, 492 n. 2 (— Cojocna, comitat), 87, 90, 150, 201, 270, 323, 411.
 Cluj-Mănăstur (sat lângă Cluj), 312, 416.
 Coaș (sat, jud. Satu-mare), 241 n. 4.
 Coc (sat, jud. Turda), 410 n. 1.
 Cocioabă Tripon și Gheorghe (țărani din Teiuș), 323.
 Codra Axinia jupăneasă din Berbești), 237—3.
 Cohalm (târg, jud. Târnava-mare), 117, 286.
 Coiceni (sat în Țara Românească), 217.
 Colomea (oraș în Polonia), 342.
 Colonia (Köln, oraș în Germania), 3.
 Colun (sat, jud. Sibiu), 451 n. 4.
 Coman (preot în Șcheiul-Brașovului), 104.
 Comana (mănăstire în Țara Românească), 245—6, 267.
 Comana de jos (sat, jud. Făgăraș), 207, 221, 355, 476.
 Comiat (district în Banat), 259.
 Constantin [cel Mare, împărat în Constantinopol), 8 (Porphyrogenetul, împărat în Constantinopol), 31 (Șerban sau Basarab, Domn al Țării Românești și Moldovei, 1654—58, 1659—1661), 205, 234 n. 2, 268—9, 349—50, 353, 356—8, 378 (episcop în Sirmiu), 13 (preot în Șcheiul Brașovului), 141, 184—5, 489 (preot în Bihor), 377 (Caian, zugrav), 423.
 Constantinopol (oraș, patriarhie), 11, 26—7, 31, 40, 58, 61—2, 190, 244, 247, 279, 286, 288, 333, 348, 406.
 Corabia *vezi* Ciceu.
 Corbea Ion (preot în Șcheiul Brașovului), 287 n. 2, 363 n. 1, 488.
 Corbești (sat în Bihor), 411.
 Coresi (tipograf), 93, 95, 121—3, 128 și urm., 377, 379 n. 3, 390, 438—9.

TABLA NUMELOR ȘI LOCURILOR ISTORICE

- Cornățel (sat, jud. Sibiu), 451 n. 4, 480.
 • Corvin Ioan, 45.
 • Coșniciul de sus (sat, jud. Sălaj), 411.
 • Costan (protopop în Șieuți), 324 n. 3.
 • Costea (preot în Șcheiul Brașovului), 104 (dascăl în Șchei), 381, 383—5.
 • Costin (protopop în Țagul mare), 324 n. 3.
 • Coșula (mănăstire în Țara Românească), 282.
 • Cotigleți (sat în Bihor), 377, 503 n. 2.
 • Cotroceni (mănăstire în Țara Românească), 316.
 • Cozia (mănăstire în Țara Românească), 430.
 • Crăciun (Mihail Oprea, zugrav), 426 (Nicola, negustor), 423.
 • Cracovia [oraș în Polonia], 126 n. 1, 403.
 • Craiova [oraș în Oltenia], 296 n. 2.
 • Crasna [comitat], 88, 90, 201, 239, 248 n. 4, 270, 404, 464, 466.
 • Crepovici Margareta, 57, 163 n. 1.
 • Creta [insulă], 420.
 • Crișcior [sat în Zarand], 57, 156, 158, 166—7.
 • Cristea [preot în Făgăraș], 368.
 • Cristian [sat, jud. Sibiu], 366, 462 n. 1.
 • Cristofor [episcop de Geoagiul de sus], 74—75 [mitropolit de Bălgrad], 79 n. 1, 87, 93, 95 [Gheorghe, negustor în Cluj], 416.
 • Crișuri [bisericile], 201 [protopopiat] 250.
 • Crivina [sat în Banat], 412.
 • Crnvcíč [sat în Maramureș], 112.
 • Croația [provincie], 239, 254—57.
 • Cruședol [mănăstire], 254.
 • Crușeva [sat în Maramureș], 112.
 • Csáky [Ladislau, nobil ungar], 298, 362 [M., cancelar], 102.
 • Csatár [sat în Bihor], 249.
 • Csengeri Ștefan [nobil ungar], 195, 208.
 • Cserei Mihai [cronicar ungar], 297 n. 2.
 • Csernatonî Ștefan, 195, 208.
 • Csicsoi Gheorghe [dregător ungar], 294.
 • Csiky Ștefan [episcop latin], 387.
 • Csiszér Grigorie [nobil ungar], 187.

- Csoka Gheorghe [vezi State, protopop în Hunedoara], 327 n. 2.
 Csulay Gheorghe [superintendent calvin], 199, 270—1, 278, 307,
 344, 346, 392, 400.
 Cubleșul român [sat, jud. Cluj], 411.
 Cuhea [sat în Maramureș], 351, 398.
 Cumani [popor], 37.
 Curechiu Gheorghe [țeran din Teiuș], 323.
 Curtuiuş [sat, jud. Someș], 481 n. 3.
 Cut [sat, jud. Sibiu], 363 n. 3, 467.
 Cuța [mănăstire], 252 n. 1.
 Cuvin [finut în Banat] 41.

D.

- Dabija [Istrate, Domnul Moldovei, 1661—65], 257, 342, 351
 [Doamna lui : Ecaterina-Dafina și fiica sa Maria], 257, 351.
 Daci [popor], 1—3.
 Dacia [provincie], 1—2, 5, 7—8, 11 n. 1, 12—13, 16—17, 190.
 Daco-romani [popor], 3, 7—8, 11—12, 14, 16, 24.
 Daczo Ioan [sol ungar], 279.
 Daia românească [sat și mănăstire, jud. Alba], 300, 305, 309,
 311, 315, 402—4, 446, 462 n. 1, 499.
 Dalc [preot în Denșuș], 38.
 Dalmația [provincie], 2.
 Dâmbul de pe câmpie [sat, jud. Cluj], 411.
 Dan [protopop în Șeghiște], 241, 418 [Laszlo, boier din Bise-
 rica albă], 237.
 Danciul [vornicul din Brâncoveni, sat în Țara Românească],
 108 [preot în Feleac], 66.
 Daniil [mitropolit de Severin și Ardeal], 106—7 [mitropolit în
 Bălgrad], 277, 316 [episcop în Feleac], 66—67 [episcop
 româno-calvin în Făgăraș], 218—20, 222, 278 [episcop în
 Lipova], 261 [preot în Ileanda mare], 470 [preot în Cluj-
 Mănăstur], 312.
 Danilă [protopop în Ilia], 305.
 Daphne [castel], 18.
 David [protopop în Uifalău], 324 n. 3 [legător de cărți],
 442 n. 1.

TABLA NUMELOR ȘI LOCURILOR ISTORICE

- Deda [sat, jud. Mureș], 481 n. 3 [vezi Ghida], 249.
 Dedai Gallus [preot în Sarsig], 249.
 Debrecsen [sat în Bihor], 250.
 Debrecseni Ioan [preot rom. calvin în Debrecsen], 250.
 Debreczeni Toma [administrator de moșii], 396.
 Deșuș [sat, jud. Hunedoara], 38, 55, 156, 162—3.
 Derșida mică [sat, jud. Sălaj], 411.
 Despot [Domnul Moldovei, 1561—63], 102.
 Deva [oraș] 143, 337, 363, 474, 477 [ținut], 62, 64.
 Dimitrie [episcop de Maramureș], 230 [episcop de Rădăuți],
 102 [logofătul din Bălgrad], 280.
 Dionisie [ieromonah], 330.
 Diosig [sat în Bihor], 249.
 Diosi Gaspar [judecător], 305, 314.
 Doboca [=Solnoc-Doboca=Someș, comitat], 87, 90, 180, 201,
 270, 472.
 Dobre [preot în Scheiul Brașovului], 129, 141, 374 n. 2 [tipog-
 graf], 356, 390, 392, 440.
 Dobric [sat, jud. Someș], 472.
 Dobrișin [oraș în Ungaria], 81, 185, 249—50, 321.
 Dobrișinești [sat în Bihor] 379.
 Dobrogea [provincie], 2, 11, 14 n. 1, 24.
 Dobrotă [protopop în Riu Bărbat], 43.
 Doczy Andrei [căpitanul cetății Satu-mare], 252 n. 1.
 Dosofteiu [patriarhul Ierusalimului], 284, 330, 358, 369, 406
 [mitropolitul Moldovei], 349 n. 2 [mitropolitul de Bălgrad],
 185—88, 228 n. 3, 336—7, 470 n. 6, 484, 486 [episcop
 de Maramureș] 228—9 [egumen la mănăstirea Dragomirna],
 344.
 Drag [fiul lui Sas-Vodă], 57, 59, 112, 470 n. 1.
 Drăgan [N., profesor și filolog], 388 [țeran din Bârgăul de
 sus], 336.
 Dragomirna [mănăstire în Moldova], 342, 344, 499.
 Dobromira [mănăstire în Moldova], 218.
 Dominica [Doamna lui Constantin Vodă Basarab], 349 n. 5.
 Dragoș Voevod [din Maramureș], 35, 57.
 Draghia [sat, jud. Solnoc-Doboca], 474.

- Dragoiești [sat în Maramureș] 238.
 Dragomir [preot în Tuștea], 38.
 Dragomirești [sat în Maramureș], 374.
 Dragoșin [preot, zugrav], 167.
 Dragoslavele [sat în Țara-Românească], 369.
 Drăguțul [boier moldovean], 257.
 Drobeta [=Turnu Severin], 18.
 Drugeth Valentin [căpitanul cetății Hust], 334.
 Duca Gheorghe [Domnul Moldovei, 1668—72, 1678—84], 224, 300 și n. 2, 351.
 Dumitra [sat, jud. Alba], 187.
 Dumitrana [soția lui Apostol], 359.
 Dumitrașcu [postelnic în Țara Românească], 353.
 Dumitru [protopop în Ciceu-Corabia], 311 (Popa, dascăl și protopop în Săliștea Sibiului), 501.
 Dunărea (fluviu), 2, 7, 8—14, 17, 19—20, 25—29, 107, 174, 255.

E.

- Ecsed [cetate în jud. Satu-mare], 398.
 Efrem [mitropolit în Târgoviște], 127 [Veniamin, episcop în Oradia-mare], 253.
 Eftimie [patriarh de Târnova], 99 [mitropolit de Târgoviște], 93, 136 [mitropolit de Bălgrad], 77 n. 1, 87, 91—95, 102, 136, 187, 226, 336 [episcop de Vad], 87, 227 [II-lea, episcop de Vad], 90 [egumen la Căpriană, cronicar moldovean], 91, 100.
 Egipt [țară, în Africa], 385.
 Elena [Doamna lui Petru Vodă], 57 [Doamna lui Radu Vodă Șerban], 354 [Doamna lui Mateiu Vodă Basarab], 246, 344, 358, 426.
 Elisabeta [fiica lui Alexandru Vodă al Țării Românești, sec. 14], 241 n. 2.
 Engeter Luca [judele sas din Sibiu], 178.
 Eperjesi Mihail [predicator calvin în Aiud], 477.
 Epifanie [egumen la Voroneț], 340.
 Ersekujvár [oraș în Ungaria nordică], 398 n. 1.

- Eutichiu [din Capadochia, predicator], 11 [„vizitator“-inspector în Satu-mare], 252 n. 1.
 Evangelicus [episcop în Tomi], 14 n. 1.
 Evloghie [călugăr], 306, 309—10.

F.

- Făgăraș [țara], 35, 46, 173, 206 și urm., 272, 278, 357, 360, 367—9, 376, 403—4, 413, 453, 461, 464 [ducat], 103 [cetate-oraș], 111, 207—8, 272, 303, 309, 313, 356—7, 416, 428—31, 442, 452, 454, 464, 466, 483, 495 [școala română-calvină din —], 211—218.
 Fânațe [sat, jud. Bihor], 369.
 Fanchy Ioan [castelan de Hunedoara], 78.
 Farcadin [sat, jud. Hunedoara], 49.
 Faur Toma și Marcu [țerani din Teiuș], 323.
 Făurești [sat, jud. Solnoc-Doboca], 455.
 Feldioara [sat, jud. Brașov], 68 [sat, jud. Sibiu], 451 n. 4.
 Feldru [sat, jud. Bistrița-Năsăud], 338.
 Feleac [sat lângă Cluj], 66, 441 [episcopia], 65—67, 172.
 Feneșel [sat, jud. Turda], 117 n. 2.
 Feneriș [sat, jud. Bihor], 254.
 Feodorovici Mihail [țarul Rusiei], 200.
 Ferdinand [I, regele Ungariei, 1526—64], 75 [II, regele Ungariei, 1619—37], 255.
 Ferești [sat, în Maramureș], 410.
 Fildul de jos [sat, jud. Cluj], 411.
 Filimon [preot], 374.
 Filip [Arabul, împărat roman], 4 [de Lichtenstein, prinț], 364 [maler, zugrav], 126 [Moldoveanul, tipograf?], 126 n. 2.
 Fizeș [sat, jud. Sălaj], 147 n. 2.
 Floci [târg în Țara Românească], 107, 184, 353.
 Florea [Băra, preot în Șcheiul Brașovului], 378 n. 2 [preot în Dobricinești], 379 n. 3 [dascăl în Șcheiul Brașovului], 323 n. 4.
 Florica [fiica lui Mihai Viteazul], 353.
 Fofeldea [sat, jud. Sibiu], 451 n. 4.
 Fogarasi Ștefan [predicator româno-calvin în Lugoj], 213 n. 1, 264, 394—5.

- Forro Nicolae [nobil ungar], 83, 133.
 Francisc Achim [preot în Căbești, jud. Bihor], 248.
 Frangepan [Beatrice], 45, 451 [Francisc], 257.
 Fuchs M. [cronicar sas], 79 n. 3.
 Funcska [sat în Bihor], 250.
 Funcskai Gheorghe [preot rom. calvin în Funcska], 250.

G.

- Gabor [protopop în Sovaroș], 324 n. 3.
 Găinari [sat, în ținutul Sibiu], 451 n. 4.
 Galata [mănăstire în Moldova], 282.
 Galați [sat, jud. Făgăraș], 211, 464.
 Galatia [provincie în Asia mică], 4.
 Galda de sus [sat, jud. Alba], 355.
 Gălea Andrei [consilier mitropolitan], 355 n. 1, 481 n. 1.
 Galiția [provincie], 35.
 Gălgău [sat, jud. S.-Doboca], 411, 433, 493.
 Gașa [sat, jud. Arad], 242.
 Galtiu [sat, jud. Alba], 187.
 Găureni [sat, jud. Alba], 324, 329, 447.
 Găvoșdia [sat, jud. Arad], 242.
 Gavril, [protopop în Bistra], 324 n. 3 [preot în Sititelec] 376
 [călugăr la mănăstirea Neamțului], 52—53 [din Năsăud], 341.
 Geleji Katona Ștefan [superintendent calvin], 195—7, 199, 201,
 324 n. 4, 388, 392, 394—5, 497 n. 3.
 Geoagiul de jos [sat, jud. Hunedoara], 73.
 Geoagiul de sus [sat și episcopie, jud. Alba], 73—77, 98, 102,
 107—8, 127, 261.
 Geomal [sat, jud. Alba], 324 n. 3, 414.
 Gepizi [popor], 27.
 Gerard [episcop de Morisena], 31.
 Germani [popor], 3.
 Germania [țară], 3, 112.
 Gerontius [episcop în Tomi], 14 n. 1.
 Gesti Francisc [nobil ungar din Deva], 143.
 Ghedeon [mitropolitul Moldovei], 350 [episcop de Huși], 199,
 257, [ieromonah de Prislop], 192.

- Ghenadie [I, mitropolit de Bălgrad], 79 n. 1, 90—91, 138, 144, 252 n. 1, 263 [II-lea Brad, mitropolit de Bălgrad], 90, 187 n. 2—190, 194, 208—9, 340, 342, 354, 356, 388, 390, 392, 405, 440 [III-lea, Gheorghe din Putivlia, mitropolit de Bălgrad], 273—77.
- Gheorghe Ștefan [Domnul Moldovei, 1653—58], 345 n. 1, 349—50, 496.
- Gheorghe [episcop de Vad], 72, 81 [de Sângeorz, episcop româno-calvin], 76, 81—83, 450, 490 [de Ocna-Sibiului, episcop la Geoagiul de sus], 75—76 [episcop de Roman], 93, 102 [protopop în Ciceu-Corabia], 306, 310—11, 470 [protopop în Daia românească], 300, 305—6, 309, 311, 402—4, 446 [preot în Ciurila], 222 n. 1, 274, 474 [preot în Câmpanii de sus], 254 [preot în Ghiurfalău], 88 [preot în Mada], 480 [preot în Poceiu], 376 [preot în Săcel din Maramureș], 237 [preot în Secul], 392 [pictor], 172 n. 4 [diac], 377 [dascăl], 376 [Chira, jurat-ctitor în Bălgrad], 280 [Voievod în Carand], 240 n. 1.
- Gheorghică [preot în Borșa], 344, 499.
- Gherasim [episcop în Banat], 262 n. 2.
- Gherla [oraș], 72—73.
- Gherman [episcop], 303, 316 [Vlahul din Moldova], 385 [călugăr], 199.
- Ghervasie [proegumen la Putna], 198, 343.
- Ghica Grigorie [Domnul Țării Românești, 1660—64], 286, 351, 356, 359—60, 398 n. 1, 450, 457.
- Ghida [=Deda, sat în Bihor], 249.
- Ghighiu [mănăstire, jud. Prahova], 136 n. 2.
- Ghighișeni [sat în Bihor], 254.
- Ghiriș [sat, jud. Turda], 363.
- Ghiurfalău [sat, jud. Cluj], 88.
- Giuglea Gh. [filolog], 134 n. 1.
- Giula [cetate, comitat Békés], 246.
- Giulești [sat în Maramureș], 43, 236—7, 410, 481 n. 3.
- Giurca [preot în Cornățel], 480 [dascăl în Scheiul Brașovului], 501.
- Giurgiu [preot în Lunca sprie], 378 n. 4, 500, 503 n. 2.

- Glâmboaca [sat, jud. Sibiu], 451 n. 4.
 Gledin [sat, jud. Năsăud], 498.
 Gonzaga [duce, iezuit], 387 n. 2.
 Goși [popor], 8—10.
 Govora [mănăstire în Țara Românească], 356, 396, 440.
 Gozamani [sat], 373, 471.
 Gracianița [mănăstire în Serbia], 247.
 Grădiște [= Sarmisegethusa, azi sat, jud. Hunedoara], 7.
 Graffius Ioan (sas din Sibiu), 294 n. 2.
 Grama (Petru, preot în Comana de jos), 207, 476 (Ștefan, preot în țara Făgărașului), 470.
 Gratz [oraș în Austria], 257.
 Greci [popor], 1, 31, 37, 270, 308—9, 373.
 Grecia [țara], 133.
 Grid Vasilie [protopop în Scheiul Brașovului], 469.
 Grigorie [Roșca, mitropolitul Moldovei], 100 [episcop de Buzău], 357 [episcop de „Moldovița“], 205 [episcop în Maramureș], 228 [protopop de Vișeu de jos], 237 [preot în Măhaciu], 117, 128, 144, 497 n. 1 [preot în Mititei], 317 [călugăr], 314 [Sandor de Agyagfalva, calvin], 395 [IX-lea, papa din Roma], 37.
 Grigorovici *vezi* Petru Armeanul.
 Groh Ștefan [pictor], 162.
 Groși [sat, jud. Someș], 472.
 Gurariului [sat, jud. Sibiu], 433.
 Gurasada [sat, jud. Hunedoara], 57, 156.
 Gurghiu [district], 90.
 Guruslău [sat, jud. Sălaj], 474.
 Gyula [duce în Ardeal], 31.

H.

- Habra [mănăstire, jud. Satu-mare], 226.
 Halici [episcopie], 39, 59.
 Haller Pavel [nobil ungar], 310 [Gavril, conte], 462 n. 1.
 Halmagiu [sat, jud. Arad], 112 n. 2.
 Hanner Gheorghe [cronicar sas], 203.
 Hanțul [gociman], 355.

TABLA NUMELOR ȘI LOCURILOR ISTORICE

- Hărdău [sat, jud. B.-Năsăud], 69.
 Hariton [ieromonah], 223 n. 3.
 Hărnicești [sat în Maramureș], 386 n. 1.
 Hașmaș [sat, jud. S.-Doboca], 411.
 Hațeg [țara], 35, 38, 43, 47, 50, 76, 112 [oraș], 47, 78, 201,
 296 n. 2, 350 n. 2, 395, 495 [protopopul de —] 119, 453.
 Hatzok Ștefan [preot calvin în Bărabanț], 307—9.
 Heltai Gaspar, 86, 13, 143.
 Hem Benedict [comite în Banat], 42.
 Henric al IV-lea [rege frances], 387 n. 2.
 Herce Ștefan [predicator în Caransebeș], 142, 263.
 Hesus Ioan [preot în Bresslau], 113.
 Hilandar [mănăstire în Athos], 246.
 Hirscher Luca [judele Brașovului], 95, 139, 144, 439.
 Hoban Vasile [prot. în Scheiul Brașovului], 287, 457, 476, 489.
 Hodiș [sat în Bihor], 243.
 Hodoș-Bodrog [mănăstire, jud. Arad], 172, 242, 244—6, 434.
 Hopârta [sat, jud. Alba], 133, 491.
 Hormisdas [papă în Roma], 14 n. 1.
 Horti Ștefan [superintendent calvin], 316, 469.
 Horváth Cozma [căpitanul Făgărașului], 114.
 Hotar [sat, jud. Bihor], 250.
 Hrăst Simion [din Scheiul Brașovului], 378.
 Hrizea [banul], 359 [spătarul], 358.
 Humor [mănăstire în Moldova], 340—1, 420, 458, 498.
 Hunedoara [=Inidoara, oraș], 38, 45, 62, 64, 189, 201, 414,
 451—4, 495, 498 [comitat], 73, 95, 155—6, 158, 260, 270,
 284, 433, 495 [protopopii din —] 278, 305, 327, 414, 451
 [biserica din —], 55, 62, 103, 159, 376, 422—3, 434, 455
 n. 1, 481 și n. 3.
 Huni [popor], 8—9, 13.
 Hunyadi Ioan [guvernatorul Ungariei, 1446—53], 43—44, 61,
 112 n. 2, 142 și n. 2, 157, 242, 259.
 Hurez [mănăstire în Țara Românească], 430.
 Huși [oraș, episcopie în Moldova], 185, 199—200, 257, 336, 350.
 Husmezău [sat, jud. Someș], 472.
 Hust [cetate în Maramureș], 226, 236, 334.

I.

- Iacov [episcop de Rădăuți], 351.
 Iagova [sat în Maramureș], 237.
 Ianăș [vezi Ioan protopop în Hunedoara], 189, 278, 414, 452—4
 [preot în Valea Bradului], 376.
 Iankafalva [sat, jud. Bihor], 249.
 Iankafalvi Ioan [preot rom. calvin în Iankafalva], 249.
 Iancu [protopop în Geomal], 324 n. 3 [zugrav], 428.
 Iane [preot în Șcheiul Brașovului], 139, 141, 377, 390.
 Ianea [preot în Bungard], 480.
 Iași [capitala Moldovei], 182 n. 3, 198, 335—6, 346—7, 376,
 396, 442, 485, 498 [judet], 282 [sat, jud. Făgăraș], 464.
 Iaurinum [=Győr, oraș în Ungaria], 387.
 Iaz [sat lângă Caransebeș], 376.
 Ibașfalău [oraș, jud. Târnava-mică], 412.
 Iclodul mare [sat, jud. Someș], 426, 433.
 Ida [= Iuda mare, sat, jud. Cluj], 311.
 Ieremie [episcop în Maramureș], 227 [preot în Feleac], 67 [că-
 lугăr], 316.
 Ieronim [scriitor bisericesc], 8, 13 n. 1.
 Ieroteiu [episcop], 31.
 Ierusalim, 133, 284, 358, 406.
 Ieud [sat, în Maramureș], 59 n. 1, 117, 138 n. 3, 151.
 Ignat [preot în Letca], 241 n. 4.
 Ignatie [„mitropolit de Mehadia“, etc.], 262 n. 1.
 Ighiu [sat, jud. Alba], 324, 392.
 Iladia [district în Banat], 259.
 Ilarie [episcop de Muncaciu], 225 [egumen la Peri], 60.
 Ilarion [episcop de Vad], 69 și n. 2.
 Ilba [sat, jud. Satu-mare], 413.
 Ilea Gavril [preot în Valea Bărgăului], 470.
 Ileanda mare [sat, jud. Someș], 470.
 Ilia [târg, jud. Hunedoara], 201, 305, 453.
 Ilie [=Iliaș, Domnul Moldovei, 1546—51], 72, 474 [preot în
 Bicsad?], 322 n. 1 [preot în Cernavoda], 353 [preot în
 Ida], 311 [preot în Veștem], 363.

Illyricum [provincie], 9.

Inău [= Ienopole, episcopie, cetate, jud. Arad], 243 și n. 4, 244—6, 249, 254, 262 n. 2, 266—7, 274, 451, 457.

Inocențiu [III-lea, papa în Roma], 46.

Ioan Gură de aur [patriarhul Constantinopolului], 11.

Ioan [Nesteutul, patriarhul Constantinopolului], 138 n. 3 [episcop de Tomi], 14 n. 1 [de Prislop, mitropolit de Bălgrad], 78—9 n. 1, 95—96, 173, 178, 180, 183, 208, 496 [Cerneva, episcop de Vad], 88—89, 183, 450 [de Caffa, episcop], 61—64 [Grigorie episcop de Muncaciu], 60, 228 [episcop de Silvaș], 78—79, [episcop], 303 [protopop în Făgăraș], 223 și n. 3 [protopop de Hunedoara], 327 451 n. 1 [protopop în Iagova], 237 [protopop în Șeghiște], 241 [protopop în Tuștea, *vezi* și Muntean], 305 [protopop în Tichindeal], 451 și n. 1 [protopop în Vizocna-Ocna Sibiului], 324 n. 3 [preot în Așchilău], 254 [preot în Bălgrad], 307—10 [preot în Bobâlna], 329, 480 [preot în Chiuești], 312 [preot în Ciutelec], 250 [preot în Coaș], 241 n. 4 [preot în Feleac], 67 [preot în Galați], 211, 464 [preot în Guruslău], 474 [preot în Lisa], 211 [preot în Maroksar], 250 n. 3, 470 [preot în Peșteana], 78 [preot în Rabagani], 378 n. 4 [preot în Șoimuș], 471 [„chipul vlădicesc“ în Maramureș], 194, 232 n. 1 [arhidiacon], 280 [zugrav], 428 [logofăt], 355 [logofătul din Pitești], 77 și n. 2 [dascăl în Chiojdul cel bătrân], 498 [Ardel, diac], 498 [diac din Cerghidul mare], 342 [diac din Nancova], 375 [diac din Șiria], 374 [diac de pe Târnave], 498 [Zilot, pivnicer], 355 n. 1 [cel Cumplit, Domn al Moldovei], 1572—74, 87, 93, 102 [al XXII-lea, papă în Roma], 45.

Ioanichie [„mitropolit“ de Belgradul sârbesc], 60, 64—65, 225 [Zăican, episcop de Muncaciu], 205, 233 n. 2, 394—50.

Ioasaf (= Iosef Achaicus, mitropolit de Bălgrad), 300, 302—14, 446, 450, 468, 481, 489, 499 [ieromonah la mănăstirea Daia], 499.

Ion [diac în Pocioveliște], 377 [preot în Șoimuș], 377 [Rus, diac din Colomeia], 342 [Românul, preot în Sânpetru], 381—3 n. 1, 385—6.

TABLA NUMELOR ȘI LOCURILOR ISTORICE

- Ionaș [lura din Maramureș], 236 [protopop în Jalova], 193.
 Ionașc [protopop în Orăștie], 324 n. 3.
 Ionașco [protopop în Mohu], 306, 308, 311 [preot în Vișeu de mijloc], 237 [Iacob, ctitor], 413.
 Ionuț [preot], 306, 310—11.
 Iorest [mitropolit de Bălgrad], 194—201, 208, 218 n. 3, 343, 354, 392, 396, 422, 450, 490 [episcop de Huși], 350.
 Iorga Nicolae [istoric], 120, 164, 204.
 Iosif [Budai, mitropolit de Bălgrad], 297, [300—302, 304, 307 [de Camilli, episcop unit de Muncaciu], 238, 321 [cel nou, mitropolit în Banat], 261.
 Iuon [preot în Mădăraș], 372.
 Ipec [patriarhie în Serbia], 92.
 Irimie [preot în Coiceni], 217.
 Isaia [Diacovici, episcop de Ienopole], 254, 262 n. 2 [arhi-
 mandrit de Alos], 320—322, 370.
 Isac [vistiernic în Moldova], 66.
 Isopallagi Petru [preot în Hotar], 250.
 Istin [preot în Călata], 342.
 Istvanovici Mihail [tipograf], 340, 405.
 Italia [țară], 385.
 Iung [învățat german], 8.
 Iusko Ioan [episcop de Muncaciu], 230 și n. 2.
 Iustinian [împărat bizantin], 17—18.
 Iustiniana prima [=Procopolje în Serbia, arhiepiscopie], 18.
 Ivan [preot în Șcheiul Brașovului], 475.
 Ivul Gavril [iezuit], 264 n. 1, 387 n. 3.

J.

- Izdrail Manea [preot în Rășinari], 359.
 Jalova [sat, jud. Bistrița-Năsăud], 193.
 Jupănești [sat, jud. Gorj], 264.
 Jurca [nepotul mitropolitului Iorest], 199.

K.

- Kájoni Ioan Valahul [călugăr franciscan], 387 n. 3.
 Kamuti [sat în Bihor], 249.

- Kapy Gavril [iezuit], 196.
 Kaunitz [ministrul Austriei], 483.
 Kemény Ioan [principele Ardealului, 1660—62], 277—78.
 Kendy Toma, [nobil ungar], 182, 186 (Alexandru, nobil ungar),
 174 n. 1.
 Keserüi Dajka Ioan [superintendent calvin], 188—9, 193.
 Király Gavril [preot în Chiralău], 249.
 Klein Samuil [călugăr și învățat român], 193, 298 n. 2.
 Klobusiczky Francisc, 398.
 Kolonich [mitropolit-primat latin în Ungaria], 324 n. 3, 495.
 Konczay Petru [nobil ungar], 305.
 Korda Francisc, Gheorghe, Sigismund, 294 n. 2, 453 n. 1.
 Korecki Alexandru [nobil polon], 337.
 Kornis Sigismund baron, 426.
 Kovásznai Petru [superintendent calvin], 283, 285.
 Kövesdi [Andrei, preot în Deda], 249 [Petru, preot în Monoș-
 Petri], 249.

L.

- Lacea Const. [profesor], 127 n. 1.
 Ladislav [nobil român în Zarand], 57.
 Lado Valentin [iezuit], 263.
 Lancrăm [sat, jud. Alba], 77, 84, 280 [mănăstire], 108.
 Ladislau [cel sfânt, regele Ungariei, 1077—95], 32 [Cumanul,
 regele Ungariei, 1272—90], 41 [V-lea, regele Ungariei,
 1452—57], 63 [episcop de Muncaciu], 225 [de Ardanhazi,
 episcop de Muncaciu], 181—182.
 Lăpușneanu Alexandru [Domnul Moldovei, 1552—61, 1564—68],
 75—6, 91—2, 129, 442.
 Lăpușul românesc [sat, jud. Someș], 318, 411, 433 n. 1.
 Larion [episcop de Muncaciu], 252 n. 1.
 Lazar [cneaz sârbesc], 259 [Gheorghe], 503 n. 2 [boier-jupân],
 471 [preot], 374 [Imre, nobil ungar], 360.
 Lechința [sat, jud. Satu-mare], 411.
 Lederata [castel roman], 16, 18.
 Leghia [sat, jud. Cluj], 387 n. 3.

- Leheceeni-Carpinet [sat în Bihor, preoții: Pascu, Marcu, Achim, Avram, Basca, Stan], 241.
- Lemniu [sat, jud. Someș], 147 n. 2, 481 n. 3.
- Lenard Ștefan, 422.
- Leopold [împăratul Austriei, 1657—1705], 218, 257, 298, 319, 322, 325, 466, 490 [fiul lui Gr. Ghica Vodă], 359.
- Leta mare=Nagy-Leta [sat, jud. Bihor], 376, 249.
- Letca [sat, jud. S.-Doboca], 241 n. 4, 411, 413.
- Letzfalău [sat, jud. Treiscaune], 176.
- Levakovici *vezi* Rafael.
- Liciniu [împărat roman], 14 n. 1.
- Lipova [târg, jud. Arad], 63, 243—4, 246—7, 249, 261, 435—6, 451.
- Lipovina [mănăstire în Croația] 257.
- Lisa [sat, jud. Făgăraș], 211.
- Litovoiu Voevod, 47, 158.
- Liubavici Dimitrie [tipograf], 129.
- Lona [sat, jud. S.-Doboca], 174 n. 1.
- Longinus [general roman], 50.
- Lorantffy Susana [soția principelui Gh. Rakoczy I-iu], 211, 217—18, 220, 357, 396.
- Lorinț [Laurențiu tipograf], 135 n. 1, 136 n. 1, 138 și n. 1, 438.
- Lovas Francisc [la Roma], 387 n. 2.
- Lubieniecki Valerian [episcop latin], 183.
- Luca [mitropolit de Târgoviște], 107, 184 [episcop de Muncaciu], 60 [Rus, preot în Bălgrad], 308—10 [preot în Bobâlna], 329 [preot în Șcheiul-Brașovului], 426, 433, 492 n. 2.
- Luctelec [sat, jud. Arad?], 376—7.
- Ludovic cel Mare [regele Ungariei, 1342—82], 34, 40—42, 61.
- Lugoj [oraș în Banat], 158, 213 n. 1, 260—4, 394, 495 [district], 259, 394—5.
- Lugassy Ioan [căpitanul Lipovei], 243.
- Lukaris Chiril [patriarhul Constantinopolului], 190—192 n. 1, 244.
- Lunca [sat, jud. Solnoc-Doboca], 70 n. 2 [Cernei, sat, jud. Hunedoara], 49 [Sprie, sat, în Bihor], 378 n. 4, 503 n. 2.
- Lunden [oraș în Flandra], 118.
- Lupea [protopop în Ujfalăul-săsesc], 309.

TABLA NUMELOR ȘI LOCURILOR ISTORICE

- Lupșa [sat, jud. Turda], 131, 147 n. 2, 167 [Ștefan, profesor la teologia ort. din Oradia], 420 n. 1.
 .Lupu [protopop în Giulești], 237 [preot în Berbești], 237 [preot în Calbor], 311 [preot în Maramureș], 498 [Emanuil și Filip, preoți în Ticușul nou], 348.
 Lușârdea [sat, jud. Solnoc-Doboca], 180, 473.
 Luther Martin [reformator], 79—80, 125.
 Luța [sat, jud. Făgăraș], 481 n. 3.

M.

- Macarie [patriarh de Antiochia], 282, 348, 356 [patriarh de Ipec], 92, 94 [episcop de Roman, cronicar], 100 [episcop de Galați], 64 n. 1 [călugăr în Bălgrad], 308 [călugăr în Târgoviște, tipograf], 85.
 Macavei [protopop în Minice], 324 n. 3.
 Macedonia [provincie], 112 n. 1, 227.
 Măceau [sat, jud. Hunedoara], 350 n. 2.
 Mada [sat, jud. Hunedoara], 376, 480.
 Mădăraș [sat, jud. Satu-mare], 372.
 Magocsi Francisc [capitanul cetății Muncaciu], 335.
 Măhaciu [sat, jud. Turda], 117, 128, 144, 497 n. 1.
 Mai Gheorghe [argintar în Brașov], 442.
 Maia [sat, jud. Someș], 472.
 Maier [sat, jud. Năsăud], 150 n. 2, 426.
 Mailat [judele Făgărașului], 111 [familia], 476 [Ștefan, Voievodul Ardealului], 207.
 Maintz [oraș german], 3.
 Maior Grigorie [episcop unit], 428.
 Măiran [preot în Gălgău?], 493.
 Malaspina [episcop latin], 420.
 Man [protopop în Ucea de jos], 221, 454.
 Mănăila [tipograf], 136, 142.
 Mănărade [sat, jud. Târnava-mică], 174.
 Mănăstur-Copalnic [sat, jud. Someș], 470.
 Manoil [călugăr], 358.
 Maramureș [ținut], 35, 39, 57—61, 64—5, 89—90, 112, 120—21 n. 1, 125 n. 1, 138 n. 3, 151, 158, 184—5, 197, 225—39, 252, 270,

TABLA NUMELOR ȘI LOCURILOR ISTORICE

- 274, 284, 287, 335—37, 343, 349, 363, 375, 398, 404—4, 408, 410, 413, 446, 453, 458, 460, 470 n. 1, 478, 484 n. 1, 496, 498.
- Mărcocianu [Dumitru, negustor], 422 [Gheorghe], 455.
- Marcu [episcop de Feleac], 66 [preot în Săcădate], 378 [servitor], 245.
- Mardarie [episcop de Rădăuți], 106 [monah la Prislop] 192.
- Margine [sat în Bihor], 411.
- Margus [episcopul din —], 13.
- Maria [Doamna lui Ștefan Vodă Tomșa], 351 [Sturdza, D-na lui Grigorie Vodă Ghica], 286, 356 [Doamna lui Șerban Vodă Cantacuzino], 362, 435, 437 n. 1 [Doamna lui Constantin Vodă Brâncoveanu], 367.
- Marian [tipograf], 143, 439 [preot în Bozeș], 480.
- Marin [sat, jud. Sălaj], 411.
- Măriuca [Doamna lui Ștefan Vodă Răzvan],¹ 88.
- Márkházy Pavel [pretendent la tronul Ardealului], 50.
- Maroksár [sat], 250 n. 3, 470.
- Marțian Iulian [arheolog și bibliofil], 117, 172 n. 1.
- Martin Ioan [țeran], 248.
- Martinuzi Gheorghe [episcop latin din Oradia], 241.
- Martirie [diacon la Vodița], 262.
- Massa [cronicar sas], 79 n. 3.
- Mateiu Basarab [Domnul Țării-Românești 1633—54], 108, 197, 246, 256, 344, 353, 355—7, 394, 416, 426.
- Mateiu [Moise, episcop de Inău], 243 [protopop], 317 n. 3, [preot, în jud. Năsăud], 69 [din Feleac], 67 [vistiernicul Moldovei], 118.
- Matiaș [regele Ungariei, 1458—90], 43—45, 63—5, 68, 142 și n. 2, 169, 207, 225, 460 [arhiduce austriac la 1601], 182 n. 3.
- Matko Ștefan [predicator calvin în Baiasprie], 402 și n. 2.
- Mâzga Ștefan [pretendent domnesc din Moldova], 91 și n. 3.

¹ După moartea lui Ștefan Răzvan văduva Măriuca s'a măritat după influentul și bogatul Voevod român Ionaș din Boiul mic (jud. Someș), care împrumută, în 1604, cu 4000 fl. pe general Basta. cf. Kádár, *Szolnok-Doboka vármegye monografiája*, V, 562—3, 580 n. 5; VI, p. 536, și Meteș, *Contribuții nouă la Voevozii români din Ardeal*, p. 6, 18.

- Mazilu D. [istoric literar], 129.
 Mederat Ioan [boier muntean], 108.
 Mediaș [oraș, jud. Târnava-mare], 174.
 Mehadia [sat în Banat], 47, 258—9 [district], 43, 262.
 Mehedinți [județ], 499.
 Meletie Macedoneanul [egumen la Govora], 194—97, 209 440.
 Melitkochia [sat, jud. Arad], 244.
 Mera Ecaterina [româncă calvinizată din Orăștie], 472 n. 1.
 Merișani [sat, jud. Argeș], 365.
 Metodie Racovețchi [episcop de Muncaciu], 233, 349.
 Metodiu, 26.
 Miakici Gavril [episcop ortodox în Croația], 256—7.
 Miclăuș [protopop în Geomal], 414 [nobil român în Zarand], 57.
 Micolaica [servitor], 246.
 Micșenești [sat, jud. Ilfov], 353.
 Miercurea [târg, jud. Sibiu], 462 n. 1.
 Mihail Viteazul [Domnul tuturor Românilor, 1593—1601], 75, 79
 n. 1, 88—9, 96—7, 108, 117, 141, 145, 173—83, 208, 227,
 261, 264 n. 1, 272, 352—4, 358, 385, 420, 428, 460—1,
 463, 472, 474—5, 482, 488.
 Mihai [preot în Feneriș], 254 [preot în Gozimani], 471 [preot
 în Răcășdia], 327 n. 2 [preot în Șcheiul Brașovului], 92,
 139, 141—2, 353, 377, 390, 455, 475, 501 [preot în Târgo-
 viște], 206 [preot în Topa de sus], 377.
 Mihăiești [sat, jud. Solnoc-Doboca], 98.
 Mihail [împărat bizantin], 26 [Boriș, principe bulgar], 26 [pro-
 topop în Săcădate], 306, 309—10 [preot în Nimăești],
 248—9 [preot în Moldova], 340 [diacon], 246.
 Mihailă [vistiernic muntean], 108 [preot în Zărnești], 353.
 Mihailovici Alexie [țarul Rusiei], 246, 281.
 Mihalyi Victor [mitropolit unit], 444.
 Mihaiț [sat, jud. Alba], 187.
 Mihnea [cel Rău, Domnul Țării Românești, 1508—10], 107 [II-lea,
 Domnul Țării Românești, 1577—83, 1585—91], 96, 139, 390
 [III-lea, Mihail Radu, Domnul Țării Românești, 1658—59],
 356, 359.
 Mișu [părcălab și hatman al Moldovei], 70.

TABLA NUMELOR ȘI LOCURILOR ISTORICE

- Mijie Mihai [țeran din Bungard], 278.
 Milașul mare [sat, jud. Mureș], 411.
 Milea [sat], 499.
 Mina [zugrav], 181, 428.
 Minice [sat], 324 n. 3.
 Mircea [cel Bătrân, Domnul Țării Românești, 1386—1418], 46—7, 258 [Ciobanul, Domnul Țării Românești, 1545—54], 77—8, 207, 323, 342, 493 [fiul lui Mihnea cel rău], 107.
 Mirislău [sat, jud. Alba], 117, 176.
 Miron [protopop în Telciu], 323 [preot în Sângeorz], 193.
 Miroslav [preot în Giulești], 43.
 Mititei [sat, jud. B.-Năsăud], 317.
 Mitrofan [mitropolitul Moldovei], 106 [ieromonah], 330.
 Mitru [servitor], 245.
 Mocod [sat, jud. B.-Năsăud], 468.
 Moesia superioară [provincie romană], 2, 10, 13, 14 n. 1, 28 n. 1.
 Mogoșaiia [sat lângă București], 416.
 Mohamed Socoli [vizir turcesc], 92.
 Mohu [sat, jud. Sibiu], 306, 308.
 Moise [Domnul Țării Românești, 1529—30], 49 [protopop în Hunedoara], 305, 451.
 Moiseiu [mănăstire în Maramureș], 230, 233, 287, 343—4, 458.
 Moisin [preot din Calbor], 309.
 Moldavița [mănăstire în Moldova], 199, 205.
 Moldova, 35, 39—41, 44, 52, 57, 68 și urm., 76, 87, 91—3, 97—102, 108, 118, 120, 128, 146, 170—1, 178—9, 181, 185, 188, 190—1, 197—200, 205, 217—8, 224, 226—8, 230, 234—5, 252—3, 256—7, 277, 282, 296, 300, 307, 318, 334—51, 375—6, 378, 383, 392, 396, 400, 420, 426, 434, 446, 463—4, 480—2, 490, 498—99.
 Moldovan Ștefan [vicar episcopesc, unit], 162.
 Molodeț Mihail [episcop de Maramureș], 230—1 n. 1, 232—3, 252, 349.
 Molosig [sat, jud. Cluj], 376.
 Monoș-Petri [= Petreu, sat în Bihor], 249.
 Morava [riu], 13.
 Morău [sat, jud. Someș], 472.

- Moreia, 320.
 Morisena [mănăstire], 31.
 Moscova [oraș în Rusia], 199—200, 246, 262, 281—2, 320, 370, 449, 476.
 Movilă [Gheorghe, mitropolitul Moldovei], 181—2 [Petru, mitropolitul Chievlui], 174 n. 2, 178, 332, 345, 378, 406 [Alexandru, Domnul Moldovei, 1615—16], 337 [Bogdan, fiul lui Ieremie Vodă], 342 n. 1 [Constantin, Domnul Moldovei, 1607—11], 227, 335 [Gavril, Domnul Țării Românești, 1618—20], 342 și n. 3, 349, 378 [Ieremie, Domn al Moldovei, 1595—1606], 337, 392, 420 [Simion, Domnul Moldovei, 1606—7], 227, 334—35.
 Mucundorf [sat, jud. Târnava mare], 412.
 Muncaciu [oraș și episcopie], 60, 181—2 și n. 3, 198, 205, 225—7, 233—4 n. 2 și 3, 232 n. 1, 281, 334, 349—30.
 Muntean Ioan (protopop în Tuștea), 305, 414, 454.
 Mureș [riș], 31, 244, 269, 435 [judet], 411, 434.
 Musca [sat, jud. Arad], 242.
 Myskovski V., 149.

N.

- Nădab [sat, jud. Arad], 376.
 Nadișul român [sat, jud. Cojocna], 342.
 Nagy Grigorie [diregător de moșii], 398.
 Nagra Andreiu [protopop în Bihor], 250.
 Naláczy Stefan [nobil], 296 n. 1.
 Nămești [sat în Maramureș], 410.
 Nan Iuon [boier în Maramureș], 237.
 Nancova [sat în Maramureș], 375.
 Napoca [= Cluj], 4, 5 n. 1.
 Naprágy Dimitrie [episcop latin în Bălgrad], 108, 174, 176—7, 183.
 Năsăud [târg, jud. Bistrița-Năsăud], 100, 117, 150 n. 2, 172 n. 1, 317, 336, 340—1, 468, 490.
 Năsturel [Radu, mare ban], 296 n. 2, 358 [Udriște, logofăt], 256, 344, 393—4.
 Neacșa [preoteasa din Șcheiul Brașovului], 342.

- Neagoe Basarab [Domnul Țării Românești, 1512—21], 74, 97—8, 103, 105, 131.
- Neagoe [preot în Rășinari], 359.
- Neagoslav [preot în Scheiul Brașovului], 107, 184, 353.
- Neagul [Voevod în satul „Huduș“ din Bihor], 243, [preot în Veștem], 306, 310, 312.
- Neamțul [mănăstire în Moldova], 52—3, 91, 99, 217, 343, 374, 498.
- Nedele [=Dominica, Doamna lui Constantin Vodă Basarab], 349 și n. 5.
- Némethi Ioan [procuror], 311.
- Nemiș Gergel [din Maramureș], 236.
- Nemți [popor], 320—1.
- Neofit [episcop], 300.
- Nicanor [episcop de Roman], 106.
- Nicea [oraș în Asia mică, sinod], 10, 14 n. 1.
- Nichita [episcop de Remesiana], 12 [martirul], 11.
- Nicodim [arhimandrit la Vodița], 262 [egumen la Tismana], 47, 49, 99, 156, 167, 258 [ieromonah], 304.
- Nicola [preot în Ghighișeni], 254 [preot în Hunedoara], 423, 455 [preot în Maramureș], 230.
- Nicolae [protopop în Armeni], 306, 308, 310 [protopop în Hunedoara], 327 și n. 2, 414, 451—2, 454 [preot în Sassebeș], 305 [din Creta, zugrav], 181, 420, 422, 428 [de Porta, agent grec], 364 [din Petrova, nobil român calvinizat], 497 n. 2 [IV-lea, papa din Roma], 41 [Olah, arhiepiscop de Gran], 142.
- Nicula [sat, jud. Solnoc-Doboca], 411 și n. 4, 426—7, 492 n. 2.
- Nil [egumen la mănăstirea Bisericiani], 337.
- Nimăești (sat în Bihor), 249.
- Nimigea [românească, sat, jud. Someș], 411 [ungurească, sat, jud. B.-Năsăud], 490.
- Nistora [jupâneasa-ctitoră], 52.
- Nistru [rîu], 20.
- Nogradi Mateiu, [predicator calvin în Dobrițin], 250.
- Norvegia [țară], 151.
- Noul românesc [sat, jud. Sibiu], 451 n. 4.

Novae [=Șiștov, cetate], 18—19.
Nucet [sat, jud. Sibiu], 451 n. 4.

O.

Oana [preot, legători de cărți], 442 n. 1.
Oarda [sat, jud. Alba], 269, 317, 329, 447.
Obreja [sat în Banat], 260.
Ocna-Sibiului [târg], 75—6 n. 1, 102, 179, 324 n. 3, 365 [țerani din —], 472.
Ocna-Șugatag [sat în Maramureș], 481 n. 3.
Odobescu Alexandru [scriitor], 433.
Odor [jude în Urmeniște], 188.
Ohrida [arhiepiscopie], 36.
Oieșdea [sat, jud. Alba], 412.
Olt [riș], 278 [țara], 206 și urm., 367.
Oltean Iuon [iobag din Hopârta], 491.
Omharus [principe gepid], 17 n. 1.
Ompoiu [riș], 329.
Opovo [mănăstire în Croația], 257.
Oprea [protopop în Armeni], 300 [protopop în Șcheiul-Brașovului], 446, 476 [logofăt-tipograf], 129 [tipograf], 403.
Oradia-mare [oraș, ținut], 86, 90, 118, 189, 241 n. 2, 247—9, 252 n. 1, 253, 321, 350 n. 2, 474 [episcopie latină], 46, 240—1, 418.
Orăștie [oraș, jud. Hunedoara], 83, 86, 142, 324 n. 3, 439, 453.
Origen [scriitor bisericesc], 3.
Orlat [sat, jud. Sibiu], 433.
Ormenișul de câmpie [sat, jud. Cluj], 411.
Orosiu [scriitor], 13 n. 1.
Oroszlános [mănăstire ortodoxă], 31.
Orșova [sat în Banat] 499.
Ostrov [sat, jud. Hunedoara], 38, 43 [mare, sat, jud. Hunedoara], 156.

P.

Pahonie [egumen-exarh la Peri], 57—60 [episcop de Roman], 498.
Paisie [patriarhul Alexandriei], 282 [egumen la mănăstirea Radu-Vodă, București], 316.

TABLA NUMELOR ȘI LOCURILOR ISTORICE

- Palmyra [regiune în Asia mică], 6.
 Palos Ștefan [acuzatorul lui Sava Brancovici], 293—4.
 Pantazi [grecul], 481.
 Pap [Mihail, protopop în Sarsig], 250 [Gal, preot în Almaș], 250.
 Papfalvi Petru [preot în Popești], 250 n. 1.
 Parota Mateiu, 481.
 Partenie [episcop de Muncaciu], 205, 350 [egumen la mănăstirea Cotroceni], 316 [egumen la Voroneț], 100, 340 [egumen la Slatina], 340 [ieromonah], 304.
 Partoș [mănăstire în Banat], 261.
 Pârvan Vasile [arheolog-istoric], 5 n. 1, 19, 20 n. 1—2.
 Pasca Toma [preot în Berința], 241.
 Pascul [și soția Acsa din Câmpeni], 341.
 Pasko Cristofor [nobil ungar], 298, 362.
 Paștiu [preot], 292 n. 1.
 Pater Ianos [negustor], 293, 482.
 Paternus [episcop de Tomi], 14 n. 1.
 Pațița Rubin [avocat], 179 n. 2, 414.
 Pața [sat lângă Timișoara], 244.
 Paul [de Alep, diacon], 49 n. 1, 348, 356—7 [negustor în Cluj], 416.
 Pavel [apostolul], 2 [preot în Gălgău?], 493 [preot în Poiana-Blenchii], 470.
 Pázmány Petru [mitropolit-primat ungar], 387 n. 3.
 Pelagonia [ținut în Asia mică], 227.
 Peri [mănăstire în Maramureș], 57—60, 121 n. 1, 158, 182, 225, 235—6, 349 n. 2, 403, 496.
 Perlat, 227.
 Peșteana [sat, jud. Hunedoara], 38, 78, 156, 159.
 Peșteș [sat în Bihor], 342 n. 3, 349.
 Peștișel Moise [predicator în Lugoj], 142, 263.
 Petran Coriolan [profesor de istoria artelor], 150—1, 407 n. 2.
 Petreu *vezi* Monoș-Petri.
 Petrașcu [cel Bun, Domnul Țării Românești, 1554—57], 74—5, 128—9 [Vodă, fiul lui Mihai Viteazul, 1599—1600], 264 n. 1, 353, 456 [Simion, protopop în Maramureș], 232.
 Petridul de jos [sat, jud. Turda], 410 n. 1.

- Petronie [episcop de Muncaciu], 182 n. 3, 228.
 Petrova [sat în Maramureș], 230 n. 2, 497 n. 2.
 Petrovay Ioan [vicișpan în Maramuraș], 231 și n. 2.
 Petrovici Maxim [episcop ort. în Croația], 256.
 Petru [III-lea, Aron, Domnul Moldovei, 1451—57], 44 [Rareș, Domnul Moldovei, 1527—38, 1541—46], 68—72, 97, 102—3, 118, 207, 337, 450 [II-lea, Domnul Țării Românești, 1559—68], 57, 162 n. 1 [Cercel, Domnul Țării Românești, 1583—85], 106, 141, 145 [Șchiopul, Domnul Moldovei, 1578—9, 1588—91], 129, 143, 145, 342 [Voievod în Vintiri], 241 [episcop în Feleac], 67 [protopop rom.-calvin în Ciuci], 251, 451 și n. 4 [protopop în Hunedoara], 64, 451 [protopop în Ostrov], 38, 43 [preot în Băcăinț], 376 [preot în Băcău], 499 [preot în Bungard], 278 [preot în Chișlaz], 250 [preot în Iași], 464 [preot, jud. Năsăud], 69 [preot în Scheiul Brașovului], 107, 475 [preot în Tinod], 378 și n. 4 [Armeanul, zugrav], 181, 420 [diac], 376 [Ceașul], 481.
 Pilțe Oprea [preot în Sâmbăta de sus], 211, 464.
 Pireia [moșie în Țara Românească], 108.
 Pișchinț [sat, jud. Hunedoara], 300.
 Plosca [mănăstire, jud. Hunedoara], 498.
 Pobrata [și Probota, mănăstire în Moldova], 99.
 Poca [sat, jud. Cluj], 411.
 Poceiu [sat, jud. Bihor], 376.
 Pocrov [schit în Moldova], 498 [schit, jud. Năsăud], 498 și n. 4.
 Poeni [sat în Maramureș], 410.
 Poiana [Blenchii, sat, jud. S.-Doboca], 470, 493 [Mărului, sat, jud. Făgăraș], 367.
 Poloni [popor], 120, 340 [Nicolae, zugrav], 424.
 Polonia [țara], 75, 88, 133, 181—2, 245, 269, 271, 281, 337, 358, 498.
 Popa Ioan [țeran din Teiuș], 323.
 Popești [sat în Bihor], 250 n. 1.
 Porceni [sat, jud. Gorj] 264.
 Porcești [sat, jud. Sibiu], 354—5, 416, 426, 442, 451 n. 4, 480.
 Porfirie Ardan [episcop în Maramureș], 233.

- Port [sat, jud. Sălaj], 411.
 Poșaga [sat], 324 n. 3 [de jos, sat, jud. Turda], 410 n. 1.
 Possevino Antonie [diplomat iezuit], 94, 387, 487 n. 2.
 Potaișa [=Turda, oraș], 5.
 Pozega [ținut în Croația], 255.
 Praga [oraș în Cehoslovacia], 119 n. 2, 126 n. 1.
 Preda [vornicul din Brâncoveni], 356—7 [zugrav], 430.
 Pressburg [=Bratislava, oraș], 387.
 Prisaca [sat, jud. Alba], 356, 392.
 Priscus [retorul roman], 13.
 Prislop [mănăstire în jud. Hunedoara], 49, 95, 98, 156, 159, 162, 167 n. 1, 172, 183, 185, 192, 200, 258, 274, 496.
 Procopius [scriitor], 7, 17—18.
 Pronai Ștefan [slujbaș ungur], 294.
 Pui [sat, jud. Hunedoara], 414.
 Pui Gaspar și Susana, 414.
 Pușcariu Ilarion [arhimandrit], 430.
 Putivlia [oraș în Rusia], 192, 245—6, 274.
 Putna [mănăstire în Moldova], 70, 99, 101, 197—99, 233, 343—4.

R.

- Rabagani (sat în Bihor), 378 n. 4.
 Racășul de jos (sat, jud. Târnava-mare), 286.
 Răcășdia (sat, jud. Hunedoara), 327 n. 2.
 Racovița (sat, jud. Sibiu), 451 n. 4.
 Rădăuți (episcopie în Moldova), 102, 106, 199—200, 257, 350—1.
 Rădmănești (sat, jud. Arad), 244.
 Radna (târg, jud. Arad), 244.
 Radu (I, Domnul Țării Românești, c. 1383), 46 (cel Mare, Domnul Țării Românești, 1495—1508), 73, 97—98 (dela Afumați, Domnul Țării Românești, 1521—29), 98, 288 (Mihnea, Domnul Țării Românești și al Moldovei, 1601—2, 1611—16, 1620—23, 1616—19, 1623—26), 185, 336 (Șerban, Domnul Țării Românești, 1602—11), 141, 145, 185, 227, 245, 354, 420, 422, 455, 465 (postelnic), 355 (stolnic), 108 (comis), 350 n. 2 (protopop în Făgăraș), 221, 223, 454 (protopop

TABLA NUMELOR ȘI LOCURILOR ISTORICE

în Iași), 221 (protopop în Șinca veche),¹ 573 n. 1 (preot în Riușor), 209 (zugrav), 428 (gramatic), 145 (Iacob, vicar episcopesc unit), 162—3.

Rafael Levakovici, (călugăr iezuit), 256.

Rakoczy (Sigismund, principele Ardealului, 1606—8), 89, 184, 243, 248, 283, 420, 464 (Gheorghe I-iu, principele Ardealului, 1630—48), 188, 193, 195—201, 205, 208—11, 223, 228, 230 n. 1, 235 n. 1, 250—1, 283, 328 n. 4, 344, 349, 388, 390, 392, 394, 396, 398, 422, 451 n. 4, 462 n. 1, 465 (Gheorghe II-lea, principele Ardealului, 1648—58), 147, 222 n. 1, 230, 232, 250, 253, 268—73, 277, 288, 295 n. 2, 357—8, 400, 451, 465, 472, 474 (Sigismund, căpitanul cetății Muncaciu), 181—2.

Râmeț (mănăstire, jud. Alba), 57, 77, 162, 168—9, 181 n. 3, 387, 478—9, 481.

Râmnicul-Vâlcii (episcopie), 106—7, 208, 357, 460.

Rângăciov (mănăstire în Țara Românească), 107.

Râpa de jos (sat, jud. Mureș), 379 n. 3.

Rapolt (sat, jud. Hunedoara), 480.

Rășinari (sat, jud. Sibiu), 46, 107, 126—7, 178, 359, 475—6.

Rășnov (sat, jud. Brașov), 46, 141, 462.

Rătescu Gheorghe (pitar), 368.

Raț (Petru din Lipova), 244 (Mihail, sulgearul), 323 (Adam), 342, 493 (Ștefan), 404—3, 482, 493.

Râu-Bărbat (sat, jud. Hunedoara), 38, 43, 55.

Râu de Mori (sat, jud. Hunedoara), 55, 156, 163.

Râușor (sat, jud. Făgăraș), 209.

Recea (sat, jud. Făgăraș), 302, 363 (Cristur, sat, jud. Someș), 472.

Recidava (castel), 18.

¹ Ieromonahul Ștefan, tipograful, care tipărise la Câmpulung, în 1643 un Antologhion slavon, înseamnă sârbește pe un Pentecostar din 1613 (mss. în arhiva bisericii din Scheiul Brașovului): „Fac de știre eu Ștefan tipograful, cum că am zăbovit o noapte și o zi jumătate în casa protopopului Radu în sat Șinca, când am mers din Țara Românească la Bălgrad la Arhiepiscopul și Mitropolitul Ardealului Ștefan 1644”. cf. Popp Vasilie, *Disertație despre tipografiile românești*, Sibiu, 1838, p. 23 n. *

TABLA NUMELOR ȘI LOCURILOR ISTORICE

- Rédey Francisc (principele Ardealului, 1658—60), 277, 295 și n. 2, 450.
- Rediu (sat, jud. Cojocna), 46.
- Reichersdorf Gheorghe (sas, sol), 118.
- Remesiana (episcopie), 12.
- Remetea (sat, în Bihor), 420 n. 2.
- Reteag (sat, jud. S.-Doboca), 69.
- Retișdorf (sat, jud. Târnava-mare), 503 n. 1.
- Ribița (sat, jud. Zarand), 57, 156, 158, 167—8.
- Rodna (târg, jud. B.-Năsăud), 69.
- Rodos (insula), 145.
- Rogoz (sat, jud. S.-Doboca), 88, 318, 472.
- Rohna (mănăstire în Maramureș), 231 n. 2.
- Roma, 14 n. 1, 26—8, 63—4, 133, 181—2, 206, 235, 238, 248, 256—7 n. 4, 264 n. 1, 300, 318—19, 322, 326—29, 359, 364—5, 387, 406, 414, 420, 445, 448, 482.
- Roman (episcopie în Moldova), 76, 87, 102, 106, 185, 199, 257, 336, 350.
- Romani (popor), 9.
- Romer Floris (învățat ungar), 160.
- Romoșel (sat, jud. Hunedoara), 305.
- Roșcani (sat în Moldova), 93, 102.
- Roxin (sat, jud. Arad), 254 n. 2.
- Rucăr (sat în Țara Românească), 369 (sat, jud. Făgăraș), 376, 451 n. 4.
- Rudolf (împăratul Austriei, 1572—1608), 108, 174 n. 1—3.
- Ruși (popor), 99, 226, 282, 332, 373.
- Rusia (țara), 133, 227, 244—5, 274, 280—3, 296, 320—1, 435, 437, 476 (țarul), 192.
- Rusu Iosif (ieromonah, tipograf), 402, 440.
- Rusu (sat, jud. Someș), 437 n. 1.
- Rusul (protopop), 480.
- Ruteni (popor), 181—2 n. 3.

S.

- Săcădat (sat, jud. Bihor), 378.
- Săcădate (sat, jud. Sibiu), 306, 309—10, 451 n. 4, 461—2 n. 2.

- Săcal (sat, jud. Turda), 324 n. 3.
 Săcălasău (sat, jud. Bihor), 411.
 Săcălășeni (sat, jud. Satu-mare), 147 n. 2.
 Săcel (sat în Maramureș), 237.
 Săcele (sat, jud. Brașov), 111.
 Sadu (sat, jud. Sibiu), 480.
 Sălaj (finut), 59, 348, 372, 404, 408, 411.
 Săliște (sat, jud. Maramureș), 147 n. 1, 374, 410 (târg, jud. Sibiu), 343, 414, 424—5, 492 n. 3, 501.
 Salvian (scriitor roman sec. V-lea), 9.
 Sâmbăta (de jos, sat, jud. Făgăraș), 367 (de sus, sat, jud. Făgăraș), 211, 357, 367, 464 (mănăstire), 416—7, 428, 430.
 Sâmbăta mare (= Tyrnau, oraș în Ungaria), 403.
 Sâmbăteni (sat, jud. Arad), 244.
 Sâmbotin (sat, jud. Gorj), 264.
 Samoilă (preot în Dragomirești), 374.
 Sângeorz (sat, jud. Năsăud), 92, 150 n. 2, 175, 193, 474, 498.
 Sânmarghita (sat, jud. Someș), 481 n. 3.
 Sânmartinul sărat (sat, jud. Turda), 410 n. 1.
 Sânpetru (sat, jud. Hunedoara), 381, 386 (mare, sat, jud. Cianad), 244.
 Sânta Maria (sat, lângă Hunedoara), 395.
 Sântă-Maria-Orlea (sat, jud. Hunedoara), 54—55, 156, 159—60, 167.
 Sântandreaș (sat, lângă Timișoara), 375.
 Sântimbru (sat, jud. Alba), 147 n. 2.
 Sântul (sat, jud. Cluj), 323.
 Săpânță (sat în Maramureș), 112, 484 n. 1.
 Sarasău (sat în Maramureș), 112, 238, 351, 413, 484 n. 1.
 Sârbi (popor), 1, 64—5, 99, 261—2, 265—6, 270, 282, 321, 332, 373 (sat în Bihor), 249 (sat în Maramureș), 58—9 n. 1.
 Sârbi-Suseni (sat, jud. Maramureș), 151, 413.
 Sârbova (sat lângă Buziaș), 265.
 Sarhegyi Mihail (preot în Sărsig), 249.
 Sarmați (popor), 3.
 Sarolta (mama lui Ștefan cel sfânt, regele Ungariei), 31.
 Sárpataki Marton, 273.
 Sărsig (sat în Bihor), 249.

- Sas Voda (în Maramureș), 35, 57, 59, 158.
 Săsarm (sat, jud. Someș), 481 n. 3.
 Săsăuș (sat, jud. Sibiu), 451 n. 4.
 Sași, 33—4, 37—8, 79—80, 84, 107, 125—8, 133, 136, 141, 179 n. 1, 306, 402 n. 2, 448, 457, 461—3, 465—6, 487.
 Sassebeș (târg, jud. Sibiu), 84, 95, 139, 280, 305—6, 363 n. 3, 401, 439.
 Sațmar (ținut), 65, 185, 189 (comitat), 90, 205, 230, 239, 252, 372, 408, 411, 413 (cetate), 89, 102, 183—4, 451.
 Sat-Șugatag (sat în Maramureș), 410.
 Saul Gh. Kirie (grec), 481.
 Sava (din Veștem, mitropolit de Bălgrad), 314—15, 321, 486 (episcop dela mănăstirea „Bistrița“), 205 (episcop de Geoagiul de sus), 84, 107, 127, 261 (episcop de Inău), 243—4, 246, 249, 451 (episcop de Rădăuți), 350 (egumen la Putna), 343 (preot la Rîmeț), 387 (dascăl în Scheiul-Brașovului), 353 (Banul), 261. — *vezi* și Brancovici.
 Savcu (servitor), 245.
 Savul (episcop de Maramureș), 230—31, 252—3.
 Sbiera Ioan (istoric-literar), 122.
 Sciți (popor), 3.
 Sciția mică (= Dobrogea), 11 n. 1, 14 n. 1, 24.
 Scorei (sat, jud. Făgăraș), 46.
 Schultz Fr. (arhitect), 149.
 Sebeș (district în Banat), 259.
 Sebeșul de jos și de sus (sate, jud. Sibiu), 451 n. 4.
 Secui (popor), 33.
 Secul (mănăstire în Moldova), 434 (sat), 392.
 Selișca (sat, jud. Someș), 472.
 Semlacul mare și mic (sate în Banat), 260.
 Seplac (sat, jud. Someș), 472.
 Serafim (mitropolit în Târgoviște), 136, 139, 227, 390 (episcop de Buzău), 460 (episcop de Râmnic), 357.
 Serghie (episcop de Muncaciu), 181—2, 226—7, 334.
 Severin, 106 (banatul), 40, 103, 258, 265, 278, 394 (județ-ținut), 244, 302 (episcopie ortodoxă), 258 (episcopie latină), 63.

- Sf. Bretanion (episcop de Tomi), 14 n. 1.
 Sf. Dimitrie (de Thessalonic), 19.
 Sf. Sava (predicator), 11.
 Sf. Theotimus (episcop în Tomi), 14 n. 1.
 Sf. Vasilie cel Mare, 11, 14 n. 1.
 Siat Ioan (preot rom. calvin în Ucuriș), 250.
 Sibiu (oraș), 78, 80—1, 107, 126, 128, 144, 175—6, 178,
 273—4, 276, 294 n. 2, 299 și n. 2, 309, 321, 324, 355,
 363, 402—3, 420, 435, 440, 449, 462, 483.
 Sicibida (castel), 18.
 Sigismund (regele Ungariei, 1387—1437), 40, 42—3, 47, 49 n,
 1, 52, 61, 259.
 Sighetul (Maramureșului, oraș), 112, 233, 237, 453 (Silvaniei,
 târg, jud. Sălaj), 411.
 Sighișoara (oraș), 313, 466.
 Siicu (= Sicul, preot și protopop în Șcheiul Brașovului),
 446, 469.
 Silezia (provincie), 257.
 Silistra (= Durostorum, episcopie), 11 (episcopii slave), 28, 36.
 Silivașul de pe câmpie (sat, jud. Cluj), 411.
 Silomon (episcop de Maramureș), 227, 335.
 Silvaș (sat), 324 n. 3.
 Silvașul de sus (sat, jud. Hunedoara), 77, 414 (episcopia),
 77—9, 403—4 (mănăstirea), 49, 77—79, 156.
 Silvestru (episcop de Maramureș), 230 (ieromonah-tipograf),
 356, 396—99.
 Sim (preot-protopop în Vad), 211, 221, 454.
 Simion (țar bulgar), 26 (protopop în Săcal), 324 n. 3 (pro-
 topop în Silvaș), 324 n. 3 (Mitrofan, preot în Feneșel),
 117 n. (preot în Hălmagiu) 112 n. 2 (preot în Iaz), 376
 (preot), 376 (Sălăgeanul, egumen la Peri), 60 (Brad,
 călugăr la Rîmeț), 478 (ieromonah), 59 (pârcălab de
 Ciceu), 71.
 Simon (călugăr la Putna), 341 (ieromonah), 498.
 Sinai (mănăstire), 363 n. 1.
 Sinau (vizir turcesc), 50, 108.
 Sinești (sat în Moldova), 337.

- Siria (provincie în Asia mică), 4, 6.
 Sirmium (provincie romană), 9, 13 (în Croația), 257.
 Sititelec (sat în Bihor), 376.
 Sixtus (IV-lea, papa din Roma), 45.
 Slatina (mănăstire în Moldova), 99, 189, 199, 340, 351 n. 2
 (sat în Maramureș), 237.
 Slavi (popor), 22, 151.
 Smolensk (oraș în Rusia), 281—2.
 Snagov (mănăstire în Țara Românească), 406.
 Socet (sat, jud. Hunedoara), 451.
 Socol (sat, jud. Mureș), 411.
 Sofronie (mitropolit de Inău), 246—7 (egumen la Dobromira),
 218.
 Soliman cel mareș (sultanul Turciei), 102.
 Solnocul (din lăuntru, comitat), 87, 90, 201, 252, 270, 312—3
 (de mijloc, comitat), 88, 90, 201, 239, 248 n. 4, 252,
 270, 464 (Doboca, comitat = jud. Someș de azi), 57,
 411, 413.
 Someș (județ=Solnoc-Doboca), 317, 433.
 Sozomen (scriitor bisericesc), 11.
 Soveja (mănăstire, Moldova), 277.
 Spiridon (episcop de Vad), 88—9, 95, 184, 227, 336, 490.
 Staicu (protopop în Șcheiul Brașovului), 308—10, 446, 489.
 Stan (preot în Șcheiul Brașovului), 489 (zugrav), 423, 433.
 Stana (fiica lui Mircea Vodă Ciobanul), 323 (jupâneasa lui
 Danciu Vornicul), 108.
 Stanca (Doamna lui Mihai Viteazul), 108, 353, 482 (clucereasa),
 108 (șerancă din Săliștea Sibiului), 343.
 Stanciu (egumen în Scorei), 46.
 Stanilă (jupâneasa), 108.
 Statie (protopop în Hunedoara), 327 n. 2 (preot în Șcheiul
 Brașovului), 303 n. 4.
 Stibița Spiridon (episcop în Banat), 262 n. 2.
 Stiria (provincie austriacă), 256.
 Stoica (Iosif, episcop de Maramureș), 235—39 (diacon), 280.
 Storno Francisc (pictor), 161.
 Stracăs (sat în Bihor), 378.
 Straja (sat, jud. Alba), 315 n. 3.

- Strâmba-Fizeșului (mănăstire, jud. Solnoc-Doboca), 57, 498.
 Strâmtura (sat în Maramureș), 410.
 Strehaia (mănăstire în Țara Românească), 277.
 Streiu (sat, jud. Hunedoara), 55, 156, 159, 165.
 Streiu Sîn-Giorz (sat, jud. Hunedoara), 49 n. 2, 51—2, 156, 159, 164—5, 167.
 Stremț (sat, jud. Alba), 73.
 Stroici Luca (boier moldovean), 144.
 Sturze Vasile (dascăl, copist, zugrav din Moldova), 342, 375—6, 378, 498.
 Suareș (sat, jud. Someș), 70 n. 2, 324 n. 3, 472.
 Suceava (oraș, mitropolie în Moldova), 41, 67 n. 3, 72, 98, 101, 106, 181, 226, 336, 345, 350, 433.
 Sucevița (mănăstire în Moldova), 337, 392.
 Suciu Pavel (ctitor în Bălgrad), 300, 307, 309, 481.
 Suedia (țară), 151, 160, 191.
 Suleman (pașa turcesc), 320.
 Sulică Nicolae (profesor), 127 n. 1.
 Surduc (sat în Bihor), 484.
 Svoipold Fiold (tipograf), 403.
 Szabolcs (oraș în Ungaria), 32.
 Szádeczky Ludovic (istoric ungar), 170.
 Szakmári Petru (preot reformat în Făgăraș), 222.
 Szalárdy Ioan (cronicar ungar), 358.
 Szamosközy Ștefan (cronicar ungar), 176, 184.
 Szathmári Gheorghe (episcop latin în Oradia-mare), 241, 418.
 Szavarhegy (sat, jud. Crasna), 470.
 Szegedi Gergely, 86.
 Székely (Ladislau, nobil ungar), 296 (Mihail, călugăr minorit), 64 (Moise, principele Ardealului, 1603), 261.
 Székalmi Andreiu (sol la Poarta turcească), 297.
 Szendrei (învățat ungar), 150.
 Szerémi Simion (preot român în Teiuș), 322.
 Szigetvár (cetate în Ungaria), 255.
 Szikszai Francisc și Barbara, 187.
 Szilvási Mihai (student la colegiul din Bălgrad), 308 (învățător la școala rom. calvină din Făgăraș), 217.

Szinte (Gavril), 150, 163 (Ladislau), 150.

Szoboszlo (sat în Bihor ?), 250.

Szunyogh Francisc, 403.

Ș.

Șandru (preot în Năsăud), 69.

Șcheia (sat în Moldova), 125 n. 1.

Șcheiul-Brașovului, 79 n. 1, 104—7, 126, 129, 139, 141, 170 n. 1, 171—2, 178—9 n. 1, 181, 184—5, 273, 278 și n. 2, 308, 317, 323 n. 4, 342, 348, 350—1, 353, 356, 362—3 n. 1, 367, 374 n. 2, 377—9, 390, 400, 427—9, 433, 437, 455—7, 460, 465, 476, 482, 488—9, 501, 573 n. 1. *vezi* și Brașov.

Șeghiște (sat în Bihor), 241, 418—19, 421.

Șelimbăr (sat, jud. Sibiu), 175—6.

Șemling (mănăstire în Banat), 260.

Șerban (tipograf), 142—3, 439.

Șieu-Odorheiu (sat, jud. S.-Doboca), 472.

Șieuși (sat, jud. B.-Năsăud ?), 324 n. 3.

Șimișna (sat, jud. Someș), 472, 495 n. 3.

Șimleu (cetate, jud. Sălaj), 466.

Șimon (jude sas în Bistrița), 338.

Șinca veche (sat, jud. Făgăraș), 573 n. 1.

Șiria (cetate, sat, jud. Arad), 44, 242, 374, 376.

Șoimuș (cetate lângă Lipova), 62, 64 (sat), 471.

Șolyomkö (cetate în Bihor, satul Peșteș), 349.

Șomărtin (sat, jud. Târnava-mare), 367.

Șomcuta (târg, jud. Satu-mare), 241 n. 4.

Șpring (sat, jud. Sibiu), 467.

Ștefan (și Ilie, Domnii Moldovei, 1435—43), 52 (cel Mare, Domnul Moldovei, 1457—1504), 57, 60 n. 5, 66, 68, 97—8, 102, 169 (Lăcustă, Domnul Moldovei, 1538—40), 70—1 (Răzvan, Domnul Moldovei 1595), 88, 564 n. 1. (Tomșa, Domnul Moldovei, 1611—15, 1621—23), 185, 336—37, 351 (Lupu, Domnul Moldovei, 1659—61), 257 (Mitropolit de Târgoviște), 267—9 (mitropolit de Bălgrad), 189 n. 1, 194, 200—203, 205—6, 209 n. 1, 232, 251—2, 268, 271, 275, 283, 289 n. 2, 302, 307, 350, 354, 394, 397—8, 452 n. 1.

- 488, 493, 495, 573 n. 1. (episcop de Lipova), 247 (episcop de Rădăuți), 199 (protopop în Berivoiul-mare), 208 n. 3, 210, 272, 451 (protopop în Maramureș), 236 (preot în Apșa de jos), 237 (preot în Bihor), 377 (preot în Mănăștur-Copalnic), 470 (preot în Molosig), 376, (preot în Tilișca), 491 (ieromonah, tipograf), 573 n. 1. (cel sfânt, regele Ungariei, 1001—1038), 31—32 (jude în Orăștie), 142 (din Sinești), 337.
- Ștefanca (mănăstire), 341.
- Ștef Lupu (boier din Maramureș), 237.
- Șumugiu (sat în Bihor), 378.

T.

- Tămaș (beciariul), 355.
- Tămașpataca (sat, jud. Hunedoara), 367.
- Tâmpahaza (= Rădești, sat, jud. Alba), 412.
- Taraș (sat în Maramureș), 112.
- Tarasie (episcop de Vad), 71.
- Tarasovici Vasilie (episcop de Muncaciu), 198, 228—9, 234.
- Târgoviște (oraș, mitropolie în Țara Românească), 67, 93—5, 98, 106—7, 127, 129, 136, 172 n. 4, 184, 206—8, 269, 295 n. 2, 342 n. 3, 344, 390—1, 439, 480.
- Târgu-Mureș (oraș), 5.
- Târnave (rîu), 27, 170 (comitat), 201, 270, 412, 498.
- Tatari (popor), 102, 271, 340, 346, 474.
- Tatarosi (Ioan, preot în Ciutelec), 249, (Mihail, preot în Brusturi), 249 (Moise, preot în Brusturi), 249 (Petru, preot în Brusturi), 250 n. 1.
- Tatrău (sat, jud. B.-Năsăud), 323.
- Tauresium (=Procopolye, arhiepiscopie), 18.
- Teiuș (târg, jud. Alba), 76, 82, 158, n. 2, 187, 318, 322 și n. 4.
- Telciu (sat, jud. B.-Năsăud), 69, 232 n. 1, 323.
- Teleky (conte), 183 n. 1.
- Teoctist (mitropolitul Moldovei), 100 (mitropolit de Bălgrad), 89, 107, 184, 489.
- Teodor (episcop în Vârșeț), 261 (preot în Șomcuta), 241 n. 4.
- Teodorescu Iuliu (bibliofil), 117.
- Teodori Dumitru (profesor), 260.

TABLA NUMELOR ȘI LOCURILOR ISTORICE

- Teodosie (mitropolitul Țării Românești), 300, 303, 314, 330, 357—9, 481 (mitropolit din Vârșeț), 262, 278 (egumen la Cașin), 218 (egumen la Prislop), 192 (II-lea, împărat roman), 13.
- Teofan (mitropolit al Moldovei), 100, 102, 189, 340 (episcop de Rădăuți), 257 (egumen la Putna), 341.
- Teofil (mitropolitul Țării Românești), 197, 201, 390 (de Prislop, mitropolit de Bălgrad), 78, 89—90, 185, 227, 232, 236, 489, 496 (II-lea, mitropolit de Bălgrad), 254 și n. 2, 265, 318—9, 322—29, 365 n. 1, 401, 403, 416, 437, 446, 469, 481, 490 (episcop got), 10 (preot în Rucăr), 376 (arhidiacon), 244.
- Tertulian (scriitor bisericesc), 3.
- Teutsch I. (cronicar sas), 79 n. 3.
- Theotimus (II-lea, episcop de Tomi), 14 n. 1.
- Thessalonic (oraș), 9, 19.
- Ticușul (românesc (nou) și săsesc, sate, jud. Târnava-mare), 348, 465.
- Tilișca (sat, jud. Sibiu), 315, 486, 491.
- Timișoara (oraș în Banat), 244, 254, 261—2 n. 2, 375.
- Timoftei (călugăr la Rângăcirov), 107 (călugăr la mănăstirea Moiseiu), 233.
- Timoteiu (duhovnic), 353.
- Timotheus (episcop în Tomi), 14 n. 1.
- Tinod (sat, în Bihor), 349, 378 și n. 4.
- Tirol (ținut în Austria), 129, 144.
- Tisa (riu), 20, 31, 112, 235, 249.
- Tismana (mănăstire în Țara Românească), 47, 49, 98, 103, 167, 181—2, 323, 334.
- Tiszabécsi Gaspar (superintendent calvin), 288.
- Titus (ucenic apostolesc), 2.
- Toader (diac din Feldru), 337—9.
- Toder (preot în Râpa de jos), 379 n. 3.
- Todor (protopop în Poșaga), 324 n. 3 (preot în Sângeorz), 175, 474.
- Toföi *vezi* Topheus.
- Tohanul vechiu (sat, jud. Brașov), 367 n. 2.

TABLA NUMELOR ȘI LOCURILOR ISTORICE

- Toma (Topai, protopop în Bălgrad), 280, 455 (preot în Șcheiul Brașovului), 107, 129 (preot în Năsăud), 100—101, 336, 340—1, 490 (preot în Sadu), 480 (Moisin, călugăr la Rîmet), 387 (tipograf), 403 (Catinaș, șpan), 343 (Ivanov), 246.
- Tomii (=Constanța, oraș, în Dobrogea), 11, 14 n. 1.
- Topheus (=Toföi, Mihail, superintendent calvin), 292—5, 306, 312.
- Toplița (sat, jud. Mureș), 434 (sat, jud. S.-Doboca), 472.
- Torday Nicolae (vice comite în Maramureș), 230.
- Tordasy (Mihail, episcop rom. calvin), 86, 142 (Pavel, episcop româno-calvin), 77, 83—86, 134, 143, 487.
- Toffalusi Dimitrie (preot în Sârbi), 249.
- Totoreni (sat în Bihor), 411, 484.
- Tököly Imre (principele Ardealului, 1690), 317, 365.
- Török Valentin, 451.
- Traci (popor), 1.
- Tracia (provincie), 14 n. 1.
- Traian (împărat roman), 2, 20.
- Trier (oraș german), 3.
- Tudor (diacul-tipograf), 129, 438 (diacon din Șcheiul Brașovului), 363 n. 1.
- Turci (popor), 9, 27 n. 1, 44, 64—5, 68, 102, 174, 243, 248, 255—6, 261—2, 266—8, 271, 281—2, 320—1, 346, 350 n. 2, 362, 370, 400, 457, 474.
- Turcia (țara), 227, 256.
- Turcuș Garbo (din Dragomirești), 374.
- Turda (oraș), 82—3, 86, 94, 117, 183 n. 1, 460, 467 (comitat), 87, 90, 201, 270, 274, 410 n. 1, 411.
- Turdaș (sat, jud. Hunedoara), 83, 147, 472.
- Tuștea (sat, jud. Hunedoara), 38, 49, 305, 414.

T.

- Tagul mare (sat, jud. Cluj), 324 n. 3.
- Țara Românească, 38—40, 44, 46—7, 63, 73, 95, 97—8, 103—108, 136, 138, 144—146, 171, 173 și urm., 179 n. 2, 191, 197, 245, 256—8, 277, 282, 284, 288, 296, 301, 303, 320, 331, 334, 344, 349, 351 și urm., 396, 405, 416, 431, 446—7, 463, 471, 482, 573 n. 1.

Țichindeal (sat, jud. Sibiu), 451 și n. 4.

Țiop (sat, jud. Someș), 411.

Țopa de sus (sat în Bihor), 377.

U.

Ucea de jos (sat, jud. Făgăraș), 221, 454.

Ucuriș (sat în Bihor), 250.

Udvarhelyi Gheorghe (prefect), 223.

Ugocea (ținut), 59.

Uifalău (sat, jud. Alba), 412 n. 1 (sat în Bihor), 249 (săsesc, sat, jud. S.-Doboca), 309 (sat), 324 n. 3.

Ulfila (episcop got), 10—12.

Unguraș (ținut), 59 (cetate) 69, 72, 118.

Ungvár (oraș), 205, 350.

Unimăt (sat, jud. Satu mare), 372.

Ureche Grigorie (cronicar), 71.

Urmeniște (sat), 188.

Urs (preot în Cotigleți), 377, 502—3 n. 2.

Ursache (preot în Țara Românească), 499.

Ursus (episcop de Abrittus), 19, 25.

V.

Vad (mănăstire, jud. Solnoc-Doboca), 57, 101—2, 169, 442, 496 (episcopie), 60 n. 5, 67 n. 3, 68—73, 87—90, 93, 95, 183, 185, 189, 225, 243, 245—47, 398, 403—4, 450, 474—5 (sat, jud. Făgăraș), 211, 221, 454.

Vadeș (preot în Rapolt), 480.

Vaida Ioan (student la Roma), 264 n. 1.

Valahia *vezi* Țara Românească.

Vălcăul de sus (sat, jud. Sălaj), 411.

Vâlcu (preot în Șcheiul Brașovului), 273, 287, 460, 489.

Valea (Bărgăului, sat, jud. Năsăud), 470 (Bradului, sat în Zărand), 376 (Groșilor, sat, jud. Someș), 472 (Lupului, sat, jud. Hunedoara), 400 n. 2 (mare, sat în Bihor), 400 n. 2 (mare de Criș, sat în Bihor), 434 (Sângeorgiului, sat, jud. Hunedoara), 49 n. 2.

Valentinianus (episcop în Tomi), 14 n. 1.

- Vălioara (sat, jud. Hunedoara), 49.
 Vankuly Ignatie (țeran în Teiuș), 323.
 Văradia (sat în Banat), 18, 260.
 Váralyai Gheorghe (preot rom. calvin în Kamufi), 249.
 Varlaam (mitropolitul Moldovei), 199, 257, 344—9, 350 n. 2, 356, 375, 394, 396, 400, 485, 503 n. 2 (mitropolitul Țării Românești), 223—4 (mitropolitul de Bălgrad), 232, 254, 277, 315—19, 322, 402, 468—9, 481 (episcop de Râmnic), 460, 481 n. 2 (episcop de Vad), 70.
 Vârșeț (oraș în Banat), 261—2, 278.
 Varșovia (oraș în Polonia), 281—2.
 Vascu Alexe și Ionașcu (țerani din Lăpușul românesc), 318.
 Vasilache (preot în Șcheiul Brașovului), 273, 460.
 Vasilova Gelasie (călugăr la Dragomirna), 342.
 Vasile Lupu (Domnul Moldovei, 1634—53), 197—200, 256—7, 338, 344, 348, 351, 374.
 Vasile (II-lea, Bulgarochtonul, împărat bizantin), 28.
 Vasilie (dascăl, preot, protopop, cronicar din Șcheiul Brașovului), 141, 350 n. 2, 353, 377 și n. 6 (protopop în Făurești), 455 (protopop în Mocod), 468 (călugăr în Bălgrad), 306, 311 (meșter lemnar), 473 (vistiernic), 179.
 Vasiu (Vasilie, protopop în Bălgrad), 300, 305, 342 (preot în Letca), 413 (dascăl în Șcheiul Brașovului), 377 n. 6, 378 (Neamțu, gociman în Șcheiul Brașovului), 362 (Marîș), 498.
 Vătășianu Virgil, 152, 156.
 Venedict (episcop), 337.
 Veneția (oraș în Italia), 181 n. 2.
 Veștem (sat, jud. Sibiu), 299, 306, 310, 312, 314—15, 363, 369.
 Veszpremi Stefan (superintendent calvin), 327.
 Viena (oraș în Austria), 236, 264 n. 1, 296, 298, 319, 321, 333, 359, 361—2, 448, 483.
 Vidin (episcopie), 28, 31, 36, 258.
 Vilna (oraș în Polonia), 487 n. 2.
 Vima mare (sat, jud. Someș), 481 n. 3.
 Vindeoni (sat), 374.
 Vintiri (sat în Bihor), 241.

TABLA NUMELOR ȘI LOCURILOR ISTORICE

- Vințul de jos (sat, jud. Alba), 108, 280, 288, 295, 305, 309, 402—3, 446, 455, 462 n. 1.
- Vișeu de jos și de mijloc (sate în Maramureș), 237.
- Viski Ioan (predicator calvin), 395.
- Vizagna *vezi* Ocna Sibiului.
- Vlad (II, Dracul, Domnul Țării Românești, 1435—46), 206 (Țepeș, Domnul Țării Românești, 1456—62) 14, 63, 209 (Călugăru, Domnul Țării Românești, 1482—95), 104—6, 171 (— Vasilie, preot în Feleac), 66 (— Grigorie, preot în Turdaș), 147
- Vlădeni (sat, jud. Brașov), 287, 486.
- Vladislav (II-lea, Domnul Țării Românești, 1447—56), 44 (egumen la Vodița), 259.
- Vladislav (II-lea, regele Ungariei, 1490—1516), 60.
- Vlăduț (sulger), 434, 455.
- Vlahi (în Croația), 254—57.
- Vlaicu (Domnul Țării Românești, 1364—c. 1380), 42, 97, 258, 262.
- Vodița (mănăstire în Țara Românească), 47, 49, 98, 258—9, 262.
- Voicul (preot în Scheiul Brașovului), 141.
- Voroneț (mănăstire în Moldova), 123, 125 n. 1, 131, 341, 420.
- Vörösmarti Ioan (protopop calvin în Benic), 295.
- Vucovici Bojidar (tipograf), 129, 138.
- Wallendorf Ioachim (judele orașului Bistrița), 323.
- Wese Ioan (episcop latin din Lunden), 118.
- Wurmloch Adalbert (preot sas în Bistrița), 112, 127.

Z.

- Zabardi Mathia (episcop latin în Oradia mare), 241.
- Zacan Efrem (dascăl în Caransebeș), 142, 263.
- Zagra (sat, jud. B.-Năsăud), 411.
- Zagreb (oraș în Croația), 256.
- Zălau (oraș, jud. Sălaj), 398.
- Zalnoc (sat, jud. Sălaj), 411.
- Zamfira (fiica lui Moise Vodă al Țării Românești), 49—51, 167 n. 1, 342.

TABLA NUMELOR ȘI LOCURILOR ISTORICE

- Zampa (preot în Clopotiva), 38.
Zapârț (sat, jud. S.-Doboca) 88.
Zapolya (Ioan, principele Ardealului, 1526—40), 70, 74 (Izabella, principesa Ardealului, 1541—51), 74—75, 129 (Ioan-Sigismund, principele Ardealului, 1556—1371), 76—77, 82—84, 86—87, 108, 127, 129, 261.
Zarand (finut), 57, 167, 239, 242—3, 250—1, 260, 418.
Zărnești (sat, jud. Brașov), 103, 362 n. 3, 367 n. 2, 437.
Zlatina (sat, jud. S.-Doboca), 70.
Zlatna (târg, jud. Alba), 158 n. 2, 474.
Zoba Ioan (protopop în Vințul de jos), 280, 295, 305, 314, 402—3, 446, 455.
Zrinyi Nicolae, 255.
Zrinyi Petru, 257.
Zverevici (sat în Rusia), 282.

Indice

de lucruri, datine, instituții și legi bisericești.

A.

- Academia de muzică din Iași [în sec. al XVI-lea], 442.
Alfabetul cirilic, 29, 110—11.
Antimise, 351, 481.
Argintari, 442 și n. 1.
Arhitectura, 52—56, 69, 407—9 [biseriilor de lemn], 146—152, 407—9, 412
[biseriilor de piatră], 152—158, 412—418.
Arta tipografică, 438—40.

B.

- Bederniță, [din c. 1527], 70.
Biserici [de lemn], 59 n. 1, 146—48, 409—12, 472—3 [ridicate cu condiții
impuse de calvini], 327, 369 [deosebirea între cea ortodoxă și unită
românească], 326.
Botezul, 331.

C.

- Cădelniță, 49 n. 1.
Calendar, [vechiu și nou], 325—6 [de la facerea lumii, calculul anilor],
480 n. 3.
Calvinismul, 72, 79 și urm., 125—26, 131—5, 190—1 [pune condiții Vlă-
dicilor români], 193, 196, 202—3, 231, 251—2, 275—6, 284, 302, 323
[reduce și schimbă slujbele în biserica rom.], 84 [cauzele neprimirii
din partea Românilor], 204 [răpirea bisericilor rom.], 472.
Cântarea bisericească, 442—44.
Căsătoria, 203 [a doua a preoților], 84, 179, 310, 331, 487—8.
„Catholicismul“ [propaganda între Români], 264 n. 1, 319—21 [persecută
biserica românească], 41—45.
Clopote vechi, 481 și n. 3.
Colinde, 25.
Copiști *vezi* Dieci.
Creștinismul [în Dacia], 2—3 [Românilor], 19—20 [Bulgarilor], 26 [Un-
gurilor], 31—33.
Cruce, 355, 367 n. 2 [închinarea la —], 202.
Cuminecătura, 202, 275, 291, 331.
Cununie, 202, *vezi* și Căsătorie.

D.

- Dajdea [vlădicilor dată principilor unguri], 203, 449.
Daniile [țeranilor pentru biserici], 478—81, 482 [negustorilor], 481 [Doam-
nelor din Țara Rom.], 482.

Darea preoților [dată regelui], 64, 208, 220—1 [dată episcopilor], 82, 173, 208.

Dascăl-învățător, 337—9, 376—7, 381, 383—4. *vezi* și Dieci,

Dieci-dascăli [trec și vin peste Carpați], 498—9 [preoți-copiști din Bihor], 378 și n. 4, 503 n. 2 [copiști de cărți], 342, 373—8, 381—2.

Divorțul, 92.

E.

Egumeni [alegerea lor], 59, 258.

Episcopi [români în sec. al XIII-lea], 37 [alegerea lor], 94, 196, 301, 314, 316, 445 și n. 1 [numirea lor de principii], 229—30, 251, 303—4, 309 [venitele lor], 228, 247, 289, 446—48.

H.

Husitismul, 119—121.

I.

Icoane,¹ 169, 245—6, 426—7, 433—4 [cultul lor], 202, 275, 324, 332, 476 [arse], 272 [făcătoare de minuni], 476, 492 și n. 2.

Imoralitatea [pedepsită], 484.

Immormântarea, 332.

Inscripții creștine în Dacia, 3—4.

Jurații [mireni în scaunul protopopesic, etc.], 317.

L.

Lampă creștină [sec. 5—6-lea],² 12.

Legători de cărți bisericești, 442 n. 1.

Legătura cărților bisericești,³ 99—100, 441—42.

Legea românească, 476—7.

Limba bisericească [latină], 25 [slavonă], 26—30 [slavonă în Ardeal], 110—12, 372, [românească], 83—4, 196, 275, 284, 290, 292 n. 1, 375—6.

Lutheranismul, 72, 79 și urm., 125—27.

M.

Meșteri lemnari, 148.

Miniaturi, 53 [în Țerile române], 99 [în Ardeal], 171—2, 434 n. 1.

Misionari creștini în Dacia, 10—14.

¹ La expoziția din Sibiu, în 1905, a fost expusă și o icoană profană reprezentând pe Alexandru Machedon, de meșterul „Gheorghe monahul” [c. 1680—1700]. cf. Iorga, *Negoțul și meșteșugurile în trecutul românesc*, București, 1906, p. 60.

² În muzeul din Timișoara este o lampă creștină în formă de pește cu crucea pe ea [din sec. al IV-lea] reprodusă în Szilágyi Alex., *A magyar nemzet története*, I Budapesta, 1895, p. CCXLIX.

³ Legătura în argint a Evangheliei dela Feleac din 1498, executată de un argintar sas, probabil din Cluj, e reprodusă în Iorga, *Les arts mineurs en Roumanie*, fig. 27.

O.

- Obiceiuri păgâne, 22. *vezi* și Superstițiile.
 Odăjdii bisericești, 172, 281, 435—8, 449.
 Odoare bisericești, 172, 434—5, 437 n. 1, 449, 455.
 Onorariile preoților [date principilor, etc.], 221, 223.

P.

- Pedepse pentru parohieni, 487.
 Pictori, 126 și n. 2, 171—2 n. 4, 181, 197, 420, 422—4, 426, 428, 430, 433,
vezi și zugravi.
 Pictura, 55—56, 113, 158—71, 174, 418—34.
 Plata pentru slujbe bisericești, 492 n. 1.
 Portul preoților, 447, 459, 470 și n. 6, 491.
 Posturile, 324—25.
 Predică [în românește], 112—13, 196, 202, 215, 232, 308, 375, 396, 451 n. 4,
 497 n. 1.
 Preoți [alegerea lor] 240, 458 [numiți de calvini], 249—50, 450 n. 1
 [traiful lor], 470—1 [nobili], 470 [în răsboaie-revoluții și solii], 473—6
 [starea lor culturală în Maramureș], 496—7 [moravurile, pedepsirea
 și disciplina lor], 486—7 [„stola“ sau venitele lor de credincioși], 83
 n. 2, 187, 323, 468—9 [rescumpărarea din iobăgie], 490—1 [scutiți
 de iobăgie], 179, 186, 205—6, 457 [scutiți de dijme și dări], 209, 221
 n. 4, 272—3, 278, 289, 457, 464—6 [taxele și daniile plătite de ei al-
 tora], 460—2 n. 2, 464, 466—7 [slujbele lor bisericești căutate de
 calvini și „catolici“], 478, 492 și n. 2 [certăreți și nedisciplinați], 287,
 489—90 [înstrăinează averile bisericești], 489 [români-calvini] 248—50,
 450 n. 1 [calvini și latini imorali], 207, 487 n. 1.
 Preoția, 331.
 Protopopi [alegerea lor], 202—3, 294, 451 [numirea lor], 233, 451 [nu-
 mirea lor de principii], 210, 232, 251, 451 și n. 4, 452—54 [roștul lor],
 451—7 [drepturile lor], 275—6, 451—2.

R.

- Rânduiala purtării în biserică, 483—4 și n. 1.

S.

- Scaunele de judecată [dela Beiuș], 239—40 [protopopești], 317—18, 484 n. 1.
 Scoarțe [covoare], 329.
 Scrisul românesc cu litere latine, 497 n. 2.
 Sculptura bisericească, 51, 44?
 Serbătorile [de peste an], 484—5 [numirea lor latină], 15—16. [„Rusaliile“
 la Geții din Dobrogea], 24.
 Sfinții [cultul lor], 332.
 Slujbe bisericești [și oficii luate dela Bulgari], 29—30 [cu superstiții,
 oprite], 291 [să se facă în slavonește la 1698], 332.

- Soborul mare, 445—6 [membrii], 295 [atribuțiile] 293—5, 307, 311—2, 333, 446 [convocarea], 333 [în Maramureș], 237.
 Soborul parțial, 236, 338.
 Soborul protopopesc, 317, 484 n. 1.
 Spovedania, 332.
 Steagul lui Mihai Viteazul [în Bălgrad], 272.
 Studenți români [la universitățile din Cracovia și Viena], 126 n. 1, 264 n. 1 [la Roma, Vilna și Cluj], 96 n. 1, 264 n. 1, 487 și n. 1.
 Superstițiile, 23—4, 202, 275, 451 n. 4, 477, 485 și n. 1,

Ș.

- Școli, 271 [sătești și de mănăstire], 61, 292, 495—6, 499—50 [în Brașov], 501 [în Săliștea Sibiului], 501 [studiile propuse în acestea], 501. [din Țerile Române], 99—101, 496 [mănăstirești din Moldova], 341, 343—44 [studiile propuse în măn. Moldovei], 338—9 [româno-calvine], 186, 195—6, 494—5 [din Bălgrad], 284, 293, 314 [din Chioara-Cetatea de piatră], 284 [din Caransebeș], 264, 395, 495 [din Făgăraș, organizarea și studiile propuse], 212—218 [din Hațeg], 495 [din Hunedoara], 284, 495 [din Lugoj], 263, 495 [din Maramureș] 284 [latine sau luterane cercetate de Români], 231, 264 n. 1, 387.

T.

- Terminologia [latină creștină în biserica românească], 14—16 [slavonă în bis. rom.], 29—30.
 Tipografi, 128—9, 131, 133—5 n. 1, 136, 138—9, 141, 143, 195, 356, 379 n. 3, 390, 392, 402—3, 405, 439—40, 573 n. 1.
 Tipografia [slavonă din Bălgrad], 138, 402—3 [românească din Bălgrad], 284, 288, 293—4 și n. 1, 314, 388, 392 [slavo-română din Brașov], 128 și urm., 139—142. [rom. slavonă din Câmpulung], 573 n. 1. [românească din Orăștie], 86, 142—3 [rom. slavonă din mănăstirea Peri din Maramureș], 235, 403 [rom. din Sassebeș], 139, 402 [românească din Sibiu], 126, 403.

V.

- „Vizitatori“=inspectori bisericești [calvini], 211 [ai învățământului], 215—16.
 Vlădici pribegi, 459—61.

Z.

- Zugravi călători, 431—33, *vezi* și Pictori.

Indreptări și întregiri.

Pag.	14 rândul	5 de jos	cetește	cătră	în loc de	între
"	24	"	6 "	"	"	"
"	49	"	7 " sus	"	"	"
"	127	"	20 "	"	"	"
"	139	"	4 "	"	"	"
"	142	"	4 "	"	"	"
"	142	"	3 " jos	"	"	"
"	147	"	3 "	"	"	"
"	152	"	10 "	"	"	"
"	171	"	7 "	"	"	"
"	187	"	3 "	"	"	"
"	221	"	9 "	" Szádeczky, o. c.,	"	"
"	233	"	9 " sus	"	"	"
"	248	"	17 " jos	"	"	"
"	286	"	8 "	"	"	"
"	289	"	3 "	"	"	"
"	337	"	13 " sus	"	"	"
"	376	"	8 "	"	"	"
"	"	"	10 "	"	"	"
"	383	"	7 " jos	"	"	"
"	416	"	17 " sus	"	"	"
"	460	"	13 " jos	"	"	"
"	480	"	15 "	"	"	"
"	495	"	4 "	" Nilles, Symbolae, I, p. 221	"	" Cipariu, Arhivu.
"	183	nota 1 înlocuită cu: <i>Gheorghe Brancovici, fratele mitropolitului Sava, ne spune în partea inedită a cronicii sale, că trupul lui Mihai Viteazul, ucis la Turda, a fost adus la Bălgrad și îngropat în biserica mitropoliei de aici, pe care o zidise marele Domn înainte de a fi stăpânul Ardealului (comunicația dlui profesor Silviu Dragomir).</i>				

Cuprinsul.

	Pag.
<i>Prefață</i> — — — — —	III—VI
<i>Tabla analitică a cuprinsului</i> — — — — —	VII—XXXVI
<i>Capitolul I. Vieața creștină în Dacia</i> — — — — —	1—20
1. Introducere — — — — —	1—2
2. Inceputul creștinismului în Dacia — — — — —	2—7
3. Imprejurările favorabile pentru răspândirea creștinismului în Dacia în veacul al IV—V-lea — — — — —	7—10
4. Misionarii creștini în Dacia — — — — —	7—14
5. Terminologia latină creștină — — — — —	14—16
6. Creștinismul în Dacia în veacul al VI—VII-lea — — — — —	16—20
<i>Capitolul II. Biserica Românilor până la așezarea Ungurilor</i> — — — — —	21—30
7. Vieața Românilor până pe la anul 1000 — — — — —	21—22
8. Vieața religioasă românească din veacul al VIII—X-lea	22—26
9. Inceștinarea Bulgarilor — — — — —	26
10. Introducerea limbii slavone în biserica românească — — — — —	26—30
<i>Capitolul III. Biserica Românilor din Ardeal până în veacul al XVI-lea</i> — — — — —	31—67
11. Influența bisericii răsăritene și a Românilor asupra încreștinării Ungurilor — — — — —	31—33
12. Situația de drept a Românilor sub noua stăpânire ungară — — — — —	33—35
13. Cele mai vechi știri despre organizarea bisericii românești din Ardeal — — — — —	35—39
14. Relațiile Mitropoliilor nouă din Țara-Românească și Moldova cu biserica românească din Ungaria — — — — —	39—41
15. Atitudinea dușmănoasă a bisericii latine față de biserica ortodoxă — — — — —	41—45
16. Bisericile și mănăstirile românești — — — — —	46—61
17. Cei dintâi episcopi ai bisericii românești din Ardeal — — — — —	61—67
a) Ioan de Caffa — — — — —	61—64
b) Ioanichie de Belgradul sârbesc — — — — —	64—65
c) Episcopii de Feleac — — — — —	65—67
<i>Capitolul IV. Episcopiile românești din Ardeal. Protestantismul și biserica românească ardeleană</i> — — — — —	68—96
18. Episcopia de Vad — — — — —	68—73
19. Episcopia din Geoagiul de sus — — — — —	73—77

CUPRINSUL

		Pag.
20.	Episcopia Silvașului — — — — —	77— 79
21.	Protestantismul și episcopii româno-calvini în biserica românească din Ardeal — — — — —	79 - 87
22.	Reînființarea episcopiei de Vad — — — — —	87— 90
23.	Inceputul Mitropoliei Bălgradului — — — — —	90— 96
	<i>Capitolul V. Relațiile bisericii românești din Ardeal cu Țările-Române în secolul al XV—XVI-lea</i> — — — — —	97—109
24.	Relațiile cu Moldova — — — — —	97—103
25.	Relațiile cu Țara Românească — — — — —	103—109
	<i>Capitolul VI. Literatura și arta religioasă românească din Ardeal până în veacul al XVII-lea</i> — — — — —	110—172
26.	Inceputul și răspândirea literaturii vechi religioase — — — — —	110—119
27.	Husitismul și cărțile sfinte în românește — — — — —	119—125
28.	Tipăriturile românești și slavone din Ardeal în veacul al XVI-lea — — — — —	125—145
29.	Arta bisericească română din Transilvania până la finea veacului al XVI-lea — — — — —	146—172
	a) Arhitectura — — — — —	146—158
	b) Pictura — — — — —	158—172
	c) Odoare și odăjdii bisericești — — — — —	172
	<i>Capitolul VII. Mihai Viteazul și biserica românească din Ardeal</i> — — — — —	173—182
30.	Mitropolia din Bălgrad și biserica românească sub Mihai Vodă — — — — —	173—182
	<i>Capitolul VIII. Biserica românească până la mitropolitul Sava Brancovici</i> — — — — —	183—224
31.	Mitropoliții de Bălgrad după Mihai Viteazul — — — — —	183—188
32.	Mitropolitul Ghenadie [Gheorghe] de Brad — — — — —	188—194
33.	Mitropolitul Ilie-Iorest — — — — —	194—200
34.	Mitropolitul Simion-Ștefan — — — — —	201—206
35.	Biserica românească din țara Oltului — — — — —	206—224
	<i>Capitolul IX. Biserica românească din Maramureș, „părțile ungurești” și din Banat</i> — — — — —	225—265
36.	Biserica și episcopii români din Maramureș — — — — —	225—239
37.	Vieața bisericească a Românilor din „părțile ungurești” și din Croația — — — — —	239—257
38.	Biserica românească din Banat — — — — —	258—265
	<i>Capitolul X. Vieața și faptele mitropolitului Sava Brancovici</i> — — — — —	266—299
39.	Vieața lui Sava Brancovici înainte de a fi Mitropolit — — — — —	266—269
40.	Activitatea mitropolitului Sava Brancovici — — — — —	269—293
41.	Judecata și sfârșitul mitropolitului Sava Brancovici — — — — —	293—299

CUPRINSUL

	Pag.
<i>Capitolul XI. Biserica românească din Ardeal până la Unirea cu Roma</i> — — — — —	300—333
42. Mitropoliții români din Bălgrad spre finea veacului XVII-lea	300—318
a) Mitropolitul Iosif Budai — — — — —	300—302
b) Mitropolitul Ioasaf — — — — —	302—314
c) Mitropolitul Sava din Veștem — — — — —	314—315
d) Mitropolitul Varlaam — — — — —	315—318
43. Inceputul propagandei pentru unirea Românilor cu Roma	318—322
44. Mitropoliții: Teofil și Atanasie — — — — —	322—333
a) Mitropolitul Teofil — — — — —	322—329
b) Mitropolitul Atanasie — — — — —	329—333
<i>Capitolul XII. Relațiile bisericii românești din Ardeal cu Țările-române în veacul al XVII-lea</i> — — — — —	334—371
45. Relațiile cu Moldova — — — — —	334—352
46. Relațiile cu Țara-Românească — — — — —	352—371
<i>Capitolul XIII. Literatura și arta bisericească românească din Ardeal în veacul al XVII-lea</i> — — — — —	372—444
47. Literatura bisericească și profană. Răspândirea ei prin manuscrise — — — — —	372—386
48. Catehismul calvin din 1640 și alte tipărituri din acest timp	386—394
49. Tipărițile românești din vremea mitropolitului Simion Ștefan — — — — —	394—401
50. Cărțile bisericești tipărite pe la sfârșitul veacului al XVII-lea	401—406
51. Arta bisericească română din Transilvania în veacul al XVII-lea — — — — —	406—444
a) Arhitectura — — — — —	406—418
b) Pictura — — — — —	418—434
c) Odoare și odăjdii bisericești — — — — —	434—438
d) Arta tipografică, legătura de cărți și sculptura — — — — —	438—442
e) Cântarea bisericească — — — — —	442—444
<i>Capitolul XIV. Situația preoțimii românești din Ardeal și Ungaria până la Unirea cu Roma</i> — — — — —	445—504
52. Situația materială și socială — — — — —	445—476
53. Situația morală-religioasă și culturală — — — — —	476—504
<i>Lista episcopilor și mitropoliților</i> — — — — —	505—507
<i>Tabla ilustrațiilor</i> — — — — —	508—512
<i>Bibliografia</i> — — — — —	513—533
<i>Lista cărților și manuscriselor</i> — — — — —	534—538
<i>Tabla numelor și locurilor istorice</i> — — — — —	539—587
<i>Indice de lucruri, datine, instituții și legi bisericești</i> — — — — —	588—591
<i>Indreptări și întregiri</i> — — — — —	593
<i>Cuprinsul</i> — — — — —	594—596

Biblioteca Județeană
"A.D. Xenopol" Arad
www.bibliotecaarad.ro

171224

Tipografia arhidiecezană, Sibiu

Prețul: broșat 280 Lei